

(ખાંતગી વાકેફીને સાક્)

મુંબઈથી યૂરોપ તરફના પ્રવાસની નોંધ પત્રીકા

ઈયાને

તા. ૧૨ મી મેએ થીતે તા. ૨૨ મી નવેમ્બર ૧૮૮૧

સુધી યૂરોપનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં દેશે તરફ

કરેલી મુસાફરીની નોંધ.

રચનાર

શ્રાંમજી દીનશાજી પીટીટ.

મુંબઈ :

આંગ્રેજી તથા ગુજરાતી બોમ્બ પ્રીટીંગ પ્રેસ.

સને ૧૮૮૩ ઇસવી.

દીખાચો.

યુરોપ તરફની મુસાફરીમાં અમે જ્યારે પ્રવાસ કરતા, ત્યારે અમારી સાથના ભાઈ પીરોજશા મેરવાંનજી જીજીભાઈ જે કાંઈ જતા તેની નાંધ પોતાની “કાયરી” એટલે દરરોજનો અહેવાલ રાખવાની ચોપડીમાં ટપકાવતા હતા. તેની અમે નકલ ઉતરાવીને તે અમારા મુરખીજી શેઠ દીનશાજી માંજીકજી પીટીટ ઉપર રવાના કરતા હતા. તે તેઓ શાહેજી તથા ખીજી અમારા દાસ્ત અને સગાંવાહાલાંઓને ઘણી પસંદ પડેથી અમે જ્યારે મુંબઈ પાછા આવ્યા ત્યારે અમારી મુસાફરીની ફક્ત ‘નાંધ’ દાખલ છપાવવાની તેઓએ ભલાંભણ કરી; તેથી આ ચોપડી-આમ વચે વેચવા નહી-પણ અમારા દાસ્ત આશનાવોમાં વેહેંચવું સારુંજ ખાહેર પાડીછે. એમાં આપેલી વીગત જેવી કે શહેરોની વસ્તી, વેપાર, તેમજ કેટલીક ઇમારતોની લંબાઈ પોહોળાઈ વગેરે, ખીજી જાણવાજોગ ગણની, ઘણી ખરી અંગ્રેજી “ગાઈડ-બુક” ઉપરથી તથા જુદાં જુદાં શહેરોમાં ત્યાંને લગતા અમે ભોમીયા રાખ્યા હતા તેમનાથી અથવા જાહેર ઇમારતો માંહેલા રખેવાજો પાસેથી અમે ઊતારી લીધીછે. હુન્નરનાં કારખાનાંઓમાં થતી ખનાવટોની અમે જે કાંઈ વીગત આપીછે તે ફક્ત યાદદાસ્ત પરથીજ લખેલી જાણવી; સખખ, જે વખતે કારખાનાંનાં ઉપરી અથવા ઘણી પોતાના હુન્નરની ખનાવટની અમને સમજણ આપતા, તે વખતે જ કાંઈ લખવા ઉભા રહીયે તો તેઓ ઇંચા તો અમને અંદર ઉભા પણ રહેવા દીચે નહી ઇંચા પુરતી સમજણ આપવાની આનાકાંની કરે. માટે કારખાનામાં ચાલતી ખનાવટ જોઈ તે વીશેનો ખુલાસો ત્યાંથી સાંભળી ઉતારાપર આવીને એ વીગતો અમે નોંધીછે તેથી તેમાં કમખેશ ઇંચા જુલ માલમ પડે, તો તે વાંચનારા શાહેજીએ દરગુજર કરવી. છેલ્લાં, અમે ખુલ્લો એકરાર કરીયે છીયે કે મુસાફરીનાં રસીક ચીતાર ચીતરવાની ચતુરાઈ ખતાવવાનાં ડોળથી નહી, પણ અમારા દાસ્ત આશનાવોને યુરોપની મોતેખરીનો કાંઈ ભાસ આવે અને શાહેજી જોરતવાળાને જોવાનો શોખ ઉતપત થાય, એવા હેતુથી આ નાનું પુસ્તક રચ્યુંછે.

અનુક્રમાંલિકા.

મુખ્યધર્મી એડન	૧, ૩૫૧	મુએઝની નેહરે તથા મુએઝનુ	
બાબલમાંડબની સામુદ્રધુની તથા		ગામ	૪, ૩૪૮
પેરીમનો ટાપુ	૩	લુમધ્ય સમુદ્ર.....	૭, ૩૩૧
મુએઝનો અખાત	૪		

ઈટાલી.

પ્રીનડીસી	૭	સેંટ મેરાઆં ફરીનીઆનો દેવલ	૧૯૫
એલેસેદ્રીઆનું ગામ	૬	દાટવાની જગા	૧૯૫
ટયુરીન રોહરે.....	૧૦	મોહલાઓ તથા શેહરનું વર્ણન.	૧૯૫
લેક કોમો	૧૮૪	યુડીન ગામ	૨૫૭

મીલાન—

આપેરા હાઉસમાં જોયેલો ખેલટ.	૧૮૫
એકઝીપીશન	૧૮૬
ગેલેરીઆ વીકટર ઇમેન્યુઅલ...	૧૮૭
ફીડરલ	૧૮૮
પાદશાહનો મેહલ.....	૧૮૯
દાટવાની જગા	૧૮૯
આરકોડેલ સેમપોને નામનો	
કીરતી મેઘગળ	૧૯૧
સરત ત બાઝિની રીગેટા કર-	
વાની એરીના	૧૯૨
કુલ કુલનું પ્રદર્શણ.....	૧૯૨
શેહરનું વર્ણન	૧૯૨

જનોઆ—

પરવાલાં તથા દાણાંનું કારખાણું.	૧૯૩
ટાઉનહાલ.....	૧૯૩
વીક્યર ગેલેરી	૧૯૩
સેંટ એનનઝીએટાનું દેવલ ...	૧૯૪
પલાત્સો ડેલ પાલાવીનસીનીનો	
મેહલ	૧૯૪
પેલેઝો બાલબીનો મેહલ	૧૯૪
ફીરોડર કોલમનસનું પુતળું...	૧૯૫

વેનીસ—

પીઆઝા સેંટ માર્કનો ચોક ...	૨૫૭
સેંટ માર્કનું દેવલ	૨૫૮
અસલનાં ડોજીઝનો મેહલ ...	૨૬૦
ગ્રાંડ કેનાલ તથા પીજી નાધળી	
કેનાલો.....	૨૬૧
એકેડેમીઝ ડેલ આરટની વીક્યર	
ગેલેરી	૨૬૪
એજ ઇમારતમાંનું મંથરથાન.	૨૬૫
સેંટ લેઝેરીઆનાં ટાપુની આર-	
મીનીઅન મઠ	૨૬૫
લીડો ટાપુ.....	૨૬૫
જાહેર બાગ તથા આરટીઝન વેલ	૨૬૫
સેંટ મારકનાં ચોકમાંનો પાદ-	
શાહનો મેહલ	૨૬૬
સેંટ મેરાઆ ગલેરીઆસાસા	
ડી ફારીનું દેવલ	૨૬૬
વેનીસનું કાચનું મોઝાઇક વરક	૨૬૬
એ શેહરનું વર્ણન	૨૬૭

ફ્લોરેન્સ—

ફીડરલ	૨૬૭
મેડીસીનું દેવલ.....	૨૬૮

	સફે.		સફે.
ઝનનશીઝ્મિટાનું દેવલ.....	૨૬૯	આરમ ઝોફ ટાઇટમ	૨૮૪
સેંટ ક્રાસેનું દેવલ	૨૬૯	કોલોશીઝ્મમ	૨૮૪
પાઝેલા દેલા શીનોરીઝ્માનો ચોક	૨૭૦	મીનરવા તથા માર્સ ઉલટોરનાં	
અમલનું પાર્લામેંટ હાઉસ ...	૨૭૦	આગલા વખતનાં દેહરાં ...	૨૮૬
ગેલેરીઝ્મા ડેલી યુરીઝી.....	૨૭૦	પીનીશીઝ્મન ટેકડી	૨૮૬
પીટી પીકચર ગેલેરી.....	૨૭૦	ગેલેરીઝ્મા બોરંગીસીની પીકચર	
પીટી પાલેથ	૨૭૧	ગેલેરી	૨૮૬
પાર્ક	૨૭૨	સેંટ ઝેનજલોનો પુલ તથા કીલ્લો	૨૮૭
નેશનલ મ્યુઝીયમ	૨૭૪	વેટીકનનો મેહલ.....	૨૮૭
કુશીની પાર્કમાં કોલાપોરનાં મર-		વેટીકનનું પુસ્તકખાનું.....	૩૧૨
નાર રામનું મોન્યુમેંટ ...	૨૭૫	વેટીકનનું મ્યુઝીયમ ઝોફ સ્કલ-	
શહેરનું વર્ણન	૨૭૫	પચર	૨૮૯
પીકા—		વેટીકનની પીકચર ગેલેરી	૨૯૯
કીડરલ	૨૭૨	પોપમની સ્ટેટ કેરીએજસો.....	૩૧૩
બેપટીઝી	૨૭૩	સેંટ પીટર્સનું દેવલ.....	૨૯૧
દાટવાની જગા	૨૭૩	ધી ઝાંડ ફાર્જનટન ઝોફ બરનીની	૨૯૬
સુલી ગયલો મીનારો	૨૭૩	સેંટ મેરાઝ્મા ડેલ કોનસેનસ્યાનું	
ગામનું વર્ણન	૨૭૪	દેવલ	૨૯૬
રોમ—		સેંટ મેરાવા ડેલી ઝેનજેલીનું	
ઝોખીલીસ્કનો થંભ	૨૭૬	દેવલ	૨૯૭
માર્ફસ ઝોશીલીઝ્મનો કાલમ...	૨૭૬	સેંટ મેરાઝ્મા મેજોરીનું દેવલ.	૨૯૮
ઝોમેલીસ્ક ઝોફ ધી સન	૨૭૭	સેંટ પોલસ ફ્રાંસી લી મ્યુરાનું	
પાનકીઝ્મન	૨૭૭	દેવલ	૩૦૧
સાંનટા મેરાઝ્મા સોપરા મીનર-		સેંટ પીટર ઇનવીનકુલીનું દેવલ.	૩૦૨
વાનું દેવલ	૨૭૮	ચકલાં સેંટા ધયાને પાક સીડી.	૩૦૨
જેઝુઇલ લોકોનું દેવલ	૨૭૯	સેંટ ગાએવાની ઇનલેટર ઝેનો-	
ત્રોજનનો કાલમ.....	૨૭૯	નું દેવલ	૩૦૩
સરનીઝ્મસ ટલીઝ્મસની બાંધેલી		દારીઝ્મા ખાંદાંતના મેહલની	
કીલ્લાનો દીવાલ	૨૮૦	પીકચર ગેલેરી	૩૦૪
કેસ્ટર ઝેને પોલસકસનો ઝોખે-		અમલી રોમનસોનાં મુરડાંની રાખ	
લીસ્ક	૨૮૦	મુકવાની જગા	૩૦૪
પાદશાહ હમબર્ટનો મેહલ	૨૮૦	અમલી રોમનસોનાં મુરડાંને જ-	
આલમેનીના મેહલનો સંગ્રહ...	૨૮૧	મીનમાં ભાંયરાં કરી દાટવા-	
ધી ટરાએમફલ આરમ ઝોફ		ની જગા	૩૦૪
મેધીમસ શીવેરમ	૨૮૨	દારીઝ્મા ફુટબનો પાર્ક.....	૩૦૫
કેપીટાલની હેક્લનાં દેહડાં તથા		કેપીટાલનું મ્યુઝીયમ	૩૦૫
ફારમનાં ખંડેર	૨૮૨	પેલેઝા રાશપીલીઝ્માનીનો સંગ્રહ.	૩૦૭
બેસીલીકા ઝોફ કોનસેનસાઇનનાં		બારમેરીનાં મેહલની પીકચર ગે-	
દેહરાંનાં ખંડેર	૨૮૩	લેરી	૩૦૭

શકિન્ટેના ડી ટરવી.....	૩૦૭	સેંટ કારનોલી નાટકગ્રહ	૩૨૦
બોરગીસી કુટુંબનો પાર્ક.....	૩૦૮	વીક્ટોરીઆ સ્કુવેરમાંનું એકવ-	
ઠરમી એન્ડ કારાકાલાનાં હમામ-		રીઅમ	૩૨૦
ખાનાનાં ખંડેરી	૩૦૮	પાદશાહનો મેહલ	૩૨૧
પેલેટીન હીલપરનાં અસલી શા-		જેઝુઆવાનું દેવલ	૩૨૨
હનશાહોનાં મેહેલો	૩૦૮	કાપેલા ડી શાન શીવેરોનું દેવલ	૩૨૨
ટાઇટલ શેહેનશાહનું હમામખાનું	૩૧૦	નેપચુનનું દેહરં	૩૨૩
કેપિટાલનાં મેહલની હુકલની ખં		નેપલ્સનાં રસ્તા	૩૨૩
દીવાંનેને રાખવાની જગ્યા...	૩૧૦	મ્યુઝીયમ	૩૨૯
પાનીશીઅન ટેકડીપરથી રામનો		બ્રુવો વંશનો કાપોડી મોટેનો	
દેખાવ.....	૩૧૧	મેહલ	૩૩૦
સેંટ પીટરનાં દેવલમાંની પોપસ-		કાઝર્ટી પાલેસનો મેહલ.....	૩૨૭
ને લગતી વીજોરીઓ	૩૧૨	નેપલ્સનું વર્ણન	૩૩૦
મરકસની ઇમારત	૩૧૪	પોમ્પીઆઈ—	
પથરનાં મોઝાઇક કામનું કાર-		શેહરનું વર્ણન	૩૨૪
ખાનું	૩૧૪	તેમાં દટાયેલી મીજોનું સંગ્રહ-	
રામ શેહરનું વર્ણન.....	૩૧૪	સ્થાન	૩૨૫
નેપલ્સ—		એના અસલી મોહલાઓ.....	૩૨૫
વીસુવીયસનો ખલતો પાહાડ ...	૩૧૫		

ધંગલાંડ.

લંડન—		નેશનલ ગેલેરી	૨૬
ટ્રાફાલગર સ્કુવેર.....	૧૩	વેસ્ટ મીનીસ્ટર એપીનું દેવલ.	૨૬
લંડનની કુકાનો.....	૧૩	ધંગલાંડની ટંકશાલ.....	૨૮
ડરબી રેસ	૧૩	સેંટ પાલ, કેડીડલનું દેવલ....	૨૮
“ધી મોન્થમેન્ટ” નામનો મીનારો	૧૫	બેંક ઓફ ધંગલાંડ.....	૩૦
“ધી ટાવર” એન્ડ લંડન.....	૧૬	રાયલ એથીકલઅરલ હાલનો	
હોરટીકલઅરલ ગારડનસનું ક-		“હારસ શો”.....	૩૨
લોનું એકઝીબીશન.....	૨૦	સુઓલોજીકલ ગારડન	૩૩
હાઇડ પાર્ક	૨૧, ૪૫	રાયલ એકવેરીયમ	૩૩
ધી હોરટીકલઅરલ કુંપનીનો ન-		રાયલ એકડમી	૩૩
રસરીનો ખાગ	૨૧	ગ્રોસવેનસ પોરટેટ ગેલેરી	૩૩
ક્રીસ્ટલ પાલેસમાંનો કુતરાંઓનો		મેદમ તુશાદનું મીણનાં પુતળાં-	
સંગ્રહ	૨૧	ઓનું સંગ્રહસ્થાન.....	૩૪
ક્રીસ્ટલ પાલેસની ઉત્પત્તિ તથા		કલીઓપેટ્રા નીડલ નામનો સ્થંભ	૩૫
તેનું વર્ણન	૨૧, ૧૨૮	શાશાઇટી એન્ડ આર્ટસ.....	૩૬
આલબરટ મેમોરીઅલ.....	૨૩	યુનાઇટેડ મરવીસ મ્યુઝીયમ.....	૩૬
હમ્પટન કોર્ટનો મેહલ	૨૪	બ્રોટીસ મ્યુઝીયમ	૩૮
આલેક્ઝાંડ્રીઆ પાલેસ.....	૨૫	જરથોશતી વેપારીઓની પેટ્ટેડીઓ	૪૧

	સફે.		સફે.
સ્મીક શીલડ મારફટ.....	૪૨	ટાજીનહાલ.....	૫૫
સાઉઠ કેન્સીંગટન મ્યુઝીયમ.....	૪૨	પ્રીન્સ આલબર્ટનું પુતળું.....	૫૫
આલબર્ટ હાલ	૪૩	કનચરવેદીવ કલખ	૫૫
એમ્સકોટની સરતો	૪૪	શીલીપની વખાણપત્રી દુકાન ..	૫૫
પાર્લામેન્ટ હાઉસનું વર્ણન.....	૯૪	એસાઇઝ કાર્ટ	૫૬
તેમાં આંત્રની સભા	૪૪	રેફરેન્સ લાઇબ્રેરી ઓફ રીડીંગ	
ઉમરાવોની સભા.....	૪૯	રૂમ	૫૬
બોટાનીકલ ગારડનસ	૪૪, ૫૧	ફ્રેમ્લર પ્રિગિડ.....	૫૬
ઉલીયનું દારૂખાનું	૪૫	કાચ બનાવવાનું કારખાનું ...	૫૬
રાંણી વીક્ટોરીઆનાં તખેલાઓ.	૪૮	ડીનટીંગ મંથનું છીટનાં કપડાં	
વેસ્ટ મીનીસ્ટર પ્રીડજ.....	૫૧	છાપવાનું કારખાનું.....	૫૭
સાઉઠ કેન્સીંગટન મ્યુઝીયમની		લુધશની વખાણપત્રી દુકાન ...	૫૯
• સુદરલી તવાશીખ વીધ્યા તથા		ચપર બનાવવાનું કારખાનું ...	૫૯
ધાતુસાસ્ત્રની શાખાઓ.....	૫૧	એ શેહરનું વર્ણન	૬૧
ધન્ડીયન મ્યુઝીયમ.....	૫૧	સાઉઠપોરટ	૫૩
ડયુક ઓફ સધરલેન્ડનો મેહલ.	૫૨	ઓલડહામ—	
મીઠ હરબર્ટ નામના ગ્રહસ્થનું		પલેટ પ્રાધરસનું સાંચા બનાવ-	
ધર.....	૫૨	વાનું કારખાનું.....	૬૦
ફ્રીન્સીંગ કલખ	૫૨	બોલબુનો બાગ.....	૬૧
ઓરીઝિનટલ કલખ.....	૫૨	બલેકપુલનું ગાંમ	૬૧
નવું બંધાયલું ગ્રાંડ હોટલ.....	૫૩	બોલટન—	
મનશન હાઉસ	૧૨૪	હીક હારગ્રોવસની કુંપનીનું એન-	
બંડન ટાઇમસનું છાપાખાનું...	૧૨૫	બુનો બનાવવાનું કારખાનું.	૬૨
પેનટીવીલ જેલ	૧૨૫	બોલટન સ્ટીલ વર્ક્સ	૬૩
બટન સ્કુલ	૧૨૭	મીઠ બોલસની નવી ધન્ડીયા	
સેંટ થામસીસ હાસ્પીટલ	૧૨૯	મીલશ.....	૬૩
મીટરોપોલીટન રેલવે	૧૩૦	શેહરનું વર્ણન	૬૩
હાઇફ્રોલીક લીફ્ટસ	૧૩૦	બોનેશગાંમ	૬૩
બંડન શેહરનું વર્ણન	૧૩૧	ઈંગલીશ સરોવરો	૬૩
રીથમંડ ગામ—		વીનડરમીયરનાં સરોવરો	૬૪
કયુ ગારડન નામનો સરકારી બાગ	૩૬	કોનીસ્ટનપાસ	૬૪
વીનડસર—		લીવરપુલ—	
ત્યાંનો ક્રીલ્લો.....	૧૨૭	સ્ટેનલી પાર્ક	૧૦૦
પ્રીન્સ આલબર્ટનું ચેપલ	૧૨૮	શેફ્ટન પાર્ક	૧૦૦
તખેલા તથા પાર્ક.....	૧૨૯	આલશોપથનો સુવીંગ વેકશ વર્ક્સ.	૧૦૧
માનચેસ્ટર—		રેલનડશનું રાયલ વેકશ વર્ક્સનું	
એલેક્ઝાન્ડ્રા પાર્ક	૫૪	એક્ઝીપીશન.....	૧૦૧
એક્સચેન્જ	૯૫		

	સફ.		સફ.
મરસી નદીપરની ગોદીઓ.....	૧૦૧	જોશક રાજ્ય અને શનશનુ	
ન્યુમ્પાઇટનની હવા ખાવાની જગાં.	૧૦૨	કટલરી ખનાવવાનું કારખાનું	૧૧૪
સેંટ જ્યારજીસ હાલ, ટાઉન હાલ,		શીપ કાપવાનું કારખાનું.....	૧૧૫
સંગ્રહસ્થાન તથા ખજાર ...	૧૦૪	શેરીડનો વેપાર	૧૧૫
ચેશટર—		ચોર્ક—	
ગાંમ	૧૦૩	ત્યાંનું સંગ્રહસ્થાન.....	૧૧૧
ત્યાંનો ફાનીકશ ટાવર	૧૦૩	ચોર્ક મીનશટરનું દેવલ	૧૧૧
ઇટન હાલ	૧૦૩	બરમીંગહામ—	
સેંટ જોન્સનું દેવલ	૧૦૩	ત્યાંનાં રેશનનું છાપરું	૧૧૫
ચેશલી—		કુમરો તથા ખીજો ખીજોરી સા-	
ડ્યુક ઓફ રાલેનડનો હેડન હાલ-		મન ખનાવવાનું કારખાનું..	૧૧૫
નો મેહલ.....	૧૦૫.	ટાંમણી ખનાવવાનું કારખાનું..	૧૧૫
ચેલ્સવરઠ—		પેપર મેશી વરક.....	૧૧૬
ડ્યુક ઓફ કેવનશાયરની જગા.	૧૦૬	સ્ટીલપેન ખનાવવાનું કારખાનું	૧૧૬
ચેલ્સવરઠ હાલ	૧૦૭	ગીલીટકામ તથા રૂપાંકામ ખના-	
ઈયાંમ—		વવાનું કારખાનું	૧૧૭
ત્યાંની સીસાંની ખાંણ.....	૧૦૬	ખટન ખનાવવાનું કારખાનું...	૧૧૭
બર્કસટન—		નાધળાં એનજીન ખનાવવાનું	
ગાંમ	૧૦૮	કારખાનું.....	૧૧૮
પુલથ્રહાલનો ગોફા	૧૦૮	પીત્તનનું હાઉસ ફરનીશીંગ વરકસ	૧૧૮
ટલોર્ક—		હારનેસ તથા જીન તાવવાનું	
ત્યાંનાં હમામખાંનાં.....	૧૦૯	કારખાનું	૧૧૯
“ક્રમ્પર લેનડ કેવરન” ના ગો-		સસતાં ધડીઆલો	૧૧૯
ફામિા	૧૧૦	સ્કુર ખનાવવાનું કારખાનું ...	૧૧૯
“પેટરી ફાઇંગ વેલસ” નામના		ટાગિનહાલ.....	૧૨૦
કુવાઓ.....	૧૧૦	શેહરનું વર્ણન તથા વેપાર.....	૧૨૦
શેફીલ્ડ—		બ્રાઈટન—	
એટલાશ સ્ટીલ વરકસ.....	૧૧૨	ત્યાંનો વખાણાયલો એકવેરીયમ..	૧૨૧
ઇલેક્ટ્રો પેલેટ તથા શીલવર વેરસ		ડોકો તથા પ્રેરેડનો રસ્તો	૧૨૩
ખનાવવાનું કારખાનું	૧૧૩	શેહરનું વર્ણન	૧૨૩

સ્કાટલેન્ડ.

ગલાશગો—		એકસએનજ	૬૮
હાલમશની ઉનની મીલ	૬૫	આમડાંનાં પટા ખનાવવાનું કાર-	
ટેમપલટનશ કારપેટ મીલ	૬૬	ખાનું.....	૬૯
સેંટ શેલિકશનું કેમીકલ વરકસ	૬૬	ગથેવશ ડોરેની પીકમર ગેલેરી	૬૯
ફીડરજ	૬૮	યુનીવર્સીટીનો ઇમારત.....	૭૦
નેક્રોપોલીસ ઇયાને ડાટવાની જગા,	૬૮	વાહણ બાંધવાની ગોદી.....	૭૦

ડયુક ઓફ હેમીલટનનો મેહલ...	૭૦	ડ-કેલડગાંમ—	
શીનગરનુ સીવવાનાં સાંચા બનાવવાનું કારખાનું.....	૭૨	ડયુક ઓફ ઓડોલનો પાર્ક.....	૮૨
મસલીન વણવાનું કારખાનું...	૭૨	હરમીટેજ નામનું નાધલું ઘેર	
કાગલ બનાવવાનું કારખાનું...	૭૨	તથા રમખલીંગ બ્રીડજ ...	૮૩
ખીસારકામનું કારખાનું	૭૩	પર્ક શેહર	*
વેલસ પોટરી વરક	૭૩	ત્યાંનું રંગવાનું કારખાનું.....	૮૩
ગલાસગોનું મીકાઇ બનાવવાનું કારખાનું.....	૭૬	એડીનબરો—	
મીનખતી બનાવવાનું કારખાનું	૭૭	લીટરરી શાશાધરીનું કુલોનું	
કલાઇડ નદી, પોરટ ગલાસગો,		એકઝીપીશન.....	૮૪
પ્યુટ આએકડ, લોક ટાઇન,		આંધળાઓની આશરાળય.....	૮૪
• આરદરેશર્ગામ, કરીનાં કે-		માહલાઓ	૮૫
નાલ, તથા ઇશડેલની સ્પેટ-		“રાયલીન એપલ” નું દેવલ..	૮૫
ની ખાણો	૭૮	પેરીશીન આઇલ તથા મીણ બનાવવાની જગા	૮૬
લોક લોનોડનો સરોવર.....	૭૪	પ્રીન્સ આલબરટનું માન્યુમિંટ..	૮૭
લોક કેટરીનનો સરોવર	૭૪	કોલ્લો	૮૮
સટરને કલાકારનો સરોવર...	૭૪	હાઇ સ્પીટનો વખણાયેલો માહલો	૮૮
લેફ વનેકરનો સરોવર.....	૭૫	બાણીના સુધારક જોન નોકશનું	
કેલેનડર ગાંમ.....	૭૫	ઘર.....	૮૮
સ્ટરલીંગ શેહર	૭૫	હાલીડોનો મેહલ	૮૮
તેનો કાલો	૭૫	કાલટન હીલ	૮૯
ફીનગાલસ કેવસ.....	૭૯	સર વાલટર સ્કાટનું માન્યુમિંટ..	૮૯
આયોનાના ટાપુઓ.....	૮૦	ડયુક ઓફ વેલીંગટનનું માન્યુ-	
ઓબનથી ઇનવરનેશ—		મિંટ	૮૯
ઓબનગાંમ	૭૮	ડયુક ઓફ બકલ્યુનો ડાલક્રીક	
લોક ભીની	૮૦	પેલેશ તથા બગીચાઓ ...	૮૯
લોક લોકી.....	૮૦	મ્યુઝીયમ ઓફ આરટસ એનડ	
લોક ઓઇબ.....	૮૦	શાએનસ	૯૦
લોકનેશ	૮૦	ચોપડી તથા મીત્રો છાવવાનું	
કેલીડોનીઅન કેનાલસ	૮૦	કારખાનું.....	૯૦
ફાયરસના પાણીના ધોધ	૮૧	રાયલ બલાઇનડમેનસ અસાઇલમ	૯૧
બેનડીક્ટસ કાલેજ	૮૧	એક્ઝીક્યુ બાતનું નવાઇ જેવાં	
ઇનવરનેશ—		માટી બધયેરનું જોડું.....	૯૧
ત્યાંની દારવાની જગા.....	૮૨	ગ્રીનોક શેહર—	
દેવલ	૮૨	ત્યાંની ગોદી.....	૯૧
બજાર	૮૨		
ફીલીકે-ફીનો ઘાટ	૮૨		

આમેરણ-૬.

સફ.	સફ.
બેલકાસ્ટ—	ડબલીન કેસ્ટલ ૯૪
નોરધરન સ્પીનીંગ એન્ડ લીનન	રાયલ ચેપલ ૯૫
એન્થ્રાક્ષિસીંગ કંપનીનું કાર-	ગ્રુનું પાર્લામેન્ટ હાઉસ ૯૫
ખાનું ૯૨	રાયલ બોટેનીકલ ગારડનસ ... ૯૫
કાપડની વખારો..... ૯૨	વીશ્વકી બનાવવાનું કારખાનું... ૯૫
ફ્રેન્સી વરકનું છાપાખાનું..... ૯૨	ગીનીસ કુંપનીનું પોસ્ટર બનાવ-
કોર્સ કાપડ ધોવાનું કારખાનું. ૯૨	વાનું કારખાનું..... ૯૫
ગામનું વર્ણન ૯૩	અયુઝીયમ ૯૬
ડબલીન—	ગ્રીન પાર્ક ૯૬
સેન્ટ પેટ્રીક કેટીડરલ ૯૪	આઈરીશ લાંડ લીમીટી સભા ,
ક્રાઇસ્ટ કેટીડરલ..... ૯૪	તથા તેનો દેખાવ..... ૯૬
બરમીંગહામ ટાવર ૯૪	

વેલસ.

હૅલીહુડ..... ૯૮	સ્લેટની ખાણો ૯૮
બેનગર ૯૮	કરનારવન સેહર—
ટેબુલર ક્રીડજ ૯૮	ત્યાનો કીલ્લો..... ૯૯

ફ્રાન્સ.

ડાવરની ખાડી ૧૩૨	પારીસની મુડદાં ગ્રાખવાની જગા ૧૩૯
પારીસ—	સેન્ટ ઇલુથમ્સનું દેવલ..... ૧૩૯
ત્યાંની રાતની રાશની ૧૩૨	પારીસની “ ફ્રાઈડરીકશન” ની
હાટલ ડી કાનટીનેન્ટ ૧૩૨	દીવાલ..... ૧૩૯
સેન્ટ મેરી મેગડેલનનું દેવલ ... ૧૩૩	બોધ ડી બુલોનનો પાર્ક..... ૧૩૯
પાલેસ ડી લા કોનકરડનો સ્કુવેર. ૧૩૩	સેન્ટ મુલપીસ તથા સારખાનનાં
શાં ઇલીસીનો રસ્તો ૧૩૪	દેવલો ૧૪૨
આરક ડી ટરાએમક્ટ ૧૩૪	પારીસની હેડબનાં કેટેકોમ્પસ... ૧૪૩
ટ્રોકાડેરી પેલેસ ૧૩૫	પેનકીઅનનું દેવલ ૧૪૩
મેગેઝ ડી લવની માટી કુકાં. ૧૩૫	સેન્ટ રોકનું દેવલ ૧૪૪
નેપોલ્યન બોનાપાર્ટની પોસ્ટની	પાલેસ ડી લા ઇનફ્રેસીનો મેહલ
જગા ૧૩૫	તથા તેમાં વીજલીને લગતી
સેન્ટ જર્મનનું દેવલ ૧૩૬	ખાખહોનું એકબીબીશન ... ૧૪૫
પેલેસ ડી જસ્ટીસ ૧૩૭	અયુઝી ડ કલુતીનો મેહલ તથા
સેન્ટ શાપેલનું દેવલ ૧૩૭	તેમાંની અલામતો..... ૧૪૫
નાટરડામનો કેડેડરલ..... ૧૩૮	સેન્ટ ડનીશનો કેડેડરલ..... ૧૪૬

સંદે.	સંદે.
કેટલ મારકેટ તથા સ્લાટર હાઉસ ૧૪૬	પારીસને લગતી દાટવાની જગા. ૧૫૨
પારીસનાં ગરીબ મજૂરોનો પાર્ક ૧૪૭	ચાંડ મેગેઝીનસ ડલુવરની કુકાંન ૧૬૪
જ્યુલાઇ માસનો કોલમ..... ૧૪૭	બો માર્ષની કુકાંન ૧૬૫
વેનડોમ કોલમ ૧૪૭	પારીસ શહેરનું વર્ણન ૧૬૫
બોટનીકલ ગારડન ૧૪૮	સેંટ કલુ તથા માંત દુટનાં ગાંમડાં ૧૪૦
નવું ઓપેરા હાઉસ..... ૧૪૯	વરસેલીસ—
લુવરનો વખણાયેલો મેહલ તથા	ત્યાંનો વખણાયેલો મેહલ..... ૧૪૦
એકઝીબીશન..... ૧૫૦	લુક્સાબુરગ—
આરટીશીઅન વેલ ધયાને પાઇ-	ત્યાંનો મોટો મેહલ..... ૧૪૨
પથી કાઢેલો કુવો ૧૫૨	ફ્રાંટેનબ્લો—
નેશનલ ગારડનનું વાજુ..... ૧૫૨	ત્યાંનો મેહલ..... ૧૪૮

બેલજીઅમ.

બ્રસેલસ—	સેંટ એનદ્રેનું દેવલ ૧૫૬
ટાઉનહાલ ૧૫૩	મ્યુઝી પલાનટીન મોરીટસની પી-
પીકચર ગેલેરી ૧૫૪	કચર ગેલેરી ૧૫૬
પાર્લામેન્ટ હાઉસ..... ૧૫૪	આનટવર્પનો ટાઉનહાલ ૧૫૭
વીએતર્સ મ્યુઝે ૧૫૫	માઉન્ટ કેલવેરીનો હુનરથી બ-
સેંટ માઇકલનો કેડેડરલ ૧૫૫	નાવેલો કુંગર..... ૧૫૭
બ્રસેલસનું લેસ વરક..... ૧૫૫	કોનીનકલીક મ્યુઝીયમ ૧૫૮
પેલેશ ઓફ જસ્ટીસ ૧૫૫	કેડેડરલ..... ૧૫૯
બ્રસેલસના મોહલાઓ..... ૧૫૫	જુઓલોજીકલ ગારડનસ ૧૫૯
આનટવર્પ	ગોદીઓ ૧૫૯
સેંટ આગસ્ટાઇનનું દેવલ..... ૧૫૬	રસતાઓ ૧૬૦

હાલંડ.

એમસ્ટરડામ—

ત્યાંનો પાદશાહી મેહલ..... ૧૬૧	પાલેશવુર વાલકસલીજીત ૧૬૨
રીકશન મ્યુઝીયમ ૧૬૨	શહેરનું વર્ણન ૧૬૨

જર્મની.

કોલોન—

કેડેડરલ..... ૧૬૬	શહેરનું વર્ણન ૧૬૮
મ્યુઝીયમ ૧૬૭	બર્લીન—
સેંટ પીટરસનું દેવલ ૧૬૭	મીણનાં પુતળાંઓનું સંગ્રહસ્થાન. ૧૬૮
	શાહનશાહ વીલ્હમનો મેહલ ... ૧૬૮

સફ.	સફ.
ક્રેડીક ધી એટનું પુતળું ... ૧૬૯	રાહીન નદીનો દેખાવ..... ૧૭૪
ટીથે ગારટનનો પાર્ક..... ૧૬૯	ફાંતકક્રોરટ—
માન્યુમેન્ટ ઓફ વીકટરી ૧૭૦	ટાઉનહાલ..... ૧૭૪
પાર્લામેન્ટ હાઉસ..... ૧૭૦	સેન્ટ પોલ્સનું દેવલ..... ૧૭૫
ખરલીન શેહરના માહલાઓ ... ૧૭૧	માહલાઓ ૧૭૫
બ્રુક્લાઇન ગારડનસ ૧૭૨	ઓપેરા હાઉસ ૧૭૫
શેહરનાહનો જીનો મેહલ..... ૧૭૨	પ્રદર્શણ..... ૧૭૬
રાયલ મ્યુઝીયમ..... ૧૭૩	આસપુર્ગ—
પીકચર ગેલરી..... ૧૭૩	માહલાઓ ૧૭૬
હાઉસએલેન મ્યુઝીયમ..... ૧૭૩	કેડેડરલ તથા તેને લગતું ધડીઆલ ૧૭૭
ખરલીન શેહરનું વર્ણન ૧૭૩	સેન્ટ ટામસનું દેવલ..... ૧૭૮
પોતસદેમના મેહલો ૧૭૦	બાલ ગાંમ..... ૧૭૮
બોન ગામ ૧૭૪	

સ્વીટઝરલેન્ડ.

જીનીવા—

ધડીઆલો અને આરગીનોની	
ફુકાનો..... ૧૮૦	
રોહાન અને આર્થ નદીઓ ... ૧૮૦	
રાક મ્યુઝે ૧૮૦	
શેહરનું વર્ણન ૧૮૧	

લુસર્ન ગાંમ—

ત્યાનો સરેવર ૧૮૨	
ફુલુએલન ગાંમ..... ૧૮૨	
બેલેનઝોના ગાંમ..... ૧૮૩	
લુગાનો ગાંમ તથા સરેવર ... ૧૮૩	
કીઆસો ગાંમ ૧૮૪	

પોલેન્ડ.

વારસો—

જનરલ આશકાવીશનું પુતળું... ૧૯૯	
વીશમ્યુલાનદીપરનો પુલ ૧૯૯	
કેડેડરલ ચરમ ઓફ ધી ટ્રીનીટી ૧૯૯	
રૂશીઅન ગ્રીક ચરમ ૧૯૯	
પીકચર ગેલરી ૧૯૯	

ચાહુદીઓનો શીનેગોગ..... ૧૯૯	
પબલીક પાર્ક ૧૯૯	
આરકીઓલોજીકલ મ્યુઝીયમ... ૧૯૯	
પોલાંડના છેલા પાદશાહનો મેહલ ૧૯૯	
સોપીએસ્કી પાદશાહનો મેહલ... ૧૯૯	
વારસો શેહરનું વર્ણન ૧૯૯	

રૂશીઆ.

સેન્ટ પીટર્સબર્ગ—

બ્રુક્લાઇન ગારડન ૨૦૦	
પીટર અને પોલનું દેવલ..... ૨૦૦	
શેહરનાહને નીહીલીસ્ટોમાંના એકે	
મારી નાખ્યો તે જગા..... ૨૦૧	

માહલાઓ ૨૦૧	
સેન્ટ આન્ડ્રુસ કેડેડરલ ૨૦૨	
ક્રામ્લાન કેડેડલ ૨૦૩	
હરમીટજનો મેહલ તથા તેમાંની	
પીકચર ગેલરી ૨૦૫	

સફે.	સફે.
પીટર ધી એટનું મુપકું..... ૨૦૮	મેમકનું મ્યુઝીયમ ૨૧૯
મ્યુઝીયમ ઓફ ઇમ્પીરીઅલ કે-	સેન્ટ પીટર્સબર્ગનું વર્ણન ૨૧૯
રીએબ્લસ ૨૦૮	પીટર હાફનું ગાંમકું—
માટું બળર ૨૦૯	ત્યાંના સમર પાલેસીસો..... ૨૧૦
મરમ ઓફ એશિયન ૨૧૨	માસકો—
પીટર ધી એટનું પ્રતનું..... ૨૧૩	ક્રેમલીનનું શેહર..... ૨૨૦
સેન્ટ આઇથકશનાં દેવલમાનું	કેઠીડરલ ઓફ આસેમ્બલન ... ૨૨૧
ગાયન ૨૧૩	માટકલનો કેઠીડરલ..... ૨૨૨
સેન્ટ એલેક્ઝાન્ડર નેવીશપ્તીની	એનનશીએશનનો કેઠીડરલ..... ૨૨૩
માનેસ્ટરી..... ૨૧૪	તેનો વખાણાયલો ઘાંટ..... ૨૨૩
આરતોની નનરી ઇયાને નોગલુ	ઇસિપાસકીનો દરવાજો ૨૨૪
શાળા ૨૧૫	ઇસ્પેરોલીલ ૨૨૫
ધોરસ્થાનં..... ૨૧૫	રેસ્ટોરન્ટ ૨૨૫
નાવાગેટની ભાગલ ૨૧૬	સરકારી તીજોરી..... ૨૨૫
નોકિલો મોશકાઇનું દેવલ..... ૨૧૬	પાંદશાહનો મેહલ..... ૨૨૬
ફાઉન્ટેઇન હાસપીટલ ૨૧૬	કેઠીડરલ ઓફ બેશીલ ૨૨૭
એલેક્ઝાન્ડર પીલર ૨૧૮	માસ્કો શેહરનું વર્ણન..... ૨૨૭
નોકાલમનો મીનારો..... ૨૧૮	કીફ ગાંમ ૨૨૮
શેહનશાહઆનું કેઠરાઇનનું મા-	ઓડેસા શેહર..... ૨૨૮
ન્યુમેન્ટ..... ૨૧૮	રૂશીઆનું થોફુંકવર્ણન ... ૨૨૯

તરફી.

બોસફોરસની ખાડી..... ૨૩૦	સુલતાન અબ્દુલ અઝીઝની ધોર ૨૩૭
કોન્સ્ટાન્ટીનોપલ—	બલી ગપલો થાંબ ૨૩૭
પોકાર મારતા દરવેશાની અંદગી ૨૩૦	કબુતરોની મસજીદ ૨૩૭
કોનસ્ટંટાઇનના એલીનાનાં શ્રોક	સુલતાન મહમદનો મીનારો ... ૨૩૭
મરમ ૨૩૨	સુલતાન સુલેમાનની મસજીદ તથા
સરકારી બાગ ૨૩૨	તેની ધોર..... ૨૩૭
શીરાલીઓને લગતું જુની મી-	બેલર બેનો મેહલ ૨૩૯
નોનું સંગ્રહસ્થાન તથા જુ-	પીરાનાં કીનારા પરની મસજીદ.. ૨૩૯
ના મેહલોની વીગત..... ૨૩૨	કોન્સ્ટાન્ટીનોપલનું વર્ણન..... ૨૩૯
સેન્ટ સોફિયાની મસજીદ ૨૩૩	કોન્સ્ટાન્ટીનોપલથી હુગેરી—
સુલતાનોની ધોરો ૨૩૫	વારની ૨૪૧
તરફીશ બાઠ ૨૩૫	રેશાયક..... ૨૪૧
બળરો ૨૩૫	સ્માદા..... ૨૪૧
સુલતાન અઝમતની મસજીદ... ૨૩૫	બુકેરેશટનાં ગામો ૨૪૧
હોપોફોમ નામનો ચોક..... ૨૩૬	રોમાનીઆનું વર્ણન ૨૪૨
બનીમરીમની બરાખમાંની હુ-	
નરશાળા ૨૩૬	

હંગરી.

પુડાપેશત ..... સફ. ૨૪૨

સફ.

આસ્ટ્રીઆ.

વીએના—

પેહલા ક્રાંસીસનું બાવળું..... ૨૪૪
 શેહનશાહના મેહલને લગતી ધો-
 ડાપર ખેશવા શીખવાની સ્કુલ ૨૪૪
 દેવલ ૨૪૪
 વોટીવ ચરચ..... ૨૪૪
 શેહનશાહના મેહલનો ચોક તથા
 તખેલા ૨૪૪
 કુનસ્ટબેર હાઉસ ૨૪૫
 સ્ટુએનરીજનાં સંગ્રહસ્થાનો ... ૨૪૫
 પાર્ક..... ૨૪૬
 આપેરા હાઉસ ૨૪૬
 આમપ્રાસ કલેકશન..... ૨૪૬
 વીએનાની પીકચર ગેલેરી..... ૨૪૭
 સેંટ કાર્લોસનું દેવલ ૨૪૭
 કોર્ટ ઓફ જસ્ટીસની ઇમારત.. ૨૪૭

લીખતન સ્ટીન પીકચર ગેલેરી... ૨૪૮
 કેપીનેટ ઓફ ક્રાઇનસ એન્ડ
 એન્ડીકુવીટીસ..... ૨૪૮
 શેહનશાહનાં મેહલનું પુસ્તકખાનું ૨૪૮
 એકેડમી ઓફ આર્ટસ..... ૨૪૯
 સેંટ સ્ટીફનનો કેકીડરલ ૨૫૦
 કુચુકીન્સ ચરચ..... ૨૫૦
 વીએનાની ટરેજરી..... ૨૫૧
 આરસનલમાંનો સંગ્રહ..... ૨૫૪
 ઓરીએન્ટલ મ્યુઝીયમ તથા એ-
 કસચેન્જ હાલ ૨૫૫
 વીએના શેહરનું વર્ણન..... ૨૫૬

સોનબ્રન—

ત્યાંનો પાર્ક તથા જનવરોનો
 સંગ્રહ..... ૨૪૮

ઇજીપ્ત.

અલેક્ઝાંડ્રીઆ—

એ શેહરનું વર્ણન ૩૩૨
 આમદઅલી પાદશાહનો મેહલ.. ૩૩૪
 બેક વાટર..... ૩૩૪
 પામપીઝ પીલર ૩૩૫
 માહમુદીઆ કેનાલ ૩૩૫
 કેરો—
 જીની ચીનોનું સંગ્રહસ્થાન... ૩૩૬
 સુલતાન હસનની મસજીદ..... ૩૩૭
 પેહલા એદીવ મહમદઅલીની
 મસજીદ ૩૩૭
 મહમદઅલીનો મેહલ ૩૩૮
 શુબ્રાનો રસ્તો..... ૩૩૮

પબ્લીક ગારડન ૩૩૯
 ઇજીપ્તનાં વખણાયલા પીરમીડ્સ. ૩૩૯
 સ્કીપ્સ નામનું પુતળું ૩૪૪
 એદીવનો મેહલ તથા બાગ..... ૩૪૫
 એલ જબલનો મેહલ ૩૪૬
 પબ્લીક લાઇબ્રેરી ૩૪૬
 એદીવના તખેલા..... ૩૪૬
 અલહસનની મસજીદ ૩૪૬
 એદીવનાં ખાનદાંનને દાટવાની
 જગા ૩૪૭
 ઇજીપ્તનાં એદીવો..... ૩૪૭
 કેરો શેહરનું વર્ણન..... ૩૪૮

મુંબઈથી યૂરોપ તંરફના પ્રવાસની નોંધ પત્રીકા.

તા. ૧૨ મી મે ૧૮૮૧ ને દીને હમો (ફ્રાંસજી દીનશાજી પીટી) તથા ભા-
ઈઓ દાદી નમરવાંનજી દાદીશંક, પીરોજ-
શાજી મેહરવાંનજી જીજીભાઈ, કાવશજી
દાદી લીમજી, નવરોજજી નમરવાંનજી વા-
ડીઆ—એટલા જણ પી. ૦ અને ઓ. ૦
કંપનીની સ્ટીમર “શુરત” મધે પાલવા
બંદર ઉપરથી સાંજનાં પા. કલાકને અમલે
ઉપડી ગયા. એ સ્ટીમર જોકે આસરે
૩,૦૦૦) ટનની છે તોપણ દરીયો થંભ
હોવા છતાં ડોલ્ફીઆ કરતી હતી. અને
જુની હોવાને લીધે એજ કંપનીની ખીજ
આગળેટા કરતાં ધીમે ચાલતી હતી. એ
દીવસથી તે તા. ૧૭ મી મે ૧૮૮૧
સુધીનાં દીવસો દરીયામાં એડન તરફ જતાં
લાગ્યા તેથી તેનું સહજ કે સ્વીસતર પણ
કાંઈ લખવાજોગ નથી. રસતામાં તાપ ધણો
લાગો હતો એ જણવાજોગ હતું, અને
સખત ગરમીને લીધે રાતનાં કંપીનામાં
સુવાઈ શકાતું ન હતું કેમકે અંગોઅંગ
બલત્રાં ત્રાહે ત્રાહે પોકરાવતા હતા.

તા. ૧૮ મી મે ૧૮૮૧—આજ દીને
એડનને લગતો જમીનનો છેડો પેહેલ વે-
હેલો સાંજનાં ૬) વાગે દુરથી જોયો અને
સાત વાગતે દીવાદંડી નજરે પડી તોપણ
એડન પાહાડની કઢણમાં આવવાને લીધે
તે પાહાડ રાતનાં દસ વાગતે પટાવી રહ્યા
પછી ત્યાંની દીવા બતીઓ નજરે પડવા
લાગી. રાતનાં ૧૧) વાગે એ ગામનાં બા-
રાંમાં લગર કીકું, અને કીનારેથી ખોટા
હમોને લેવા આવી તેમાં ખેસીને “સ્ટીમર
પોઈન્ટ” નામનો ડકકો છે ત્યાં અરધા ક-
લાકમાં કીનારે ઉતર્યા હતા. એ વખત

રાતનો હોવાથી એડન શહેર જોવાને બ-
રોબર બન્યું નહી. એ ગામનાં જાણીતા
વેપારીઓ શેડો કાવશજી દીનશાહ એડન-
વાલા તથા મનચેરજી એલજી કોલામેવાલા
અને ખીજ સાહેબો સ્ટીમર ઉપર લેવાને
આવ્યા હતા, તેથી મંડલીની રૂઢી ધ્યા-
નમાં રાખીને કીનારે ઉતરતી વેળા તે સા-
હેબોનાં મુકામ ઉપર તેઓને વલતી મુલા-
કાત આપવાની હમોને ફરજ પડી હતી.
એ સાહેબો જ્યાં રહે છે તે જગ્યા ઉપર
ધણી સારી હવેલીઓ અર્ધઅર્ધાકારમાં
(મુંબાઈમાં એલશીનસ્ટન સરકલની ખીલ-
ડીંગશની માફક) બાંધેલી છે. તેની આગલ
ગાડીધોડા જવાનો રસતો અને તે રસતાની
અડાઅડ રૂઢીયો આવેલો છે ત્યાં ફરવા
નીકલયા. તે વખતે ખુશનુંમાં સાંદનું
પડતું હોવાથી દેખાવ ધણો મારો અને
રમણીક લાગતો હતો. એતો એડન શહેરનો
વેપારી લત્તો છે; પણ એડનનું ગાંમ હીયાંથી
પાંચ મૈલ દુર હોવાને લીધે, તથા આંખે
વખતે રાતનાં બાર વાગાનો અમલ થઈ
જવાથી સ્ટીમર જે વાગે ઉપડશે એવું સાં-
ભલી હમોએ માત્ર એનો આગળો ભાગ
જોઈ બાકીનું ખીજું પાછા ફરતી વેળાએ
જોઈશું એવી ધારણાએ પડતું મુકી માંડી
વાળ્યું હતું. એડન શહેરની વસ્તી આંખે
શાલનાં વસ્તી પત્રક અથવા પાનેશુમારી
મુજબ આસરે ૩૦,૦૦૦) માંણસોની રહે-
વાએ છે. તેમાં આપણાં જરથોસ્તીઓ આ-
સરે ૨૦૦) જન હશે. તેઓનાં વપરામને
મોટું એક દરેમહેર તથા દોખમું ઈ. સ.
૧૮૪૭ માં બંધાયલું છે. એ ગાંમની હવા
જેટલે દરજ્જે મુંબઈગરાઓ ધારે છે તેટલી
ગરમ નથી એવું ત્યાંનાં રહેવાસીઓ તર-

કથી હમોએ આંબળુ હું, હમારો જાતી
અનુભવ તો એજાં છે કે હમો કીનારે ઉ-
તરયા તયારથી તે સ્ટીમર મર પાછા સવાર
થયા ત્યાંસુધી આખો વખત લેંછી ધણી
સારી લાગી હતી. અપોરનાં પણ કોઇ વખતે
ઉપજતામાયક ચંવનો પારો હતો) કીચી
ઉપર જતો નથી એવુંજી હમારો આંબ-
ળ્યામાં આવ્યું હતું. એ સમયેને લીધે
એડનવાસી ગ્રહસ્થો પોતાના કમખાને તન-
દરોસ્તીની બાબદમાં પણ ધણો સારો કે-
હવાને અચકાતા નથી. એ શહેરનો વેપાર
ધણો ખરો આરબસ્થાનના માહેલા ભા-
ગોમાંથી દરીયાને રૂસ્તે ખીજે ગામ માલ
મતા મોકલ આકલ કરવામાં સમાયલોછે.
તેમાં મોખાની કાશી તથા ગુંદર (Gum
Arabic) નો મોટો ભાગ વિલાયત ત-
રફ જાયછે, ને મુંબઈનાં કારખાનાંઓનું
કાપડ તથા સુતરનો અપ પણ હાલ સારો
ચાલેછે. એ ગામમાં વરસાદ ધણો ખરો
પડતો નથી. ગયાં ત્રણ શાલ થયાં તો
વરસાદ મુદલ ટીપું પણ પડયો નથી. પણ
હાલ ૧૫) દીવમની આગમજ મેધરાજએ
ઈંદર દરવારથી દરશન દહને એ દીવમ
મેહર કીધાથી ત્યાંની મોટી મોટી ઠાંકીઓ
કે જે પાણી જળવી રાખવા સારું બાંધે-
લીછે, અને જે વરસાદની તાંણને લીધે
તદન મુકાઈ ગઈ હતી તે હાલ પાંણીથી
ભરપુર બનીછે. એ ઠાંકીઓ આગલનાં
વખતની ધણી જુની બાંધેલી હશે
પણ પાછલથી તેની કોઇએ દરકાર નહીં
કીધાથી તેઓ મધલી ભાગીને રદ થઈ
ગયલી તથા ધણી ખરી રેતીથી પુરાઈગયલી
હતી. તોપણ એ કમો અગ્રેજ સરકાર-
ના હસ્તક થયાથી એ ખીસ્માર ને હાલહવાલી
વાલી સાત ઠાંકીઓને સાતથી આઠ લાખ
રૂપીઆ ખર્ચેને એ દયાલુ સરકારે નવે-
સરથી સમારીછે. તેમાંનું પાણી આખાં
એડનને એક શબ્દ સુધી પુરું પડી શકેછે.
પણ જ્યારે વરસાદ તદન આવતો નથી

(જો વરસાદ ત્રણ ઇંચ પડેતો ધણો થઈ
પડે અને જો ૭ થી ૧૦ ઇંચ એકદમ
પડે તો ત્યાંની ધણી ખરી હમારતો જે
રેતી તથા મોટાકીની બાંધેલીછે તે પડી
જઈને ભારે ખરાખી નીપજે એમછે)
ત્યારે એ ઠાંકીઓ પાણી વગર તદન ખાલી
રહેછે તે વખતે દરીયાનાં પાણીને સંચાથી
વરાલ કરીને ખીજી યુક્તી સહીત મોકલ-
દાર બનાવીને તેને વપરાસમાં લેયછે. એ
ગાળેલું પાણી કાંઈ પીધામાં ઓર તરેહનું
કે ખરાખ લાગતું નથી. ત્યાંનાં રહેવાસી-
ઓને દરેક ગયાલને એ આના લેખે તે
વેચવામાં આવેછે જેથી તે ધણું મોઢું
પડવાને લીધે ત્યાંનાં ગરીબ રહેવાસીઓને
દરીયાનું ખાઈ અગર અને દીલ અચ-
રાવનારું પાણી નાંહવા ધોવત્માં લેવાને
ફરજ પડેછે. ઉપર જણાવેલી રીતનું સં-
ચાનું પાણી તો તેઓ માત્ર પીધામાં લેછે.
અલખતાં ધનયથી માત્રર હોતા તવંગર
લોકો પોતાનાં કુશાદેહ ગળાંને લીધે ના-
હવા ધોવામાંખી ઉપયોગ કરેછે. પાણીની
એવી તંગીને લીધે એડન શહેર તદન
ઝાડપાન તથા ધામ વગર ખાલી અને સુકું
દેખાયછે. અગરજો એ બંદર ઇંગ્લાંડ,
હીંદુસ્તાન અને ચીન વચ્ચે આવજાવ
કરતી આગખેટો તથા મનવારેને લંગર
કરવા સારું કામે નહીં લગાડતે તો એ
શહેરમાં તદન વસતી વટીક રેહવી એને
લીધે મુશકેલ પડતે. પણ એ બંદર ખા-
હોલા વેપારનાં રસતામાં આવ્યાથી હાલ
ટકી રહ્યુંછે અને ત્યાં દરરોજ પાંચ સાત
આગખેટો તથા વહાણો આવજાવ કરતાં
લંગર કરેછે. હીંઆનાં ધરોનો દેખાવ
બાહેરથી ભપકા ભરેલો લાગેછે. એ સંધુ
જ્યાં સ્ટીમર પોર્ષન્ટ નામનો દરીયે કી-
નારે મોહાલોછે ત્યાંછે, અને તેજ જો-
ધને હમો પાછા સ્ટીમર ઉપર ૧૨ા વાગતે
ગયા હતા તથા ૪) કલાકને અમલે લંગર
ઉચકયું હતું તેથી આ નોધને થોડા ક-
લાકની બોધ સમજવી.

તા ૧૯ મી એ ૧૮૮૧—આજે અપોરનાં બાર વાગે “રેડ-સી” એટલે રાતા સમુદ્રમાં દાખલ થયા હતા. એ દેરીઆમાં જવાના રસ્તાને “બાબલમાંડબની સામુદ્ર-ધુની (Strait of Babelmandeb)” કરીને કહે છે. તેની અંદર દાખલ થતાં બંને બાજુએપર કીનારા ઘણા નજદીક દેખાતા હતા. વળી એ કીનારા કંઈ જમીનના નાહતા વીભાગોના નહીં પણ મથ મોહરા એ બંડોના એટલે જમણી બાજુપર એશીઆ અને ડાબી બાજુએ આફ્રીકાના કીનારા હતા, જે જોવાથી જગત કરતાનાં ગંજવરકાંમનો કાંઈક એઆલ આવતોહતો. એ દેખાવો જોઈને હમાને ઘણી ખુશાલી ઉપજી હતી, કારણકે જોવામાં ગોચાડુની-યાંનાં આર મોટા બંડોમાંનાં એ મોટા બંડો એકજ વખતે નજર આગલ આવીને ઉભા હતા. એ સામુદ્રધુની ૨) મૈલ ઘોઠાલી છે અને તેની વચમાં નાહતો ટાપુ આવેલો છે જેને “પેરીમ” (Perim) કહે છે. એ ટાપુ વીશે એક જાણવાજોગ ખીનાં સાંભલવામાં આવી હતી. તે એમકે આસરે ૩૦) વરસ ઉપર એક ફ્રેંચ મનવારે એડનનાં બારામાં લંગર નાખ્યું હતું તેનો કમાનડર એડન કીનારાના કમાનડરની માલાકાતે ગયો. જેથી તે રાતનાં એડનનાં કમાનડરે પેલા મનવારનાં કમાનડરને પોતાને ત્યાં જમવા રાખ્યો. હવે દાર પીધા પછી પેલી ફ્રેંચ મનવારનાં કમાનડરને એડનનાં કમાનડરે પૂછ્યું કે તું કયાં હંકારી જનાર છે ! ત્યારે શરાબની જીમમાં પોતાનો ભરમ ખોલીને તે ખોલ્યો કે લાલ સમુદ્રનાં મુખ આગલ “પેરીમ” ટાપુ છે તે બાબલમાંડબની સામુદ્રધુનીનાં વચોવચમાં એવું આવેલું છે, કે એશીઆ અને આફ્રીકાનાં કોસતાઓ તેથી એક મૈલને અંતરે પડે છે, વાસ્તે જે રાજવાલાના હાથમાં તે હાથ તે ઘણી લડાઈની વખતે એ દેરીયામાંથી કુશ-

મનનાં કોઈખી વહાણ મનવારને ત્યાં કણેથી પસાર થતાં તેાપનાં મારાથી અટકાવી શકે, એવું જાણીને ફ્રેંચ સરકારે મને ત્યાં પો-હથી જઈને ગુપચુપ કબજો કરી દેવા ફરમાંબધું છે. આ ફીફરીફાટ બાપાલું સાંભળીને પેલા એડનવાલા અંગ્રેજ કમાનડર જે ઘણો બાહોશ હતો તેણે વીઆરૂ કે જો એ ટાપુ ફ્રેંચનાં હાથમાં જશે તો કોઈ વેળા ઇંગ્લંડથી લડાઈને વખતે અંગ્રેજ વહાણોને ત્યાંથી જતાં અટકાવી શકશે, તેથી પોતે તરતજ બહાર જઈને એક અંગ્રેજ મનવાર જે બારામાં પડેલી હતી તેને થોડુંક લાહવ લશકર તથા સોલજર સીપાહી લેઈને તરતજ રાતોરાત હંકારી જવાનો, તથા તે ટાપુ ઉપર અંગ્રેજ વાવેટો ચઢાવવાનો અને ત્યાં ૪૦) માણસો મુકીને પાછી એડન આવવાનો હુકમ કીધો. તે મુજબ અંગ્રેજ મનવારનાં કપતાને તાબડતોબ કીધું. હવે ખીજે દાહાડે જ્યારે ફ્રેંચ મનવાર તે ટાપુ પોતાને હસ્તક લેવા અર્થે ત્યારે તેને જોયું કે તે ઉપર અંગ્રેજ વાવેટો ઉડતો હતો; તેથી અંગ્રેજ લોકોએ તે ટાપુ અગાઉથી લીધેલો હશે, એવું ધારીને તે મનવાર પાછી ફરી, અને તે દીવસથી એ ટાપુ અંગ્રેજ સરકારનાં હાથમાં છે. ત્યાં અંગ્રેજ સોલજરો મજબુત કીલ્લામાં રહે છે. જેથી કીલ્લા બાહેર ત્યાંના દેરીઓની થોડી ઘણી વસ્તી થઈ છે. પણ એ ટાપુ એવું તો ઉજડ છે કે ત્યાં ઝાડ તો શું પણ એક ધાસનું તણખું વડીક ઉગેલું જણાતું નથી. ઝોરાકી તથા પાણી વગેરે ત્યાંનાં રહેવાસીઓને એડનથી પુર પાડવામાં આવે છે. એ ટાપુ બરોબર વચોવચમાં આવેલું છે, તેથી જ્યારે હમારી સ્ટીમર તેની નજદીકથી પસાર થઈ, ત્યારે બિહુ બાજુએ જમીન ઘણીજ નજદીક આવી ગયલી લાગતી હતી અને ત્યાંના પાહાડોના દેખાવ ફરતો દેરીયાની બંધે બાજુએ આવ્યાથી જાણે સ્ટીમર કોઈ

મોહોટા મરોવરમાં ફરતી હોય એવું જ્યાં-
મણું દીસતું હતું.

તાં ૨૧ મી તથા તાં ૨૨ મી મે
૧૮૮૧—એ બે દિવસો હમોએ રાતા મ-
મુદ્રમાં કાહાડ્યા હતા. એ મમુદ્ર મધ્યે
પણ બહુ ગરમી પડે છે એવું હમોએ
એડતની માફક સાંભળ્યું હતું. પણ
જેવી ગરમી ધારતા હતા તેવી કાંઈ માલમ
પડી નહીં. “થરમામીટર” એટલે ઉપલુતા
માપક વાંત્રેના પારે ચઢીને જુલમમાં જુ-
લમ (૯૫) ડીગ્રી થયો હતો, પણ સાંમે ઉ-
ત્તર દીશાનો પવન મલવાથી ગરમી ઘણી
લાગી હતી નહીં.

તાં ૨૩ મી મે ૧૮૮૧—આને બ-
પોરનાં સુએઝના અખાતમાં પેઠા. કીનારો
ખાને બાજુએ દેખાવા માંડ્યો હતો. એક
સ્ટીમર કીનારા ઉપર અડાયલી તેનો “ભાગાં
વાહણને ભુકા” રસ્તામાં જોવામાં આવ્યો
હતો. એ સ્ટીમર કોલસો ભરી જતી હતી
અને તેમાંનો કોલસો ત્યાંનાં આરબ રેહે-
વાસીઓ કાઢીને સુએઝમાં દર ટણે પંદર
રૂપીઆ લેખે વેચતા હતા. એ ખાડીમાં
બે દિવાદાંડી વારાફરતી જોઈ હતી. જે ઉ-
પર બતી કરવા સાથે રેહતાં માંણસને દર
ત્રણ માંસે સુએઝથી આરાકી પોહાંચાડયામાં
આવે છે. દાખલા તરીકે જેમ અત્રેની
“પરાંગસ લાહટ હાઉસ” મોટેબી મુબધથી
આરાક વારેધડીએ લાવલધન્ય થાય છે
તેમ.

તાં ૨૪ મી મે ૧૮૮૧—આને
સવારનાં પાછલી રાતે જા કલાકે સુએઝ
આવી પુગા. નેહરમાં પેસવાની બહાર છુટી
છુટી ગોદીઓ મુબધની પ્રીનસીસ ડાકનાં
જેવી બાંધેલી છે, તેમાં પીં અને ઓં
કંપનીનાં ડાકા આગલ સ્ટીમર અરોઆડ
જઘને ઉભી. અમે આસરે સવારનાં ૬)
વાગે ત્યાં લગરવાર થયા. હીયાંથી એ
જાણીતી નેહરમાં જવાનો મારગ બરાબર
દીસતો હતો. એ નેહરમાં થોડીએક આ-

ગમોટાએ લગર કીધેલાં દેખાયાં હતાં.
તેનાં નાકાં ઉપર એક મોહોટી હવેલી બાં-
ધેલી છે જેમાં એ “કનાલ” (નેહર)ને લ-
ગતી હાશીસ રાખેલી છે. પુગા પછી તેજ
ડાકા ઉપર ખડી રહેલી આગગાડી હમોને
શીકંદરીયા અથવા એલેક્ઝાંડ્રીઆ લઈ
જવા સાથે થોડા વખતમાં આવી પુગી
હતી. એ આગગાડી ઇજીપ્ત અથવા (મી-
સર દેશ)ના એદીવની છે. તેનો વડો એન્ટ
મુબધની જીં આઈ પીં રેલવેનો આ-
ગલનો જાણીતો મીં લીમેજર હાલ છે.
તેણે ઘણી સારી રીતે એ આગગાડી સુ-
ધારી છે. હમો આઠ કલાકને અમલે સ્ટીમર
છોડીને આગગાડીમાં પેઠા, પણ કમન-
સીએ સુએઝનાં રેશન ઉપર એટલો થોડો
વખત ગાડી ઉભી રહી કે એ જામ જોવા
જવાને બન્યું નહીં, બેથી રેશન ઉપ-
રથી તેનો દેખાતો દેખાવ સારી રીતે જો-
ધને તરતવેલા મનમાંથી લીધું હતું. ગાં-
મનો દેખાવ જેમ ભપકાદાર છે તેમ કંગાલ
પણ લાગે છે. સારી સારી માટી હુલોડીઓ
મનેના પોહોળા રસ્તાઓ ઉપર એક હારમાં
બાંધેલી હોવાથી તેનો દેખાવ ઘણો સારો
દીસે છે. પણ ગરીબોનાં ઘરો તો એવી
કંગાલીયતમાં બાંધેલાં છે કે હીંદુસ્તાનમાં
ગરીબ પણ એવાં કોઠડાંઓમાં કદાચ જ
ગાંધાર રહેતો હશે. દિવાલો પથ્થર તથા
મટાડાંની બાંધેલી તેને કલકત પણ કીધેલી
નહીં. છાપરાંને બદલે કામડીઓ છુટી છુટી
બાંધીને તે ઉપર ધાસ નાંખેલું તેથી જાણે
કચરાનાં પુશકલ ઢગલાને ઢગલા પડ્યા
હોય તેમ લાગતું હતું. છાપરાં પેઠાં બાં-
ધેલાં તેથી વગર છાપરાંનાં જંધાડાં ઘર હોય
એમ જણાતાં હતાં. એ ગામનાં લોકો દે-
ખાવે કદાચ તથા ઘર્જવરણ રંગનાં છે.
સુએઝ તરફની જગા ઘણી ખરી રેતાળ
હોવાથી ત્યાં મધ્ય વનસ્પતી વગરનું ખાલી
સુકમસુકું દેખાય છે. એ ગાંમ છોડીને
આગગાડી આગલ ચાલવા માંડી.

હીયાંથી “ઝાગાઝીગ” કરીને રેશન હટાડી મેલ દુરંદે ત્યાંસુધી રસ્તામાં કાંઈ જોવા લાયક જણાવું નથી. કુલ રેતીનાં જંગલો આસપાસ નજરે આવતાં હતાં અને જેમ દરીયામાં ચારે બાજુપર આસમાન અને પાંછી દેખાય છે તેમ એ જંગલો અને આસમાન સીવાય ખીજી કાંઈ નજરે પડતું હતું નહીં. રસ્તામાં એક મોટું ઝાડ વઠીક દેખાતું ન હતું, પણ છુટાં છવાયાં ઘણાં ઘણાં મેલને તફાવતે કોઈ કોઈ જગા ઉપર નાનાં ગાંમડાંએ લગતા ઝાડનાં ઝુમખા નજરે પડતાં હતાં. ઝાગાઝીગ રેશન આગલ જેમ નજદીક આવતા ગયા તેમ દેખાવ આસતે આસતે બદલાવા લાગે, અને એતીવાડી તથા લીલાતરી નજરે પડવા લાગ્યાં. રસ્તામાં કોઈ જગા ઉપર રેતીનાં જંગલોમાં રેતીનાં નાંધળા જેવા કુંગરો થઇ ગયા હતા. અને પવનનાં જારથી તે ઢગલાઓ એક-ગમથી ખીસીને ખીછ ગમ એકઠા થાય છે તે મુજબ કાંઈ કાંઈ જગા ઉપર તેમાં થયલું જણાવે તેમાં સરવસ્વ અરધો અરધ ડટાયલું નજરે પડતું હતું. એકગમતો રેતીથી આગગાડીનો રસ્તો પુરાઈ ગયેલો હતો જેથી ત્યાં માણસો કામે લગાડીને રેતી પાતા ઉપરથી ખસાડી હતી. એ પ્રમાણે એ રેતી ત્યાંથી ઉડીને એકગમથી ખીજીગમ નાહાનાં કુંગરો બની જાય છે. આગગાડી જેમાં રેશન ઉપર ઉભી રહે છે ત્યાં માહું તથા “ફ્રીડેશમેન્ટ” એટલે નાસ્તો ખાવા પીવાની ચીજો મળે છે. તેમાં સૌથી પેહેલું રેશન “ફ્રાઇડ” (Fried) ક- રીને છે. ત્યાંના ફ્રીડેશમેન્ટ રૂમમાં પરચુટલ ચીજોનો એક નાંધળો “શા રમ” એટલે અજબ ધર અથવા તે એક ચોરડો કે જ્યાં જોવા લાયક ચીજો મુકેલી હોય છે તે બનાવેલો છે. તેમાં હરણ તથા ખીજાં જનાવરોનાં જાતજાતનાં સીંગડાંઓ, સોસવાટનાં ઘંતો, કરવતી, તથા ચીનાઈ આરશીઓ વગેરે ગોઠવેલું હતું. તેનો દેખાવ હાલની

મારે લાગતો હતો. એ રેશન છોડીને વનનું રેશન ઝાગાઝીગનું આવ્યું. ત્યાં ફ્રીડેશમેન્ટ મળે છે. તેનો ભાવ ચાર શી- લીંગ એટલે એ રૂપિયાથી કાંઈક વધુ લે છે, જે ભાવમાંજ કલારેટ દારૂની શી સમાયલી હોય છે. પણ ખીજા બધા જાતનાં દારૂ તથા મોઝાવાટરનાં પૈસા જુદા લેય છે. એ રેશનથી એક રસ્તે મીસરનાં પાયતખત શહેર “નુરે” ખાતે અને ખીજે રસ્તે શીક-દ- રીયા શહેર ખાતે, એ અડફાતી તીરકથ રેલવે લાઇનોથી આગગાડી જાય છે. એ રેશન છોડ્યા પછી બાકીનાં ૧૨૬ મેલની જગા ધણીજ ફળવંત માલમ પડતી હતી. મીસરની જાણીતી “નાઇલ” નદીમાંથી એક મોટી નેહર ખણીને અન્નેથી છેક એલેક્ઝાંડ્રીયા સુધી લઈ જવામાં આવી છે. તેથી કરીને આસપાસનાં એતરોને ખીજાં નાંધળાં નાળાઓથી પાંછી પોંછોચવું થાય છે, અને તે સખમે જમીન જાહજ ફળવંત રહે છે જ્યારે રેલ આવે છે ત્યારે તે અ- લખતાં મધલું પુરણુપુર પાંછીથી ભરાઈ જાય છે. એ નેહરથી પાણી પોંછોચવા ઉ- પરાંત તેમાં નાહાની બેટામાં એક ગા- મથી ખીજે ગામ ખાતે માલકે સરસામન લાવલખ જરવા સાઈ ધણું સુખ થયું છે. કારણ કે રસ્તો એવો પાંધરો દોર નથી કે ગાડી તથા ગાડાંની સૌધી ગઢેર અથવા વાટ મલી શકે. ગધેડાં તથા ઊંટો પ્રાણી માત્રમાંથી જઈ શકે એવી નાંધલી આસરે ત્રણ શીટ પોહાળી પગથીઓ અથવા સે- રડાઓ બનાવેલા છે તે ઉપરથી ઘણું લોકો, ઊંટો, ગધેડાંઓ, તથા સામનથી બાંધેલાં ખચરો આવજવ કરતાં હતાં, અને આજો રસ્તો વસ્તીથી ભરેલો માલમ પડતો હતો. એ સધળો ૧૨૬ મેલનો રસ્તો જે હોમોએ પસાર કીધો તે બધો એતીવાડીથી ભરેલો નજરે પડતો હતો. જેમ તેની આગલનો રસ્તો રેતીનાં જંગલોથી ઘેરાયેલો દીસતો હતો તેમ હવે જ્યાં નજર કર્યે ત્યાં સધળો

એતીવાડી તથા ઝાડો તથા નાંધળાં નાંધળાં ગામો નજરે પડતાં હતાં. કોઈ વખતે તો પાંચ છ ગામ કેરાંની લુંગર માફક એકત્ર નજરે પડતાં હતાં. એ સઘળાં ગામોમાં જીનીંગનાં કામને લગતાં એટલેકે રૂને ક-પાસીયાથી ઘૂંટા પાડવાનાં સાંચાનાં કાર-ખાનાંની ચીમનીઓ દેખાતી હતી, અને દરેક ગામડાંમાં એક એક મોહોતી હવેલી કે જે કબી તે ગામના પટેલોઆઓની હશે તે, તેમજ મસીદનાં મીનારાઓ દીસતા હતા. જોડે ત્યાંનાં બોજાં ઘરો સુએઝની માફક કંગાલ હાલતમાં બાંધેલાં હતાં તેપણ દુરથી પેલી હવેલીઓ, ચીમની, તથા મીનારાઓથી ગામો ખાસ પુરુષ રખીઆ-મણાં લાગતાં હતાં. અહીંયાં હીંદુસ્તાન કરતાં એક ઘણોજ ઝારો સુધારો એતી-વાડી કરવા ઝારું વસાલથી ચાલતાં દાંતાલાં હોય ઉપયોગમાં લગાડવાથી થયેછે. એવા એવા માંત્રીક દાંતાલોથી મોટાં મોટાં એતરો થોડાક વખતમાં જાણે અબધડીની પેઠમચર એડી નખાયછે. એ તરફના મોટા ભાગ-પર એ દાંતાલોથી એતીવાડી ચાલતી હતી. આએ માત્રમાં અનાજ કાઠી રહેલો હતો તેથી તે જમીન પાછી એડતી હતી. મોટા ભાગ રૂનાં રોપાથી રોપેલો દીસતો હતો.

• રસ્તામાં “ડામનહર” (Damianhour) કરીને રોશન ઉપર કાશી તથા આહ મળેછે, જ્યાં માંણુ દીક ૧) શીલીંગ લેયછે. એ બધાં રોશન ઉપરનાં રીફ્રેશમેંટો ફ્રેચ લોહોએ રાખેલાંછે. સાંજનાં કલાક છને અમલે હમાડેક અલેકઝાંડ્રીયામાં પુગાં હતા. એ શહેરમાં દાખલ થતાં મોટા મોટા નમુનદાર મહેલો તથા દીલને બહલાવી રાહત બખશનારા બાગો નજરે પડેછે. આગલ વધ્યા કે ગામનાં ઘરો શારી રીતે બાંધેલાં દેખાયછે. પણ આગગાડીમાં હો-વાથી તે બરાબર જોવાઈ શકાયું નહીં, તે છતાં જેટલું જોડું તે ઉપરથી કહી શકાયછે કે એ શહેર ઘણું મોટું હશે કાંકે તેનો

દેખાવ તો બંદર ઉપરથી ઘણોજ ભવકા-દાર દીસેછે. એનો દરીયા કીનારો આપણા મુખબનાં “એકમે” જેવો અર્ધ વેગુલી એટલે અરવો ગોલછે. તે કીનારે મોટા મોટા મહેલો તથા મસીદો અને તે ઉપરાંત પવન ચકાઓ ફરતી દેખાવાયો એક જોવા જેવો દેખાવ લાગતો હતો. એ દીને આપણી નામદાર મહારાણી વીક્ટોરીઆની ચાલગરી હોવાથી બારાંમાંનાં વહાણો ઉપર વાવડાનાં તોરણોનાં ચણગાર કાંધેલા હતા. જેને ધંધેજમાં “બંટીંગ” કહેછે. ઘણી આ-ગમોટા તથા વહાણો બારાંમાં હોવાથી બારાંનો દેખાવ પણ ભરાવદાર દખલાયો રાખ મારતો હતો. હીંયાનો દરીયો જોરા-વર હશે તેથી “એકવાટર” એટલે ધજને-રોએ જલભંગક યુક્તીનો તખ્તમંત્ર બાંધે-લોછે. તેની અંદરનાં માંણી ઘણાં સ્તંભ હતાં. હમારી આગગાડી છેક બંદર સુધી જઈને ઉભી રાખી હતી અને ત્યાંયાં એક નાહાતી સ્ટીમરમાં બસાડી પીઠ અને ઓઠ કંપનીની સ્ટીમર “ગોવાળીયર” ઉપર હમને પોંદ્યાડવામાં આવયા હતા. હમારો વીચાર એ શહેર પાછાં ફરતી વખતે જો-વાયો અતરે વધુ વીગતો ઉપલક ઉપલક લખવાનું માફક કરયેછે. અંદરાજમાં તે બરાબર જોઈશું ત્યારે જખીશું. સ્ટીમર “ગોવાળીયર” મહમી સાંજનાં ૭) વાગે (સાંજ લખ્યે છીયે તેનું કારણ એકે સાત વાગતે પણ સુરજ અસત પારયો ન હતો) ઉપડી હતી તેમાં “અલેકઝાંડ્રીયા”થી થો-ડાક નવા ઉતારાએને લીધા હતાં, જેઓ ઘણાબરા ફ્રેચ અને ઈટાલીયનો હતા. આજ દંનથો ગરમી શું તે કાંઈ માલમ પડતી નથી, તથાની સામી થંડી લાગવા માંડીછે. આ તકે જણાવવું જોઈયે કે “સુએઝ”થી “અલેકઝાંડ્રીયા” સુધીની મીસર દેશનાં રાજા (ધજમનાં એદીવ)ની જે આગગાડી દોડે તે ઘણી શારી રીતે ચલાવીઆમાં આવેછે. તેનાં ધજનેરો, ગારડો તથા

રેશન માસ્ટરે સઘળા ત્યાંનાં ગામડી મુસલમાનોએ જેઓ ધણું સાલમ તથા નમાંનાં છે. દરેક રેશન ઉપર ગાડી ઉભી રાખતી વખતે સઘળા ઉતારિઓને ત્યાં કેટલો વખત ગાડી થોપશે તે એ અમલદારે કહી જતા હતા તથા ઉપડયા અગાઉ (ધંટ વગાડયા પછીની) ઉતારિઓને તેડી લાગીને ગાડીમાં બેસાડતા અને બાણાં બંધ કરતી વેળા બધાઓ આવી રહ્યા કે નહીં તે પુછીને ખાતરી કીધા પછી ગાડી હંકારવા કેહેતા હતા. એ રેલવે બાબદ હમોએ જે ફરીયાદ સાંભળી હતી તેવી ફરીયાદ કરવા જેવું હાલ કસું દીસતું નથી. “સુએઝ”થી “અલેક્ઝાંદ્રીયા” સુધીનાં ૨૨૪૫ મૈલ દશ કલાકમાં પસાર કીધા તે મુસાફરીની જરૂર કંઈ છેક ઓછીતો નહીજ કેહવાય. કદાચ આગલ એ બાબેની ફરી-

આદ હશે, પણ હાલની ખરદાસત હોંદુરતા-નની રેલવેની બરાબર થાયછે એમ ખાતરીથી કેહવાઈ શકાય.

તા ૦ ૨૫-૨૬ મી મે ૧૮૮૧—એ બંને દીવસો “બ્રમધ્ય સમુદ્રના” દરીયામાં યુજારવા હતા. એ “બ્રમધ્ય સમુદ્ર” ધણો જોરમા હતો નહીં અને દીવસમાં થંડી ઝારી પડતી હતી. એ સમુદ્રમાંથી શ્રીમ્નેો અથવા અમ્સલી કામેલ ઓલમાં તથા ફાજલ હકીમોનું ધલમ સ્થાન નામે યુનાનનો કીનારો દુરથી જણાતો હતો. “કાનેડી”નાં ટાપુઓ પસાર કરતી વખતે દરીયો જોરમાં આવવાનો ધાસતી હોવાથી હમારી કેબીનેની બારીઓ સાવચેતી ખાતર આગમજથી બંધ રાખી હતી. પણ દશિવર કચપાથી રતનાગર સાગર આગે વખત સ્થીર હતો.

પ્રકરણ ૨ જી.

લંડનમાં પોંહેંચવું—લંડન.

તા ૦ ૨૭ મી મે ૧૮૮૧.—આજે “એડરીઆટીક” સમુદ્રમાં પેઠા અને “કોરફુ”નાં ટાપુઓ પસાર કીધા. બપોરનાં બાર વાગે “બ્રિટી” દેશનો કીનારો દીસવા લાગો હતો. એ કાંઠા ઉપર વારા ફરતી નહાનાં નહાનાં ગામો દીસતાં હતાં. એ સઘણું જોતાં “બ્રીન્ડીસી” (Brindisi) સાંજના કલાક ૬૧ એ પુગા હતા. બ્રીન્ડીસીમાં પેવસ થતાં સમુદ્ર ધણો સાંકડો હોયછે પણ અંદર ગયા પછી પાછું મોટું બાર મલેછે, જ્યાં સ્તીમર છેક ડકકા આગલ જઈને ઉભી રહેછે. ત્યાંથી આગગાડીનું રેશન થોડુંક દુર હોવાથી ત્યાં ચાલવું જવા ગમે છે. બ્રીન્ડીસીનું શહેર પણ એલેક્ઝાંદ્રીઆના માફક જોઈ શકાયું નહીં,

કેમકે આગગાડીમાં તુરતાતુરત નીકલી જવાનો અમને પ્રસંગ પડેલો હતો, પરંતુ ઉપર ટપક જે જોયું તે ઉપરથી ત્યાંના મોહોલાઓ એક સરખા જણાયા. ઘરો પણ માફકસરનાં છે, તેમાં દરીઆ કીનારા ઉપરનાં રસ્તાનાં ઘરો ઝારાં દીસે છે. અહીંયાની ગાડીમાં જે ઘોડા જોડવામાં આવેછે તેઓને ધુધરા બાંધેછે તેથી તેઓ દોડતી વખતે ખણુણુ છણુણુના અણુઅણુટા કરેછે. બ્રીન્ડીસીની વસ્તી ૧૨,૦૦૦ માણસોની કહેવાયછે અને એ શહેર ઇટલીનાં રાજને સવાવીન છે. ઉતારિઓનાં સામનની તપાસ કુરજવાલા જગાતદાર લોક લેયછે અને તમાકું, દારૂ, અથવા એવી કેફની જેબી

વસ્તુઓ હાથે તે ઉપર જકાત લે છે. એક નવાઈ જેવા ધારે એ છે કે ઇટલીનાં મુલકમાં ખીજે કોઈપણ ગામથી કુલ યા કુલ આવવા દેતા નથી કારણ કે કદાચને તેનાં ખીજથી એ મુલકનાં ફલ, ઝાહાડો તથા દરાખનાં વેલા અથવા કુલોનાં ઝાડોમાં ખીજાં ગામનાં હલકી જાતનાં ખીયાં ભેળાયાથી ખરાબ થાય. એ મુજબ હમારી સાથે મુ'બાઈથી કેરોનાં કેટલાક કંડીયા નવાઈ તરીકે હમે લઇ ગયા હતા અને જે ઘણી તપાસથી જાળવી રાખ્યા હતા, તે વીકે સ્ટીમર ઉપરથી ઉતારવા દીધા જૂહી, જેથી તે સધલા આખરે સ્ટીમરનાં કપતાનને આવી દેવા પડ્યા હતા, કેમકે તેમ જો ન કરતે તો “મેહનત ખરબાદ ને ચુનાહલાજમ” થતે. અહીંયાનાં ગરીબ માણસો મુ'બાઈમાં બાહાર ગામનાં વહાણો આવેછે તેનાં યુરોપીઅન ખલાસીનાં જેવાં સાદાં કપડાં પેહેડે છે, પણ ખીજા જગ્યા વરગનાં લોકો અહરથની માફક સારાં કપડાં પેહેડે છે. દેખાવમાં ગરીબ લોકો જરાક સાંમલાછે તેમજ વહી ઉલટું તેઓ આંગને ખાંધે ખાવલની ગાંઠ જેવા મજબુત છે. જો વરગનાં લોકો સફેત ચામડીનાં તથા આંગે પાતળા દીથે છે. ધરોની આંધળી ઇંટ ચુનાની કલકાત કીધેલી તથા જાત જાતની હમ પ્રમાંણે ઉઠાવેલી છે. (South and Upper Italy, Paris, Lyon, and Mediterranean Railway) “દખણ અને ઉપલુ ઇટલી, પેરીસ. લાયન અને ભુમધ્ય રેલવે” નામની કુંપનીની આગગાડીમાં હમા લોકોએ આઠ વાગતે ષોન્ડીસી છાડ્યું. એ આગગાડીની ગાડીઓ સાથે “પુલમેનસકાર” નામની એક ગાડી ઉતારીએને સુવા સાઈ જોડે છે કે ને આગમજથી રોકતી જોધએ નહીં તો કે તે પાછલથી મલવી મુશકેલ છે. તે ઘણી મજાની છે. અંદર ફાંકડી મખમલ-

ની ખેડકો આમણસામણ કીધેલી છે અને તેની વચમાં લાંખી ખાલી જગ્યા આવ જવ કરવા સાઈ રાખેલી છે. સુતી વેળા પેલી આમણ સાંમણની ખેડકો ને ખેડુ બાજુ ઉપર રહેછે તેને સેરવીને એક કરી નાંખેછે. અને વળી તેને મથાલેથી ખીજું ખીજનું ઉતારીને ઉપરથી રાખેછે, જેથી વહાણની કેપીનોનો માફક તેની એકગમ બે જણાં સેહુલાઈથી મુઈ શંકેછે. ગાડીમાં ખતી મોટી રાખેલી છે અને ખીજી રીતે ગાડીને એવી તો સણુગારેલી છે કે જાણે કોઈ સારાં દીવાનખાનામાં ખેડા હોય તેમ લાગેછે. ખીજાંનાને સાઈ જગ્યા ગરમ કપડાંનાં પરદાઓ કીધેલા છે કે જેથી સુનાર ઘણીને ગરમી મલવા ઉપરાંત કોઈ પણ શખસ બહારથી જોઈ શકે નહીં. એ ગાડીમાં ખેડવા સાઈ પીં અને ઓળ કંપનીવાલા આગમજથી ને મરેસતાનું નુર લેયછે તેમાં ખીજા ચાર પોંડ આપવાથી એ પુલમેનની ગાડીની એક ખેડક મલેછે.

તા ૨૮ મી મે ૧૮૮૧.— આજે સવારનાં ૪ વાગેથી ઉજરડું પડ્યું હતું, અને આગગાડીમાંથી જ્યાં જોયે ત્યાં ખુશનુમાં દેખાવો દીસતા હતા. કુંગરો તથા જમીનો સુધળી જાત જાતની ખેતીવાડીથી ફલફલાદી તથા રંગારંગ રંગીન ધાસોથી ડોસોડસ ભરાયલી હતી. જાણે સખીમાં ઉતારેલા ચીત્ર આપણી આગલથી ચાલી જતાં હોય તેમ લાગતું હતું. એ ખેતીવાડી તથા ધાસ ઉપરાંત તેની ગોઠવણીઓખી સુતી પાત્ર હતી. તેમની પછવાડે અથવા વચમાં ન્હાના ન્હાના ટેકરાઓ અને કુંગરીઓ દીસતાં હતાં, જે ઉપર પણ જાતજાતની નમુનાદાર ખેતીવાડીનાં રેપાઓ તથા ધાસો ઉગેલાં જણાંતાં હતાં. છેક પછવાડે “એપીનાઈન”ના ગંજવર પર્વતો જોમની ટોચ ઉપર હીમાલો ખરફ ખંધામણ દીસતું હતું તેનો દેખાવ એટ-

હો તો ગંભીર રીતે માહાભારત લાગતો હતો કે તેની જોડણી તારીફ ક્યેં તેટલી થોડી છે. હમોએ હીંદુસ્તાનમાં આંગલ મુ-શાફરી કીધી છે ત્યાં તો થું પણ સીસાનનો ઠાપુ જે શવણની લંકા દાખલ થણેજ ફલ-વંત ગણાય છે ત્યાં પણ એવા દેખાવ હમો-એ કદી દીડો નથી, એ ઉત્તમ એતીવાડી તથા કેઆરાઓ ઉપરાંત દરેક જગ્યાએ વારા ફરતી નાંધણા નાંધણાં ભીન ભીન કારીગરી લગાવીને બાંધેલાં છુટાં છુટાં ધરે તથા ગામડાંઓ દર મેલે મલતાં હતાં. જ્યાંનાં દેવલતાં મીનારા તથા પાહા-ડાં ઉપરનાં ગામડાંઓથી આખો રસ્તો જાણે કે કોઈ શહેરની વચ્ચેથી પસાર થતા હોયે તેવો લાગતો હતો. એતીવાડીનો મોટો ભાગ* અનાજ ઉપરાંત દરાખનાં વેલાનો હતો. એ દરાખનાં વેલાવાલાં એ-તરેમાં ખાસાં મોટાં જાહો, આલીવ અને આરજનાં એક સરખી હારમાં રાપેલાં અને તેમની વચ્ચેની જગ્યાએ દરાખના વેલા લટકતા હતા તેથી જાણે કે એક નાંકેથી ખીજે નાંકે તોરણો બાંધેલી હોય તેવું લા-ગતું હતું. એ સંઘલાંની હેડાણની જમી-નમાં અનાંજના રોપા તથા જનાંવરોને ચરવા સાફ* ધાસ રાપેલું હતું. જેમના ઉપર ચઢેલાં કલગીરદાર પુશપોમાં કોઈનો રંગ લાલ તો કોઈ લીલો અને વળી કોઈ પીલો તો કોઈ સફેદ એવી રંગદાર બલી-હારીમાં ફૂલો ખીલેલાં. વળી એ ફૂલનાં રોપાઓ એક સરખી ઉંચાઈનાં હોવાથી તથા કેઆરાઓ છુટા છુટા અને જાત જા-તના કીધેલા હોવાથી ભાંત ભાંતની તરાંહના ગલીયા ખીજાવેલા હોય એવું લાગતું હતું. એવા એવા દેખાવો જોતાં જતાં મેલોના મેલ મનની ગમતમાં અને વીચા-રની રમતમાં પસાર કીધા હતા. એક બાજુ ઉપર, ઉપર મુજબની એતીવાડી તથા પહાડો તથા ગાંધોનો દેખાવ અને ખીજા બાજુ ઉપર દરીયો કીનારો આવેલો, અને

તે દરીયો વળી સ્થિર તલાવ જેવો; તેથી સંઘણો દેખાવ જોઈને દીલમાં એવું તો સુખ્યેત ને મધન મધન લાગે કે જાણે એ શહેરમાંજ આવીને જાયુક રહીયે અને એવા બાગે ખેડેસ્ત જેવા રોશન આરાસ્તાગીવાલા રસ્તાઓ ઉપર ફરીયા કરયે. હમારી ગાડી “એન્કોના” શહેર સુધી આવીને સવારનાં આઠ વાગે ઉભી રહી. એ રોશન ઉપર રીફ્રેશમેંટ મલે છે તે લઈને પાછા નીકળેલા બપોરના સવા બાર વાગે “મેલોના” ખાતે પુગા હતા. એ જગ્યાએથી પુલમનસકાર ને સાહેબજી સલામ કરીને હમોને ઉતરવું પડ્યું હતું કારણકે એ ગાડીને એ ગામ-થી વધારે લાંબે લઈ જવાનો રાખેતો ર-લવેવાલાઓનો નથી; પણ ત્યાંથી એજ માફકની સુવાની ગાડી જોડી આપે છે જેને (Man's sleeping Car) મેનશ સ્લીપીંગ કાર કહે છે. હયાંથી નીક-લેલા એલેક્સેન્ડ્રીયા (Alessandria) ગામનાં રોશન ઉપર શાંજનાં કલાક ૬૧ એ પુગા જાંઠાંથી મેલ તરેનથી છુટા પ-ડ્યા હતા કારણકે “આલ્પસ”નાં પહાડો ઉ-પરનો એક બુગદા થોડા દીવસ થયાં ધસી પડ્યો હોવાથી મેલ ટરેનને લાંબે રસ્તે “માર-સેલ્સ” (Marseilles) થી લઈ જવાની હતી. એ ટરેનમાં સુવાની ગાડીઓ નહીં મલે એમ હોવાથી અમે ત્યાંની ખીજા ગાડી-માં જવાનો વીચાર કીધો, અને સુવાની ગાડી (Man's Sleeping Car) મેલ-વવા સાફ* “ટ્યુરીન” (Turin) માં તાર કીધો હતો. હવે ખીજા આગ ગાડી રાતે નવ વાગે ઉપડવાની હતી તેથી હમો રોશન ઉપર રીફ્રેશમેંટ લઈને એલેક્સેન્ડ્રીયાનું ગામ જોવા કીજે ફરવા નીક-લ્યા. ત્યાં સારી સારી બાંધણીનાં ધરો એક હારમાં બાંધેલાં અને તેની વચ્ચેનાં રસ્તો પથરનાં ન્હાનાં કટકા, ચુનો તથા આસ્ફાલ્ટીની મેળવણીનો બાંધેલો હતો. માણસોને તે ઉપર ચાલવાની અ-

ડચ્છ ન પડે તે સારું જેહુ બાળુ ઉપર તથા રસ્તાની અધવચમાં મોટી મોટી ભાદીઓ એક સરખી હારમાં લાંબી ને લાંબી જડેલી હતી. એ રસ્તા ઉપર ગાડી દોડવાથી ખુદરતી રીતે અવાજ ધણો થયો જોઈએ અને થાય છે. જેહુ બાળુનાં ધરો નીચે હારખંધ જાત જાતનાં માલનો દુકાનો તથા રીફ્રેશમેન્ટ રૂમો તથા કાશી પીવાની જગાઓથી એ રસ્તો ભરાઈ ગયેલો હતો. એ વખતે રાત પડી હતી તેથી ખતીઓ મળગાવેલી હતી, અને ગામનું સંઘર્ષ લોક ત્યાં ફરવા નીકળેલું હતું. તેથી દેખાવ ધણો અમન અમનની જોડાજલાલીમાં દમામ મારતો ભાગતો હતો. રીફ્રેશમેન્ટ રૂમોની બાહાર નહાની નહાની ટેબલો લોકો સારું ખાવા પીવા તથા ખેસવાને માટે મુકેલી હતી, રોશની કીધેલી હતી, વાજાં વાગતાં હતાં, સોફો ખાવા ખેડેલાં હતાં, એ તે રમનાની મુખ્ય બાબતો હતી. ગામમાં ફરવા નીકળતાં એક બાળુ ઉપર ચોકમાં પલટણું વાળું વાગતું જોવામાં આવ્યું હતું. એ વાજાંનાં હથીયારો તદ્દન પીત્તલનાં હતાં પણ ખરાબર ધણું સારું વળડતાં ન હતાં. અહીંયાં કાચનાં બારણાં આરીવાલી ગાડીઓમાં દુકાન માડીને જ્યાં સોફોની ભીડ હોય છે ત્યાં જાણે ધરમાં દુકાન હોય તેવી રીતે ખતીઓ સહગાવીને એ ચાલતી દુકાનો જેમનામાં સામન સારી રીતે ગોઠવેલા, તે ઉભી રાખીને સોફોને તરફના જીણુશોની વેચવાલ તેમાંથી થતી. એ ગામ ઇટલીને લગતું છે. એની વસ્તી આસરે ૫૮,૦૦૦ માણુઓની કહેવાય છે. એ ગામમાં ખીજું કાંઈ જોવા બાક નથી તેથી ગામમાં ફરીને આગ-ગાડીમાં પાછા રાતનાં નવ વાગે અમા નીસરયા અને ટ્યુરીન (Turin) નાં રેશન ઉપર રાતનાં ૧૧) વાગે આવી પો-હોઆ. જો કે ત્યાંથી આગલ જવાઈ

શકાય તેમ હતું તોપણ પેલા ભાગેલો “ટનલ” વાટમાં આવવાનો તેથી કરસો હિલ્લો હરકત ન નડે એવા યાચ કરીને રાત રહેવાનો ડોડાવ કીધો કે દીવસે જઈએ તો આખસ પર્વત, જેનાં શીખરો આસમાનની જુલંદી સાથ તક્કર લડતાં કહેવાય છે, તે પણ બરાબર જોતા જઈએ. તેથી અનેનાં હોટલ ડી એંગલીતર (Hotel de Angleterre) માં ઉતારો કીધો એ હોટલ ત્યાંનાં ખીજાં હોટલો કરતાં મોટું અને માભાભરેલું ગણાય છે. ટ્યુરીનનું રેશન ધણું જ પોખાલ તથા ભપકાદાર બાંધેલું છે. તેની વચમાં છપરું યુબજરોફી ટપનું આસરે ૮૦ ફૂટ ઊંચું છે અને રેશન ધણું કુશદે હોવાથી દેખાવ ધણું જ નેખદાર લાગે છે. એ રેશન યુરોપનાં સૌથી મોટાં રેશનોમાનું એક ગણાય છે.

તા ૨૯ મી મે ૧૮૮૧—આજે સવારનાં આગગાડી ઉપડવાને તાઈમ હોવાને કીધે ધોડાની ગાડીમાં બેસીને ટ્યુરીન શહેર ફરી આવવાની ટક અમે લોકે હાથ કરી. એ શહેર મોટું તેમજ ભપકાદાર છે. જ્યાં જોએ ત્યાં એક સરખા મોટાલા મૈલો સુધી લાંબા ને લાંબા લંબાયલાં છે, અને તેમાં મોટાટી મોટાટી હવેલીઓ એવીતો રાનકદાર બાંધેલી છે કે તેવી ઈમારતોની ધોડી ધણી નક્કલની સરખી તે મુબાઈમાં સરકારી ઈમારતો સીવાય કોઈ લોકોની ધણ્યાતી મીલકતોથી કદીપણ ન થઈ શકે. મુબાઈ કરતાં એ શહેરને સો હિસ્સા સરસ ગણ્યે તો ચાલે. ત્યાંનાં ધરો એવાંતો મોટાં કે જાણે એકેક ધર તે ચોખ્ખા એકેક મોટાલા હોય તેવાં અને જિઆઈમાં કોઈ કોઈને જ માલા સુધી હોતા નજર આવતા હતા. તેમની બાંધણીઓ વળી ખુબ શૈલીત બનાવવાને કરસી કરી રાખી હતી નહીં. એક થોડા વખતની લટારમાં

અલખતાં અમોએ એ શહેર ખરાબર જોયું નથી તેાખીજુતેનીઆ સ્તુતી અમે સહરા-વેલી નહી પણ ઘટમાનછે. અમે ફરીને (૮) વાગે આગગાડી ઉપર ગયા હતા. હમારે વીચાર પાછાં ફરતી વખતે એ ત્રણ દીવસો રહીને આ નામીચી નગરીનું અવલોકન ઠીક રીતે કરવાનોછે. ટ્યુરીન શહેર આગલા વખતમાં “પીડમોન્ટ” (Piedmont) પ્રાંતનું પાયતંત્ર હતું, અને પાછલથી એટલે સુને ૧૮૫૯થી તે ૧૮૬૫ સુધી આખાં ઇટલી દેશનું પાયતંત્ર ગણાતું હતું. એની હાલની વસ્તી આસરે ૧,૯૫,૦૦૦)ની કહેવાયછે. હમાએ ટ્યુરીન શહેર સવારનાં (૮) વાગે છોડ્યું હતું. જેવા રેશનપરથી બહાર નીકળ્યા કે આદ્યપરનાં પર્વતો, જાણે કોઈ માહન જોગીઓનું મંડલ ઇશવરની ભક્તીમાં ચીત ધાલી બેઠા હોય એવા ગંભીર દેખાવા લાગ્યા. તેમને મઠાલે બરફ બંધાયલું હતું તેથી જાણે પહાડોને ધણીજ થુનો ચોપડો હોય અથવા મયાળાં ઉપર સફેદ સંદની સરખી ચાદર પાંચરી હોય એમ દીસતું હતું. જરા આગલ વધ્યા કે એ પ્રમાણે ત્રણ બાજુપરથી દેખાવ લાગતો હતો. તેમને પસાર કરવા સારે આસરે ૨૮) પાહડી ટનલ બાંધેલીછે. તેમાં કોઈકોઈ ટનલ મુખાઈનાં ટનલ કરતાં ઘણી માટી હતી. પણ સૌથી માહોટી ટનલ મૉન્ટ સેનીસ (Mount Cenis)ની છે. એ જુગડો (૮) મૈલ લાંબો છે. તે પસાર કરતાં આગગાડીને અરધા કલાક લાગો હતો. એ એકલો ટનલ બાધતાં સુમારે ૧૩) વરસ વીટીયાં હતાં તેમાં ૫) વરસ તો મજુરોનાં હાથ કામથી અને બાકીનાં (૮) વરસ સંચાથી કામ ચલાવ્યું હતું. તેનાં એ કામ ઉપર ત્રણ કરોડ રૂપિયા ખર્ચલાગી હતો. હમારી આગગાડી ભાગી ગયલા ટનલ સુધી ગઈ કે ત્યાંથી ઉતરીને એકસો વારને આસરે છેડાં સુધી ચાલતા

જાહેને ખીજી આગગાડી તથા હતા ત્યાં ગયા, અને ટ્યુરીનથી તાર કરીઆ મુજબ મુવાની ચાડી આગમજથી તથા આવી પુગી હતી તેમાં બેસીને આદ્યા તે “મેન્ડોના”નાં રેશન આગલ ફ્રેંચ સરકારની આબપસ પર્વત પસાર કીધા પછીની હદ છે, ત્યાં ઉતરીને ફ્રેંચ માંડવી-વાલાને ધારા પ્રમાણે અમે અમારે સરવ અસખાબ સરંજમ દેખાડવા માગ્યો, પણ હમારી સોડે કાંઈ તમાકુ છે કે નહીં તેટલીજ ટુકમાં પરપુછ કરીને અને તેનો જવાબ હમાએ ના કહેવાથી સામન જોયા વગર પસાર થવા દીધું. હયાંથી પાછા નીકળેલા હમા તા. ૨૦ મી મે ૧૮૮૧ ને દીને સવારનાં છ વાગે ફ્રાંસ દેશનાં પાયતંત્ર શહેર પારીસમાં પુગા હતા. ઇટલી છોડ્યા પછે ફ્રેંચની હદમાં પારીસ સુધી જો કે ઘણી ખરી એતીવાડીની જમીન મલી હતી, તેપણ બાગાયતી દેખાવમાં ઇટલીને પુગી શકે નહીં તેવી હતી. રસ્તામાં નાધળાં નાધળાં ગામો તથા વારા ફરીથી શહેરો મલતાં હતાં. પારીસનાં રેશન ઉપરથી હમા પોડાની ગાડીમાં બેસીને એ શહેરમાંથી પસાર થઈને ખીજાં રેશન નામે “શમે ડી ફર ડીનેર” કરીને છે ત્યાં ગયા અને આગગાડીમાં બેઠા. પારીસ શહેર હમાએ પસાર કરતી વેળા ચોડક નેણના પલકારામાં જોયું તે ઉપરથી તેની વીગત હમા ખરાબર લખી શકતા નથી, કારણકે સવારનું પોહાર હતું તેથી સઘળું કામકાજ બંધબસત હોવાથી મુમસામ લાગતું હતું, અને કોઈ માહોટી રાખશય જાહેરો કે જુકતો પડેલો હોય તેવી મનપર અસર થતી હતી. જે માહોલા હમાએ પસાર કીધા તે ધણાં માહોટા તથા લાંબા સલંગ હતા. પાછાં ફરતી વેળા એ શહેર ભગીર કસારી પોંડે જોવાનો ઇરાદો ધારેલો હોવાથી તેની કસી વીગત હમાણાં ન લખતાં એટલેજ

અટકીયેછે. છેલ્લાં રેશન ઉપરથી ૭)કલાક અને ૪૦) મીનિટ ઉપડેલા કાલે(Calais) નાં બંદરવાલાં શહેરમાં ફોહોડ વાગે પુગા હતા. એ નગર પણ સારું છે. હમારી ગાડી છેડ બંદરના ડંકાની આગલ જઈ ઉભી હતી કે જ્યાંથી હમે “ઈંગ્લીશ ચેનલ” (English Channel) ને ખાડીને ઇંગ્લેન્ડ “આંદીનો પટો”ની કેહેછે તે પસાર કરવા સારું નાંધલી સ્ટી-મરમાં બેઠા, અને પોણું ચાર વાગે “ડોવર” (Dover) કે જે ઇંગ્લાંડની હદમાં છે ત્યાં આવી પુગા. એ ખાડીને વીશે એવું સાંભળ્યું કે તેનો દરીયો હમેશાં ધણાં તોફાની રહેછે. પણ આ વખતે જરા થંડો હતો, તોપણ મોજ ડુંગર સરખા હોવાથી હમારી નાનકડી આગખેટ એમથી તેમ ડોલા ખાઈહેરયાં બારયાં કરતી હતી. ડોવરમાં ઉતરયા ત્યારે ત્યાંનાં કો-સ્તાનાં ચાકનાં ડુંગરો ધોતા ધોતા અને ઉજળા ઉજળા દીસતા હતા. અત્રેથી પાછા આગગાડીમાં બેસી લંડન શહેરનાં “ચેરીંગ ક્રોસ (Charing Cross Station) રેશન ઉપર સાંજનાં છ વાગે પુગા અને ત્યાંજ હોટલમાં ઉતારો કીધો. લંડન શહેરમાં હમે જ્યારે પેઠા ત્યારે આગગાડીમાંથી તેની મોહોટાઈ તરત માલમ પડવા લાગી. જ્યાં નજર કર્યે ત્યાં ધરોની ચીમનીઓનાં જાણે જંગલોના જંગલો દીસતાં હતાં. ધરો કોઈ નાંધ-જાં તો કોઈ મોહોટાં છુટા છુટા ધગલા-ઓમાં બાંધેલાં હતાં. તેમની બાંધણી દેખાવે સારી સોભાયમાન લાગતી હતી. જેમ જેમ રેશન નજદીક આવતા ગયા તેમ તેમ ત્યાંની અગણીત સંખ્યાબંધ આગગાડીઓની આવ જવનો ચોડક વીચાર આવતો ગયો હતો. દર પાંચ મીનિટ આણી ગમથી પેલી ગમ ને પેલી ગમથી આણી ગમ ગાડીઓપર ગાડીઓ છુટવા માંડી. વચમાં એક રેશન

ઉપરથી તો એકદમ બેથી ત્રણ ગાડીએ સામટી ઉપડતી તથા આવતી જણાઈ હતી. જેમ એક મોટાં શહેરમાં ધોડા ગાડીની આવ જવ યાયછે તેમ આગગાડીની આવ જવ હીયાં થતી હતી. અને તેખી કાંઈ ખાલી ખાખાં નહીં પણ ઉતાડિઓથી ખીચોખીચ ભરેલી આવતી હતી. હોટલમાં ખાનું લઈને આસપાસનાં મોહોલાઓમાં રાતનાં ફરવા નીકળ્યા હતા તે વખતે રસ્તામાં બાશના દીવાઓ ધણાં મોહોટા મોહોલા-ઓમાં નજદીક નજદીક બળતા હતા તેથી તથા આસપાસની હારખંધ દુકાનોમાં દીવા કીધેલા તેના ઝગઝગાટથી, તથા પેહેરેલાં હોરેલાં લોકો રસ્તાની ખેડુ બાળુની પગથીઓ ઉપર હારકટાર ચાલયા જતા તેમની બે ધડીની રચનાથી, તેમજ બેથુ-માર ગાડી ધોડાની મોટી આવ જવ-થી, જાણે મુખાઈમાં દીવાળીનાં વખ તમાંની ધામધુમ આપણી આગલ આ-વીને રજુ થયતી હોય તેવું માલમ પડું હતું. “ગ્રાન્ડ હોટલ” (Grand Hotel) પરથી “વાઈટ હાલ” (White Hall) નો મેહલ સુકીને “પાર્લિમેન્ટ હાઉસ” (Parliament House) સુધી હમે ગયા. તેટલાં પાર્લિમેન્ટ હાઉસમાં દી-વાની રાશની કીધેલી હતી તેથી એ રાજ સમાજની ઇમારતની અંદરખાનાની બેટ લેવાને મન લલચાયું. એ હાઉસની વીગત હવે પછી ખીયાન કરીશું. હમે ગયા તે વખતે પાર્લિમેન્ટ ભરાવાની હતી તથા પાર્લિમેન્ટનાં સભાસદોની આવજવ આણુ થઈ હતી. બરીડીય શેહનશાહતના એ સલા-હકારોના પોખાવલાં મગ્જોવાલા, ગંભીર, મોભા ભરેલા અને કરચવાયામાં કપાલના ચેહરાઓનાં દરશણથી આપણાં મનમાં આપોઆપ એક માહીન પ્રભાવું બુલંદ ચીત ઉડવું હતું. મી૦ ગ્લાડસ્ટન ૧૧) વાગે આવવાનો હતો તેને જોવા સારું હોવાને ત્યાંનાં આવતા જતા માણસોએ

બલામણ કીધી, પણ ૨૫૫ ૨૫૫ કરતાં ઠાકી ગયલા હોવાથી તરત પાછા ફરવા હતા. હમારાં માથાં ઉપર એ વખતે પારસી લોકના પેહરવેશની બાંધેલી કાલી પાગડી પેહેરી હતી, તેથી ત્યાંનાં લોકોને જરા નવાંઈ નેવું લાગવાથી હમાને ઘણાંજણાં જોવા ઉભા રહેતા હતાં, અને એનો કોઈખી નવાઈનો અંજી દીકરી વેલાએ લ'ડના ગરદીખોર લોકની ટેવજ પડેલી છે. વળી અમે જેણી તરફની જતા ત્યાં કોનશ-ટામણે હમાને ધરોની તથા મોહો-લાઓની પીછાન ઘણી નમનતાછળી આ-પતા હતા. અહીંયાંની પોલીશની તફેદારી ઘણી સારી રીતે ચાલે છે. તેનો એક દાખ-લો જ્યારે રાતનાં એક ગમચી ખીજી ગમ પાસ્યામેંટ હાઉસ આગલ મોહોલો પસાર કરતા હતા ત્યારે બે ત્રણ ગાડીઓ આંગ ઉપર આવી લાગી, પણ કોનશટામલ કે'જે ત્યાં ઉભેલો હતો તેણે “હેઇ” કરીને પોલીને હાથની ઇસારત કીધી કે પેલી બે ત્રણ ગાડીઓ જે આંગાર આ-વી હતી તેનાં હાંકનારાઓએ તરત ઉભી રાખી હમાને પસાર થવા દીધા હતા. એ પ્રમાણે પોલીશનાં સીપાહીઓનો વા-જખી હોકમ ત્યાંનાં લોકો માને છે. હમા એ રસ્તાપરથી પાછાં ફરતાં “ટ્રાફાલગર સ્કુવેર” (Trafalgar Square) માં ગયા હતા. ત્યાં પણ તે ચોકમા સારી રા-શની કીધેલી હતી, અને ઘણાં લોકો આ-સપાસ ફરતા હતા. ત્યાં વચમાં ઇંગ્લાંડના દરીયા વચ્ચી સર સૈનયાધીપતી “લાર્ડ નેલશન” (Lord Nelson) નાં પુતળાંનો થંભ આવેલો હતો. ફરીને પાછા ૧૧) વાગે હમે હાટલમાં ગયા.

તા. ૩૧ મી મે ૧૮૮૧.—આજે સવારનાં અહીંયાંની દરજીઓની તથા એ-વીજ ખીજી પરચુટણ કપડાંની મોહોટી મોહોટી દુકાંનેમાં સહવારથી સાંહાંજ સુધી ફરવા હતા, અને રાતનાં “અહલાંઆ

ઠીયેટર”માં ગયા હતા. ત્યાં નવો ખનાવેલો એક આપેરાનો ગાયણી નાટક તથા “મે-લેટ ડાન્સ” જોઈ આબ્યા. એ આપેરા તથા ડાન્સીંગ અહીંયાં જો કે વચસે વાં-પેનું કહેવાય છે. તોપણ એવું “આકટીંગ” હમાએ મુ'આઈમાં કદમજ જોયું હશે. તેમાં બેલેટનો ડાન્સ જાણે બેહસ્તનાં પરીયાં નાંચતાં હોય તેવા લાગતો હતો. એ અહલાંઆનો ઠીયેટર અહીંયાં મા-ફકસર મોટો ગણાય છે. પણ હમાને તો તે ઘણા ભપકાદાર મેહલ સમાનો લાગતો હતો. તથા તેના નાટકનાં પરદાઓ પણ ઘણા જોવા લાયક હતા.

તા. ૧ હી જુન ૧૮૮૧.—આજે સવારનાં ૧૧) વાગે અતરની જાણીતી સરસમાં સરસ ડરખી રેસ નામની સરત જોવા સારું ગાડીમાં ગયા હતા. રસ્તામાં ગાડી ધોડાની ભીડ પુશકલ મલી હતી, અને તેજ માફક રસ્તામાં લોક પણ ઉભું રહીને એક ઘણાજ મોહોટો મેજો હોય તેમ જોયું હતું, અહીંયાં ડરખી રેસ જો-વા જવા સારું આગગાડીઓ દર પાંચ મીનીટ ઉપડે છે, અને તેમાં મોહોટો ભાગ લોકનો જાય છે. પણ હમાને સરતનાં ધોડા દોડતાં જોવા ઉપરાંત લોકોની ઠઠ તથા મજ જોવાની હતી તેથી એક મોહોટી ઊંધાડી આર ધોડાનો ગાડી ભાડે અગા-ઠથી રાખી જે સારું ગાડીવાલાને ૩૦) મીની ભાડું પડ્યું હતું. એ ગાડી ઉપરથી જોવાને ઘણી તાલમેલ મળે પડતી હતી. આજો રસ્તો જે વીશ મેલ દુર છે ત્યાં ચોટસે ઠેક ડરખી સુધી ગાડી ધોડાની ભીડ અમાને મલી હતી. તેમાં ઘણાં ખરાં ઉતરતે વાંધેના રયતી લોક ખુબ નાચણ કુદણ અને માજમાં આવેલાં હતાં. કોઈ ગીતો ગાય, કોઈ વાજાં વગાડે, કોઈ મસ્કેરીઓ કરે, લોકો ઉપર પાણીનીં પચુક-રીઓ મારે, ઝીણી નલીમાંથી વતેણાં કુંક

ઉગરે, હુ-ર-રે-ના પોકારે મારે, જાત જાતનાં સોવાંગો પેહેરે, અને એવાંજ લટપટ પંખી રમુછ ઢીંગાણાં મચાવે, જાણેકે છાકરા બનીને પેલાં ગાંડાં કાઢે તેમ પણ કોઈ કોઈ કરતું હતું, અને દારૂ પીવાના વકરાની ઉછલ ઉછલનો યાગજ લાગો નહોતો. જ્યાં રસ્તામાં ખીર કે ખીજ દારૂની દુકાન મળે કે જોઈજ લેવાની ત્યાં ગાડીની દડ ઉમિલી, અને દુકાનો લોકોની ભીડથી ઉભા જતી હતી. ગાડી ધોડાની દોડા-દોડ પણ ધણી થતી હતી તેથી અકસ્માત પણ ધણી થતા નજરે પડતા હતા. હમે એ પ્રમાણે જોતા જોતા બે વાગે સરતના રસ્તાપર પુગા તો ત્યાં લોકોની મોટાટી રાખસરી અડંગ દડ જોઈને હમે અજાણેખીથી દંગ થઈ ગયા. હમારા સાંભળ્યા મુજબ એ દીવસે દર શાલ ચાર લાખ માણસો એકઠાં થાય છે. હમે જ્યાં નજર કર્યે ત્યાં માણસોની ગરદી એટલી તો ખીચોખીચ હતી કે આપણાંમાં કેહેવત છે તે મુજબ કે એક ઠાંચણી નાંખીએ તો તે પણ લોકનાં માથાં ઉપર અધરની અધર બીલઈ રહે. રેસ-સ્ટાંડ એટલે સરતનાં થંભા ઉપર લોકો ખીચોખીચ ભરાયલા હતા. તે ઉપરાંત રસ્તા ઉપર તથા ગાડીઓમાં પણ ખેસુમાર લોક હતા. જ્યાં ધોડાઓની હારજીત નક્કી કરવાનો ઠામલો નામે “વીનીંગ પોસ્ટ” હતો તેની સાંમે એક ટેકડી હતી ત્યાં હમારી જામી ગાડીમાં કરારે ઉભા રહીને સંઘલો તમાસો ધીરજથી જોઈને તેનું ઘટ્ટુ અવલોકન કરવા જેટલો અમને અવકાશ મળ્યો હતો. એ ટેકડી ઉપર ગાડી લઈ જવાનો હુકમ લેવાવા સાથે શાંદની બે ગીનો આપવી પડે છે. ધોડાની સરતોમાં ઘણાંમાં ઘણાં બાર ધોડા દોડ્યા હતા. આખે શાલ એક અમેરીકાનો ધોડો જીત્યો હતો. સરત દોડતી જોવાનાં કરતાં ત્યાંના લોકોનો દડ તથા મજાદ વધુ જોવા લાયક હતી. અ-

હીયાં નાચ કરનારાઓ, ગાયન કરનારાઓ, જાદુગરો, હાથ જોનારા એક જાતનાં રખડતા લોકો જેમને ગીપસી કહે છે તેઓ, વાંદરાનાં, ખીલાડીનાં, ચલીયાનાં, તથા એવા એવા ખીજા જનાંવરોનાં નાચ કરનારાઓ, તથા ફરટ વેચનારાઓ ઇત્યાદી વારા ફરીથી આવીને લોકોની ભીડમાં નાચ કરતા કરાવતા, તેમજ માલ વેચતા વેચાવતા હતા. ગાડી ધોડાવાલા લોકો ટોપલ્યા ઢાંભામાં (Hampers) ઠુંગાણીનો ફહારની ઓળો તથા દારૂ સાથે લાવેલા તે ગાડીઓમાં તથા રસ્તા ઉપર ટેબલ કલાથ પાંદરીને ખાતા તથા ચપેન અને ખીજા દારૂનાં માથાં ધડાધડ ભાંજતાં હતા. સરત પાચ વાગે પુરી થવા બાદ હમે પાછા ધરે જવા નોકળ્યા તે વખતે કંઈ ખેસુમાર ગીરદી મલી હતી. કારણકે હવે બધું લોક એકદમ જવા નોકલ્યું હતું. તેમને સંઘલાને રસ્તે શેરીએ પડતાં કંઈ વખત નીકળી ગયો. હમારી ગાડીને રસ્તાની બાહાર નીકળતાંજ, એક ધણોજ સરસ હાંકતાર કોચમેનની હાથ ચાલાકી તથા ખાલીદરાજીનો સંઘલી મદદ સાથે નજદીક એક કલાક નીકળી ગયો હતો. એ વખતે લોકોના ધોડા મસતી તોફાનો કરવાના સુરમાં આવ્યા હતા તેથી અકસ્માતો ઘણાં થયાં હતાં. હમારી નજર આગલ હમાએ ત્રણ ચાર બનાવતો જોયા હતા, તેમાં એક મારાં માણસની ગાડી જેમાં ઓરતો બેઠેલી હતી તેનાં ધોડા ફરી ગયા અને હમારી મોટાટી “બ્રેક” (Brake) ગાડી સાથે અથડાયાથી તે ખાનુઓવાલી ગાડીનું પેડું જેમ એક લીંબુની જાલ નીકલી જાય તેમ નીકળી ગયું, અને ગાડી ભાંગી ગઈ હતી. એવા અકસ્માતની દાદ ફરીયાદ ત્યાં કોઈ લેતું નથી અને આટલી ખટપટ થવા છતાં પેલી ભાગેલી ગાડીનાં ધણીએ હમારા કોચમેનને એક ખોલ પણ કહ્યો નહોતો.

ખીન્નો દાખલો એક બાજુ એક આ-
મનીબથ જરા નીચાનમાં ગગડી ગઈ
તેથી તેની ઉપર ખેડલાં સઘળાં લોકો
ઉપર નીચે આણીમેર પેલીમેર પડી
ગયાં, અને તેમાંની એક ખીચારી
ઓરતને તદ્દન ખેલાંન હાલતમાં લેચકી
લઈ જવામાં આવી. એ પ્રમાણે ખીન્નાં
ધણાં અકસ્માતો બન્યા હતા, હમો જ્યારે
રસ્તાનાં ગામો ઉપરથી પસાર થતા હતા
ત્યારે ત્યાંનું બધું લોક ગાડી ધોડા તથા
લોકોની આવ જાવની મજાહ જોતું
ઉભું હતું. તે એટલું બધું લોક હતું કે
એક લેખે તેનો યાગજ લાગે નહીં. તેમાં
લંડન શહેરને લગતા જુદા વીભાગમાં
પેઠા ત્યારથી તે નજદીક હોટલમાં પુગા (કે
જેમ કરતાં મૈક્કસર દોડતી ગાડીએ લગ-
ભગ એક કલાક ઉપર થયો હતો એટલું
માહોટું એ શહેર છે) ત્યાંસુધી તેમાં
ચહેલવેહેલી જગા તો તમાસગીર લોકોની
એટલી ભીડથી ભરાઈ ગયલી હતી
કે તેનું ખ્યાન થઈ શકવું માહાલ
છે. એ દીવસે લોકો એકખીજ સાથે વ-
ગર વીજાને એટલી બધી છુટા લેતા હતા
કે બાણે કેટલાં વરસોની દોસ્તી હોય તેમ
સલામો કરતા, હુરે કરતા, તથા ખીજ
ધણી રીતે એકમેક સાથે ખમત કરતા.
એ મજાહની વીગત વર્ણવવાનું કામ નાહતું
થુહતું નથી. દલગીર છેલે કે હમે ધજયેછ
તેવી રીતે તે બજવી શકતા નથી. પણ
એટલો ધસારો કર્યો જરૂરજોગ ધાંચેય કે
જે ધણી લંડન બચ અને એ સરત
નહીં જાય તો તે ધણીને ખરેખર લંડન
જોઈ પાછો ફરેલા તરીકે કદીખી નહીં ગ-
ણવો જોઈયે. હમાને હોટલમાં પાંજા ફરતાં
રાતનાં સાડા આઠ થયા હતા. આજનો
દીવસ વાદલના પેરા વગરનો, વરસાદ વ-
ગરનો મજનો આલો હતો, અને આંહી-
યાંનાં રહેવાસીઓનાં કેહેવા મુજબ ધણે

વરસે ડરખીની સરતને દાહાડે આવો આ-
લો દીવસ ખુદરત તરફથી મળ્યો હતો. હમા
હાલ લંડન શહેરમાં છેલે ત્યાં ધણીયંડી પડતી
નથી; મૈક્કસર છે, સુજ દરરોજ પ્રકાશિ છે
તેથી કાનુ ધણી ચારી કહેવાય છે. સઘળાં
હોટલો ભરાઈ ગયલાં છે. લોકોને સારાં
હોટલમાં ઉતરવાની જગા પણ મલતી નથી.
ગયાં અઠવાડીયાંમાં આંડ હોટલમાં જગા
ન મલવાથી ૪૦૦) જાણીએને પાછું ફરવું
પડ્યું હતું એટલી ભીડ થયલી છે. હમા
સરત જોવા ગયા ત્યારે અતરેનાં થોડાંક
શહેરી વીભાગો પસાર કીધા હતા. ત્યાંનાં
ધરેમાં વચલે વાંગેનાં લોક રહે છે. પણ તે
ધરેની બાંધણી તથા તેની આગલનાં
નાહાળા બાગો જોઈને હમા અચરત થતા
હતા. તણ અથવા ચાર અથવા તેથીખી
વધારે ધણીએ મલીને એક “બ્લોક”
ઈમારતી જુખડો બાંધે છે, અને તેને સરખા
બાગે આંદરથી છુટા રાખે છે, તેથી તેઓને
જે બાજુની દેવાલનો ખરચ બચે છે. એ
ધરેનો દેખાવ અતીધણી સારો છે. માહ-
લાએની રાતકમાં બાણવાજોગ એકે એક
માહોલો એકજાતનો તો ખીન્નો માહોલો
ખીજજ ભતની કારીગરીનો બાંધેલો,
એવું સઘળું મજનું દીસતું હતું. એ
એક બાજુનો જુદા વીભાગ પસાર થતાં
હમાને એક કલાક ગાડીમાં લાગો હતો.

તા. ૨ જુન ૧૮૮૧—આજે
ખપોરના બાર વાગે “ધી મોન્યુમેન્ટ” ના-
મનો મીનારો શહેરમાં છે તે જોવા ગયા.
એ મીનારો ૨૦૨ ફુટ જાયો છે. એને
લંડન શહેરની સને ૧૬૬૬ માં લાગેલી
માહ નાશકારક આગ કે જેને લીધે શહે-
રનો મોટો ભાગ બલી બચમ થયો
હતો, તેની યાદદાસ્ત સાર બાંધેલો
છે. એ મીનારો સને ૧૬૭૧ માં બાંધવા
માંડ્યો હતો, અને તે ૧૬૭૭ માં જ વરસે
પુરો થયો હતો. જેજગા ઉપરથી આગ પે-
હેલાં સર થઈ ત્યાંથી નીચાન મારીને તેને

માદદારતી સાથે આંધોછે. તેની ઉપર જવા સાથે ૩૪૫ પગથીઓ છ ઇંચ લંબી અને સાડા દસ ઇંચ જડી છે. એનાં મથાળાં ઉપર એક આતથનું આકૃતિનું સરખું બનાવીને મુકેલું છે. તે તેની અંદરનાં બલતાં ભયુક્તઓની જગ્યા સુધાં ૪૨) ફુટ જંચું છે અને તેનાં મથાળાં ઉપર સાંખડનાં કોરા ભરી લીધા છે. એની ઉપર તખતી લાટીન ભાષામાં લખીને મારેલી છે. તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે તે આગ તા. ૪ થી સપ્ટેમ્બર ૧૬૬૬ને દીને એ મીનારાથી ૨૦૨ ફુટ દુરથી પેહુ-લી લાગી હતી, કે જેને લીધે એ મીનારા પશુ 'તેટલાંજ ફુટ' જંચો રાખેલો છે, અને ત્રણ દીવસ સુધી લાગતાગ સત્યાનામવાલી જહલતી અને જહલાવતી ભરી રહી હતી. તેથીને ને ભાગ "સીટી" અથવા શેહે-રને નામે જણાયેલો હતો તે તો આઓ ને આઓ સાફ યર્ધ ગયો હતો. તેમાં (૯) દેવલો, (૧૩,૨૦૦) ઘરો, (૪૦૦) મો-હોલાઓ અને જે ૨૬) ભાગમાં લંડન તે વખતે પેહુઆયલ હતું, તેમાંનાં (૧૫) ભાગ તદન બલીને ખાખ રાખ યર્ધ ગયા અને ખીજ (૮) ભાગને ૨૬ કીધા બરાબર ને-વા અરધા બાલી નાંખ્યા હતા. એ આ-ગથી આસરે ૩૧) કરોડ ફીઆ જેટલી માલ મીલકતની નુકશાની ચપલી કેહેવાય છે. એ આગની આગમજનું લંડન ધણું આડા અટાલા તથા સેરીયાં જેવા સાંકડા મોહોલાનું આંધિલું હતું પણ ત્યાર પછી પાર્લિમેંટે ધારો પસાર કરી અંધી-નો હુકમ કર્યો કે હવે ને ધરો પાછાં આંધિ તે સારાં અને એક સરખાં આંધિ. તેથીજ લંડન શેહેર આજે ધણું સરસ થયું છે. એ મીનારો "શીય સ્પીટ હીલ" ની હગમણે આવેલો છે. ત્યાંથી હમો નીકળેલા લંડનનો વખાણાયેલો કીલ્લો "ધી ટાવર" નોવા ગયા હતા. એ કીલ્લો "પેહેલા વીદ્યમ" જેને ફતેહમંદ વીદ્યમ

કરી કેહતા હતા, તેણે ઇંગ્લીશ લોકની સરજમીન તેમના દેશનાં દેશી રાજ હારદડ પાસથી હેસ્ટિંગસની લડાઈમાં ઇસવી સન ૧૦૬૬ નાં વરસમાં જીતી, ત્યારે ત્યાંનાં લોકો તેને ધણું હેરાંન કરવા લાગા, તથા બલવો વારા ફરતી ઉપગ્રાસપત્રી કરવા લાગા, તેથી પોતાનાં તથા પોતાની સાથનાં નારમન લોકનો શીફરીફટ તેવો નોકનો રોફ એસાડવા તેમજ પોતાના અં-ચાવ સાથે એ રાજએ પ્રથમ આંધો હતો. તે ટાવર આજે "બ્લેઈટ-ટાવર"ને એ-લકાબથી ઓળખાય છે. એ રાજની પછીનાં આવનારાઓએ એ ટાવરને વારાફરતી વ-ધારવા તથા મજબુતી આપતા જવાનું કાંમ ચાલુજ રાખ્યું. પાછલથી એ ટાવરને રાજદરબારી મોહટાં અંદીખામા તરફે કામે લગાડતા હતા. હમણાં તો તે હથીયારો, આગલનાં વખતનાં વખતરો, લડાઈની તથા ખીજ જુની ચીજોનો સંગ્રહ કર-વાની જગા દાખલ, તેમજ ઇંગ્લાંડનાં રાજનાં ઝવેરાતખાંનાં દાખલ વખરાય છે. એ ટાવર સધળાઓને જોવા સાથે દરરોજ ૧૦ થી ૪ વાગા સુધી ખાલેલો મુકે છે. પણ ઝવેરાતખાંનાં તથા હથીયારના હોલ જોવા સાથે વેચાતી ટીકીટ લેવી પડે છે. તેની ૧) સીટીંગ આપવી પડે છે. એ ટા-વરમાં પેહેલાં પેસતાં "ધો મીડલ ટાવર" આવે છે કે જેને આગલ મારટીન ટાવર કેહતા હતા. તેની પછી "બાઇવર્ડ ટાવર" "ધો ગ્રેટરથ ગેટ" એટલે દગલખાજ આ-સામીઓનો દરવાજો જેને "સેન્ટ ટોમથ ટાવર" ખી કહે છે તે, "ક્રેડલ ટાવર", એ પ્રમાણે સધલા ટાવર પસાર કરવા પ-ડે છે. "બ્લેઇટ ટાવર" ને સાથી પેહેલો આંધેલો છે તેની દવાલની કુચાદગી ૧૧૬ થી ૯૬ ફુટ લાંખી તથા પોહોળી અને ૯૨ ફુટ જંચી છે. તેની ઉપર પતરાંનું છાપર કીધેલું છે. એની બાહારની દવાળ ૧૫ ફુટ જડી છે. એ ટાવરમાં સર વાલટર

સાલી નામના પંડીત, શ્રીલસુક, કવી, ગરહ-
સ્થ, દરબારી, અંધકાર એવા વીચીત્ર બીચીય
લક્ષણવાને કેદ કર્યા હતા. તેના ઝોરડો
૧૦ થી ૮ ફુટનો છે, અને તે ઝોરડામાં
પોતાના કેદી એકાંતવાસમાં એણે “કુન્ધા-
ની તવારીખ” લખી હતી. એ ટાવરમાં
હાલ હથીયારખાનું કીધેલું છે, જેમાં અ-
સલી બખતરો, હથીયારો તથા ખીજી પુ-
રાની ચીજોનો જમાવ ધણો ઠીક રીતનો
સારો કીધો છે. એમાં કેટલાંક બખતરો
આપણા અંગ્રેજ પાદશાહઓનાં પોતાના
અંગત પેહેડેલાં હતાં. તે સૂધમાં તેમના
રાજ્યકાલના અનુક્રમ પ્રમાણે વખતસરનાં
બરાબર ગોઠવેલાં હોવાથી ગોયા ઇંગ્લાંડનો
તવારીખ તેમને જાત જાતોં આપણી ન-
જર હજુર પાછી તાજ થતી હતી. એમાં
પોડસ્વાસીનાં પાખરનાં બખતરો (Horse
Armoury) નો સંગ્રહ ચોથા હેનરી
થોતે ખીજા જેમસ રાજાનાં વખત ઇલાને
સને ૧૪૨૨ થી ૧૬૮૫ સુધીનો કીધેલો છે. એ
છેલા વખતમાં બંદુક તથા દારૂગોળો વટીક
લગાઇમાં કામે લાગવા માંડવાથી લોખંડ-
નાં બખતરો પેહેરવાનું ત્યારથી પોતા મેલે
બંધ થયું હતું. આગલ નોર્મનનાં વખતમાં
સને ૧૦૬૬ નાં ઇસવી સાલથી ચાંમડાંનાં
બખતરો માછલીનાં બીંગડાંનાં આકરનાં
પેહેરતા હતા, અથવા ચાંમડાં ઉપર લો-
ખંડની કરીઓ સીવણથી જડી ઘડને
બખતર બનાવતા હતા. પણ ત્યારપછે
ત્રીજા હેનરીનાં સને ૧૨૧૬ થી તે ૧૨૭૨
સુધીનાં રાજમાં કુએડરો, અથવા જે ખ્રીસ્તી
ધર્મ જોધવાઓ ઇસલામીઓ સામે જે-
ફસલમનાં રણક્ષત્રમાં પોતાનાં ઇશિ પે-
ગમબરની પત્રી ગણાવી ધોરનો કબજો
મેલવવા સાથે જીવ પર આવીને જનકુ-
સાંનીની જે લડાઈ કરતા હતા, તે લોકોએ
એસીઆખંડમાંથી કદીમાં કદી ભરોલી
બનાવેલાં સાંકળીયાલાં બખતરો દાખલ
કીધાં. ત્યારપછી આખાં લોખંડનાં બખ-

તરો ખીજા એદવર્ડનાં વખતથી પેહેર-
વાસમાં આવવા લાગ્યાં. એ સૂધમાં બખ-
તરોના નમુનાં ટાવરમાં મુકેલા છે. એ
ઝોરડામાં જરમતીનું એક હાડકાનું જીન
મુકેલું છે, તેની ઉપર કોતરકામ તથા રંગ
ધણો સારો કીધો છે. જીનાં અસલી વખ-
તનાં લગાઇથી ભાગેલા અથવા વખતની
લંબાઇથી કાટ ખાઈ જઈ ખરાબ બનીને
ભાગી દુટ્ટી પડેલાં હથીયારોનાં છુટા છુટા
કાચની ઢાંકણીઓવાલા દખ્ખાઓમાં સા-
ચવી રાખીને સંગ્રહ કીધો છે. આકમા
હેનરીનું પેહેડેલું બખતર એક પોર્ટસ્વાર
પુતળાને પેહેડાવીને મુકેલું છે, તે ઉપર
જાત જાતની તરાંહ પાડેલી છે. એ બખ-
તરનું લગોલગ વજન ૯૨) રતલ છે.
એ બખતરોમાનું એક બખતર સાત
ફુટ જાંચાં પુતળાને પેહેડાવીને ઉભું રા-
ખેલું છે, તે જોઇને જરા અજબખી લા-
ગે છે કે આવાં જોરાવર અને જાંચાં
માણસો પણ આપણાં બાપદાદાઓનાં
સુખવાસી વખતમાં હતાં. એ ઝોરડામાં
ડયુક આફ વેલીંગટને એ ટાવરનાં કોન-
ટેમ્પલ દાખલ જે પોતાનાં હોદ્દાનો પોશાક
પેહેર્યો હતો તે એક કાચનાં ઢાંકણવાલા
દખ્ખામાં મુકેલો છે. આગલ એ ટાવ-
રમાં જે અમીર ઉમરાવ લારડોને તથા
પંકાયલા ખીજા ધણીઓને, રાજાને કે
પારલામેન્ટને હુકમે ગરદન મારી જમેહ
કીધેલા તેને લગતી કોહાડીઓ તથા
દીમરાં પણ મુકેલાં છે. એ દીમરાં ઉપર
તે કોહાડીનાં કફર પ્રાણધાતક ધા હજુર
જેમનાં તેમ તાજ દીસે છે. “બ્લડી-
ટાવર” એટલે લોહીનો ખુનખાર મનારો
કે જ્યાં ચોથા એદવર્ડનાં બે છોકરાઓને
તેઓનો કોકો જે પાછલથી ત્રીજો રીચરડ
બન્યો તેણે મારી નાંખ્યા હતા, તે ટાવ-
રની પડોશમાંજ એક મોહોટા ઝોરડામાં
ખ્રીશ્ચ સલતનતનાં રાજા રાણીનું રાજ્ય
ઝવાહરાત મુકેલું છે કે જે સખખ ઉપરથી

તેને હમણાં “જ્યુવેલ ટાવર” કરી કહે છે. એ ટાવરમાં માથે મુકવાનાં આદેશાદી તાજો, ઝવેરાતો, તથા સોનાની પલેટા જોઈ હતી. એઓમાં સઠથી મથાળાં ઉપર સરદારીની નીશાન દાખલ આપણી નાંમ-દાર મહારાણીનું તાજ છે. એ તાજ એ તાજદાર બાનું કીજે અને ૧૮૩૮માં ખાસ બનાવ્યું હતું. તેમાં ૨૭૮૩ હીરાઓ નાધલા ઝાહોટા મળીને છે. તેમાં એક ધણું ‘મો-હાટું’ માણે છે, જે આગલી બાજુ પરજ દીપતું જડેલું છે. તે નંગ કેશટાઈલિનાં રાજ ડાન પેડે એ “બ્લેક પ્રીન્સ” એટલે “કાલા શાહજાદા”નાં નામથી ઓલખા-તા ત્રીજા એલ્વર્ડ રાજાના બાહાદુર છે-કરાએ તેને કરેલી કીમતી સેવાના બદલા-માં બેઠ તરીકે સોગમત દીધું હતું. ઉપરાંત એ તાજમાં એક ધણો ઝાહોટા થનીશચર જડેલો હતો. એ તાજની કીમત એક કરોડ સીતેર લાખ (૧,૭૦,૦૦,૦૦૦) રૂપી-આ અંકાય છે. શેંટ એલ્વર્ડસ કાઉન ઉપર હીરા, માણેક, મોતી, પાણાં ઇતિયાદી જડત કામ છે. પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સનું કાર્જન (તાજ) સાડું સોનાનું ખાલેસ કનચન-થી બનાવેલું છે. પેહેલા ચારલ્સનું રતન જડીત તાજ તેને ગરદન મારવાની અ-ગાજી બનાવ્યું હતું. ઈમ્પીરીયલ ઓર્બ નામનો સોનાં તથા ઝવેરાતનો એક મુલ-તાંની દડો છે જે તખ્તનશીન થતી વેળા રાજા અથવા રાણીનાં હાથમાં આપે છે. મહારાણીજીનાં મરનાર આવંદ આલબર્ટ પ્રીન્સ કોન્સર્ટનું તાજ પણ ઝવેરાતનું છે. એ ઉપરાંત સોનાનાં વાસ-ણા પણ સંખ્યાબંધ અને મોહટાં મોહટાં છે, તેમાં એક મોટું વાઈન દારૂનું વાસ-ણ છે, તેમાંથી ચાર જાતનો વાઈન જ્યુદો જ્યુદો બહાર રેડાય એવી યુક્તિવાલી ગોઠવણ કીધી છે. એક સોનાની ગીલીટનો ખરૂં છે જે બહાર ટાવરનો નાંહનો ન-કલ કરેલો નમુનો છે. તે નીમકદાનીને

ડેકાંણે તરત વેલા ટેબલ ઉપર કામ આ-વે છે. એ ઉપરાંત બીજી ધણી મીંગા છે. એ ઝવેરાત ત્રીજા હેનરીનાં વખતનાં અને ૧૨૧૬ થી ૧૨૫૪ સુધી એ ટાવર આફ-લંડનમાં મુક્યાં હતાં, પણ પેહેલા ચાર્લ્સ રાજાને તેની અવીચારી તથા બલવાખોર ચાલને લીધે ગરદન મારવા પછી કોમ-વેલ નામનાં મહંત રાજ્યાધીકારીએ તે વેચી નાંખ્યા હતાં. અને બીજા ચાર્લ્સના વખતમાં પાછાં અમલનાંજ જેવાં બના-વીને હાલ મુકેલાં છે. એ મોહટાં કેટલાંક ઝવેરાતો બીજા ચાર્લ્સનાં વખતમાં અને વલી જેમ શક છે તેમ તો તેની પોતાનીજ છુટી ઉચકેરણીથી કરનલ બ્લડ નામના લુચા પોશાગીર આપીસરે ચોરયાં હતાં. તે પણ પાછલથી પકડાયો હતો. તેને શીક્ષા કર-વાને બદલે એ રાજાએ સાંમું ૫૦૦) પૌંડ-નું વરસાન તથા રહેવાનું ઘર આપ્યું હતું. એ ચોરવાનો શક રાજા ઉપર લાવ-વાનું કારણ એ છે કે એ રાજા ધણોજ ખરચાણ હતો અને હમેશાં કરજદાર ર-હેતો હતો. તેથી નાણાંની ગરજ પડવાથી તે ચોરાવીને વેચી નાખવાનો વીચાર તેણે કદીકને રચ્યો હોય તો તે સંભવીત છે. એ સંમળાં ઝવેરાતની એકંદર કીમત ૩) કરોડની કેહેવાય છે. એ ઓરડામાં બીજી બાજુ ઉપર ઇંગ્લાંડ દેશનાં મોહોટા એ-તામોના આનો તથા હારો મુકેલા છે. તેમાં આરડર ઓફ ધી કીચટલ, ગારટર, સેંટ માર્કલ, સેંટ જ્યોરજ, અને સ્ટાર ઓફ ઇંડયાનાખી જોવામાં જણાયા હતા. હથી-આર રાખવાના ઓરડામાં તથા અને આજના મુધરેલા જમાનાની દારૂગોલાની લડાઈ લાયકનાં શહેરો તથા ઓજારો તરેહ તરેહ રીતે ગોઠવેલાં હતાં; તેમાં કોઈનો આકાર કમળકુલ તથા ગોલાખનાં ફુલ જેવો, કોઈ પાણીનાં મોજા માફક, કોઈ સાંપનાં યુંછરડાનાં આકારનાં, સંજો તથા જનાવરનાં આકારનાં, તથા કોઈ

પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સનાં લગનનાં કેકના આ-
કારનાં જેવા બનાવેલાં છે. એ હુધી આ-
રનાં આરડાઓને “કુવીન એલીઝાબેથ
આરમરી” કરીને નામ આપેલું છે. તેના
માથા ઉપર સેન્ટ જોનનો ચેપલ (મં-
દીર) આવેલો છે, જે નોર્મન સોફોની અ-
મલા ઉઠાવાની કારીગરીમાં આજે મહત્તી
સરસ ગણાય છે. “ધી ઓવર ટાવર” બર-
જમાં ચોથા એલ્વર્ડનાં ભાઈ “ડ્યુક ઓફ
કલેર-મે” રાજ સામું હુલડ કીધાથી
તેની શીક્ષામાં તેને મોહોતની મુજબ ફર-
માવી હતી, તેને મામસી નામનો વાઈન
દાર પીવાનો ધણીજ શાખ હતો તેથી
તેની પોતાની આગા મુજબ તેને તેજ દા-
રનાં પીપમાં દુખારીને મારી નાંખ્યો હતો.
“યુથેમ્પ ટાવર” તવારીખી ઇતિહાસથી
બરેલા જોવા લાયક છે, તે એક નાંધ-
જો આરડો છે, તેમાં આગલ ધણું મોટા
મોટા માણસોને કેદ કરતા હતા. થોમ્સ ડી
યુથેમ્પ તે અરલ ઓફ વોરવીકને રીચર્ડ
ખીજન વખતમાં કેદ કીધો હતો તેથી
એનું નામ “યુથેમ્પ ટાવર” કરીને પ-
ડ્યું છે. એમાં, જેઓને કેદ કીધા હતા તે-
ઓએ વખત યુગરવા સાર પોતાનાં
નાચો તથા ખીજ વીગતો દેવાલનાં પ-
થરોમાં કોતરેલી હજુર જેમની તેમ છે.
એ ટાવરમાં જે જે સારાં સારાં માણસોને
કેદ કીધા હતા તથા ગરદન મારીને દાતે-
લા છે તેની થોડીક વીગતો હું આખે
છીયે; સર થોમ્સ મુરને ૧૫૩૫ માં, રાણી
એન બોલીન નામની આથમા હેનરી રા-
જની ખીજ રાણીને ૧૫૩૬ માં, થોમ્સ
ક્રોમવેલ અરલ ઓફ એશકચને ૧૫૪૦ માં,
કાઉન્ટેસ ઓફ સાલમખરીને ૧૫૪૧ માં,
રાણી કેથેરાઈન હાવર્ડ નામની આઠમા
હેનરી રાજની પાંચમી રાણીને ૧૫૪૪ માં,
સોરડ એડમીરલ સેન્નાર ઓફ મડલીને
૧૫૪૯ માં, સોરડ સોમરસેટ જેને “ધી
પ્રેટિકટર” અથવા રાજ્ય પાસખાનનો

ધલકામ હતો તેને ૧૫૫૨ માં, અરલ
ઓફ વોરવીક અને ડ્યુક ઓફ નોરધમ-
બરલાન્ડને ૧૫૫૩ માં, લેડી જેન ગ્રે અને
તેણીના વર સોરડ ગીલફોર્ડ દડલીને
૧૫૫૪ માં, અરલ ઓફ એસેક્સને ૧૬૦૧
માં, ડ્યુક ઓફ મોનમાઉડને ૧૬૮૫ માં,
તથા ખીજ ધણું સોરડોને ટાવર ઉપર
ગરદન માર્યો હતા. તેમજ જોન બેલીઓલ
સ્કોટલાંડનાં પાદશાહને ૧૨૯૬ માં, વી-
લીયમ વોલેથ સ્કોટલાંડનાં “પેટ્રીઆટ”
અથવા સ્વદેશાભીમાની લડવઈયાને ૧૩૪૭
માં, ફ્રાન્સનાં પાદશાહ જનને ૧૩૫૭ માં,
ડ્યુક ઓફ આરલીયન્સ તે ફ્રાન્સના પાદશાહ
બારમાં લુઈના આપને ૧૪૧૫ માં, ઈંગ્લાંડ-
નાં રાજ છકા હેનરીને (એમ ધારવામાં
આવેછેકે એને છુપી રીતે હાથમાં મારીનાખ્યો
હતો.) તેમજ આરચખીશવ કેરનમારને
૧૫૩૧ માં, અરલ ઓફ મોઉવેમપટન તે
જગતપરસીધ નાટકચુર શેક્ષપીયરનાં મુ-
રખીને ૧૫૬૨ માં, સર વોલટર રાલીને
૧૬૪૮ માં, ડ્યુક ઓફ મારલબરોને
૧૬૮૩ માં, અને એ ઉપરાંત ખીજ ધણું
ઉમરાવોને અહીંયાં કેદ રાખ્યા હતા.
એવી રીતે એ ટાવરનું નામ વખણાયું
છે. રાણી એન બોલીનને જે જગા ઉપર
ગરદન મારી હતો ત્યાં એક તખતી મુકીને
જણાવેલું છે. એ ઉપરાંત અત્રે અમે ખીજું
ધણું એક જોયું છે કે જેની વીગત બખતોં
ધણું લખ્યાંન થઈ જાય એમ છે.

ટાવર જોધને ધરે આઠ્યા બાદ રાત્રે
કોવેન્ટ ગાર્ડન ઠીચેટરમાં “ત્રેવેટાર” નો
ઓપેરા જોવા ગયા હતા. આજે નાટક-
શાલામાં યુરોપનાં સરવેથી સરસ ગણાતા
કેટલાક “એક્ટર” એકઠા થઈને એ ઓપેરા
કીધો હતો. તેમાં મેડમ પેટ્રી કે જેણીની
બરાબર આજે કોઈપણ ગાનાર નથી તે-
ણીએ લ્યોનાડોનો ભાગ બજાવ્યો હતો,
મેડમ ત્રેખીલી કરીને પેટ્રીની હરીફાણ હાલ
નીકલી છે તેણીએ ગીપસી આરતનો ભાગ

લીધા હતો. માંસીઆર લાશાલી નામના ધણીજ સરસ ગાનારે કાંઉન ડી લીઆનાનો ભાગ લીધો હતો, અને મનચીકોનો પાર્ટ ‘પેટીના’ વર નીકાલોનીએ કીધો હતો. એટલુંજ કેહેવું બસ છે કે એવું “એકટીંગ” તથા ગાયન આજ સુધી કલકતા અને મુંબાઈમાં જોવામાં આવ્યું નથી અને જોવાશે પણ કવચીતજ.

તા ૦ ૩ જુન ૧૮૮૧.—આજે સવારનાં અતરેનાં પ્રખ્યાત જીલની કુંપની નામનાં આહાડપાનવેચનારાઓને ત્યાં ગયા હતા, અને તેને ત્યાં જાત જાતનાં અને નવી નવી તરેહનાં રોપાઓ—કુલનાં આહાડનાં તથા રંગીન પાતરાનાં—ધણાદી જોયાં હતાં. એને ત્યાં તરીકરનસો વીશ કુટ જ્યાં અને જાડાઈમાં એક કુટ ઉપરનાં હતાં. તેમાંનાં એકજી કીમત ૮૦) ગીની કેહેતો હતો. આરકાદમનો તો યાગજ નહીં, તેની ઉપર કુલો એવાં તો રંગ બેરંગી હતાં તથા તરેહ તરેહનાં ખુશખોદાર હતાં કે કાંઈ તારીફ નહીં થઈ શકતી. એ જોઈને બપોરનાં ત્રણ વાગે “હારટીકલચરલ ગારડન”માં કુલોનું. “એકઝીપીશન” એટલે સંગ્રહસ્થાન હતું તે જોવા ગયા હતા. અહીંયા કુલોનાં તરણ છોડવાઓ ધણી તરાંહનાં દેખાડવા મુકેલા હતાં, તેમને ઉગારવા તથા ખીલવવા કીન્ને વપરાયલી કેળવણીની તારીફ બોલવી મુશકેલ છે. દાખલા તરીકે ગોલાખનાં કુલનાં આહાડને એવી કેળવણીથી ઉગારેલું કે જાણે તે સરખે ભાગે કાપીને છુટાં છુટાં ગોઠવેલાં હોય, તેમ ગોળ આહાડ ઉપર તે કુલોની તરાંહ પાડેલી હતી. એક જાતનાં કુલોનાં આહાડો તો જાણે તે કુલનાં પડા રોકા ઢગલા કીધેલા હોય તેવા તડાને તડા ફાંકડા ચોસલાં જેવા લાગતા હતા. કુલોનાં જીદા જીદા રંગનાં કુંડાઓ પાસે પાસે ગોઠવ્યાથી દેખાવની સુંદરતાની હદ થઈ હતી. કેકટશના (ધુવરની જાતનાં)

રોપાઓ પણ ધણાં જોવા લાયક હતા. એક ધણી પાસે તેમાંની ૧૫૦ જાતો હતી. તેમાં કોઈ ઉપર તો જાણે સફેદ ખાલની રૂપેરી કસબ જેવી લટા ઉગેલી હોય તેવા કુમખાઓ વલગેલા હતા. કોઈને ઝીણા કુંડાઓમાં ઉગારેલાં તેની ઉપર વળી કુલ આવેલાં તેથી તે રમતયાલ રમકડાં જેવાં લાગતાં હતાં. ફરેટનો સંગ્રહ પણ ધણો સારો હતો. તેમાં કાળી દરાખનો એક મોટો કુમખો જોવા લાયક હતો. જો કે અહીંયાં કેરાં મુંબાઈની માફક ઉગતાં નથી તોપણ “હોટ હાઉસ” એટલે વરાહ્યાં ધરેમાં રાખી અકસીર જાતનીં તરતીબથી ઉગાર્યામાં આવેછે. તેમાંની કેલાંની એક લુંગર અતી ધણી મોહાટી હતી. તેજ મુજબ “પીચીસ,” “એપરીકોટસ,” “અનીનાશ,” સ્લોમેરી ઇત્યાદી ધણાં સારાં હતાં. એના બાગમાં આડપાનને લગતાં હથીયારો, ધાસ કાપવાના તથા દાખલીઓ કાપવાનાં સંચાઓ, બાગોમાં મુકવાનાં બાજતો, છતઢદાર કુલોનાં ધરો, ઇત્યાદી ધણી જાતનાં હતાં. મરઘાં, મસલાં, કુતરાં તથા એવી ખીજ જાતનાં પાળવાનાં જનાંવરોનાં પીજરાં તરેહ તરેહનાં મુકેલાં હતાં. એ હારટીકલચરલ ગારડનનો બાગ ધણો મોહોટો છે, પણ તેમાં કાંઈ કુલોનાં તથા ખીજાં આહાડો ધણાં જોવા લાયક નથી. પરદેશની વનસ્પતી ઉગાડવા મોટેનું એ બગીચાને લગતું કાચનું ઘર ધણું મોહોટું છે, તે ૧૧૦૦ કુટ લાંબુ, ૩૦ કુટ પોહોણું, અને ૬૦ કુટ જાંચુ બાંધેલું છે. એ ઘરની આગલી બાજુનો બાહાર રાણી વીક્ટોરીઆનાં ધણી પ્રીન્સ આલબર્ટનું પુતળું સને ૧૮૫૧ માં એ એકઝીપીશન એ પાદશાહજાએ ખુલ્લું મુકવાની કારેલી કીઆની યાદગારી દાખલ મુકેલું છે. એ કાચનાં ઘરની બાજુઓ ઉપર લાંબી ને લાંબી ગેલરી બાંધી લી-

ધેલી છે અને તેની વચમાં ખાગના કી-આરામી કીધેલા છે. એ રાયલ હોરટી-કલચરલ સોસાયટી, હુનરની રીતે ખા-ગોનાં કામને ઘટ્ટું ઉત્તેજન દેવા કીને સને ૧૮૦૪ માં ઉભી થઈ હતી, અને તેને વાસ્તે એ જગા ઉપરાંત ખીજી ૩૩ એકર જમીન એસવીક આતે ક્યુંની ન-જદીકમાં ખીજી રાખેલી છે. જોધને પાછા ફરતા “હાઈડ પાર્ક”ની વીસ્તીર્ણ વાડીમાંથી પસાર થયા હતા, ત્યાં તે વખતે મોહાટા મોહાટા આખરદાર લોકો ફરવા નીકળેલા હતા. જેમ મુંબાઈમાં આપણે સાંજનાં “મેંડ સ્ટાંડ” ઉપર તથા પાલ-વા બંદર ઉપર હવા ખાવા જઈએ છે તેમ અહીંયાંનાં લોકો એ જગા ઉપર જાય છે, ફરક માત્ર એટલો કે ત્યાં આપણી માફક ગાડીઓ ઉભી રાખી સુકતા નથી પણ આસતે આસતે રસ્તા ઉપર આખો વખત ફરવતા જઈને તેમાં પોતે એનથી ફરીઆ કરે છે. એજ ડેકાંણે હોતા “રાટન રો”માં લોકો ઘોડા ઉપર સ્વાર થઈ એજ માફક ફરયા કરે છે. ઇંગ્લાંડની ગંભીર દોલતવાલી તવંગરી મથહુર છે, તેથી તે જરનાં પ્રમાણમાં એ વખતે ગાડી ઘોડા ધણી ઊંચી જતનાં જોવામાં આવે છે. અને જે એ ખાખતનો શાખીન હોય તે અત્રે આવી ઉભી રહેવાથી પોતાને પેટ-પુર મન ગમતા ગાડી ઘોડા જોઈ જોઈને ધરાઈ ભરાઈ શકે છે.

તા ૦ ૪ થી જુન ૧૮૮૧—આજે સવારનાં ધી હોરટીકલચરલ કુંપનીનો “ન-રસરી”નો ખાગ જોવા ગયા હતા, જેમાં સંગ્રહ સારો કીધેલો છે. ત્યાંથી “ફીસ્ટલ પાલેસ” અથવા ખીલોરી મહેલમાંનો કુ-તરાંઓનો સંગ્રહ જોવા ગયા. એ જગા ઉપર ધણી નવીન નવાઈ જતનાં આસરે ૧,૧૪૭ કુતરાંઓ દેખાડવા મુકેલાં હતાં. અને તેની વચગણીના “કેટલાગ” બના-વેલા હતા. તેમાં કુતરાંઓની જાત તથા

કીમતોના આંક માંડેલા હતા. કોઈ કોઈની કીમત એટલી તો જોઈ હતી કે તે નહી માનવા જોગ લાગતાં હતી, અને જે ઉપરથી કોઈને તો એમ પણ અનુમાન જયા વીના ન રહે કે એ કુતરા વેચવાના નહી હશે તેથી એમ કીમત માંડી હશે. પણ જે જનવરો વેચવાનાં નહીં હતાં તેમને વાસ્તે વેચવાનાં નથી એમ સાફ લખેલું હતું. મોટી કીમતમાં રૂપીઆ ૧૦૦૦ થી તે વધતી જતી તે ૧૦૦૦૦) મુધીની સંખ્યા માંડેલી હતી. ત્યાંના રખેવાલને સવાલ કરતાં તેણે ઉત્તર આપ્યો કે કોઈ ખાદાના લાલ એવી કીમતખી આપે છે. પણ વહી તે ધણીને એ કાયદો થાય છે કે એકઝીખીશનમાંથી મલેલાં ઇનામોથી તથા કુતરાનાં પેદા થયેલાં ખચાં જેની કીમત મોટી મલે છે તે વેચ-વાથી તે પોતાનું નાણું પાછું ઉપજવી શકે છે.

એ પછી ફોસ્ટલ પાલેસમાં ફરવા નીકળ્યા. એ ફીસ્ટલ પાલેસની ઉત્પત્તી નીચે મુજબ થઈ હતી. સને ૧૮૫૧ માં જયારે વીલાયતનું મોહાટું એકઝીખીશન ઊંઘાડ્યું ત્યારે તે બંધ કરતી વેલા તેની ખીલડીંગ સરકારને વેચવા માગી. પણ તે માંગણી કચ્છલ મંજુર રાખવાને ચોખી ના પાડવામાં આવવાથી તેને ભાંજી નાખતાં અટકાવવા સારું અતરેનાં સારાં સારાં મા-ણસોએ એક કુંપની ઉભી કરીને તે વેચાતી લીધો, અને તે હાઈડ પાર્કમાં હતી ત્યાંથી ઉખેડી લાવીને હાલની જગા “સીડનહેમ” પર લાવી ખાંધી છે. એ હવેલી તદન લોખંડ તથા કાચની ખાંધેલી છે. એ ખીલડીંગનો અસલ યુકતીનો ફરમો સર જોસફ પેકસ-ટને ઘડ્યો હતો. એ શખસને વીશે હમેશાં એવું સાંભળ્યું છે કે તે ધણી ડયક ઓફ દેવોનશાયર કે જે ઉમરાવનો ખાગ આખાં ઇંગ્લાંડમાં સૌથી સરસ ગણાય છે તેનો વડો માધી હતો. અને તેણે પોતાના ધણીના ખાગમાં ગરમ દેશનાં ઝાડોને ઉગાડવા

સારું બાંધેલાં કાચનાં ઘરે વાલું “હોટ હાઉસ” બાંધ્યું હતું તેના પલાંન ઉપરથી એની ધારણા કીધી હતી, ખરેખર તેમ હશે. કારણ ક્રીસ્ટલ પાલેસનો દેખાવ પણ એક ગંગાવર હોટ હાઉસ હોય એમ લાગે છે. સીડનહામ ખાતેની ૩૦૦ એકર જમીન લઈને તે સારું ૭૦૦૦ મજૂરોને કાંમે લગાડી મેલવેલી મેહનત મશકતથી તે બે વરસે બંધાઈને તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો. જે બાદ તેને તા. ૧૦ મી જુન ૧૮૫૪ ને ધીને આપણી નાંમદાર મહારાણી તથા તેણીના આવદની સનમુખ ખોદ્દો મુકીઆ હતો. એ મેહલના લંબાઈમાં ૧૬૦૮ ફુટનો વચલો હાલ અને તેની બે પાંખો જે દરેક ૫૭૪ ફુટે તે તથા ખીજી ખીલડીંગ મલીને આખી સુલંગ લંબાઈ ૩૪૭૬ ફુટે, અથવા તો એકડે મીટર સરેરાશ બોલતાં લગભગ પોણા મેલ જગ્યાને કાચનાં છાપરાંએ ઢાંકી લીધી છે. જો તેના થામલાને એક દારમાં લાંબાને લાંબા મુક્યા હતે તો તે સવા સોલ માઇલ સુધી પોંહચી જતે, એવી પરવારતા ધણી-એએ ગણતરી કીધી છે. એમાં સંધ્યું મલીને લોખંડ કામ ૯૬૪૧ ટણ વજનનું વપરાયલું છે. કાચ જે વપરાયો છે તે ૫૦૦ ટણ તોલમાં છે અને ૨૫) એકર જગા રેકિ એટલા કદના છે. જો એ કાચો પોહોલાઈમાં એક એક પાસે મુક્યા હોય તો ૪૮ માઇલ સુધી જાય અને જો લંબાઈમાં મુકે તો ૨૪૨ માઇલ સુધી જાય. એમાં જે ખીલા તથા અડગરા “સ્કાપર્સ” વગેરે કામે લાગા છે તેમને તોલ ૨૭૫ ટણ છે. એનો વડી ધમારતમાં ૧૫,૩૯૧ ક્યુબીક વાર ઇંટા વપરાયલી છે. એથી માલમ પડશે કે એ કેવી માટી ગંગાવર ખીલડીંગ છે. એ મેહલમાં થંડીના દીવસોપર વરાળની નલીઆ મુકીને તેની હવા મેડીરા ગાંમનાં જેવી માફકસર રાખે છે. એ નલીઆ પોણાં બે માઇલ લાંબી છે અને તે પાટીઆની

જમીનની હેઠાંબાંથી મુકેલી છે. એ મેહલ જે હાલ બાંધેલા છે તે અસલનાં એકઠી-ખીશન ખીલડીંગમાં મુકારો કરીને સારો બાંધેલા છે. વલી તે બાંધવાની આગમજ દેશદેશ માણસો મોકલીને ત્યાંની જુની જુની જાણવાળોગ ખીલડીંગસો, પુતળાંઆ ઇત્યાદીનાં નકશાઆ તથા પલાનો કરાવી મંગાવ્યા હતાં. તે દરેક ગામના આરખી-ટેકચર અથવા કારીગીરીવાલાં બાંધકામનો નમુનદાર હુનર બતાવા સારું જુદી જુદી દેવાનઆનાંની જગા કીધેલી છે. તેમાં ઇંગ્લીશન કોર્ટ જેમાં મીસર દેશની અમલીની ધમારતો, પુતળાં ઇત્યાદી જેમ ત્યાં હશે તેમજ બાંધેલી તથા મુકેલાં છે તે, તેમજ ગ્રીક કોર્ટ, રોમન કોર્ટ, આલમખરા જે આગલનાં મુર લોકે સ્પેન દેશ જાણું હતું તે વખતનો બનાવેલો જાણીતો મેહલ, ઇત્યાદી નમુનાં છે. એ પાછલી નકાબાત જોવા લાયક છે. તેમાં નકસી તથા મેહરાખો ઉપર આરખી ભાપાના કોરાનનાં તથા ખીજી મખેકો અને ધર્મોપદેશક વાડયો આરખી દસ્કતોથી કોતરીને ગીલીટ ધણીજ સરસ રીતે કીધેલી હતી. તે એવી રીતે કે જાણે આબાદ તે જગાનો એક હાલ હોય એમ દીસે છે. ખીજી દેવાનઆનાંવાલી “કોર્ટો” માં બાંધજનનટાઈન (કુનાની); જરમન, તથા ઇંગ્લીશની આગલા વખતની અને ઇટાલીઅન કોર્ટ ઇત્યાદી છે. એ મુજબ જુદી જુદી રીત પ્રમાણે આરડા તથા હાલ બાંધેલા છે. પોમપીઆની, થીબેટની તથા ખીજી જગાની તસવીરો, માણસો તથા જનવરોનો સંગ્રહ પણ એજ મુજબ સારો કીધો છે. ઉપરાંત ત્યાં જાત જાતના સંચાકામ ચંચથી ચલાવે છે તથા ખીજી જોવા લાયક બીજાં ધણી છે. પુતળાં તથા પીકચરો પણ જોજગ દીસે છે. અંદર એક કાચનો મોહોટો કુવારો ગોઠવેલો છે, તે ધણી જોવા લાયક છે. એનો વચલો હાલ ૩૯૦ ફુટ લાંબો, ૧૨૦ ફુટ પોહોળો, ૧૭૫ ફુટ ઊંચો છે. એ ધમારતની

આજી ઉપર પાણીનાં કુવારાની ટાંકી સાથે એ મીનારા બાંધ્યાછે, તે દરેક ૨૫૨ ફીટ જંગાછે. એ ધમારત ઉપર તથા જમીન ખરીદવાના તથા ખીજ પરચુટલુ ખરચ મલીને ૧૧ કરોડ રૂપાની થાપલુ જીમલે બેઠીછે. એનાં માલુસો રાખવાનાં વગેરે ખાતાં પછવાડે દરસાલ ૬,૦૦૦. પૌડ ખરચ બેસેછે. એમાં જે એ માહટી આરગીનોછે તેમાં વચલા હાલની આરગીન ધણી માહટીછે. તે ૪,૫૬૮ નલીઆથી ગોઠવધ બનેલીછે. અને “હેડલ આર્ચિસ્” નામની સરોદી વગાડવાની જગાછે તેની બેઠકોપર ૪,૦૦૦ તમામગીરે સમાધ શકેછે. તેજ મુજબ તેની આજી ઉપર એક આરડો, જેને આ પેરા હાઉસ કહેછે તેમાં પણ ૪,૦૦૦ માલુસો ગોઠવાધ શકેછે. એ આરડામાં હોના ગયા ત્યારે સલીવનને બોડેલા સંગીત નામે “આરેટાસ્યો” વગડવાના હતા તે સાંભલવાને બેઠા. હાલ લોકોથી ભરાધ ગયો હતો. એટલું લોક સતીવારે ત્યાં જોવા આવેછે. ત્યાં આસરે ૧૫૦ માલુસો સાથે રાગનો ટેક જીલનારાઓ “કોરસ” મેલવતા હતા. તથા ૫૦ જણાં તે લોકો સાથે વાજાંત્રો વગડતા હતા. એ ઉપરાંત આજીયાં ગમતની મીજો કાઠિલીછે. જેમકે બકુધખાનાનો આરડો, કસરત તથા તાલીમખાજની જીમનેશીઅન, કેમેરા ઓબ્સ્ક્યુરા (Camera Obscura) પેનોરામીક વીજીય ઇલાદી જોવા ભવાનાં સાધણો. ફીસ્ટલ પાલેસમાં પેટુલાં જતી વખતે ૩ ગાની ટીકીટ લેવી પડેછે. પણ તેની આદર ખીજ ને ગમતો થાયછે તે જોવા સાથે જીડું ઘમ તોલવું પડેછે. એ મહુલ એક માહટા પલાટકાર્મ ઉપર બાંધેલાછે, તેની આસપાસનાં બાગોનો દેખાવ ધણી સારો લાગેછે, અને આતશખાજ જોવા સાથે હજારો લોકોને વાસ્તે તેમાં ખુરસીઓ ગોઠવી રાખીછે. હીંયાં ગમતો ઉપરાંત

સીમેથમેન્ટ રૂમો તથા કુકનોં પણ ધણીછે. તેમાં પરચુટલુ સામન ધણી તરેહનો વેચાતો મલેછે. એનો બાગ ૨૦૦ એકર જમીન રોકેછે; તેમાં ધણાં કુવારાછે, તેમાંનાં એ કુવારાનું પાણી ૨૮૦ ફીટ જાયે ઉડેછે, અને જ્યારે એ ઉડેછે ત્યારે ૧,૨૦,૦૦૦ ગ્યાલન પાણી દર મીનીટ તેમાંથી ખપી શકેછે. આજો દીવસ તેમાં ફરયા છતાં પણ એ મહુલની અભયખીનાં અરધો ભાગ વટીક અને જોધ શક્યા નથી, તેથી વીચારછે કે ખીજ વખતે પાછા પ્રસીને જોધશું.

આને રાતનાં ઇલીઝસમ કીથેટમાં, એમો થેલો અથવા વીનીસ શહેરના આહુર મુરનો નાટક જોવા ગયા હતા જ્યાં ધણાં સરસ એકટરો પાર્ટ ભજી બતાવતા હતા. તેમાં “બુઝ” નામનો એક અમેરીકન અથવા દેશીઓમાં માલુ ઢપે બોલાયછે તેમ “મરીકન” જાતનો એકટર જે આને ફનીઆમાં સૌથી સરસ ગણાયછે તેણે ઓડોનો મુખ્ય પાર્ટ, Irving એરવીનગ જે સૌથી સરસ અંગ્રેજ એકટર ગણાયછે તેણે યાગો નામનાં કાવચાંબાજ કસરેવજનો, અને એલન ટેરીએ ખુબસુરત નાર ડેસડીઓનાનો પાર્ટ કાધો હતો. આકર્ષીંગ એવું તો સરસ હુડું કે તેની કાંધ તારીક નહીં થાય.

તા ૦ ૫ મી જુન ૧૮૮૨—આને સવારનાં “આલબર્ટ મેમોરીઅલ” જોવા ગયા હતા. એ પ્રતજી અગાઉ અને ૧૮૫૧ ના વરસમાં સંગ્રહસ્થાન બાંધ્યું હતું તે જગાએ આપણી માહરાણી વીક્ટોરીઆનાં વરની સાદગારી કાયમ રાખવા સાથે રૂપિઆ બાર લાખ ખરચીને બાંધ્યુંછે. એ ખરચની એકદર રકમમાંનો અરધો ભાગ લોકોમાં ઉધરાણું ફેરવીને ભરાવ્યું હતું. એક ધણી મોટો ચોતરો બાંધીને તે ઉપર એક થાંભલો બાંધીને પ્રોનસ આલબર્ટનું પ્રતજી મુકેલુંછે. એ પ્લેટ

ફારમ ઉપર કુન્થાનાં જાણીતા હુનરવાલા-
ઓનાં પુતળાંઓ કાતરેલાં છે. તેની દ-
ક્ષીણ બાજુએ શહેરોનાં અને ગાયન-
કારોનાં, ઉગમણ બાજુએ પીછીઓથી
તસ્વીર એવનાર ચીતારાઓનાં, ઉત્તર
બાજુએ કારીગરોનાં, અને આથમણ
બાજુએ પથરનાં 'પાંખ કોત્રી' નકશ કાઢ-
નાર સલાટી કોટરનારાઓનાં પુતળાંઓ છે.
તેમની સાંમટી સંખ્યા ૧૬૯ છે. એનાં
ચાર ખુણાંપર ચાર ખીજ થઈ ઉપર
એતી, હુતર, વેપાર, અને એન્જનીઅ-
રીંગનાં ઉદ્યોગને લગતાં પુતળાંઓનો જ-
માવ, માહિયાં ભૂરે કદમાં બતાવીને મુ-
કેલાં છે. સાથી હેઠાંમાં થાંભલાની છેક
નીચે ચાર ખુણે એરીઆ, આફ્રીકા, અ-
મેરીકા, અને યુરોપનાં લોકો તથા જન-
નવરોનાં પુતળાંઓ મુકેલાં છે. એ સઘળું ત-
દન સફેદ સંત્રિમરમરનું છે. થાંભલા ઉપર
એક માહોટો ગુંબજ કાંધેલા છે જેનું મથા-
ળું છેક તલ્લાંનાં હેઠાંથી તે ટોચનાં જાંચા-
ણ મુખી સલગો સલગ ૧૭૫ ફીટ જાયું છે.
તેની અંદર પ્રીતસ આલખઈનું પુતળું
“ગ્રાન્ડ” એટલે કાંમના જેવી મેલવણીની
ધાતુનું તદન ગીલીટ કાંધેલું છે. તે ૧૫ ફીટ
જાયું છે. એ સઘળાંનો દેખાવ ચાર તરાંહનો
હુનરમંદી તથા ઉસ્તાદી લાગે છે. એ ગું-
બજ ઉપર નીચે મુજબ લેખ કાતરેલા છે.

“Queen Victoria and her
people to the memory of Al-
bert, Prince Consort, as a tri-
bute of their gratitude for a
life devoted to the public good”

એટલેકે : “બાદશાહી ખાવીંદ આલ-
ખઈ, લોકનાં ભલાંને અરથે યુગરેલી જી-
દગીની યાદગારી કીજેની, નીમકહલાલ
નીશાનની યાદદસ્ત તરીકે, રાંણી વીક્ટો-
રીયા અને તેણીની પ્રજાએ અર્પણ કર્યું છે.”

ખપોરનાંમે વાગે “હેમ્પટન” કોર્ટ”ના-
મનો આપણી નામદાર મહારાણીનો મેહલ

જોવા ગયા હતા. ત્યાં હાલ પેન-
શન ભાગવતાં જે સારાં સારાં માણસોએ
પોતાનાં ચાલતા વખતમાં પ્રજાભાવનાં
કામ કાંધેલાં તેઓનાં કુટુંબોને માન
દાખલ રહેવાનાં ઝોરડાઓ આપે છે.
જેમકે :—ઇંગ્લેન્ડ સરકારનો સર લુઇ કેવે-
નરી નામનો કાબુમનો એલચી માર્યો ગયો
તેની માથે, કાબુલના શુરા સીપાહ બચ્ચા
તે મધરાજનાં હાલી કમાનડર ઇનચીફ સર
ફેડરીક રોબર્ટશનાં કુટુંબને તથા ખીજાં-
ઓને ત્યાં રાખેલાં છે. એ મેહલ જોવા
જવા સારું આગળાડીમાં જવું પડે છે. તે
અસલમાં રાજા આઠમા હેનરીના ઉપમંત્રી
કારડીનલ ઉલબ્રોએ ખાંધી પોતાના રાજને
આપ્યો હતો. તે લાલ ઇંટોથી ચણેલા છે.
તેની ચારે બાજુએ ઇમારતો તથા વચમાં
ચોક છે. મેહલમાં ઘણાં નાધજા નાધલા
ઝોરડાઓ છે અને ખેત્રણ માહોટા હાલ છે.
અસલના જાણીતા ચીતારાઓનાં હાથનાં
જથાખંધ છખી ચીત્રો તથા હાથનાં ગુડે-
લાં બુકાંદાર અને તરાંહદાર ક્રીનખાખ
(Tapestry) નો ઘણો સારો સંગ્રહ
કાંધેલો ત્યાં માલમ પડે છે. મેહલ માહોટો
છતે તેમાં કાંધ ઘણી તારીફ લાયક રીતની
ખાંધણી દીસતી નથી. પરંતુ ઉપલી કી-
નખાખી બનાવટ ઘણી સરસ જતતી. મુ-
કેલી છે. એ તાકાવાર માહોટાં કપડાં ઉપર
હાથનું ભરતકામ છે તેની ઉપર આગલની
તવારીખ તથા બાઇબલને લગતી ખીના-
ઓનાં ચીતારો ઘણી સરસ રીતે ગુથેલાં
છે. જો કે એ ગુંઠણીઓને ૩૦૦ વરસો
થઈ ગયાં તોપણ હાલ ઘણી સરસ હાલ-
તમાં તે છે. એ મેહલ આઠમાં હેનરીથી
તે ખીજા જયારજ સુધીનાં પાંદશાહો ઓ-
લાદ દર ઓલાદ વાપરતા આયા હતા.
તેમાં ત્રીજા વીલીઅમ તથા તેની રાણી
તથા ખીજા જયારજનાં દોલીઆ હજુર
ત્યાં મુકેલાં છે ; અને તે વખતની ખુર-
સીઓ, સ્ટાંડો તથા કુમરો પણ જેમના

તેમ ગમ્યાલાં છે. તે ઉપરાંત ત્રેકાલગરની લડાઈ વખતે જે મનવાર ઉપર લારડ ને-લશન હતો તે વહાણ નામે “વીક્ટરી” અથવા ફનેહનાં ડાલ પણ મુકેલા છે. એ મેહલની એક બાજુ ઉપર આજે દુની-આમાં સૌથી જુનો તથા મોટો દરાખનો વેલા છે, જે વેલા મને ૧૭૬૯ નાં સાલમાં રાપેલા કહેવાય છે. તેનું થડ ૩૦ ઇંચ જડું તથા તેની જડી ડાંખલીઓ ૧૦૦ ફુટ ઉપર લાંબી છે. મારા વખતમાં તેની ઉપર ૨,૫૦૦ યુગ્મના દરાખનાં આવે છે ત્યારે તે અકસર જોવા લાયક થઈ પડે છે.

તા ૧૮ થી જુન ૧૮૮૧—આજે સવારનાં હીયાંથી આગગાડીમાં બેસીને આલેક્ઝાંડ્રીયા પાલેસ જોવા ગયા હતા. ખ્રીસ્તીઓનો “વ્હીટ મન્ડે” (Whit Monday) નામનો તેહેવાર હોવાથી આજે સુધળી હાજીસો તથા બેંકો બંધ હતી, જેથી પુરકણ લોક આગગાડીમાં આવ બ કરતું હતું. અહીંયાના લોકને એવા તેહેવારને રજા વરસમાં માર અથવા પાંચ દીવસ મલે છે તેથી એવી તક મલવાથી બધા બનેચ તેમ મોજ કરવા બહાર ઉતરી પડે છે. તેમાં એલેક્ઝાંડ્રીયા પાલેસ, ફ્રીસ્ટલ પાલેસ, તથા હેમપ્ટન કોર્ટમાં ઘણું લોક જાય છે. પેહલી એ જગા ઉપર એક સીલીંગનાં ખરચમાં ઘણી જાતની ગમતો જોવાઈ શકાય છે તેથી તાંહાં ઘણું લોક જાય છે. તેમ એલેક્ઝાંડ્રીયા પાલેસમાં પણ આજે ઓછું લોક આવ્યું નથી. રેશન ઉપર એટલી તો ભીડ હતી કે બરાબર ઉભું રહેવાનાં સંસા પડ્યા હતા.

એલેક્ઝાંડ્રીયા પાલેસ તરફ જવા રસ્તાનો રેલના સંધાપર આવેલું એક (Junction Station) હતું, ત્યાં આગગાડી બદલી ખીજમાં બેઠક લીધી હતી. એ જકશન રેશન ઉપર આગગાડી આવી તેમાં એટલું તો લોક બેઠું તથા ઉભું રહેલું હતું કે તેથી હમાને ઘણકોને

તેમાં બેસવાને બન્યું ન હતું. વળતી ખીજ આગગાડી આવી તેમાં હમા જેમ તેમ કરીને બેઠા અને એલેક્ઝાંડ્રીયા પાલેસમાં જ રેશન છે ત્યાં ઉતરી પડ્યા. તે વખતે ગાડીમાંથી લોક છુટા તે જાણે એક મેલામાં પાંચ દશ હજાર લોક છુટું હોય તે મીસાલે લાગતું હતું. આજો દીવસ એ મેહલમાં ભીડ હતી. તે એટલી બધી કે ચાલવાને પણ બની શક્યું નહીં. એવી અટકલ કરવામાં આવી હતી કે એ દને એમલા એ મેહલમાં ૪૦ થી ૫૦ હજાર માણસો બેથું થયું હશે. એ મેહલ ફ્રીસ્ટલ પાલેસની હરીફાઈ કરવા બાંધેલા છે અને તે પેહલ વેહેલા મને ૧૮૬૨ નાં વરસનાં મંચરેથાંનનાં મેહલ ઉપરથી બાંધેલા હતા. પણ તે ઉધાડવાની પંદરજ દીવસ પછી એટલે તા ૧૮ મી જુન ૧૮૭૩ ને દને તદન બલી ગયો હતો. તો પણ એને બાંધનાર કંપનીએ પાછી મેહેનત લઈ તે મેહલ બાંધીને મને ૧૮૭૫ માં પાછો ઉધાડો મેલ્યો હતો. એનો “હાલ” ફ્રીસ્ટલ પાલેસનાં જેવા કાંઈ મોટો નથી. “હાલ”નાં દીવાનખાનાનો આસપાસ ઓરડા કરીને એ મેહલ બાંધેલા છે, અને જ્યારે ગમે ત્યારે એક આજો મોટો હાલ કરી શકે એવી ગોઠવણ તેમાં રચી છે. એનો વચલા મોટો હાલ ૩૮૬ ફુટ લાંબો અને ૧૮૪ ફુટ પોહોળો છે; જેમાં ૧૨,૦૦૦ માણસની જગા થઈ શકે છે. એ ઓરડામાં એક મોટો વાજાંનો પેટી મુકેલી છે જે સર માઈકલ કોસ્ટ નામના ઘણા વખણાયલા ગવૈયાની દેખરેખ હેઠલ બનાવી હતી. હાલની અંદર ઇંગ્લાંડનાં પાદશાહોનાં રંગીન પુતળાંઓ છુટે છુટે ડેકાણે ગોઠવેલા છે. વચલા ઓરડાની બાજુ ઉપર ૨૬૦ ફુટ લાંબી ચંદન ચોક બાંધેલી છે, તેમાં જાત જાતના માલો વેચવાની ઘણી દુકાનો છે. અહીંયાં એક દુકાન ઉપર ખીડી પીવાની ચરૂટની નલીઓ ત્યાંજ મોટાડીમાં-

થી બનાવીને તૈયાર કરીને દેખાડતા હતા, તથા ખીજીગમ મીઠાઇની બદલો મંચાથી બનાવી દેખાડતા હતા. એ છેલી ફુકાંન તરફ બુચાંઓને વારંધડીએ ભેટ લેવાનું મન થાય ખરૂં. એ જગા ઉપર ક્રીસ્ટલ પાલેસનાં જેવું કાંઈ જોવાનું નથી, પણ પીકચર ગ્યાલરી સારી છે. એની આસપાસના બાગમાં છુટી છુટી જગા ઉપર જીંદી જીંદી ગમત રમતોનાં ઘરો બાંધેલાં છે; તેમાં દરીયા તથા વહાણોના નમુનો ધણે સરસ રીતે આમેલુબ બનાવેલાં છે. હલકાં લાકડાંનાં વહાણો બનાવીને જમીન ઉપર દરીયાનાં જેવી રંગીન “મોહજમાનની” તરાંહ બનાવેલી છે તેમાં એ દરીયા અને વાહણના દેખાવ ઉપરાંત જાપાન દેશનાં ગાંમડાંઓનાં મહેલ તથા “સરકસ”નાં ઘોડે-સવાર તમાશા અને સરૌવર બનાવેલાં છે. અહીંયાં ઘોડા, કુતરા, ફુલ ઇત્યાદીનાં સં-ગ્રહસ્થાનો દેખાવો પણ વારાફરતી ભરે છે. “પાર્ક” અથવા બાગ જે ૪૮૦ એકરનો વીસતાર રોકે છે તેની વચ્ચે એ મહેલ બાંધેલાં છે. જાંઘાંથી આસપાસનો દેખાવ ધણે સારી રીતે જોવામાં આવે છે. ક્રીસ્ટલ પાલેસ કરતાં દેખાવ સારો નજરે પડે છે. બે માંલુસ સાથનું એક બહુન ઉડારીઆમાં આવ્યું તે ઉપરાંત સરકસ, કેબની બગી, શરતો, વાજાંઓ તથા જાદુખેલો ઇત્યાદી એવા ખેલો ધણાં જોવાનાં હતાં અને તે સધલું જોવા સારૂં ફક્ત એક શીર્લીંગની ટીકીટ લેવી પડતી હતી. પણ જે ધણીઓને આગલની બેઠક ઉપર બેસીને જોવું હોયતો તેવી જગા ઉપર દરેકનું વધતું ધમ આવતું પડતું હતું. જેઓ એક શીર્લીંગ આપતા તેઓને તો પછવાડે બેસીને જોવું પડતું હતું. એટલું સમતું હોવાને લીધે એટલાં બધાં હજારો લોકોને એ સરવે જોવા જવાને બને છે. એ એલેક્ઝાંડ્રીયા પાલેસની દેવાલ પથરની સરસ ઢબની બાંધેલી છે; પરંતુ તેનું છા-

પરૂં તદન કાચનું ક્રીસ્ટલ પાલેસની માફક બાંધેલું છે.

તા. ૭ મી જુન ૧૮૮૧—આજે “નેશનલ ગેલેરી” જોઈ. એ ગ્યાલરી ત્રેફાલગર સ્કુવેરમાં આવેલી છે. તેનો બહારનો દેખાવ તેના મોટા થાંમલાઓને લીધે આપણી મુંબાઈની ટાઉન હાલને કેટલેક દરજ્જે મલતો આવે છે. પણ હીં-યાંની ખીજી જાણીતી ઈમારતોનાં જેવી એની બાંધણી સોભેતી નથી. પણ તેની અંદરનો થોડોક ભાગ ધણે સરસ જોવા લાયક છે. શીર્લીંગો તથા ખીજી બાજુ ઉપર ગીલીટ કર્યા ઉપરાંત જાત જાતની તરાંહ પાડેલી છે. થાંમલા તેમજ આરકાંઓ રંગીન મુગેમરમરનાં પથરાઓનાં બાંધેલાં છે. એ ઇમારત ૪૬૦ ફુટ લંબાઈમાં છે. એમાંની અમલુઈમારત સને ૧૮૩૨-૩૬માં બાંધાઈ હતી. તે ઉપર રૂપિયા ૯,૬૦,૦૦૦) તથા પાછલથી તેની પાંખે જે ખીજું બાંધકાંમત ઉમેર્યું તેથી ૩૮૩,૦૦૦) વધુ ખેડા હતા. પેહેલાં એની પીકચર ગેલેરી ઉધાડી ત્યારે તેમાં સને ૧૮૨૪ માં ફક્ત ૩૮) પીકચરો હતાં. તેમાં જમાવમાં આવે ખીજાં ઉમેરાબને ૧૦૦૦) પીકચરો ૧૮) ઈમારતોમાં એકકાં થયલાં છે. એ પીકચરો વખણાયલાં ચીતારાઓનાં હાથનાં પાડેલાં છે. એટલે અમીતજ જોવા લાયક છે. જેવાં કે માઈકલ એનજેલો, વેનડાઇક, રૈફલ, લેનડેસીઅર, વામપ્રાંટ, હોગારથ, રૂબન ઇત્યાદીનાં હાથનાં પાડેલાં પીછી કામનાં પ્રવીણ પંડીતોના ભિજાંમાંથી ઉપજેલી ચીત્રકલાના નાદર નમુના અહીંયાં દર-શયુ દે છે, અને જોનારાઓથી તેમને રંગનાર હુજરબાજ પંડીતોની વાહવાહ કહાવે છે. એ સધળું જોઈને “વેસ્ટ મીનીસ્ટર એબી”નું દેવલ જોવા ગયા. એ દેવલ પાર્લામેંટ હાઉસની નજીક છે. એનો પેહેલો પાયો સને ૧૧૬ માં એંગલો સેકસન રાજ સીબરેટ નાખીઓ હતા. પણ ત્યાર પછી

વારા કરતી કુશમનોએ જોયે તે બાંછ ના
 ખ્યો તેમ સ્વદેશી ધંત્રેજીએ તે પાછો
 બાંધ્યો. હાલનાં દેવલનો પાયો મેંટ એદ-
 વડે ધી કનફેસર નામનો વીલાતનો સાધવો
 રાજ જે ધસતી સન ૧૦૪૯ થી ૧૦૬૫ ની
 કાલમાં થઈ ગયો તેણે નાખેલો કેહેવાયછે.
 એ રાજની ધોર પણ એ દેવત્રમાં જો-
 વામાં આવેછે. ત્યાર પછી ખીજ પાદશાહોની
 કબરોનો તેમાં ઉમેરો થતો આવ્યોછે.
 ધંગ્લાંડનાં પાદશાહોને તેમજ એ દેશનાં
 અતીથણાં વખણાયલાં માણસોને ડાટવાથી
 તથાતેમનીયાદગારીના સ્થંભો ઉભા કરવાથી
 એદેવત્રધણું પંકાયલું છે. તેમાં ફરી આવ્યા-
 થી આગલી તવારીખો પાછી યાદ આવેછે.
 એમાં પાદશાહોની ધોરોમાં આતમાં હેનરી
 રાજ (જેણે પોતાની ઓલાદને વાસતે તેમાં
 ધણો સરસ એક “ચેપલ” બાંધી તેઓને
 ડાટવાની જુદી જગા કીધેલીછે.) ની ધોર
 ધણી સરસછે. તેની આસપાસનાં આરડા-
 ઝોમાં તેના પછી થયલા રાજ તથા રાં-
 છીઓની ધોરોછે. તેમાં રાંછી એલીઝાબેથ
 તથા સ્કાટલંડની રાંછી મેરી એઓની
 ધોરો સારી જોવા લાયકછે. તેઓમાં આ-
 મરે ૧૦૦૦) પુતળાંઓ તથા આકારોછે.
 તેની બેહુ હાર ઉપર બંધગી કરવાની જ-
 ગાઓ કીધેલીછે, જે “નાઈટ ઓફ ધી
 આરડર ઓફ ધી બાઈ” ના બેતાઓ ધ-
 રાવનારાઓને ખેસવા સારું છે. એ બેડોની
 વીક ઉપર તે લોકોનાં પાદશાહી દરજ્જાની
 નીશાનોની આકરૂતીઓછે, તથા તેનાં મ-
 થાળાં ઉપર તે લોકોનાં જીના તથા ફાટી
 ગયલા વાવટાઓ હજુર ટાંગેલાછે. એ
 ચેપલની સાંધે એદવડે ધી કનફેસરવાલો
 ચેપલ આવેછે, જે ઉપર મઠનાં માંચમાં
 હેનરીની ધોરછે. એની પાસે અંદર જતાં
 દરવાજાનાં મથાળાં ઉપર ધણે જાંચે હેન-
 રીએ ફ્રાન્સ દેશ જતું તે વખતે
 એજનકોર્ટનો લડાઇમાં પોતે વાપડેલું ધો-
 ડાનું જીન અને આંગમાં પેહરેલું લોખંડી

બખતર મુકેલાંછે. એ ધોર ઉપર એનું પુ-
 તળું સુતેલું પાડેલુંછે; તેનું દાકું જે
 અસલ તદન રૂપાનું બનાવેલું હતું, તે
 આતમાં હેનરીનાં વખતમાં ચોરાઈ ગયું
 હતું, તેથી હાલ તે દોષાં વગરનુંછે. એ
 ઉપરાંત તેમાં એદવડે ધી કનફેસર, ત્રીજો
 હેનરી, ત્રીજો એદવડે, ખીજો રીચર્ડ, એ
 રાજઓની તથા ખીજી ધોરોછે. એ મ-
 ધળી ધોરોનાં ઉપર એકક સુવાડેલું પુતળું
 હાયછે. એજ આરડામાં ધંગ્લાંડના પાદ-
 શાહઓની તખ્તનશીન થવાનો રાજ્ય આ-
 સનની મસનદી ખુરશીઓ તથા ત્રીજા
 વીલ્યમ અને તેનો જોડીદાર સુલતાના મેરી,
 જેઓએ એકી વખતે ભેગાં મંલી રીજ-
 કારબાર ચલાવ્યો હતો, તે બંને જણ સારું
 નવીજ મોહોટી ખુરસી બે જણાને સાથે
 બેસાડી તખ્તનશીન કરવા સારું બનાવેલી
 તે મુકેલીછે. એ બંને ખુરસીઓ લાક-
 ડાનીછે. પણ પેહેલેની બેકનો હેકાંલમાં
 એક પથરો મુકેલોછે જે સ્કાટલંડમાંથી
 પેહેલો એદવડે મને ૧૨૯૭ માં લાવ્યો
 હતો. એ પથરે એણે જયારે એ શહેર
 તદન તાબે કીધું ત્યારે લાવ્યો હતો. કા-
 રણુકે અસલ સ્કાટલંડનાં પાદશાહોની પા-
 દશાહી નીશાનો એ પથરેથીછે. તેને માટે
 એવી કંહેણી છે, સ્કાચ લોકનો “પેટ્રી-
 આરક” એટલે મોહટા બાંધે જેકબ પોતે
 સુવાના તકીઆ દાખલ વાપડતો હતો. પેહેલા
 એદવડે પછી જે બધા ધંગ્લાંડનાં રાજ
 તથા રાંછીઓ થઈ ગયાં, તે મધે આપ-
 ણી મમતા ભરેલી રાંછી વીક્ટોરીયા મહીત,
 મધલાંને રાજ્યપદ સોંપી તખ્તનશીન કરતી
 વેળા એ ખુરસી ઉપર બેસાડયાં હતાં.
 એદવડે પેહેલાની ધોર પણ તાંહાંજ છે અને
 તે ધોરને થોડુંક ઉપર ઉમેડી હશે તે
 વખતે એનું મુરડું ધણી સારી રીતે સુ-
 ગંધીથી સીંચેલું ઠીક અવસ્થામાં જલ-
 વાયલું મલ્યું હતું. તેનાં માથાં ઉપર ટી-
 નનું ગીલીટ કીધેલું તાજ અને હાથમાં

ત્રાંખાનું ગીલીટ કીધું રાજદંડ આપેલું હતું. એ ઉપરાંત ત્યાં ખીજી ઘણી ધોરે જોવા લાયક છે. તેમાં એક ધોર કોઈ ગા-સકોઈન નાઈટીંગેલ તથા તેની બધરી-ની છે, જે ઘણી જોવા લાયક છે. એ ધો-રની હેઠાણમાં જાણે આરણું ઊંધાડીને મો-હોત અરધું બહાર નીકળીને પોતાનો બાલો નાઈટીંગેલની બધરી ઉપર ફેંકે છે. બ-આવ કરવા તેનો વર તેણીને પોતાના બાલો ઉપર લઈને હાથ લાંબો કરે છે. એ મધલો દેખાવ મંગેમરમરનાં પથરો બતાવેલો છે. એ ઉપરાંત યાદગારીનાં સ્તંભો દેવાળ ઉપર તથા આરકાંઓમાં મુકેલાં છે તેખી મારા જોવા લાયક છે. ઇંગ્લંડના જે લડવૈયાઓ, કવીઓ, દેશહીતકારીઓ તથા ખીજી નવી નવી શ્રાધ કરનારાઓ થઈને જગતમાં બી-ખ્યાતી મેલવી ગયા તેમને લગતી યાદ-ગીરીનાં તે છે. એ વતરોગે ત્યાંની કાચ-ની રંગીન ખારીઓ પણ ઘણી કીમતી તથા જોવા લાયક છે. એ દેવલની આખી લંબાઈ ૫૧૩ ફુટ, પોહોળાઈ ૭૫ ફુટ, ઊંચાઈ ૧૦૨ ફુટનો છે; તેના મીનારાઓ ૨૨૫ ફુટ ઊંચા છે.

તા ૮ મી જુન ૧૮૮૧—આજે સવારે ઇંગ્લંડની ટંકસાળ જોવા ગયા હતા. જોકે એ ટંકસાળ મોહોટી છે પણ આપણા મુંબાઈના જેવાં જ સંસ્ક્રાકામ તથા બતાવત કામ થાય છે તેથી તેની વીગત લખતા નથી. હમો ધારીયે છેયે કે મુંબાઈની ટંક-સાળથી હરીફાઈમાં એ ટંકસાળની બેરોબરી કરી શકાય. હમો ગયા ત્યારે શીલીંગોના સીકા પાડતા હતા. એ ટંકસાળમાં અસલી સીકાઓના છપોનો એક મારો જમાવ કીધેલો છે. ત્યાં થઈને સેન્ટ પાલ કોટેડલનું નામીયું દેવલ જોવા ગયા. એ દેવલ અસલતો પ્રાચીનકાલનું ઘણું જુનું બાં-ધેલું છે; પણ તે વારાફરીથી ખરાબ હા-લતમાં આવ્યાથી તથા બધી ગયાથી પાછું બંધાવા કરવું હતું. અને ૧૬૬૬ ની મોટી

આગમાં તે તદ્દન બધી જવાથી એમાંની ઈમારત અને ૧૬૭૫ માં સર ફ્રીસ્ટોફર રેનનાં પલાંન પરમાંણે બંધાવા માંડી અને તે અને ૧૭૧૦ માં પુરો થઈ. એ બાંધવા પછવાડે ૭૫) લાખ રૂપિયાનો ખર્ચ થયો હતો, જેમાંનો મોહોટો ભાગ કોલસા ઉપર કર નાંખીને મેલવેલી આવપતનો હતો. એ દેવલ વેસ્ટ મીનીશટર એખી કરતાં ઘણું મોહોટું છે અને મરમ રીતે બાંધે-લું છે. એની લંબાઈ ૬૯૦ ફુટ અને પો-હોળાઈ ૧૩૦ ફુટ છે. પણ સૌથી મરમ તે એના મીનારાના ગુંબજ છે, જે જમીનથી આમરે ૨૨૫ ફુટ ઊંચા છે. તેને મથાળે દોઢો તથા ઈમા પેંગબરને મુલીએ લટકાવ્યો તેની નીશાણનો કુરમ છે, જેનું મથાળું ૫૨૦ ફુટ ઊંચું છે. એ દેવલને અંદરથી ઘણું મરમ રીતે મણગારીને આરાત કીધેલું છે. મથાળાં ઉપર જતાં પેહલાં એનો એક ગેલેરી ગુંબજની અં-દરથી ફરતી આવે છે તેને વીરપરીંગ ગેલેરી એટલે કાનમાં હલસે ફુંક મારવાની ગેલેરી કહે છે. એ ગેલેરીની બાંધણીની એવી ખુ-ખી છે કે જો એક ગમથી કોઈ ઘણેજ આમતે મોહવે દેવાલની બાજુ તરફ મોહોટું કરીને બાલે તો ખીજીગમ આપણી માથે કોઈ ખાસસી મોહટી બોલીથી વાત કરવું હોય તેમ મમળાય છે. એ ગેલેરીનો ગોલ ચક્રા-વો ૧૪૦ વાર જેટલો મોહોટો હોવા છતાં એક નોકેનું બોલેલું ખીજે નાંકે મંભ-લાય છે, એ બડી આચંબાનો વાત છે. એનાં ઘડીયાલનું સાંચાકામ પણ ઉપર જતાં એક આરામમાંથી દીસે છે. તેની ઉપર ગું-બજમાં એક ઘણો મોહોટો ઘાંટ મુકેલો છે; એ ઘાંટ જ્યારે રાજ તથા રાંણી અથવા કોઈ ઘણેજ મોહોટું માણસ મરી જાય છે ત્યારે વગાડે છે. એ ઘડીયાલની ગોળાઈ ૫૭ ફીટ છે. તેનો મીનીટનો કોટો ૯ ફીટ અને ૮ ઇંચ લાંબો છે અને તે એકલો કાકાધીઆલ જેવો તોલમાં ૭૫ રતલ છે;

કલાક ખતાવવાનો નાહાનો કાંટો પાયા શીટ લાંબાં છે તથા ૪૪ રતલ તોલમાં છે. તે ધડીયાલ ઉપરનાં કલાકનાં આંકડો દેખા-
ડનાર દરકતો ૨ શીટ સા ધંચ લાંબાં છે. એ ધડીયાલનું લોક ૧૬ શીટ લાંબુ અને ૧૦૮ રતલ વજનમાં છે. એનો માહોટા ધા-
ટ છે જે ૪૦ શીટ જમીનથી ઊંચો ટાંગે-
લો છે તેનો ફરતો ધેર ૧૦ શીટ વ્યાસ, ૧૦ ધંચ જડાઇ અને ૧૧૪૭૪ રતલ વજનમાં છે. તેની હથોડી ૧૪૫ રતલ વ-
જનમાં છે. એ હથોડી ઉપરથી જંચકાઇને તેની ઉપર ધડીયાલના કલાક વાગે છે ત્યારે પડે છે. પણ જ્યારે કાંઈ મરો જાય છે ત્યારે એ ધાંટને હેઠાણથી વચમે લટકતી હથો-
ડીથી વળડે છે, તે મરતુકની હથોડી ૧૮૦ રતલ વજનમાં છે. ધડીયાલના બ તથા બા કલાકના ખીજ એ નાધળા ધાંટો ઉપર વાગે છે. મીનારાની અધવચમાં એક ના-
ધળા ગેલેરી કાંધેલી છે, જ્યાંથી આખા લંડન શહેરનો દેખાવ ધણી મરમ જાગે છે. તે એટલી તો જંચાઈમાં આવેલી છે કે આસપાસનાં મધળા મીનારા તથા દેવલો તેની હેઠાણમાં આવી ગયલા દીસે છે. એ ગેલેરી સુધી ધણાં ખરા જોનારાઓ જાય છે, પણ તેનેથી જંચાઈમાં એક દડો આવેલા-
છે, જે ઉપર જવા સારું છેક ભાંયતલી-
એથી ૬૧૬ સીડીનાં તથા ચહઠવા પડે છે. ત્યાં જવાની ૧૧ શીલીંગ જુદી લે છે અને તાંહાં ધણુંજ થોડા જણાં જાય છે; કારણ કે ગેલેરી સુધી જતાં લોકોને દમ ભરાઈ આવે છે. એ દડા ઉપર જવાને સીડી પણ ધણી કઠંગી છે. હમો છેક ઉપર સુધી ગયા હતા તો ખરા; પણ ત્યાંથી બાહાર નીક-
લવા સારું લાંબા સલીઆ નજદીક નજ-
દીકમાં ગોઠવેલા એટલે હમોથી બહાર જ-
વાઈ શકાયું ન હતું. એ દડો જોકે ની-
ચેથી ધણીજ નાધળો દીસે છે, તોખી ઉપ-
રથી ધણો માહોટો છે. તેની ૬) શીટ વ્યાસ છે જેમાં ૧૨ માણસ ઉભાં રહી શકે છે.

તેનું વજન ૫૬૦૦) રતલ છે. તેની ઉપર કરોમ છે તે ૧૫ શીટ ઊંચો અને ૩૩૬૦) રતલ વજનમાં છે. બાહારની ગેલેરી, જેને પથરની ગેલેરી કહે છે તેની પાસે વચેનાં એરડામાં એક નાકું પાડેલું છે; જેમાંથી દેવલની છેક બંદગી કરવાની જગા સુધી જોવાઈ શકાય છે. જેમ જોવાથી હેઠાનાં બાજતો તથા માણસો અતીધણાં નાહાનાં દીસે છે. એ જોવાનું નાકું જમીનથી ૩૦૦) શીટ જંચાઈમાં આવેલું છે, એમ તે જ-
ગાનો રખેવાળ કહેતો હતો. દેવલમાં જે આરગીન છે તે ધણી નવાઈ જેવી છે. એ આરગીન અને ૧૬૯૪ માં બનાવી હતી; પણ ત્યાર પછી એમાં સુધારો કરીને છેક હમણાં તેનાં છુટા છુટા ભાગો જુદા કી-
ધાંત્ર અને તે પ્રમાણે તેનાં ત્રણ ભાગ જુદા કરીને, જે મોટા અવાજ કરવાનો ભાગ (Swell and Choir) ની આર-
ગીન દક્ષીણ તરફ, સોલો (Solo and great) ઉત્તર તરફ, અને પગે દાખવાનો ભાગ (Pedal Organ) આરકાંએની હેઠાણમાં, એમ ત્રણ જુદા જુદા ભાગ એક આરગીનમાંથી કરીને દુર દુર મુકેલા છે; તેથી જાણે ત્રણ જુદી આરગીનો હોય એમ લાગે છે. હવે એ આરગીનની ધમણો તદન જુદીજ દુગમણ બાજુ ઉપર “ક્રીપ્ટ”ની હેડે મુકેલી છે, અને એ ધ-
મણો ધણી માહોટી હોવાથી તેમને ત્રણ ચંત્રથી ચલાવે છે. ત્યાંથી પવન એક જ-
ગામાં એકડો થાય છે કે જેને લગતી હોજ દરેક આરગીનમાં રાખવામાં આવે છે. પણ તે લાવવા સારું જમણો મલીઓ પેલી ધમણવાલી જગા ઉપરથી મુકેલી છે. હવે એ જુદી જુદી વાજાંની પેટીઓ એકજ ધણી વળડી શકે તે સારું મીઠ વીલીસે એક નવી ચુક્તી શાધી કાઢાઈ છે, અને જો કે એ વાજાંની પેટીઓના ત્રણ ભાગો એક એક કરતાં પચાસ શીટને સુમારે દુર મુકેલાં છે તોપણ એકજ ધણી આવી ડોકે છે

કે બધીગમથી તે ગાગે. એ દેવલમાં વેસ્ટ મીનીસ્ટર એપીની માફક ધંગલીશ પાદશાહાની ધોરે નથી. તોખી ખીજ કમ કંઈ વખણાયલા લોકોને આહીયા દોરેલાછે. તેમાંના સરસ નમુનાઓમાં ડ્યુક આફ વેલીંગટન તથા લોર્ડ નેલસનની ધોરેછે. એ ઉપરાંત એ દેવલનાં બાંધનાર સર ફ્રીસ્ટાફર રેનને પણ તાંહાં દોરેલાછે, અને વળી ખીજાઓનો યાદગારીનાં સ્તંભો પણ ધણા મુકેલાછે. જોવા કે ડાકટર સેમ્યુઅલ જોનસન તે ધંગેજી બાજાની એકલે હાથે ડીક્ષનેરી ખનાવનાર પુષ્ત મગજવાળો ટીકાકારી પંડીત, સર ચારલસ નેપીઅર, સર જોન મુર, સર રાલફ એબર ક્રોમ્પી, સર વીલીઅમ જોનસ, સર જોશુઆ રેનલડય, માઉન્ટ સ્ટુઅર્ટ એલફીનસ્ટન (સુખાધનો આગલો ગવરનર), લોર્ડ કોર્નવાલીસ (હીંદુસ્થાનનો ગવરનર જોનરલ), લોર્ડ કોર્લીંગ-ઉડ ઇત્યાદીઓનાં સ્તંભો મુકેલાછે. એ દેવલ એટલું માહાટુંછે કે તેમાં દર શાલ ધરમખાતાંની સ્ફુલોનાં ફુંડને મદદ કરવા સારું એક ગંજવર મેલો અથવા મેદની ભરેછે. તેમાં બહારનાં લોક જોવા આવેછે તે ઉપરાંત ખીજ ૧૦,૦૦૦) છો-કરાઓ અંદર બેસી શકેછે.

તા ૦ ૯ મી જુન ૧૮૮૧—આજે સવારનાં ધંગ્લાંડની બેંક જોવા ગયા હતા. એ બેંક મઠથી પેલેલી ધંગ્લાંડમાં સને ૧૬૯૧ માં મી ૦ વીલીઅમ પેતરશન નામના સ્કોટ્સમેને સ્થાપી હતી, અને એને મોટે મેલવેલી સનદ પ્રમાણે સને ૧૮૩૪ સુધી કોઈ ખીજ બેંક લંડનમાં સ્થાપી શક્ય ન હતું. એ સ્થાપી ત્યારે તેની થાપણ પૌંડ ૧૨,૦૦,૦૦૦)ની હતી. પણ હમણાં તે વધીને તેથી બાર ઘણી થઈ ગઈછે. તેમાં ૯૦૦) માણસો કામે લાગેછે જેઓનો પગાર વરસ દાહડ પૌંડ ૨,૧૦,૦૦૦ થાયછે. એ બેંક સરકારનું કરજ જે ૭૮,૦૦,૦૦,૦૦૦) ઇંગ્લેંડે કરાડ પૌંડછે

તેનો વહીવટ ચલાવેછે, તે કડાકુટ કરવાના બદલામાં સરકાર તેમને દરસાલ પૌંડ ૨,૦૦,૦૦૦) એએ લાખ આપેછે. એનો દરરોજનો વહીવટ પૌંડ ૨૦,૦૦,૦૦૦) વીશ લાખની ઉપરનો કહેવાયછે. એની ઇમારત જો કે ચાર એકર જમીન રોકેછે તોખી કાંઈ ભયકાદાર બાંધેલી નથી, તથા તેની બાહારની બાજુપર બારીઓ કે એવું કસું હવાની આવજવનું નાહતું સાંધણુ પણ રાખેલું નથી. અંદરના ભાગના ચોકો-માંથી ઉજરડું પડેછે. જ્યાં હોમને જુદાં જુદાં હીસાબ રાખવાનાં ખાતાંઓ, નોટો તપાસવાનાં તથા વટાવવાનાં ખાતાંઓ, તથા તીજોરીનો ઓરડો કે જ્યાં નજદીક ૫૦) કરોડ રૂપિયાનો અવેજ પરંતમાં રાખેછે તે દેખાડ્યું હતું. એ ઓરડાની દેવાલો ઉપર મોટાં ખાનાંની કબતો કી-ધેલીછે, તેની અંદર જુદી જુદી જગા ઉપર નોટો, સુનાં તથા રૂપાનાં સીકાના ડેલાઓ ઇત્યાદી રાખેલાછે. એ માંહેનું એક ખાનું ૧૦૦૦) પૌંડની નોટોવાલું દેખાડ્યું હતું, જેમાં ૧૫) કરોડ રૂપિયાની નોટો મુકેલી હતી. નોટનાં જે બે બંડલનો ચોરો હમારા હાથમાં જોવાને આવ્યો તેની કીમત એક કરોડ રૂપિયાની હતી. એ બેંકની સાખાઓ જુદે જુદે રેકાંણેછે. તે સાખા ગામની ચલણી નોટો પણ એ બેંક કાઢાડેછે. તેનાં ખાનાંઓ જુદાં જુદાં રાખેલાંછે. સોનાના સોવરેનની ડેલાઓ ૨,૦૦૦) પૌંડ સુધીની ભરેછે, તેનાં પાછા હગલાઓ એ ખાનાંમાં કરેછે. એ ખાનાં કબત રોકાંછે. આસરે ૩૫ શીટ જમ્યા અને ૨) શીટ પોહોલાં હશે. એ જોધને જ્યાંહાં નાણું રોકડું બેંકમાં ભરાયછે તાહાં ગમા હતા. એ જગા ઉપર એક સચો મુકેલાછે, જેની ઉપર સોવરેનનો ચોરો મુકેછે, તેમાંથી એક સોવરેન આગલ ચાલીને તોલ ઉપર પડેછે. હવે જો બારી હાથ તો તે કોટો હેડે દખાયછે

કે તેથી તેની હુકાલમાં એક નાંધણી ચાંપ તેની ઉપર દોડે છે અને જેથી તે જમણી બાજુ ઉપર આંચામાં પડીને તાંદાં એકઠા થાય છે. જો હલકા હોય તો તે કાંટા જમકાય છે કે પેલી ચાંપ તેને આંચકો મારવાથી તે ડાબી બાજુનાં આંચામાં પડે છે. તે સ્થળના તાંદાં એકઠા થાય છે કે પછી તેને પાસેનાં સં-ચામાં નાંખે છે એટલે ભારી હલકાઓને કાપીને રદ કરે છે અને પછી તેને ટંકસાળમાં ગાલવા ઝાઈ પાછા મોકલે છે. જે ગીનીઓ વજનમાં મોઢી નીકળે છે તે ભરનારા પાસે તેનો ફર જેટલો પડે છે તેટલું મળે છે. ટંકસાળમાંથી જે સોવરેન નીકળે છે તેનો વજન હમિશાં ધારા કરતાં ૦૧૧ ગરેન વધારે રાખે છે. તે ચાર પાંચ વરસમાં ધસાધને બરાબર થઈ રહે છે. પણ જો વધતાં વરસ બાહાર ચાલે તો તે ઓછો થાય છે. ખીજા બેકવાલાઓ જો તે તપાસાચ્છા વગર લે છે તો તેનાં ફરનાં પૈસા બેક ઓફ ઇંગ્લાંડ જોગ તેઓએ ભરી આપવા પડે છે. વળી સોવરેન તપાસવા ઝાઈ એક સાંચો ધણો સરસ બનવિધા છે, અને તેનાં જેવા ટુન્નીઆમાં કોડે પણ નથી એમ ગરૂંથી કહેવાય છે. એ કાંટા ઉપર બે બાજુ જોખ રતલ ૨૦૦) સુધી મુકાને સરસા કરે છે. તેમાંથી ૨૦૦) સોવરેન જેટલો તોલ કાઢાડી નાંખીને મુકવા પછી પેલા તોલવા આવેલા સોવરેનોને ૨૦૦) ના જથ્થાથી તોલે છે અને તેમાંથી એક આજશનો ૧૦૦૦) મા ભાગનો ફર વ-ટીક એક કાંટા ફરે છે તેની હીલચાલ ઉપરથી ઝટ માલમ પડે છે. વખતે ભુલથી એ તોલોમાં એનો એક ભાગ ખી તોલ વધતો મુકે છે તો કાંટા અટકી જમને એક ઘાંટનો અવાજ કરે છે. તેથી જલ્દત દેવું માલમ પડે છે કે તોલ વધતો મુકેલા છે. એ કાંટામાં દર મીનીટે ૩૩) સોવરેન તોલાઈ શકે છે. એ ઉપરાંત સોનાના લાઠા મુકવાનાં ઓરડા જોયા હતા, તે ઓરડા-

માં નાંધણી ગાડીઓ ઉપર સોનાનાં લાઠા મુકેલા હતા. જે લાઠા ઉપર ચારા આખર-દાર અને વસણાયલા પેપારીઓનાં મારકાનો છાપો આવે છે, તેને તપાસતા નથી કે સોનું છે કે અંદર ખીજા ધાતુ બેલેલી છે હાંખલા તરીકે રાક્ષસ્યાઈનડ, પેરીંગ બ્રધરસ વગેરે. પછી તે લાઠાઓમાંથી નાંધણી એક કાઢાડીને એ બેકનો પોતાનો કમોડીદાર આદમી હોય છે તે તેની ઉપર કેટલા તમનું સોનું છે, તેનો તપાસ કરી કીમત આપી તે લોકોને મળે આપે છે. એ ઉપરાંત નોટા બનાવવાનું કારખાનું હમોને બતલાવ્યું હતું. એનાં કાગળો ખીજે ગામથી તૈયાર થઈને આવે છે, તેનો અંદર તે નોટાની કીમતનાં રૂપિયાનાં આંકડા ખુદ કાગળમાં જ “વાટર માર્ક” થી થઈ આવે છે; જેમ આપણી મુંબાઈની નોટામાં હોય છે તેમ. ત્યારપછી દીખાં પાડેલાં તૈયાર હોય છે તે ઉપરથી સાધારણ રીતે એ કાગળમાં એને સંચાપર દબાવી છાપી ધાલે છે; તેમાં નંબર તથા નોટવાલા અ-મલદારની સહીનો સંચો ખીજા નયારા અને જુદાજ ધણીઓ પાસે કામ કરાવી છપાવે છે. જેટલી નોટા છપાય છે તેટલી એક ઘડીઆલમાં રજીસ્ટર થાય છે. એક દીવસમાં એક સંચો બે હજાર નોટ છા-પે છે. એ મુજબ દરરોજની આસરે ૧૫૦૦૦ નોટા છાપવાની સરાસરી આવે છે. એ નોટા ઉપર સ્ટાંપ મારવાના દર શાલ સ્ટાંપ હાશીયને પૌંડ ૭૦૦૦) નો લાગો ભરે છે. એ જોધને એ બેકની આગલી ૨૬ કી-ધેલી નોટાનું ખાતું જોવા ગયા. એમાં એવા ધારે છે કે એક વખત નોટા બાહાર જાધને પાછી બેકમાં આવે તો તેનો ઉપરની સહી કીધેલી ફાડી નાંખીને રદ કરે છે અને તેને બદલે દરરોજ નવી નોટા આવે છે. તેવી ૨૬ કીધેલી નોટા પાંચ વ-રસ સુધી એકઠી કરી રાખે છે અને પછી બાકી નાંખે છે. એમ કરવાનું કારણ એ

કે નોટા લોકોની ચોરાયલી અથવા તો ખોટી બનાવેલી વખતે મહે તો જે ધણી-ઝિનાનાં નામ ઉપર તે આવેલી તેની વીગત વાર નોંધાયલી હોવાથી તરત માલમ પડી આવે. એવી રીતે નોટથી પુરવારી કરી અપાયછે. એમાંની એક નોટ ૧૧૦) વરસે પાછી આવી હતી તે, તથા એક નોટ રૂપિયા એક કરોડની કીમતની જે સરકાર આંધ્રે લેહુલેહુમાં આવેલી કાંચેલી તે, તથા ખીજી નોટ જે ધણીજી જીતી હતી અને જેની કીમતનાં નાણાંની ભરપાઈ છુંટ છુંટ ભાગે જુદે જુદે વખતે કાંચેલી, તે તવાઈ જેવી કાંચેલીનો નોટા હોવાથી દેખાડી હતી. એ બેકમાં ઉપર લખવા મુજબ એટલી અથો ચોક્કસી હોવા છતાં દરશાલ એ બેકને પૈક ૪૦,૦૦૦) જેટલી ફારજરીની એટલે ખોટી બનાવેલી નોટાની કીમતની ખોટ ખાતે રકમ ભરવી પડેછે. એ બેકમાંથી બાહાર નીકળતી વખતે હમે સુધખાઓને એક છાપેલું કાગળ આપ્યું હતું જેમાં એ ૨૬ કાંચેલી નોટાની આવ જાવ કેટલીછે તેનાં સરવાલાનો કાંઈક ખ્યાલ માત્ર માલમ પડશે. પાંચ વરસમાં છ કરોડ ને હુંસી ૮૦) લાખ નોટાનાં કટકાઓ પાછા આવ્યા હતા, જેથી ૧૩૦૦૦) બાકસો ભરાયા હતા. જે બાકસોને બાજુએ હારખંધ મુકે તો મુવા બે માધલ લખાઈમાં થાય. જો એ નોટાનો ચોરો કરે તો ઊંચાઈમાં પાંચ માધલ થાય અને જો તેને હારખંધ મુકે તો તેની લખાઈ ૧૧,૦૦૦) મૈલની થાય, તથા ચોરસાઈમાં ગોઠવે તો હાઈડ પાર્ક વીસતારમાંછે તેથી જરા ઓછી થાય. એ કુલ નોટાની શુલ કીમત ૨૨) અબજ રૂપિયાની થાયછે, તથા તેમનું સાંમટું વજન ૮૦) ટનનું થાયછે. એ જોઈને પછી એની સાંમેજ દેશવર ખાતાંનું દસ્તાવેજ બજાર જેને “ધી ફારેન સ્ટોક એક્સચેન્જ” કહેછે તે જોવા ગયા હતા. એ ધમારતને બાહારથી દાખલ થતાં

ધણાં જોતા થામલાંછે અને અંદરથી એક મોટા એક રાખીને ફરતી ધમારત બેરી ઠપની ઝાંરી બાંધેલીછે. એ જગા ઉપર બાહાર દેશની નોટા વેચ લે કરેછે, અને તે માફ જે દલાલો હોયછે તે લોકોને દરશાલ પૈક ૧૦) લખે લાઈસેન્સ ફી ભરવી પડેછે, તેમજ થોડા ધણા અનામત રૂપિયા પણ “ડીપાઝીટ” માં રાખવા પડેછે કે વખતે કોઈ દિવો કરે તો તેમાંથી કાપી લે. એવી અનામત ન મુકે તેને અંદર દાખલ થવા દેતા નથી. હાલ એ વહીવટ ખાતાંનાં ૯૦૦) મેમબરો કહેવાય.

રાયલ એગ્રીકલ્ચરમાં હાલમાં આજે બપોરનાં ઘોડાઓની ઉછરણી અને કેલ-વણની મેદનીનો “હારમ ઝા” જોવા ગયા હતા, જ્યાં ૩૭૯) ઘોડાઓ જોવા માફ મુકેલા હતા. એમાં જાત જાતનાં ઘોડા શીકાર માફ, ગાડી માફ, વાડ કુદનારા, તથા મવારીનાં ધણાં મરજ અને જોવા લાયક હતા. એને દેખાડવા માફ એક મોહાટું કાચનાં છાપડાંનું ઘેર બંધેલુંછે, તેની બાજુ ઉપર નાધળાં છુટાં થાણોના તમેલાઓછે. એ ઘોડાઓને આજે વડા રાજકુવરની રૂપચુંદરી પ્રીનમેસ ઓફ વેલ્થ જોવા આવી હતી. તેના દેખત એ ઘોડાઓને એક મોહોટાં ચોગાંન ઉપર દોડાવ્યા, ગાડીમાં તથા અસવારીમાં જોડયા, તથા પાણીની બાઈઓ કુદાવવાની કસરતમાં રોક્યા હતા. એમાંના ચોક્કસ ઘોડાઓએ ધનામે મેળવ્યાં હતાં, જેઓ ધણાં દેખામણા જાણે રમતાં રમકડાં હોય તેવા લાગતાં, તથા તેઓની ચાલ ધણી વખાણવા લાયક, અને તેમનો સ્વભાવ તે જાણે નરાધાર નીરમલ નીતરાં નીર જેવો નીરદોશ હતો. એ સરવે બાબતોની રમણા ધણી સ્તુતી લાયક કીધી હતી. એ દેખાવમાં ગાડી ઘોડાનાં કપડાણો ખીજી રીતનો સરસામાનખી સારી રીતે ગોઠવેલા હતા.

તા૦ ૧૦ મી જુન ૧૮૮૧—આજે અપોરનાં “મુલોજીકલ મારડ” જેને લાડમાં “મુ” કરીનેખી કેહછે તેમાંનો જનવરી સંગ્રહ જોવા ગયા હતા. હીયાં પશુ પંખેરાં, ચરંદાં, પરંદાં, અને દરંદાં જનવરો જે ચુનંદાંમાં ચુનંદાં તે લાવીને સારો ઠાટમાટ બનાવ્યોછે. તેમાં દરીયાઈ મીંહ, સોસવાટ અથવા દરીયાઈ ઘોડા, રાતી પાડો, જંગલી દુકરો જેમાં કોઈકોઈને રંગપીણ તથા મોહોડાં અજબ તરેહનાં, ઘણાજ મોહોડાં અને જોરાવર આફ્રીકાના લાલ પીલા થઈ જાય એવા મસ્તાન પાડાઓ, હરણો જેમાંનાં કોઈ કોઈ તો ઘોડા કરતાં પણ મોહોડાં, કાલાં પીલાં તથા સફેદ બાલાખીણો તેમાં કોઈને આખાં કદે લંબાઈમાં ભરયાં હોયતો સાત શીટ થાય તે, મીંહ, વાધ, ગેંડા, હાથી, જીટ જે ત્રણ જાતનાં એક પુંધનાં—જે પુંધનાં તથા કુમકાં કદનાં ઘેટકલાં જીંઠાંઓ જેમને બાકટીઅન જાતનાં કેહછે તે, કોહુડાં, વર, સીયાળ, જંગલી ખીલાડી જે ત્રણ જાતના મીંતા, મીરાફ, આરમીદેહો જાતનું જનવર જેનાં દીલ પર બાલને બદલે ઘણાં મજબુત ભીંગડાં હોયછે અને કોઈ તેને મારવા જાયછે તો તે ભીંગડાંથી તેનો બંધાવ કરેછે તે, કીડી ખાનારાં જનવર જે ઘણાં બાંખાં આપેછે, તથા તેમનું દોકું પણ લાંબું હોયછે કે જેથી તેઓ પોતાકી લાંખી જીભ કીડીનાં દરમા મુકેછે, એટલે કીડીઓ તે ઉપર વલગેછે અને તે મોહોડામાં બાંધને ગલી જાયછે તે, ઉડતી ખલેરી, જેને આગલા તથા પાછલા પગની વચ્ચેથી મામડાંનો પડદો રહેછે, જેથી એક ઝાડપરથી ખીજાં ઝાડ ઉપર ઉડતી ઉડતી ઠેકડા દેવીજ કે કુદી શકેછે તે, કાથમીરનાં બકરાંઓ, વાંદરા, સીસોલીયાં, જાત જાતના જંગલી જનાવરો, આસ્ટ્રેલીઆનાં કુતરોઓ, ઓપોસમસ, આર્ટર્સ, કેંગેર ૭)

શીટ મુધીનાં જાંયાં, ઉપરાંત ખીજી ઘણી જાતનાં જાતવરો હતાં. જાત જાતની માછલીઓ પણ હતી. તેમાં કોઈનું પુકડું તથા દોકું એટલું તો પાસે પાસે સાથે બેલાઈ ગયલું કે માલમ પડે નહી અને જે માછલીઓ તેમનાં વલગણથી જાણે જોડમછીઉ બન્યું હોય એમ લાગે. તરેહ તરેહનાં સાપ ઇત્યાદી પેટે ચાલનાર પ્રાણી પણ બકાત નહીં હતાં. હોમોને સંધણું જોતાં વગર થોપવે હલેસ હલેસ કરીને ચાલતાં ચોખ્ખા ચાર કલાક લાગા હતા. એટલી જાતનો જનાવરોનો સંગ્રહ તાંહાં કીધેલોછે.

આજે રાતનાં “રાયલ એકવેરીયમ” એટલે બાદશાહી જલસવાન જોવાને હમારી સ્વારી પધારી હતી. એ જગ્યામાં કાચના ઢાંકણમાં જીવતી માછલી રાખ્યા ઉપરવારી વલી તાલીમ કરતની તથા ખીજાં હસવાનાં નાટકોની ઢોંગી સોંગી રમતો થાયછે. એક છોકરી જે અકાગ તરનારી હતી તેણીએ પણ પોતાનો તરવાનો હુનર બતાવ્યો હતો. કખી પોલકા તથા વાલબના ડાન્સો નાચતી પ્રાણીમાં તરતી, કખી હાય પગ બાંધીને જાણે એક મુડકું હોય તેમ તરતી. ખીજા એક અકાગ તરનાર મરદની સાથે પગમાં પગ ભેરવીને બંન્નીજણુ ગોળ ચકરીઓ ખાતાં હતાં. તેમજ માણસ કુખી જાયછે તેને શી રીતે બાહાર કાઢાઉંછે તે તથા ખીજી ઘણીએક રમતો અચરતીમાં નાખે એવી રીતે તેઓએ કીધી હતી. કરતની રમત કરનારા છોકરાઓ પણ ઘણા હુશીઆર હતા, તથા માછલીઓ કોઈ કોઈ ઘણી સારી જોવા લાયક હતી.

તા૦ ૧૧ મી જુન ૧૮૮૧—આજે સવારનાં “રાયલ એકેડમી” લી વીખ્યાત બાદશાહી મીત્રશાલા તથા તે બાદ અપોરને અમલે “ગ્રોસવેનર્સ પોરટેજ ગેલરી” ની મુલાકાતે ગયા. ઉસતાદ મીતારનારાઓનાં હાથની તસવીરો એ બંને ઠેકાણે

જોવા લાયક હતી. તેમાં પહેલામાં ૧૫૭૧
અને બીજામાં ૩૨૫ ચીનો ઉપરાંત પુત-
ળાઓ ધણાં હતાં. એ પહેલી એકેડેમી
સરકારી છે અને ત્યાં ધણાં સરસ પીકચ-
રો છે ને જો કે પાછલી ગેલેરીમાં કોઈ
કોઈ સારી તસવીરો છે, પણ એકેડેમીને
પોહાંચે નહીં. એ બેહુ જોતાં છેક સાંજ
પડી હતી.

રાતનાં સાત વાગે મેડમ દુશા-
ડનું મીણનાં પુતળાંઓનું સંગ્રહસ્થાન
જોવા ગયા હતા. એમાં મીણનાં પુતળાં
આબેહુબ જાણીતાં માણસોની આકૃતિનાં
છેત્રાઈ જાય તેવાં ખરેખર બનાવીને
મુકેલાં હતાં કે જે જોઈને આપણે ઠગાયા
વીનાં રહીએ નહીં. એમાં ઇંગ્લાંડનાં સઘળા
પાદશાહો તથા રાંણીઓ તથા કાબુલની
લડાઈનાં જાણીતા જનરાણો રાખરટમ બ-
રોઝ, ફેર, અંગ્રેજ એલચી લુઈ કેવેનરી,
કાબુલી અમીર શરઅલી, તેનો દીકરો તે
પાછલથી પદ્મજી અમીર યાકુબખાન, ભા-
પાલની રાંણી, વડોદરાનો ગાયકવાડ, નાટક
ચુર શેક્સ્પીઅર, કરી બાયરન, કલમકશ
દીકનસ, પોપ પાયસ નવમો, તથા હમ-
ણાનો તેની પાછલનો હયાત પોપ, વાટર-
લુનો પકાણુ ડ્યુક એફ વેલીંગટન. સૂરાપનો
રજપુત નેપોલીઅન મોનાપારટ, છેલો ફ્રેંચ
બાદશાહ લુઈ નેપોલીઅન, તેની ત્રીયા
સફયુલી યુજીનીને પેટનો. રાજવંસી છો-
કરો પરીનસ ઇમપીરીઅલ જે જીલુની
લડાઈમાં માર્યો ગયો તે મરાઠી જતી
વખતે ઘોડાપર જેવી ઢપથી ખેસવા
જતો હતો તેવી ઢપ સુધાં, રૂશી-
આનો શહેનશાહ જે હમણાં નીહીલીસ્ટોનાં
કાવત્રાંબાજ દારૂઆનાથી ઉડ્યો ગયો તેનું
મુડું જેમ મેહલ ખાતે મુવારેલું તેમજ,
તેની આગલ તેનો છોકરો તે હાલનો
શહેનશાહ, રાંણીજીનો બીજો પુત્ર ડ્યુક
એફ એડીનબરો, તેની બધરી રૂસ્થાન મુલ-
કની શાહનશાહજી તથા બીજાંઓને ઉભાં

રાખેલાં, એ સઘળાં મીણનાં પુતળાં આબે-
હુબ કલા કૌશલથી બનાવેલાં હતાં. પાલ્કા-
મેટનાં સભાસદોનાં તથા અમેરીકાનાં રા-
જના પ્રમુખો જેઓ પ્રેસીડેન્ટનાં ઇલકાબથી
આશકારે તેમનાં પણ પુતળાં પાડ્યાં હતાં.
એ બધાંમાં સઉથી સરસ એક ઓરતનું
પુતળું મુવાડેલું છે તે છે. તેમાં અંદર કી-
મળ લગાવી કારીગરીથી સંસ્કાક્રમ એવું
કર્યું છે કે જાણે જીવતું માણસ સુધને
જીધમાં દમ લે છે તેમ દમ લેતું દીસતું
હતું. નજદીક એક સીપાહી ઉભો રાખે-
લો છે તે એવા તો આબેહુબ છે કે હમારા
માનો એકજણ ઠગાઈને તેની સાથે વાત
કરવા ઉભો રહ્યો. પછી માલમ પડ્યું કે
તે પુતળું છે. એ પુતળાંઓ એવાં કટોકટીની
નકલ્યાતથી બનાવેલાં છે કે લોકોની ડાઠી
ખાડેલી હોય છે તેને જાણે જે ત્રણ દાહડા
થતાં વેત કીણાં કીણાં નીમાલાના જે ખુપરા
ઉગે તે પણ દીસે છે. આપણે અતીઘણાં
નજદીક જવા છતાં બી એ ચીજો મીણની
બનાવેલી છે એવું દીસતું નથી. જાગે છે કે
જાણે હમણાં જોય અબી આપણી સાથે
વાત કરશે. કોઈ કોઈ પુતળાંઓને લોકોની
ખેસવાની ખેડો ઉપર ધ્રુયાં મુકેલાં છે, તેથી
જાણે કોઈ જીવતું આદમીજ ખેડું હોય
તેમ લાગે છે. ડ્યુક એફ વેલીંગટનને જે
ચાંનનાં બેતાબો મલ્યા હતા તે એક કા-
ચનાં ઢાંકણમાં જોરા હીરાનાં બનાવીને
મુકેલાં છે. તેનાં નંબરો ઉપરથી ગણતરી
લઈ શકાય છે કે એ નાંમદારને ૬૩) બે-
તાબો તથા ચાનો મલ્યા હતા. એક બાજુ
ઉપર જીલ્લો ઓરડાઓ કીવેલા છે જેને ધા-
સતી ધુજરીના ઓરડાનું નામ આપેલું છે.
હીંયાં ફાસી દેવાનાં લાકડાં, ગરદન માર-
વાની ફ્રેંચ ઢપનાં છરા ઢોમડાંની સન
૧૭૯૩ માં નીકલેલી ગીલોટીન નામની
ધાટકી યુક્તીનો માંચરો, ફાંસી ગયલાં
માણસો તથા વખાણાયલા ચોરો અને
ખુનીઓનાં પુતળા રાખેલાં છે. એક ગી-

સોટીન ત્યાં મુકેલી છે તેથી ૨૨,૦૦૦) માણસોને ગરદન માગ્યા હતા. એ ઉપરાંત દેશ દેશનાં યુનેહારોને સીપાવીને શીક્ષા કરે છે તેમને લગતા દેખાવની આરસી-આં છે. વખણાયલા લોકો જેઓ જમરા-જનાં કાલચક્રમાં મરી છુટયાં હોય તેમનાં બાલો, તેઓના પેહેડેલા દગલા તથા ખીજાં કપડાં પણ ઘણાં રાખેલાં છે. એ ઉપરાંત જીની ગાડીઓ, હથીયારો ઇત્યાદી એકઠું કીધેલું છે. તેની જો વીગત લખીએ તો ઘણું લખાણ થઈ જાય. પણ એટલું તો લખવું અસુસ ઘટમાન છે કે એ પુતળાં બનાવનામાં ઘણી ઉમદા ભાંતની કારીગરી બતાવેલી છે. તે લોકોનાં પોશાકો (રેશમી તથા કસખી) ખરાં હોય એમ દીસતાં, ખોટાં બનાવતી ઝવેરાતો, ખેડકો, પડદાઓ, ઇત્યાદીની ટીપણુ ટાપણુ ઉપર પણ અચીત ભારે ખર્ચ લાગ્યો હશે. એ સઘણું જોવા લાયક છે. હમો નજદીક ખેડલાક ત્યાં ફરયા તોપણુ બરાબર બધું જોઈ શક્યા નહીં. કારણ કે એ સંઘરહસ્થાન ઘણું મોટું છે. એ મેડમ તુશાડ સ્વીટઝરલેન્ડ દેશમાં જ નમેલી હતી. પણ ફ્રાન્સમાં પુતળાં બનાવવાનું કામ તે શીખી હતી અને ત્યાર પછી તે સોલમાં લુઈની ખેલને શીખવવા રહી હતી. પાછલથી પોતાનાં હાથે પુતળાં બનાવીને દેશદેશ તે દેખાડવા લાગી અને છેલ્લે અંતે પોતાની કારીગરીનું લંડનમાં ખેડર સ્ટ્રીટમાં અને ૧૮૪૦ માં સંઘરહસ્થાન જાંધાડીને પાછલથી ઉદ્યોગી સંચલા અને ૧૮૫૦ માં મરણ પામી હતી. ત્યાર પછી તેણીનાં છોકરાઓ એ સંઘરહસ્થાન ચલાવે છે અને દરશાલ તેમાં નવો નવો કંઈ નહીં ને કંઈનાણુ ઉમેરે કરતા જાય છે.

તા. ૧૨ મી જુન ૧૮૮૧—આજે સવારનાં કબ્યોપેટ્રાઝ નીડલ નામનો સ્થંભ જે છેક ઇંગ્લેન્ડની અંતરે લાવીને મુકેલા છે તે જોવા ગયા હતા. એ સ્થંભ એકજ અખંડ પથરાનો બનાવેલો ૬૮૧ ફીટ

જાય છે. લાલ ઘેનાઈ જતનો એ ૫૩ ફીટ. તેની ઉપર હાઈડ્રોલીકીકના જનવરી આ-કારના ગુપચુપ્યા છુપા દસકતની કોનામણી કરેલી છે. એ સ્થંભ ૮) ફીટ પોહાલાધમાં તથા ૧૮૦) ટણ વજનમાં છે. તેની ખેડક ૧૮૧ ફીટ જાંધાડીની ખાંધીને તેને ટેમ્સ નદીનાં કીનારા ઉપર એક બાજુથી મુકેલા છે. એની ઉપરનાં કોતરેલા દસ્કતોનાં અર્થ નીચે મુજબ છે—

“આએ સ્થંભને શુદ્ધિ આપે પથરામાંથી કોતરીઓ હતો. તેને “ઓન” (ફિલી-ઓ પોલીશ)માં ફેરો Pharaoh તોડી-મશ તરીકે (એ ઘણી ક્રાઈસ્ટની અગાઉ ૧૫૦૦) વરસ ઉપર થઈ ગયો હતો) ઉભી કીધા હતા.”

એ રીતે એ પ્રાચીન સ્થંભને હસ્તીમાં આવ્યાને આજે નજદીક એક જમાનો વીટવા આવ્યો છે, એટલે ૨૩૮૦) વરસ થયાં છે. એ સ્થંભ ઘણી સદી સુધી એલેક્ઝાંડ્રીયાની રેતીમાં છે પડી રહ્યો હતો. એને ગ્રીક વંશના વખતમાં એ જગ્યા ઉપર કલીઓપેટરા રાણીએ લાવીને આગસ્ટસ સીઝરનાં આઠમાં વરસમાં યાને આજે ૧૯૦૩) વરસની વાત ઉપર ગોડબો હતો. પાછલથી અને ૧૮૧૯ માં ઇંગ્લેન્ડની લડાઈમાં અંગ્રેજી જીત્યા તેની યાદગારી દાખલ ઇંગ્લેન્ડના વાઈસરોય અથવા સરશુબા મહમદ અલીએ અંગ્રેજી પ્રજાને તે બિટ સોગાદમાં દીધો હતો. તે મીસર ખાતે પડ્યો પડ્યો ૧૮૭૯ સુધી રહ્યો. પણ એ વરસમાં એક અંગ્રેજ મી. ઇરાઝમસ વોલસને ૧૦,૦૦૦) પૌડ ખર્ચીને તેને અંતરે મંગાવી ઉભી કીધો છે. એને લાવવા સારું એક લોખંડનું મોટું ભુંગરું બનાવીને તેમાં તે મુક્યો અને લોખંડ સા-તકા જેવાં લાકડાંનાં પેઠયાંમાં લટકતો ખાંધીને તેને અંતરે આણવા કીજે વાહણે ચઢાવ્યો હતો. પણ રસ્તામાં સ્પેન દેશની સરહદમાં આવેલા ખીસ્કેના અખાતમાં

સળગર તોશન બાગાથી તેને છોડી દીધા હતા ; કે જ્યાંજ તેને આજ પર્થત રામ-બાણે યદ્ય મુદ્ધ રેહવાની વકી હતી. પણ પાછમથી મોહી રંગ અને જેહમત વેરીને તેને ધસડી આપ્યો હતો. એની સુધલી અવસ્થા તપાસવા બાદ એજ જગોની ન-જદીકમાં વેર્લીગટન બંદર ઉપરથી નાંધલી સ્કીમરે ફરે છે તેમાં સીચમંડ કરીને સોલ માઈલ પર ગામ છે ત્યાં ગયા હતા. જતાં રા કલાક બાગા હતા. રસ્તામાં ધણુ માઈલ સુધી વેપારનાં ડંકાઓ તથા વ-ખારો મલ્યા કીધી હતી. ટેમ્સ નદીનાં ધણું પ્રણાનાં તલીયાં પણ પસાર કીધાં હતાં. એ પ્રણ બધા એકખીજથી જુદી તરંગનાં રૈનકદાર બાંધેલાં છે. આસપાસનો દેખાવ પણ સારો હતો અને કીનારેનાં ધરો પણ ખુલ્લાં મોઝાં હતાં. સીચમંડમાં પુગા તેવાજ સ્ટાર એંડ ગારટર હોટેલ કે જે ત્યાં ધણું વખણાયલું છે ત્યાં ગયા. સીચમંડનું ગાંમ બાહાર રસ્તાપરથી સારું લાગે છે. ત્યાંની ઈમારતો લંડનનાં શુબ્બ-અશાનો બાંધકામને મલતી આવે છે. પણ રસ્તાઓ એ રાજ્યધામ જેટલા સરસ હા-લતમાં નથી. હમો કયુ ગારડન નામનો સરકારી મોટો બાગ જે હયાંથી બે માઈલ જેટલો દુર છે તે જોવા ગયા. એ બાગ ઈંગ્લાંડમાં સૌથી સરસ નામીયો છે અને તે સર જોશફ ડી હુકર નામના મોટા મા-લીની રમેવાલી તલે રાખેલાં છે. એ બા-ગનો વીસતાર આઠ માઈલનો છે. તેમાં જુદાં જુદાં કામનાં ધરો ઝાડો સારું જુદી જુદી ડીઝીની હવા જેમ માફક આવે તેમ ઉત્પત કરવાની ખાસી રાખીને બાંધેલાં છે. તેમાં તરેહ તરેહનાં ફુલોનાં ઝાડો તથા ગરમ દેશમાં ઉગનારાં ઝાડોને ઉગાડેલાં છે. એ ઝાડો ધણી તરેહનાં તથા જોવા લાયક છે. એ ઉપરાંત વનસ્પતીનો સંગ્રહ કરવા સારું બે જુદાં જુદાં ધરો બેથી ત્રણ માલનાં બાંધેલાં છે. ઝાડો મુકવાનાં કામનાં

ધરો દશ છે તેમાં કોઈકોઈ ધણું મોઝાં છે. એક ધર જેને “પામ હાઉસ” એટલે અ-જુરી, નાખ્યરી, તાર વગેરે છજ્યાં સાથ ઉગનારાં ઝાડોની ઉગવણ મટિનું ધર કે-હે છે તે ૩૬૨) શીટ લાંબુ, ૧૦૦) શીટ પો-હોલુ, અને ૬૬) શીટ જાંચુ છે. તેમાં હ-મેશાં બાફની નલીઓ મુકીને હેસી અંશ શુધી કરમોમીટરનો પારો ચઢે તેટલી ગ-રમી રાખે છે. એક ખીજી કાંચનું ધર બંધાય છે તેની ઉપર ૩૦,૦૦૦) પોંડો ખરચ થયે. તે ૫૮૨) શીટ લાંબુ, ૧૩૭) શીટ પોહોલુ, અને ૬૦) શીટ જાંચુ થયે. એ ઉપરાંત એક મીનારો અથવા “પગોડા” ચીનમાં બંધાય છે તેવા બાંધેલાં છે; જેને દશ માલ છે. એ ૧૬૫) શીટ જાંચુ છે, એની ઉપર લોકો દસતો તથા નામો કોતરી અરાખ કરે છે તેથી ખાસ રજમંદી વના તેમાં જવાની મનાય છે.

તા ૧૩ મી જુન ૧૮૮૧—આજે સવારનાં “સોસાયટી ઓફ આરટ્સ” જન સ્પીટમાં જોવા ગયા હતા. એ જગા ઉપર થોડાંક ચીનો શીવાય ખીજી કાંઈ જોવાનું ન હતું તેથી હમો ત્યાંથી નીકળીને પુના-છેડેડ સરવીસ મ્યુઝીઅમનું સંગ્રહસ્થાન જોવા ગયા હતા. એ જગા ઉપર લડાઈને લગતાં દરયા વરધી તેમજ રણસેવના રાજ ધજનાં હથીયારો, પહાનો, ગામેગામનાં ખીજાં દેશોનાં લડાઈનાં હથીયારો, બખ-તરો, ઇલાદી મુકેલાં છે. તે ઉપરાંત લડા-ઈઓને લગતી ખીજી ચીજો પણ ધણી છે. તેમાં રાજ્ય પરતીનીધી કોમવેલની તલવાર, લાર્ડ નેલસનની તલવાર, કપતાન કુકનું કરો-નોમીટર યાને કાલમાપક યંત્ર, ચીનનો મોટો ઘાંટ જે સને ૧૮૪૧ ની લડાઈમાં લાબ્યા હતા, આઠમાં હેનરી રાજના વખત-માં લડાઈમાં વહાણો દુખી ગયલાં તે માં-હેલી તોપો, સર જોન ફ્રાંકલીન ઉત્તર ધ્રુવ સોધવા ગયો હતો ત્યાં મરી ગયો તેની યાદગીરીની ત્યાંથી મલેલી ચીજો, ડીપ

મુલતાનનો પોશાક, ખરમાં દેશનાં સફેદ હાથીનો દાંત જે દાંત ઉપર હાથીનાં જીવતાં જીવતાંજ નકશીકામ તથા પુતળાંઓ કોતરી તેની સુંદ વીચીન બનાવી હતી, ચીન દેશમાં આગલ મીસીશ નોખલ નામની એક ઝિરતને એક નાંધણું પીજર જેમાં માણસ આડું બેસી શકે તેટલી જગાં છે તેમાં કેદ કીધી હતી તે, શીદાનની લડાઈમાં કેદી શેનશાહ નેપોલીયન તથા જરમન મુખ્ય મંત્રી પ્રીન્સ પીસમારક જે પુરસીપર બેઠા હતા તે નેતરની ભરેલી નાહની પુરસી, નેપોલીયન બોનાપાર્ટસેન્ટ હેલીનામાં કેદ હતો ત્યારે જે પેટી પોતે બખવાનાં કારણસર વાપડતો હતો તે તથા વાટરલુની લડાઈમાં એ પેહલવાન જે પોડા ઉપર બેઠો હતો તે પોડાનું હાડ પાંજર, કરીમીઆની લડાઈમાં જે લશકર ગયું હતું તેમાંની એક પલટણ સાથે ગયેલા કુતરા જે તે વખતની રશીઆ સાથની બધી લડાઈમાં હાજર હતો તે કુતરાનું ચરમાકરતી પંજર, નેપોલીયન બોનાપાર્ટ માર્કોથી પાછું હટી પડતાં જે બધો તોપો છોડી દેવી પડી હતી તે તોપોના માર્કોમાં કીધેલા મીનારા ઉપરથી નક્કશાત ઉતારીને સંગેમરમરનો આઠ માળાવાસો બનાવેલો સ્થંભ, ઉપરાંત બધી જાતની તોપો જે હાલ વપરાસમાં આવે છે તે, તથા તેના નાંધણા નમુના પણ રાખેલા છે. ખીજી ધણી ચીજો લડાઈઓની નીશાનોની પણ જાલવી રાખી છે. એક તોપોનો ગોળો ધણોજ મોટો હોતો તે તદ્દન ગોળ હતો અને તેનો બ્યાસ આસરે ત્રણ ફુટની ઉપરનો હશે. જ્યારે તેમાં દારૂ ભરે છે ત્યારે તેનું વજન એક ટનનું થાય છે. એક ખીજો ગોળો અણવાસો છે જે આસરે ચાર શીટ લાંબો અને પોણા ફુટ બ્યાસમાં છે. તેમાં ૬૦૦ રતલ દારૂ ભરી શકાય છે. એ ઉપરાંત નવી તરાંહની તોપો જેમાં “ગ્રેટલીંગ ગન” કે જે રીવાલવરની માફક ફરે છે,

અને જેની અંદર દારૂગોળાની કારણસે એક પતરાનાં ઢાંકણમાં ૪૦) નંગ ભરીને તેમાં પછવાડેથી ભરે છે, અને પછી એક ચક્કર ફરવતાં વેતાં તેઓ ઉપરાં સાપરી જલદી જલદી ચઢે પલના ટુંકે અરસામાં સાહજ ગોલા ફેંકવા જેટલી જડક દબ શકાય છે તે પણ તથાં હતી. ખીજી એક નાંધણી તોપ કીધેલી છે તેમાં કોઈ વહાણ અપાયા ઉપર ચડ્યું હોય અને તોફાનની વખતે તેમાંથી માણસોને બચાવાનાં હોય, અને વાહણુપર ઘર્યાની મસ્તીના ઉછાલાને લીધે જવાઈ શકાય નહીં તો તે તોપમાં કીનારાપરથી એક આઢી ગોળો ભરીને ફેંકે કે અંદર કપી ઉપર દારૂ વીતાલેલી તે વાટમાં છોડતો છોડતો જાહેને પેલાં કમનસીબ ખારકસપર લાધે છે. એ દારૂથી એક આજીપરથી ખીજી આજીપર જવાઈ શકાવાથી તે અપાયાપર ચડેલા વહાણનાં માણસોનો બચાવ થાય છે. વળી એક નાંધણું જેવું બોધજી લોખંડનું કીધેલું છે, જેનાં મથાળાં ઉપર એક ફાનસ તથા બાકસ રાખેલો છે કે કોઈ વખતે કોઈ વહાણ કે મનવાર ભાગી જાય તો પેલાં બાકસ અંદર જાહેજામાંનાં સરવે કાગળાંમાં મુકીને પેલું ફાનસ મલગાવી બોધજી દરીયામાં તરવું છોડી દેય તો તે કાગળાંમાં કોઈ ખીજને હાથ પોહાતાથી બનશે. એનું નામ “મેસેજર બોટ” એટલે પેમાંમચી મછવો કરી આપેલું છે. એ ઉપરાંત ખીજી ધણી તોપો ત્યાં મુકેલી છે. વળી એ જગાપર લશકરનાં તથા મનવારનાં અમલદારો સાથે બાથણો મોટા એક દીવાનખાનું કર્યું છે. જ્યાં વારા ફરતી લડાઈઓની બાબત ઘણા હુશીયાર અને વખણાયેલા અમલદારો બાથણો કરે છે, અને લોકોને સમજાવા સાથે ગામગામનાં નક્કશાઓ તથા પલાનો પાડી રજી રાખે છે, કે જેથી એ શીખવા ઉપરાંત તે દેશ સાથે લડાઈ થાય તો તેનો કીલ્લો તથા ખીજી બચાવની

જમા એ પલાનો તથા નકશા ઉપરથી માન્ય પડે. વળી લડાઇને વખતે લશ્કર કેમ રાખવું, કાલાઓ કેમ ઉડારવા તથા દુશ્મનને હાથ ઉડી જતાં બચાવવા તેના પલાનો તથા નમુના ક્રીધિલા છે. વાટરણ તથા ત્રેકાલગરની લડાઈનું મેદાન જે લડવાઈઆઓથી હલમણું હતું તેના પણ ઘણા મોટા નમુના આમેલુખ બનાવીને તે લડાઈ શી રીતની યુક્તિથી જીત્યા તે દેખાડેલું છે. એ શીવાય એક જાણે એક નાઇલું વાહણ રમકડાં જેવું બનાવીને તેને પેચથી છુટું પાડવાનો સંજો રમી એક સાંકડી દોકના સીસામાં તે છુટા છુટા કટકાઓની સાંધણા ગોઠવીને પાકું આપું વાહણ આમેલુખ બનાવી ત્યાં જોવા મુકયું છે. દરયા વરધી લડાઈનાં જાણીતાં ખારકસોના લાકડાંના નમુનાઓ તેની પેટાખાનાંની ગોઠવણીની રચાવટ સહીત કંઈ ઘણા ઘણા એ સંગ્રહમાં રાખ્યા છે. યુરોપખંડનાં દેશોનાં લશ્કરનાં સીપાહીઓનાં પોશાક તથા ઇંગ્લાંડને હસ્તકના બધા દેશોના લશ્કરી માણસોનાં પોશાક મનુષ્ય કદનાં આખાં પુતળાંઓને પેટ્રોલીને ઉભાં રાખેલા છે, તથા અંગ્રેજોએ ક્રીધિલી લડાઈઓમાં જીતી લાવેલા દેશ દેશનાં વાવટાઓ દેવાલ ઉપર ટાંગેલા છે. જંગલી લડાયક લોકોનાં હથિયારો તથા બખતરોનો પણ મોટો અને જોવા લાયક સંગ્રહ ક્રીધિલા છે, તથા ખીજી લડાઈઓને લગતી બીજો એટલી તો છે કે જેનું બયાન કરી શકવું મુશ્કેલ છે. એ મ્યુઝીયમ ઘણું જ જોવા લાયક છે.

એનો ઠીક લાહો લાઇને વલતા બચોરનાં શ્રીતીથ મ્યુઝીયમ જોવા ગયા હતા. એ સંગ્રહસ્થાનની ઇમારત અતીઘણી કુશાલગીવાલી મોટી છે. તેની અંદર એક ઘણી જ મોટી લાઇબ્રેરી અથવા ક્રીતાખ્યાનું, જનવરોનાં ચરમાકૃતિ પંજર સંગ્રહ, પુતળાં, જીના સીકાઓ, અસલની ઇમારતોની કાગીગરીનાં નમુનાઓ, ઇલાહી

નો ઘણો જ મોટો જમાવ ક્રીધિલા છે. એ સંગ્રહસ્થાનની ઉત્પત્તી સર હેનસ સ્લોનથી થઈ હતી. એ ઘણીએ પોતાનાં વસીયતનામાંમાં પોતાનું ક્રીતાખ્યાનું તથા બીજો સંગ્રહ જેના ઉપર તેને પચાસ હજાર પૌંડની લાગત ખેડી હતી તે ઇંગ્લાંડની સરકાર, જે ૨૦,૦૦૦) પૌંડ વેચાતી લેયતો આપવા લખ્યું હતું. તેથી તે તક હાથમાંથી નહીં જવા દેતાં પાર્લામેંટ એકામતી એકાજતી વેચાણ પાકું કર્યું, અને સન ૧૭૫૩ નાં શાલમાં એક એલાહદી ઇમારત બાંધી તેમાં એ વસ્તુઓની સાથે ઇંગ્લાંડની રૈયતને અરપણ કરેલી હારલીયન “મનુસ્ક્રીપ્ટસ” નામનાં હાથનાં લખેલાં પુસ્તકો તથા સર જોન કાટનનું ક્રીતાખ્યાનું ઉમેરીને મુકી હતી. એની અંદર પાછલથી ખીજાઓ વસીયત લખી પોતાની ચોપડીઓ વારસામાં આપતા ગયા, અને ત્રીજા જોરને તેમાં મીસર દેશની પ્રાચીનકાલની જીજ્ઞાસો અને ૧૮૦૧ માં આપી હતી તેથી તે સંઘલાંના સમાવેશ સાથે એ ઇમારત વધારવી પડી હતી. પાછલથી ચોથા જ્યોર્જ અને ૧૮૧૩ માં પોતાના બાપ ત્રીજા જ્યોર્જનું ક્રીતાખ્યાનું જેમાં ૮૦,૦૦૦) પુસ્તકો (Volumes) હતાં તે આપ્યું ત્યારે એ અસલ ઇમારત ૨૬ કરી તેની જગે ૧૮૨૩ થી ૧૮૫૨ સુધીમાં એક નવી ઇમારત ઉઘાડી તૈયાર કરી હતી જે હાલ હજુર સુધી વપરાય છે. ઘણા લોક એ મ્યુઝીયમ જોવા જાય છે. અને ૧૮૭૭ માં નજદીક ૭) લાખ માણસો જોવા ગયાં હતાં એવી ગણતરી થઈ હતી. હવે પેટુલાં લાઇબ્રેરી જોવા ગયા હતા. અહીંયા ખીજા ઘણા લોકો વાંચવા આવવાથી બાહારનાં લોકોને અંદર દાખલ થવા દેતા નથી પણ રજા લેવી પડે છે. હવે એ ત્યાંનાં શેક્રેટરી પામે, ખીજા દેશના લોકો છઠ્ઠે એવું કહીને, રજા માગવાથી તેણે પોતાનું માણસ હવેનાં બામ્બા તરીકે હમારા સાથે

આધુ' હુ'. એ લાઇબ્રેરીનો વાંચવાનો આરડો તદ્દન ગોળ છે અને તેને માથે જોયા ચુંબજ ધણી રાનકદાર તથા ઉજરડું આપે એવા બાંધેલા છે. એ હાલની બ્યાસ ૧૪૦) શીટની છે. અને તેના કાચનાં છાપરાંના ચુંબજની જાંચાઈ ૧૦૬) શીટની છે. એ વાંચવાનો હાલ સને ૧૮૫૫-૫૭ માં પંદર લાખ રૂપિયા ખર્ચીને બાંધેલો હતો. એમાં વીજલીની રાશનીથી લાઇટ કરીને સરાસરી દરરોજ ૬૦૦) વાંચવા આવનારાઓની સગવડ અહીંયાં સ્થાપવામાં આવે છે. એ લાઇબ્રેરીનાં વડાને અરજી કરવાથી વગર શી લેવે વાંચનાર સગજનોને વાંચવા જવાની છુટ મળે છે. એની બધી બાબતોએ પર ચાર માલ જેટલા જોયા જોયા થર કરીને ચોપડીઓ ગોઠવેલી છે, અને વચમાં હારખંધ ટેબલો પર વાંચનારા બેસે છે. એ ગોળ આરડાની ચાર ખુણે ખીજ પાછલથી ચાર મોટા ખુણાં રાક્ષા આરડા કીધા છે અને વલી તે ચારની વચમાં મોટી મોટી ચોરસી ગેલેરીઓ કીધેલી છે. એ ચોરસ ગેલેરીની પછવાડે પણ મોટા લાંબા આરડાઓ કીધેલા છે, અને તે સૂઘલામાં ચારથી વધારે મળ્યા મુખીનાં ચોપડીનાં ટંગલા મુકેલા છે. એ મુજબની ધણી મોટી અઠંગ લાઇબ્રેરી છે. તેની અંદરની ચોપડીઓના કેટલગના નજદીક ૩,૦૦૦) ઉપર તો વાલમ છે. જો કે એ બધી ચોપડીઓની ચોકસ ગણતરી જાણ્યા મુજબ નથી, તોખી તેના રખેવાળ કેહેતો હતો કે નજદીક ૩૦)થી ૪૦) લાખ ચોપડીઓ તેમાં છે. પરંતુ લાઇબ્રેરીને લમતી ગાઇડ બુકમાં છાપેલી ચોપડીઓનાં તેર લાખ વૉલ્યુમો અને હાથની લખેલી ચોપડીઓનાં પચાસ હજાર વૉલ્યુમો લખે છે. એ છેલામાં ૮,૫૦૦) વૉલ્યુમો આરિયંટલ ભાષામાં લખેલી છે. તે ઉપરાંત ૪૫,૦૦૦) આરટરથ, બાદશાહી તથા નવાબી લેખો અને સનદી ખતપત્રો તથા નજદીક ૭૦૦૦)

સીધા અને સીધનાં કસાઓ, અને એક સેંકડા નંગથી ઉપર સંખ્યાનાં તો ગ્રીક કોપડીક અને લેટીન પેપરી(Papyri) નાં લખાણો છે. એ સૂઘળી ચોપડીઓમાં હોમરો એક ચોપડી જોઈ હતી જે ગુલીવરે લખેલાં બ્રોડીનામના લક સાપ્તશી વાંચતા હશે. તે નજદીક ૬) કુટ લાંખી ૪) કુટ પોહાળી અને ત્રણ ધંચ જડાધમાં હતી, અને જાણે કે એક આરડાનું આરજું હોય તેમ લાગતી હતી. એક ખીજ ચોપડી Bourasse, La Touraine કરીને છે તેને છાપવા પછવાડે ૬,૦૦૦) પૌડ ખર્ચ લાગો હતો એમ કહે છે તે હતી. તેમજ અસલની પેહલી સને ૧૪૫૫ માં છાપેલી મજારીન બાઇબલ તથા The Game & Playe of the Chess નામની સેત્રંગબાજીની પોથી જે ઇંગ્લંડના પેહલા છાપગર કેકસ્ટને સને ૧૪૭૪ માં છાપી હતી, ઇત્યાદી, એવી ધણી સરસ અને કીમતી ચોપડીઓ એકઠી કીધેલી છે. એ લાઇબ્રેરી જોઈ રહીને અસલનાં વખતનાં કોતરકામ તથા લેખાવાલા ભાગ મહીં હમે પેઠા હતા. તેમાં લીસીઆનાં, ઇન્ડીયાનાં, એંગ્લો રામનનાં, રામનનાં, ગ્રીસીઓ રામનનાં, ગ્રીસનાં, એસીરીઆનાં ઇજીપ્તીઆનાં, ઇત્યાદી ગુનાં વખતનાં બાંધકામ અને કોતરકામના રહેલા મહેલા, પડયા ખડયા અને વધ્યા સધ્યા નમુનાઓ એકઠા કીધેલા હતા. એસીરીઆનાં સંગ્રહમાં પારસી લોકની અસલી ધરાંની પાદશાહીનાં વખતનાં પરસીપોલીસ તથા ખીજ જગાઓપરનાં ધણાંક કોતરકામો લાવીને હીંયાં મુકેલાં છે. તેમાં પેહલવી અક્ષરોની તથા ખીજા રાક્ષા અક્ષરોની તખતીઓ પણ ધણી લાંબા છે. માણસનાં ડોકાંનાં તથા ખીજ જાતનાં પાંખાલા ગોધાઓ જે તે વખતમાં કોતરતા હતા તેનાં મોટાં ગંજવર પુતળાંઓ પણ ત્યાંથી એમનાં એમ ઉપાડી આણીને અતરે મેલી છાંડ્યાં છે.

અમલના દખમાં જેવાં એક બે ધરે પહોં
ત્યાંથી લાવીને મુકેલાં છે જેને એસીરીઅન
સોકોની ધોરે કહે છે. પહોં તેના દખાવ
ધણે ખરે કે ખસરે પાદશાહનાં દખમાનાં
ચીતારે આપણે જોઈએ તેનાં જેવાં છે.
પથરના પાહાડમાં દીવાલ રોકી સપાટી
ઉપર એ ચિલા નકશનાં કોતરકામ લાંબાને
લાંબા ચોંટાડેલાં છે. તેમાં અમલી લગાડેલાં
તથા બંદીવાનો તથા શિકારની વીગતો કો-
તરેલી છે. એ સંધા વાણાં નીહાલતાં આપ-
ણને અમલી ધરાંનીઓના હુનરનાં જા-
હેતપણુની પટાપટ તારીફ યાદ આવે છે.
હીયાંથી ઉપર જતાં પત્તે જનવરોની મુએલી
લાસોને જલવી કરીને મચવેલા સંગ્રહ
જોવા ગયા. તેમાં જાત જાતનાં દુન્યાનાં
જાણીતાં જનવરોના સંગ્રહ સાથે સરસ
જાતનો કાંધેલો. નવાઈનાં જનવરોમાં દ-
રીયાઈ ધોડા, દરીયાઈ શીલનાં જેવું પહોં
ધણું જાહેરું અને તેનાં જાહેરાંમાંથી
બે જાત ઘાંત બાહાર હેઠાણમાં નીકલેલા
એવું કોઈ અજબ જનવર, સફેદ કેંગરૂ,
જાત ગોધા જેવાં અલમસત હરણ, ધણુ
જાત ભયાનક ગોધા, જખરદસ્ત બેંસ પાડ
જેવાં “ખીસન”, સાત શીટ જાંચે આફ્રીકા
ખંડનો જંગલી વાંદર ગોરીલો જેનામાં
એટલું તો જોર હોય તો બંદુકની લો-
ખંડની નલી એક સપાટામાં મંદી નાં-
ખે છે, ટીપેટની ટલેટીવાલી જમીનમાં જ-
યડ સરખા દખાવમાં ઉધરેલાં લાંબા તથા
ખીજા ધણી જાતનાં પ્રાણીઓનાં પંજર
તહીકને વરગણીદારીમાં ગોઠવેલો હોય. પં-
જરોમાંનો સંગ્રહ પહોં અતીધણી જાહેરો
હોય. તેમાં સાથે જાહેરાંમાં જાહેરાં દય
શીટ જાંચે કરનાં શાહમુરગથી તે પતંગી-
ઓના જેટલાં “હેર્મીય બર્ડ” જેને સુનાની
આરગીન સમાની ઘણીઓ આવે છે તેનાં
મથાળાં ઉપર હોય તો તેવાં તેવાં પક્ષી
પરંધાં, જેઓ દખાવમાં અતીધણાં સુંદર
રંગના તથા કલગીરદાર ને ચુરછાદાર તોય

વાલાં અને દડાદાર પુછડીવાલાં એકાં કાંધેલાં
છે. એ સધલામાં જોવા લાયક હોય
જનવર જેને બેહસ્તનું પંખેરું કેહ છે તથા
“શીમટ” નામનો રાંછી મરઘો છે. આંમ-
જાંની આકર્ષીતોઓનો દરીયાની માછલી-
ઓના પંજર સંગ્રહ જુદા જાતો જોરડામાં
કાંધેલા હોય. મગરમછ, સોસવાત, સ્વોર્ડ
શીશ અથવા તરવાર મરછ, શા શીશ અ-
થવા કરવચો મરછ, સન શીશ અથવા
સુર્યાકુશી મરછ, સી દેવીલ અથવા દરયાઈ
દહતમાં ખપતો લાંબો લટકતો કાંટાદારી
મરછ વગેરે વગેરે હોય. ખીજા ધણી નવાઈ
જેવી માછલીઓને સુકવીને તથા સ્પીરીટમાં
રાખેલી છે. એ જ જોરડાઓમાં પેટ ચાલ-
નારાં પ્રાણીઓમાં જાત જાત અજદા
તથા શેશનાગો, અને ધુંધરયા સરપોને
ધયાદી જેહરધાદી વીખાલા કોઈ કોઈ તો
નજીક ગામ શીટ પોહાળાઈવાલા સાંપો છે.
એક સંપને તો એક જંગલી ડુકર ભક્ષ
કરતો મુકેલા છે. તેને વાસતે લખે તો
એ સાંપ પોતાનું જાહેરું વકાસીને એટલું
જાહેરું કરી શકે છે કે એ જંગલી ડુકર
ગલવાને કરવું જોએ તે કરતાં ત્રણ ગણું
જાહેરું ફેંચરાવીને એક જાત વાછરડા
જેટલું જનવર તે ગણી શકે છે. એ ઉપરાંત
સાંપોનાં એમના એમ કાંડેલાં હાડ પંજરોનો
પહોં સંગ્રહ ધણી સારો હોય. એ બધા
જનવરોનો સંગ્રહ જોઈને “એન્ટીકવીટીસ”
વાલા પ્રાચીનકાલની નવઈઓના સંગ્રહના
જોરડાઓ જોવા હતા. હીંયા અમલની
ખનાવતોની ચીજો ધણી જોવા લાયકની
હતી, અને તે જુદા જુદા ધણીઓએ
એકઠી કરીને પાછલથી મ્યુઝીયમને બક્ષીસ
કાંધેલી હોવાથી તે ધણીઓનાં નામથી
જુદા જુદા જાંચેઓની પીછાત કરવાનો
નીયમ સાચવેલા છે. જેમકે “મેરીક કલેક-
શન” માં મીણા કામથી ધાતુપર સખી તથા
ચીતરો પાડેલાં તે એકાં કાંધેલાં, હેંડર-
શન કલેકશનમાં ધરાંત તથા ખીજા ગા-

માનાં મોટાડી તથા ચીનીકાઓ એકઠાં કીધેલાં, એ પરમાણે જુદા જુદા ધણી-ઓનાં કીધેલા સંગ્રહો જુદા કૈશામાં અથવા ઓરડાના ભાગોમાં મુકેલાં છે. તેમાં નવાઈ જેવું એ લાગે છે કે એક ધણીને એક જ ભત્રીજું ભરતું મસાવવાનો શાખ હોયો જોઈયે. કોઈ લોકોએ અસલનાં ધડી-ચાલોજ એકઠાં કીધેલાં છે, જેમાં ધણાં જુના ગર્જામાં ગમવાનાં વાચ ધડી-ચાલો તો નાધલાં પ્યાલાં જેવાં મોટાં ડાં છે; કોઈએ અસલને વારેનું ખીચારકામ તો કોઈએ તરેહવાર હથીવારો પોતે જીવતાં જીવત શાખને સારું એકઠાં કરેલાં. અ-લખતાં મરતી વખતે તે સંઘલાઓએ વસીયત ફરમાવી સંગ્રહસ્થાનને પરજેટ કરેલું અથવા તેમના વારેમોએ આપે-લું ધયા સંગ્રહસ્થાને વેચાતું લીધેલું હોવું જોઈએ. એ પ્રમાણે એ સંગ્રહ-સ્થાન ગંજવર થયું છે. હજુર પણ દરજ લ લોકો તેમાં આપી ઉમેરો કરતાં જાય છે, તેથી તેજે હજુ ધણું મોટું થવાનો ખુ-દરતી સંભવ રહે છે. એ જોઈને પછી ધ-જી તથા ખીજાં જુનાં જુનાં દેશોમાંથી જનાનની અંદરથી ધોરોમાંથી ખણી કા-ઢેલી ચીજોનો સંગ્રહ જોયો હતો. જ્યાં ભત્રીજા ભત્રીજાં “વાસીસ” એટલે નોકદાર તરોહવાલાં ચીનીકામ જેવાં, તથા તાંબા, રૂપાં અને ખીજાં ધાતુનાં વાસણો વગેરેનો ધણો સંગ્રહ કીધેલો છે. ગ્રીક તથા રોમનાં હુનરનાં અસલી વાસ ધણાં જોવા લાયક છે, તેમજ ઇજીપ્શીઅન મમીઝના ત્રણ હ-જાર વરસ ઉપર મુરદાંઓનાં પેટ ચીરાઈ ખુશમો ભરાઈને તે વેલાનો આદમ સુર-તના બનેલા નમુના હજુર પણ જોઈને તેથી જલવાયલી હાલતમાં જોઈએ. એમાં કોઈ મમીને કપડાં લપેટેલાં, તો કોઈને મોટાડાનું કવર કરીને આ-મેહુમ પુતળું બનાવેલું, તો કોઈને ગી-લીઠ ચા વરખ મડાવેલી એવી એવી ભત્રીજા

ભત્રીજા મમીઝ તેનાં નામ નીશાન સાથે રાખેલી છે. એ ઉપરાંત ખીજાં ધણું હમાએ જોયું હતું જે અતરે લખી શકતા નથી. એ સંઘળું એકઠું કરવાને અરમ્ય પણ બેસુમાર થયો જોઈયે. કાણ કે સંઘળું જે છે તે જુનું અને નવાઈ જેવું અને કવચીતજ મલી શકે એવું છે. એમાં જે જે વેચાતું લીધું છે તેની કીમતો પણ મોટી આપવી પડી છે, જેમકે પેટુલાં લખ્યું છે તેમ લાઇ-એરી લીધી તેનાં કેટલાક હજાર પૈડ, સર વીલીઅમ હેમીન્ઝનનો સંગ્રહ લાધો તેનાં (૮,૪૦૦) આઠ હજાર ચારમો પૈડ, ટાઉ-નઝીના મારખલનાં સંગ્રહનાં વીસ હજાર પૈડ તથા એજ ધણીનાં સીકાઓનાં તથા જુનાં ઝવેરાતનાં (૮,૨૦૦) પૈડ, અરલ ઓફ એલજીને ગ્રીક પાર્સેનના સણુ-ગારનું સીતર હજાર પૈડને અરમે એ-કઠું કીધેલું જે એ દેશહીતકારી નર પો-તાનીં સરકારને તેની અરધી કીમતે વેચું હતું તેના ૩૫,૦૦૦) પૈડ, મીં કોકરેલનાં શીમેલ્યન મારખલ અરધવાનાં (૧૯,૦૦૦) પૈડ, મીં પેનનાઈનાં મારખલનાં તથા ધાતુનાં વાસણો તથા સીકાઓનાં સંગ્રહ-નાં (૬૦,૦૦૦) પૈડ. એ પ્રમાણે જુદા જુદા ધણીઓનાં સંગ્રહો જે તે લોકો આપી નહીં આપ્યા હતા તે વેચાતાં યેવા સારું ઉપર મુજબનો કીમતો મોટોડી આપી હતી. સીકાઓનાં સંગ્રહ-નાં પણ લખ્યો પૈડ આપ્યા હતા. વળી જે લોકો પોતાનું નામ કાયમ રાખવા મક્ક આવી ગયા તે તો જુદાંજ. તે ઉ-પરથી એ સંગ્રહસ્થાનની શું કીમત યાઈ શકે તે આપણે વીચાર કરી શકતા નથી, અને જો કીમત ગણે તો અલખતે લખો કરોડો રૂપીયા થવા જાય.

તા ૧૪ મી જુન ૧૮૮૧—આજે અતરેની જરથોશ્તી વેપારીઓની પેટ્ટીઓ-પર તેઓને મલવા ગયા હતા. અહીંયાં ત્રણ જણીતી પેટ્ટીઓ છે; તેમાં દાદાબાઈ

નવરોજની ક્રાંતિ, દાદાભાઈ ડોશાભાઈ ક્રાંતિ અને ભાઈઓ, અને દાદાભાઈની ક્રાંતિ જેઓ આડવા દાખલ તેમજ પોતાની ગાંડોના વેપાર કરે છે તેઓએ. એ ઉપરાંત ખીખ યોગ્યેક જરૂરયાતીઓ ખારીસર તથા ડાકર થવા માટે પરીક્ષા પસાર કરવા આવેલા છે. તેમજ કેટલાકો મુખ્ય છોડીને બચાં છોકરાં સાથે અથવા એકલા આવી વસેલા છે. બપોરનાં સ્પીડ શીટ મારકેટ જોવા ગયા હતા. એ બજાર સને ૧૮૬૨-૬૮ માં બંધાયું હતું, અને તે ૬૨૦ ફુટ લાંબું, ૨૪૫ ફુટ પોહાણું, અને ૩૦ ફુટ ઊંચું છે. એનું છાપર કાચ તથા લોખંડનું બનાવી લોખંડનાં ચાંમલાઓ ઉપર ઉભું કરેલું છે. એ જગ્યા જે ભાગમાં વેલુઆઇને વચ્ચેથી ગાડી ધોડાનો રસ્તો પસાર થાય છે. અહીંયાં ગાયનું તથા બકરાનું ગોશ દરોજ વેચાય છે, જેની સરાસરી ૮૦૦) ટણની આવે છે. એવું ત્યાંનાં ચોપડા ઉપરથી માલમ પડે છે. ગોશ આસપાસનાં ગામમાંથી આગગાડીમાં આવે છે, જે હંમેશા લેવા એક નાધલો સાંચો રાખેલો છે. એ મારકેટ જરાક ઊંચી અને રોતકદાર છે પણ આપણી મુખ્યની કાફરડ મારકેટનો બરાબરી તેનાથી થઈ શકે નહીં.

તા ૧૫ મી જુન ૧૮૮૧—આજે સાઉથ કેન્સિંગ્ટન મ્યુઝીયમ જોવા ગયા હતા. એ મ્યુઝીયમ સને ૧૮૫૧ નાં એકઠીખીશનનાં વધારામાંથી સ્થાપયું હતું. અને તેનેથી વીધા અને હુનરોનો વધારો કરવાની નેમ રાખી હતી. હાલ તેમાં દરશાલ હમેશા કરવામાં, તથા તપાસ રાખવાનો ખર્ચ કરવાના ત્રણ લાખ પૌંડ ચાલે છે. બધી એની એક સાખા ખેનકાલ ગ્રીન મ્યુઝીયમ કરીને જુદી છે તેપર દર સાલ ૭ થી ૮ હજાર પૌંડ ખર્ચે છે. એમાં તરાંહ તરાંહનાં, દેશ દેશનાં, આગલનાં, અને હાલનાં હુનરોનાં નમુના મુકેલા છે તે ઘણાં જોવા લાયક છે. સરવે હકીકત એકકોરે રા-

ખતાં, એમાં થોડું એક નવાઈ જેવું છે. તેની ડીપમાં અકીકનાં પથરાંની, એમબરની, હાથીદાંતની, તથા ખીજી જાતની કબતો, તરાંહ તરાંહની વીટીઓ, જુનાં કરોસ, ઝવેરાતની તથા તરાંહ તરાંહ જાતની કીમતી પથરાઓનો બનાવેલી તપખીર સુંઘવાની દાખડીઓ, ચીનનાં મોહોનાં હાથીદાંત, માતી તથા ગીલીટનાં બનાવેલા નમુનાઓ જે ચીનનાં શહેનશાહે નેપોલીયન બોનાપાર્ટની બધરી જોએકાઈને મારે ભેટ મોકલ્યાં હતાં, અને જે તે વખતે અંગ્રેજ સાથે ફ્રેન્ચને લડાઈ ચાલતી હતી તેથી અંગ્રેજોએ તે લઈ જતાં વાહાણ કબજ કરી લુટી લીધા હતા તે સરવે હતું. એ ચીની નમુના બાગ સીપનો હતો. ધાતુનાં ગીલીટ કીવેલાં તથા મીનાંકારી કીવેલાં બાહોનો ઉપરની ફરટનાં ફલ અને મેવાતો હીરા માણક માતીનાં બનાવેલાં. મહલનાં છાપરાં ઉપર માતીની હાર કટાર જુલહવા જાહર સમાન મોહાતી જડલી. મોહો હાથીદાંતનાં બનાવેલા. એવા મુખ્યમુખ્ય એ નમુના છે. ચીનનાં તથા જાપાનનાં કારી કામ તથા લાખ કામનાં વાસણો અતી ઘણી કીમત આપી વેચાતાં લીધેલાં તે પણ ઠીક છે. દાખલા દાખલ એક જાપાનનાં લાકડાંની દાખડી જે મુખાઇમાં ઘણી ઘણી તો ૫) થી ૧૦) રૂપિયા લખે વેચાય તેનાં વીસ પૌંડ આવેલા છે. એજ મુજબ એક લોખંડનું બહીર જાનવર બનાવેલું છે જેનાં પીછાં ઘણાં સારાં પાડેલાં છે તેનાં ૧,૦૦૦) પૌંડ, એક સાઇડબોરડ લાકડાંની નકચીની બનાવી તેમાં સણગાર દાખલ ચીનીકામ જડેલું છે અને જે સને ૧૮૫૫ નાં પાસીસ એકઠીખીશન મારે બનાવી હતી તેનાં ૧,૨૦૦) પૌંડ, એક સ્ટીલ તથા રૂપાંની બનાવતની ધાલ જેપર મીલટનનો પેરડાઇલોસ્ટનો વીગતો કોતરેલી છે તેનાં ૨૦૦૦) પૌંડ આવ્યા છે. એવી એવી કીમતો આવેલી છે. તેમ કોઈ સચવી પણ

હીધીલીએ. અમલનાં ગાગેગામનાં બનાવેલાં પુતળાંની કાપીઓમાં રામના ત્રોજનુ મીનાગનો કાપી તેની સઘળો નકશી મુકાંછે. તે એટલો મોટોટોએ કે હાલની અંદર જાત્રામાં નહીં રહેતાથી તેનાં બે બામ કરીને જુદો જુદો ઉમો કીધોએ. એ ઉપરાંત ખીજાણી નવાઈ જેવી અને જોવા લાયક ચીજોનો સંગ્રહ કીધેલોએ. એને એક નાધલો માળએ, તેને ફરતી ગ્યાલરી કીધીલીએ. એ માળપર જવાનો દાદરએ, તેના કોશ તથા ખેડુ બાજુની દવાલો સઘળી ફોરીકામથી જડત કરી દીધીએ. હાલના થામજાઓપણુ ફોરીકામનાં નકસીનાં બનાવેલાએ. તેથી આખું દીવાનખાનું જાણે ફોરીકામનું હોય તેમ લાગેએ. એ હાલમાં નવી અને નવાઇ જાતની ફોરીકામનો સંગ્રહ ધણો મોટો કીધેલોએ. તેની પાછલીગમનાં ઓરડાઓમાં પીકચર ગેલેરી તથા અવેરાત કામ ગોઠવેલુંએ. એ અવેરાત અતી ઘણી મોટોટીકીમનનું હોય એમ લાગેએ, અને તેમ તે હોય તેમાં કાઈ નવાઈ નથી. કારણ કે એ સંગ્રહસ્થાનને સાઈ હુતરની તથા કારીગીરીની ચીજો લેવા પાછલ તથા તેની તપાસ લેવા પાછલ દરગાહ તણુ લાખ પૌંડ ધ્યાને નજદીક ૩૬) લાખ રૂપીયા સરકાર ખર્ચ કરેએ. શરૂઆતમાં સરકારેદશ લાખ પૌંડ આખ્યા તે જુદા. એ ઉપરાંત અતરેનાં મોટા મોટા લોકોએ પોતાની પાસેનું અવેરાત પણ વસીયતનામાંથી આપેલુંએ, અથવા તો ઉછીકાં દાખત (યાં દેખાડવા સાઈ) મુકેલુંએ. એ સઘળી ખીનાઓ ઉપરથી એ સંગ્રહસ્થાનની શું કીમતએ તે જાણી લેવું હુતરની બનાવતોની ચીજો ઉપરાંત અમલનાં શીક તથા રામન ઇલાદી દેશાની આમરે ૨૦,૦૦૦) વીસ હજારનો ઉપર બનાવતો મુકેલીએ તથા એક સારી જેવી બાઇબ્રેરી પણ એમાં રાખેલીએ. જેમાં મેતાલીશ હજાર વાંલમો, પચાસ હજાર

“એનથેવીંગસ” અથવા કોતર તખ્તીઓ, અને આલીશ હજાર ફોટોગ્રાફ્સ એકઠા કીધેલાએ. એનાં સંગ્રહને વાસતે કેહવામાં છે કે તે દુન્યાનાં મોટા સંગ્રહોમાં એક કીમતી ગણાયએ.

આજે રાતનાં અતરેનો વખણાયલો ઓલબર્ટ હાલ જ્યાં હેતડલનો બનાવેલો મેસાપાનો આરેટારથો ગાવાના હતા તે જોવાને ગયા હતા. એ વખતે ત્યાં નજદીક ૮૦૦) માણસો મરદ તથા ઓરનો મહી કોરસમાં ગાયનનું ૫૬ જીહીલનાગુંઓ તરીકે સામેલ થયાં હતાં. તેની સાથે ૧૫૦) જાણુંનું શીડજનું વાજું વાગવું હતું જે ધણુંજ સરસ લાગવું હતું. એ હાલ ધણુંજ મોટોટોએ. તેમાં એની ખુબીએ કે આટલા બધા જાણું એકજ વખતે વાજાંની તથા આરગીતની સાથે ગાયે તોખી સાદ માફક સર લાગે, અને એકજણુ છુટો ગાયે તેપણુ એક નાંકેથી ખીજે નાંકે સંભળાય એવી કમતથી તેને રચ્યોએ. રામની એમશી કીયેટરનાં જેવા બેઠાં રેકા તે બાંધેલોએ. તેમાં ગાયન સંભળવા સાઈ કીધેલી બેઠકામાં ૮,૦૦૦) આઠ હજાર ઉપર તમાસગીરો બેસી શકેએ. તે ૨૦૦થી ૨૪૦ ફુટનાએ અને ગોળાઈમાં ૮૧૦) ફુટનાએ, તેમાં તમાસગીરોને બેસવા સાઈ સાત થર ધ્યાને મારો ગોળ વચ્ચેથી બોલા કીધાએ. જેની એકગમથી આપણે જોઇએ છેથે તો ખીજા ગમનાં લોકો નાધલાં સંકોચવાયલાં દીશે તેટલું દુર અને જાયે બેસી શકાયએ. એ દવાનખાનું જંયારે સઘળું ભરેલું હોયએ ત્યારે ધણું ભપકા ભરેલું લાગેએ. એ હાલ બાંધવા પછવાડે બે લાખ પૌંડ યાને શુમારે ચેલીશ લાખ રૂપીયા ખેડા હતા. જેમાં રેયતના પૈમાના પખતીક એક લાખ પૌંડ, પચાસ હજાર પૌંડ અને ૧૮૫૧ નાં સંગ્રહસ્થાનની આખેપતમાંના વધારાનાં, અને આલીશ હજાર પૌંડ એની

બેઠકોનાં બાકશાને લખતો હક વેચ્યો તેની ઉપજમાંથી લીધા હતા. એ હાલ આપણી મહારાણીના વર પ્રીન્સ. આલબર્ટની યાદગારી કાયમ રાખવાને અને ૧૮૬૭ થી તે ૧૮૭૧ સુધીમાં બાંધ્યો હતો. તેની અંદર એક ગંગલવર આરગીન મુકેલી છે, જે કુન્યા માંની સૌથી મોટાંમાંની એક ગણાય છે. તેમાં આઠ હજાર તો નાભાને નલીઆં છે. તેની ધમણો આશ્માં બે સ્ટીમ એનજીનથી ચલાવે છે. એનો સાદ એક મોટાં વાજાથી છેક નાધલી આરગીન સુધી જીણા નીકળી શકે છે. અને એ આરગીનના મોટી પાઇપો નજીક (૨૫) ફીટ ઊંચી અને ૪ થી ૪ ફીટ ધેરાવામાં હશે.

તા ૧૬ મી જુન ૧૮૮૧—આજે એક્સેક્યુટીવ સરને જોવા ગયા હતા. તે વીંડસર કેમ્પટથી ૨૦ મૈલ દુર છે. એ સરને ડરખીની સરત જેવી બીડવાલીને બરબક તમાશાની થતી નથી. પણ તેને બદલે લંડનનાં ગ્રહસ્થ લોકોની સંગવડ સાથે તે આસ આલુ રાખી હોય એમ લાગે છે. ડરખીમાં ધણીજ થોડી મડમો જોવામાં આવી હતી, પણ તેથી ઉલટું અહીંયાં અતરેની ધણીખરી લેડીઓ આવે છે. તેથી એ થોડ દોડ સરતને મજાક મથકરીમાં લેડીઝરેસ કરી પણ કહે છે. અહીંયાં આપણી મહારાણીની ફેમીલી તથા પ્રીન્સેસ ઓફ વેલ્સ ઇત્યાદી આવ્યાં હતાં. એ જોઇને હોટલમાં પાછા ફરતાં રાત પડી ગઈ હતી.

તા ૧૭ મી જુન ૧૮૮૧—આજે બપોરનાં બે વાગે પાર્લામેન્ટ હાઉસમાં ગયા હતા જ્યાં આમનો સભા બરાબરી હતી. તે જોવા સાથે આગમજથી રજની પાસ કહાવેલી હોવાથી ત્યાંની સ્ટ્રેનજરસ ગેલેરી ઓટલે પરદેશીઆ મોટે કાઢેલી અગાસી ઉપર હમોને બેઠક મલી હતી એ વખતે ટ્યુરીનમાં માલતી ઝૂંચે સાથની લગ્નછની આખત ઉપર તથા આઇરીશ લાંડ ખીલ

ઉપર તકરાર થતી હતી. મી ૦ ગલાડમન ને હાલની લીબરલ ટોળીનો વડો અને રાણીની વડો પ્રધાન થાય છે તે પોતે પણ હાજર હતો. તેના શીતાય હોંડુરખાનનો બાહર પણ કમનસીબે આપંગ હીમાવતી મી ૦ ક્રમ્પ્ટ ને ઇંગલંડના પોસ્ટ માર્સ્ટર જનરલનો એકધો અજાવે છે તે તથા પ્રધાન મંડલના ખીજ બાણીના એકધોદાર તથા પાર્લામેન્ટનાં ધણાંક મેમબરો હાજર હતા. તે લોકોની તકરાર તથા બોલવાની રીત ભાંત ધણીજ સરસ હતી. એ જોઇને પછી હોંડુરખાનના વજરની ઇન્ડિયા એશિયમાં ગયા હતા. એ ખીલડોંગ પણ ધણી મોટાટી એ ખાલ પોખાલ છે. ત્યાં આગલ ઇન્ડિયન મ્યુઝીયમ રાખેલું હતું, પણ હાલ તે માઉથ-કેન્સીગટનમાં લઈ ગયા છે તેથી એમાં કાંઈ જોવા લાયક નથી.

તા ૧૮ મી જુન ૧૮૮૧—આજે કામ સાથે દુકાનો ઉપર ફરવા જતાથી કાંઈ જોવા લાયક જગ્યા ઉપર ગયા હતા નહીં. રાતનાં રાણીનાં ઠીયેટરમાં ઈસ્ટનો એપેરા જોવા ગયા હતા. એ ઠીયેટર હાઉસ મોટું છે. તેમાં લોકોને જોવા સાથે સાત તબક્કા કીધેલા છે તથા વચમાં એક ધણું મોટું સુંદર કુમર ટાંગેલું છે. એ ઠીયેટરમાં ધણાખરાં પાદશાહી ફેમીલીવાલાઓ જાય છે તેથી તેઓના માન ખાતર હમેશાં ત્યાં બે રીજમીટનાં ગાર્ડસ રાતનાં ઉભા રહે છે. એપેરા ધણો સરસ થયો હતો.

તા ૧૯ મી જુન ૧૮૮૧—આજે આડીતવાર હોવાથી બેટીનીકલ ગારડનમ જવા સાથે ત્યાંનાં લાગતા વલગતાની રજ મંગાવી હતી તે આવ્યાથી લઇને જોવા ગયા હતા. એ બાગમાં કાચનાં ધરો બાંધેલા છે. તેમાં સૌથી સરસ વીક-ટોરીયા રીજમીટનાં કરીને પાંણીના એક જાતના વેલાની લીલીસ થાય છે તે હતી. તેનાં પાતસં આસરે ત્રણ ફીટ મોટાં તથા તલન

ગોળ ધારી જેવાં અને ધારીની માથક કોર વચેનાં હતાં. તેની ઉપર ત્યાંના રમે-વાલનાં કોરવા પ્રમાણે એક નાંધણું છોકરે બિઝાડણું હોય તો તેનો ભાર વગર કુખવે એ પાતરે અને એવું મજબુત અને મો-હાટું તે છે. એ જાતનું જાડ અમેરીકા-ની અમેઝોન નદીમાંથી મળે છે. એ ઉપ-રાંત ખીજાં ગાંભાનાં ફરેટનાં જાડો પણ ઘણાં એકઠાં કીધેલાં છે.

ત્યાંથી સંજનાં પાંચ વાગે હાઈડ પાર્કમાં ફરવા ગયા હતા જ્યાં આજે આદીતવાર હોવાથી ગાડી પોડાની બીડ હતી નહીં, પણ પગે ચાલતું લોક ઘણું ફરવા નીક-રેલું, તે જાણે કે એક ઘણા મોટા મેલો હોય એ મીઝાણે બે ત્રણ મેલનાં ધેરાવા સુધી બીડ હતી. એ પ્રમાણે દર આદી-તવારે ત્યાં બીડ થાય છે.

તા ૨૦ મી જુન ૧૮૮૧—આજે સવારનાં દસ વાગે આગ ગાડીમાં બેસીને ઉલીચનું દારૂખાનું તથા તોપ બનાવાનું કારખાનું જોવા ગયા હતા. એ જોવા સારું આગમજથી રજા કહાવવી પડે છે, તથા અંગ્રેજ વફાદાર રૈયતનેજ જોવા જવા દેય છે. ખીજાં બાહારનાં રાજની રૈયતને ત્યાં જવા દેતા નથી. એ તોપખાનું દુન્યામાંનાં મોટાં તોપખાનાંમાંનું એક ગણાય છે. તેનાં કારખાનાં સારું ચકરાવમાં ધેરેલી જમીન ૨૦૦) એકર છે. એમાંની ૧૩૦) એકર કારખાનાની ઈમારતથી રોકાયે છે. હાલ સુલિહ અને સમાધાનીનાં વખતમાં ત્યાં દસ હજાર માણસ કામે લાગે છે. પણ લ-ડાઈનાં વખતમાં ૫૬૨ હજાર માણસ કરનાં પણ વધારે કામે લાગે છે. જ્યારે ગરજ હોય છે ત્યારે તો રાતનાં વીજલીનાં દીવાઓ મજગારીને કામે લેય છે. એવી સુઘળી તૈયારીઓ રાખેલી છે. એમાં સામન એક બાજુથી ખીજી બાજુ ઉપર લાવ લઈ જ કરવા સારું નાંધણી બે શીટ પોહલાઈનાં સાપની આગમીઓ રાખેલી છે, જેને સારું

૩૦) એનજીનો કામે લાગે છે. અને તોપખા-નાંના પોડાઓ કાંમ કરે છે તે જુદા. હ-માને પેટુલાં ટોટી. બનાવે છે તે દખાડવા લઈ ગયા હતા. પતરાંનાં કટકામાંથી જોઈતા કટકા સંચાથી કાપીને ખીજા સંચાઓમાં વાળીને તેને બનાવી દેય છે અને સાફ કરે છે. તે પછી સીસાંનો ગોળીઓ બના-વે છે તે જોવા ગયા હતા. તે બનાવવા સારું કલાઈ તથા સીસું એ બેઠને સાથે બિળીને છ હંડરવેટ સીસાંમાં અદાવણ રતલ કલાઈનાં પરમાંણમાં બિજસેલ કરીને ભટ્ટીમાં ગાયે છે. ત્યાંથી નલાઓમાંથી તવાઈને તે મીઝ ધાતુ એક સંચામાં આવે છે, જ્યાં એક હાઈડ્રોલીક પ્રેસ છે. જેનાં સીલીન્ડરનાં ભાગમાં તે સીસું એકડું થાય છે, ત્યારપછી પીચટન સીલીન્ડરમાં જાય છે એટલે શેફ્ટનાં એ લાંબી “શાફ્ટ” જેવાં પીચટનને સહ-ગોમજગ આરપાર એક સુરાખ હોય છે તે બુગખવાલા ભાગમાંથી સીસું લાંબા સલી-આનાં જેવું બાહાર નીકળે છે. તે તાજુ તાજુ ગરમ હોવાથી તેને એક ચકરી ઉપર વીટાલી દેય છે. તે ચકરીને ત્યારબાદ એક સંચામાં મુકી પેલા સીસાંનાં સલી-આનાં જોઈતા લાંબા કટકા તેમાંથી કાપી કાઢે છે, અને એ પ્રમાણે ગોળીઓ બના-વે છે. એ ગોળીઓ હાથનાં અંગુથા જેવી પણ અણીદાર હોય છે. તેને કારતુસમાં મુ-કવા સારું તૈયાર કરે છે. કારતુસ બનાવવા-ની જગ્યા તદન અલાયથી રાખેલી છે, અને ત્યાં જેઓને ખાસ રજા હોય છે તેઓનેજ લઈ જાય છે. કારતુસ સારું પીતલનાં લાંબાં પતરાંમાંથી જોઈતા કટકા કરે છે, અને પછી એક સંચામાં તેને લોખંડ ઉપર ગોળ વીટાળીને મુકે છે. જેથી તે દખાઈને બરાબર ગોળ બને છે. તેની અંદર ખીજું નાંધણું પતરું જોરાવર કરવા સારું મુકીને તેને એક સંચામાં દાખે છે એટલે બેઉ પતરાં મલી જાય છે. પછી તેને સંચાથી છેદ પાડે છે, અને પાછળથી દારૂ ભરીને

ગોળી ઉપરથી આસીને તૈયાર કરે છે. એજ પ્રમાણે ખીજી માટી ગોળાઓ પણ બનાવે છે. તોપોનાં ગોળાઓ, જેમાંનાં કોઈ કોઈ તો યુનાઇટેડ સરવીસ મ્યુઝીયમમાં હોય એ જોયા હતા તેવા ૪ કુટ મોટા છે, તેઓને લોખંડ તારીને આવી કાઢાડે છે. તોપો બનાવવા સાથે પેહેલાં જાડા લોખંડના સલીઆને (જોઈતી જાડાઈનાં) એક ગોળ સલીઆ ઉપર સંસ્વાથી વીટાળે છે અને તેને ગરમ ગરમ લઈ જઈને એક મોટા હથોડા નોચે રૂંદે છે, અને તે હથોડાનાં માંથી પેલી વીંટને ડોકા ડોકાને જમાવી એક કરી નાંખે છે. એ જુનાનજાદા હથોડાને મોટે રૂંદે છે કે જો તેને વરાલ-યંત્રની મદદ વના આવી ચલાવે છે તો તેનો એક ફટકો (૧૦૦) ટણનાં વજન જેટલો પડે છે, અને જો રદીમથી ચલાવે છે તો ૪૦૦ થી ૫૦૦) ટણનો એક ફટકો મારે છે. એટલે ગમે એટલું જાડું લોખંડ ગરમ કરીને રૂંદેલું હોય છે તો તેની ગરમ ભાંજી હુડો કરીને તેનો એક જથ્થો કરી મુકે છે. એ પ્રમાણે જો માહિટી તોપો બનાવવી હોય છે તો લોખંડના જાડા સલીઆ ગરમ કરીને થંડાં લોખંડ ઉપર વીટાળી દબને પર કરીને ટીપે છે. એટલે જાડું લોખંડ થાય છે. પછી તે તોપનાં આકાર સાથે તેને કંતાને બધે સાફ કરે છે. મોટામાં માટી તોપ (૮૦) ટણની બનાવી હતી. પણ (૧૦૦) ટણનો ચાર તોપો વેચાતી લઈને ત્યાં રાખેલી છે. એ તોપો વધે કહે છે કે હટલોનાં માજી ગ્રાજ વીકટર હિમ્બુઅલ એવી ચાર તોપો તેનાં બનાવનારને બનાવવા સાથે હોકમ આપ્યો હતો. બનાવનારને ચાર તોપો બનાવતાં ખર્ચ પાળવ્યો નહીં તેથી તેણે આઠ તોપો બનાવીને ચાર તોપો હટલોનાં રાજને આપી અને ચાર તોપો અંગ્રેજ સરકારને વેચાતી આપવા માંગી. અંગ્રેજ સરકારે ના પાડવાથી બનાવનાર ધણીએ રૂશીઆને વે-

ચવા માંગી જેથી અંગ્રેજ સરકારને વેચાતી લેવાને ફરજ પડી હતી, પણ તેનાં બનાવનારે એવી કચ્છલાત કીધી હતી કે એ માંહેની તોપો ખીજી હવે પછી તે બનાવશે નહીં. એવો એક તોપ ઉપર (૧૬,૦૦૦) મોલ હજાર પૈાડનો ખર્ચ થાય છે. એમાંની એક તોપને વારા ફરવી ત્યાં મુકે છે. તેમાં દારૂ તથા ગોળો ભરવા સાથે એક નાધણો મંચો બનાવેલો છે, તે હોમોએ જોયો હતો. એ તોપનો લંબાઈ આસરે ૩૨) ફુટનો છે તથા પાહોળાઈ પણ ઘણી માહિટી છે. તોપોનો ગાડી બનાવવા સાથે ગારીયાંનું જીડું જ કારખાંનું છે જ્યાં સધળું સંસ્વાથી કામ થાય છે. તેમાં ગાડીનાં પૈડાં બનાવવાંનું કામ ધણું સાથે થાય છે. પેહેલાં સંસ્વાથી જોઈતાં લાંકડાં પેહેરને પછી ખીજી સંસ્વામાં મુકે છે. એ સંસ્વાનાં છ ભાગ કાઢેલા છે, અને પૈડાંનાં પુડીયાં પણ છ હોય છે હવે તુમની અંદર આરા બાંધવા સાથે એ સંસ્વાના છ ભાગો છ બાજુપરથી દાખે છે તેથી કરીને સધળા આરા ધણાજ મજબૂત બેસે છે. પછી પુડીયાં પણ એજ પ્રમાણે દાખીને બેસાડે છે. એને વચમાં તુમની ઉપર તે વખતે લોખંડની માટી આકાઓ મુકીને રૂંવેટ કરી દેય છે. એટલે થોડા વખતમાં પૈડાં તૈયાર થાય છે. તે ઉપર પટા ચલાવવા સાથે લોખંડનાં પટા ગરમ આતશ જોવા કરીને પૈડાં ઉપર ચલાવા મુકી દેય છે. પછી મરજો સામવો ફરતો બેસાડતાં કે ઝટ પાણી નાંખીને પટાને થંડો કરે છે, એટલે પોટો પૈડાં ઉપર સંકરાઈને મજબૂત બેસી જાય છે. પછી તેને છેદ પાડીને રૂંવેટા ડોકા દેય છે. એ ઉપરાંત ખીજું સંસ્વાકામ ધણું હતું. તોપો પણ ઘણી જાતની હતી, તેમજ તોપોનાં ગોળાઓ પણ ઘણી જાતનાં હોમોને દેખાડ્યા હતા, કે જેમાંનાં હોમોએ યુનાઇટેડ સરવીસ મ્યુઝીયમમાં પણ જોયા હતા. એ ગોળાઓ દેખાવમાં નવાઈનાં હતા,

તેમાં એક ગોળાને આશ્રમન ઉપર ઉડાર-
વાથી તે ઉપર જઈને ફટીએ તે હતો. ફાટવા
બાદ તેમાંથી એક કપડાંની છત્રી જેવું ની-
કળી આવેછે. હવે એ છત્રીની ફેંદાંણુ એક
વામણમાં એવી જાતની મેળવણીના દર
મુદ્દેલા હોયછે કે તે તરત મુજગી ઉડીને
દશ મીનોટ મુધો અતીઘણું ઉજમથી બ-
પોડીઆની માફક બળેછે, જેથી હવા પા-
તલી થવાથી પેલી છત્રી ઉડવા કરવા ઉપ-
રાંત જ્યાં દુશ્મનો હોયછે તે બાજુ ઉપર
મથાળાંપર ઉડતી રહેવાથી ત્યાંની મુઘળી
હીલચાલ દીમનો માફક રાતનાં દેખાયછે.
ખીજો એક ગોળો હતો જેમાં એવી જા-
તની મેળવણી કરેછે કે જ્યાં તે જઈને
ફટીએ ત્યાં ઘણાં ધમાડો થાયછે, અને
જેથી માણસો યુગલાઈ જાયછે. એ ગોળો
દુશ્મનની મંદ તોડવાનાં કામમાં આવેછે.
કારણ કે માણસો યુગલાવાથી લશ્કર છુટું
પડી ત્યાંથી તરત ખસી જાયછે. ખીજો
એક ગોળોછે, જે અમલના ગરબછાંટની
ગરજ હાલ મારેછે. એ ગોળામાં બે ભાગ
કરીને તેમાં મોટા લગોટા જેવડી સીસાંની
ગોળીઓ ભરેછે જે દુશ્મનનાં લશ્કરમાં
જઈને ફુટેછે. તેથી તે ગોળીઓ આશ્રમ
વીખરાઈને માણસોને ફોટા ફોટા મારેછે ને
તેમનાં રોબરો રંગેછે. તેજ પ્રમાણેનો
ખીજો ગોળોછે જે ભરીને મારેછે ત્યારે
રસતામાં ફાટીને તેની ગોળીઓ વીખરાઈ
જઈને માંબા આવતાં લશ્કરને હારખંધ
બાણે નીશાંત ટાકી મારેછે. મનવારોને હાલ-
માં બખતરનાં જે લોખંડી પડો કરેછે તેને
ફાડવા મારે જે મોટી ૮૦) ટણવાલી તોપો
ખનાવાંછે તેનાં ગોળાનો આગલો ભાગસખત
લોખંડોનો અણીદાર આસરે ૨) ફુટ લાંબો
રાખેછે. બાકીનાં પાછલા ૨) ફુટનાં ભાગમાં
ઘર ભરેછે. હવે ગોળો જેવો લોખંડોની
મનવારને લાગે તેવાજ તેમાં અરધો ભાગ
કાણુ હોવાથી પેસી જાયછે. પણ પાછલાનાં
અરધા ભાગમાં જે ઘર રાખેછે, તેમાં

કુચ્છી નામની દીવાસલી રાખેલી હોયછે તે
ગોળાના અથડવાનાં આશ્રકથી સલગીને
પેના દારૂને મલગાવાથી ગોળો તરલ પડીને
ખરાડામાર ફાટી જાયછે, અને આશ્રપાસ
ખરાખી કરેછે. એ ઉપરાંત વાહાણોના ડો-
લોમાં જઈ નુકસાંન કરવા સારું બે ગો-
ળાને વચમાંથી જાડી માકળે બાંધીને તેને
ફાડેછે. કે તેઓ રસતામાં જતાં બેહુ બાજુ
ઉપર પંથગયછે અને વચ્ચેની માંકળ
પેના દુશ્મનોની મનવારનાં ડોલને અથ-
ડવાથી તોપનાં ગોળાના બોર ભેર જતા
આશ્રકના શબખથી પેલા ડોલને ભાજી
તોડી પાડેછે. એવુંજ કમ કરવા કાઈ ગો-
ળાઓની વચમાં માંકળની જગે જાડો
લોખંડોનો મલાયો મુકેછે તે પણ એજ
પ્રમાણે ડોલે ભાજી નાખેછે. આગલ ર-
શીવાની લડાઈનાં વખતમાં હીંયાં ઘણીજ
મોટી “મારટર”ના નામે આગળખાતી ગરબ
છાંટ ખનાવી હતી જેને ખનાવતાં એટલો
વખત લાગેો હતો કે લડાઈખંધ થયા પછી
તે તૈયાર થઈ હતી. એનો ગોળો નજીક
તણુ શીટ બાસમાંછે. તેની તપાસ એક
વખત લીધી હતી ત્યારે તે ગોળો જમી-
નની અંદર ૨૦) શીટ પેસી ગયો હતો.
એટલું તે તોપનું બોર તથા ગોળાનો
માર અને ભાર હતો. હાલ એ ગરબછાંટને
બદલે “હાઉઝટ્રકરમ” કરીને મોટાં મોટા-
માંની તોપો ખનાવોછે, જે ગાડીઓથી ક-
રીને એકગમથી ખીજી ગમ લઈ જાયછે.
પણ એ ગરબછાંટને તો કીજાઓ ઉપરજ
રાખી મુકવામાં આવતી હતી. આગલી
સઘળી તોપો સુમારોં દીકાંની હતી. તેનો
ગોળો લપસી જવાને લીધે ઘણો દુર જતો
હતો નહીં. પણ હમણાંની શોધ માફક
નવી તોપોને અંદરથી ઇસકોરાં માફક વલ
દધને “રાઈફલ” આપેલો હોયછે તેથી તે
ગોળાને અંદર ચકરી ધુમરીની કુંઈ ચ-
ઢાવીને સોસવાટા માર બાહાર ફેંકવાથી
ઘણો દુર લઈ જાયછે. આગલી તોપોને

આને બીધે રદ કરીને હવેથી તેમને બદલે રાહફેલડ તોપો બનાવેછે, અને જીનાં ગો-
બાએને પાછા ગાળીને નવી તોપને બરના
બંધ ખેસતા બનાવેછે. હાલમાં તોપની કુ-
મમાં પછવાડેથી દારૂગોલા ભરવાની શોધ
થવાથી આગલે માહડે દારૂ ભરવાનાં તો
પોને પણ આસતે આસતે રદ કરીને નવી
બનાવેછે “શ્રોત્ય લોડર” એટલે પુકમારયા
દારૂગોલા સીંચણુ ટોપ બનાવેછે. અહીંયાં
મનવારને ઉડાવી દેવાની નાશધારક ટોર-
પીડોસ પણ બનાવેછે, જે નવી શોધની
હોવાથી ખીજાએને દેખાડતા નથી.
પણ અમલનાં જીનાં ટોરપીડોસ મુ-
કદાંછે તે બનાવેછે, જે ગણીમત સમજ્યા
શીવા છુટકો નથી. એ ટોરપીડોસ નાંધલી
અણીદાર ખાટ જેવીછે. તેમાં એક નાંધલો
સંચા રાખેલાછે. જે સંચાથી એનાં પાછલા
ભાગમાં હવા ભરેછે, અને જેનાં જોરથી
એનો પછવાડે સ્ટીમરની માફક રાખેલો
માહુટો સ્ક્રી ફરતો રહેછે તેથી ટોરપીડો
ચાલેછે. એનો આગલો ભાગ સખત સ્ટી-
મનો અણીદાર કાંધેલાછે અને વચલા
ભાગમાં તાર ભરેછે. હવે કોઈ દુશ્મનની
મનવારને ઉડારવો હોય તો એ ટોરપીડોને
દરીયામાં મુકેછે. તેને એવી રીતે ગોઠવેલો
હોયછે કે જ્યાં માકલના ધારીયો હોય
ત્યાંજ જાયછે, અને તે એટલો જોરથી
જાળને મનવારનો હેલ અથડેછે કે તેની
સાથે જે વીજલીના તાર લગાડેલો હોયછે
તેથી માકલનાર ધણીને માલમ પડેછે કે
તે દુશ્મનની સ્ટીમરનાં હેલ પુગોછે. તે-
વોજ પેલા ભરેલા દારૂને વીજલીથી સ-
લગાવીને ટોરપીડોને ઉડારેછે. એટલે ટોર-
પીડો કાઢીને સાંખી મનવારને ઉડારેછે.
એક ખીજો ટોરપીડો ખારાનાં બંચાવ સાથે
રાખેછે. દરોયામાં મુકીને તેને લાકડાંનાં
ખોલીયાં સાથે બાંધેછે. તે ખોલીયું પાંણીની
અંદર ત્રણ શીટ ડુબેલું અને માલમ નહીં
પડે એમ ભીતરઆને બરાઈ રહેછે, અને

એ પ્રમાણે ખારામાં આવવાનાં રસતા ઉ-
પર ટોરપીડો હારબંધ ગોઠવી રાખેછે. જેવું
દુશ્મનનું વાહણ અથવા મનવાર ખારામાં
આવતાં પેલાં ખોલીયાંને અથડેછે કે કી-
નારે વીજલીનાં તારથી માલમ પડેછે.
તેવીજ પેલી ટોરપીડો ત્રણ શેકડાંમાં ઉડા-
રવાથી પેલું વાહણ અથવા મનવારનું
ડોબલું અંધરને અંધર હુડી જાયછે.
એ ટોરપીડો પેટલાનાં જેવો નથી,
પણ એક નાંધલાં લોખંડનાં પીપ સરખાછે
જેમાં દારૂ તથા ઉડારવાની મીજા ભરી
રાખેછે. તેની સાથે વીજલાનો તાર મુકીને
કીનારે એક માણસ લડાઈની વખતે હ-
મેશાં વીજલીનાં સંચા આગલ ચોકીખા-
નીમાં ખરેખાર ખેસી રહેછે. એ નામાંકીત
ઉત્તમ આરસેનલને લગતી માટી ગોઠી-
આછે જે દુર કેકાણે હોવાથી મજબૂર ના-
ધલી આગગાડીઆ સાથે એક “ટગ” જો-
ડીને હોમને સંધળો જગા ઉપર ફરવો લાયા
હતાં. લડાઈને વખતે એ ગોઠીઆમાંથી
વાહણમાં લડાઈનો સામન ચઢાવેછે. એ
આરસેનલ એટલું માટુંછે કે સંધળું જોતાં
હોમને જાા કડાક લાગ્યા હતા. તે જોઈને
પાછા લંડન આવ્યા હતા.

તા. ૨૧ મી જુન ૧૮૮૧—આજે
ખપેરનાં રાંછીનાં તમેલાઓ જોવા ગયા
હતા. જ્યાં મજેનાં આસરે ૮૦) માટા
નામચીન ચુનંદા ધોડાઓ રાખેલાછે. તેમાં
જ્યારે એ નામદાર મહારાણી બાદશાહી દમા-
માના અવસર—જેવાકે તમ ઉપર ખેસતી
વખતે, તથા પારલામેન્ટ ઉધાડે ત્યારે જતી
વખતે કોમનાં રંગનાં તથા સુધ કાળા ધોડા-
ઓ વાપરેછે તે જોવા લાયકછે. પેટેલા ધોડા
હેનોવરનો મુલક કે જર્હીકનેથી માહરાણીના
વડીલો નીપજ્યા હતા તર્હીકનેના ધોડાની
જુનીયાદનાછે. દેખાવે માટા અને પીલા
રંગનાંછે. કાળા ધોડાઓ તેથી સરસછે.
જેમાં તેઓની પુછડી ધણીજ માટી અને
ભરેલાછે. કાલો રંગ શોક અને ગમગી-

નીનો હોવાથી જ્યારે પાદશાહી પાવદસત હોય છે ત્યારે તેમને વાપરે છે. મોટા અવસરે જે હારનીસો વાપરે છે તે જોવા ગયા તો એ હારનીસો ઉપર ખુબ પીતળ કાંમ જડીને તે ઉપર સોનાંની ગીલીટ ચઢાવી દીધી છે. તથા રાણીનાં કોટ એક આરમ જડેલાં છે. તેથી તેનો ભપકો સારો લાગે છે. તેમાંની જોડ ૧) ની કીમત ૧૦૦૦) પૌંડ ની કહે છે. એવી ચાર જોડી હારનીસ હતાં. ખીજાં હારનીસો બાહાર જ્યાંકને ખાવા પીવા જાય ત્યારે વાપરવાનાં હતાં જે પેહેલાં કરતાં થોડાં પીતળ કાંમનાં હતાં. પણ હમેશનાં વાપરવાનાં હારનીસો ધણાંજ સાદાં અને સારાં હતાં. ગાડીઓમાં બાદશાહી દમામના સર અવમર સાફ એક મોટી ગાડી છે જે ત્રીજો જર્જોર્જ અને ૧૭૬૦ માં તખ્ત ઉપર બેઠા તે વખતે બનાવી હતી. એ ધણીજ ભપકાદાર અને હીંદુ-સ્થાનમાં રાજાઓને વાસતે બનાવે છે તેવી ચલકતા રંગની ને ધણાં ધણાં ધરેણાં ગાંઠાંના જેખાવની ઝાક ઝમાલ હતી. પૈડાં નજદીક ૫) શીટ બ્યાસનાં છે. ગાડીની સઘલી જિંચાઇ આસરે ૧૦) શીટ તથા લંબાઇ ૨૪) શીટની છે. પૈડાંને મથાલે વાંકા વાલેલાં શરીરનાં ચાર માણસો બેસાડેલાં છે અને તેમને મથાલે આગલ-નોકોમખાકશ તથા પાછલ થોડાવાલાઓની બેઠકો કીધેલી છે. ગાડીને ચામડાનાં પટા ઉપર લટકતી રાખેલી છે. તેનાં ચારે ખુણાં ઉપર તથા મથાલું જે અણી રાકું જંચું છે તેની ઉપર તાજ બનાવેલાં છે. ગાડીનાં બધા પેનલ ઉપર તે વખતનાં કોઇ ધણાં વખણાયલા ચીતારાને હાથનાં ઓઘલ પેન્ટીંગનાં ચીતારો ધણાં સરસ પાડેલાં છે, અને બધીગમથી નકશીકામ તથા સોનાની ગીલીટ કીધેલી છે. જોકે એ ગાડી બનાવ્યાને નજદીક ૧૨૦ વરસ થયાં છે, તોપણ તે ધણી સારી હાલતમાં જાણે નવી બનાવેલી હોય તેમ લાગે છે. એ ગાડી બ-

નાવવા પર પૌંડ ૭૬૬૦) અરમ બેઠો હતો એમ કહે છે. એ ગાડી જ્યારે રાણીજી પાર્લામેન્ટમાં જતાં હતાં ત્યારે વાપરતાં હતાં. પણ અને ૧૮૬૧ થી એવણનો વર પ્રીન્સ ઝોલબરટ મરી ગયા પછી એ ગાડીમાં તદ્દન બેસતાં નથી. પણ ખીજી થોડા ભપકા વાલી ગાડીમાં બેસે છે. એ મોટી ગાડી ૪) ટણનાં વજનની કહે છે. ખીજી નાધલી રોટ કેરીમિને પેહેલીનાં જેટલી ધણી ગીલીટની તથા નકશીની નથી. તોપણ તેનો ભપકો ધણાં છે. એ ગાડીઓનો વજન એક ટણનો છે. પણ હમેશની વ્રાપડવાની ગાડીઓ ધણી સાદી મુંબાઇમાં ભપકાદાર જે લેનુડ ગાડીઓ જોઇયે છે તેવી છે. એ ગાડી થોડાનાં તમેલા એક મોટા ચોકમાં ચારે બાજુ ઉપર ફરતે ફરે બાંધેલાં છે.

આજે સાંજનાં પાંચ વાગે હમે પાર્લામેન્ટમાં ઉમરાવોની સભા ભરાઈ હતી તે જોવા ગયા હતા, જ્યાં આસરે ૮૦) ઉમરાવો હાજર હતા. તેમાં વખણાયલા થોડાક જણાં જેવાકે ડ્યુક ઓફ કેમ્બ્રીડજ, મારકવીશ ઓફ સાલસબરી; લોર્ડ ચેમ્સફોર્ડ ઇત્યાદીને ખાલતાં સાંભળ્યા હતા. એ પાર્લામેન્ટ હાઉસ હમેએ જોકે બધે ફરીને જોયું નથી, તોપણ જે જોયું તેપરથી કહેયે છે કે તે ધણું સરસ રીતે બાંધેલું છે. પેહેલાં અંદર જતાં એક મોટા હાલ આવે છે, તેને વેસ્ટમીનસ્ટર હાલ કહે છે. તેની લંબાઇ ૨૯૦) શીટ, પોહોલાઇ ૬૮) શીટ તથા જિંચાઇ ૯૨ શીટની છે, એ હાલ ધણો જુનો છે. નજદીક ૪૦૦) વરસ ની વાત ઉપર વેસ્ટમીનસ્ટર પેલેસનો તે એક ભાગ હતો. એ અસલનાં મેહલમાં પેહેલા વીલ્યમથી આડમાં હેનરી સુધી રહેતા હતા, અને એ હાલ તવારીખની બાબદમાં ધણો વખણાયેલો છે. એમાં એવરડ ખીજને તખ્તપરથી ઉઠાડી સુકવાનું ડેડબુડ હતું, તથા એજ હાલને ફરીથી રપેર કરી બાંધનાર ખીજ રીચર્ડને પણ તખ્ત ઉપરથી

ઉઘડી મુકવાનું 'ડેડબુ' હતું. બધા રાજા ચોથા જર્મન સુધીનાને અહીંયાં તખ્ત ઉપર બેસતી વખતનું 'આલ્ફ' થતું હતું, તથા હીયાંજ ત્રીજા એડવર્ડે પોતે કેદ પકડી લાવેલા ફ્રાન્સનાં રાજા જોન તથા સ્કોટલેન્ડનાં રાજા ડેવીડને ખાણાં આપ્યાં હતાં. પહેલા આર્લ્સને ગરદન મારવાનો હુકમ હીયાંજ થયો હતો. અને તેને હગવનાર ક્રોમવેલને અહીંયાંજ લાર્ડ પ્રોટેક્ટર દાખલ રૈયતે કબ્જલ રાખ્યો હતો, અને એ બનાવનો આઠ વરસ પછી ફ્રામવેલનું મુરદું જે વેસ્ટમીનસ્ટર એબીમાં દાટ્યું હતું ત્યાંથી કાઢાડીને તેનું ડોકું એજ હોલના એક કંથુરા ઉપર દગલખાજ બલવાખીર દાખલ મુક્યું હતું, જ્યાં તે ૩૦૦ વરસ સુધી રહ્યું હતું. એમકેહલેકે એટલી મુદત બાદ પવનના જોરથી તે ઉડીને નીચે પડ્યું હતું, જે ત્યાંનાં ચોકીદારે પાછલથી કોઇ ડાકટર વીલકીનસનને વેચ્યું હતું, જેનાં ખાંદાનનાં એક શખ્સ પાંચ હજાર તે ડોકું રાખેલું છે. ખીજા ધણા વખણાયલા શખ્સો જેવા ફેસરકોમન માર, લાર્ડ પ્રોટેક્ટર મોમરસેટ, લાર્ડકોબહામ, સ્કાયસ્વ-દેશાબીમાની નોર્થેયા વીલીયમ વાલેશ, ગા-ઇફ્રાકશ ઇત્યાદીનો ઇનમાક્ર યધને માહિતની શીક્ષા તેઓને હયાંજ થઈ હતી. એ હોલની આસપાસ કોરેટાનાં તથા ખીજા ઓરડાઓ છે. ત્યાંથી એક માટી સીડી ચડીને જતાં એક ખીજો હોલ આવે છે. ત્યાંથી યધને ત્રીજામાં જવાય છે. એ સધલા હોલોમાં વખણાયલા શખ્સોનાં તથા આગલા રાજાઓનાં મોટાં પુતલાંઓ છે. એ છેલો હોલ મુકયા પછી એક ગોલ હોલ જેને વચ્ચે હોલ કરીને કહે છે તે આવે છે. એ તથા એની પાસની ગેલેરીઓ ધણી સરસ અને જોવા લાયક છે. ગેલેરીઓમાં દીવાલ ઉપર આગલાં પ્રજાસત્તાક રાજાનાં વખતને લગતા ચીતારો પાડેલા છે. વચ્ચે હોલની ઘણી બાજુની ગેલેરી મુકીકે હાઉસ ઓફ

કોમનસવાલા ભાગમાં જવાય છે, અને જમણી બાજુપરની ગેલેરી મુકી કે હાઉસ ઓફ લાર્ડસનાં ભાગમાં જવાય છે. એ હોલો ધણાખરા એકસરખા મોટા છે. પણ લાર્ડસોનો ઓરડો ધણો સરસ મણુગારેલો છે, જેમાં એ પાર્લામેન્ટનાં આસરે ૪૩૫ લાર્ડસોને બેસવા સાફ લાંબી લાંબી બેચી બનાવટનાં ચામડાંની જડીત ફેર્યા તથા વચેવચમાં ટેબલો મુકેલી છે. તેની સાંબેજ મુબાપતી લાર્ડ ચાંનસેનરનું સીંહાસન એક ચોરસ કોચ ઉપર ગોઠવી બનાવ્યું છે, તેને "ઉલસાક" કહે છે. એ કોચની બરાબર પાછલ એક જગ્યા કોરો ભરેલી લીવેલી છે, જ્યાં માહારાણીનું તખ્ત મુકેલું છે. તે ધણુખરું મુખાઇમાં જે તખ્ત ઉપર રાણીનું પુતલું મુકેલું છે તેનાં તખ્તને મલતું આવે છે. એ હોલની બારીઓમાં ઇંગલાંડનાં બધા રાજા રાણીઓની કાચની સ્પીઓ ચીતારી મુકી છે. મથાળાપર ગેલેરી છે ત્યાં બાહર ગામનાં જોનારા આવનારાઓ તથા બાણુઓ અને હાંપારટરી બેસે છે. એ પાર્લામેન્ટ હાઉસ ધણું મોટું છે. એમાં આઠ એકર જગા રાજાયલી છે જેમાં ૧૧) માટી ખીલડીંગનાં ભાગો ૧૦૦), દાદરો, અને ૧૧૦૦) ઓરડાઓ છે. એને બાંધવા પાછલ ત્રીસ લાખ પૈડ લાગ્યા હતા. એનાં ધડીયાલનો મીનારો ૩૧૮) ફીટ જાય છે અને તે ધણો નક્શીદાર તથા સોનાની ગીલીટ કરીને બાંધેલો છે. અને એક ખીજો મીનારો જેને વચ્ચે મીનારો કહે છે તે ૩૦૦) ફીટ અને ત્રીજો મીનારો જેને વીક્ટોરીયા ટાવર કહે છે તે ૩૪૦) ફીટ જાય છે, એનાં ધડીયાલની તકતી ચાર છે તે ૨૩) ફીટ બધા મની છે. ધડીયાલને કુચી આપતાં પાંચ કલાક લાગે છે, તેનાં મીનારામાંનો ઘાંટ ૧૩) ટણો બારી છે. કુચામાંનાં મોટા ઘોડામાનો તે એક ઘાંટ ગણાય છે. જ્યારે તે વાગે છે ત્યારે લંડન શહેરનાં ધણાંખરા ભાગોમાં રૂ. મારી હોષ તો બરાબર સંધે સંભ-

બાય છે. એ મેહુલ નદી કીનારે બાંધેલા છે. તેનો લંબાઈ ૯૪૦) ફીટ છે અને તે બાજુ ઉપર ધંગલોડનાં મધ્યના પાદશાહોનાં પુતળાં મુકેલાં છે. એ ઈમારત અને ૧૮૪૦ માં અસલી ઈમારત બની ગયાથી બાંધી હતી.

એ મેહુલ જોધને પછી એની પાસે કેમસ નદી ઉપરનો સૌથી સરસ પુલ વેસ્ટ-મીનસ્ટર બ્રીડજ નોવા ગયા હતા. એ પુલ ધણી ભવકાદાર બાંધેલા છે, અને તે સને ૧૮૫૬ થી તે ૧૮૬૨ સુધીમાં બે લાખ પચાસ હજાર પૌંડ ખર્ચે બાંધી તૈયાર કીધા હતા. તે ૧૧૬૦) ફીટ લાંબો અને ૮૫) ફીટ પોહોળો છે અને સાત મોટાં આરકાં ઉપર બાંધેલા છે. એ પુલ પરથી બેહુ બાજુનો દેખાવ ધણીજ સરસ દીસે છે. એક બાજુ પર પાર્લામેન્ટ હાઉસ તથા શેન્ટ ડોમસની ઇસ્પીતાલ, અને બીજી બાજુ પર કેમસ એમ્બ્રિકેમેન્ટનો નદી કીનાર કે જે ઉપર ઇલેક્ટ્રીક લાઈટ દીપે છે તેથી, તથા પાર્લામેન્ટ હાઉસની બાજુ પર નજીક નજીક ગ્યાસ લાઈટનાં આલેખાં રોશનીદાર ફાનસોથી રાતનાં મંડુ ધણું રળોઆમણું લાગે છે.

તા ૦ ૨૨ મી જુન ૧૮૮૧—આજે રાતનાં રાયલ બોટેનિકલ ગારડનમાં “ફૂટી” હતી તે જોવા ગયા હતા. એ જગ્યાની વીગત હમે તા ૦ ૧૯ મીએ જઈ આંબ્યા તે વખતે લખેલી છે. આજે હીંયા બધા રસતાઓ ઉપર તથા કેઆરાઓમાં લાઈટ કીધેલી હતી. ગ્યાસનાં દબાઓ તોરણ રોકા કરીને મોટા રસતાપર મુકયા હતા અને બીજા કેઆરાઓ પણ તેલની બતીનાં દીવાનાં કીધા હતા. આડપાનનો મેળાવડો સારો હતો પણ તે કાંઈ ધણો જોવા લાયક ન હતો. હીંયાં રાણીની છોકરી પ્રીન્સેસ લુઇસા તથા તેની કાકાની છોકરી પ્રીન્સેસ ટેક આંબ્યાં હતાં તથા બીજું ધણું લોક એકઠું યડું હતું.

તા ૦ ૨૩ મી જુન ૧૮૮૧—આજે સાહક કેન્સિંગટન મ્યુઝીયમની ખુદરતી ત-

વારીખ વીદ્યા તથા ધાતુ શાસ્ત્રની મા-બાઓ જોવા ગયા હતા. એ મ્યુઝીયમ કોમ્પેલ રોડ ઉપર આવેલું છે. તે મેહુલો ધણું મોટા મોટા મેહુલોનો એક મેલ લાંબો બનેલો છે. ત્યાં ધણું સારાં સારાં માણસો રહે છે. એ મ્યુઝીયમની બીલડીંગ ધણીજ મોહુટી અને નવીજ હતી શાભા-યમાન બાંધેલી છે. તેમાં અસલનાં વખતનાં અસાધારણ જેવાં હીરપાલ જનવરોનાં હાડકાં મુકેલાં છે. હાથીનાં વરગના એક જનવરનો દાંત અતીધણો મોટો આસરે ૧૧) ફીટ લાંબો છે. બીજા એક હાથીનાં દાંત, ઉપરનાં જડબાંને બદલે, નીચેનાં જડબાંમાં ઉગેલા છે અને તે હીંચી. પાંકાં વલી ગરદન તરફ ગયલાં છે. એ જનવર જો કે હાથી નથી પણ તેનાંજ જેવું કદા-વર અને મુનવાલું હોવું જોઈએ એમ વીદવાનોએ લેખ મારવાથી ત્યાં લખેલું છે. બીજું જનવર આરમીડોસ જનતું છે, જેનું હાડ બીજાં ગામમાં હોવાથી તેનું “કામડીંગ” એટલે એટલો નમુનો મુકે-લો છે. એ જનતું જનવર હાલ જે જુ-ઓલોજીકલ ગારડનમાં છે તેના કરતાં દસ ધણું મોટું છે. એજ પ્રમાણે બીજાં ધણું જનવરો તથા જનવરોનાં હાડકાં તથા તેઓનાં કામડીંગ મુકેલાં છે. વલી ધાતુ શાસ્ત્રી ખાતાંમાં જમીનની ખાંણ તથા ધાતુઓનાં નમુનાં ધણી જનતાં ત્યાં મુ-કેલાં છે. હીરા તથા બીજા કીમતી પથરાઓ શી રીતે પેદા થાય છે તેના જુદા જુદા નમુનાં ત્યાં રાખેલા છે. જન જનતાં પ-થરોનો એટલો તો મોટો સંગ્રહ કીધું છે કે તેની તારીફ તથા વીગતો લખી શકતા નથી.

એ જોધને તેનીજ પાછલ ઇન્ડીયન મ્યુઝીયમ છે તે જોવા ગયા હતા. એ બીલડીંગ પણ ધણી મોટી અને શાભા-યમાન છે. તેમાં હીંડુસ્થાનને લગતી ધણી બનાવતની તથા અસલનો કોતરકામની મીનીંગો ગોઠવેલી છે. તેમાં હાથીદાંતના તથા

રૂપાની ઓધા અંબાડીઓ, સુખપાલ, પાલખીઓ, ખુરસીઓ, જે રાજાઓએ રાણી સાથે તથા ધરિટ ઇન્ડીયા કુંપળી સરકાર બાહ્યર સાથે મોકલેલાં હશે તે અમલની જાણસો, તેમજ હમણાંની હીરા તથા માતીની જાણસો, તલવારની મુઠા, મીઝાનો, ખંજરા, મુંબાઈનાં સીમ્મી લાકડાંનું કોતરકામ, ગલીચાઓ, જગ્યાનાં ફોટાગ્રાફો તથા ખીજું ઘણુંએક નવાઈ દાખલ મુકેલું છે. એ માટેલું કેટલુંક તો આપણે હીંદુસ્થાનમાં જોઈું પણ નહીં હશે. એવો સરસ તથા નવાઈનો મંથ્રહ હતો. અહીંયાં પારસીઓની મખી દાખલ થોડા બહુનજીવ તથા અંરદેસર હોરમજીવ વાડીયા-જીની તથા એક પુણાનાં જરથોસ્તીની મખીઓ મુકેલી છે. પારસીઓની બંદરી પા-ગડી પણ આંધોને રાખેલી છે, એજ પ્રમાણે હીંદુસ્થાનની બધી ન્યાત જાતના પોથાકો રાખેલા છે.

તા ૨૪ મી જુન ૧૮૮૧—આજે બપોરનાં ડહુક ઓફ સધરલેન્ડનો મેહેલ જોવા ગયા હતા. એ મેહેલ બાહારથી મોટા અને સાદા દેખાવો છે. પણ તેની અંદરનો ભાગ ઘણોજ ભવકાદાર અને જોવા લાયક છે. તેની દેવાલો, સીડીઓ, થામલાઓ એ સઘળું મંથેમરમરનાં રંગીન પથરનું છે તથા દેવાલપર ઓધલ પેન્ટીંગનાં ચીતારો ઘણાં સરસ પાડેલા છે. સીલીંગ તથા ખીજું બધું લાકડકામ તદ્દન ગીલીટ તથા નકશીકામનું કીધેલું છે. જુદા જુદા ઓરડાઓમાં જુદા જુદા રંગનું એટલે દરેક ઓરડામાં એકજ અમુક રંગનું ફરનીચર ગીલીટ તથા સાટીનનું બનાવેલું મુકેલું છે. તેની દેવાલપર જંચા જંચા ચીતારાઓનાં પીકચરો મુકેલાં છે. પુતળાં-ઓ પણ ઘણાં સરસ છે. નાચવાનો બાલ રમ જોવા લાયક છે. તેની સીલીંગપર ઓધલનાં ચીતારો તથા નકશીકામ પાડેલાં છે. દીવાલો ઉપર પણ મોટી મોટી ઓ-

ધલ પેન્ટીંગ ચીતારેલી છે, તથા બાજુ ઉપર એક ઘણી મોટી આસરે તીશથી ચાલીશ માણસો જેસે એટલી મોટી એક લાલ મખમલની કાચ મુકેલી છે. ઉપર વચમેથી એક નાધલો ચુખજ કીધેલા છે. ત્યાં નાચતી વખતે ઇલેકટ્રીક લાઇટ કરે છે. તે ઉપરાંત બાજુપર ઘણાં સરસ કુમરો રાખેલા છે. એવો ભવકાદાર ઓરડો તથા ઘેર કવચીત જોવામાં આવતાં હશે. આખા લંડનમાં પણ એ મેહેલ સરસ સણગારેલો કહે છે.

એ જોઇને પછી મી ૦ હરબરટ કરીને એક ગ્રહસ્થનું ઘેર જોવા ગયા હતા. એ ઘણીની બાયડી હમારા એક મીનતી સગી હોવાથી તેની આંખોએ અનુસરીને હમા ત્યાં ગયા હતા. એ ઘેર પણ અતી ઘણું સુંદર હતું. તેની દેવાલો, સીડીઓ, થામલાલો, આખા સંગેમરમરનાં હતા. ત્યાં ઓધલ પેન્ટીંગ તથા લાઇબ્રેરી જેમાં અમલની જંચી હાથની લખેલી ચોપડી-ઓ હતી તે પણ ઘણી મારી છે. તેનો હાલ તેમજ બાલ તથા ડાઇનીંગ રૂમો પણ ઘણા સારા છે. એ ઘણી પોતે જાતે ઘણો શોખીલો છે અને એક ખાનગી ગ્રહસ્થ દાખલ એનું ઘેર ઘણુંજ મારું છે.

એ જોઇને ફ્રેન્ચીંગ કલબ, કે જ્યાં સાંસ માણસો જીમનેશીઅમની ગોલાંત, કુસતી, દંડ જોહરી મલકમ, ચક્ષીની તથા તરવારની કસરતો શીખવા જાય છે તે જોવા ગયા હતા. હીંયાં કાંઈ ઘણું જોવા લાયક નથી.

ત્યાંથી ઓરીયંટલ કલબ જોવા ગયા હતા. એ કલબ કાંઈ ઘણી મોટી નથી. પણ ત્યાં હીંદુસ્થાનનાં ગવરનર જેનરલની તથા કીજ જાણીતા માણસોની મખીઓ રાખવામાં આવે છે, અને તેથી તેનાં નાંમ પ્રમાણે હીંદુસ્થાનને લગતા લોકો ત્યાં આવ જાય કરે છે. એ જગ્યાપર આપણાં પેહેલા પારસી બેરોનેટ સર જમશેદજી જીજી-બાઈનું લાઈફ સાઈમનું ઓધલ પેન્ટીંગ

મુકેલું છે. એ જોધને અતરેનું સૌથી મોટું અને નવું બંધાયલું ગ્રાંડ હોટેલ જોવા ગયા હતા. એ હોટેલ ૨૦) 'લાખ રૂપિયા ખર્ચેને ધણું મોટું બાંધેલું છે. તેનાં હેલા ભાગનાં દાદરો તથા થામલા સ્થળા સંગેમરમરનાં પથરનાં બાંધેલાં છે. તેનાં ડાહનીંગ (જમવાનાં) હોલમાં ૨૦૦) માણસો એક વખતે ખાવા બેસી શકે છે. તેમાં હાલ ૭૦૦) માણસો ઉતરેલાં છે તેથી તદન ભરાઈ ગયલું છે.

તા ૦ ૨૫ મી જુન ૧૮૮૧—આજે સવારનાં દશ વાગે સેન્ટ પાનક્રાસ સ્ટેશન પરથી આગગાડીમાં બેસીને મેનચેસ્ટર શહેરમાં બપોરનાં પોણાં ત્રણ વાગે પુગા હતા. એ ગાડીએ લંડન તથા મેનચેસ્ટરની વચ્ચેનાં ૧૯૦) મૈલ પોણાં પાંચ કલાકમાં પુરા કરીધા હતા. નજદીક દર કલાકે ૫૦) મૈલની સરાસરીની મુસાફરી ગાડીએ કરી હતી. (તેમાં સ્ટેશનો પર ઉભી રહી તે બાદ કરીએ તો) તેમા કોઇ વખતે તો દર મીનિટ એક માઇલ પણ દોડતી હતી. જે વખતે ઝાડો તથા ખીજાં સ્ટેશનો આપણી આગલથી જાણે ઉડી જતાં હોય એમ લાગતું હતું. રસ્તામાં ધણે ડેકાણે ખેતીવાડી તથા ગામડાંમાં મહાં હતાં. પણ જેમ જેમ મેનચેસ્ટરની નજદીક આવતા ગયા તેમ તેમ કારખાનાંઓની થોડી ધણી સ્ત્રીઓ દીસવા લાગી હતી. મેનચેસ્ટરમાં પેશા કે હજારો સ્ત્રીઓનાં જંગલો દીસવા લાગ્યાં, અને જ્યાં નજર કર્યે ત્યાં કારખાનાંઓની ધમારતો ધરો વચ્ચે બેળાયલી દીસતી હતી. હમે શન્ટલ સ્ટેશન પર ઉતરીને મેનચેસ્ટરનાં કુવીનશ હોટલમાં ગયા હતા. સાંજનાં અતરેની ટરામ કારમાં બેસીને મેનચેસ્ટરનાં ગામમાં થોડુંક ફર્યા હતા, અને એલેક્ઝાન્ડ્રા પાર્ક જોઇ આવ્યા હતા. મેનચેસ્ટર શહેરનાં મોહોલાઓ, જહાં હાશીસો, વખારો તથા વેપારીઓ હોય છે, તે ધણાં મોટા અને સરખા છે.

હેલીઓ પણ પાંચથી સાત માળ જમી છે. તેમાંની કોઇ કોઇની બાંધણીએ ધણી મરમ છે. તે મોટો તથા પથરની બાંધેલી છે. બારીઓ લંડનની માફક કાચની છે, વચ્ચેથી અગાસીઓ જોકાવેલી રાખ્યાથી “જા. સી મેડી અજબ ઝરખા” જેવી એ હેલીઓ ધણી સારી લાગે છે. આજે સનીવાર હોવાથી મોહોલાઓની દુકાનો તથા હાશીસો બંધ હતી તેથી બપોર વેલા સંધ્યુ નવર જેવું લાગું હતું. એલેક્ઝાન્ડ્રા પાર્ક લંડન ના પારકો જેવો કાંઇ મોટો નથી. પણ ત્યાં ધાસનાં કેઆરા કરી તેની વચ્ચેમાં રંગીન ફુલોનો તરાંહ પાડેલી છે તેથી ધણી સોભે છે. તે સીવાય તેમાં બીજી કંઈ જાવાલાયક હોય એમ હમને ખબર નથી.

તા ૦ ૨૬ મી જુન ૧૮૮૧—આજે આતવાર હોવાથી સંધ્યુ બંધ હતું તેથી સાઉક પોરટ કરી દરીયે કીનારે આજરો માણસોને હવાખાવા સારું મેનચેસ્ટરથી ૪૦) મૈલ દુર નાહવા, હવા ખાવા વીગરેનું સ્થાન છે ત્યાં જવા સારું સવારનાં નવ વાગેનો આગગાડીમાં બેસીને ઉપડ્યા તે દશ વાગે પોંચ્યા. રસ્તામાં જેખી ગાંમે મલે ત્યાં કારખાનાં હતાં. તેમાં બોલટન ગામની એક મીલ ગઈ કાલેજ બલી ગયલી પસાર થતી વેલા દેખવામાં આવી હતી. સાઉક પોર્ટમાં વીક્ટોરીયા હોટલમાં હમે ઉતરીયા હતા. એ ગામ માફકસર મોટું છે. એની વસતી વીસ હજાર માણસોની છે. એ ગામ દરીયે કીનારે હોવાથી એની હવા ધણી સારી કહે છે. જોકે એ ગામ મેનચેસ્ટરથી ફક્ત ૪૦) મૈલ દુર છે તેપણ થંડીની મોસમમાં ત્યાં થંડી ધણી પડતી નથી. અહીંયાનો દરીયે કીનારેનો મોહોલા ધણાં સારાં ધરોથી બાંધેલા છે. દરીયાની અંદર એક મોટો ડેકો આસરે ૧૪૫૦) વાર લાંબો બાંધેલા છે. એ ડેકો કાંઈ વેપારને સારું સામન ઉતારવા બાંધેલો નથી. પણ ત્યાંનાં રેહનારાં લોકોને સારું હવા ખાવા, ફરવા

બાંધેલો, જે ઉપર જવાની એ પેની આપવી પડે. તેની ઉપર દર શાલ ચાર લાખ માણસો આવજાવ કરે. એ ડંકા એક કંપનીએ બાંધેલો, તેની થાપણ પચાસ હજાર પાંડની છે. ડંકાપરની હવા ઘણી જ સરસ અને માફકસર થંડી લાગતી હતી. એ દરીયે કીનારે ડંકા ઉપરાંત રસતો ૧૥૦ મૈલ સુધી લાંબો લોકોને ફરવા સારું બાંધેલો, જેને “પ્રોમીનેડ” કહે. હમો પેહલાં ફરવા ગયા ત્યારે લોકો દેવલમાં ગયલા હોવાથી તે સંધ્યું આવી દીસતું હતું. પણ પાછા ફરતી વખતે દેવલ ખલાસ થવાથી સંધ્યું લોકો જોઈ બપોરનાં બાર વાગી હતાં અને તડકું પડતું હતું તોખી મુંબઈમાં જેમ માંજનાં પવનચક્રી સંધ્યું લોક ફરવા જાય છે તેમ ફરવા નીકળતું હતું. અહીંયાંનાં લોકોને દેખાવ લંડન કરતાં વધુ ચોખ્ખી હવાના સખખથી ઘણા તંદરોસ્ત લાગતો હતો. બપોરનાં ત્રણ વાગે એક એક ગાડી બાડે કરીને એ ગામમાં તથા આસપાસ ફરવા નીકળ્યા. ગામનાં ઘરો ઘણાં નાંધલાં છે. પણ આસપાસનાં રેહેવાનાં છુટા છુટા બંગલાઓ ઘણી રોનકદાર બાંધણીનાં છે. તેઓની આગલ મજનાં બાગો રાખેલા છે. અહીંયાં ગમતને સારું વીનટર ગારડન બાંધેલો, જેમાં ઝાડોની ઉગવણી ખીલવણી સારું એક મોહાટી “કનઝરવેટરી” કીધી છે. આદીતવાર શીવાયે હયાં રોજ વાળું વાગે છે અને શીયાળાની રૂતમાં બધું લોક એ બાગમાં થંડીને લીધે ફરે ફરવા જાય છે, એની આસપાસ છુટાં છુટાં નાંધલાં ગામડાંઓ છે જેમાંનાં એક એ હમોએ જોયાં હતાં. ત્યાંનાં ગરીબ લોકોનાં ઘરો જોઈ નાંધલાં છે તોપણ ઘણી સાફ હાલતમાં રાખેલાં હતાં. એક ગમ હમો એક એકતને ત્યાં ઉતરી આહતા. ત્યાં હમોને ગામનું તાળું કાંધેલું દુધ ચાર પેનીની કીમતે નજીક ત્રણ શેરની ઉપર આપ્યું હતું. એ ઘણીનું ઘર નાંધેલું આસરે ૨૫) ચોરસ

ફીટનું છે. પણ તે ઘણું સફાઈ ભરેલું રાખેલું હતું. એક ખુણામાં સગડી તથા લોખંડનાં ચુલાપર કાંઈ રંધાતું હતું. ટેબલ તથા ખુરશી, જે નાહાની કીમતની હલકી હતી તે બાજુપર ગોઠવેલી હતી. ટેબલ ઉપર થોડાંક વાસણ સાફ કરીને મુકેલાં હતાં. એવી સફાઈ આપણાં મુંબઈમાં ગરીબ લોકનાં ઘરમાં જોવામાં આવતી નથી. એ મોટા પોરટમાં હમોએ એક નવી ચીજ જોઈ હતી. તે એમ કે ખોટ રોકા ચાર પૈડાંની ગાડીઓ કીધેલી છે, અને તેને ખોટાની માફક એ ડોલો મુકેલાં છે. તેને પવનનું જોર લઈને ખોટની માફક રેતીમાં દોડાવે છે. જેમાં ખેસી ફરીને સુખચેતનાં લોકોને હવા ખાવાને બની આવે છે. એ જોઈને રાતનાં પાછા મેનચેસ્ટર આવ્યા હતા.

તા. ૨૭ મી જુન ૧૮૮૧—આજે સવારનાં મેનચેસ્ટરનો એકસચેજ જોવા ગયા હતા. એ ધમારત સને ૧૮૭૫ માં બંધાઈને તૈયાર થઈ હતી. એનો દેખાવ બાહારથી ઘણો સારો છે. જ્યાં મોટા થામ-લાઓપર પોરટીકો કરીને તેને ખેડુ બાજુએથી મોટી સીડીઓ કીધી છે. અંદરથી ઘણો મોટો એક હોલ છે. જેનાં થામલા તદ્દન ટ્રેનાઈટ પથરનાં કરીને તેનાં પેડે-શટલની વચ્ચેથી બરોતજની નકશી કીધેલી છે. એ હોલની જગ્યાએ આસરે ૬૦) ફીટની હશે, અને લંબાઈ ૨૦૦) ફીટ તથા પોહા-ળાઈ ૭૫) ફીટની છે. તેની ખેડુ બાજુઓપર ચાલે છે જે તેટલી જ લંબાઈની છે. પણ જગ્યામાં ઘણી થોડી છે. કારણકે તેની ઉપર ત્રણ માલ કીધેલા છે, જે માલપર વચમાં ચાલ કરીને આસપાસ ચોરડાઓની હાર કીધેલી છે. હેલનાં વચલા હોલમાં રૂનાં તથા એક બાજુપર એનજીનનાં તથા ખીજી બાજુપર વાહણોનાં નુર તથા ખીજી પર ચુરણ ચીજોનાં દલાલો કામ કરે છે. ગામ હાથપૂરની ચાલમાં મોટાં મોટાં ફાનસો

શંકા ઊપર મુકેલાં છે. તેની બધી બાજુ ઊપર વેપારની જીલ્લો તથા નોટાનાં બાવનાં આવેલા ટેલીગ્રાફ મુકે છે કે દલાલોને વાંચવા કાંમ લાગે. વચલા હાલમાં એક બાજુ પર ધડીયાલ મુકેલું છે, અને તેને મલતુ થવા બીજી બાજુ પર સાંધે એક મોટું કમખાસ પાડેલું છે, જેનો કાંટો મુકીને છાપરાં પરનાં “વેધર કોક” અથવા “રૂપના મરધા” સાથે તે મેલવેલા છે કે જેથી પવન કેમ બાજુ પર છે તે તે દેખાડી આપે. એ હાલ ઘણા સારા અને નકશીદાર બાંધેલા છે અને એ આખી ઇમારત પર ખાંચ લાખ પૌંડ બેઠા હતા એવું કહે છે.

એ જોઇને પછી અતરેની ટાઉન હાલ જોવા ગયા હતા. એ ઇમારત પર સાડા સાત લાખ પૌંડ બેઠા છે એમ કહે છે. એ ઇમારત અને ૧૮૭૦માં બંધાઇ તૈયાર થઇ હતી. તે ૩૨૮૫૩૯૦ શીટ મોહો-ટી છે અને તેનાં મીનારાઓ ૧૫૫૫૩૨૮૦ શીટ જાય છે. એમાં ૨૫૦) આરડા, તથા એક મોટા હાલ ૧૦૦) કુટલાંબો છે. ૭૫૦) શીટ લાંબી ફરતી ચાલે છે એ ઇમારત ઘણી રાનકદાર બાંધેલી છે, તેની દીવાલો તથા શીલોંગો પર નકશી કામ સાફ કીધેલું છે. તેનાં થાંમલા ઇંગલાંડ, સ્કોટલાંડ તથા આયરલેન્ડનાં રાખ રંગી તથા લાલ રંગી ગ્રેનાઇટના કીધેલા છે. એના હાલો તથા આરડાઓ પણ મોટા મોટા અને સારા સજુગારેલા છે. તેમાં એક હાલ અતરેનાં મેયરને સાફ છે જ્યાં તે આણાં આપે છે. તે ૭૨) શીટ લાંબો અને ૨૬) શીટ પોહોળો છે. જેને સાફ એકજ આખો ગલીઓ ખાસ બનાવેલા છે. ગલીઓનો વજન ૨) ટણો કહે છે. ત્યાંની ટેબલો અમેરીકા તથા ઇંગલાંડનાં એક લાકડાંના વારાફરીથી કટકાઓ જડીને કીધેલી છે. એનો દાદર ઘણો નકશીદાર થાંમલાઓનો બનાવેલા છે. તેની ઉપરની ચાલનાં મથાળાં પર મેનચે-મટરનાં જે મેયરો થઇ ગયા છે તેઓનાં

નામ તથા જે વસ્ત્રમાં તેઓ મેયર થયા હતા તેનાં શાલ જુદા જુદા બાગો કરી કાચમાં હારખંધ રંગીન ચીતારેલા છે. એ ઇમારત હીંચાંની મ્યુનીસીપાલીટીએ પોતાની આવકમાંથી બાંધે છે, એટલી આવક તેનાં ખર્ચ કરતાં વધારે થતી હતી. એ ટાઉન હાલમાં મ્યુનીસીપાલીટીને લગતી બધી હાશીસો ઉપરાંત પબલીકને સાફ મોટું દીવાનખાનું મીટીંગો ભરવા તથા કોનસર્ટો કરવા રાખેલું છે. છેલા હાલમાં એક મોટી આરગીન છે જેની ઉપર ૪૦૦૦) પૌંડ ખર્ચ બેઠો છે. તે ઉપરાંત દીવાલો પર હાલ એમોઇલ પેન્ટીંગનાં ચીતારો પાડે છે તથા સારા વખ-ણાયલા લોકનાં બરેટો એટલે અધાંગી પુતલાં મુકેલાં છે.

એ ટાઉન હાલ જોઇને ટાઉનહાલનો સાંધે આપણો પ્રિન્સ ચોલબરટ મરી ગયો તે વખતે અહીંયાના મેયરનો બધરીએ તેનું એક મોટું પુતલું પોતાના ગીરો ખર્ચથી “નોબલ”નું બનાવી ચોકમાં મુકાવેલું છે તે જોઇ હું. એ પણ ઘણું સાફ બનાવેલું છે. એની ઉપર બાર હબર પૌંડ ખર્ચ થયો છે.

એ જોઇને પછી કનસરવેટીવ કલબ જોવા ગયા હતા. એ ઇમારત જોકે સારી છે. તે પણ બીજી ઇમારતો જે હમાએ જોઇ છે તેની આગલ કસી ખીસાદમાં નથી. હીંચાં કનસર-વેટીવ પારટીવાલાઓ એકઠા થાય છે. તેઓ સાફ ખેસવાના, ખીરી પીવાના, તથા ખાવાના આરડાઓ સારા સજુગારેલા છે. એ શીવાય ખીજી કાંઇ જોવા લાયક નથી.

ત્યાંથી નોકળેલા હમા શીલોપની વખ-ણાયલી દુકાન જોવા ગયા હતા. એ દુકાન ચાર માળની છે અને તે ઘ-ણીજ મોહોટી છે. તેમાં માણસોનાં પેહે-રવાસનો સઘળી ચીજો ઘણી જથાબંધ વેચે છે. એ દુકાનમાં માલ પચાસ લાખ રૂપિયાની ઉપરનો રહે છે, અને રોજ પચાસ હજારથી તે એક લાખ રૂપિયાનો માલ

વેચી વકરે કરે છે. વેચવા સાથે ૭૦૦) માણસો ખર્ચે એટલી માટી એ દુકાન છે.

એ જોધને એસાઇઝકોરટ એટલે સેશન કોરટ જોવા ગયા હતા. એ કોરટ ઘણી માટી છે. તેમાં જુદા જુદા એરડાઓ ધણું મોટા છે. પણ સૌથી મોટા એક હાલ ૧૦૦) ફીટ લાંબો, ૪૮) ફીટ પોલોઝો, અને ૭૫) ફીટ ઊંચો છે. એ ઇમારત એવી તલાવતથી બાંધી છે કે એનાં હાલમાંથી એનાં બધા એરડાઓમાં જવાઈ શકાય છે. એ કોરટમાં ઇનસાફ કરવાનાં એરડાઓ ઉપરાંત, જડજોને રહેવાનાં તથા સુવાનાં એરડાઓ છે. હીંચાં એવા ધારો છે કે જડજી ખીજ આસપાસનાં ગાંમમાં ફેરી કરવા જાય છે, અને જ્યાં કળીયો થયેલો હોય છે ત્યાં કને જગાપર જઈ ઇનસાફ કરે છે. કોરટનાં શેશન ભરવાનાં એરડામાં બંધીવાંતને સાથે એક નાધણું પીજઈ ક્રીવિલું છે. પાસેજ જેલ છે ત્યાંનાં ભાયરંગમાંથી પાધરો ઉપર લાવીને કંઠીને પાંજરામાં ખડો કરે છે. અને પાછો તેમજ ઉઠાવી જાય છે. જેથી તેને નાહાસી જવાની તક તો સ્વપનામાંજ મળે. એ કોરટ બાંધવા પાછલ એક લાખ પૌંડ ખેલ હતા. તે સને ૧૮૬૪ માં બંધાધને ત્યાર થઈ હતી.

એ કોરટ જોધને મફત વાંચવા જવાની લાઇબ્રેરી જોવા ગયા હતા. એ ઇમારત અમલ ટાઉન હાલ દાખલ વપરાતી હતી. પણ શેહરી દીવાનખાના દાખલ તેનો ઇકરાટ થોડો પડવાથી, તેમજ તે ઘણી નાધલી પડવાથી નરી ટાઉન હાલ બાંધીને અતરે એ “રફરેસ લાઇબ્રેરી એન્ડ રીડીંગ રૂમ” ઉધારે લોએ ; જ્યાં ચોપડીઓનો સાધારણ રીતે ઠીક સંગ્રહ ક્રીવેલો છે અને લોકોને ત્યાં ન્યુઝપેપર અને ચોપડીઓ વાંચવાને મફત મળે છે. એ ઇમારતને બાહારથી મોટા ધાંમલા હોવાથી સારી દીસે છે અને અંદરથી પણ રાણકદાર બાંધેલી છે.

એ જોધને પછી ફાયર બ્રીગેડ (જુઆખા-

નુ) જોવા ગયા હતા, જ્યાં સ્ટીમ એટલે વરાલથી ચાલનારા બે મોટા તથા ખીજહાથ વતે ચલાવવાના જુઆ રાખેલા હતા, અને ત્યાં એવી તજવીજ કરેલી છે કે જ્યારે ખીજાગ લાગે ત્યારે એક મીનીટમાં તે જુઆઓ તૈયાર કરીને આગવાલી જગ્યાપર લઈ જઈ શકે છે. એ સાથે મોટા મોટા મોટાલાઓમાં છટી છટી હાશિશા છે, જ્યાં એક માણસ જથુક રહે છે, જે તારની મારફતે જ્યાં આગ લાગી હોય છે તે જુઆવાલાને ચેતવે છે અને જુઆઓ જે હમેશાં ચેતવેલા રહે છે તે જગ્યાપર લઈ જતાં જતાંમાં સલગીને તૈયાર થઈ રહે છે. એ પ્રમાણેનાં તારો અતરેની માટી માટી દુકાનો (જેમાં અરધા કરોડ રૂપિયાનો માલ રહે છે) તે સાથે પણ જોડેલા હોય છે. આગની વખતે દાદરો સલગી ગયા હોય તો ખારી વાટે ઉતારવા સાથે લાંબી સીડીઓને ગાડીઓમાં નાંખીને લઈ જવામાં આવે છે. એ સીડીઓ એવી રીતે બનાવેલી હોય છે કે તે એકમેક સાથે જોડીને અખંડ ઉભી કરી શકાય છે, તેથી તે ધણે જગ્યા સુધી પુગી શકે છે.

એ જોધને પછી મીઠું કેરનું કાચ બનાવવાનું કારખાનું જોવાગયા હતા. એ ધણું જોવા લાયક છે, અને એનો ધણી ધણો જુજરોગ અને ભલો છે જેણે પોતે હમાને સધણું દેખડાવ્યું હતું. પેટેલાં એક જાતની રતી ફ્રાન્સથી આવે છે જે અતીઘણી ઝીણી અને સૂક્ષ્મદર્શક (Microscope) થી જોતાં સાકર જેવા પાસાદાર ઝીણા ચલકતા ગાંગડા દીસે છે. એ તથા ખીજ એક જાતની રતીને પેટેલાં ગરમ પાણીમાં ઉકાલીને સાફ કરે છે, અને પછી તેને કાંઈ મેળવણીમાં ભિળીને ભઠ્ઠીમાં નાંખે છે જ્યાં સધણું ગલીને ઘાઈ પાણી જેવું થાય છે. હવે કાચની કાંઈપણ જથુસ બનાવવા સાથે તે પાંણીમાં એક

સામંડની પોકલ નલી ઝાસેછે, જેની ઉપર તે પીધલેલી જીલુમ વલગી આવેછે, તેને પેટમાં બાહાર કાઢાડીને ગોળ ફરવેછે, પછી તે ઉપર સામંડનાં ચીમતા જેવાં હથીયાર વતે તેને જોઇતી પોહાળાઈ તથા લંબાઈમાં તાણેછે, અને તે બાદ પેલી નલીમાંથી આ-સતે આસને માણુમ કુક મારી કુલવીને કાચને જેવા જોઇયે તેવા આકાર આપેછે, અને તે આકાર આપતાં જો તે થંડું પડેછે તો પાશુ આતશ પર ધરીને ગરમ કીધાથી નરમ થાયછે. એ પ્રમાણે કુકથી કુલવીને ચીમતા તથા ખીજાં જોઇતાં નાં-ધલાં હથીયારથી આકાર આપેછે. હમારાં દેખતાં ગ્રાસ લાઇટનાં દડાઓ, ગલાશો, નાંધલાં બુટો, તથા એક નાંધલી સીડી બનાવીને હમોને બેઠ આપી હતી. રંગીન કાચનું એન્જોર બનાવવા સારું જીદીજ મેલવણી કરીને તેને પીધલાવેછે. તે મેલવણીમાં એવી ખુખીએ કે તે બાહાર કા-હાડયાથી થંડી પડેછે કે જે રંગ અસલ લાલ અતશ જેવા હોયછે તે બદલાઇને બહુ અથવા સફેદ ધેરા થાયછે. એ પ્ર-માણે આકાર બનાવ્યા પછી તેને એક બઢી જેની બાજુપર આતશ સલગાવેલા રાખેછે તેમાં મુકીને ભુજેછે, અને ત્યાંથી ખીજી જગાએ લઈ જઇને જો તે કાચ ઉપર તરાંહ પાડવાની હોયછે તો પાડેછે. એ તરાંહ પાડવા સારું જીણું ચકરો જે ધણું અણીતાર કીધલાં હોયછે તે સંચાથી ચલાવેછે, તે ઉપરાંત કાચનું વાસણ એક માણુસ ધરેછે જેની ઉપર જોઈતી તરાંહ માફક તે માણુસ ફરવેછે, એટલે કાચ ધ-સાઇને તેનાંપર જોઇતો આકાર નીક-લેછે. એ તરાંહ પાડવા સારું ધણું હથીયાર માણુસો રાખવાં પડેછે, જેઓ એવી રીતે પેલાં કાચનાં વાસણને ચકર પર ધરી ઉપરથી જે રીતી પડતી રહેછે તેપર ફરવેછે જેથી જેવી તરાંહ પાડવા માંગે તેવી પડેછે. તરાંહ પાડી રથ પછી તેને એક

લાકડાંનાં ચકર ઉપર ધમેછે જેથી કાચ ઉપર રીતીનાં સફેદ ડાઘ હોયછે તે સાફ થઇને તે ખીલારી રંગ ધરેછે. એ કાચનાં વાસણો બનાવવાની તથા તરાંહ પાડવાની કાંઈ સંચાની ખુખી નથી પણ માણુસોનાં હાથની ચાલાકીએ, જેઓ એવી રીતે ગલાસને ચકર ઉપર ફરવ ફરવ કરેછે કે વગર ભુલ કરવે જોઇતો આકાર પાડી શકેછે. એ કાચની સંધળી જીલુમોને (Cut Glass) કટ ગલાસ કહેછે. એ ઉપરાંત દીપાંઓ બનાવીને તેમાં કાચ બનાવવાની પીધલેલી વસ્તુઓ રેડેછે કે દીપાનાં જેવી તરાંહ પડેછે તેથી તે ધણી સચવી કીમતે વેચાયછે, જેને આપણે દીપાનો કાચ કહીયે છીએ. એ પીધળેલી જીલુમોનો આકાર બઢીમાં સફેદ આતશનાં જેવા લાગેછે અને તેની અંદર કાચની માફક એણે દીસેછે. એમાં એટલી ખુખીએ કે આપણે તે ગરમ હોય તેટલામાં જેટલી લાંબી કરાએ તેટલી થઈ શકેછે, અને તેમાંથી આપણાં બાળથી પણ પતલો ને ઝોણો તાર નીકલી શકેછે, જે હાથમાં માલમખી પડતો નથી. એ જોઇને પછી હમોને ત્યાંનાં (Show Room) શા રૂમમાં લઇ ગયા જ્યાં બધી તરાંહની કાચની બનાવતની ચીજો નમુના દાખલ રાખેલી હતી જે ઘણી જોવા લાયક છે.

તા. ૨૮ મી જુન ૧૮૮૧—આજે સવારનાં મેનચેસ્ટરથી ડીનરીંગ કરીને આસરે બાર માઇલ દુર ગામએ ત્યાં છી-ટના કપડાં છાપવાનું કારખાનું જોવાને આગગાડીમાં બેસી ગયા હતા, જ્યાંનાં એસીમટંટ મેનેજરે હમોને સંઘળું કરીને દેખાડણું હતું. પેટલાકારો કપડાંને ધોઇને તે ઉપરનો સંઘળો હાર તથા મેલ કાઢાડી નાંખીને સફેદ બનાવેછે. પછી તેને સંચા ઉપરજ મુકીને એક ખીજી સંચામાં લાલ આતશ જેવાં સામંડ ઉપરથી જડપથી પસાર કરી જાયેછે, જેથી તે ઉપરનાં રૂમ બધી જઇને કપડું તદ્દન સફા થાયછે, એ

તૈયાર કીધાં કપડાંને રંગ આપવાને નાધ-
લા સંસ્થામાં મુકે છે. એ દરેક સંસ્થાની
સાથે એક નાધલું એમતજીન રાખે છે તેનું
કારણ એ જે કોઈની તરાંહ પાડતી વખતે
આસતે ચાલ અને કોઈને મટિ જડપ
ચાલ ચલાવવાને વાસ્તેનાં જીદાં જીદાં
સંસ્થાને દરેક એમતજીન ચલાવે છે. એ છા-
પવાનાં સંસ્થામાં જોઈએ એવા રંગ બનાવીને
રાખે છે અને કપડાંને એક ગોળ રાલર
ઉપરથી પસાર કરે છે. હવે એ રાલરને
એવી તરાંહ પાડીને બનાવે છે કે જે ભાગથી
તરાંહ પાડવાની હોય છે તે ભાગ તદન સ-
ફાઈ ભરેલા રહે છે અને બાકીની જગા
અપ્પરાયલી રાખે છે, તે અપ્પરાયલી જગા
પેલા રંગ કે જેમાંથી રાલર પસાર થાય છે
તેને લાગવાથી ખરડાય છે, બાકીનાં સફા
તરાંહનાં ભાગને એક લોખંડની પતીથી
રંગ ઉમેડી નાખે એમતજી અપ્પરાયલી ભાગ
કપડાં ઉપર ભાયનો રંગ આપે છે, અને
પેલી તરાંહવાલી જગ્યા ખાલી રહે છે
તેથી જમીન રંગીન અને તરાંહ સફેદ
થાય છે. એવી રીતે છોટનું કપડું સફેદ
તરાંહ પાડેલું બને છે. હવે જે કપડાંની
ભિંચ સફેદ અને તરાંહ રંગીન પાડવી
હોય છે તો પેલાં સફેદ કપડાંને આખાંપર
રંગ નાંખે છે, અને રાલરપર તરાંહવાલા
ભાગને જરા કોતરી કાઢાડે છે, અને તેને
એક જાતની એશીડમાંથી પસાર કરે છે.
એશીડ તરાંહવાલા ભાગમાં રહેતી નથી,
પણ સફાઈ ભાગ જે ઉપમેલા રહે છે તેને
ભાગે છે. હવે રાલર જેવું કપડાં ઉપર
દબાય છે કે રંગને પેલા એશીડવાલા ભાગ
જમ્યકી લીએ છે, તેથી તરાંહ રંગીન અને
ભિંચ સફેદ થાય છે. વલી તરાંહ રંગીન આપ-
વાની હોય છે અને ભિંચ પણ રંગીન રાખવા-
ની હોય છે, તો પેલાં ભિંચને જોઈતા રંગથી
રંગે છે, અને પછી પેલાં કપડાંને એવા રાલ-
રપરથી પસાર કરે છે કે જેપર તરાંહ જીડી કોત-
રેલી હોય, અને તે રાલર તરાંહ મટિ જોઈ

તા રંગનાં વાસણમાંથી પસાર થાય છે જ્યાંથી
તરાંહવાલા ભાગમાં રંગ ભરાઈ રહે છે, અને
બાકીનાં સફા રહેલા ભાગપરથી રંગ પ-
તીથી કાઢાડી નાંખે છે તથા જ્યારે તે રા-
લર કપડાં ઉપર દબાય છે ત્યારે તરાંહનો
રંગ તે ઉપર લાગવાથી તેની છાપ પડે છે.
જે ઘણી જાતનાં રંગની તરાંહ હોય છે
તો જીદ જીદ રંગને સાથે જીદ જીદ
રાલરપર તરાંહ પાડીને તેને એવી રીતે
ગોઠવે છે કે વારા કરતી પોતાનો રંગ ઉપર
મુજબ રાલર તે કપડાં ઉપર નાંખે છે.
એ દરેક રાલરની સાથે રંગનાં વાસણો
તેની હેઠાણમાં રાખેલાં હોય છે તેમાંથી તે
રંગ જમ્યકી લે છે, જેમકે એક રાલરની
હેડે લીલા, ખીજાંની હેડે યુલાખી, ત્રીજાં-
ની હેડે લાલ, એવા રંગો રહેવાથી તથા
રાલરની ઉપર લાલ રંગવાલા ભાગ કો-
તરેલા હોવાથી તેની હેડે લાલ રંગ હો-
ય છે તે લે છે. એ મુજબ જોઈતા રંગો
રાલર જમ્યકી લે છે અને કપડાં ઉપર
દબાયાથી જોઈતી તરાંહની છોટ તૈયાર થા-
ય છે. એ પ્રમાણે છોટનું કપડું તૈયાર થકું
કે તેને પેલાં સાજીનાં પાણીમાં ધોય છે.
જીદ જીદ રંગોને સાથે જીદ જીદ
જાતની બનાવટનો સાજી વાપરે છે. ત્યાર
પછી તેને હાર ભરવાનાં સંસ્થામાંથી પસાર
કરે છે અને છેક છેલાં પાલીસ કરવા શી-
નીશીંગ મશીનમાંથી પસાર કરી ત્યાંજ
સંસ્થાકામથી ધરી વાલી ગાંસડી બાંધીને
મનચેસ્ટર માકલી આપે છે. તરાંહ પાડ-
વાનાં જે રાલરો હોય છે તે બનાવવાને
ઘણી મહેનત પડે છે. એ રાલરો ત્રાંખાનાં
બનાવેલાં મનચેસ્ટરથી તૈયાર આવે છે,
અને ને ઉપર જોઈતી તરાંહ એક કારખા-
નાંમાં પાડે છે. તે સાથે જીદ જીદ સં-
સ્થામાં રાખેલા છે. એ તરાંહ પાડવા બીજી
અણીદાર લોખંડની સલીઆ રાખેલી હો-
ય છે જેને સંસ્થા ચલાવે છે, અને તે તરાંહ
સાથે એક ચકર કે જેની ઉપર આરગી-

નનાં બેરલની માફક ઉભા ડાંટા આવે છે તે પેલી સલીઓને જોઇતી વખતે ઉપર હું ફરવે છે. હવે પેલી અણી રાલરને બાગે છે કે તે તરત કોતરે છે, અને જ્યાં સફાઈ રાખતી હોય છે ત્યાં તે સલીઓ (પેલા ચક્રને તે વખતે ડાંટા નહીં હોવાથી) જાંચકાઈ જાય છે અને ચક્રનાં ડાંટા હોય છે એટલે સલીઓ દબાય છે અને રાલરને કોતરે છે. પણ કુલો તથા ખીજી આરકતરી તરાંહ પાડતી હોય છે તો તે સાઈ ખીજી જાતના સંચાઓ છે. એ સંચામાં પણ અણીવાલી સલીઓ રહે છે પણ તેને ચલાવવા પેલાં ચક્રને ખસે માણસ હાથથી તેની તરાંહ એક બાજુ ઉપર ખીજી સલીઓ હોય છે તેથી પાડે છે. હવે એ સલી માણસ જેમ હીલવે છે તેમ પેલી તરાંહ પાડનારી સલીઓ પણ હીલીને જોઇતી તરાંહ પેલા રાલર ઉપર પાડે છે. એ તરાંહ પાડવા સાઈ પેટલાં રાલરને એક જાતનાં રંગનું વારનીશ મારે છે, અને જ્યાં તરાંહ જોઇએ છે ત્યાંજ તે કોતરાવાથી રંગજ કોતરાય છે અને બેરલ ખરાબ થતું નથી. પછી તે બેરલને (Naphtha) નફતેલ કરીને જોરાવર તેલ આવે છે તે ચોપડે છે કે એથીડ પેલાં બેરલ ઉપર અસર કરીને તેને વધતું ઓછું ખાધ જઈ તરાંહ ખીગાડે નહીં. કોઇની તરાંહ ધણી યુગ્મવણવાલી હોય છે તો તે રાલર ઉપર તરાંહ કોતરતાં એક મહીનો થાય છે, તેથી તે ધણું ઓછું પડે છે, અને અગરજો કોઇને સાઈ નવી તરાંહની છોટ બનાવતી હોય છે તો તેનાં જથાખંધ ટાકા બનાવે છે, તોજ એ ઓધાં રાલરોનો ખરચ પરવડે છે. થોડા ટાકા કીધાથી પરવડતું નથી.

એ જોઇને બેરલનાં હમો પાછા મેનચેસ્ટર આગ્યા હતા, અને અતરેની લુધશિની વખણાયલી દુકાન જોવા ગયા હતા. એ દુકાન ધણી મોટી છે અને હીંચાં માલ સંધળી જાતનો સસતો મલે છે. એનાં

ધણીનાં કોલેવા મુજબ એ દુકાનમાં ૨૦૦૦) માણસો રાજ ખપે છે.

તે જોઇને પછી આરલશ મેકીનોટાશનું રખર બનાવવાનું કારખાનું જોવા ગયા હતા. એ કારખાનું મેનચેસ્ટરમાં જ છે. ઇન્ડીયા રખર બનાવવા સાઈ સાઉક અમેરીકા તથા આફ્રીકાથી એક જાતનાં માડનો રસ બંધાઇને આવે છે. તે માડને ખીલા ભાકી તેમાંથી રસ જે હરવે છે અને હેકલ થાલીઓ મુકીને તેમાં ઝીલે છે, તે તરત બંધાઈ જાડો થઈ જાય છે. તેને અહીંયા મોકલે છે. એ રસની ચાકીઓને પેટલા સંચામાં દાખે છે, એટલે દબાઇને પતળી છુંછા જેવી લાંબી થાય છે, અને તેજ વખતે તે ધોવાઇને તેમાં ભિલાયલી કુલ નીકળી જાય છે. હવે એને ગરમ કરીને ખીજી સંચાનાં રાલરોમાં લાંબા કટકાઓને દાખી પતળા ને વધારે પોહોળા તથા લાંબા કરે છે. ત્યાર પછી ત્રીજા સંચામાં તેને બેવડા કરીને દાખી પાછા જાડા કરે છે અને ગરમ કરીને તેનો ઘરો એક ઇસકુર હેકળ મુકી ઇસકુરને ડાખે છે તો રસ એકેડા મીને તેની ઇન્ડીયા રખરની ચાકીઓ તથા લાઠા (Blocks) થાય છે. એમાંનાં કોઈ ૧૦ થી ૧૫ શીટ લાંબા, ૭ શીટ પોહોળા અને ૧) કુટ જાડા થાય છે. તે જથાને એક ખીજી સંચામાં મુકે છે જે સંચાને ઉપરથી ધોડવાલી પતી હોય છે. તે સંચાથી તે બોલાકનાં પાતળાં પડ કાઢાડે છે, જે ચાદર જેવાં થઇને નીકળે છે. કોઈ સંચામાં તેનાં જાડા કટકા એક ઇંચ જાડા કાપી તેને ખીજી સંચામાં મુકવાથી તેનાં સરખાં આંધલાં પાડીરગ (Rugs) દાખલ બનાવે છે; કોઈનાં રેલવેનાં બફરશ (Buffers) બનાવે છે. એ પ્રમાણે સંધણું બનાવીને પછી તેને બાફનો ભઠ્ઠામાં મુકે છે, જેથી તે પોચું અને (ઇલાસ્ટીક) સ્થિતી સ્થાપક હમચાં રહે છે. જો ભઠ્ઠામાં મુકે નહીં તો ગરમીનાં વખતમાં તે પોચું અને ઇંડીનાં

વખતમાં કાંઈ યર્ષ જાય ત્યારે તે ખરાખર કામમાં આવે નહીં. પાણી નહીં જાય તેવા દગલા, પવનનાં ગોદડાં, તથા ટકીયા, એ સગલું બનાવવા સારું જે બીણી ચાદર બનાવેછે તેમાંનું એક ધણુંજ પતલું પડ લઇને કપડાં ઉપર વડગાથી તેને જરા ગરમ કરેછે કે ત્યાં રખરનું પડ યર્ષ જાય છે. અને તેને પછી વાલીને નફેલ (Naphtha) તથા બીજી મેળવણીથી ચલગાવી દેછે. એજ રીતે દડાઓ તથા છુટા પણુ બનાવેછે, તે સુધલું જોવા લાયક છે.

તા ૦ ૨૯ મી જુન ૧૮૮૧—આજે સુવર્ણનાં આગગાડીમાં ખેસીને ઓલડહામ (Oldham) કરીને ગામછે ત્યાં પ્લેટ બ્રાધરસ (Platt Bros.) નું સંસ્થા બનાવવાનું કારખાનું જોવા ગયા હતા. એ કારખાનું ધણુંજ મોટું હતું, અને ત્યાં દરરોજ ૮૦૦૦ માણસો કામે લાગેછે, જ્યાં કોટન મીલોને લગતાં સંસ્થાકાંમ બનાવેછે, જે સારું દર ૨૦) મીનીટ ૧૫) હંડરવેટ લોખંડ તાવેછે, અને દર અઠવાડીઆમાં બતરીશ હજાર સ્પીન્ડલો તથા તેને લગતા સંસ્થાઓ તથા ૬૦) હુમ નથી બનાવેછે, જેમાંનાં દરેક છુટા ભાગ સારું છુટા સંસ્થાઓ તથા ફરમાવો (મોલડો) તૈયાર રાખેછે. લોખંડ ખાંણમાંથી નીકલેલું જ લેછે, અને પછી તેને એક ભઠ્ઠીમાં નાંખીને ગાલી કાઢાડેછે, જેમાં ખરાબ કચડાવાલું લોખંડ ઉપર તરી આવતાંથી તેને કાઢાડી નાંખી દેછે તેને ૨૬ કરેછે અને સાફ લોખંડ મોટા મોલડમાં પડેછે જ્યાં તે બંધાઇને લાંબી ભડી પ્લેટ જેવું થાયછે, જેને પાછું ભાંગી નાંખીને બીજી એક ભઠ્ઠીમાં પીધલાવીને આખો વખત લોખંડનાં સલીઆથી હીલબળા કરેછે, અને પછી તેને એક કુંડીમાં કાઢાડીને તે લાલ આતથ જેવું હોય તેવામાં એક મોટી ૧૨) ટણની હથેડી હાલ

મુકી તેને ઠોકરીને ભડો સલીઓ બનાવી પાછું બીજી ભઠ્ઠીમાં લાલ કરી એક ડાબ વાનાં સંસ્થામાં મુકેછે, જ્યાં તેને બે પૈડાંની વચ્ચે ડાખીને લાંબો કરેછે. એ પ્રમાણે તે પૈડાંનાં ચાર પાંચ ભાગ ભડાથી તે બીણી શાઈજનાં રહેછે તે બધાંમાંથી પસાર કરીને તેને પાતલો તેમજ જોઈતી ભડાઈ તથા પોટાલાઈના કરી સંસ્થાથી કાપીને જોઈતી લંબાઈ રાખેછે. લોખંડનાં મોટા ભાગો સારું તાવેલું લોખંડજ લાવીને મોલડો તૈયાર હોયછે તેમાં નાંખીને બનાવેછે. એ સુધળાં ઉપર દરરોજ ૫૦) ટણ કોલસો ખર્ચેછે, જે એ લોકોની પોતાની ખાંણ છે ત્યાંથી લાવેછે. લાકડાંઓનાં મોટા બીમા વેચાતા લઇને તેને પોતાની આગની ગાડીઓથી ત્રકસો (Trucks) માં નાંખી લાવીને એક કેનથી (કપીથી) જામ્યી લેછે, અને ત્યાંજ એક મોટી કરવતી સંસ્થાથી ચલાવી (લાકડું ૨) શીટ ભડું હોયછે) તેને બે મીનીટમાં વેહેરીને જુકું કરેછે. પછી બીજી કેનથી જામ્યી બીજી પાસેજ લાકડાં વેહેરવાની જગ્યાપર ત્યાં લઈ જાયછે, તે જ્યાં સારું એ ઈમારતની દેવાલ જે લાકડાંઓની છે તે છુટી પાડી નાંખેછે તેથી મોટાં લાકડાંઓ મેહેલાઈથી અંદર લઈ જાયછે. એ સંસ્થાકાંમ બનાવવા ઉપરાંત ઇંટો બનાવવાનું કારખાનું પણ એ લોકોને લગતું જ જ્યાં તજલીકથીજ મોટાડી લઇને તેને સંસ્થામાં છુંદી ધવા મસલીને પછી તે બીજા સંસ્થામાં પોતાની બેલ સુકાઈ છુટી પડેછે, અને રેતી જેવી બીણો યર્ષ કે તેને એક જાતનાં રેહુંટનાં જેવા સંસ્થામાં જામ્યી લઈ ઇંટરડી બનાવવાનાં સંસ્થામાં લઈ જાયછે, અને ભડી કાંકરીઓને બીજી ગમ ઉસાડી નાંખેછે. પેલી બીણી મોટાડી જે જરા બીનાસવાલી રહેછે તે ઇંટરડીનાં મોલડમાં પડેછે, જ્યાં તે ડખાઇને ઇંટરડી બનેછે, જેને ભઠ્ઠીમાં મુકીને પાંચ ઘણ જુલેછે,

એ પ્રમાણે દરરોજ રૂપ૦૦૦) પચીસ હજાર થી બનાવે છે. આલડહામનાં ગામમાં એક લાખ પચાસ હજાર માણસોની વસતી કહેવાય છે અને ત્યાં રતાં કારખાનાંઓ અતીઘણાં છે. આખી લેનકેશાયરમાં એની બરોબર કારખાનાંઓ નથી. જ્યાં નજર કરીએ ત્યાં કારખાનાંઓ દામે છે, અને આખી વસતી એ કારખાનાંઓ ઉપર યુજા કરે છે. આ ગામની ઈમારતો માફક-સરની છે તથા ઘરોની હેડ હારનું ઘડકાનો બાંધી છે.

ત્યાંથી સાંજનાં પાછા મેનચેસ્ટર આવ્યા, અને બેલબુ કરીને એક બાગ છે ત્યાં ગયા હતા. એ બાગ બે ભાઈ-ઓએ બનાવેલો છે અને તેમાં જીવતાં જાનવરો તથા પક્ષીઓનો સંગ્રહ કીધેલો છે, તે ઉપરાંત લોકોને નાચવાને તથા કોનશરટ સારું એક હોલ બાંધેલો છે. હીંચા રાતનાં આતશબાજી કીધો હતો તે ઘણી જોવા લાયક હતી; તે સારું લાકડાંનાં દરીયાની લડાઈનાં બારકમો તથા કીલાઓ તથા વાહાડો આખેલુ બે રંગોને અતીઘણો મોટો એક તકતો પાણીની વચ્ચે કીધો હતો. ત્યાં જાણે નાવારીનો Navarins ની લડાઈ થતી હોય તેમાં આતશબાજીનો તોપો તથા બંદુકો કુટતી હતી, અને વાહાણોનાં ડોલો પડી જતાં હતાં, તથા આખાં વાહાણોને સમગ્રથી મુકતા હતા. કીલા ઉપરની તોપો છુટી છુટી પડતી હતી; તેનો બંધાવ તરફનાં લોકો કરતા હતા, અને અંગ્રેજોની મનવાર આસપાસ ફોડતી હતી અને તરફની મનવારોને પેરીને તેની ઉપર તોપો Broadside મારતા હતા; તેનો અવાજ ઘણો મોટો તથા ઘણી તોપો કુટતી હોય એવો માલમ પડતો હતો. એ ઉપરાંત ખીજી રીતે પણ આતશબાજી ઘણી સરસ જોવા લાયક હતી.

તા. ૩૦ મી જુન ૧૮૮૧—આને

સવારનાં ટરેનમાં બેસીને મેનચેસ્ટરથી ૪૫ માઈલ દુર બ્લેક પુલ (Blackpool) કરીને આઈરીશ સી (Irish Sea) ને કીનારે આસરે ૬૦૦૦) છ હજાર માણસોની વસતીવાળું ગામ છે તે જોવા ગયા હતા. એ જગ્યા સાઉથ પોર્ટની માફક હવા ખાવા સારું છે, જ્યાં બે ડંકાઓ હવા ખાવાને બાંધેલા છે અને દરીએ કીનારે ફરવા સારું બેથી ત્રણ માઈલ સુધી લાંબો તથા સીધો રસતો છે. ત્યાં એક વીન્ટર ગારડન (Winter Garden) કરીને બાગ છે જ્યાં કાચનાં ઘરો બાંધીને બ્રહ્મ પાન તથા ફર્નસ ઘણી સારી રાખેલી છે. તે ઉપરાંત ગમતું સારું જાપાનીશ ટેકનો જાડુનો તથા કમરતોનો ખેલ, ગાયનો, વાજાંઓ, સ્કેટીંગ રીન્ક ઇત્યાદી રાખેલું છે, જે વરસાદનાં તથા શીયાળાનાં દિવસોમાં લોકોને ગરમી તથા છાપડામાં ગમત કરવાને કામે લાગે છે. એમાં દાખલ થવાની શી માણસ દીઠ છ પેનથ લે છે. જે અંદરની ગમતો જોતાં કુછ ખીસાદમાં નથી. એ ઈમારત બાંધવા તથા સજાગારવા પછવાડે એક લાખ પાંડ અરસ બેઠો હતો. બ્લેકપુલની હવા ઘણી સારી અને થંડી છે. હમોને અરધો દિવસ વરસાદ મળ્યો હતો પણ અપોર પછી ઉગાર મલવાથી સ્વથળું જોવાને બંધું હતું. એક ખીજીગમ મુએસોલોકલ મારડન છે, જ્યાં જીવતાં જાનવરો, પંખેરાંઓ, સીલો (મછીઓ) તથા મુવેલાં જાનવરોનો પણ સંગ્રહ રાખેલો છે તે જોવા લાયક છે. એ સ્વથળું જોઈને રાતનાં છ વાગે મેનચેસ્ટર પાછા આવ્યા હતા.

તા. ૧ લી જુલાઈ ૧૮૮૧—આને સવારનાં ૯-૫૦ ની ટરેનમાં મેનચેસ્ટર છોડ્યું હતું. મેનચેસ્ટરની વસતી આસરે પાંચ લાખ માણસની ગણાય છે અને મોટાભાગમાં લોકોને આવજાવ કરવા સારું ટરામ ફરે છે. એ ટરામને ફરવા સારું

એક સારી તાલ કાઢેલી છે. તેના ચાર પૈડાંની વચ્ચે એક મોટું ચક્ર રાખેલું છે તેથી ઘોડાઓ તે ચાકીને ઉભા રહેલાં પૈડાં સાથે જ રહે છે તથા પૈડાં જેમનાં તેમ રહી ફરવા વગર ચાકી ફરે છે. અહીંયાંની મીણ તથા ખીજાં આમવાસનાં ગામોની મીણનો માલ વેચવા સારું મોટી પાંચ માલની વપ્પારે બાંધેલી છે, તથા હા-શીયા પણ ઘણી મોટી છે. મોઢાલાઓ સરખા અને હારબંધ ઘરોનાં છે પણ સ્થળ કુમાડાથી કાણું થઈ ગયલું લાગે છે. મેનચેસ્ટર એનાં કારખાનાંઓ સારું ઘણું વખણાયલું છે, અને તેની બરોબરનું કાપડ આજે દુનીઆનું કોઈખી શહેર કાઢાડતું નથી. એ શહેર તથા એને લગતા ગામો ત્રીસ માઈલનાં ઘેરાવા સુધીમાંનાં જે સેન-કેથાયર પરમણામાં આવેલાં છે તેમાં બધાં મલીને એક હજાર ઉપર કારખાનાં છે, જેમાં ત્રણ લાખ આદમીઓ કામે લાગે છે તથા નેવું હજાર ઘોડાનાં બળનાં એનજીનોથી દર લાખ લુમશો અને બે કરોડ સ્પીન્ડલો ચાલે છે, જે દર શાલ ૬૮ કરોડ રૂપિયાનો ધ્યાને દરરોજ ૨૫ લાખનો માલ કાઢાડે છે. એ કારખાનાંઓમાં કોઈ કોઈતો એવાં સરસ છે કે તેમાં એક રત્ન વજનનાં સુ-તરની ૪૬૦ આંટી (Hanks) અને દરેક આંટી ૮૪૦ વાર લાંબી બનાવે છે, એવું બીજું અને સરસ સુતર બનાવી શકે છે. કાપડ બનાવવાની ઝડપ પણ ઘણી તારીફ લાયક છે. છોટું કપડું ત્રણથી ચાર રંગનું એક મીનીટમાં ૨૮ વાર ધ્યાને દર કલાકે એક માઇલ લાંબું બનાવે છે જે બાબે હમોએ Dinting નાં કારખાનાંની વીગતમાં લખેલું છે, તે ઉપરથી તેમાં કેટલી મહેનત છે તે માલમ પડશે. ત્યાંનાં ધોવાનાં (Bleaching) કારખાનાં જુદાં છે, જેમાં એક કારખાનાંમાંથી કોઈ કાપડ જો બપોરે મોકલે છે તો તેને ધોઈ સાફ કરી હાર બરી તથા મોઢાં કરીને

ખીજે દીનનાં બજારમાં વેચવા મોકલી શકે છે એટલી ઝડપથી કામ થાય છે. કાર-ખાનાંમાંનાં કામ કરનારાં માણસો પણ ધણાં હુશીયાર રહે છે, અને મુબઈમાં જે બે થી ત્રણ માણસો કામ નહીં કરે તે ત્યાં-નું એક માણસ કામ કરે છે. આથી, તેમજ કોલસો પણ ત્યાંજ પાકવાથી ત્યાંનાં કાર-ખાનાંવાલાઓ જો કે હીંદુસ્તાંતમાંથી રૂઢ ખરીદે છે, અને ત્યાંથી કાપડ બનાવી મોકલે છે તેનો વહાણનાં નુરનો ખર્ચ આ-પવા છતાં પણ હીંદુસ્તાનની બનાવટની બરોબરનાં ભાવે પોતાનો માલ વેચી શકે છે. એ રીતે કારખાનાંઓ ઉપરાંત ખીજા ઘણી જાણુઓનાં હીંયાં કારખાનાં છે.

આને મેનચેસ્ટરથી સવારનાં સાડા દશની ટરેનમાં મેસોને મોલટન (Bolton) કરીને ગામ છે ત્યાં મેશરશ ડીક હાર-શીવશની કુંપનીનું એનજીનો તથા ખીજું પરચુરણ સંચાકામ બનાવવાનું કારખાનું જોવા ગયા હતા. એ કારખા-નાંમાં સરકારનો બધી નવી મનવારો સાફ તથા ખીજાં મોટાં મોટાં કારખાનાં સાફ એનજીનો તૈયાર કરે છે, જેમાંનાં બધા બાગનાં સંચા બનાવવાનાં જુદા જુદા સંચાઓ ગણેલાં છે. દરેક ચીજ બનાવ-વાને દરેક જુદો સંચો રાખવાથી કાંમ ધણું ઉતાવળેથી થાય છે. એ સઘલા સં-ચાઓએ જગ્યા ઘણી રાખી છે. કોઈ કોઈ સંચાઓપર ત્રીસથી ચાલીસ ટણ લોખંડની શેફ્ટ તથા શીર્ડોડો ઇત્યાદી બનાવે છે. સરકારની એક નવી મનવાર સાફ એનજી-નની ફકત ફેનકશાફ્ટ બનાવતા હતા તેની કીમત (ત્રણ સાફ્ટની) આસરે ત્રીસ હજાર રૂપિયાની છે. તે મોટું એનજીન છ હજાર હારથ પાવરનું તેઓ બનાવતા હતા. સર-કારની ટોરગીડો બોટસ સાફ એનજીનો બનાવે છે તે કલાકમાં ૨૪ નોલ્સ બર્થ શકે એવું ઝડપ ચાલનું બનાવે છે. એ પ્ર-માણે નવી સોધો તથા ગંભીર એનજીનો

અહીં બનાવેછે. એ જોઇને બોલટન સ્ટીલ વર્ક્સ (Bolton Steel Works) જોવા ગયા હતા જ્યાં સ્ટીલ બનાવતાં જોયું હતું. લોખંડને પેહેલાં કાઢાડીને પછી પાછું તેને ભઠ્ઠીમાં નાંખેછે અને તેમાંથી નાઇટ્ર (Nitro) ગ્યાસ કાઢાડી નાંખેછે, એથી લોખંડ જો કે મજબુત થાયછે, તોપણ કાચની માફક કડક થવાથી કરી તેને પાછું ભઠ્ઠીમાં તાવીને તેની અંદર જોઇતો ભાગ ઓક્સાઇડ ઓફ મેનગેનીશ (Oxide of Manganese) નાંખીને ઉકાલવાથી સ્ટીલ થાયછે. તેને પછી સંચાથી એવીને ટેસ્ટ કરેછે, અને જો તે ૨૫ ટકા લાંબું થઇને પછી તુટેછે તો તે સાફ કહેવાયછે અને જો વીસ ટકાની અંદર તુટેછે તો ૨૬ કરવું પડેછે. એ જગ્યાપર લોખંડની મનવારની બાજુ પરની જાડી પલેટા બનાવેછે, તે પણ જોઈ હતી. એ સ્થળે જોઇને ત્યાંની મીંઝ બોલ-શની નવી મીલ, જેને ઇન્ડિયા મીલ્સ (India Mills) કહેછે તે જોવા ગયા હતા. એ મીલનો બોલડોંગ તદ્દન લોખંડ તથા કાચની બાંધેલીછે. તેને પાંચ માળે, જેની ભાંચ ચુનાનાં આરકાંઓની કાંધેલીછે, એ મીલ આજે સૌથી સરસ ગણાયેછે, ત્યાં ફક્ત સુતર વણેછે; એનું એન્જીન રોપ ગીઅરનું છે તથા બાઇલરમાં કોલસો પોતીકી મેળે વખતસર પોહુંએ એવી ગોઠવણ બનાવેલીછે, તેથી માણસનો ખર્ચ બચેછે. તે ઉપરાંત એન્જીનનું શરમ પાણી તલાવમાં ગયા અગાઉ એક જાંચી ટાંકીમાં જઇને ત્યાંથી ઝરાની માફક હુંડે પડવાથી પાછું માફકસર થડું થાયછે, જેથી તેજ પાણી તરત વપરાસમાં લેછે. એ કારખાનાંમાં હાલ છપણ હજાર ૫૬૦૦૦) સ્પીન્ડલો ચાલેછે. એ બોલટન શહેરની વસતી આશરે એક લાખ માણસની કહેવાયછે, અને તે તેનાં કારખાનાં સાથે વખણાયેછે. અસલ સૌથી પેહેલું કાર-

ખાનું ૩ તથા મખમલ તથા મઝલીન વણવાનું આરકરાઈટ અને ૧૭૬૦-૮૦ માં હીંચા ઉભું કીધું હતું. એ ઘણી અસલ હજમનો ધંધો કરતો હતો, પણ સંચાથી ચાલતા લુમ્મો એણે ઘખલ કીધાથી ઇંગ્લંડ દેશને તેમાં વખણાયલું કરવા ઉપરાંત પોતે મોટું નામ મેળવી ગયો હતો એજ શહેરમાં Mule થી સુતર બનાવવાનું કારખાનું એથી કહાડ્યું હતું. અહીંયા ૬૦) રૂનાં કારખાનાં હાલ ચાલેછે, અને તેમાં કોઈ કોઈ તો ઘણા મોટાંછે. તે ઉપરાંત બલીચીંગ(ધાવાના), તથા ડાઈ વરકશ (રંગવાના), મઝલીન છોટ ડી-મેતી ઇત્યાદી એવી ચીજો બનાવવાનાં કારખાનાં ઘણાંછે, તથા લોખંડનાં કારખાનાંઓમાં ૪૦૦૦) માણસો કામે લાગેછે. હીંચાની ઇમારતો માફકસરનીછે; તેમાં કોઈ કોઈ ઘણી મોટાંછી અને કીમતી પણ છે. મારકેટ હોલ (Market Hall) પર આઠ લાખ રૂપિયા ખેડા હતા, તથા તેજ મુજબ ટાઉન હોલ તથા ખીજી ઇમારતો જોવા લાયકછે.

તે જોઇને સાંજનાં કલાક ૪૧૧ વાગે આગાડીમાં ખેરીને વીનડરમીયર નામના સરોવરપર બોનેશ (Bowness) કરીને ગાંમછે ત્યાં સાંજના કલાક છ વાગે પહોંચ્યા, અને ઓલડ ઇંગ્લંડ (Old England) નાંમનાં હોટલમાં ઉતારે લીધો હતો. એ બાજુ ઉપર મોટા ઇંગ્લીશ સરોવરો (English Lakes) છે તે જોવા સાંજે રાતનાં હવે આઇને બો-ટમાં ખેરી કરવા નીકળ્યા હતા, અને જોકે રાતનાં નવ વાગ્યા હતા તોપણ ઉજરડું હતું તેથી આસપાસનો દેખાવ ઘણો સારો લાગતો હતો. એ સરોવરની આસપાસ ચડ ઉતરનાં પાહાડો આવેલાછે તથા તેની ઉપર છુટાં છવાયા બાગો તથા ઘરો તથા સરોવરોની વચમાં ખેલ આપલ કરીને રાત્રી આવેલું છે તે, તથા તે ઉપરની લીલા-

તરી તથા ઝાડોથી તેનો દેખાવ ધણીજ સરસ લાગતો હતો. એક કલાક સુધી એ સરૌવરમાં ફરી પાછા ઝીલડ ઇંગ્લાંડ હૉટલમાં આવ્યા હતા.

તા ૦ ૨ જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં આઠ વાગે ખાનશયી સ્ટીમરમાં બેસીને વીનડરમીયરનાં સરૌવરનાં ઉત્તરનાં ભાગ તરફ એમબલ શાઈડ સુધી ફરી આવ્યા હતા, જ્યાં આસપાસનો દેખાવ ધણી સારો હતો. નાધલા કુંગરે ઉપર ધાસ સરખું લીલાતરી માફક ઉગેલું ને તેની પાછલ ખીજી ચર ઉતર તેફડીએને મોટા કુંગરે કુરૂથી દીશતા હતા, અને બધે ઝાડ પાનથી લીલાતરી ભરેલું લાગતું હતું. એ જોઈને દશ વાગે બોનેશ પાછા આવ્યા, અને ઘોડાની ગાડીમાં બેસીને ત્યાંનાં આસપાસનાં ખીજાં સરૌવરો જોવા ગયા હતા. એ ગાડીનો રસ્તો સેકની એક ખાનુપર આવેલાં જાહાંથી સ્ટીમર ફરી ખાતમાં ગારીઘોડા શુધાં બેશીને એ તરની ખીજે પાર ઉતરેઆ હતા તાંહાંથી નીકલેલા પેટુલા “એશીય વેતશ વાટર” કરીને સરૌવર-વરજોએ હતો. એ ધણી નાધલોછે તાહાંથી “ક્રીનીશટન વાટર” કરીને લેકે તાંહાં ગયા હતા. એ ક્રીનીશટન વાટર સરૌવર આસરે ૮) માધલ લાંબોછે. એની માંહે એક સ્ટીમર ફરેછે તેમાં બેસીને એ સરૌવર તથા આસપાસનો દેખાવ જોવા નીકળ્યા હતા. એ જગ્યાનાં આસપાસનાં પાહાડો જરા મોહોટાછે. તેની ઉપરનાં ધાસ તથા ઝાડોની લીલાતરી તથા આનુઆનુ છુટાં છવાયાં ધરૌથી દેખીવ ધણી સારો લાગતો હતો. એમાંનાં કોઈ કોઈ પાહાડોનાં મથાળાંપર પથર હોવાથી ધાસ ઉગેલું ન હતું તથા નીચલા ભાગ ઉપર સ્કાય ફરનાં ઝાડો સરૌવરની માફક સીધાં ઉગેલાં હતાં, તેથી જાણે લીલા ગલીઓ ખીજાવેલા હોય એમ લાગતું હતું. ત્યાંથી “એલટરવોટર” નોનાં-બધો સરૌવર જોતાં તથા ધોમરીકા “ફ્રી-

ટારન” નો સરૌવર જોઈને પછી એમબલશા-ઇડનાં ગાંમડાંમાં ગયા, જ્યાં એક પાણીનો ઘાત જોયો હતો જે કાંઈ ધણી જોવા લાયક નથી. એ ઘાતવાલી જગ્યા કોઈ ધણીએ એ હજાર પૈંડે વેચાતી લીધીછે તેથી તે પુરું કરવા માણસ દીક ૩) પેની તેને જોવાની લેછે, અને જયારે તેનાં એ હજાર પૈંડ પુરા થશે ત્યારે તે લોકોને મફત જોવા મુકશે એમ ત્યાં નોટીંગ મારેલીછે. એ ગામડું આસરે એ હજાર માણસોની વસતીવાલુંછે અને તેમાં નાધળાં નાધળાં ધરેછે તે કાંઈ જોવા લાયક નથી. તે જોઈને સાંજનાં છ વાગે પાછા બોનેશનાં હૉટલમાં આવ્યા હતા.

તા ૦ ૩ જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં ઘોડાના ગાડીમાં બેસીને કોનીશ-ટન પાસ કરીને ઇંગ્લાંડમાં સૌથી મોટા પા-સેછે ત્યાં જોઈને એમબલશાઇડને રસ્તે પાછા બોનેશ આવ્યા હતા. આજે વરસાદ આજો દીવસ હતો, અને તે પાસ ૧૮૪૧ શીટ જોયો હોવાથી તથા ત્યાં ગયા ત્યારે વરસાદ ધણી આવવાથી તેમજ વાદળાંથી પાહાડ ધંકાઈ જવાથી કાંઈખી દેખાવ નજરે નહોં પડવા ઉપરાંત ગાડીથી દશ શીટ દુર રસતો પણ નહોં દીમે તેમ થવાથી બોનેશ પાછા જતા રહ્યા, વીનડરમીયર સરૌવર આ વેશટ-મોરલાંડ પરગણામાં તો શું પણ આખા ઇંગ્લાંડમાં સૌથી મોહોટો ગણાયછે. તે આસરે ૧૧) મૈલ લાંબો અને ૧) મૈલ પોહોળોછે. તેમાં ધણીએક નાંધળાં ટાપુ-આ જેવાં બેઠાં આદલ કરીને સૌથી મો-ટુંછે જ્યાં તેનાં ધણીનાં હોકમ વગરકો-ઈને ઉતરવા દેતા નથી. એ ટાપુમાં ઇંગ્લા-ડમાં જેટલાં ઝાહાડ જાત જાતનાં ઉગેછે તે સધલી જાતનાં રાપેલાંછે. એ સરૌવ-રની જાહાઈ ધણાંમાં ધણી ૨૪૦) શીટની છે. તેનાં મથાળાં ઉપર બોનેશનું ગાંમડું આવેલુંછે, જ્યાં હમો ઉતરેલા છબે, જેની વસતી આસરે ૧૫૦૦) માણસોની

કહે છે. ગઈ કાલે હમો ક્રીનીયટન લેક જોઈ આખા તેની લંબાઈ ૬૧ મૈલની છે અને પોહાળાઈ ધણામાં ધણી એક મૈલ માં છે. એ સરેવર ઉપર એક અહસ્ય પોતાનાં ઇશિટ્ટ ઉપર રહે છે, તે ધણી બેઠંગા મીળજનો છે. તેને વાસતે કહે છે કે તે આગગાડીમાં હજુ સુધી બેઠા નથી, અને સ્ટીમથી કાંઈપણ ચીજ ચાલતી ને તે ધણી હીલે છે, અને તેનાં કારણમાં જણાવે છે કે તેથી ગરીબ માણસોની રાજ ધણી કમ થઈ ગઈ છે, વાસતે એવી ચીજોને તદ્દન ઉત્તેજન આપવું નહીં; અને તે પ્રમાણે જ્યારે તેને લંડન જવું હોય છે ત્યારે પોતાની ગાડીઓનાં તપાવો સુકીને ૧૫) દીવસે (યાં જાય છે પણ આગ ગાડીમાં તદ્દન ખેસતો નથી !!

તા ૦ ૪ થી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં નવ વાગે વીનડરમીયરનાં સ્ટેશન પરથી આગગાડીમાં ખેસીને નીકલેલા ગલાસગો કરી સ્કાટલંડ દેશનું વખાણ થયું જે ઉપર છે ત્યાં શાંજનાં પાસ વાગે પુગા હતા. રસતામાંનો દેખાવ ધણી સારો હતો, અને કારણાઈ જ્યાંથી સ્કાટલંડની હદ શરૂ થાય છે તે છોડ્યા પછી તો દેખાવ ધણીજ સુંદર લાગતો હતો. હમોએ ઇંગ્લાંડનાં જે ભાગો આજ સુધી જોયા તેમાં સ્કાટલંડની રંગ ભુમીને કોઈ પુગે નહીં. જમીન વારા ફરતી ઉપસેલી અને તેની વચમાં કોઈ ગમ નાધણી ખીણ તથા દુરથી નાધણા પાહાડો નજરે પડતા હતા, તથા બધી જગ્યા ઉપર ખેતીવાડી તથા જાતવરોને ચરવા સારું ધાસનાં ખેતરો દીસતાં હતાં. હમો ગલાસગોમાં જ્યોર્જ હાટલ જે આગળ કુતીનશ હાટલને નામે ઓલખાવું હતું તેમાં ઉતર્યા છપ્પે. એ હાટલ જ્યોર્જ સ્કુવેરમાં આવેલું છે, જે સ્કુવેરની આસપાસ સારી હવેલીઓ અને તેની વચમાં થોડાંક પુતળાઓ મુકેલાં છે, જેમાં

આપણી મહારાણીનું થોડા ઉપર ખેસાડું પુતળું પણ છે. ચોકતી વચોવચમાં એક મોનઝનો મોટો થાંભલો કરીને તે ઉપર એક પુતળું મુકેલું છે.

તા ૦ ૫ મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં અતરેનો હોલમશની ઉત્તરી મીલ જોવા ગયા હતા, એમાં ઉત કાંટવાનાં ૧૮૦૦) સ્પીન્ડલો તથા ૯૦૦) લુમો વણવાના છે. મેં ધાંનું કાપેલું ઉત આંચેલી આ, ઇન્ડિયા, તથા સ્કાટલંડનાં ઉપરનાં ભાગ પરથી આવે છે તેને પેહલાં માણસો જુદાં કરીને જાત જાત છુટી પાડે છે, ત્યાર પછી તેને સંચામાં ગરમ પાંણી સાથે ખીજ મેળવણી નાખીને ધાય છે. એ સંચો લાંબો છે, જેની અંદર મોટા ઝંટા રોકા આડાં હોયારો રહે છે જે આગલ પાછલ હીલીને ઉતને ધોતાં ધોતાં એક નોકેથી ખીજે નાંકાં સુધી લઈ જાય છે અને ખીજે નોકે તે સ્ટીમથી સુકાય છે. હવે એ ઉતને ફરી ખીજ સંચામાં નાખી એજ મુજબ ધોધને સુકવે છે. ત્યાર પછી એક સંચો કે જેનાં બીણાં કાટા હોય છે ત્યાં છુટું પાડે છે અને પછી તેને બરશ મારવા એક ખીજ સંચામાં મુકે છે. એ સંચો ધણી જોવા લાયક છે. ઉતને એક બાજુ પરથી નાંખે છે અને ગોળ ચકરીમાં આસતે આસતે ફરવે છે, અને તે ચકરીમાં જે ત્રણ ગમથી બીણાં કાંટાનાં બરશો કીધેલાં છે, તેની અંદરથી તે ઉત છુટું પડીને જતી વખતે ઉપરથી એક બાલનો બરશ તેને જેમ બાલ ઓરવું હોય, તેમ સાફ કરીને મધજો કચડો કાઢી નાંખે છે. ત્યાર પછી એ ઉતને કાર્ડીંગ, શલર્બીંગ, રેવોંગ (આપનાં રૂનાં કારખાનાં માફક)માંથી પસાર કરે છે. તેને પછી કાપડ બનાવવા કોઈમાં ૩ મિલીને વાપરે છે, અને કોઈમાં ખાલેસ ઉત બધું વાપરે છે જેની ૪૫૦) લુમો આજે ચાલતી હતી, અને જેમાં જાત જાતની ફલાનેલો, દગલા, તથા પાટલુનનો કેશમીરો ઇત્યાદી

વસુદેવ હવે. તેમાં રંગીન કપડું ધણું હતું. તરાંહ પાકવા સારું કાગળોમાં તે તરાંહની માફક આંધલાં પાડે છે, અને તે કાગળ એક કાંટાવાળાં ચક્રપરથી પસાર થાય છે. હવે જે જગ્યા ઉપર આંધલાં નથી ત્યાં પેટલાં કાંટા ઉચકાય છે તેથી કરીને કાંટા (Shuttle) ને આંચકો આપવાથી તે દોડે છે, તેજ મુજબ ખીજ રંગીનાં પણ કાંટાનાં કાંટા ઉચકાયાથી તેઓ અંદર દોડી રંગ તથા તરાંહ પડે છે.

એ કારખાનું જોઇને “ટેમ્પલ-ટનશ કારપેટ મીલ” જોવા ગયા હતા. એ ગલીચો બનાવવાનું કારખાનું છે અને ત્યાં તરાંહ તરાંહના ગલીચા બનાવે છે તે સારું ઉત્તર રંગીન વેચાતું લે છે. ગલીચાની તરાંહ કાગળો ઉપર ઉતારીને તેને ચોરસ ભાગમાં વહેંચી નાંખે છે અને તે ઉપર નંબરો પાડે છે. તે મુજબ પેલા વણકરો પેટલાં દોરી જેવી સલીઆનાં આકારમાં ગલીચાઓની તરાંહ જે પ્રમાણે નંબરો હાથે છે તે મુજબ રંગો લઇને શુકે છે, અને તેને સંચામાં મુકીને તે દોરીઓને કાપી લાવી છુટી કરે છે, અને ત્યારપછી તે દોરીઓથી ખરા ગલીચા હમ્મસ ઉપર ચઢાવીને વણે છે. તે દોરીઓ એવી રીતે વણેલી હાય છે કે ગલીચાને જોઇતી તરાંહ આબાદ પડે છે. ગલીચા ઘણાં પોણા હાય છે તો તેની હુમ ઉપર ચારથી પાંચ માણસ એક વખતે કામ કરે છે, અને તેનાં કાટલાં એક તરાંહ પડે તેટલાંજ દોડાવે છે અને તે હાથથી કામ ચાલે છે. એ પ્રમાણે ઘણા સારા ગલીચાઓ બનાવીને પછી તેનો ઉપર જે કુમટાં રહી ગયલાં હોય તેને બનતા આતશ ઉપર ઝડપથી ફેવીને ખાલી કાઢાડે છે. ત્યાર પછી તેને એક ખીજ સંચામાં મુકીને તેની ઉપરથી સંચાથી એક ભતની છરી ફેવી ભય છે, જેથી જ્યાં અખરાયણ ભાગ હોય તે તદ્દન સાફ થઈ જાય છે તથા તેના રંગ પણ ખીલી નીકળે છે. ખીજ ગલીચાઓ ઉપસેલી તરાંહનાં

પણ બનાવે છે જેને સારું પેટલાં એક ઉત્તર રંગીન કરીને તેની ઉપર ખીજું પડ શુકીને ઉપચાવે છે. ગલીચાની ઉપર ભત ભતનાં ભનવરો, ઝાઝા ઇલાદીની તરાંહ ઘણી સરસ રીતની હોવાને ત્યાં બનાવેલી દેખાડી હતી. એની હુમ માટામાં માટી (૩૬) ફીટની છે. તેપર એટલી પોણાણાને ગલીચો વણી શકે છે. ત્યાંથી જેમસ કલારક એડ સનસનું દોરો બનાવવાનું કારખાનું જોવા ગયા હતા. હીંયાં ખીજાં કારખાનાંમાંથી જોઇતાં નંબરનું સુતર વેચાતું લઇને તેનો દોરો બનાવે છે. એનો સંચો ઘણો જોવા લાયક છે એમાં જાણે માણસ પોતાને હાથે કામ કરતું હોય તેમ તે કાટલાંને એક બીમટો જમ્મકીને પોતાની મેળે તેનાં સલીયામાં મુકે છે, અને તરત પેલા દોરો તે ઉપર વીટળાઈ રહ્યો કે સંચો અટકીને પેલાં કાટલાં જરા બાજુ ઉપર ખીસે છે ત્યારે એક છરી નીકળીને તે દોરોને કાપી નાંખે છે; અને પછી કાટલાંને એક સલીયાથી ધોકો મારે છે કે ઉઠીને એક બાજુ ઉપર પડીને એકઠાં થાય છે. વળી ખાલી કાટલાં પેલા બીમટો જમ્મકીને પાછા પેલા સલીયામાં મુકે છે કે દોરો પાછો બેસી તૈયાર થાય છે. માણસને ત્યાં એટલુંજ કામ છે કે ખાલી કાટલાંઓ એક જગ્યાપર બીમટો આગલ લઈ જઈને મુકે, અને કાટલાંપર પેટલાં દોરાને એક વળ આપે તથા ભરેલાં કાટલાંને એક પાકશમાં મુકે છે તે શીવાય બહુ કામ સંચાથી ચાલે છે. કાટલાં પણ ત્યાંજ સંચાથી બનાવે છે, તે જો માણસ તેનું એક દાહાડાનાં જેટલું કામ હાથથી કરવા બેસે તો એક માસે પણ તૈયાર થાય નહીં.

એ જોઇને પછી અતરેનું વખણાયલું શંટ રેલોકશનું કેમીકલ વરકશ જોવા ગયા હતા, જ્યાં ગંધકનો તેજબ, કારબોનેટ એમિક શેડ, તથા નાઈટરીક શેડા ઇલાદી બનાવતાં જોડું હતું. ગંધકની એથીડ બનાવવા

સાફ એ જાતનો ગંધક વાપરે છે. એક તો તૈયાર ગંધક (Sulphur) આવે છે, તથા ખીજ એક જાતનો પથર કે જેને ઉકાળીને તેમાંથી ૪૦) ટકા ગંધક નીકલે છે તેખી છે. એ પથરમાંથી તાંબાની ધાતુ ૪) ટકા નીકળે છે, બાકી ધણા થોડા ભાગ (એક ટણુ પથરમાંથી બે શીલીંગ જેટલું) ૩૫) તથા થોડું ધણું સોનું પણ નીકલે છે. આગલ ગંધક કાઢાડી લીધા પછી પથરનો ભાગ નાંખી દેતા હતાં, પણ પાછલથી તપાસતાં તેમાંથી ઉપલી ધાતુઓ માલમ પડવાથી તે કાઢાડીલે છે, જેથી તે કુમ-પનીનાં શેરોનો ભાવ હમણાં વધીને ૪૦) ટકા ઉપર ગયો છે. એ ખેલુ જાતની ગંધકને એક વાસણમાં નાંખીને ઉકાળે છે અને તે-માંથી જે ગ્વાસ નીકળે છે તેને એક ન-નલીમાંથી લઇને એક ખીજ ટાંકી કે જે-માં બાફ થાય છે ત્યાં પોહાંચાડે છે. અને પછી તેને તે બાફ સાથે મેળવીને ધટ્ટ કરે છે, જેને શલકરીક એશીડ કહે છે. હવે જે ગંધકનો ભાગ બાકી રહે છે તેને પાછો ભટ્ટીમાં નાંખી તેમાં કા-રખન તથા ખીજ ગ્વાસો તથા બનાવેલ બિજીને શલક્રેટ એક શાડા તથા ખીજ કેમીકલ બીજો બનાવે છે. બાકીનો ૨૬ ભાગ આગલ કારખાનાંવાલાઓ કલાઇડ (Clyde) નદી જે પાસેથી પસાર થાય છે તેમાં તથા ગટરોમાં નાંખી દેતા હતા, જેથી ગંધારો તથા ખરાબ હવા મોહાલાઓમાં અને નદીમાં ફેલાયાં ઉપ-રાંત તેમાં જે શલકરીક એશીડનો ભાગ રહી જતો હતો, તેથી વાહાણનાં તળીયાં-નું ત્રાંચું ખવાઇ જતું હતું. એ બાબત ફરીવાર ઉઘાટી એક હુશીઆર - માણસે તે ઉપર ધ્યાન આપીને તે કચડામાંથી રહેલો ગંધકનો ભાગ પણ કોઇ મેળવણી-થી કાઢી લેવાનું સોધી કાઢાયું, જેથી કરીને એ કંપનીને દર અથવાડીએ ૬૦) પૌંડની કમાઈ વધી છે, તથા સોડાને આવતો

ગંધારો બંધ કર્યો છે. એ છેલ્લી ગંધક બંડકનો દારૂ બનાવવાનાં કામમાં આવે છે. હવે ગંધકનાં તેજબને પાછો સાફ કરવા સાફ એક જતરમાં નાંખે છે, તે જતર પલેટીનમ કરીને ધાતુનું બનાવેલું છે. એ પલેટીનમ ધાતુ ધણી માંધી છે અને તે ૩૫) થી ૪૦) શીલીંગે આઉંશ ધ્યાને સોનાની અરધી કીમત લેખે વેચાય છે, તેથી એશીડ ગાળવા સાફ જે જે જતરો લીધેલાં છે તેની કીમત ૩૦૦૦) પૌંડ કહે છે. પેહલાં જે એશીડ બનાવે છે તેની ટાંકીઓ સીસાંની બનાવેલી હોય છે, કારણકે કોઇ ખીજ ધાતુ તેથી પીધલી જવા વગર રહેતી નથી, પણ તે એશીડને પાંછી સાફ કરવા પલેટીનમ શીવાય ખીજ કોઇ પણ ધાતુ થંપી શકતી નથી. સીસાંની નલીઓ જે ગ્વાસ તથા એશીડ લઇ જવાનાં કામમાં વાપરે છે તેનો સાંધો એક ખીજ જાતની ગ્વાસ મલગાવી તેનેથી તાવીને તેજ ધાતુનો સાંધો કરે છે, પણ જો ખીજ એવી નલીઓને કલાઇથી સાંધે છે તેમ કરે તો તે એશીડનાં જોરથી તવાઇ જાય છે. એ ઉપરાંત નાઇ-ટરીક એશીડ તથા ખીજ કેમીકલથ બનાવે છે પણ તેની સમજણ હોવાને ખરો-ખર પડી નહીં તેથી લખી શકતા નથી. એવી એશીડો બનાવવા ઉપરાંત સાચુ બનાવવામાં ઉપલાં કેમીકલ ખાતામાંથી શાડા, ચરખી, રાજમ તથા કોપરાંનું તેલ વાપરે છે અને તેને ટાંકીઓમાં ઉકાળીને પછી મોલડોમાં થંડો પારે છે. એ ટાંકી-ઓમાં કોઇમાં ૩૦) ટણુ સાચુ માખે એવી છે. એવી નવ ટાંકીઓમાં સાચુ બનાવે છે. એ જોઇને એનેથી થોડે દુર સાચુ તથા શાડા ભરવાનાં પીપો સંચાથી બનાવે છે તે જોઇું હતું. પીપને વળાં કોકવા સાફ એક ખીજો સંચો છે જેને તારનું ભટ્ટ દારડું હોય છે તે દારડાંની વચમાં તૈયાર કાપેલાં લાકડાં મુકે છે, અને પછી સંચાથી તે દારડું તેને ઘમે છે કે ઉપરથી લોખંડ-

ની છર મારીને દારકું ધીમું કરી નાંખીને પીપ તૈયાર બાહાર કાઢાડે છે. કેમીકલ કારખાનાંમાંથી જે હવા. (Gas) બરાબ બાહાર કાઢાડી નાંખે છે તેમણે સરકારનાં ધારા પ્રમાણે ઘણી જાગી ચીમનીઓ બોધાયે, તે મુજબ એ કારખાનાંની ચીમની ૪૫૦) ફીટ જાગી ધયાને કુન્યામાં સૌથી જાગ્યામાં જાગી બાંધેલી એ એક ગણાય છે. એ ચીમનીથી એકજ ચીમની ૧૩) ફીટ જાગી છે. આજનો દીવસ સવારથી વરસાદ ઘેરાઈ આવ્યાથી તેમજ હવા ઉપરથી જાડી થવાથી અતરેનાં કારખાનાંનાં કુંભાડો ઉપર નહીં જઈ શક્યાને લીધે આખા શહેરમાં ફેલાઈ ગયો હતો, અને રસતા ઉપર તેને લીધે કુરથી ૧૦૦) ફીટને છેટથી કાંઈ દીસતું ન હતું. વળી તે ઉપરાંત કેમીકલ વરકશની ચીમનીનો કુંભાડો તે સાથે બિળાયાથી તેની વ્યાસનો વાસ પણ દમમાં લીધામાં ચઢી આવતો હતો, તેથી ઘણા કંટાળો ઉપજતો હતો. એ કુંભાડો કુમસનાં જેવા ભાગતો હતો, તથા ઘેરામાં પણ તે ફેલાઈ ગયો હતો. આજ રાતરે અતરેનાં હીસાબ પ્રમાણે વરસાદ ઘણો જોરમાં પડ્યો હતો.

તા ૦ ૬ હી જુલાઈ ૧૮૮૧ વાર બુધ-આજે સવારનાં હીંયાને કેડીડરલ જોવા ગયા હતા. એનો દેખાવ બાહારથી જો કે કાંઈ ભપકાદાર નથી તોપણ અંદરથી તેની ઘણી જાગ્યા તથા મજબુત બાંધણીથી સારો દીસતો હતો. એ દેવળને ફેટલાએક ભાગ અને ૧૧૭૫ નાં શાલમાં બાંધેલા હજુ ઘણી સરસ રીતે જલવાઈ રહેલા છે. તેનાં થાંભલા નબ્દીક ૧૫) થી ૨૦) નાંધલા થાંભલાઓને એકકાં કરીને એકેકા બાંધેલા છે, તેથી તેની ગોળાઈ ઘણીજ ગંભીર લાગે છે. એનાં હાલની જાગ્યા આસરે ૭૦) ફીટની છે; દેવળનાં કોચર (Choir) ની હેઠળ ભાંયરું ઘણું જાડું છે, જેને ક્રીપ્ટ (Crypt) કહે છે, તે પંદરમી સદીમાં

બાંધેલું છે, અને ત્યાં જુદા જુદા ઓરડા-ઓ કીધેલા છે જ્યાં આગલ ચેપટર ભરતા હતાં. એ ભાંયરામાં શેટ મગીનો બાણીતો કુવો છે. એ શેટ સ્કાટલેન્ડમાં પેહેલું એ દેવળ બાંધ્યું હતું. એ દેવળની લંબાઈ ૩૦૦) ફીટની છે અને તેનો મીનારો ૨૨૪) ફીટ જાગે છે, એના મોટા ૧૫૦) સ્તંભો છે, અને એટલીજ બારીઓ રંગીન કાચની થોડાં વરસ થયાં અતરેનાં મોટા મોટા લોકોએ મુકાવી છે, તેમાં કુનીઆની શરૂઆતથી તે છેક ક્રાઈસ્ટનાં મરણ સુધીની વીગતો ચીતારેલી છે, જેની ઘણી તારીફ થાય છે.

એ જોઈને એની પાસે અહીંયાનાં લોકોને ડાટવાની જગ્યા જેને નેક્રો પોલીથ કહે છે તે જોવા ગયા હતા, જ્યાં ઘણી જાત જાતનાં મૅન્યુમેન્ટ મુકેલાં છે. તેમાં જોન નોકશ કરીને ધર્મ સુધારક થઈ ગયો છે તેનું એક મોટા થંભની ઉપર વાંચેલું કરતું પ્રતણું ઉભું કીધેલું સૌથી સરસ છે. એ ધોરસ્થાનનો દેખાવ કુરથી જાણે એક નાધણું શહેર હોય તેવા તેનાં મીનારાથી લાગે છે.

એ જોઈને હીંયાનો એકશયેજ જોવા ગયા હતા, જે જો કે સારી છે પણ મેનચેશટરનાં એકશયેજ જેવી મોટી નથી. એનો બાહરનો દેખાવ મોટા થાંભલાઓથી સારો લાગે છે. એ એકશયેજની બાહાર ડ્યુક ઓફ વેર્મીગટનનું પ્રતણું થોડા ઉપર ખસાડેલું મુકેલું છે, અને તેની હેઠળનાં પેડશ-ટલ ઉપર ચારે બાજુ તેની ચાર મોટી જડા-ધાંમીની છત બ્રોનઝમાં પાડેલી છે જે ઘણી સરસ છે. એ જોઈને હીંયાનો પમલીક પાર્ક-માંનો એક પાર્ક જેને ગ્લાશગો ગ્રીન કરીને કહે છે તે જોવા ગયા. અહીંયાં નેલશનનાં મૅન્યુમેન્ટ દાખલ એક થંભ ઉભો કીધેલો અને વચમાં ખેંડ સ્ટાંડ રાખેલું છે, આમુપાસ થોડાએક કુલનાં કેઆરાઓ કી-

ધેલાછે, બાકીનું કાપેલા ધાસનું માડું મેઘન રાખેલુંછે.

એ જોઇને પછી મેશરસ તુલસ એનડ મનસનું સામડાંનાં પટા બનાવવાનું કારખાનું જોવા ગયા હતા, જ્યાં મીલો તથા સંચા ચલાવવાનાં સામડાંનાં પટાઓ બનાવેછે. તે સારું હીંપાં તથા હીંદુસ્થાનનાં ઢોરનાં સામડાં વેચાતાં દરએક રતનની ૩)થી ૪) પેની લેખે લેછે. તેની ઉપરનાં બાલ કાહડયા પેહેલાં તેને ચુનાનાં પાણીમાં એક અઘવાડીયું સુધી રાખી મુકેછે અને પછી તેને બાહાર કાહડીને લાકડાંની પટ્ટીથી બાલ ને કોહીને અલગ થઈ રહેલા તે ઝીમ્પવી કાહડેછે. એ નાધલા બાલોને બેધી હદી શીલીંગે એક માટી બાલદી ભરીને વેચેછે, જે બાલો ચુનાનાં પ્લાશટર કામમાં તથા બોઇલરની ફૂલટો બનાવવાનાં કામમાં વાપરેછે. ત્યાર પછી તે સાંમડાંની ઉપર જે ચરખી રહી જાયછે તેને ઝીમ્પવી કાહડેછે. એ ચરખી ધણી પતળી હોયછે; તેને ચમરપટનાં કાગળો તથા સરસ બનાવવાનાં કામમાં વાપરેછે. એ કાહડયા પછી સામડાંને સુકવવા સારું ઝીમ્ક જાતનાં ઝાડની છાલનાં પાણીમાં એકથી દોહોડ વરસ સુધી રાખી મુકેછે. સીંગડાંનો પોકળ ભાગ છરી કાંટાનાં હાથ તથા ચમચા બનાવવાનાં કામ સારું વેચેછે જેનાં દર ટણે પાંચ પૈડ ઉપજેછે. સામડાંને સુકવ્યા પછી તેને એક સંચામાં મુકેછે જ્યાં છરીએ કરી તે ઉપરનો અબરાયલો ભાગ ઝીમ્પવી કાહડી સારું કરેછે, અને પછી તેને બીજા સંચામાં બે જડા લોખંડનાં કટકાથી પાલીશ કરી સારું વાપરવા લાયક કરેછે. ત્યાર પછી તેને લંબાવવા (Stretch) સારું એક સંચામાં એચીને રાખી મુકેછે, અને પછી બીજા સંચાથી જોઇતી પોહોળાઈનાં કટકા કરેછે; અને લાંબા પટા કરવા સારું તે નાધલી પટ્ટીઓનાં છેડાપરથી જડાઈને અરધા ભાગ સંચાથી કાહડીને બીજાં સામડાંનાં તેવા ભાગને તેની ઉપર સરસથી વલગાવી દેછે,

એટલે અસલ સાંમડાંની જડાઈ બરોબર થઈ રહેછે; એ બાદ તેને સીવી લેછે. જો પટા ધણું જડા જોઇયે તો બે પટાઓને ઉપર મુજબ સાથે સીવી લેછે, અને પછી તેને સંચામાં ઘણીને એવા તો કરેછે કે જાણે એકજ જડું સામડું હોય તેમ દીસેછે. એ પ્રમાણે લાંબા પટા કીધા પછી તેને એક જોઇતી પોહોળાઈનાં સંચામાં મુકેછે, જ્યાંથી તે પસાર થતી વખતે સંચામાં દબાયાં ઉપરાંત તેની વધારે પોહોળાઈનાં ભાગનાં બીણું છલતાં નીકળી જાયછે. એ છલતાં જેલેટીન (Gelatine) બનાવવાનાં કામમાં લેછે. એ કારખાંનાં ધણીનાં કેહેવા મુજબ અંડીઆનોં (Caif-foot) જેલી જે ધણી સમતી વેચાયછે તે બનાવવાના કામમાં એ થોડાં ધણું સામડાંનાં છલતાં પણ લીએછે. વળી એ લાંબાં ખાલી સામડાંનાં પટા બનાવવા ઉપરાંત બીજી નવી જાતનાં પટાઓ બનાવવા સારું બીણી કાપલીઓ કાપીને લોખંડનાં બીણું પતળા મલીઆમાં તેનાં બેહુ છેડા ડોકી દેછે. એ મુજબ લાંબો પટા (સાંકળીનાં જેવો) બનાવેછે, અને તે ધણું મજબુત બનેછે. પટા કાપતી વખતે તેમાંથી સામડાંનાં બીણું પાતલા કટકાઓ નીકળેછે, તેને વળ દબને દોરડાં બનાવેછે, અને તે દોરડાં ધણું મજબુત થાએછે. તેવાં દોરડાંથી હેકળથી ચાર માળ સુધી ઉપર જવા આવવાની Hoist એક ટણનાં ભાર સુધાં જાયકી લઈ જતાં હોમોને દેખાડી હતી. વળી સામડાંમાંથી બીણી ગોળ દોરીઓ પણ બનાવેછે, જે દોરીઓ સીવવાનાં સંચા ચલાવવા સારું વાપરેછે.

એ સધળું જોઇને પછી ગસ્ટવસ ડોર (Gustavus Dore) ની પીકચર ગેલરી જોવા ગયા હતા, જ્યાં તેનાં હાથનાં ચીનો ધણું સરસ રીતનાં પારેલાં હોમોએ જોયાં હતાં. ત્યાંથી નીકલેલા ગ્રેટવેસ્ટ એંડ સ્કીટમાં ફરવા નીકળ્યા હતા, જ્યાં માટી માટી

આલીઆ ધણી રાણકદાર બાંધેલી નોંધ હતી. તેનાં આખા મોઢાલામો જાણે એકજ મેહુલ હોય એ પ્રમાણે દીસે છે અને એ બ્લાથગો શહેર જે ત્યડ ઉતર ટેકડી ઉપર બાંધેલું છે તેથી તેનો દેખાવ ધણો સરસ લાગે છે.

એ જોઇને પછી અતરેની કુનીવરસીટી જોવા ગયા હતા, જે ધણી ગંભીર ઇમારત છે અને તેને બાંધવાને પાંચ લાખ પૌંડ ખર્ચ લાગે છે. એને લગતો એક હાલ મીટીંગો ભરવા સારું બંધાયેલું છે, તે ઉપર એક લાખ પૌંડ ખર્ચ ખર્ચે. તેને ફરતી આસપાસ સીડીઓ બાંધે છે તે જરા નવાઇનેવી છે. તેમાંની એકજ શીડી ૫૨ થી બે જુદી જુદી ગમથી ઉપર જવાઇ શકે છે. તે ગોળ દાદરનાં જેવી છે, અને એક ગમથી સીડી તેની જાળને બીજી ગમ ગોલાઇએ તે નીકળે તેની વચ્ચેમાં આરકતરી બોજીસીદી બીજી ગમથી નીકળીને તેની ઉપરનાં ભાગ પર નીકળે છે. એ પ્રમાણે પેહલા તપાવાલો એકદમ ગોળ તપા ઉપર અને બીજા તપાવાલો ચોથા તપા ઉપર યજને ઉપર સુધી છુટા જઇ શકે છે, તોપણ સીડી જાણે એકજ હોય તેમ લાગે છે. એમ કરવાનું કારણ એજે વખતે કાંઇ અડચણને લોધે ઉપરનાં હોલનાં લોકને નીચે જલદી જવું હોય તે એ મુજબની ચાર ખુણાંની ચાર સીડીઓ ૫૨ થી બે મીનીટમાં તે હાલ ખાલી યજ શકે છે. એ કુનીવરસીટીમાં જુદી જુદી વીદ્યા શીખવવાની જુદી જુદી ઇમારતો આસપાસ ફરતી રાખેલી છે, તથા નવીનવી બીજોનું સંગ્રહસ્થાન છે તે પણ ધણું જોવા લાયક છે, જ્યાં માણસો તથા જનવરોનાં અંદરનાં અભ્યયવ (Anatomy) દેખાડવા સારું મીણનાં નમુનાં રાખેલા છે. તે ઉપરાંત નવાઇ જેવી આફ્રીકાનાં જનવરો જેવાં કે ચાર પગનાં, બે મોઢાંડાંનાં, બે આંત્રનાં ઇત્યાદી રાખેલાં છે તે જોવા લાયક છે.

તા. ૭ મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે

સવારનાં મેશરસ જોન એલડર એંડ શનશની વાહાણ બાંધવાની મોટી ગોદી જોવા ગયા હતા. એ ગોદીનો ધણી હાલ મીંડ પીઆરસ કરીને છે. એ જગા- પર હોમોએ એક ધણી મોટી સ્ટીમર ગાએન લાઇનની કુાંને વાસતે અમેરીકા અને ઇંગ્લાંડ વચે દોડવા સારું બંધાતાં જોઇ હતી, અને જે ધણી ખરી તૈયાર થયેલી હતી, તથા એક અફવાડીયામાં ઉતા-રવાની છે. તેનું નામ અલાથકા કરી આપેલું છે. તે ૫૨૦) શીટ લાંબી અને તેનું વજન ૬,૫૦૦) ટન છે તથા ૧૨,૫૦૦) ઘોડાનાં બલની છે. તેનું એનજીન બનાવવા ઉપર ૧,૨૫,૦૦૦) એક લાખ ૫૫૫૫ હજાર પૌંડ લાગ્યા છે અને આખી સ્ટી-મરની કીમત ૨,૩૦,૦૦૦) બે લાખ ત્રીસ હજાર પૌંડની કહે છે. તે તદન લાખડાં બાંધેલી છે. એનાથી ઉતરતી સ્ટીમર આસેલીયાની લાઇન સારું તથા બીજી બે નાધલી પણ ત્યાં બંધાતી હતી. એ મુજબ એકજ વખતે ૧૪) મોટી સ્ટીમરો એ ગોદીમાં બાંધી શકે એટલી ફરાગાત છે. એ સ્ટીમરો સારું એનજીનો તથા સધળું લાખડું તથા લાકડ કામ અહીં આજ બનાવે છે. જે મોટા કારખાણું ધણું મોટું રાખેલું છે.

એ જોઇને પછી હોમો બ્લાથ-ગોથી આશરે ૧૫) મેન ડુર હેમીલટન નામનાં ગામડાંમાં ડ્યુક ઓફ હેમીલટનનો મેહુલ જોવા ગયા હતા. એવી જગ્યાઓને કન્ટ્રી શીટ (Country Seat) કરીને કહે છે. એ મેહુલને લગતી જગ્યા ધણી મોટી છે અને તેમાં જંગલો તથા પાર્કસ રાખેલાં છે; જેમાં બીજાં પાલેલાં જનવરો ઉપરાંત કેલીડોનીઆ (Caledonia) નાં જંગલી ઢોર ઢાંકે છે. એ મેહુલનો દેખાવ ખાહરથી સારો છે, તથા તેની અંદરનો ભાગ ધણો જોવા લાયક છે. હોમોએ લંડનમાં ડ્યુક ઓફ સધરલેંડનો

જે મહેલ જોયો છે તેનાં કરતાં એ મહેલ ઘણાં સરસ છે. હાંથ તરંગદત્તારાંહની અમલની નવાઇની ચીજો (Antiquities) નો સંગ્રહ ઘણો સારો કાઢેલો છે. હમણાંનાં ડ્યુકનાં બપોવાને એવી ચીજો ખરીદવાને અતી ઘણાં શોખ હતા, અને તેને માહોટી માહોટી અને કોઇની તો નહીં માનવાજોગ ક્રીમતો આપીને ખરીદી લીધે. તેનાં દાખલા દાખલ ડેડ સી (Dead Sea) માંથી એક જાતનાં પથરનાં બે થાંભલા આસરે ૫). ફીટ લાંબા તથા ૧) ફુટ ગોલાઇમાં છે તે જાણે સફેદ અને કાળો છાંટનો પથર હોય તેવા દીસે છે, તે દરેકનાં ૨૦,૦૦૦) વીસ હજાર પૌંડ ધ્યાને બે પથરનાં આજનાં વડાવ ગણતાં ૪,૮૦,૦૦૦) ચાર લાખ એસી હજાર રૂપિયા આપી આ હતા! એજ મુજબ ઇજીપ્તમાંથી મમીઝની કોશીનનાં કેશો પથરનાં આવે છે, તેમાંનાં એક કેશની ક્રીમત ધણી હોવાને લીધે કોઇ લઇશકયું નહીં તે એ ડ્યુકે ત્રીસ હજાર પૌંડ આપીને ખરીદી હતી. એ કોશીનમાં ઇજીપ્તના ફારાહની એક છોકરી જેણે મામીઝ પેગમખરને નદીમાંથી તરતો હચકી લઇને પાળેયો હતો, તેની અમલ છે એવું કહે છે અને તે આજે ૩૦૦૦) વરસની ઉપરની જીની કહેવાય છે. એ ઉપરાંત મરી કુવીન ઓફ સ્કાડલાંડ, નેપોલીયન બોનાપાર્ટ, ઇત્યાદીની કેબીનેટ તથા ખુરશીઓ તથા ખીજી ચીજોનો સંગ્રહ સારો કાઢેલો છે. પ્રીન્સ આર્ચ વેલસ એને ત્યાં પરાણ દાખલ ઉતરે છે, તેને સાફ તદન જીદાજ ઓરડાએ મણગારેલા છે, જ્યાં ટેપેશટરી વરક (હાથનું ભરત કામ) ધણુંજ સરસ દીવાલો ઉપર ટાંગેલું છે, જે જોકે મને ૧૭૩૫નાં શાલમાં યુદ્ધેલું છે. પણ એવી સારી હાલતમાં છે કે આજેજ નવું બનાવ્યું હોય એમ લાગે છે. તે ઉપરાંત તેની દીવાલો રંગીન રેશમી શેડીનનાં કપડાંથી જડી

લીધેલી છે, તથા શીલીંગો ઉપર અતી ધણું નકશી કામ તથા ગીલીટ કાઢેલું છે. એનાં બેસવાનાં ઓરડાનું ફરનીચર પણ તદન ગીલીટ કામનું કાઢેલું છે, તેમાં આજે પીવાની ટેબલો પર સોનાનાં નકશીદાર પત્રાંઓ જડી લીધેલાં છે, તથા તેજ પ્રમાણે ખીજી ટેબલો તથા કોચો એ સરવે ઉપર ગીલીટનાં પત્રાં જડેલાં છે. એ ધણીને ત્યાં એના વડાઓની સખીઓની ગેલેરી છે જે ધણી જોવાલાએક છે અને તે વળી અસલનાં જાણીતા ચીતારાઓને હાથથી વડાવેલી છે. તેમાં એના પેટ્રોલો ડ્યુક જે પેટ્રોલો જમનાં વખતમાં થયો હતો તેની સખી વેનડાઇકનાં હાથની ધણી સરસ ચીતારેલી છે. એ ઉપરાંત ખીજી ઓરડાઓમાં જ્યાં જઇએ ત્યાં જામો તસવીરો તથા પુતળાંઓ ગોઠવેલાં છે. એ સંધ્યાં ફરનીચરની ક્રીમત આજે કરોડોની ગણાય છે. એના મોટા દાદર કાળા સંગેમરમરનાં પથરનો છે, તથા ત્યાં સંધ્યું ફરનીચર પણ કાળા સંગેમરમરનાં પથરનું છે, તેજ માર્ક એક ઓરડામાં લાલ શેડીનનું ફરનીચર તથા દીવાલો પર પણ લાલ શેડીન જડેલી તથા ત્રીજી ઓરડામાં જે રંગનું ફરનીચર તેજ રંગની શેડીનની જડેલી દીવાલ એ સંધ્યું સરસ અને જોવા લાગે છે. એલેક્ઝાંડર કરીને ૧૦) માં ડ્યુક થઇ ગયો છે, જે મને ૧૮૫૨માં મરણ પામ્યો હતો, તેને પોતા સાફ તથા પોલીકી ફેમેલી સાફ એક માહોટી “માઝોલીયમ” ધોર બાંધી છે, તે પણ ધણી જોવાલાએક છે અને તે ઉપર એક લાખ પૌંડ ખર્ચ ખેડા હતો. તેનાં યુબજની જામો ૧૦૦) ફીટ ઉપરની છે અને તેનું ખાસ જો જરા જોરથી બંધ કરે છે તો અંદર જાણે મોટી તોપનાં અવાજો થતા હોય તેમ લાગે છે. તેની અંદરની જમીન જાતજાતનાં સંગેમરમરનાં પથરની કાઢેલી છે અને તે ઉપર ધણી ક્રીમત લાગી છે. એ માઝોલીયમ બાંધવામાં

ચુનો અથવા લાકડું મુદ્દલ વાપર્યું નથી, પણ ઘણાં મોટા મોટા પથરાઓને ફાંચર મારી એક એક ઉપર બેસાડીને બાંધેલી છે, અને તેના પાયા ૪૦ ફીટ જડા છે. એ મોશલ-મની અંદર બાજુપર એક પલાટ ફારમ બાંધીને તેની ઉપર આગલ જણાવેલી ઇન્જિનરીઅન મનીની પથરાની ધોર, જે બે લાખ રૂપિયા એજ ડ્યુકે લીધેલી હતી, તેમાં તેને મુકીને શીલ કરી લીધેલી છે. બાકીનાં ત્યાર પછીના ડ્યુક તથા તેની ફૂમીલાને અંદર હેડાંલુમાં Vault વોલટ બાંધેલી છે તેમાં મુકે છે. એનાં પાર્કમાં તથા જંગલમાં જે જંગલી ગાય દોરે રાખેલાં છે તેને વાસતે વાડ ભરી લીધેલી છે પણ હાલ તે માણસોને જોઇને ભડકતાં નથી ; કારણ કે રોજ માણસ જોવાથી તે હવે હલી ગયાં છે. હમણાંનો ડ્યુક ઘણાજ ખર્ચાલુ છે, તેની આવક જો ૬ વરસ દહાડે પચાસ લાખ રૂપિયા ઉપરની છે, તોખી તેને એ ઉપરાંત મોટું કરજ કીધાથી તેનું ઇચ્છેટ ટરશ્ટીઅને મોંપીને એને કાંઈ લવાજમ આપી બાકીનું એનાં માગનાર લે છે. એને શેકારનો ધણા શાખ છે તે સારું કુતરાઓ રાખવાનાં મોટાં ખર્ચે કીધેલાં છે, ત્યાં ઘણાં સારા કુતરાઓ રાખેલા છે, આવા મેહુસ મોટા પોતીકા છે તો પણ ડ્યુક હીંયાં વરસમાં એક મહીનાં ઉપર રહેતો નથી ; પણ પોતાનાં ખીજા મેહુલોમાં શેકાર સારું આરન કરી ગામ છે ત્યાં ધણા ખર્ચે રહે છે, જેને સારું કહે છે કે આ મેહુલથી પણ તે વધારે સહુ-ગારેલા છે. એ જોઇને પાછા ગલાસગો આવ્યા હતા.

તા ૮ મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે શીનગરશ શુધંગ મશીન (સીવવાનાં સંચા) નું કારખાનું જોવા ગયા હતા. હીંયાં શીનગરનાં વખણાયેલા સીવવાનાં સંચા-ઓ બને છે. એ કારખાનું ઘણું મોટું છે. તે સંચા બનાવવામાં જે એક સો બીણી

મીનો ગોઠવવામાં આવે છે તે દરેક મી-જનાં જુદા જુદા સંચા છે, તેમાં વળી કોઈ ભાગપર ત્રણ ચાર સંચાઓથી વધારે પણ કામે લાગે છે. જેમકે શટલ બનાવવા પેઠેલાં લોખંડનાં સલીયાને તેટલાજ કા-પે છે, ખીજામાં તેને કોરી કાઢાડે છે, ત્રીજામાં અણી કાઢાડી સાફ કરે છે. એ મુજબ એક મીજ સારું ત્રણ ચાર સંચાથી કામ લે છે. સોય બનાવવા સારું પેઠેલાં સંચાનો એક ભાગ બીણા તારને કાપે છે, અને તેને એક મીમટો જમકીને ખીજા ભાગ ઉપર પો-સે છે, જ્યાં તેના ગાલો ધડાપે છે, ત્રીજો ભાગ તેને અણી કરે છે અને પાછો તેને એક મીમટો જમકીને પાસેનાં એક ઘખ-ડામાં એકઠી કરે છે. એ સધળું જાણે ત્રણ ચાર માણસ પોતીકા હાથે કરતું હોય એમ લાગે છે. સોયનાં નાંકાં પાડવા સારું બીણાં સલીયાનો એક સંચા છે તેનાથી નાંકાં પ-ડે છે. એ કારખાનું ઘણું મોટું છે, અને તેમાં દરરોજ ૧૪૦૦ માણસો કામે લા-ગે છે તથા દર અઠવાડિયે ૫૦૦૦ સીવવાનાં સંચાઓ તૈયાર થાય છે.

એ જોઇને પછી જાન પ્લાઉન એંડ સ-નશનું મશીન વણવાનું કારખાનું જોવા ગયા હતા. અહીંયાં બારીઓના કરતનશ, (Curtains) કરતીન તથા કોચા ઉપર નાંખવાનાં એનટીમેકસરસ તથા બીણી મ-જલોન ઇત્યાદી બનાવે છે, અને તરાંહ સારું કાગળો ઉપર આંધળાં પાડી તે મુજબ શટલ દોડવાથી તરાંહ જાત જાતની પણ સફેદ રંગનીજ પડે છે.

તે જોઇને પછી આર સ્ટુઅર્ડ એંડ સ-નશનું કાગળ બનાવવાનું કારખાનું જોવા ગયા હતાં. એ કારખાનું ઘણું નાંધણું છે, અને તેમાં એકજ સંચો કામ કરે છે જે રાત તથા દિવસ ચલાવીને રોજનું ૪ ટણ કા-ગળ બનાવે છે. કાગળ બનાવવા સારું પેઠેલાં મીથાંડાં યા સહુ અથવા જુનાં કાગળો લઇને તેને પાંજીની ટાંકીમાં આઠ દિવસ

મુધી કોહાવાડછે, અને તેમાં કાંઈ એશીડ નાંખેછે, તેથી તે પોચાં થાયછે. એ ધાવા નાખ્યાની આગમજ માટાં ચીથડાં ધયા ગુણપાટા હાયછે, તેને એક સંચામાં કા- પીને ટુકડા કરેછે, અને પછી એક ગોળ માટું વાસણ જેમાં આંધળાં પાડેલાં તથા અંદર ખીલા રોકા મલીયા હાયછે તેમાં નાંખીને તે ચીથડાંને ખુબ હીલવેછે, તેથી તે છુટાં પડી ધુલ તથા કચડો હેઠળ પડી જાયછે, જે આતરનાં કામ સારું વેચેછે. એ ચીથડાંને કોહાવાડયા પછી તેને કોશટીક શાડા તથા ખીજ મેળવણી કરીને એક માટાં વાસણમાં સંચાથી ચલાવીને લાકડાંથી ખુબ ફેટેછે, અને તેને લાહી જેવાં બનાવેછે, તથા તેને ટાંકીમાં પાણી સાથે ભીળીને એક માટાં ચાંલણી રોકાં વાસણમાંથી દોડાવેછે, જેમાંથી તેનું પાણી ગળી જઈને યશ બેસી જાયછે. તે યશ એક ગરમ સ્ટીમથી ભરેલાં રોલર નીચેથી પસાર થાયછે, તેથી તે સુકાઈને પોચાં કાગળો થવા માંડેછે, તે પાછાં ખીજાં રોલરપરથી પસાર થઈ છેલે મજબુત થઈને કાગળો નીકળેછે. તેને એક રોલર ઉપર વીટાળેછે અને પછી તે રોલરને એક ખીજા સંચામાં મુકેછે, જ્યાં તેનાં ત્રણ સરખા લાંબા ભાગ છરીએ થાયેછે, અને આગલ આવતી ખીજા છરી તેનાં લંબાઈના ત્રણ સરખા ભાગો કરેછે. એ સઘળું ઘણું ઝડપથી તથા કાપેલાં કાગળોનાં ચોરા પલુ ઘણા જલદીથી થાયછે, જે પછી ચોરતો તેને હાથે વાલીને બંડલ બાંધેછે. એ કાગળો સઘલાં હલકાં બનતા હતાં, જે પડીકાં અને સામન બાંધવાને કામે લાગે. પણ જો જ્યાં કાગળ જોઈએતો તદન હેમ્પ અને જુટ મા સારું કાગળોના મીકશચરોનાં બનાવેછે. એ મીકશચરોમાં રાજમ નાંખેછે જેથી તે કકરાં થઈ ચલકાટ કાઢાડેછે, પણ

જો રાજમ નહીં નાંખીએ તો પોચાં થઈને બ્લોટીંગ પેપર બનેછે.

એ જોઈને પછી ખીલારકામનું કાર- ખાનું જોવા ગયા હતા જે ઘણું ખર્ચ મેનચેસ્ટરમાં જોયું તેનાં જેવુંજ છે, તેથી વીગતો લખતા નથી.

ત્યાંથી નીકળીને Vell's Pottery works જોવા ગયા હતા. એ જગ્યા પર કોડી તથા ચીની કામ બનાવેછે, તે સારું મોટું પેટલાં પાણીમાં ખુદીને પછી તેને કુંભારનાં પેડાં જે સંચાથી ચાલેછે તે ઉપર મુકીને ખાલાં, રકેખી, બોલો, ધ્યા- દી બનાવીને ભટ્ટીમાં ભુંજેછે. પછી જો તેને રંગીન કરવી હોય તો તે ઉપર ચીતાર છાખ્યાથી અથવા કોપરપ્લેટ ઉપર તેનો આકાર કોતરીને તેમાં રંગ પુરીને કાગળ ઉપર છાપી લઈ પછી તે કાગળ ચીનીકામનાં ખાલાં ધયા રકેખી ઉપર વલગાવી દેછે; અને પછી તે વાસણને ગરમ પાણીવતે ધાવાથી પેલું કાગળ ની- કળી જઈને રંગની તરાંહ ઉપર પડી રહેછે. પણ જે હલકું કોરી કામ હોયછે તેને દીખાંથી છાપેછે, અને પછી તેની ઉપર “ગલેજ” કરવા એક જાતનું મીકશચર કરી તેમાં ખોળેછે એટલે ગલેજ ઉપરજ ચહીને સઘળું સફેદ થઈ જાયછે. એ બાદ તે વાસણને ભટ્ટીમાં ત્રણ ચાર કલાક મુધી મુકેછે કે પેલો ધંકાઈ ગયેલો રંગ ગલે- જની બાહાર દીધી નીકળી જાયે રંગની ઉપર ગલેજનું પડ કીકું હોય તેમ થાયછે, તથા રંગ નીકળી શકતો નથી. એ પ્રમાણે ત્યાં ઘણું ઉચું અને હલકું કોડી તથા ચીનીકામ બનાવેછે.

તા ૯ મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં ગલાસગોથી આગગાડીમાં અ- ગીઆર વાગાને અમલે બોર્ડીંગ જે ગલાસગોથી ૨૫) મૈલ દુર લેક લોમોડ આગલ સ્ટેશન છે ત્યાં ઉતર્યા હતા. ત્યાંથી સ્ટીમર પ્રીન્સ એમ્સ વેલશમાં બે-

સીને લોક લોમોન્ડ પસાર કરીયા હતા. સ્કાટલન્ડની બોલીમાં સરોવરને લોક (Loch) કરીને કહેછે. એ સરોવરનો દેખાવ ધણી સારોછે, અને ઇંગ્લાંડનાં સરોવરો કરતાં એની આસપાસનાં પાહાડો ધણાં મોટા તથા ઝાઝાડ વગરનાંછે, જેથી જેમ ઇંગ્લીશ સરોવરોની માધેડ શીતરી તેમ સ્કાટલન્ડનાં સરોવરોની Rugged શીતરી કહેછે. એ સરોવરનું સ્કોચ નામ લોક લોમોન્ડ (Loch Lomond) છે, જે ખીજ સ્કાટલન્ડનાં સરોવરો કરતાં સૌથી મોટોછે અને સરસ કહેવાયછે, તેની લંબાઈ ૨૩ મૈલનીછે તથા વધતામાં વધતી ઊંડાઈ ૧૦૦) વામ કહેવાયછે, અને ધણામાં ધણી પોહોલાઈ ૫) મૈલનીછે. એ સરોવરમાં ધણાંક નાધલાં ટાપુઓ આવેલાંછે, તેમાં ઇંચ મરીન (Inch murrin) કરીને સૌથી મોટામાં હરણો શીકાર કરવા સારું તે ટાપુનાં ધણી ડચક ઓક્ મોનટરોછે રાખેલાંછે. એ સરોવર ઉપર થોડાંએક નાંધલાં ગામોછે, તથા સારા સારા માણુ-સોએ ઉનાળાનાં વખતમાં રહેવા સારું છુટાં છુટાં મકાનો બાંધેલાંછે. એની એક બાજુ બેન લોમન કરીને મોટા પાહાડ આવેલાંછે, જે ઉપરથી સ્કાટલન્ડની સૌથી સરસ વીધુ (રોયલ) દેખાયછે. એ સરોવર પરથી ૧૧૧ વાગેને ઇનવરશનેડ કરીને જગ્યાછે ત્યાં ઉતરયા હતા. ત્યાંથી ઘોડાની ગાડીમાં બેસીને પાંચ માઈલ દુર ખીજો એક સરોવર, જેને લોક કેટરીન કરીને કહેછે ત્યાં ગયા હતા. અહીંયાંથી ગલાસગો શહેરને પીવાનું પાણી પુરું પાડેછે, જે આસરે ૫૦) મૈલ દુરછે અને એ પાણી આખા ગ્રેટ બ્રિટનમાં સરસ કહેવાયછે. એ સરોવર પર રાખરો સ્ટીમર ઉપર સ્વાર થાઈને નીકલેલા તે (Stronachlachar) શતરોનેકલાકાર કરીને જગ્યાછે ત્યાં પુગો હતો. એ સરોવર પણ મોટોછે. એનાં

કીનારાપરની એક જગ્યા ઉપર રોય રોય (Rob Roy) કરીને આગલ એક પીંદારી થઈ ગયોછે, જેને વાસતે સર વૉલ-ટર સ્ટોટ નોવેલ લખીછે અને જેનું ઘેર પણ હજુ દીમેછે. એની આસપાસનો દેખાવ ધણી સારોછે પણ વરસાદ આવવાને લીધે હમો તે જોઈ શક્યા નહીં. શટરોનેકલાકાર (Stronachlachar) થી ગાડીમાં પાછા બેસીને થી ટરોશિકથ ડીસ્ટ્રીક્ટમાં લોક Achray ની ઉપર ટરોશિકથ હાટલમાં મંજનાં ૫) વાગે પુગા હતા. આજે અમ્મગ ગાડીમાં બેસીને ગલાસગોથી બોલીંગ ગયા તે રસ્તાપરની શીતરી પણ ધણી સરસછે. ત્યાં અધવચ રસતે એક જગ્યાપર વેપારનો માલ લાવ લઈ જા કરવાનાં ચાર રસતા ચાર જાતનાં આવેલાંછે; તેમાં એક કલાઈડ નદીમાંથી, તથા તેનીજ અડો અડ એક કેનાલથી, તથા તેનીજ પાસે આગગાડીથી, અને વળી તેની પાસે પગ રસતેથી, એ મુજબ ચાર રસતા એકજ જગ્યાપર એકગમથી પથર ફેંકેતો ખીજો ગમ જઈ પુગે એટલી નજીકમાં આવી ગયલાંછે, જે મુજબનાં રસતા કહેછે કે કુનીઆનાં કોઇખી દેશમાં આવેલા નથી.

તા. ૧૦ મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં ટરોશિકથ હાટલમાંથી નીકળીને આસરે સવા મૈલ દુર લોક કેટરીનછે ત્યાં ગયા, અને તેપર બોટમાં બેસીને ફરવા નીકળ્યા તે એલન ટાપુ તરફ ગયા હતા; જ્યાં અમલનાં હાથેલેન્ડ લોકો પોતાની ઓરતો તથા બચાંઓને લડાઈની વખતે બંધાવ સારું રાખતા હતા તે, તથા સર વૉલટર સ્ટોટ લેડી ઓક્ ધી લેકમાં કીંગ શ્રીટજ જેમશ અને રોબરટ કુઉની લડાઈ કે જેમાં તે પાદશાહ રોબરટ કુઉને મારીને પછી ઉપલા ટાપુમાં ભરાયો હતો તે સંબંધ આ સરોવરપર ત્યાંનાં લોકો દેખાડે

છે. એ પછી બી શીલવર સ્ટેન્ડ કીનારે ઉતરીને ત્યાંથી ચાલતા નીકલેલા તે લોક કેટરીનમાંથી ને જગાપરથી એક મોટી દોહડ મૈલ લાંબી ટનલ પાહાડમાંથી કોતરીને પાંણી ગલાસગો શહેરમાં લઈ જાય છે તે જોઈને પાછા હાટલમાં આંખા હતા. સાંજનાં કેલેન્ડર કરીને ગામ છે ત્યાંનાં રસતા તરફ ગાડીમાં ફરતાં ફરતાં વેનેકર (Venetian) કરી ખીજો એક સરોવર છે તે જોયો હતો, ને બાજુપરની શીનરી પણ ધણી સારી છે. તે જોઈને પાછા હાટલમાં આંખા હતા.

તા ૧૧ મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે સહવારનાં સાત વાગે ટરોશિકશથી મેલ કોચમાં નીકળ્યા તે કેલેન્ડર કરી નાંધણું ગાંમડું છે ત્યાં કલાક ૮૧ વાગે પુગા હતા. ટરોશિકશથી થોડક દુર લોક વેનેકર પસાર કર્યો હતો. એ સરોવર ખીજાં સરોવરો કરતાં નાંધણે અને તેની આસપાસની શીનરી પણ સારી છે. એની લંબાઈ ૫) મૈલનો છે. રસતામાં આખો વખત વરસાદ હોવાને લીધે એ બાજુની શીનરી જોવાને બરાબર બન્યું ન હતું. કેલેન્ડરથી આગ-ગાડીમાં બેસીને સ્ટર્લીંગ (Sterling) શહેરમાં ઉતર્યા તથા ત્યાંનો કાચટલ જોવા ગયા હતા. એ કાચટલ સ્કાટલંડની તવાંરીખમાં ધણી વખણાયેલો છે, અને હીંયાં ઇંગ્રેજ તથા સ્કોટ વચે ધણીએક લડાઈઓ થઈ હતી. એમાં આગલ સ્કાટલંડનાં પાદશાહો રહેતા હતા. એ કીલો ધણો જુનો કેહેવાય છે ત્યાં હાલ શાલજ-રોને મેહેલમાં બરાખ કરીને રાખેલા છે. એની દીવાલોપર પુતળાં મુકેલાં છે, તેમાં ત્રીજા જેમશ ને મેહેલ બાંધેલો, તેમાં એક ખુણે પોતાનું અને ખીજે ખુણે રાણીનું પુતળું મુકેલું છે, તેની વચમાં ખીજાં પુતળાંમાં માછોડોલોજીને લગતાં મુકેલાં છે. એ મેહેલનો દેખાવ બહારથી

કાંઈ ધણો ભપકાદાર નથી, પણ પથરોના ધણો મજબુત બાંધેલો છે. તે ઉપરાંત ત્યાં ખીજા મેહેલો તથા ફેવળો, ને હાલ સંધ્યું શાલજરોનાં વપરાશમાં છે, ફક્ત એક આરડા અલગ રાખેલો છે, જેને ડગલશ રૂમ કરીને કહે છે. એ આરડામાં અસલની જોવા લાયક ખીજો રાખેલો છે, તેમાં જોન નોકસ ને પુલપીટ ઉપરથી વાએજ કરતો હતો તે પુલપીટ બાગેલી હાલતમાં તેમજ ખીજા જેમશનાં વખતનો તથા છદ્દ જેમશની પોતીકી બેસવાની ખુરશીઓ, ભાલા, ઇત્યાદી રાખેલાં છે. એ આરડાની પાસે એક ખીજો નાંધણો આરડો, જેને એક જ બારી છે, અને જ્યાં સને ૧૪૫૨ માં ખીજા જેમશ આસલ ડગલશને ખંજર ભાંકી તેનું મુડું એ બારીએથી હુકે નાંખી દીધું હતું. તે મુડું પાછલથી સને ૧૭૯૮ માં આસપાસની એક વાડીમાંથી મળ્યું હતું. એ બારીમાં હાલ રંગીન કાચની બારી મુકેલી છે અને તેપર ડગલશનો કોટ એક આરમસ પાડેલો છે. એ કીલાપરથી આસપાસની વીણ અતી ધણી સરસ દીસે છે. કીલાની અંદર પેસતાં રાબરટ બરસનું પુતળું મુકેલું છે, જ્યાંથી એની બાનકબરનની જીતેલી લડાઈનું મેદાન દીસે છે. એ ધણીએ સને ૧૩૧૪માં અંગ્રેજનાં એક લાખ માણસોને પોતાની સાથનાં ચાલીસ હજાર માણસનાં લશ્કરથી હરાવીને એ સ્ટર્લીંગને કીલો અંગ્રેજનાં હાથમાં દશ વરસ રહ્યા પછી પાંચે છીનવી લીધો હતો. એ ગામ હાલ કાંઈ ધણું મોટું નથી; એની વસતી આસરે ૧૪૦૦૦) માણસોની કેહેવાય છે તથા તેનાં ધરો પણ ધણું જોવા લાયક નથી. એ શહેરની બાહારથી ફોરક નદી પસાર થાય છે ને હાઈ લાન્ડ અને લો લાન્ડની હદ કેહેવાય છે. હમે ને સરોવરો જોઈ આંખા ત્યાંથી અહીંયાં સુધી હાઈ લાન્ડ ગણાય છે; પણ સ્ટર્લીંગથી પાછા લો લાન્ડમાં આંખા હતા.

હાઇલાન્ડની જગા ધણીખરા મોટા પાહાડોની છે, જે ઉપર ધણીજ થોડી ખેતીવાડી થાય છે, અને હીધર કરીને એક જાતના પાલાથી તે પાહાડો અને જમીન ધણાં ખરાં ધંધાયલાં રહે છે; પણ વળી કોઈ કોઈ જગ્યાપર મોટાં આહાડો તથા થોડી ધણી ખેતીવાડી થાય છે; બાકીની ધણી ખરી જગ્યા દોર ચરવાનાં ઘાસનાં મેદાનો છે. એ બાજુપરનાં મોટા મોટા પાહાડોથી શીનરી ધણી જુલંદ લાગે છે, પણ લો લાન્ડ ઉપર નાંધલી નાંધલી ટેકડીઓ તથા ખેતીવાડી તથા ઘાસ અને આહાડોની શીનરી તદ્દન તેથી ઉલટી અને માઈલ લાગે છે. હમા સ્ટરલીંગનો કાલો જોધને પાછા આગગાડીમાં બેસીને ગલાસો ૧૧૧ વાગે પુગા હતા.

ખેરનાં બોત બુકેનેનનું કનફેક્શનરી (મીઠાઈ) બનાવવાનું કારખાનું જોવા ગયા હતા, જ્યાં દરરોજ ૪ ટણુ જેલી અને ૧૦ ટણુ પેપરમીટ તથા ખીજી ધણી જાતની ટીકેટા બનાવે છે. હીંયાં એક આઠવાડીઓમાં ૨૦ થી ૪૦ ટણુ સુધી મીઠાઈ બનાવે છે. ટીકેટા બનાવવા સારું બીણી સાકરમાં તેને જોધતી પેપરમીટ ઇઆ ગોલાખ ધ્યાદી નાંખી ઉકાળીને પછી તેને મસલી લાંબા તથા જોધતી જાડાઈનાં થપેડા કરે છે. તેને એક સંચો કે જેમાં જોધતાં કદનાં દીપાં કીધેલાં હોય છે તેમાં મુકે છે, જે રાતરથી ફરીને અંદર જોધને પેલાં દીપાંઓથી કપાળને આખી પેપરમીટની ધયા ખીજી જાતની ટીકેટા બાહાર નીકળે છે. પછી તેને મોટી થાલોમાં મુકીને સ્કીમથી ગરમ આરડામાં તણુ ચાર દીવસ સુધી મુકાવા મુકે છે, તેથી કાણુ ટીકેટા થાય છે. જે પોચો ટીકેટા કરવી હોય અથવા તેમાં શરખત ધયા લીકર ભરવાનો હોય તો એક માલડમાં સ્ટારચ નાંખી તેની અંદર શરખત ઇઆ લીકર નાંખે છે, અને પછી તેને ઉપરથી પણ

સ્ટારચ નાંખી રહેવા દે છે, જેથી સ્ટારચનું પડ આસપાસ થઈ જાય છે. પછી તેને બીણી સાકરનાં રસમાં નાંખીને પાસાદાર ખાંડનું પડ આપે છે. જે બદામ, વડીઆલી. ઇઆ એવી ખીજી જાતની ટીકેટ બનાવવી હોય છે તો બદામ ઇઆ વડીઆલીને એક મોટી કઢાઈમાં સાકરનાં શીરામાં બોળીને તેનું પડ કરીને નાંખે છે અને પછી તે કઢાઈમાં બાફ છોડીને તેને સંચાથી આપો વખત ગોળ ફરવ્યા કરે છે, અને તેની ઉપર સાકરનો શીરા કડછી ભરીને નાંખે છે, જે પેલી કઢાઈમાં ગોળ ફરવાથી બંધે અંદર વીખરાઈ જોધને પેલી બદામ ઉપર ચરખું જાડું પડ થતું જાય છે. સુકાયતી માલમ પડી કે ખીજી કડછી ભરીને શીરા નાંખે છે, તે મુજબ જોધતી જાડાઈનું પડ થાય છે. જે એવી કોઈ બીજી ઉપર અરખમડી મપાટી કરવી હોય તો તે કઢાઈ ઉપર એક બીણી ગળણી મુકી તેમાંથી આપો વખત શીરા તે મીઠાઈ ઉપર ઠીપાવ્યા કરે છે, જેથી અડખમડી મપાટી આવે છે. જે ટીકેટમાં જાતજાતની તરાંહ તથા રંગ પાડવો હોય તો સાકરનાં શીરાને તથા સ્ટારચને ખુબ આસ પાળને તેને ગોળ દારડાં જેવો વણે છે, અને જે જાતની તરાંહ જોધતી હોય તે મુજબ જાતજાતનાં રંગનાં દારડાં ગોળવીને પછી તેને માણસો ખુબ હાથે ખેંચે છે, એટલે જેમ તે લાંબું થતું જાય છે તેમ પેલી તરાંહ બીણી થતી જાય છે. એ મુજબ એક પછી એક વખત ખેંચ્યા કીધાથી પેલાં દારડાંને બદલે બીણી મસલી જેવી તરાંહ પડે છે કે તુરત તેને જોધતી શાધજની ટીકેટ જેવાં માલડમાં મુકીને ચકરથી દાખીને ફરવે છે, એટલે તરાંહ ઉપસાઈ આવે છે, જેને મુકવ્યા પછી તેનું હેઠળનું પડ જે વળેણું રહે છે તે ભાંગી નાંખે છે, અને પછી તેને માંજણીમાં આલીને ભાગેલાં પડનો કચડો

કાહાડી નાંખી દીકરી છુટી કરેછે. જો જુનેબસ દીકરી બનાવવો હોયછેતો ગુંદર (Gum Arabic) ધણો સોજો લધને તેને પેહલાં પાણીમાં નાંખી પીગલાવીને સધળો કચડો કાહાડી નાંખેછે, અને પછી તેને સાકર તથા જોષતા રંગ સાથે મેળવીને શીરા જેવો કરેછે, તથા ચોરસ માલડમાં નાંખીને સુકવ્યા પછી તેના જોષતી શાધકનાં કટકા મંચાથી કાપી કાહાડેછે. જો દીકરી ઉપર નાંમ પાડવાં હોયછે તો તેનાં છાપા રાખેછે, જે ઉપરથી તે દીકરી બનાવવાનાં સાકરનાં થેપડા ફરવી જાયછે, અને તેની અંદર જેમ સહીથી છાપ આપેછે તેમ રંગની ગાડી ઉપર પેલો છાપ દબાધને રંગને ઉચકી લેછે જેથી તેના ઉપર નામ ધરા કહેવતો પડેછે.

એ જોધને પછી મીણબત્તી બનાવવાનું મીશીઅરથ રોખીન એનડ હોશીન નું કારખાનું જોવા ગયા હતા. મીણબત્તી બનાવવા સાથે મધમાખનાં પોળાનાં મીણ ઉપરાંત પેરાફીન(Peraphin) કરીને એક જાતનો ચીજ જમીનમાંથી કોલસાનાં જેવી નીકળેછે, તેમાંથી તેનું તેલ કાહાડી તેને ડેરથીને માણુ બનાવેછે. એ માણુને કાંઈ મેળવણી સાથે મેલવીને પછી તેને બે વખત વારા ફરતી પીધણાવી મીણબત્તી બનાવવાનાં માલડમાં રહેછે. એ માલડમાં મીણબત્તીની જોષતી શાધકનાં ખાંચા કીધેલા છે, જેમાં પેલું પીધણેલું માણુ રહેછે, અને તે માલડની આસપાસ થંડું પાણી બાહારથી રહેવાથી માણુ થંડું પડીને બંધાધને મીણબત્તી થાયછે, તેને ચક્રથી ફેરવીને તે મીણબત્તીએ ઉપર ખેંચેછે, જેનો સાથે વચ્ચેથી બત્તી સલગાવાનો દોરો હોયછે, તેથી હેઠળથી ખેંચાધને કાટળાંએપરથી ઉપર આવેછે. હવે પેલી ઉપર ખેંચેલી મીણબત્તીએને તેનાં, જેવા

લાકડાંનાં માલડમાં ખીજો બ કલાક સુધી રહેવા દેછે, તેટલાં પેલાં હેઠળનાં માલડમાં ખીજું પીધલાવેલું માણુ નાંખેછે, જે બ કલાકમાં પાછું બંધાઈ રહ્યું કે ઉપલી માણુ બત્તીમાંનો બાહાર રહેલો દોરો જે નીચેની નવી થતી મીણબત્તીનાં દોરા સાથે મલેલો રહેછે, તેને કાપી કાહાડી તે ઉપર વાલી મીણબત્તી જુદી પાડેછે. કાંઈ કોઈ મીણબત્તી એક રતલનાં વજનનો બાંખી તથા જાડી બનાવેછે, અને બાકીનાં રતલનાં ૧૮) નંગ થાય એટલી નાહાતી પણ બનાવેછે. એ નાંધલી મીણબત્તી ૧) શીર્લોગ અને ૨) પેનોએ રતલ વેચાયછે.

તા ૧૨ મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં સ્ટીમરમાં બેસીને ગલાસગોથી એબન કરીને દરીઆ કીનારે ગામછે ત્યાં જવા નીકળ્યા. એ સ્ટીમરનું નામ કોલમખીયા કરીનેછે. તેમાં ધણી સરસ ગોડવણો કીધેલીછે. તુટક ઉપર બેસવા સાથે હારબંધ બાજુએ મખમલની ગોદીએનાં બાજુએ કીધેલાછે, તથા અંદર શલુનમાં પણ બેઠકો ધણી સારી કીધેલીછે. કલાહડ નદી ઉપરથી હમો પસાર થયા ત્યારે બેહુ બાજુ ઉપર ગોદીએમાં માલ ઉતારવા લેવાને મોટા વાહાણો તથા સ્ટીમરો ઉભેલી હતી. ત્યાંથી આગલ ચાલ્યા કે ગોદીએમાં મોટાં મોટાં વાહાણો તથા સ્ટીમરો નવી બંધાતી હતી. ત્યાંથી આસપાસની શીનરી જોતાં જોતાં ડનબારન કેશટલછે તે બાજુપર આવ્યા. એ કીલો નદીની વચ્ચમાં આવેલોછે, તેથી નદીની અંદર જતાં દુશમનનાં વાહાણોને અટકાવાને ધણો કામનોછે. એ પસાર કીધા પછી પોરટ ગલાસગો કરી જગ્યાએ ત્યાં ઉભા હતા. એ જગ્યા ઉપર અસલ જયારે કલાહડ નદીને જાડી નહીં કીધેલી હતી [એ નદી કલાહડને ૪૦) વરસ થયાં મોટા ખરસ કરીને ૨૬) ફીટ પાંણી રહે તેટલી જાડી કીધી હતી. તેની આગમજ તેમાં એટલું

તેા થોડું પાણી હતું કે માણસો એક પારથી ખીજે પાર ચાલી જતા હતા] તે વખતે ગણસંગોના મ્હાલ લાવ લઇ જઈને અહીંયાં મોટાં વાહાણો ઉભાં રહેતાં હતાં, તેથી તેનું નામ પોરટગાલસગો કરીને આપેલું છે. હીંયા હજુ થોડાંક વાહાણો ઉભાં રહેલાં જોયાં હતાં. તે ઉપરાંત ખીજી મોટી સ્ટીમરો તથા રૂશીઅન સરકારનું વાહાણ પીટર ધી ગ્રેટ જે ધણું મોટું ટરેટ શીપ (Turret Ship) છે, તે પોતાનું એન્જીન બદલવા હીંયાં આવેલું ઉભેલું હતું. એ પસાર કીધું કે નૃદી ધણી મોહાળી થવા માંડે છે, ત્યાંથી નીકળીને ખીજા ઉતાડિયાં બે ત્રણ દરીઆ કીનારેનાં ગામોમાંથી લઇને બુટઆવેલું જે મારકવીશ એક બુટનું મુખ્ય શહેર છે તે પર ગયા. એ જગા મોટી છે. ત્યાં ધણું એક મોટાં ધરો દીસતાં હતાં. તે ફરક એક કમાઇડ ઉપર અરધા ચાંદનાં આકારમાં આવેલું છે, તેથી ધણું સારું દીસે છે. ત્યાંથી આગલ ચાલ્યા કે લોક ફાઇન (Loch Fine) કરીને દરોયાનાં પાણીમાંથી સરોવર થયેલો છે, તેમાં પેઠા. હીંયા દરીયાનાં ભાગો જમીનની અંદરની નીચાણની ખીણોમાં ભય છે તેથી મોટો સરોવર હીંયા તેવા થવાથી તેને પણ લોક ધમ્માને સરોવર કહે છે. એ નજીક ૨૦) મૈલ લાંબો તથા પોહાળાઇમાં પણ ધણો છે. ત્યાંથી થઇને (Ardrishagg) આરદ્રેશગ કરીને એ સરોવરને કીનારે ગામ છે ત્યાં જઇને સ્ટીમર ઉભી રહી. હીંયાંથી નાધલી કેનાલ ખણેલી છે, તેમાં ખીજી નાધલી સ્ટીમર રાખેલી તેમાં બેઠા હતા. એ કેનાલ આસરે ૫૦) શીટ પોહાલી હશે. એ કેનાલને કરીનાં કેનાલ કરી કહે છે, તથા સ્ટીમરનું નામ લીનેટ કરીને હતું. એ કેનાલ પસાર કીધી કે પાછા સ્ટીમર પરથી ઉતરીને થોડે દુર ખીજી એક સ્ટીમર

શેવેલીયર કરીને કાલમખીયાનાં જેવીજ હતી તેમાં બેસી લોક ફેનીશ (Loch Craignish) પસાર કીધી કે આટલા-ટીક મહાસાગરનું પાણી એ સરોવરમાં આવે છે તે જગા ઉપર જઇ લાગા. એ મહાસાગરનું પાણી સ્કાપ્પા અને જયુશ કરીને પાહાડોની વચમાં આસરે એક મૈલ પોહાળાઇ જેટલું વહેલુ થઇને આવે છે, જ્યાં ખડકો આસરે ૯૦) શીટ પાણીની સપાટીની નીચેથી આવેલા છે. હવે એ સમુદ્રનું પાણી અંદર જોરથી એકદમ આવે છે તેને પેલા ખડક અટકાવે છે, તેથી ત્યાં ધણો મોટો વમળ તેમજ મોળા અથડાવાનાં અવાજ ધણું દુરથી સંભળાય છે. તે રસતે કોઈપણ વાહાણ અંદર આવો શકતું નથી. એટલા-ટીક સમુદ્રવાલાં પાણીમાં આપણે આવ્યા કે ત્યાં ભરતી જોરથી આવવાથી દરીઆની સપાટી પર ધણું ઝીણું ઝીણું વમળો આસપાસ જ્યાં નજર કરતા ત્યાં દીસતા હતા. એ પ્રમાણે જોતા જોતા ધણેકનાં ગામડાં તરફ આવી લાગ્યા. એ જગ્યા પર હમારી સ્ટીમર થોડો વખત ઉભી હતી. હીંયાં શહેરની ખાંણ આવેલી છે. તે ખસો વરસની જુની તથા ૩૦૦) શીટ જાડી છે. એમાં એક વખત દરીઆ ઉભરાવાથી પાંણી ભરાઈ ગયાં હતાં, જેને પાછું બુખાથી કાઢાડતાં ત્રણ વરસ લાગ્યાં હતાં.

ત્યાંથી નીકલતા એખત કરી ગામ જે હાઇલેન્ડની વચોવચમાં છે ત્યાં આવી રોશન હાઇલમાં ઉતર્યા હતા. એ ગામ ધણું નાંધલું આસરે ૨૫૦૦) માણસોની વસતી વાલું એજ નામનાં અખાત ઉપર આવેલું છે, પણ દરીઆ કીનારે આવવાથી ત્યાં લોકો ગરમીનાં દીવસો પર હવા ખાવા ધણું આવે છે, તથા હાઇલેન્ડની વચમાં આવવાથી તેની મુસાફરી કરવા સારું ધણું લોકો ત્યાં ઉતરે છે.

તા. ૧૩ મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે મવારનાં એક સ્ટીમરમાં બેસીને અતરેનાં વખણાયલાં ફીનગાલસ કંવેશ (Fingol's) જોવા ગયા હતા. પેહેલાં ફરક એક લોરન (Firth of Lorn) પસાર કરીને અને ત્યાંથી અસલનાં નાંધણા નાંધણા ખીસમાર થયલા કીલાઓ જોતા જોતા તથા ધણાં નાંધણાં ગામડાંઓ આગલ બંદર કરતા કરતા છેક આટલાન્ડીક મહાસાગરમાં નીકળ્યા. એ વેળા પવન અતીવણી કુકતો હતો, તથા વુટક ઉપર ઉભું રહેવાઈ શકતું નહીં હતું. એ પ્રમાણે છેક દુરથી સ્ટાફા (Staffa) કરીને ટાપુ, જે ઉપર એ ગોફાં છે ત્યાં જઈ લાગયા. અને સ્ટીમરપરથી નાંધણી બોટમાં ઉતરીને કીનારે ગયા. ત્યાં ઉતરતી વખતે પાણીની લીલથી કીનારો ભરેલો હોવાને લીધે ધણી શકતી પડી હતી; જે તપાસીને પગ નહીં મુકીયે તો પગ સડકી જવા વીનાં રહે નહીં. એ લીલ ધણાં લાંબાં અને પતળાં પાતરાંની છે, જેને માણસો આધામાં પણ લે છે, તેનો રંગ આંખાનાં ઝાડને નવાં પાતરાં આવે તેવો લાલ, તથા સવાદ આરો હોય છે. એ લીલ પસાર કરીથી કે પછી તદન મુકા પણ ગોળ અને છુટા છુટા નાંધલા મોટા પથરા પરથી ધાસવાલી જગાપર પુગી-એ ધીરે. ત્યાંથી એક નાંધણી ટેકડી ઉપર થઈને ચુકામાં જવા સારું ખીજ બાજુપર પાછા હેઠળ ઉતરતું પડે છે. એ જગ્યા ગોળ મોટા પથરા આસરે બે શીટ ડાયમેટરનાં પણ ઉપરથી ચોરસની બનેલી છે તે ઉપરથી જવું પડે છે, તથા સીડીની માફક ચઢી ઉતર ગોફાંએલા હોવાથી જાણે કે આજો કુંગર એવા પથરાનો સીડીનો બન્યોલોજ હોય તેમ તે બાજુ દીસે છે તથા લોકોને ચઢવાને પણ સવલ પડે છે. ત્યાંથી પસાર થઈને પેલા ગોફાંઓનાં મોટાં આગલ જઈ પુગાય છે ત્યાંનાં દેખાવની શું તારીફ કરીએ? એ ગોફાં દરીયાનાં પાણીથી તથા

ખીજ કુદરતી રીતથી બનેલા છે, તેની બાજુપર મોટા મોટા ત્રણ ખુણાંનાં થાંભલાઓ હોય તે મુજબ ફરતી દીવાલ પાહાડની બનેલી છે, તથા મધાળાંપરની શીકીંગ પણ ગોળ થાંભલાઓ અરધા ભાગી ગયલા હોય તેમ લટકતા પથરાની છે. તે પાણીની સપાટીથી ૬૦) ફીટથી પણ ઊંચી હશે. એ ગોફાંમાં આટલાન્ડીક સમુદ્રનાં પાણીનાં મોજ ધણાં જોરથી આવે છે, અને અંદર આવી જોરથી અથડાઈ કે ધણી મોટા અવાજ થાય છે. લોકોને જોવા સારું ઉપરથી એક કોરે ભરી લીધેલા છે, જે છેડે ગોફાંની અંદર મુખીબધ છે, જ્યાં ઉભા રહીને તેની વીજ નોંધને આપણે અન્યથા થઈયે ધીરે. બધી ગમતો જાણે થાંભલાઓથી બાંધી લીધેલું હોય તેમ લાંબા પણ એકદમ ભાગી ગયલાં હોય તેવા પથરાથી નકશીકામ કુદરતથીજ બનેલું છે. એ ગોફાંની લંબાઈ ૨૨૭) ફીટ, પોહોળાઈ ૪૨) ફીટ, તથા ઊંચાઈ ૬૬) ફીટની છે, તથા આટની વખતે તેમાં ૨૫) ફીટ પાણી રહે છે. તેની આથમણ બાજુ ઉપર થાંભલાઓ ૩૬) ફીટ અને ઉગમણ તરફનાં ૧૮) ફીટ ઊંચા છે. ખીજ નાંધલા ગોફાં એજ ટાપુમાં ધણા છે, અને જાણે આજુ ટાપુ એ ગોફાંઓનું બનાવેલું હોય તેમ લાગે છે. અહીંયાં કોઈ માણસ રહેતું નથી, કારણ કે દરીઓ જોરમાં હોય છે ત્યારે તેની અંદર ગોફાંઓમાં મોજ અથડાવાથી તોપોનાં જેવાં અવાજો થાય છે, તેથી ધણું ખીહામણું લાગે છે. એક વખતે એક આઘીમારને તેનાં કુટુંબ સુધાં એક રાત રાખ્યો હતો. પણ ખીજે દીને તેણે ફરીથી રહેવા ના પાડી હતી અને હજુ સુધી તે વેરાંન હાલતમાં છે.

એ ગોફાંઓ જોઈને પાછા સ્ટીમરમાં બેસીને તેનેથી સાત મૈલ દુર આયોનાનાં (Iona Isles) ટાપુઓ છે

ત્યાં ઉતર્યા હતા. એ જગ્યા સ્કાટલેન્ડમાં ધણી પાંચ કેહેવાયછે, ત્યાં આશરે ૧૩૦૦ વરસ ઉપર શેટ કોલ મૂખ્યા કરીને ક્રીશ્ચીયન ધર્મનો શેટ હશે તેનું રહેણાણ હતું, અને તે વખતે અહીંનાં અમલ સુરતીપુજ્ય લોકોએ તેનાં પંથવાળાઓને દેશનાં ખીન્ન ભાગોમાં ધણાં હોસન કીધા હતા, ત્યારે અહીંયા તે ખ્રીસ્તીઓ સુખથી રહીને પોતાનાં ધર્મનો ફલાયો કરતા હતા. તેથી તે ધણું પાંચ ગણાયછે અને તેને લીધેજ સ્કાટલેન્ડનાં ૪૮, ફ્રાન્સનો ૧), આયરલેન્ડનાં ૪) તથા નોર્વેનાં ૮) પાદશાહો અહીં દયાપ્રતાંછે. અમલનું એક ભાગી પડેલું ચેપલછે જેનો પાસે ખીજું ૧) દેવળ અને ૧૨૦૦) નાં શાલનું બાંધેલું હાલ પડી ગયલી હાલતમાંછે, અને ત્યાં ધણીએક જીની ધોરો સારાં નકશી કામની પડેલીછે. એ અમલનાં વખતની નોરમન બાંધણીનું કેહેવાયછે. એ ઉપરાંત એક (Nunnery) વેરાગણનું મઠ ખીન્નમાર હાલતમાંછે તે પણ લોકોને દેખાડેછે. તે મધલું નોંધને પાછા ત્યાંથી સ્ટીમરમાં બેઠેલા સાંજનાં છ વાગે ઓખન ગામમાં આવ્યા હતા.

તા ૧૪ મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં દાવાગે ગોન્ડોલીયર સ્ટીમરમાં બેસીને ઓખન છોડીને તેમાં લોક ભીની, લોક લોકી, લોક ઓધપ્પ, લોક નેથ મલીને ચાર સરોવરો પસાર કીધા હતા. એ સરોવરો ધણાં મોટા અને કોઈતો ૨૩) માઇલ લાંબાછે, તેની ઉપરનો દેખાવ પણ ધણો સારોછે. સવારથી બપોરનાં એક વાગા સુધી વરસાદ હતો, તેથી તેની રચના બરોબર દીસી નહીં; પણ ત્યાર પછી સુરજ નીકળવાથી દેખાવ ધણો સારો દીસતો હતો. એ બધા સરોવરોને નેહેરાથી જોડી નાખેલાછે, અને તેથી સ્ટીમરને છેક ઈનવરનેથ (Inverness) સુધી જવાને બની આવેછે. એમને કેલીડોનીઅન કેનાલથ (Cale-

donian Canals) કહે, અને તે અને ૧૮૦૩ થી તે ૧૮૪૭ સુધીમાં બંધાઇ હતી, ત્યાં તેપર સવા કરોડ રૂપીઆ ખર્ચ થયો હતો. એ નેહેરા સરોવરો સુધાં ૬૦) માઇલ લાંબીછે તેમાં બે ભાગ સરોવરોનો અને એક ભાગ નેહેરાનો ખણી કાઢાડેલોછે. એમાં બધા મલીને પાંણી બંધ કરવા માટે ૨૮) દરવાજાછે, જે ૧૮૦) ફીટ લાંબા, ૪૦) ફીટ પોહાળા, અને ૨૦) ફીટ ઊંડાછે. નેહેરા પસાર કરતી વખતે દરવાજા (Locks) બે ડુંગરવાલી જગ્યાપર આવેછે ત્યાંથી સ્ટીમરને પસાર થતાં અતી ધણો વખત થોભવું પડેછે. એ દરવાજા બંધવાનું કારણ એમછે કે ઢળાવવાલી જગ્યાએ નેહેરા હોય, તો પાંણી બે બાજુ પરથી નીકળી જઇને વચ્ચે ખાલી રહે; તેથી જ્યાં હેણા આવેલી હોય, ત્યાં ખીજી જગ્યાવાલી જગ્યાથી પાંણી જાયું મલેછે, તે પસાર નહીં થાય, તેને લીધે પાંણીને અટકાવી રાખવાને બે બાજુપર દરવાજા મુકેછે; અને એક નીચાણની બાજુપરનો દરવાજો ખુલ્લો રાખેછે કે જેમાં સ્ટીમર નેટલાં પાંણીમાં તરેછે, તેટલીજ સપાટીનું પાંણી તેમાં રહેછે. હવે એ દરવાજામાં સ્ટીમર જેવી પેટી કે તે બંધ કરેછે, અને સ્ટીમરની સાંચે ખીન્ન દરવાજો આવેછે જે બંધ હોવાથી તેની પેલી બાજુ ઉપર પાંણી ધણું જાયું રોકી રાખેછે તે ઉપર જવા સારું તે દરવાજાની હેણાથી એક નાંધણો દરવાજો રહેછે તે ઉઘાડેછે, એટલે જગ્યાવાળું પાંણી, નીચાણનું પાંણી કે જેમાં સ્ટીમર ઉભેલી હોયછે તેમાં દોડી આવવાથી પાંણી પોતાના સપાટી બરોબર થાયછે, જેથી સ્ટીમર જાયકાયછે, અને હવે પાંણી બેઉ બાજુપર સરખું હોવાથી સ્ટીમરને જવા સારું દરવાજો એકદમ ઉઘાડેછે. એજ મુજબ જો સ્ટીમર જગ્યાવાલી જગ્યામાં હોયછે તો પાંણીનો દરવાજો

જંઘાડયાથી પાણી નીચાંણવાલી જગ્યામાં દોડી જાય છે, અને પેલા ચરોતરની અંદરનો પાછલો દરવાજો ખંધ રાખવાથી ઉપલા ભાગવાલું પાણી તેમાં ભરાઈને સ્ટીમરને જંઘાણમાં લાવે છે, તથા જ્યારે પાણી બરાબર ચંપાડીમાં આવ્યું કે પછી દરવાજો જંઘાડી સ્ટીમર આગળ ચાલે છે. એ પ્રમાણે નેહેરો પસાર કરીને જ્યાં છેલ્લો દરવાજો છે ત્યાં થોડે એક દુર પાણીના ધોધ જણે Falls of Foyers કરીને કહે છે તે જોવા ઉતરવા હતા. અહીંયાં ઉતારીએને જોવા જવાને બની આવે એટલો વખત સુધી સ્ટીમર ચાલે છે. એ ધોધ જરા દુર હોવાથી ત્યાં જવાને ધોડાની ગાડીઓ ઉભી રહે છે તથા પગે ચાલીને દશ મીનીટમાં જવાય એવો રસ્તો પણ કુંગરપરથી જોડેલો છે. હમણાં એ ધોધ થોડા દીવસના વરસાદને લીધે ભરપુર હોવાથી ધણો જોરમાં પડતો હતો. તેનું પાણી પેટલાં જ્યાંખંધ ૪૦) શીટની જંઘાણથી પડે છે, અને ત્યારપછી તે પડવાથી વીખરાઈને ધણો મોટો ધાઈ ફરી પડે છે. ધોધ ૬૦ શીટની જંઘાણથી પડે છે, જેનો દેખાવ ધણો સારો લાગે છે તથા અવાજ પણ ધણો મોટો થાય છે. એ Falls of Foyers બ્રિટીશ ટ્રાપ્સોના ધોધોમાં સૌથી સરસ ગણાય છે.

એ જોઈને પાછા સ્ટીમર ઉપર ખેસીને ધનવરનેશ શહેરમાં રાતનાં સાત વાગે પુગા હતા. રસ્તામાં નેહેરો તથા દરવાજા પસાર કરતી વખતે સ્ટીમરને એક બાજુ ઉપર ધોણા કલાક લાગે છે ; કારણકે ત્યાં પાંચ છ દરવાજા હારખંધ આવે છે. એ જગ્યાને “ફાઈ આગસ્ટસ” તથા નેહેરના દરવાજાવાલી જગ્યાને “નપચ્યુન ઈસ ક્રેશ” કહે છે. ત્યાં ઉતારીએને ઉતારે છે કે જ્યાં તેઓને તેનીજ પાસે એક કાલેજ હમણાં બંધાયેલી છે તે જોવા જવાને બને છે. તે મુજબ

હમો પણ તે જોવા ગયા હતા, જ્યાં શંટ બેનેડીક્ટનાં પંથનાં સાધુઓ એ કાલેજમાં છોકરાઓને શીખવે છે તેથી તેનું નામ શંટ બેનેડીક્ટશ કાલેજ આપેલું છે. એ ઈમારત ધણી મોટી અને સુખથી રહેવાય એવી બાંધેલી છે, તેમાં ૪૦) છોકરાઓ હાલ શીખે છે તથા છોકરાઓને સુવા રમવા વગેરે ખીજ ધણી બાબદની જોગવાઈ કરી આપેલી છે. એ ઈમારત ઉપર સીતેર હજાર પૌંડનો ખરચ બેઠો હતો, અને તેનીજ પાસે એક દેવલ છે (એ સંઘલું રોમન કેટોલીક પંથને લગતું છે) તે હાલ લોકડાનું કામ ચલાવે બાંધેલું છે, પણ તેને મજબુત બાંધવાનું છે. તે ઉપર ખીજ સાઠ હજાર પૌંડ ખરચ ખેસેલું. એ ખરચનો મોટો ભાગ લાઈ લાવેટ અને મારકવીશ ઓફ બ્રુકે આપેલા છે તથા બાકીનો ખીજો ભાગ ઉધરાણાંથી કીધેલો છે. તેને ચાલુ રાખવાનાં ફંડ સારું એક ધણીએ વીસ હજાર પૌંડ આપેલા છે, તથા ખીજાઓએ પણ તેમાં સારી રકમો ભરી છે. છોકરાઓ પાસથી દર શાલ રહેવાના, ખાવાપીવાનાં, તથા શીખવાનાં ૭૦) થી ૧૩૦) પૌંડ સુધી લે છે. ધનવરનેશ ગામ જરા મોટું છે તથા તેમાં ૧૫૦૦૦) પંદર હજાર માણસની વસતી કહે છે, અને સ્કાટલંડ દેશની ઉત્તર બાજુપર “હાઈ લેન્ડશ” માં આવ્યાથી સારી હવા વાલું કેહેવાય છે. એ શહેર ધનવરનેશથાપર કરી સ્કાટલંડનાં કાઉન્ટીસમાંનાં સૌથી મોટાં કાઉન્ટીનું મુખ્ય શહેર ગણાય છે. અહીંયાં થોડા મોટાલાઓ સારાં અને મોટાં ઘરોથી ભરેલા તથા હોટેલો પણ ધણાં છે. સાંજનાં હમો આસપાસના શહેરમાં ફરી આવ્યા, જ્યાં બંગલાઓ ધણી સારી રાણકનાં છુટા છુટા બાંધેલા દીઠા હતા. અહીંયાંની હવા પણ ધણી સારી કેહેવાય છે.

તા ૧૫ મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં હીંવાની ડાટવાની જગ્યા ને કુંગર

ઉપર આવેલી છે ત્યાંથી ઇનવરનેશ શેડરની રમના જોવા ગયા હતા. એ જગાપરની આસપાસનો ફરતો દેખાવ ઘણો સારો છે, તથા આખું ઇનવરનેશ ગામ અને નદી નેશ પણ ઘણી સારી રીતે દેખી શકાય છે. એ જોધને ત્યાંનું દેવલ જોવા ગયા. એ દેવલ અહીંયાનાં લોકો અગીઆર વરસ થયાં ઉધ-શંછું કરી એ લાખ પૈડ પરચીને બાંધ્યું છે. તે ઉપરાંત આગળ ને એક હ-જાર પૈડનો છે તે તથા “બિપીશમ ફ્રન્ટ” (બ્રીસ્ટીઓમાં “બાપીશમ” આપતી વેળાએ વાપરવાનું) પાણી ભરી રાખવાની યથૂરની કુંડી) ત્યાં ખીજો સામન જીદા જીદા ધણીઓએ ભેટ આપેલા છે. એ દેવલ માફકસર મોટું અને જોવા લાયક છે. તે પછી બજાર જોવા ગયા જે મોટું નથી પણ માફકસર છે. ત્યાંથી આગગાડીનાં રે-શનપર જઇને સવારનાં સવાદ્ય વાગેનો ગાડી-માં નીકળેલા “પીટલોકરી” કરીને ડ્યુક ઓફ એડલના જગા છે ત્યાં કલાક ૧૧ ને અમલે ઉતરીયા હતા, અને ત્યાંની “ક્રી-લીક્રેન્કીનો ઘાટ” (Killiccrankie Pass) જોવા ગયા હતા, કે જે એ પાહાડોની વચમાં આવેલા છે. ત્યાંથી “ગારી” (Garry) નદીનું નાણું પસાર થાય છે તથા આસપાસની રમના પણ ઘણી સારી છે. એ નાણાંની એક બાજુ છેક છેડે પથરની અણી નોકલી છે, તે બધા જોનારાઓને દેખાડે છે કે અહીંયાં આગલ સને ૧૬૮૯ માં લડાઈ થઈ તે વખતે આ પથર ઉપરથી સ્કાટલેન્ડનો એક શાલજર કુદકો મારી નાણાંની ખીજ પાર ગયો હતો, જેની શાજલ ખીજ કોઇથી જવાઈ શકાયું નહીં, કારણકે એ નાણું ત્યાંથી ૧૭) શ્રીટ પોહા-જી અને તેમાં પાંછી ધણું ભરેલું રહે છે. એ જોધને પાછા આગગાડીમાં સાંજનાં ૫) કલાક અને ૧૦) મીનીટ બેઠા, તે ડન્કેલ્ડ (Dunkeld) પોણાં છ વાગે જઈ મુઘા, અને ત્યાં રાયલ હોટલમાં ઉતારો

લીધો હતો. એ ડન્કેલ્ડ આસરે ૮૦૦) માણસની વસતીવાલું સ્કાટલેન્ડનું એક નાંધલું ગામડું ‘ટ’ (Tay) નદીપર આવેલું છે, અને હાઇલેન્ડમાં જવાના એક ઘાટ દાખલ ગણાય છે. એ જગ્યા પાહાડોની ખીજમાં આવેલી હોવાથી ઘણી લીલાતરી ભરેલી તથા ફળવંત ગણાય છે; અને કેટલકાં એને ઉત્તર તરફના પેટ્રેસતનો બાગ કરીને ખીજોલ એ છે. એ ગામડું ડ્યુક ઓફ એડલના હમતકમાં છે. હમા તરતજ ત્યાંનાં ડ્યુક ઓફ એડલનો પાર્ક જોવા ગયા હતા. એ પાર્ક જોવા જવા મારું જો એકજ ધણી હોય તો તેને ૨૧ શીલીંગ તથા ધણાં જણાં હોય તો માણસ દીઠ ૧) શી-લીંગ શી આપવી પડે છે. એ પાર્ક ધણોજ મોટો છે અને તેની આસપાસની જગા એ ધણીનો છે. અમલ એ મીલકતમાં ધણાં માડો હતાં નહીં, પણ સીતેર વરસ ઉપર એક ડ્યુકે તેમાં લાઈનાં માડો રોખાથી હમણાં તેની આવક અતી-ધણી વધી ગઈ છે. હાલમાં એ માડો વચીને પોણાં ત્રણ કરોડ થયાં છે. અ-સલ સને ૧૭૩૭ માં બેજ માડ પેટ્રેલાં ઇટલીથી લાવીને રોખા હતાં, જે અમલ પણ હજી સલામત છે અને તે ધણાં મોટાં થયાં છે; તેની જાંઆઈ ૯૦) શ્રીટ તથા જમીનની ઉપર ૩) શ્રીટ જાંઆઈ તેનાં પેંડનો પેરાવો ૧૦) શ્રીટને છે. એ ઉપરાંત ખીજી ધણી જતનાં માડો ખીજી ઉગાડેલાં છે. અહીં એક વખતે આપણી નામદાર મહા-શંછી મુલાકાતે ગયાં હતાં, તેવણના હાથે એક ફરનું માડ રોપેલું તે બધાંઓને દેખાડે છે. અહીંયાં અમલ એક દેવલ સને ૧૩૧૮ માં બાંધવા માંડેલું તે સને ૧૪૦૦ માં તૈયાર થયું હતું. તેને રીફ-રમેશનના વખતમાં (આસરે ૩૦૦ વરસ થયાં) ભાંગી નાંખ્યું હતું, જેનાં બચેલાં બંદરે હજી મુઘી સારી હાલતમાં પ-ડેલાં છે, અને તેને બદલે ખીજી એક

દેવલ તેનીજ પાસે હમણાં બાંધેલું છે, જેમાં
એનાં માલેક ડ્યુકશ ઓફ ઓક્સલ ને
ડાટવાનો Vault છે. એ ઇસ્ટેટપર હમ-
ણાંનાં ડ્યુકની મા રહેછે, અને તેણી પોતે
જીવણ ત્યાં સુધી એની ઉપજ ખાશે. ત્યાર
પછી એનાં છોકરાને મલશે. એ ડ્યુકની
અહીંયાની જગા નજદીક સીતર મેલ પે-
રાવાની તથા ત્યાર લાખ પૌંડની ઉપજ
વાલી કહેછે. ડન્કેલડમાં હાટલો જે ત્રણ
તે ઘણાં સારાંછે, અને જે મોટા મોહાલો
છે તેમાં માફકમરની સારી ઇમારતોછે.
એનો પહેલો દેખાવ મોટું ગામડું હોય
તેમ દેખાયછે, પણ તે એકજ મોહાલો
પચાસ કીધા કે પછી કોઈ ઇમારતો દીસતી
નથી. અતરથી સ્કાટલંડ મધિનો હાઇલેન્ડની
જગ્યા સહ થાયછે, તે ઘણી ખરી કુંગરો
તથા પાહાડોનીછે અને તે ઉપર ઘણાં
ઝાડ કે બેતીવાડી થતી નથી; પણ હીધર
જાતનો પાલો અતીઘણો થાયછે. એ પા-
લાનાં મુળોયાને જમીનમાંથી આસરે છ
ચોરસ ઇંચ ઓછી ત્યાંથી કાપીને સુકવી
કોલસાને બદલે બાલવાનાં કામમાં લેછે,
અને હાઇલેન્ડનાં ઘણાં ખરાં ગરીબ લો-
કોને એ કારણસર તે ઘણી ઉપયોગી ચર્ધ
પડેછે. એને ‘પીટ’ કરી કહેછે.

તા ૦ ૧૬ મી જુલાઈ ૧૮૮૧—હમણે
ડન્કેલડ આજે સવાગનાં છોડ્યા આગમજ
ત્યાંથી ત્રણ માઇલ દુર “હરમિટજ” ના-
મનું એક નાધલું એકજ ઓરઘનું ઘેરછે
તે જોવા ગયા હતા. એ ઘેરમાં હાલ કોઈ
જોવા લાયક નથી; પણ આગલ તેને
અંદરથી બંધ મોહાડું જોવાનો આરશી-
ઓથી મઠી લીધેલો હતો, અને આપણી
મહારાણી જ્યારે અને ૧૮૪૨ માં અહીં
આવ્યાં ત્યારે ઘણાં સજાગારયો હતા.
એની એક બાજુ પાણીનો મોટો ધોધ
પડેછે તે બાજુપરની બારીને અસલ પદો
કીધેલો હતો, તે કોઈ જોવા જાય તેને
ત્યાંનો રખેવાલને બારી આગલ લઈ જઈ

ને એકાએક પદો ઉઘાડતો જઈ પેલા
ધોધની નજદીક એકદમ આવ્યાથી દર
લાગતો હતો. પણ તેનાં ઘણી ડ્યુક ઓફ
ઓક્સલ પોતાની જગ્યાપરના પુલપરનો વેરો
વધારયાથી કોઈ હસદખારે એ ઘેરને દાર-
ગોળાથી ઉડારી મુક્યું હતું. ત્યારપછી
તેને અસલની હાલતમાં પાછું બાંધ્યું નથી.
એ જગ્યાએથી પાણીનો ધોધ પડતો
દીસેછે તે “બ્રેઆન” નદીનો હોવાથી
તેને (Falls of Braan) કરી ઓલ-
ખેછે, જે ઉપરથી નીચે આવતાં વચમાં
એક મોટા પથરો આવ્યાથી તે પાણી
ત્રણ ભાગમાં વીખરાઈને પડવાથી
તેનો અવાજ મોટો થાયછે. ત્યાંથી
નીકલેલા “રમબર્લીંગ બ્રોડજ” કરી-
નેછે ત્યાં ગયાં હતાં. એ જગ્યાની
આસપાસ મોહાડું જંગલ આવેલુંછે,
અને તે પુલની હેઠાણમાં સામેનો બાજુ-
એથી પાણીનો ખીજો મોહોટો ધોધ પડેછે,
તેથી તથા આસપાસ બધે લીલાતરી તથા
પાહાડો આવ્યાથી તેનો દેખાવ ઘણોજ
સુંદર લાગેછે. એ જોયા પછી કસાક દશ
અને દશ મીનિટ આગગાડીમાં બેઠા અને
“પર્થ” (Perth) શહેરમાં બપોરનાં પુગા
હતા. એ શહેર આસરે ત્રીસ હજાર મા-
ણસોની વસતીવાળું સ્કાટલંડમાં “ટે”
(Tay) નદીપર આવેલુંછે, અને અહીંયાં
૩, મજલીન તથા રેસમનાં કપડાં વણવાનાં
તથા ખીજ કારખાંનાંછે, તેમાંનું એક
પુલરનું રંગવાનું કારખાંનું જોવા ગયા,
હતા. એ કારખાંનાંમાં લોકોનાં પહેડેલાં
કપડાંઓ, જેનો રંગ ઉડી ગયો હોય તથા
વાપરવામાં ડાઘ પડેલા તથા મેલાં થયાં
હોય, તેને રંગથી તથા દવાથી પાછાં ધો-
ઈને નવા જેવાં બનાવેછે. એ મુજબ
ધોવા સારું ડુનીઆનાં ઘણાં દેશવરો-
માંથી લોકોનાં પોશાક, કપડાં, કેસોનાં
કવરો, ગલીઆ, હાથનાં મોજાં અને કપ-
ડાંનાં તથા કીડનાં ઘોટા વગેરે માફલે

જેન તેને જોઇતી રસાયન (Chemical) મેળવણીમાં ધોઇને પછી ઇસ્કી કરીને એવાં તો સરસ બનાવેછે કે [જાણે તદન નવાંજ કપડાં હોય. કાચા રંગની છટિ તથા ખીજી કપડું મેલું થયેલું હોય તેને વગર રંગ જાય નવાં જેવું કરી આપેછે, અને જેના રંગ ઉડી ગયો હોય તેને અચ્છલનાં જેવાંજ પાછા કરી આપેછે. જો ઉતનાં કપડાં હોયછે તો તેને ધણાં ગરમ પાણીમાં અને સુતરાઉ હોયછે તો કુકાં પાણીમાં, અને રેશમી હોયછે તો થંડાં પાણીમાં તેમાં ખીજી દવા ધ નાંખીને ધોયછે. તેમાં જો ઉન અને સુતરનું બનાવેલું કપડું હોયછે તો તેને પેહેલે એક મેળવણીમાં નાખ્યાથી ઉતવાણેજ ભાગ સાફ થાયછે, તથા ખીજી મેળવણીમાં નાંખવાથી સુતરવાણેજ ભાગ સાફ થાયછે, અને જો કપડાં ઉપર ધણાં ડાઘ પડેલા હોયછે તો તેને (Spirit of Petroleum) - આપણે અમેરીકાનું ગ્રાસનું તેલ જે બાલીએછે, તેની (Spirit)માં નાંખીને જોઇતી વરાળ આપીને એક ગાસણમાં સંચાથી તેને ખુબ ફરવી તેનાં ડાઘો કાઢાડી નાંખેછે અને પછી ધોયછે. હવે એ કપડાં જે ધોવાથી કચચલી વલી ગયાં હોય, તેને એક સંચામાં એનીને સરખાં કરવા ઉપરાંત ખીજી સંચામાં તેને ખશ મારેછે અને ઇસ્કી કરવા આગમજ માણસોનાં દીલનાં આકારના કુકનાં તકયાઓ ઉપર ચઢાવી તેની બધી કચચલી કાઢાડી નાંખેછે, અને સ્ટીમ તેની ઉપરથી પસાર કરી છેક છેલે તેને માહરો કરી સંચામાં ઝલેલ થવા નાંખેછે. એ કારખાણું ધણું મોટું છે, અને તેમાં દરરોજ ૧૫૦૦ માણસો કામ કરેછે તથા દર વરસે ૧૨,૦૦૦ પાર હજાર ટણ કોલશો ખપેછે, તથા પોતાનાં સંચા પોતેજ બનાવવા સાથે એક જીકું કારખાણું રાખેલું છે. તે ઉપરાંત કપડાં હજારો ધણીનાં આવેછે તે

દરેકને ઓલખી છૂટાં પાડવા સાથે હી-શાખ રાખવાને ૫૦) માણસો લાગેછે. દરેક એ ધણીએ પોતાના આડતીઆ રાખેલાં છે, તેમાં માથા દેશમાં તો ૩૦ થી ૫૦ આડતીઆની કુકનો છે. એ મુજબ બધે પેહેડીઓ રાખી કપડાં મંગાવી આ-હીથી સાફ કરી છૂટાં પાડી આડતીઆઓ ઉપર પાછાં મોકલાવ્યાથી માલ ધણીઓને ઘેર બેઠાં તે મળેછે.

એ જોઇને પાછા આગગાડીમાં બેસીને નીકલેલા “બર્નટ આયલંડ” (Burnt Island) કરીને જગાએ ત્યાં ઉતરીને સ્ટી-મરમાં બેઠા અને અરધા કલાકમાં ફર્થ ઓફ ફોર્થ (Firth of Forth) પસાર કરીને ગ્રેન્ટન (Granton)માં ઉતરીઆ હતા, એ જગ્યામાં ‘ફોર્થ’ નદી (North Sea or German Ocean) નોરથ સી અથવા જરમન માહસાગરમાં પડે છે તે આસરે ( ) માઇલ પોહોળી છે. ગ્રેન્ટનથી પાછા આગગાડીમાં બેસીને ૧ કલાકમાં એડીન્બરો જે સ્કાટલંડનું મુખ્ય શહેર છે ત્યાં આસરે સાડા પાંચ વાગે પુગા, અને પ્રીન્સ સ્કીટમાંનાં ‘પેલેસ હાઉસ’માં ઉતારો લીધો હતો. થોડાવારમાં પાછા ફરવા નીકળ્યા તે લીટરરી શાશવ-ટીનાં મકાનમાં કુલોનું એકઝીમીશન જોવા ગયા, જ્યાં કુલનો થોડો એક સંગ્રહ કીધેલો હતો. એ જગ્યાપર આંધળાં માણસોનું વાજી વાગતું હતું, જેમાં બધા જણાં બેહુ આંખે અપંગ હતા, અને પોતાનાં ધ્યાનમાં રાગ રાખેલા તે ઉપરથી વળડતા હતા. એડીન્બરોમાં આંધળાઓ સાથે આશરણ (Asylum) છે, ત્યાં એ ખીચરાઓને ધંધા શીખવવાથી તેઓ પોતાનું ગુજરાંન કરેછે. તે જોઇને પછી એડીન્બરો શહેર જોવા નીકળ્યા, તે પેહેલાં “આર્થરસ સીટ” (Arthur's Seat) નામના કુંગરપર “કુવીનસ રાઇડ” કરીને ફરવાની જગ્યાપર ગયા હતા,

જ્યાંથી આશપાસનો દેખાવ ધણો સુંદર લાગે છે. એ રસ્તાનું નામ રાણીને ફરવાની જગ્યા આપ્યું છે, તે ધણું જ મ-
શાબર છે. એક ગમ નાંધળી ટેકરીઓ અને તેની વચમાં નજર કરીએ ત્યાં સુધી રાષે-
લાં એતરો તથા ખીજાં નાંધળાં ગામડાં-
ઓ દીસતાં હતાં. ગામનું લોક આસ-
પાસની ટેકડીઓ ઉપર ચડ ઉતર કરતું
તથા કોઈ પાણીનાં તલાવમાં રમકડાં-
નાં વાહાણો તરાવતાં તથા ખીજી ગમતો
કરતાં, તેથી દેખાવ મનપસંદ લાગતો હતો.
ત્યાંથી નીકળેલા East end તરફ ગયા,
જ્યાંનાં ધરો હારખંધ એક સરખાં અને
મોહાટા રસ્તા તથા હવેલીઓથી તે એટલું
તો ભવકાભરેલું લાગતું હતું કે લંડનથી
ઉતરતું એજ શહેર હોય એ આત્યારસુધી
જોયું છે, અને બાકીનાં ખીજાં શહેરો જો
કે એથી વધારે વસ્તીવાળાં છે તોપણ એની
ગોઠવણ તથા હવેલીઓ તથા રસ્તાઓની
બરાબરી કરી શકતાં નથી. એ શહેરને
હમણાનાં વખતનું એન્ડેન્સ કરી લોકોએ
નામ આપેલું છે, તેનાં કારણમાં કહે છે
કે આગલનાં એન્ડેન્સ શહેરની ધમારતો-
ને મલતી અતરેની હવેલીઓ બાંધે-
લી છે. એ શહેરનાં એક બે મોહાલા-
ઓ, તેમાં મુખ્ય કરીને જ્યાં હોય ઉત-
ર્યા હતા તે પ્રિન્સ સ્મીટ ધણો સરસ
ગણાય છે, અને તેની એક બાજુએ હાર-
ખંધ ધમારતો છે. એ મોહાલો ટેકડીપર
આવેલા છે, અને તેની સામેની બાજુએ
ખીજી ટેકડી આવેલી છે, તેની વચમાંની
ખીનમાં એક બાગ બનાવેલો છે, તથા ટેક-
ડી ઉપરનાં ધરો ચડ ઉતર બાંધવાથી
તેનો દેખાવ નવાઈ જેવો લાગે છે. એક
મોટી ધમારત જે ગરીબ છોકરાઓને શી-
ખવવા સારું કોઈ ગ્રહસ્થે આપેલી છે તે
ધણી સરસ તથા જાણે એક મોહાટો
મહેલ હોય તેવી બાંધેલી છે. એ પ્રમાણે
ખીજી ધણી હવેલીઓ સારી અને

રોનકદાર જોવામાં આવે છે. એડીનબરોની
વસતી ૨,૨૮,૦૦૦) બે લાખ અઠાવીસ
હજારની કહેવાય છે. અને એ શહેર સ્કોટ-
લાંડ દેશનું પાચતમું ગણાય છે તથા બે
ભાગમાં વહેંચાયેલું છે, જે જુનું અને
નવું શહેર દાખલ એકબીજા છે. જુનાં
શહેરમાંની અસલની ધણી ધમારતો
હજી સલામત અને મોહાલાઓ મંકડા
છે, પણ નવાં શહેરમાંની ધમારતો ધણીજ
સરસ અને રસ્તા ધણા મોહાળા છે. એ
જેલુ શહેરો જે ડુંગરાપર આવેલાં છે, તે-
ની વચમાં પ્રીન્સ સ્મીટનો બાગ ખીડમાં
બનાવી તેઓને છુટા પાડેલા છે. એ શહેર
૨) થી ૨૫ માઇલ જગ્યા રોકે છે.

તા. ૧૭મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે
સવારનાં એડીનબરોથી આસરે સાત
માઇલ દુર “રોયલીન ચોલ” કરી
દેવલ છે તે જોવા ગયા હતા. એ
દેવલ આસરે ૪૫૦) વરસ થયાં બાંધે-
લું છે. તેની અંદર થાંભલા, દીવાલો,
તથા શીર્ષાંગ વગેરે પથરની નકશીનાં
છે, અને તે નકશીની તારીફ એવી છે
કે એક બાજુ ઉપરની નકશી પાછી ખીજી
બાજુપર કીધી નથી, અને તે સધલું જો
કે આટલાં બધાં વરસ થયાં તોપણ ધણી
સારી રીતે જાલરી રાખેલું છે, અને એ
દેવલ નકશીની બાબદમાં ખીજાં બધાં
દેવલો કરતાં ધણું સરસ ગણાય છે. વળી
કોઈ તો એટલે સુધી કહે છે કે આખી દુ-
નીઆમાં એની બરાબરનું દેવલ નકશી
કામમાં કંઈ નથી. ધયા કદાચ જ હોય, પણ
અહીં કારણ એ કે તેનો દેખાવ એ નક-
શીઓથી કાંઈ તદ્દન જુદો તરંગેનો લાગે
છે. એ દેવલ કાંઈ મોટું નથી. એનાં થાં-
ભલાઓ જે દરેક જુદી જુદી નકશીનાં
છે, તેમાંનો એક થાંભલો જે ધણો નક-
શીદાર છે તે જોનાર ધણીને એપ્રેનવીશ
પાલરને નામે એકાદ આવે છે. તેની ઉપર
જાણે કુલનો હાર બાંધી લીધેલા હોય

તેથી નકશી પાડેલી છે. એ થાંભલા વીચે કહે છે કે દેવલ બાંધતી વખતે કોઈ ધણે હુશીઆર કારીગર ને ખીબ છોકરાઓને પથરનું નકશી કાંમ શીખવતો હતો, અને એ દેવલસાઈ થોડાં એક થાંભલા બનાવ્યા પછી પોતે ખીજ તરાંહ શીખવા સાઈ ઇટલી ને તે કાળમાં આવા હુનરમાં પ્રવીણ ગણાવું ત્યાં ગયો, તેટલાં તેનાં એક શાગીદ ને ધણોજ ચંચલ હશે તેણે એ થાંભલો પોતે બનાવ્યો, અને જ્યારે પેલો ઊસ્તાદ ઇતલીથી પાંચે ફર્યો ત્યારે તેને એ થાંભલો પોતાથી કદીખી બની શકે નહીં તેવો સરસ લાગો જોયો તે છોકરાની અદેખાઈ કરી ગુસ્સામાં આવી તેને મારી નાંખ્યો હતો. એ દેવલ હમણાંનાં અરબ એાફ રોશલીનનાં આગલા વડાવા શર વીલીયમ સેન્ટ કલેરે બાંધ્યું હતું. એ જોઇને એડીનબરોનાં થોડા બાગમાં ફરીને વરસાદ ધણે પડવાથી હમોને પાછા જલદી હાતલમાં આવવું પડ્યું હતું.

તા ૧૮મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં ધી ઇસતરેન ઓઇલ કમ્પની, (The Straiton Oil Company, Limited Loan head near Edinburgh) નું પેરીશીન ઓઇલ તથા મીણુ બનાવવાની જગ્યા જોવા ગયા હતા. અહીંયાં કોલસાની ખાણ માફક જમીન જાડી ખણીને તેની અંદરથી શેલ (Shale) કરીને એક જાતની ધાતુ પથર તથા કોલસાને મલતી કાઢાડે છે. તે ખાણમાં હમો હેાઇસ્ટ લીફ્ટથી અંદર ગયા હતા. તે આસરે ૫૧૬ ફીટ જાડી છે. તેમાં અંધારું હોવાથી હમારા દરેકનાં હાથમાં બતીઓ આપી હતી, તેથી કરીને એક લાંમખી રેલરી, ને આસરે ૮૦૦ ફીટ છે તેમાં જઈને પેહલાં ચુનો બનાવવાની પથરની ખાણ જોઈ, અને તેનથી જરા ઉપર એ શેલ (Shale)ની ખાણ હતી. અહીં-

યાં તે ધણી જામી ખણેલી નહીં હોવાથી વાકું વલીને ચાલવું પડ્યું હતું. એ શેલનાં પથરનું ૫૩ સાત ફીટ જાડું છે, ઉપર હેડે તથા આજુબાજુ જ્યાં જોઈએ ત્યાં એજ જાતનો પથર દીસતો હતો, તેને ખણીને અંદર થોડાની તરામમાં નાંખી જ્યાંથી બાહાર કાઢાડવાના કુવો છે ત્યાં લાવીને લીફ્ટ (Lift)થી બાહાર કાઢાડે છે. એ મુજબ દરરોજ ૧૦૦) ટણુ એ શેલનો પથર કાઢાડે છે, તે ઉપર દર ટણે ૨૭) પેની ખરચ આવે છે, એ પથરને કાઢાડ્યા પછી તેને ભાંજીને નાંધલા કટકા કરી ભટ્ટીમાં નાંખે છે, જ્યાં ઓગલીને એની ગ્વાસ થાય છે, તેને નલીઓમાંથી સ્ટીમનાં વાસણમાં બધ જઈ તેનું પાણી બનાવે છે, પછી તેને સાફ ચોખી કરવા સાઈ જતરમાં ગાણે છે. ને અરક પેહલાં નીકલે છે તેને “નાપથા ઓઇલ” અને પછીનું ને નીકલે છે તેને “લુપ્રીક્ટીંગ ઓઇલ” કહે છે, અને તેની પછીનું ને નીકલે છે તેને પેહલા દરજ્જાનું લુપ્રીક્ટીંગ ઓઇલ અને સૌથી છેલ્લો થરો રહે છે તેને “પેરીશીન ઓઇલ” કહે છે. પેહલું “નાપથા” ને નીકલે છે તે રંગમાં ભિલવા તથા ઇંડીયારખર બનાવવાનાં તથા ખીજ રીતે ટરપેન્ટાઇનનાં તેલની માફક કામ આવે છે. લુપ્રીક્ટીંગ ઓઇલ સંચાઓને સાફ તથા ચાણુ રાખવાનાં કામમાં ખીજ વનસ્પતીનાં તેલ સાથે ભિજીને વાપરે છે, અને પેરીશીન ઓઇલને એક ઠીંબવવાનાં (Freezing) સંચામાં ઘટ કીધાથી તે મીણુ જેવી વસ્તુ થાય છે. એ સંચામાં શીલીન્ડર (Cylinder) છે તેમાંથી પવન ખાલી કરી નાંખે છે, અને તેની અંદર જરા ઇથર નાંખી શીલીન્ડરને ગોળ ફરવાથી ઇથર અંદર પંચરાધ જઈને તેને ધણુંજ થંડું કરે છે. હવે શીલીન્ડર પેલા પેરીશીન ઓઇલનાં વાસણમાં ફરીને

તે તેલને જામકી લેછે કે તરત તેની ઉપર બંધાધને તેનાં પોપડા થવા માંડેછે, જેને એક છરીથી કાઢાડી એખવી લઇ પાછા શીલીડરપર ફરીને કઠણ મીણ બનાવેછે. એ મીણની પેરીશીન કેન્ડલશ (મીણખવી) બનેછે; આકીને જે કચરો રહેછે તેનું “એમાનીઆ” બનાવીને ખાતર દાખલ ધણી સારી કીમતે વેચેછે. શેલ (Shale)માંની ગ્વાશ જે તેલ થતાં બાકી વધેછે તે ગ્વાશને ૨૬ થવા દેતા નથી, પણ બાઇલરમાં પાછી ખીજી નલીમાંથી લઇ જઇને બલતણ દાખલ બાલેછે. જે ૩૦૦) ટણ પેલો પથરો કાઢાડેછે, તે તેમાંથી ૧૦૦) ગ્વાલન એ બધી જાતનું તેલ તથા મીણ નીકલેછે; તેમાંથી નાપ-કનું તેલ દર ટણે પૌંડ ૨૦) લગે તથા પેરીશીનનું મીણ તથા પેટ્રેલાં નંબરનું લુધીકીડીંગ આઇલ દર ટણે પૌંડ ૪૦) લગે તથા ખીજી નંબરનું પૌંડ ૩૦) લગે વેચેછે. એ પેરીશીનનું મીણ જે કીજીઆથી બનેછે તે પેટ્રેલાં કાલા રંગનું થાયછે તેને સાફ કરવા સાફ બાળેલાં હાડકાંનો કોલસો નાંખીને પાછું કચરીને પાછી જેવું તેલ કાઢાડેછે, પછી તેને Mould (મોલ્ડમાં) નાંખીને લાઇનાં કટકા જેવું સફેદ મીણ બનાવેછે.

એ જોઇને પછી પ્રીન્સ એમલબર્તનું માન્યુફેક્ટ જોવા મળ્યા હતા. એ શારલટ સ્કુવેરમાં આવેલુંછે, અને તે ઉપર ૧૬૦૦૦) સોળ હજાર પૌંડ ખર્ચ ખેડાઇ. એના ચાંબલાની આર બાજુ ઉપર એની જીંદગીને લગતી વીચરો કોતરી કાઢાડીછે, તેમાં એનાં લગનની કીયા, એનાં કુટુંબ સભ્યની સખી, ગ્રેટ એકઝીબીશન ઉધાડવાની કીયા, તથા જે જે નીશાળોનાં છોકરાંએ એણે કર્યાંના વેહુર્યા હશે, તે વીચરે બાબદા કોતરેલીછે, અને તેનાં આર ખુણાંઆપર “ નોખીલીટી ” દાખલ એક ઉમરાવ તથા ઉમરાવનાની તથા

ખીજાં ખુણાંપર હનર અને વીધા, ત્રીજે ખુણે મેહેનત (ખેતીવાડીનાં હથીવારો સાથે માણસો ઉભેલાં), ચોથે ખુણે રાજ સાકરી (Service) દાખલ શેલરો તથા શેલજરો પાડેલાછે. એ સઘલાંની ઉપર પ્રીન્સ આલબરટનું પુતળું ઉભુ રાખેલુંછે. તે સઘળું પંચરસ ધાતુ (Bronze Metal)નું બનાવેલુંછે. તે જોઇને Royal Botanical Gardens જોવા ગયા હતા. જ્યાં ઘણાં ઝાડોનો મંથ્રદ કીધેલોછે. તેમાં ઘણી નવાઇનાં ઝાડોમાં ટેલેગ્રાફ પલાંનટ (Telegraph Plant,) તથા (Desmodium Gyran) કરીને એક નાઇળું ઝાડછે, જેનાં જીણાં નવાં પાંતરાંએ પોતાની મેળે ઉપર હેડે હીબ્યા કરેછે; તથા ફ્લાઇ ટ્રેપ (Fly traps) કરીનેછે, જેનાં પાદડાં બે ભાગમાં હોયછે, અને જેવી એક માખી તેની અંદર મીઠાશને લીધે ખેડી કે તરત બંધ થઇને પછી આસતે આસતે તેને બાજુમાંથી દાખીને મારી નાંખેછે અને તેનો રસ ઝોરાક દાખલ ચુસેછે. એક માખીને તે બે માસ સુધી અંદર રાખીને રસ ચુસીને પછી તેનો છુંછો બાહ્ય નાંખી દેછે. એ મુજબની એક માખી હમા-એ પકડાયલી જોઇ, જે પાદડાંને જી-ધાડીને જોતાં તેમાં તરતનીજ મરણ પાંચેલી હતી. એ ઉપરાંત (Wax Palm) કે જેનાં પાદડાંને ગરમ પાણીમાં નાખી-એ તો તેની ઉપરથી મીણ જેવી વસ્તુ તરી આવેછે અને તેનું મીણ બનાવેછે, તથા પાણીની અંદર એક જાતનું ઝાડ ઉગેછે, જેનાં પાદડાં જાણે જાલીનાં બનાવેલાં હોય તેમ સુકેલાં પાદડાં વગર માસનાં આવેછે, તે ઉપરાંત (Cow tree) નામનું એક ઝાડ હમણાંજ મરી ગયલું હતું, જે અંમેરીકામાં ઉગેછે, અને તેમાં જો ખીણા ભરે તો દુધ નીકળેછે. તે દુધ ગાયનાં દુધનાં જેવો ગુણ

ધરાવે છે. એક બાજુ પર ફોશીલ ત્રી (Fossil tree) (ધણાં વરસ ઉપર ડટાઇ ગયેલાં ઢાડાં) મુકેલાં હતાં, તેનો દેખાવ જાણે પથર હોય તેવો જ હતો, અને જો તેને આપણને વગર ઓલખાવે જોઇએ તો પથર સમજીને ઇલાયા વગર રહીએ નહીં.

એ સુધયું જોઇને એડીનબરોનો કોલો જોવા ગયા હતા. તે એક ટેકડી ઉપર બાંધેલા છે, અને અસલનાં સ્કાટલેન્ડનાં પાદશાહોનાં વખતમાં (State prison) પાદશાહી કેદખાના દાખલ કામે આવતો હતો. છેલ્લેલો તે સને ૧૭૯૪માં એ કામમાં આવ્યો હતો ત્યાર પછી હમણાં ત્યાં બરાબર કરીને સીપાઈઓને રાખેલા છે તથા અસલનાં સ્કાટલેન્ડનાં રાજનું બેરોર હજી ત્યાં મુકેલું દેખાડે છે, તેમાં એક તાજ, હીરા અને માતી જડેલું તથા રાજ છડીઓ (Mace) મેસ તથા (Order of the Garter) ગારટરના ખીતાબનાં ચાંદ તથા થોડીએક વીટીઓ છે. એ કીલામાં એક દેવમંદિર, તે અહીંયાં સૌથી જીનું છે, જેને સને ૧૦૯૩ નાં શાલમાં રાંધી મારગેરેટ બંધાવ્યું હતું. હાંયાં એક માટી તોપ છે, જેને મોનસ મેગ (Mon's Meg) કરીને કહે છે, જે સને ૧૪૭૬ નાં શાલમાં મેલજીમ દેશનાં મોનસ ગાંમમાં બનાવી હતી; તેને સને ૧૬૮૨ નાં શાલમાં ફ્રાંસનાં ફ્રાંસી ગયાથી ૨૬ પડેલી કીલો જોવા જનારાઓને દેખાડે છે. એને લોખંડનાં સ્ક્રીઆઓના પટાથી જડી લઇને બનાવેલી છે. તે જોઇને અસલનું પાર્લામેન્ટ હાઉસ જોવા ગયા હતા. એ જગ્યા માટી છે ને અંદરથી દીવાનખાંનું સાફ સજીવરેલું છે; તેની શીર્ષાંગ જે લાકડાંની નકશીની બનાવેલી છે તે ધણી જોવા લાયક છે. હાંયાં હાલમાં દરબાર બેરે છે તથા જે કીતાબખાંનાં રાખેલાં છે. તેમાંની એકમાં જે લાખ એસી હજાર પુસ્તકો તથા ખીજી જે વજીલો સાફ છે, તેમાં સાફ હજાર પુ-

સ્તકો છે. એ ઈમારત સને ૧૬૪૦ નાં શાલમાં બાંધી હતી અને તેમાં છેલી પાર્લામેન્ટ સને ૧૭૦૭ માં બેઠી હતી, જે વખતે ઇંગ્લાંડ સાથે જોડી નાખવાની સરતો ઉપર થઇ કરીને એ છેલી પાર્લામેન્ટ બરખાસ્ત કીધી હતી. એ ઈમારત બાંધતી વખતે ૧૧,૬૦૦) પૌંડ ખર્ચ લાગેો હતો.

ત્યાંથી નીકળેલા એડીનબરોનાં સૌથી જીનાં શહેરનો વખણાયેલો મોહાલો હાઈ ઇશતરીટ (High Street) જોવા ગયા હતા. એ મોહાલામાં અસલનો સ્વતંત્ર પાદશાહીનાં વખતમાં મોટા મોટા ઉમરાવો રહેતા હતા તે ધરો હજી સલામત છે, અને જો કે હમણાં તે સારી રેનકનાં દીસતાં નથી તોપણ તે વખતે મારથી પાંચ માળનાં હોવાથી ધણાં નવાઈનાં લાગતાં હતાં. એ ધરોનાં બારણાં ઉપર હજી અસલનાં ઉમરાવોનાં ખાનદાંનની નીશાનો (Coat of Arms) પાડેલો છે. એ ધરોમાં હાલ ધણાં ગરીબ માણસો રહે છે. એ જ મોહાલામાં અહીંયાંનો વખણાયેલો મુધારક જોન નોકશનું એક ધણું જ નાધણું ધરે છે, તે ઉપર લોકોને જોવા સાફ પાટકું મારેલું છે. એ મોહાલાને છેડથી હોલી રૂડ (Holy Rood) નો મેટલ આવેલા છે, તે જોવા ગયા હતા. એ મેટલ અસલનાં પાદશાહો વાપરતા હતા. તે ચોખ્ખુ બાંધેલો છે, તેનાં ડાખી બાજુનાં ઓરડાઓ હજી લોકોને દેખાડવા સાફ ખુલા રાખેલા છે. એ ઓરડા અસલ રાંધી મેરી (સ્કાટલેન્ડનો છોકો તથા ઇંગ્લાંડનો પેટલા જેમસની મા) ના તથા જે ઓરડામાં તેણીનો ચાર રીજીઓને મારી નાખ્યો હતો તે તથા તેણીનો પલંગ, આરસી, ખુરસી તથા ખીજો સામન હજી રાખેલો છે. એ મેટલ જોઈ ત્રણસો વચ્ચેનો જીનો છે, તોપણ ધણી સારી હમણાંની બાંધણીનાં જોવા બાંધેલો ને હજી થલુ જયારે ઇંગ્લાંડનાં પાદશાહો તથા

રાણીએ એડીનબરો આવેછે, ત્યારે વાપરેછે. આપણાં મહારાણી હમણાં વૉલન્ડી-અરોની કવાયદે જોવાનું આવનારછે તેવણને ઉતરવા સાથે અહીંયા તૈયારી થતી હતી. એ મહેલને બગતું એક દેવલ અને ૧૧૨૮નાં શાલમાં મારગરેટ રાણીએ બાંધેલુંછે, તેનાં વાલ્ટ (Vault)માં સ્કાટલેન્ડનાં સુધળા પાદશાહેને દોડેલાછે તે ઉપરાંત ખીજા ધણા ઉમરાવો ત્યાં દટાયલાછે અને હજુ પણ તેઓની મુકરર જગ્યાઓમાં દટાયછે. એ દેવલમાં સને ૧૬૮૬માં કેલેલીક ધરમને લગતી ક્રીયા ચાતમાં જેમણે કરવાથી અહીંનાં લોક જે પ્રેશબીટરીઅનછે તેઓએ લુડીને બાંજ નાંખ્યું હતું તે હજુ તેવીજ હાલતમાં પડેલુંછે. એ મહેલમાં થોડાંએક અમલનાં ચીનો જોવા લાગેએક મુકેલાંછે.

અહીંથી નીકલેલા “કાલટન હીલ” કરીને એક ટેકડીએ ત્યાં ગયા. એ જગ્યા પર વોલ્ટરલુની લડાઇમાં માર્થો ગયલાઓની યાદગારી રાખવા સાથે નેશનલ મોન્યુમેન્ટ (ક્રીસ્ટી સ્તંભ) બાંધવાને શરૂ કરીકું હતું, જેનો પાયો તથા સ્તંભો ઉભા કરવાપરજ તેર હજાર પાનશો પૌંડની રકમ, જે કુંડથી ભરાઇ હતી, તે બધી ખર્ચાઇ જવાથી હજુ મુઝી જેમનું તેમ પડી રહ્યુંછે. એ સ્તંભ એલેક્ઝન્ડરનાં પાર્થેનન (Parthenon) નાં જેવા બાંધવાના હતા, પણ કુંડ મલે નહી તેથી અધુરા પડેલાછે, તેથી તેને સ્કોચમેનની ગરીબાઈ અને અંગ્રેજની ગરીબી (Scotchman's Poverty and Englishman's Pride) કરીને નામ આપેલુંછે; તેનું કારણ કે સ્કાટલેન્ડના લોકોએ બાંધવાનું માથે લઇને પછી તેનું કુંડ પુરૂ કરીકું નહી તેથી તેઓની ગરીબાઈ દીસી આવો, પણ અંગ્રેજોએ પોતાનાં દેશમાં એવી બાબદો માથે લીધી તે પાર પાડી તેથી તેઓ મગરૂર હતા. એ ઉપરાંત એ જગ્યા ઉપર તારા જોવાની

વેધશાળા (Observatory) છે, જ્યાં શ્રીનીચથી તારની મારફતે ખગોળનાં કલાક એકનો વખત જણાવાથી વીજલીએ કરીનેજ એડીનબરોનાં કીલાપરની તોપ ફૂટેછે. એજ તેકડીપર લોડ નેલશન સાથે એક સ્તંભ (Monument) બાંધેલાછે, જે જાણે ૧૦૨ ફીટનો મીનાંરોછે, અને જેનાં મથાળાં ઉપર (Time Ball) મુકેલાછે. એ મીનારાપરથી એડીનબરોની રમના ધણી ચરસ દીસેછે.

એ જોઇને આવતી વખતે અતરેનું સૈથી સરસ મોન્યુમેન્ટ જે ચર વૉલ્ટર સ્કોટ સાથે બાંધેલુંછે તે જોયું હતું. એ ધણું જોવા લાયકછે અને તે ધણું ખરું આપણી મહારાણીનું પુતળું મુખા-ધની મેદાનમાં મુકેલુંછે તેને મલતુ આવેછે; પણ તે એક બાજુથી ખુલુ અને ચાર બાજુ ઉપર થાંભલાઓ તથા નકશીકામથી હળુ કાંધેલુંછે, અને તેની બાજુઓની દીવાલોમાં એ ધણીની સંખ્યાવતોની ખીનાઓનાં પુતળાં બનાવી મુકવાના ગોખલા પાંચ હાલ ભરી રાખેલાછે. તેની જગ્યાએ ૨૦૦ ફીટનીછે, અને તેમની વચમાં ચર વૉલ્ટર સ્કોટનું સંગેમરમરનું પુતળું મુકેલુંછે. એ બધાં ઉપર અઢાર હજાર પૌંડ ખર્ચ લાગેો હતો. તે જોઇને ડ્યુક ઓફ વેલિંગ્ટનનું ખરોતજ ધાતુનું પોડાપર બેસાડેલું પુતળું જોયું હતું, જે ધણી કારીગરીથી બનાવેલું અને જે ઉપર દશ હજાર પૌંડ ખર્ચ થયોછે. એ ઉપરાંત ખીજા ધણાં સ્તંભો, પુતળાંઓ, ઇત્યાદી હીયાંના મોહોલાઓમાં મુકેલાંછે, જેની વીગતો હમો આવી શકતા નથી.

તા ૧૯ મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં અહીંથી છ માઇલ દુર” ડાલકીથ પેલેસ” (Dalkeith Palace) કરીને ડ્યુક ઓફ બુક્લેથ (Duke of Buccleugh) નો મહેલ તથા બગીચો જોવા ગયા હતા. એનો પાર્ક ધણો મોહોટોછે,

તથા તેમાં ધણી સારી રીતે ધાસનાં મેદાનો રાખેલાં છે, પણ તેનાં ફુલનાં કે આરામો તથા તહેરાંઓ તેમજ તેની ઉપર આ-વેલાં ફુલો એ સુધાળાંની તો તારીફ નહીં થાય એવું સરસ છે. એ ઉપરાંત ત્યાંનાં ફલનાં આડો જેવાં કે પીચીય, એપ-લશ, (અહીંયાં ૧૧૪ જાતનાં શેફનાં તથા ૧૦૦ જાત ઉપરનાં પેરનાં આડો છે) તે ઉપરાંત હજારે ફરેટ લટકતી હતી. એનાં કાચનાં ધરોમાં દરાખના વેલાઓ ઉપર દરાખના કુંમખા લટકતા હતા, તથા ફુલોનાં આડો ઉપર ફુલ પણ અતીત્ત અને ધણી જાતનાં હતાં. એ આગની માવજત રાખ્યાં ૪૦) માળીઓ રાખેલાં છે, જેઓનો દર માસે ૧૬૦૦) રૂપિયાનો પગાર થાય છે. તે ઉપરાંત ધાસનાં મેદાનો કાપવા પર એટલાં ખીજાં માણસો રાખેલાં છે, તથા કાચનાં ધરો આંધવાપર પણ ઘણાં ખર્ચ કીધેલો. એક ગોળ પેર તદન નકશીથી ભરેલા પથરાનું આંધી તેની ઉપર કાચનું છાપરું આંધેલું છે, જે ઉપર વીસ હજાર પાંડ ખરેખરે છે. એ જોધને એનો મેહલ જોવા ગયા હતા. એ મેહલ આ-સરે બસો વરસનો જુનો અને ત્યાં સ્ત્રીઓનો સંગ્રહ ઘણો સરસ કીધેલો છે, જે ઘણાં ખર્ચ જુનાં અને જાણીતા ઉસ્તાદોના હાથનાં પાડેલાં છે. ખીજો સામણ પણ ઘણો સરસ હતો, લેકીન તે ડ્યુક ઓફ હેમીલટનનાં મેહલની ખરોખર થઈ શકે નહીં.

ત્યાંથી નીકળેલા હુનર અને વીજાનું સંગ્રહસ્થાન (Museum of Arts & Science) જોવા ગયા હતા. એની ધમા-રત ધણી મોટી અને વીદ્યા અને પદાર્થ વીજાનને લગતી સ્ત્રીઓનો ઘણો મોટો સંગ્રહ કીધેલો છે. એમાં સંગ્રહ કે ઈન-જનો કેમ ગ્રાહ્ય છે તે દેખાડવા મોટો સંગ્રહો નાંધેલા નમુના દાખલ મુકે-લાં છે; તથા છરી, કાંટા, સ્ટીલ પેન, અને ટાંચણી કેમ બનાવે છે, તેની બધી

વીજત યોખડના સહીયા બનાવી તે પાથી તૈયાર થાય ત્યાં મુખીનાં નમુના મુ-કેલાં છે, જેથી જોનારને સમજણ પડે છે. હીંયાં એક ટેબલ તદન કોલસાની બનાવે-લી એવી તો સાફ તથા મજેદાર કીધે-લી છે કે જાણે અબજનાં લાકડાંની બના-વેલી હોય. એ ઉપરાંત મુવેલાંમાં દવા ભરીને રાખેલાં જનવરોનો પણ સંગ્રહ ઘણો સારો કીધેલો છે.

એ જોધને નીકળ્યો એડ, સનસનું હીંયાં ચોપડી છાપવાનું કારખાનું જોવા ગયા હતા. ચોપડીઓ છાપવામાં જે રંગીન સ્ત્રીઓ અને રમકડાં આવે છે તે પાડવાનું ધણું જોવા લાયક છે. સ્ત્રીમાં જેટલા રંગ હોય તેટલા ત્રાંખાના તકતા (Copper Plate) ઉપર તેને છુટા છુટા પાડે છે, અને પછી દરેક કોપર પ્લેટપરથી જુદા જુદા રંગો છાપી રંગીન સ્ત્રી તૈયાર કરે છે. ચોપ-ડીઓ છાપવા સાફ દીપ્તિ ગોઠવતા નથી, પણ તેને કોપર પ્લેટપર બનાવે છે, જે બનાવવા સાફ પેટલાં તે દીપ્તિઓ ખોલો પ્રમાણે ગોઠવી તેને મીણ ઉપર દાખી દીપ્તિ ઉઠાડે છે. તે મીણ એક નાંધણી પ-તરાં ઉપર ગોઠવી પછી તેને ઘોલ ચઢ-ડાવવાનાં વાસણમાં મુકીને તેની ઉપર ત્રાંખાનું પડ વીજલીની મદદ (Galvanic Battery) થી ચઢાવે છે, તે પડથી કરીને પેલાં દીપ્તિના અક્ષરો ઉઠી આવેને તાજ પત્ર ઉપર બની જાય છે. હવે એ પડ ધણું પાતળું હોવાથી તેને એક મોલ્ડ (Mould) માં મુકી તેનાં પાછલા ભાગમાં કલાઈ રેડી જડું કરે છે, એટલે પત્ર તૈયાર થાય છે. તેની ઉપરથી જાણે નકલો છાપી શકે છે. એ છાપવાનાં સંગ્રહો પણ ધણી જાતનાં છે, કોઈમાં ખેડુ બાજુનાં પડ એક-દમ છપાય છે, અને કોઈમાં એક પડ પછી ખીજું પડ છાપે છે. તે છાપી રહ્યા પછી તેને ધડી વાલવા સાફ ખીજા સંગ્રહમાં મુકવાથી ધડી તૈયાર થાય છે, પછી તેની (સીવવાનાં

સંચારમાં સીવી) ચોપડી તૈયાર કરેછે, અને તેનાં પાનાંની કારપર લાલ અથવા ખીજો રંગ મારેછે અથવા સોનાનાં વરખનાં પડ વહાવી તેને સોનાનાં રંગની કાર કરેછે, પછી તેને પુઠાંમાં વહાવી દેછે. એ પુઠાંએ ઉપર નાંમ સંચારી પાડેછે.

એ જોઇને પછી (Royal Blind-men's Asylum) આંધળાંએને આસરે આપવાની જગ્યા જોવા ગયા હતા, એનું કામ જાહેર ફંડથી ચાલે. તેમાં ગામનાં આંધળાં માણસો તથા ખીજાં જેઓ બરાબર જોઈ શકતાં નથી તેઓને નેતરનું તથા કાયાના રંગો (Rugs) બનાવવાનું કામ શીખવેછે; તેટલાં તેઓને મફત ખાંવા પીવાનું તથા રહેવાનું આપેછે, પણ તે શીખી રહ્યા પછી તો તેની પાસે કામ કરાવીનેજ પગાર આપેછે. એ આંધળાંઓ પોતાનું કામ ધણી ઝડપથી કરતા હતા. એવા આંધળાંએને વાજાં વગાડતાં પણ શીખવેછે. એ ખાતાં માટે સામન લેતાં તથા ઇમારત આંધળાં હમણાં તેવીસ હજાર પાંડનું કરજ થયુંછે, પણ તેને એડીનબરોનાં તથા આખા સ્કોટલાંડનાં લોકોએ વારાફરતી નાણાં ભરી ટેકા આપીને આજે ૮૮) વરસ થયાં ચાલુ રાખ્યુંછે, અને તેથી ધણાં આંધળાંને આસરે મલવા ઉપરાંત તે લોકો પોતાનાં મનમાં મગફળી ધરાવેછે કે અમે ભીખનું ખાતાં નથી. એમાં હાલ ૨૫૦ આંધળા મરદ તથા ઓરત કામ કરેછે તથા શીખેછે.

તા ૨૦ મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં એક નવાઈ જેવાં માટી બધવેરનું જોડું જોવા ગયા હતા. તે એઝેટીકસ (Azotics)ની જાતનુંછે, અને અમેરિકાનાં દેશમાંથી જંગલીઓ પાસથી તેઓને અસહ કોઈ રૂપેનીઅઈ લાવેલા હતા. તેઓનું આંગ માણસો જેવું પણ જરા ઠીંગણુંછે, અને માથું તો ધણુંજ

નાધળુંછે અને તેની ઉપરનાં બાલ સુખાની માફક તદન ઉભા રહેછે; તેને ગમે તેમ કરેછે તોપણ આપણાં માથાનાં બાલ માફક વળતા નથી. તેઓ જંગલી માણસ માફક કશું બોલતા કે સમજતા નથી પણ એક બે બોલ શીખવેલાછે તે બોલેછે. તે બોલવાનો સાદ તેઓ ગલાંને બદલે છાતીમાંથી કાઢેછે, અને અંગ્રેજી શબ્દો બોલેછે તે કંઈસ્ય (Guttural) અક્ષરની માફક ગડગડતા બોલથી બોલેછે, સાફ રીતે બોલી શકતા નથી. તેઓનાં કાંન આંખથી ઉપરની બાજુએછે, આપણી માફક આંખની બરાબરની સ્પાટીપર નથી.

એ જોઇને આગગાડીમાં બેસીને સવારનાં દસ કલાકને અમલે એડીનબરો છોડ્યું હતું, અને સવારનાં વાગે ગલાસગો આવી પુગા હતા, તથા ગલાસગોથી પાછા રાતનાં સાત વાગે આગગાડીમાં નીકળેલા શ્રીનોક (Greenock) શહેરમાં જઈ ભગા, અને ત્યાંની વાંદાંણોની ગોદીઓ તથા શહેર જોયાં હતાં. એ જગ્યાનાં ઘરો કાંઈ ધણાં જોવા લાયક નથી પણ મોહાલાઓ મોહાટા અને કોઇતો એક મૈલ લાંબાછે. એ શહેર જે ફૂંદ એક કલાકડને કીનારે આવેલુંછે તેમાં સારો વેપાર ચાલેછે. તથા ખીટરતમાઈ સાકર બનાવવાનાં કારખાનાં ધણાં હોવાથી એ માલનો નીકાસ મોહોટા ચાલે. સામન ચડ ઉતર કરવા સારું વાંદાંણોને ઉભી રહેવાની તરતી ગોદીઓ ચાર પાંચ બાંધેલાછે, તેમાં ધણી સ્ટીમરો તથા વાંદાંણો ઉભાં રહેલાં હતાં. હાલ એક નવી ગોદી બંધાયેછે જેને જેમથ વાટની ગોદી કહેછે, અને તે પછવાડે ૪૦) લાખ રૂપીઆ ખર્ચ ખેસશે એમ ધારેલુંછે. હીયાંની વસતી આસરે ૬૭,૦૦૦ની છે. અહીંથી હમે રાતનાં દસ વાગે સ્ટીમર ગોરીલામાં બેઠા હતા.

તા ૨૧ મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે

સવારનાં ૫) વાગે બેલફાસ્ટ નામનું આયરલેન્ડ દેશનું બંદર છે ત્યાં આવી પુગા, અને ત્યાંનાં ઈમ્પીરીયલ હોટલમાં ઉતારે લીધા હોતો. સવારનાં અતરેની નોરધરત સ્પીનીંગ એન્ડ લીનન મેન્ચુફક્ચરીંગ કંપની જોવા ગયા હતા. એ કારખાનામાં સણનાં સાપ્તાયિકનું સુતર તથા કાપડ બનાવે છે. સણનું બાડ ધાસનાં જેવું પતળું સલીમોનુ થાય છે, તેને મુકવીને પછી તેને પાણીમાં રાખી મુકયાથી તેમાંના માવો કોહીને નીકળી જઈ અંદરનાં લાંબા શાખા રહી જાય છે, જેને સણ કહે છે. એ સણનો ભાવ ટણ ૧)નો ૪૦ થી ૭૦ પૌન્ડ મુકીનો કહે છે. તેને પેટલાં ગરમ પાણીમાં ધાય છે, પછી સંચામાં મુકીને બ્રશનાં જોવા ડાંટાંમીથી છુટા પાડવા બાદ માણસો હાથે કરીને જાત જાત જુદી પાડી ફની માફક પીંજે છે, તથા તેનું સુતર પણ તેમજ વણીને કાપડ બનાવે છે. એ કાપડમાં ઘણાં ખરા ટેબલ કલાડો શાઈનની માફક તથા ચાદરો, રૂમલો, ટુવાલો, ઇત્યાદી બનાવે છે, પણ જે ઘણાં જાંચાં સણના તાકા તથા રૂમલો આવે છે તે સંચાથી વણતા નથી, પણ ગરીબ માણસો તે હાથની શાંલો વતે બનાવે છે, જે મોટે બેલફાસ્ટ શહેર ધણું વખણાય છે. હેમ્પ્સ એક રૂમાલ જોયો તેની કીમત ૩૦) શીલીંગ હતી, એટલા માધા પણ બને છે. ત્યાંથી નીકળેલા જે. એન. રીચરડસનની (J. N. Richardson Sons & Awden Limited, Linen Manufacturers & Bleachers) વખારો જોવા ગયા હતા, જ્યાં બધી જાતનું સણનું ઉપર મુજબ બનાવેલું અને ધાયલુ જાયુ તથા હલકું કાપડ જોયું હતું. કાપડ ધોવાનું એમનું પોતાનું કારખાણું છે. તેઓ એક લાખ વચાથ હજાર પૌન્ડ નો માલ હમેશાં વખારમાં રાખે છે. તે

જોધને મ્યુઝીયમ જોવા ગયા હતા, જે હેમ્પ્સ ખીજાં મ્યુઝીયમ જોયાં છે તેની આગલ કાંઈ ખીશાદમાં નથી અને ત્યાં આગલ ન જોયલી નવાઈ જેવી ચીજો કાંઈ હતી નહીં.

ત્યાંથી હેમ્પ્સ મારકથ વારદની કુબ્જ ફેનસી વરકનું છાપખાનું જોવા ગયા હતા. એ જગ્યા ઘણી મોટી અને અહીંયાં જાતજાતની વારતાનો તથા ખીજી રમકડાંની ચોપડીઓ ઉપરાંત ક્રીસ્તમાસ કાર્ડથ, ચીતારની આલબચો, તથા લખવાનાં ફેનસી કાગલો, પરખીડાં ઇત્યાદી બનાવે છે, જે ધણુખરે આગલ હેમ્પ્સ એડીનબરોમાં નેલશન એન્ડ શનશનાં છાપખાનામાં જોયું તેને મલતુ આવે છે. અહીંયાં આગગાડીની ટીકટી છપવા સારું એક જુદો સંચો છે, જેમાં ટીકટી સારું એક બાજુપરથી ખાંચામાં કાપેલાં કાગલોનો ચોરો મુકે છે, તેમાંથી એકપછી એકને એક નાધળા સલીયા વતે ધકેલે છે, અને તેમાં દીપ્ત ગોલેલાં હોવાથી છાપ પડે છે, તથા ચાલુ નંબરો સારું અક્ષરોનાં દીપ્ત એક ધડીઆલનાં ચક્રની માફક ફરે છે, તેથી વારાફરતી પોતાની મેજેજ બદલાધને નંબરો છપાય છે, અને પેલી ટીકટી પોતાની મેજેજ ખીસીને બે ચીપની વચમાં ચોરો નંબર મુજબ ધાય છે. હવે એ નંબરમાં ભુલ નહીં પડી હોય તે તપાસવા ખીજો એક નાંધળો સંચો છે, જેમાં પેલી ટીકટીના ચોરા એક બે પત્તાઓની વચમાં મુકે છે અને સંચાથી એકપછી એક પેલી ટીકટી બાહાર આવે છે, તેને જોવા સારું એક માણસ બેસી રહે છે, અને તે પછી પાંછી ખીજી ગમ એકઠી થાય છે.

એ જોધને નીકળેલા એરમીઅન પાર્કમાંથી પસારથાધને જે. એન. રીચરડસનનું કાર કાપડ ધોવાનું કારખાનું જોવા ગયા હતા, જ્યાં અતરેનાં ખીજાં કારખાનાંવો પામેથી કાર કાપડ લધને પોતાને તથા ધણી-

એને હીસાબે મળુનું કાપડ ધોધ આપે છે. એ ધણું ખર્ચ હોય એ કીનટીંગનાં (કેનવેસ્ટ-રની પાસે) છીંટ ખતાવવાનાં કારખાણાંમાં જોયું હતું તેને જ મલવું છે, પણ અહીંયાં કપડાંને એક બે મેલવણીમાં ધોધને જમીન ઉપર ખુલામાં ધાસ ઉગેલું હોય છે ત્યાં મુકવીને પછી પાછી ખીજ મેળવણીમાં ધોધને સાફ કરે છે, તેથી તેને (Grass Bleached) ધાસ ઉપર ધોયલું કહે છે. એ પ્રમાણે મુકવા મેલવાથી તે કપડું જાંબડીને ધણું સફેદ થાય છે, જે સફેદાઈમાં લાવવાને ખુલ્લી હવા તેને મદદ કરે છે. એ જોધને સાંજનાં અતરૂનો ખોટાનીકમ ગારડન જોવા ગયા હતા, જ્યાં આજે વાળું તથા ખીજ ગમતો હતી. એ બાગમાં કાંઈ ધણું જોવા લાયક નથી. પણ ત્યાં ફુલનાં કીઆરાઓ સારી રીતે ગોઠવેલા છે.

બેલકાસ્ટનું ગામ મોહોટું છે અને તે લેગન(Lagan) નદી ઉપર આવેલું છે. તેની વચ્ચેની નજીક બે લાખ વીસ હજાર માણસની કહે છે. અહીંયાંનાં કાંઈ કાંઈ મોહોટા મોહોલાઓ સારા છે, અને ઈમારતો પણ મોટી બાંધેલી છે, બાકીનાં અંદરનાં મોહોલાઓનાં ઘર કાંઈ જોવા લાયક નથી, પણ એ શહેરની બાહારની બાજુપર નવી હવેલીઓ બંધાય છે તે એક સરખી રીતની ઇંગ્લાંડ અને સ્કોટલંડ દેશોનાં જેવીજ બાંધે છે. ગ્રેટબ્રીટનમાં એવી નવી ચાલી બાંધવાની કંપનીઓ થઈ છે, અને તેઓ સારા પલાનની ચેતુલીઓ તથા ધરો બાંધીને વેચે છે અથવા તો ભાડે આપે છે. એ પ્રમાણે ચેતુલીઓ બાંધવાથી તેની વચ્ચેની દીવાલોનો ખર્ચ તથા ખીજ ઉપરનાં કારખાણોનો તથા સામાન વેચાતો લેવાના ખર્ચમાં બચાવ થવાથી તેઓને ખીજ ધણીઓ જે છુટાં ધરો બાંધે છે તેનાં કરતાં સસ્તું પડે છે, અને તેમાંનાં રાહાઓ છુટા છુટા વેચવાથી

અથવા ભાડે આપવાથી ગરીબ માણસોને સવલ પડે છે, તથા એકજ પલાનની બાંધવાથી તે ધણીજ શોભે છે. અહીંયાં ધણાં કારખાણાં છે, અને વેપાર પણ મોટો હોવાથી નદીઓને ઉંડી બોદીને ડંકા તથા ગોદીઓ બાંધે છે, જે ઉપર એક કરોડ રૂપિયાથી પણ વધુ ખર્ચ આલીસ વરસમાં થયો છે. હીંયાની ગોદીઓમાં ૪૦૦૦) ટનનાં બારકસો બંધાયેલાં છે. એના વેપાર સારું અને ૧૮૭૮માં સોલ લાખ ટનનાં વાહાણોએ આવજાવ કીમી હતી, અને બારાંમાં જાન્યુકોના માલ ભરાતાં વાહાણો ૭૦૦૦૦) સીતેર હજાર ટનનાં રહે છે; તથા ૪૦) વરસમાં એ શહેરનો વેપાર આઠ ધણો વધી ગયો છે, અને હમણાં જે મળુનાં કાપડ વણવાનાં કારખાણાં છે તે ઉપર ૭) કરોડ રૂપિયાની થાપણ રોકાયેલી તથા તેમાં ૩૫૦૦૦) માણસો કામે લાગે છે. એ શહેરમાંથી દરશાલ ૨૩) લાખ ગ્યાલન વીચકી દારૂ બાહાર ગામ જાય છે. એવું એ વેપારી શહેર છે એ ઉપરથી આપણને જે ખ્યાલ આવેલાંડ દેશની ગરીબાઈનાં છે તે ખોટા પડે છે. હીંયાનાં લોકો આધરીશમેન છે, પણ તેઓ વીશ ખરાબ મત ખીજઓ બાંધે છે તેવું કમું દીસતું નથી. આજે અહીંયાંથી થોડેક દુર થોડાની સરત તથા જનવરો વેચવાનો મેલો હતો, જ્યાં ધણું લોક ગયું હતું, જેઓને સંધળા પાછાં ફરતા જોવાને ધણી બીડ રમતા ઉપર એકઠી મલી હતી ; પણ તેઓમાં કસી રીતે કળુઓ મારામારી જોવામાં આવતી હતી નહીં. ફક્ત જેમ લંડનમાં ડરખીની સરત વખત હસવા બોલવાનું તથા એક ખીજઓ સાથે ટાલ મશકરી થાય છે તેમ એ લોકો પણ પોતપોતામાં કરતા હતા. હીંયાં ધારયા મેળે હીંડસ્થાનમાંથી ધણાંજ થોડા જણા ફરવા આવ્યા હશે ; કારણકે હોમો જ્યાંખી જતા ત્યાં હોમોને બધું લોક જોયા કરતું હતું ;

તથા ખીજાંએને ધેરમાંથી તેડી લાવીને હમાને દેખાડતા હતા. તેમાં આરત લોકને હમારા પોશાકની કાંઈ નવાઈ ભાગતી હતી, જેથી કરીને તેઓ હમાને જ્યાંખી મલે ત્યાં પોતપોતામાં ઝાટો મારે પેત ધરીને હસતી તથા મરદો પણ તેજ માફક હસતા હતા, જે ઉપરથી માલમ પડે છે કે એ લોકોનો જીવ ધણો જાલુલો છે.

તા. ૨૨ મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે રાત વાગે આગગાડીમાં બેલફાસ્ટથી બેસીને બપોરનાં ૧૧૧૧ વાગે ઉપ્લીન શહેર-માં આવી પુગા, અને ત્યાંનાં શેલબરન હોટલમાં ઉતારો લીધો હતો. એ ઉપ્લીન શહેર આયરલાંડ દેશનું પાયતખંડે, અને તેની વસતી આસરે હદી લાખની કહેવાય છે. બપોરનાં હીંધાનું શેન્ટ-પેટરીક-કેડીડરલ જોવા ગયા હતા. એ દેવલ ધણું જીનું અને ખારમી સદીમાં બાંધેલું હતું. પણ પાછલથી ખીશમાર હાલતમાં આવેથી તેનો જીનો ભાગ રાખીને બાકીનું નવેસરથી સર બેનજમીન લુધગીનીશ (ખીર તથા પોરટર બનાવનાર અને હમણાંનાં ગીનીશનાં બાપે) એક લાખ પચાસ હજાર પૌંડ ખરચીને બાંધ્યું હતું. એ દેવલ હમણાંની સારી બાંધણીનું જાણું છે, તેના (Altar) આમેરીશ માર-બલનો છે, તથા ખીજા તે બાજીનું થાંભલા પણ એજ જાતનાં પથરનાં બનાવેલા છે. એ દેવલમાં શેન્ટ પાટરીકનાં ખીતાબવાલા સરદારોને બેસવા સારું જગ્યા રાખેલી અને તેની ઉપર તેઓનાં વાવટા ટાંગેલા છે. એ દેવલમાં સારાં સારાં માણસોની યાદગારીનાં સ્તંભો પણ ધણા સારા અને જોવા લાયક છે, તેમાં એક સ્તંભ લેડી એલીબમેઠ વાઇકાઉન્ટેશ રોનીરાલ તે નામદાર હેનજીશ શેનટલેજરની બધરીને હમાને ત્યાંનાં રખેવાળે બતાવ્યો હતો અને એ બાધને વાસતે કહેવત રહી ગઇ છે કે એજ આરત આખી દુનીઆમાં ફીમિશન

યઇ હતી. એ જોધને ક્રાઇસ્ટ કેડીડરલ જોવા ગયા હતા. એ દેવલ પણ સૌથી જીનું અને જોડું કહેવાય છે. તેને પણ થોડુંક ઉપર મીઠું એવું રી નાંમનાં દારગાળનારે એક લાખ પૌંડ ખરચીને નવેસરથી બાંધ્યું છે, અને તે ધણુંજ જોવાલાયક છે. એ દેવલમાં આયરલાંડને પેહુલો જીતનાર સ્ટ્રોંગ બો (Strong Bow) ની પોર સને ૧૧૭૦૦નાં શાલની છે, તથા તે ઉપરાંત ખીજા ધણી જીની પોરો છે.

ત્યાંથી નીકલેલા ઉપ્લીન ટાવર જેને ખરમીંગહામ ટાવરને નામે આ-લખે છે તે જોવા ગયા હતા. એ જગ્યા પર આગલ રાજટ્રોહ બંધીવાનોને કેદ કરતા હતા, હમણાં તે અંધારી કોઠડી-આમાં જીનાં લેખો રાખેલા છે. એમાંની એક કોઠડીમાં દેનીયલ આ કો-નેલને કેદ રાખ્યો હતો. એ કેદખાનું ધણુંજ સરસ બાંધેલું હોવા છતાં કહેવાય છે કે એજ ધણી એકલો એમાંથી નાસી શક્યો હતો. એની કોઠડી બાયગે છ ફીટ પોહાળી અને પંદર ફીટ જડી હશે, તથા તેમાં ઉજરડું આવવાને કશી બારી પણ દીસતી નથી. એજગ્યા પર વચમાં એક કૂવા જેવો ચોક રાખેલો અને તેની આસપાસ એક ફરવાની જગ્યા રાખીને કેદીઓની કોઠડીઓ બાંધેલી છે. એ ચોકનાં મથાળાં ઉપર એ-માંના બંધવાને અંદર ફાંસી દબને પછી હુલથી જે નદી વહી જાય છે તેમાં ખારો-ખાર નાંખી દેતા હતા.

એ જોધને પછી એનીજ પાસે ઉપ્લીન કેસટલમાં અહીંયાનાં લોર્ડ સેક્ટેન્ટને સારું હવેલી છે તે જોવા ગયા હતા. એ જગ્યા પર એ ધણી સરકાર તરફથી ખાણાં, નાચ અને મુલાકાત આપે છે. અહીંનાં શેન્ટ પાટરીકના હાલ-માં આગલનાં લોર્ડ સેક્ટેન્ટસની સખી-ઓ મુકેલી છે, તથા હમારત પણ સારી છે.

ચેનીન પાસે ચેપલ રાયલ (Chapel Royal) પાદશાહી દેવલ કરીને બાંધેલું છે, જ્યાં વાઇસરાય બંદગી માટે જાય છે. એ દેવલ બાહારથી પથરનું અને અંદરથી બધી ગમ આઇરીશ બોગ ઓક (Bog Oak) લાકડાંનું નક્શીદાર બાંધેલું છે, જ્યાંની ગ્યાલરી ઉપર પેટેલાંથી તે હમણાં સુધીનાં બધાં લોર્ડ લેફ્ટનન્ટ્સનાં નામ તથા કોટ ઓફ આરમ્સ પાડેલાં છે. એ દેવલ ધણું જોવા લાગ્યે છે.

ત્યાંથી નીકળીને અહીયાનુ જીનું પાર્લામેન્ટ હાઉસ જોવા ગયા હતા. એ જગ્યા ઉપર આગલ પાર્લામેન્ટ ભરાતી હતી, અને તે નેવું હજાર પૈડાં ખરેખરી બાંધેલું હતું, પણ ૮૦ વરસ થયાં હોવાની પાર્લામેન્ટ બંધ થઇને ગ્રેટ બ્રીટનની પાર્લામેન્ટ સાથે જોડાઇ ગયાથી એ ઇમારત સરકારે આચરલાડ બેંકને વેચી છે અને તેમાં હાલ એ બેંકની આશીશ છે; તોપણ અસલનાં હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સ (ઉમરાવાની સભાનો) હાલ જમનો તેમ તેની ટેબલ તથા ખુરસીઓ સુધાં લોકોને જોવા સારું રાખેલાં છે, તેમાં આપણાં ખીજ, ત્રીજ તથા ચોથા જયોર્જ તથા ડ્યુક ઓફ વેલિંગ્ટન અને લોર્ડ નેલશનનાં પુતળાં મુકેલાં છે.

એ જોઇને રાયલ બોટનીકલ ગારડનશ જોવા ગયા હતા, જ્યાં ઝાડપાનનો સંગ્રહ ધણી સારો કરાયેલો છે, તથા ઝાડપાનને લગતી વીધા શીખવા સારું ઝાડોને વર્ગ પ્રમાણે રાખીને દરેકનાં નામ લખેલાં છે. ત્યાંથી નીકળેલા ફ્રીનોક્સ પાર્કમાં ગયા. એ પાર્ક ધણી મોટો સાત મૈલ પેરાવાનો છે, તેમાં અહીંયાનાં લોર્ડ લેફ્ટનન્ટને રહેવાનો મહેલ તથા (કુમ્મિલોજીકલ) પ્રાણી સંગ્રહની ગારડનશ છે. પણ એમાંનાં બધાં જનવર આગલ ઇંગ્લેન્ડમાં જોયાં હતાં. એ પાર્કમાં ડ્યુક ઓફ વેલિંગ્ટનની માદગારી રાખવા સારું એક મોટો રંગીન ફોન્ટ

જોવા સ્તંભ હોયો કરાયેલો છે, તેનો ઉપર વીસ હજાર પૈડાં બેસા છે. તેની સામે લોર્ડ ગેનું પંચરસ ધાતુનું (Bronze Metal) પુતળું પોડા ઉપર બેસાડેલું હતું કરાયેલું છે, એ જોઇને નેલશનનો સ્તંભ જોવા ગયા; એ સ્તંભ ૧૨૦ ફીટ જોયો અને તે ઉપરથી ડબ્લીનની રચનાં ધણી સરસ દીસે છે. આજે રાતનાં ગેયરી ડીપેટરમાં ગયા હતા જ્યાં દેખાવણી ધણી શારી હતી.

તા. ૨૩ મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં વીલીયમ જેમીશનની કંપનીનું વીશકી (Whisky) બનાવવાનું કારખાનું જોવા ગયા હતા. એ કારખાનું વરસનાં છ માસ થઈમાજ ચલાવે છે તેથી હમો ગયા તે વખતે ચાલતું હતું નહીં, તોપણ ત્યાંનાં કારખારીએ હમોને બધે ફરવીને સમજણ પાડી હતી. એ વીશકી જવ તથા ખીજ અનાજમાંથી બનાવે છે. પેટેલાં તે અનાજને જમીન ઉપર પાંચરી પાંણી છાંટીયા કરે છે, જેથી એ ચાર દીવસમાં ઉપર પીળા કુટ્ટી નીકળે છે, પણ તે પીળાને પાદડાં નીકળે તે આગમજ બેલુ અનાજને સાથે ભિલીને સંચાથી ડાલે છે. ત્યાંથી એક ખીજાં જાડાં વાસણમાં નાંખીને ગરમ પાણીમાં રાત તથા દીસ દોહોવી પછી ડેરવા દે છે, એટલે પાણી સાથે તેનો મીઠાસવા-લો ભાગ તરી આવે છે. એ બાદ પાણી કાઢાડી લઇને તેને ખમીર ઉકવા દે છે, તે પછે જતરોમાં નાંખીને બાફથી ગાણે છે, અને તેનાં બાફનું પાણી જો ગળે છે તેનો વીશકી દાર બને છે. એ પ્રમાણે છ મહીનામાં આવે કારખાનાંમાં વીસ લાખ ગ્યાલન અથવા દશ લાખ ડજન બાટલી વીશકી બને છે.

એ જોઇને પછી ગીનીસ કંપની (Guinness & Co.)નું પોરટર બનાવવાનું કારખાનું જોવા ગયા હતા. એ કારખાનું ધણું જ મોટું છે, તેમાં દરરોજ

૨૦૦૦) માણસો કામ લાગે છે, તથા દરરોજ ૨૦૦૦) હોગઝેડ ધ્યાને (એક હોગઝેડનો ૫૬ ગ્લાસ લેખ) એક લાખ બાર હજાર ગ્લાસ પોરટરનો ઘાસ બનાવે છે. પોરટર બનાવવા સારું માલ્ટ (Malt) કરી ધર્જના જેવા અનાજ વીથકી બનાવવાની માફક જોડેલાં જમીન ઉપર પાંચરી પાણી છાંટી પીળા ઉગાડીને પછી ઉલે છે, અને એક મોટાં વાસણમાં ગરમ પાણી વરસાદની માફક ઉપરથી પડવું રાખીને હીલવ્યા કરે છે. એમ કીધા પછી તેને ઠરવા દે છે, અને તેની ઉપરનું મીઠાસવાણ પાણી કાઢાડી લે છે તેને ખમીર ઉકવા દે છે. તે બાદ હોપ (Hop) જાતનાં ઝાહાડોના કુલો જે અમેરીકા તથા ખીજ દેશોમાંથી આવે છે, તેને પણ મુકવીને પાણીમાં ઉકાલીને ઉપલા ખમીર ઉકેલાં માલ્ટનાં પાણીમાં ભેલે છે, અને પછી તેને ગાલી કાઢાડી ખમીર ચઢવા દે છે એ મુજબ થોડા દિવસ રહેવા દીધાથી પોરટર બને છે, અને તેની ઉપર શીણ ધણું ચઢી આવે છે. એ ખમીર ચઢવા સારું તેમાં ઠુલું નાખ્યાથી તેને કઠું ચઢી ખમીર આવે છે (વીથકી બનાવવામાં પણ તેને ખમીર ચઢાવવા સારું જુસું નાંખે છે.) હવે એ શીણ ચઢે છે ત્યાંસુધી કાઢાડી નાંખીને પેલા તૈયાર થયેલા પોરટરને ગાળી કાઢાડી મોટાં લાકડાંનાં પીપમાં બે વરસ સુધી એમજ રાખી મુકે છે, ત્યારે તે પીવા લાયક થાય છે. એવાં મોટાં પીપ ૧૫૦) નંગ આવે રાખેલાં છે અને તે દરક પીપમાં ૨૦૦૦ હોગઝેડ પોરટર માય છે. તે હીસાએ ત્રણ લાખ હોગઝેડ યાને એક કરોડ અડધ લાખ ગ્લાસ અથવા ૮૪ લાખ દળન બાટલી પોરટરનો જથ્થો હીમાં રાખેલાં છે. એ કારખાનાનો ધણી સર ગીનીસ મરી જવા પછી તેનાં ત્રણ છોકરાઓને હસ્તક ગયું તેમાંથી સૌથી નાધળા છોકરાએ

પોતાનાં ખીજ બે વડા બાધઓને દરકને એક એક કરોડ રૂપિયા રોકડા આપી પોતે ત્રણ કરોડ રૂપિયાની કીમતે ખંડી લેઈ એકલો ધણી થયો છે. એમાં જે ૨૦૦૦ માણસો દરરોજ કામ લાગે છે તે દરકને રોજ બે પેંટ પોરટર મફત પીવાને આપે છે, પેલાં ભરી મુકેલાં પીપમાં બે વરસમાં પોરટર તથા થાય છે કે. તેને મોટી નળીઓમાંથી લાવીને પીપોમાં ભરે છે. તે પીપમાં ભરતાં ઉપર જે શીણ થઈ આવે તેને ખીજો પોરટર અંદર રૂડીને ઉભાવા દે છે, તથા જમીનમાં ગટરો કરીને પાછું તેને એકઠું કરે છે, અને જુલાથી કરી પાછું પોરટર બનાવવા સારું તેને ખીજ પીપોમાં આધશીંગ ગલાસ (Ising-glass) સાથે ભેળી પીધણાવીને પોરટર બનાવે છે. એ કારખાનું ૧૫૦ એકર જમીન રોકે છે, અને તેનો અંદરનો માલ લાવ લઇ જઈ કરવા સારું છ ઇનજીનો કામ કરે છે. એ જોધને મુખીયમ જોવા ગયા હતા. એમાં ધણી તરાંહનાં જનવરો તથા માછલીઓનો સંગ્રહ કીધેલાં છે, તેમાં એક નવાઈ જેવું પંજરે જનાં માથાં ઉપર આસરે ૯) ઇંચ લાંબું સીંગડું ઉગેલું હતું. રાતનાં ગ્રીન પાર્ક જોવા ગયા હતા જ્યાં થોડાક કીઆરા તથા બે કુવારા સીવાય ખીજ બાકીની જમીનમાં લીલું ઘાસ અને છાંયડાનાં ઝાહાડો રાખેલાં છે. એમાં ખીજ જથ્થાનો રત્તજ મુકેલાં છે. આગલ એ પાર્ક થોડા ધણીઓજ શી ભરીને વાપરતા હતા, અને ખીજ લોકોને જોવા જવા દેતા હતા, નહીં પણ પેલા ધરમાત્રુ સખસ મીઠો ગીનીસે (પોરટર બનાવનાર) ત્રીસ હજાર પૈડાં ખરચી તેને ત્રણગારીને આમને મોટું મુલો મુકયો છે.

તા. ૨૪ મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે અતરની લાંડ લીગ (Irish Land League Meeting) ભરાવાની હતી તે

જોવા ગયા હતા. એ સારું અત્રેની કલ-
ટમ હાઉશવાલી જગા આગલનાં મોટા
ચોકમાં બધાઓએ એકઠા થવાનો હેતુ
કીધો હતો. તે મુજબ જુદા જુદા ધંધા-
વાલાઓ પોતાનાં વાજાં લઈને ત્યાં એ-
કઠા મઠ્યા હતા, જેઓની સંખ્યા ઘણી
મોટી યાદ હતી. એ કશટમ હાઉશ નદી-
ને કાંઠે આવેલું છે, તેવર આવવા સારું
તે નદીની બેહુ બાજુઓ ઉપર લોકોનાં
ટાળાં વાજાં વગાડતા તથા ઉડતા વાવટા
સાથે આવતાં હતાં, જે દેખાવ ઘણો
સારો લાગતો હતો. વાવટા ઘણાંપરા
લીલા રંગના હતા. લોકોએ લીલા રંગની
શીત પોતાની છાતી ઉપર તથા લીલા પતા
પોતાનાં ખભાં ઉપર તથા ઝાડની લીલી
ડાંખલી અને પાંતરાં તોપીમાં પેહેરેલાં
હતાં, જે છુટાપછુટું દેખાડવાની નીચાંની
દાખલ હતું. એ ઉપરાંત કેટલાક જણાંતો
અંગ્રેજીકા તથા ફ્રાંસનાં રીપબ્લીક (પ્ર-
જસતાક રાજ્ય)ના વાવટા પણ સરખસમાં
સાથે લઈને ચાલતા હતા. કોઈ વાવટા
ઉપર (Down with the Land
Lords) જમીનદારોનો નાશ થાવો. કોઈ
ઉપર (United we stand, Divi-
ded we fall,) સંપ ભર્યા સાથે ટકથું,
કુસંપથી આપણે પડથું. કોઈ ઉપર (The
Land for the people) જમીન ઉપર
આપણી મલિકી હો. કોઈ ઉપર (Par-
nell & Liberty) પારનેલ અને છુટા-
પણાં મોટા ઇત્યાદી સરખસમાના જુદા જુદા
ધંધાદારીઓએ પોતાના જુદા વાવટાઓ
બનાવી તે પર પોતાના ધંધાની નીચાંની
પાડેલી હતી, જેમકે ગાડી બનાવના-
રાઓ ગાડી, નાલ મારનારાઓ નાલ,
એ મુજબ બરાશ બનાવનારા, ખાટ-
કી, કોલશાવાલા, તથા ખીજ ધંધાવાલા
પેહેલાં પોતાનાં વાજાં તથા વાવટા સાથે
આદ્યા, અને તેઓની પાછલ લેંડ લીંગ-
માં ખુબી રીતે સામેલ થયલા સોકો

પીલી તથા લીલી પડીની બેલ નીચાણી
પેહેરીને ઘોડા ઉપર તથા ગાડીમાં તથા
ચાલતા સરખસ થઈને નીકળ્યા હતા,
પણ એ સરખસવાલાઓ કરતાં તેમને
જોવા આવનાર લોકો અતી ઘણાં હતાં,
અને એ મોટા ચોક તથા આસપાસનાં
નદી કીનારાનાં બેહુ રસતા બાજે કીડીની
માફક બધી બાજુથી ઉભાઈ ગયા હોય
તેમ લાગતું હતું. એ પ્રમાણે સરખસ
નીકલીને આસરે જે મૈલ ઉપર ફ્રાન્સીકશ
પાર્ક છે ત્યાં ગયું, પણ બાજે એમની મી-
ટીંગની સામે પરવરદેગારનો કોપ હોય તેમ
પેહેલાં મુજબ પ્રકાશતો હતો તે તદન બં-
કાઈ જઈને એક મોટું તોફાન તથા વર-
સાદ એકાએક જેવું સરખસ પાર્કનાં દરવા-
જામાં પેસે તેવુંજ થઈ આવ્યું. એવા વ-
રસાદ હમોએ મુ'બાઈ છોડ્યા પછી કોં
પણ જોયો હતો નહીં, તથા પવનનું તો-
ફાન ઘણું જોરમાં હોવાથી વરસાદનાં
છાંટા બાજે કાંકરા વાગતા હોય તેમ લો-
કોનાં દીલ ઉપર પડતા હતા, જેથી સધળું
સરખસ વીખરાઈ ગયું, વાજાં વાગતાં
બંધ થઈ ગયાં, તથા લોકોએ ઝાડોનાં
છાંયા તળે જવાની દોડદોડ કરી મુકી,
અને કેટલાકો પાછું પોતાને ઘર જતા રહ્યા.
એ મુજબ અરધાથી પોણાં કલાક સુધી
તોફાન રહ્યા પછી નરમ પડ્યું અને તેની
સાથે પેલા લેંડ-લીંગવાલાઓ પણ થંડા
પડી ગયા તથા ઘોડાએક કરાવ કરીને
પાછા ઘર ગયા. હમોને પાર્કમાંથી મીટીંગ
ભરાવ તેની આગમન વરસાદને લીધે
પાછા હોટેલમાં જવાની ફરજ પડી હતી.
ડબ્લીન શહેર ઘણું મોટું છે અને મોહો-
લાઓ એક સરખા મજાનાં કુશાદે સારી
બાંધણીનાં ઘરોનાં છે, તેમાં “સેકરીલ
સ્ક્રીટ” ઘણો સરસ છે. એ શહેરની વચ-
મથી “લીશી” નદી પસાર થાય છે.
તેનાં બેહુ કીનારાપર મોટા રસતા કરી
બેહુ બાજુ હવેલીઓ બાંધેલી હોવાથી

ધણી ભપકા લાગે છે. એ શહેર આસરે ૧૧) મૈલ પેગવામાં છે. એનો વેપાર માફકસર મોટા અને દરશાન ૨૫) લાખ ટણનાં વાહણો આવજવ કરે છે, તથા કશટમની જગત એક કરોડ રૂપિયા ઉપજે છે, (જેનો મોટો ભાગ વીશકી તથા ખીજ દારૂથી પેદા થાય છે.)

તા. ૨૫ મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં સાત વાગે ઉપલીનથી આગ-ગાડીમાં બેસીને એ મૈલ ઉપર ક્રીંગ્સ-ટાઉન કરીને બંદર છે ત્યાં ગયા, જ્યાંથી સ્ટીમર કોનોટમાં બેસીને આયલંડ છેડાયું. બપોરનાં આર વાગે વેલશનાં “હેલી-હેડ”નાં બંદર પર ઉતરી હતા અને ત્યાંથી પાછા આગગાડીમાં બેસીને “બેનગર” કરીને કરનાવનશાપરનું ગામડું છે ત્યાં ગયા. એ ગામડામાં પેત્રી વેળા એક નદીનો પુલ ધણી નવાઈ જેવો હતાએ પસાર કીધો હતો, જેને “શ્રીટેનીઆ બ્રીડ્જ” નામ આપેલું છે, પણ તે “ટેમ્પુલર બ્રીડ્જ” નાં નામથી ખીજાં આલખાયે છે. એ પુલ લો-ખંડની મોટી ચોરસ નલીઓનો બાંધેલો અને તેને હાલથી મોટા પથરનાં થંભ આપીને ઉપર ઉભો કીધો છે, જે નલી-ઓની અંદરથી આગગાડી પસાર થાય છે. એ પુલ ૧૫૧૩) શીટ (લાંબો ૧૪) શીટ પોહાળો અને નદીની ભરતીનાં પાણીની સપાટીથી ૧૦૪) શીટ જાય છે. તેમાંનો સૌથી મોટો નલ ૧૮૦૦) ટણ વજનમાં છે તથા બધા નલોનું વજન ૧૧૪૦૦) ટણનું કહે છે. એ નલોને પેહલાં થંભોની અંદર ખાંચા કરીને પસાર કીધેલા છે, તેમાંનો સૌથી જાયે ચાંબલાનો મીનારો ૨૩૦) શીટ છે. એ પ્રમાણે એ બાજુ પર નલો નાખીને ગાડીઓ આવતી જતી પસાર થાય છે. એ પુલને બાંધતાં ચાર વરસ લાગ્યાં હતાં. એ રીતનાં નલોનાં પુલ બાંધવાથી તે ખીજ પુલો કરતાં ધણી સલામત કહેવાય છે, તથા એવો પુલ હોમા-

એ આજેનું પેહલવેહલાં જોયો હતો. એનાં મોહોડાં ઉપર બેહ બાજુએ ૨૫) શીટ લાંબા પથરનાં સીંહ બેસાડેલા છે. એજ પુલની થોડક દુર એક ખીજો પુલ એજ “મીનાઈ” નદી પરથી પસાર થવા તદન જુલતો ચાંકલ ઉપર બાંધેલો છે, તે પણ ધણી સરસ અને જોવા લાયક છે.

બેનગરમાં હોમા ઉતરીને ત્યાંથી આસરે ત્રણ મૈલ દુર સ્લેટનાં પથરની ખાણ છે તે જોવા ગયા હતા. એ સ્લેટનાં ત્યાં આખા પાહાડો છે, જેમાંના લોર્ડ પેનરીહીન (Lord Penrhyn) વાજા પાહાડની ખાણ જોવા ગયા હતા. એ સ્લેટ કાઢાડવા સારું પેહલાં એક જોડો ૬૦) શીટનાં કુત્રા જેવો ખાડો ખણે છે, અને પછી બંદુકનો દારૂ તથા ડીને-માઈટ અને ગનકાટનથી ઉડાડીને તેમાંથી સ્લેટ ખણી લઈ તે ખાડાને પોહાળાણુ તથા ચોળાણુમાં મોહોટા કરતા જાય છે. એ મુજબનો મોટો ખાડો થયો કે વળી તેની અંદર પાછો હેઠાણુમાંથી ખીજ ૬૦) શીટ જોડો ખણીને પાછા તેને બધી બાજુ પરથી ખણતા ખણતા પેલા આચલનાં ખણેલા ભાગથી આસરે ૩૦) શીટ નાંધળો ચોરસ કરે છે, અને તે મુજબ ખીજ ખાડાઓ ૬૦) શીટનાં ખણીને પેલા ૬૦) શીટ જોડો થડોનો ચોક એક ખીજની અંદર કરવા જાય છે. એવા છ થડો દરેક ૬૦) શીટનાં જાયાઈનાં હમણું સુધીમાં ૨૦૦) વરસે થયાં છે, જેનો દખાવ રામના એમશી કીથેટર (Roman Amphitheatre)નાં જેવો લાગે છે. હમણું એ મુજબ એ ખાણુ ૩૬૦) શીટ જોડી ગઈ છે. એમાંથી દરરોજ આસરે ૨૦૦) ટણ સ્લેટ કાઢાડે છે તથા ત્યાં રોજ ૨૩૦૦) માણસ કામે લાગે છે. એ સ્લેટની સાથે ખીજો સાધારણુ જાતનાં પથરનો પણ થોડો ધણી ભાગ નીકળે છે, તથા ભાગેલી

૨૬ સ્લેટનાં કટકાઓને એ પાહાડની બાજુ પરની ખીણમાં નાંખી દે છે જે સાથે એક અછી ગોઠવણ કીધી છે. પાહાડનાં મથાળાં પર પાણીનો એક ધણો મોટો જથ્થો એકઠો કીધેલો એક મોટી ટાંકીની ગાડીમાં ભરે છે, અને તે ગાડીને પાહાડની બાજુ પર ઢોળાવ કરી તે ઉપર મુકેલા પાતાપરથી હુકાંણમાં તેનાં ભારથી જવા દે છે. હવે તેની ખીણ બાજુ પર હુકાંણમાં એક તેનેથી નાધળી ગાડીમાં પેલા પથરા તથા ૨૬ સ્લેટ ભરી તેની માંકળ પેલા પાણીવાલાં ગાડાં સાથે જોડે છે, જે મોટી જુદા સોખંડનાં પાતા નાખેલા છે. એ બાદ પેલી પાણીવાલી ગાડીમાં ધણો પાણીનો જથ્થો હોવાથી તે હોંડે આવતાં પથર તથા સ્લેટનાં ગાડીને ઉપર એ-એ છે, એટલે તે ભરેલું ગાડું ઉપર ધસડાઈ જાય છે, અને ત્યાં બે માણસો તેને ઉભરાની નાંખી તેની અંદરનો ૨૬ માલ ખીણમાં નાંખી દે છે. પેલી પાણીવાલી ગાડી હોંડે ગઈ કે ત્યાં તેનું પાણી ખાલી કરી નાંખી તેની ઉપર પથરની ગાડીઓ ભરે છે, અને પેલી ઉપરની પથરવાલી ગાડી ખાલી કરી ની હુકાંણમાંની ટાંકીવાલી ગાડીમાં પાણી ભરે છે કે હવે તે ગાડી હોંડે જતી જતી પેલી પથરની ગાડીને ઉપર એથી માકલે છે, જેથી ધણો બચાવ થાય છે. વળી હોંડે જે પાણી ખાલી કરી નાંખે છે તે ૨૬ જવા દેતા નથી પણ તેને નલીઓમાંથી નીચાણનાં ભાગમાં કાઢાડી નાંખી એજ માફક પાછું કામમાં વાપરે છે. સ્લેટનાં જે ધણો મોટો અને જડા પથરો નીકળે છે તેને માણસો નાધળા અને પતલા કરે છે, જે કરવાનું એ પથરાવેલે છુટાં પડો હોવાથી ધણું સહેલ પડે છે. એક મોટી લાદીને એક બાજુ પરથી તપાસીને લાંબી છીણી અંદર ડોકવાથી તેનાં પડ છુટાં પડી બે ભાગ સરખા થઈ જાય છે. તે મુજબ જો હજુ પાતલી કરવી હોય તો

ખીજ બે ભાગ કરીને જોઈતી જડાધનાં કરે છે. પેલા ખણેલા ભાગમાંથી કચરો લઈ જવા સાથે દરેક યડમાંથી ટનલો પાહાડની અંદર કોતરેલી છે, જેમાંથી તરામતો માફક પાતા નાંખીને ગાડીઓમાં તરત પથર તથા સ્લેટ માણસ ધસડી જઈ પેલે પાર મોટી ગાડીઓમાં ભરે છે, જેને એક એનજીન ધસડી લઈ જઈ દુર નાંખી આવે છે; તથા આખી સ્લેટને પણ એજ માફક લઈ જઈ નદીને કીનારે લોડ પેનરીડને (૧૭) લાખ રૂપિયા ખર્ચની વાહાણો આવજાવ કરવા મોટો ખર્ચ ખાંધેલું છે, ત્યાં બોટોમાં ભરી આવે છે, જ્યાંથી તેને ખીજે દેશ નદી હોય ત્યાં સુધી સસતામાં લઈ જઈ પછી આગગાડીમાં દેશાવર માકલે છે. એ ખાંણની આવક પેટ્રોનાં ધણી સારી થતી હતી, અને એનાં ધણીને દરશાલ તેમાંથી બે લાખ પચાસ હજાર પૌંડ મલતા હતા, પણ હમણાં સ્લેટનો ખર્ચ એટલો થવાથી અડવાડીઆનાં ચાર દીવસજ કામ કરે છે. એ જોઈને પછી હમે પેનગર આવીને ગામમાં ફરવા નીકળ્યા હતા. એ પેનગરનું ગામડું જાણે એકજ મોટો મોહોલો હોય તેવું છે, અને તેની હમેશની વસતી આસરે દેશ હજાર માણસની કહેવાય છે. પણ માસમમાં બધાં મલી પચાસ હજાર માણસો અહીંયાં આવજાવ કરે છે.

હીયાંથી આગગાડીમાં સાંજનાં છ વાગે બેસીને કરનારવન (Carnarvan) જે વેલશનું મુખીઅ શેરેર ગણાય છે ત્યાં આવી પુગા અને ત્યાંનાં મુવલ હોટલમાં ઉતારે લીધે હતા. ત્યાંથી પાછા તરત નીકળીને ત્યાંના કીન્સો જોવા ગયા હતા. એ કીન્સો આસરે ૬૦૦) વરસનો જુનો છે, અને તે ઇંગ્લાંડના રાજા પેટ્રોલા એડવર્ડે આંધો હતા. એ કીલામાં એની રાણી એલીએનોર ખીજ એડવર્ડનો જન્મ આખો તેથી તેને પ્રીન્સ

આફ વેલશનો એતાબ આપ્યો હતો, અને ત્યારથી ઇંગ્લાંડનાં પાદશાહનાં વડા છેકરાને એ એતાબ અપાતો આવ્યો છે. એ કીલ્લા ધણો મજબુત બાંધેલો હતો પણ તેની મરામત નહીં કરવાથી હાલ ધણો ખીસમાર હાલતમાં આવી ગયો છે, જેને પાછો સમારવા સારું તેને જોવાજનારા પાસેથી છ પેની શી લીધામાં આવે છે. એની દીવાલો નજદીક ખાર શીટની જડાઇની છે, અને તેની અંદર નાધળા ઓરડાઓ છે, જેમાંનો એક આસરે ૧૨) શીટ લાંબો અને ૮) શીટ પોહોલો છે, જેમાં પેહેલા પ્રીન્સ આફ વેલશનો જન્મ થયો હતો. જ્યારે પેહેલા એડવર્ડ વેલશ હતું ત્યારે તેનાં તાબામાં ત્યાંનાં લોકોએ રહેવા ના પાડ્યું, અને પોતાનાંજ દેશનાં એક ધણીને પોતાના હાકમ દાખલ માગવા લાગ્યા, જે ઉપરથી એ પાદશાહે તાલ કરીને તે લોકો પાસે એવું કબુલ કરાવ્યું કે તમારાજ દેશમાં જનમેલા તથા ઇંગ્રેજ બોલનો એક પણ બોલ નહીં જાણનારને તમારો હાકમ બનાવું તે તમે કબુલ કરશો કે નહી, તે તે-આમે હા પાડવાથી પાદશાહે પોતાને ત્યાં જનમેલો દીકરો જે ત્રણ દીવસની ઉમરનો હતો, તેને લાવીને કીલ્લાની એક મોટી ખારી પરથી વેલશનાં ઉમરાવાને તથા રૈયતને બતલાવી કહ્યું કે લેવો તમારા માગવા મુજબ એને તમારો પ્રીન્સ ડેડવ્યો છે, જે આમેજ કીલ્લાની સર જમીનપર જનમેલો છે, અને ઇંગ્રેજ એક બોલ પણ બોલતો નથી તે ઉપરથી રૈયતે પોતાની કબુલ પાલવા માટે તેને પોતાના પ્રીન્સ આફ વેલશ દાખલ કબુલ કીધો હતો. ઉપલાં ખારી પણ હજુ બતાવે છે. એ કીલ્લામાં સાથી જોયો મીનારો ૧૨૦) શીટ છે, જેને ઇગલ ટાવર કહી કહે છે. તેની ઉપર અસલમાં રામન કીલ્લાઓ જે અહીંયાં હતા તેમાં “કરેશ્ટ” દાખલ એક પથરનું મોટું ગરડ પક્ષી મુકેલું હતું તે,

તથા ખીજાં પુતળાંઓ લાવીને આમે ટાવર પર મુક્યાં હતાં, જેથી તેનું નામ ઇગલ ટાવર આપ્યું હતું. એ ગરડ પક્ષી તથા રામન લોકોનાં પુતળાંઓ હજુ ત્યાં છે, પણ તેખી ધણીજ ખીસમાર હાલતમાં આવી ગયલાં અને બરાબર ઓલખાતાં પણ નથી. એ જોઇને પછી કરનારવન ગામમાં ફરી આવ્યા. અહીંયાંની વસતી આસરે ૯૫૦૦) માણસની છે, અને ધરો જરા સારી હાલતનાં તથા છુટા છુટા બંગલાઓ ડુંગર ઉપર હમણાં સારી રાતકનાં બાંધેલા છે. એ ગામની સાંમે દરીયાનો થોડોક ભાગ આવેલો હોવાથી તથા તે જમીનનો વચમાં ત્રણ ગમથી ઘેરાઇ જવાથી સરોવરનાં જેવો લાગવા ઉપરાંત ગામમાંથી તેનો દેખાવ ધણો સારો દીસે છે. વેલશનાં ગરોબ લોકો ધણો ખરા અંગ્રેજ બોલી જાણતા નથી, પણ અસલની ગેલીક બોલી બોલે છે. હમો બેનગરની સ્લેટની ખાણ જોવા ગયા હતા ત્યાંનાં કામ કરતા માણસોને સવાલ પુછવાથી તેઓ તે તદન સમજ શક્યા નહીં, અને કહ્યું કે હમો એ બોલી જાણતા નથી, પણ નીશાળેમાં અંગ્રેજ ભાશા શીખવે છે તેથી કોઇ કોઇ તે બોલી બોલે છે.

તા ૦ ૨૬ મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આને સવારનાં દશ વાગે આગગાડીમાં બેસી કરનારવન છોડ્યું તે બપોરનાં પોણાં ત્રણ વાગે લીવરપુલ પુગા, અને ત્યાંનાં એડલશી હોટલમાં ઉતારો લીધો હતો. સાંજનાં ત્યાંનો જાણીતો સ્ટેન્લી પાર્ક જોવા ગયા હતા. એ પાર્ક પાછલ એક લાખ પચાસ હજાર પૌંડ ખર્ચ થોડે સખાએ (Corporation) કીધો છે, જ્યાં ગાડી ઘોડા સારું સારા રચતા તથા ધાસનાં મેદાનો તેમજ કુંવારા તથા મોટાં ઝાડો રાપેલા છે. તે જોઇને પછી શેફ્ટન પાર્ક કહી ખીજો પાર્ક જોવા ગયા હતા, જે ઉપર ત્રણ લાખ પચાસ હજાર પૌંડ ખોલા કહે છે.

એ ધણોજ મોટો તથા ત્યાંના રસ્તાઓ પણ ધણાં મોટા તેમજ હુન્નરથી બનાવેલી નદીઓ અને ડુંવારાઓ વાજાહે. એ પાર્કશીમાં ઉપર જણાવ્યા જેવી મોટી રકમો ખર્ચી છે તે હમારા ધાર્મી મુજબ જગા ખરીદવા પાછલ ધણી લાગી હશે. આ પાકની આસપાસ હમણાં સારી રેતનકદાર ઇમારતો બીજા ધણીઓની બંધાય છે. એ જોઇને ખોટાનીકલ ગાર્ડન્સ” (વનસ્પતીના બગીચો,) જોવા ગયા હતા. ત્યાં ઝાડ પાનનો ધણો સારો સંગ્રહ કીધેલો છે, પણ કંઈ નથી જતનાં ઝાડો હતાં નહી. ત્યાંનાં કુલના કેઆરા નવી તરાંહનાં તથા જોવા લાભેક છે.

રાતનાં લાઇમ સ્ટ્રીટમાં આલ શોપ-શોનો મુવીંગ વેક્ષ વેક્ષ જોવા ગયા હતા, જ્યાં મીણનાં પુતળાનો સંગ્રહ કીધેલો છે, તે કાંઈ જોવા લાયક નથી તથા તે પુતળાંઓ તેના ધણીઓને મલતાં પણ આવતા નથી. એમાં એક બે છોકરાઓનાં પુતળાં બનાવીને તેઓની પાસે કોરનેટ તથા બાથન કરી વાળનાં ચંલના સંસ્થાથી રાગ ધણાં સરસ વગડાવતા હતા. તે છોકરાઓનાં આંગણાં પણ હીલીને આંપ દાખી જણે તેથી વાગતાં હોય તેમ લાગતાં હતાં, અને તે ચંલ વાગે છે એવું બતાવવા સાર તેની ઉપર ઓર્ગીતો રમાલ નાંખવાથી સાદ દંકાઈ ગયો હોય તેમ લાગતું હતું. એ જોઇને તેજ મોહોલામાં જરા દુરથી રેલવેશનનો રાયલ-વેક્ષ-વર્ક્સ એકઝીબીશન જોવા ગયા હતા. અહીંયાનાં મીણનાં પુતળાં પેહેલી જગ્યા કરતાં ધણાં સરસ તથા બરોબર બનાવેલાં અને જોવા લાયક છે. હીંયાં આંખ ચુકવવાનો એક ખેલ કરતા હતા, જેમાં એક ટેબલ ઉપર એક ઓરતનું અડકું ધડ હોય તેમ દીસતું અને તે ટેબલ હેલથી તદન ખાલી લાગતી, જેથી તે કેમ કીકું હશે તે જરા અજબબ લાગતું હતું; પણ

ત્યાંનાં રખેવાળને બે પેતી જુદી આપવાથી હમા પડદાની અંદર ગયા, જ્યાં ચાર પગની ચોરસ ટેબલને તેનાં એક ખુણાની બાજુ પરથી જોનારાંની સામે મુકે છે, અને તે તમ્મથી દેખાતી બે બાજુપર બે પગની વચે મોહોકુ જોવાની આરશીઓ રાખે છે એટલે ટેબલની હેડે થું હોય છે તે દેખાતું નથી. તેનાથી દુર બાજુપર બે બીજા પગ છુટાજ એક પડદાની પાછલ મુકે છે, જેનો આજો એવી રીતે પેલી ટેબલવાલી આરશી ઉપર પાડે છે કે જણે બીજા બે પગ તેની અંદર મલી જઇને ચાર પગની ટેબલ દુરથી દેખાય છે. હવે એ ટેબલની ઉપર એક ખાંચો માણસનું આંગ જાય એટલા રાખીને તેમાં માણસ પુટલું મંડાને બેસે છે; એટલે તેનો ઉપરનો ભાગજ દીસે છે, હેલને ભાગ પેલી આરશીઓથી દંકાઈ જાય છે, અને ચારે પગ ટેબલનાં દીસવાથી જોનારા લોકો તે ટેબલનાં હેડે કાઈ નથી એમ સમજે છે.

તા ૦ ૨૭ મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આને સવારનાં લીવરપુલની મરશી નદીપરની વાહાણો ઉપરથી માલ ચડાવવા તથા ઉતારવાની ગોદીઓ જોવા ગયા હતા. ત્યાં આલબર્ટ તથા પ્રોન્સીસ ડોકની વખારો જોઈ હતી; જ્યાં બંધી જતનો દારૂ તથા તંબાકુ અને બીજો જકાત વાલો માલ ઉતારે છે. હીંયા દશ હજાર દા-રૂનાં પીપો મોટી મોટી વખારોમાં ભરેલાં હતાં, જેને “ઇનમોનડ” કરી કહે છે. તે અપ પડે તેમ માલ ધણીઓ તે ઉપર જકાત ભરીને લઈ જાય છે. મોટાં મોટાં પીપોમાં તંબાકુ દરેક પીપમાં એક ટણ સુધી ભરાઇને અમેરીકાના વજીજાઆ વગેરે દેશથી આવે છે. એ તંબાકુની કીમત દર રતલે ૩) થી ૫) પેતી છે, પણ તેની ઉપરની જકાત ૧૮) પેતી છે. દારૂ ઉપર દર ઇમ્પીરીઅલ ગ્યાલને ૧૧) શીલીંગ જકાત લે છે. તંબાકુ

ભરવા સારું વપ્પારનાં ડોંધી ૪) માળા ક્રીવેલી છે. એ ગોદીઓ જોઇને વેલી ગટન ગોદી જોવા ગયા હતા જ્યાં બધી જાતનો અનાજ ઉતારે છે. એ અનાજ ડેલાઓમાં ભરાઇને વાહાણોમાં આવે છે તેની જાતી પ્રમાણે જુદા જુદા ઢગલા કરે છે, જે માલો ઉપર લઈ જવા સારું ઘણીજ સેદેલી તાલ ક્રીવેલી છે. વાહાણમાંથી નીકલેલા અનાજ એક રેંટમાં પડે છે, જે રેંટ જેટલા માલ વપ્પારના હોય છે તેટલી હંસાઈની હોવાથી તે સલાવીને જે માળ ઉપર અનાજ લઈ જવાનો હોય છે તે ઉપર લઈ જાય છે. હવે એ રેંટ દરેક માળની બાજુ પર છે તેથી માળપરને માળપર અનાજ લાંબે લઈ જવા માટે રેંટમાંથી આમડાનાં પટા આસરે રાા શીટ પો-હાળા મકરા પર દોડે છે તેમાં પડે છે, જે પાતા તે અનાજને તોલવાનાં કાંટાઉપર નાખી ત્યાંથી તોલાઇને જે બાજુ ઉપર લઈ જવા હોય ત્યાં પાતા પરથીજ લઈ જઇને તેની સાંમે એક જાતની ગળણી મુકેલી હોય છે તેમાં ઉછલી પડીને એક બાજુ ઢગલો થતો જાય છે.

એ જોઇને રીમરમાં બેસીને બધી ગો-દીઓની રચના જોતા જોતા આસરે છ માઇલ દુર ન્યુ-પ્રાઇટન જે લીવરપુલનાં દરીયા કીનારે, મરશી નદી દરીયામાં પડે છે તેના મથાળે લીવરપુલની સાંમેની બાજુનાં કીનારાપર લોકોને હવા ખાવાની જગા આવેલી છે ત્યાં ગયા હતા. એ બધો રસ્તો ગોદીઓથી ભરેલો અને તેમાં વાહાણો તથા રીમરો ઉભેલી હતી. એ ગોદીઓ પૈથી ૬) મધલ લાંબી અને ડુનીઆમાં સૌથી મોટી ગણાય છે. લીવર-પુલનાં આસપાસનાં ગામોમાં અતીઘણાં કારખાનાં હોવાથી એ રસ્તે તેઓ પોતાનો (કારખાનાવાનાઓ) માલ માકલે છે તથા મંગાવે છે, જેથી એ બંદરનો વેપાર ઘણો મોટો છે અને તે સારી થી મરશી ડોકશ કં-

પની કરીને એક કંપની ઉભી કરી આમે સઘળો ગોદીઓ બાંધેલી છે. હીયાં મોટાં આટાં બારકમો આવીને ઉભાં રહી શકે તેવી ગોઠવણ ક્રીવેલી છે. એ ગોદીઓ ઘણી ખરી ૧૮૪૫નાં શાલ પછી બાંધેલી છે. એમાં સૌથી જુની “ડોનાંગ-ડોક” છે જે સને ૧૭૧૭ માં બંધાઈ હતી, પણ તેને પાછલથી સમરાત્રી તે વખતે તેનું નામ બદલી નાખ્યું છે. સઘળો મલીને ૨૫—૨૬ ગોદીઓ છે અને તે ગોદીઓ ૨૬૯ એકર પાણીનો તથા ૧૯૫ મધલ ડંકાની જગા તેમજ બરકનહેડનો બાજુપર ખીજા ૧૬૪૫ એકર પાણી તથા ૯૫ મધલ ડંકાની જગ્યા રોકે છે. બધી મલીને એ “મરશી-ટરશટ” ને હસ્તક ૧૮૫૯ એકર ઇમેટેટની જગા છે. એ ગોદીઓમાં સને ૧૮૭૭નાં શાલમાં ૧૮૨૬૦ વાહાણો તથા રીમરો સંતિરલાખ ટણતી આવી હતી, અને ગોદીનો જકાત દાખલ તે શાલમાં એક કરોડ રૂપિયા ઉપજ્યા હતા, તથા ગોદીમાંથી ૮૪ કરોડ રૂપિયાનો માલ બાહાર ગયો હતો તેમજ કચડમનો જકાતના ૩) કરોડ રૂપિયા ઉપજ્યા હતા. અહીંયાં દરશાલ અમે-રીકાથી આસરે ૩નો ૩૫) લાખ ગાંસડી આવે છે, જે સને ૧૭૮૫ના શાલમાં ફક્ત એક કોયલી નમુના દાખલ આવી હતી, તે સાથે જોતાં એને એકસો વરસમાં કેટલો વેપાર ખીલ્યો છે, તે માલમ પડશે. ન્યુ-પ્રાઇટનમાં સાઉક પાર્ટ અને બ્લેકપુલની માફક દરીયામાં ડંકાની માફક હવા ખાવાની તથા ફરવા હરવાની જગા છે. તે ડંકા દરીયાની અંદર ૫૬૦) શીટ લાંબો બાંધેલો છે, અને ત્યાંથી નદી અને ગોદી-માંના વાહાણોનો દેખાવ સારો દીશે છે, તથા ત્યાં ઘણું રેશોરાન્ટ (Restaurant) તથા હૅટલો છે, તેમજ દરીયા કીનારે જેટલી હવેલીઓ છે તે બધાની હેડન રેશોરાન્ટ તથા મંખી પાકવાની ડુકાનો છે. એ જગ્યા પર લોકોનો મોટો આવજાવ છે, અને

માંજનાં મુખમાં જેમ પવનચક્રી લોકો ફરવા જાય છે, તેમ લીવરપુલનું જોક અહીંયાં ફરવા આવવાથી સ્ત્રીમરો દર બાકાકે આવજવ કરે છે, અને દરેક સ્ત્રીમરમાં હોમોએ બસોથી ઉપર માણસો જોયાં હતાં. શામટન જઈને આવવાની માણસ દીક ૬) પેની લે છે. એ જોઈને હોમો પાછા લીવરપુલ આવ્યા. રાતનાં પ્રીન્સીસ ડીયેટરમાં “સીલીશાલી” (Shilly Shally) નો નામ જોવાગયા હતા.

તા ૨૮ મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં દશ વાગે આગગાડીમાં બેસીને ચેશટર કરી લીવરપુલથી આસરે ૨૫) મૈલ દુર એક અમ્બલનું ઘણું જુનું ગામ છે ત્યાં ૧૧) વાગે ઉતરયા હતા. એ ગામની અમ્બલના કોટની દીવાલ ઘણી મોટી આસરે બે મૈલ લાંબી અને ૪) થી ૬) ફીટ પોહાળી શહેરને ઘેરી લે છે, અને તે એટલી તો જુની છે કે આજે ૨૦૭૦) વરસપર તે ખીમ્માર હાલતમાં આવ્યાથી તેને પાછી રાજ આજકેડની છોકરી એડલરીડા એ સમરાવી હતી. તેની ઉપર છુટા છુટા મીનારાઓ બાંધેલા છે. એમાંના એક ટાવર જેને ફ્રાન્કિશ ટાવર કહે છે ત્યાંથી ઇંગ્લંડના રાજા મેહલા ચાર્લેસે અને ૧૬૪૫ માં પોતાનાં લશ્કરને સર મારગેલીઉક લેગદેલની સરદારી હેઠલ પાર્લામેન્ટનાં જેનરલ પોંઈટમનો સરદારીવાળાં લશ્કર સામે લડતાં તથા હારી જતાં જોયું હતું. એ ટાવર હજુર સલામત છે તથા ત્યાં એ ખીનાની તપ્તી મારેલી છે. એ કીલ્લાનો દીવાલ ઉપરાંત એ ગામનાં જુનાં પુરાનાં ઘરો ૩૦૦) થી ૪૦૦) વરસ સુધીનાં હજુ જોખુ-દ છે, અને તે પણ જોવા લાયક છે. એ ઘરોને બાહારથી બધી દીવાલપર ચોરસ આંચાઓ પાડી તે ઉપર નક્સીઓ કી-ધેલી છે; તેમાંનું એક ઘર જે સૌથી જુનું અને જેને “ગોડસ પ્રોવીદનશ હાઉસ” કહે છે

તે હોમો અંદરથી જોઈ આવ્યા હતા. એ ઘરનો દાદર તથા શાલીઆર અને થોડું એક જુનું ફરનીચર આપણું અસલી પારસીઓના ઘરો તથા સામનને મલતુ આવે છે. એ ગામમાં હમણાં ઘણી સારી હવેલીઓ બાંધેલી તથા ત્યાં થોડાં ઘણાં કારખાનાં પણ છે. હીંયાંથી ત્રણ મૈલ દુર ડ્યુક ઓફ વેસ્ટમીન્સ્ટર જે આખા ઇંગ્લંડમાં સૌથી મોટા પૈસાદાર ગણાય છે, જે ઇન-હૉલ નાંમે એલખાતો મેહલ જોવા ગયા હતા. એ જોવા જવા સારું માણસ દીક શીલીંગ આપવી પડે છે, જેનાં રૂપિયા ચેશટરનો ઇસ્પીટાલમાં ધરમખુતે વપરાય છે. એ ઘણીની જગ્યા ઘણીજ મોટી એક જણનાં કેહેવા પ્રમાણે ૭) મૈલ લાંબી અને ૭) મૈલ પોહાળી છે, તથા ખીજનાં કેહેવા પ્રમાણે ૮ થી ૧૨ મૈલ છે અને તેની વચમાં એનો મેહલ આવેલો છે. એ મેહલ ઘણો મોટો અને જોવા લાયક છે. એ અમ્બલનાં જુના મેહલની પડોશમાં બંધાય છે, જે ઉપર ૧૧) વરસ થયાં કામ ચાલે છે અને તેનો ઉપર ૧૧) લાખ પૌંડ ખર્ચાઈ ચુકા છે. ઇંગ્લંડમાં સૌથી સરસ અને બપકાદાર બાંધણીનો મેહલ એ ગણાય છે, અને તેની દીવાલોપર તથા શીલીંગો ઉપર ખીજ કામનાં ઉસ્તાદો ખીતાર પાડે છે, તથા હજુ ખરોખર તરફાર થતાં એક વરસ ખીજું લાગશે એમ કહે છે, અને તે ઉપર સધળો મલીને દોહોંડ કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ થશે. એનો એક હૉલ જે ૪૧ થી ૩૧ ફીટનો છે તેની જમીન રંગીન સંગેમરમરનાં પથરીની છે, તે પથરપરજ ૧૬૦૦) ગીની બેઠી છે, જે ઉપરથી સધળો કેટલો ખર્ચ થયો જોઈએ તેની ગણતરી અટકલી શકાશે. એનાં શલુ-નમાં જવાના ખારણું મેહોગની લાકડાંનાં છે તે દરેકપર ૧૦૦) ગીની લાગી છે. એનો તખેલો બંધાઈને તૈયાર થયો છે તે ઉપર દશ લાખ રૂપિયાનો ખર્ચ કીધો છે;

એમાં દરેક ધોડા સાથે ડાણા છુટાં છુટાં
 ધણું સરસ બાંધેલાં છે, અને તેનાં થાં-
 ભલા ઉપરનાં દયામ્મી સંગીન જરમન
 રૂપાનાં કીધેલાં છે. ધોડાઓને નહાડ-
 વાની, માફ કરવાની, હારનીમો મુકવા-
 ની, જીનો મુકવાની, ઝુલો મુકવાની,
 નાલ મારવાની ઇત્યાદિની જીદી જીદી
 જગ્યાઓ કીધેલી છે. તેમજ આજની
 ધોડાઓને રાખવાની જગા પણ
 જીદી છે. ધોડાવાલા તથા કોચમેનો સાથે
 રહેવાનું તથા ખાવાની જગા તથા હાલ
 પણ બાંધેલાં છે. એ ડ્યુકને ધોડાઓનો
 ધણો શાખ છે, અને એનો પાસે નજ-
 દીક ૪૦૦) ધોડા છે, તેમાં સરતનાં તથા
 હનરસની બરીડ કરવા એટલે ધોડા જ-
 ણાવવાનું ખાતું પણ પોતે રાખેલું છે,
 જ્યાં ૫૦) ધોડાનાં બચાં છે તેની કીમત
 ૪૪૦૦૦) ગીની કેહેવાય છે. તેઓમાનો એક
 ધોડા જેને “ડોન્કસ્ટર” (Doncaster)
 કરી કહે છે તે એ ડ્યુકે ૧૩૦૦૦) ગીની
 આપીને બરીડ કીધો હતો, અને તેને
 બ્રીડિંગ (Breeding) સાથે એટલે ઉડવાને
 રાખેલો છે, જેનાં દરેક બચાંની ૨૦૦૦)
 ગીનીની કીમતે માગણી થાય છે. “બેન્ડ-
 ઓર” કરીને આખા ઇંગ્લેન્ડમાં સૈથી
 સરસ સરત જીતનાર ધોડો છે, તે એ
 ધોડાને પેટને છે અને બીજાઓની ધો-
 ડાઓ અહીંયાં બરીડ કરવા મોકલાવે છે
 તે દરેકનો ૧૦૦) ગીની લે છે, એ ધોડો
 એટલો વખણાયેલો છે. એ જોઈને પાછા
 એટલે ગામમાં આનીને ફરવા નીકળ્યા.
 અહીં આજેલાનો હવેલીઓનો હેક્લ
 નામથી દુકાનો કરીને તેની પર આટલા
 બાધી લીધેલા છે, જે રાહદારીઓને
 માનવા સાથે રસતા તરીકે ઉધાંડા રાખે-
 લા છે, અને જેથી વરસાદમાં મોઢેલાનાં એક
 નાંકાથી બીજા નાંકે ભીંગાવા વગર લોકજીર્ઘ
 થકે છે. અહીંયાંનો ટાઉનહાલ તથા દેવલો
 મોટાં છે. શંટ-જો-સનું દેવમ સૈથી જીનું

ગણાય છે તે હજો જોવા ગયા હતા;
 એનો અમલનો જીનો ભાગ ધણો ખરો
 વડી ગયો હતો પણ ત્યાર પછીનો ૮૦૦)
 વરસ પર બાંધેલો ભાગ જીનું ધોડો ધણો
 મજામત છે. એની અંદરનો હાલ ધણો
 મોટો છે, તેમાં થાંભલા પણ ધણો મોટા
 અને ગોળ છે, જેમાંનાં એક પર જીનો
 રંગીન ચીલા ઝાંખાં મારી ગયાં છે. એ
 દેવળ ધણું મજબૂત બાંધેલું હોવાથી જો
 તેને સમરાત્રી ખરોખર રાખેતો બીજા
 ૮૦૦) વરસ સુધી જવાબ આપે એવું
 મજબૂત છે. એ જોઈને રાતનાં સાત વાગે
 પાછા લીવરપુલ આવ્યા હતા. એ એટલે
 શહેર “ડી” (Dee) નદી ઉપર આવેલું છે,
 અને તેની વસ્તી આસરે ૩૮૦૦૦) મા-
 નુસની કેહેવાય છે અને એશાપર પરગણાંનું
 પાયતખ છે.

તા ૨૯ મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે
 લીવરપુલનો વખણાયેલો શંટ જયોરજીશ
 હાલ જોવા ગયા હતા. એ હાલ અહીંયાં
 સૈથી સરસ ગણાય છે, અને તેમાં આપણા
 મુબઈનાં ટાઉન હાલની માફક જાહેર
 સભાઓ તથા કોન્સર્ટો થાય છે, અને
 તેની આસપાસનાં બીજા ઓરડાઓમાં
 એસાઇઝ કોર્ટ તથા બીજી કોર્ટ ભરે છે.
 હજો એ જોવા ગયા હતા તે વેળા એ-
 શાઇઝ કોર્ટ (જેને આપણે શેયન કહીએ છે)
 ભરવાની તૈયારી કરતા હતા, અને
 ન્યાયશીશને લેવા સાથે ધણાક સીપાહી
 તથા બીજા હુધેદારો ઉમેરા હતા, તથા
 ન્યાયશીશ આજો ત્યારે એક સરખસ
 કરીને બ્યુગલમાં રંગો વગાડતા તથા તેનો
 જમો પાછલથી બે જણાં ઉચકીને માનતા
 એરડામાં લઈ ગયા હતા, જે ધણું ભપ-
 કાદાર લાગતું હતું. એ હવેલી ૬૦૦ થી
 ૧૭૦ ફીટની છે એનો હાલ ધણો મોટો
 અને જોવા લાએક છે, તે ૧૮૦ ફીટ લાંબો
 અને ૮૪ ફીટ ઊંચો છે. તેની જમીન
 મેમ્બરમરનાં પથરની લાદીઓની છે, તથા

ધાંભલા પણ ભડા પાલીશ કરેલા એનાઈટિ પથરનાં છે અને એનાં કોનસરટ રૂમમાં (૧૪૦૦) માણસોની બેઠક છે. એનો ઓટલો પણ મોટો અને તેને (૧૬) મોટા થાંભલા (૪૦) ફીટ ઊંચા મુકેલા છે, તથા તે પર જવા સારું (૨૦૦) ફીટ પોલુની સીડી કાઢેલી છે, તેથી તેનો દેખાવ ઘણો સરસ લાગે છે. એ ઇમારત ઉપર બે લાખ પૌંડ ખર્ચ લાગે છે. એની બાહારથી આપણી માહારાણી તથા પ્રીન્સ આલબર્ટનાં ઘોડા ઉપર બેસાડેલાં બે પુતળાં મુકેલાં છે. એ જોઈને પછી ટાઉનહાલ, જ્યાં લીવરપુલનો મયર પોતાની હાશીશ રાખે છે, તથા બહુર આણું આપે છે, તે જોવા ગયા હતા. એ જગ્યા પણ ઘણી મોટી તથા તેની અંદરના બેઠકના તથા જમવાના દીવાનખાનાઓ ઘણાં મોટાં અને સણુગારેલાં છે. એનાં છ.પાંડપર એક મોટો ગુંબજ બાંધેલો હોવાથી તે ઘણો શામેલ છે. એ જોઈને પછી સંગ્રહસ્થાન જોવા ગયા હતા, જ્યાં સઘળી સ્ત્રીઓનો સારો સંગ્રહ કાઢેલો છે. એ સંગ્રહસ્થાનને લગતું એક કીતાબખાનું લીવરપુલનાં મોકોને મક્ત વાંચવા સારું જીંધાડું મેલેલું છે, અને જ્યાં ઘણાં લોક વાંચવા બેસા હતા. ત્યાંથી નીકળેલા અતરેનું મોટું બજાર જોવા ગયા હતા. એ જગ્યા (૫૬૦) ફીટ લાંબી તથા તેનાં પાંચ ભાગો જુદી જુદી હાર (ડુકાનો) ને સારું કાઢેલા છે, અને તે બે એકર જમીન રોકે છે. એ જોયા પછી આગગાડી પર જઈને બપોરનાં કલાક ૧૨-૧૦ મીનટિ લીવરપુલ છોડ્યું. લીવરપુલ શહેર ઘણું મોટું અને તેની વચલી પાંચ લાખ માણસની કેહેવાય છે, તથા તે આસરે આઠ ચોરસ મૈલ જગ્યા રોકે છે. એ શહેરનાં મોટાભાગમાં ઘણીક મોટી મોટી હવેલીઓ બાંધેલી છે. હમો લીવરપુલનાં ઘણાંક મોટાભાગમાં ફરયા

તથા વેપાર બજાર પણ જોવા હતા. એ છેલી ઇમારત ચોરસનાં ત્રણ ભાગની બાંધેલી, અને ચોથા ભાગપર ટાઉનહાલ આવેલા છે. મોટાભાગમાં ઘણાં મોટા, અને વેપારને લીધે રસવામાં ભીડ પણ ઘણી રહે છે. એનું કચરમ હાઉથ, પોસ્ટ હાશીશ, શેલરશ-હોમ, વોકરશ આરટ ગેલેરી તથા કોલેજિયેટ ઇન્સ્ટીટ્યુશન પણ મોટી અને બાહારથી ભવકાદાર હવેલીઓ છે, પણ હમોને વખત થોડો હોવાથી અંદર જઈને જોઈ શક્યા નહીં.

લીવરપુલથી બપોરનાં ૧૨-૧૦ મીનટિ નીકળેલા રેલવેની કરી રેશન છે ત્યાં બે વાગે પુગા, અને ત્યાંથી આસરે ચાર મૈલ દુર હેડન હાલ નામે ડબ્બકે આફ રહેલુંડનો પડી ભાગેલો મેલ છે તે જોવા ગયા હતા. એ મેલ આદમી સુધીનો બાંધેલો હતો પણ હાલ તે ઘણો ખીમ્માર હાલતમાં આવવાથી તેને અસલની નોરમન વખતની ઇમારતનાં સૌથી સરસ નમુનાં દાખલ અંદર રાખી મુકેલો છે. તેનો ઘણોખરો ભાગ સલામત છે, અને અમલનાં દીવાનખાનાં તથા આરડાઓ જેમનાં તેમ રાખેલાં છે. જમવાનાં આરડામાં ઉમગવાને ખાવાની મોટી ટેબલ જગ્યા ઊંચા પલેટફોર્મ ઉપર મુકેલી તથા બેસવા સારું બાજેટ કાઢેલાં છે, તેની બાજુએ નીચાણમાં તેમનાં માણસો જમવા બેસતાં હતાં. આગલનાં વખતમાં એવો ધારો હતો કે જે માણસ તે પાસે આવેલો દારૂ નહીં પીયે તો એક લાખની બેડી જે જાંચે ટાંગેલી છે તેમાં તેનો હાથ બંધ કરી તેની બોલમાં દારૂ તથા થંડું પાણી રેડી તેને સળ કરતા હતા, જે બેડી બારણાં ઉપર જેમની તેમ હજુ ટાંગેલી હોય એ જોઈ હતી. હાલમાં દીવાલનાં મથાળાં પર અસલનાં લોકનાં કોટ આફ આરમશ તથા એ હાલનાં લોડોનાં “કરેશો” લાકડામાં કોતરીને ગોઠવેલા

તથા તેની સગડીપર (Dread God and Honor The King) એટલેજે “આદ-થી ઉરે અને પાદશાહને માન આપો” એમ કોતરેલું છે. ‘સુવાના ઝોરડામાં અમલની જુની હાથની ચુંડેલી ટેપે-સટરી જેમાં ઇસખની વારતાઓમાંની વીગતો ચુંડીને સરસ રીતે ઉતારેલી તે મુકેલી છે. તે ઉપરાંત તેની આસપાસનાં ખીજા ઝોરડાઓમાં પણ ટેપેસટરીથી દીવાલો તથા બારણાંઓ ભરી લીધેલાં છે. એ ઝોરડામાં અમલનો જુનો હોલીયો, જે ઉપર રાણી એલીઝાબેથ સુતી હતી, તે જેમનો તેમ તેનાં રેશમી ગોદડાં તથા ભરત કાંમની કુરતીન સુધાં ગખેલા-છે; તથા પેહેલા ડ્યુક ઓફ રટેલેન્ડનું લાકડાનું બનાવેલું પાળણું ત્યાં નવાઈ દાખલ જોવાને રાખેલું છે. અમલ એ મહેલ તથા તેને લગતી માટી જગાનો ધણી સર જ્યારજ વરનન હતો, તેને પેટે એ છોકરીઓજ હતી, તેમાંની એક છોકરી સાથે સર જોન મેનરસ, જે પેહેલા અરલ ઓફ રટેલેન્ડનો છોકરો થાય, તે પેલી છોકરીનાં બાપની ખુશી ઉપરાંત એક દીવમે નાચમાંથી તેણીને અટકાવી જઈને છુપી રીતે પરણ્યો હતો. તે છોકરી જે બારણાં આગલ તેની રાહ જોતી ઉભી રહી હતી તે બારણું તથા જે રસતે છુપી નાસી ગઈ હતી તે રસતો હજુ લોકોને દેખાડે છે. એ મહેલ તે છોકરીનો બાપ મરી ગયા પછી તેના કાલા-માં આવ્યાથી તે અરલ ઓફ રટેલેન્ડનાં ખાનદાંત હસ્તક આવ્યો છે. એ બેહુ કુ-ટુંબનાં કરેશો, મોર તથા બુંડનુ માથું અને બે જુનાં ઇથુનાં ઝાડ (Ewe tree) ઉપલા આકારમાં કાપીને સંભાલથી ઉગા-ડેલાં એના બાગમાં હજી છે.

તે જોઈને ત્યાંથી છ મેલ દુર ચેલ્સવરક ડ્યુક ઓફ ડેવનશાયરની જગાએ ત્યાનાં ચેલ્સવરક હાઇલમાં ઉતારેાં લીધાં હતાં, અને

વખત હોવાથી એ ડ્યુકનાં પાર્કમાં તથા જંગલોમાં એક કલાક સુધી ગાદીમાં ફરવા હવા, જે ધણે જોવા લાયક છે. એમાં આસરે ૨,૦૦૦) હરણ, સમલાં, ફેશ-નટશો, ઇલાદી શીકાર કરવા સારું રા-ખેલાં છે, તેમાં સમ્પ્રામાણે તે કાંઈ કાગજ નહીં મલે. એ પાર્ક નાધળા નાધળા ડુંગરોપર આવેલા હોવાથી ત્યાંની બધી આસપાસની જગાની રચનાં ધણી સરસ દીમે છે. એ જગા આસરે ૩૦૦) ચોરસ મૈલ સુધી ઉપલાં ડ્યુક ઓફ ડેવનશાયરની છે, જે ધણીની બધી મલી ૪૦) થી ૫૦) લાખ રૂપિયા સુધીની આવક વરસ દાહાડે ફેરવાય છે. એ જોઈને એનાં શીકારનાં કુતરાઓનું ઘર (કેનલ) જોવા ગયા હતા, જ્યાં જાત જાતનાં કુતરા સાથે જુદા જુદા ઝોરડા તથા એકા રાખેલાં છે. તે જોઈને ફેશનટશોને બચ્ચાં કાહાડવાની જગા જોવા ગયા હતા. એ ફેશનટશો છુટાં છવાયાં ઇંડાં મુકે છે, તેમાંનાં જે હાયમાં આવે છે, તેને એકાં કરીને મર-ધીઓને તેપર મેવન ખેસાડી બચ્ચાં કાહા-ડે છે, અને તેમાંનાં થોડાં બચ્ચાં રાખીને બાકીનાં છોડી દે છે, જેમાંનાં કેટલાંક હમામ દીકામાં આવ્યાં હતાં. એ ઉપરાંત જંગલોમાં ફેશનટશો બચ્ચાં પોતે કાહાડે છે તે જુદાં, જેઓનો શીકારની રૂતમાં (આગરટથી ડીન્કેમબર સુધી) ડ્યુક તથા તેનાં દોસ્તો શીકાર કરે છે. એ વગેરે હરણ તથા સસાનો પણ શીકાર મોટા કરી તેમાંથી ધણે ભાગ પોતાનાં ગરીબ ભા-ડુતોને તથા ઇસ્ટીટાલમાં એ અમીર મોકલી આપે છે.

તા. ૩૦મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં ચેલ્સવરકથી સાત મૈલ દુર “ઇઆમ” (Eyam) કરી ગામડાંમાં સીસાંની ખાંણ જોવા ગયા હતા. તે ખાંણ ૮૫૦) ફીટ ઊંડી છે, તથા તેમાંનું ખાંણી કાહાડી નાખવા સારું તેમાં બે મૈલ

મુઠ્ઠી ટનલ ખણીલી છે, જેમાંથી પાણી નીકળી જાય છે. એ સીસું સોનાની માફક (Quartz) પથરમાં છુટા છુટા કટકા સાથે મળે છે, તેને ખાંણમાંથી બાહાર કાઢાડી એક બાકથી ચાલતી હથોડી વડે નાધળા કટકા કરીને પછી એ ચકરો વચ્ચે છુદી ભુકી કરે છે, જે એક જાનની રેંહટમાં પડે છે. તે રેંહટની હેઠાંણમાં પાણીની અંદર ચાલણી છે તેમાં એ ભુકો તથા તુકડાને નાંખી પાણીમાં જેમ સુપડું હીલવીએ તેમ તેને હીલવ્યા કરે છે, જેથી સીસાંનો ભાગ ભારી હાય છે તે હેઠળ ખસે છે, અને મેટાડું હલકું હોવાથી તે ચાલણીનાં ઉપલા ભાગમાં તરી આવે છે. પછી તે સીસું કાઢાડી લઇને તેને એક ખીજાં ચકરમાં છુદીને રેતી જેવું કરે છે, તથા પેલું પાણી ટાંકીમાંથી ગટરોને રસ્તે લઇ જઇ ખીજી ગમ ટાંકીઓમાં એકકું કરીને તેની અંદરની રહી ગયલી રેતી જેવી સીસાંની ભુકીને ઠરવા દે છે તથા પાણી ઉપરથી ચાલી જાય છે. તે સુધળી સીસાંની ભુકીને તે જગ્યાથી ચાર મૈત્ર દુર ભઠ્ઠી છે ત્યાં લાવી તેના લાકા (Pigs lead) બનાવે છે. એ ખાંણમાં ૩૦) ટણ પથર મધ્યથી એક ટણ સીસું નીકળે છે, અને તેનો કારભારો કેહેતો હતો કે સીસાંનો ભાવ દર ટણે ૧૬) પૌંડ હતો તે હાલ કમી થઇને ૭) પૌંડ થવાથી ખાંણને ચલાવવામાં ઓઠ આવવાને લીધે તેનો થોડો ભાગજ ચલાવે છે, અને તેની આસપાસની જગા-પરની ખાંણો ખીલકુલ બંધ કરી છે, તથા તેમાંથી દરરોજ ૩૦) થી ૪૦) ટણ મુઠ્ઠી પથર કાઢાડે છે, જે મધ્યથી એક ટણ સીસું નીકળે છે. એ જગા ડરખીયાયરમાં આવે-લી છે, જ્યાં એક નવાઇ જેવો ધારો હોય એ આવે સાંભળ્યો છે; તે એક એ જગામાં કોઇપણ અંજણો માણસ સીસાંની ખાંણ શોધી કાઢાડે, તો તેનો ધણી તે થાય, અને તે પોતે પેલી જમીનનાં ધણીને

એક પણ પણ આપ્યા વગર ખાંણ એ દે તથા તેમાંથી જેટલું સીસું નીકળે તેમાંનો તેરમા ભાગ એ ડરખીયાયરનો લોડ લેફ્ટનન્ટ, જે ત્યાંના ચેસવર્થ ઇન્સ-ટેન્ટનો ધણી ડયુક ઓફ ડેવનશાયર હોય છે, તેને મળે છે. જે ખાંણ હોવા જોવા ગયા તે જમીનની માલિક એક ઓરત પણ કામ કરતી હતી. કંપનીએ ખાંણ શોધી કાઢાડીને ડયુક ઓફ ડેવનશાયર એ બા-બદ્દર રાજેલો માણસ છે તેને દેખાડી કે તેણે આવીને આસપાસની જગા ભરી લઇને કંપનીને સ્વાધીન કીધી, અને તે ખીમારી ઓરતને એક અરવી પણ જમ દાખલ આપી નથી. હોમો ધારીએ છે કે અમલ એ બધી જગ્યાઓ ડયુક ઓફ ડેવનશાયરનાં વડાવાઓના હશે, પણ તે અમલનાં વખતમાં વસેલી જમીન નહીં હોવાથી લોકોને મુક્ત રેહવાને આપી હશે, અને તે વખતે ખાતમાં એવી કબુલાત નાંખી હશે કે તેમાંથી જેખી ખાંણ શોધી કાઢાડે તેને તે ખાંણ કાઢા-ડવા જેટલી જમીન મુક્ત આપવી, અને તેની ઉપજનો તેરમા ભાગ એ જગ્યાનાં અમલ ધણી ડયુક ઓફ ડેવનશાયરના ખાનદાનનાં વડાને મળે. એ બાબદ્દર ત્યાંનાં લોકોનાં કેહેવા મુજબ પાર્લામેન્ટમાં ધારો પસાર કીધો છે, અને જેકે એ ખાં-ણની આસપાસ ડયુક ઓફ ડેવનશાયરની કાંઇપણ જમીન નથી, તોપણ તેમાંથી નીકળતી ખાંણનો તેરમા ભાગ તેને મળ્યો જાય છે.

એ જોઇને પછી પાછા ચેસવર્થ આવીને એ ડયુક ઓફ ડેવનશાયરનો ચેસવર્થ હાલ જોવા ગયા હતા. એ હાલ તથા તેને લગતો બાગ આદીતવાર શીવાય દરરોજ બપોરનાં ૧૧) થી તે ૧) વાગા મુઠ્ઠી લોકોને જોવા ખુલ્લો મુકે છે, જે ધણી સરસ અને જોવા લાયક હોવાથી આસપાસનાં ગામોમાંથી ઘણું લોક જોવા આવે છે. એ મહેલ શને ૧૭૦૭માં વીસ વર્ષે

બાંધી તેયાર કાઢ્યા હતા. તેની સીલીંગો, દીવાલો ધર્યાદી જાત જાતનાં ઊંચાં ચીત્રોથી ભરેલી તથા જમીન સંગેમરમરનાં પથરા અને ઘણાજ પાલીશ કાચેલાં ઊંચાં લાકડાંની બનાવેલાં છે. તેનાં થાંભલા ઊંચી જાતનાં સંગેમરમરનાં છે. તથા સરસામનની તો કાંઈજ તારીફ નહીં થાય તેવું કીમતી અને ઊંચી જાતનું ફરનીચર છે. એની દીવાલો પર રેશમી શાડીન જડેલી છે, તેમજ જાત જાતનાં કીમતી પથરાનાં પુતલાં, ઉસ્તાદ ચીત્રાશ્રમોને હાથનાં ચીત્રો, નવી નવાઇનાં પથરાનાં થાંભલા, વાઝોશિ, ધર્યાદીનો તો કાંઈ કાગજ નહીં. આરણાં-એના આખાં મેહુગેની લાકડાનાં, કોરની-એને એતાની ગીલીટ કાચેલી, હાલમાં ઘણી ઊંચી જાતની ફરેમામાં સરસ પીક-ચરે, તથા ગીલીટનું ફરનીચર એ મધ-ખાંની તારીફ હોવા લખી શકતા નથી. એ મેહુલને લગતું ચેપલ (નાહાનું દેવલ) છે તે વળી ઘણું સરસ મણગારેલું અને તેના આલટર (Altar)ની આજુ-ઓ સંગેમરમરની તથા થાંભલા પણ સંગેમરમરનાં છે. વ્યાંની દીવાલો તથા શી-લીંગો ઉપર આધ્યાત્મમાંની હકીકતને લગતું આધલ પેનટિંગ આરં ચીત્રારેલું છે. એ મેહુલનું કીતાબખાનું પણ મેહુલનું અને તેમાં ૨૦,૦૦૦) ઉપર પુસ્તકો છે. તે આરડામાં ઘણી કબતો જમા કરેલી મણગાર જેવા લાગે છે. તરફીનાં સુલતાને મોકલેલી એક ખાટ તથા રૂશીઆના શહેનશાહે મોકલેલી એક લીલા પથરાંની ટેબલ તથા લીજ જ્યોર્જ અને એથા વીલીયમની તખત ઉપર ખેસાડતી વખતે ક્રોયા કરવાની ખુરશીઓ, આડમાં હુનરીની ભણવાની તસ્વીર, ફ્રાન્સનાં ચૌદમાં લુઈની તખત, ભરત કામની ખુરશીઓ—જેનું ભરતકામ કાઉન્ટેશ ઓફ સ્ટ્રમ્બેરીએ સ્કોટલાંડની રાણી મરીને જ્યારે એ જગ્યા પર કેદ

રાખી હતી તે વખતે ભરી મોકલેલું તે ઘણું જુનું અને જોવાલાયક છે. એ મેહુલમાંનાં આરડાઓ જો તેનાં આરણાં ખુલાં મુકે તો ૫૦૦) શીટ લંબાઈમાં તથા મેહુલની આહાર કરવાની આગાસી ૧૨૦૦) શીટ લાંબી છે. એ જોઈને પછી એનો આગ જે આખા ગ્રેટ-બ્રીટનમાં વખણાયેલો છે તે જોવા ગયા હતા. એ આગ આરં કામનાં હોટ-હાઉસ ઘણાં સરસ આવેલાં છે. તેમાં એક ઘર ઘણું મોટું છે જે બાંધવા પાછલ એકલાખ પૌડ બેઠા હતા, તથા તે સર જોસફ પેકશટન નામના એના માલીએ અને ૧૮૫૧ નાં એકઝીપીશનની ઇમારતના નકશા મુજબ બાંધેલું છે. એ જગ્યા ૩૦૦ શીટ લાંબી અને ૬૦ શીટ ઉંચી છે અને તેમાં ફુની આનાં બધા ભાગોમાંથી જાતજાતનાં માહાડો લાડીને ઉગાડેલાં છે. તે ઉપરાંત કીછન ગારડનમાં જાતજાતનાં ફૂલોનાં બાડો તથા વેળાઓ, અને તેની કાંઈ થોડા ઉગાડેલા નથી. દરખાનાં વેળાઓ પરથી દરખાનાં ઝુંમખા દરશાલ રાણુ વજનમાં ઉતરે છે, તેજ મુજબ ખીજાં ફૂલો પણ નીકળે છે, જે પોતાનાં ઘરમાં અપવા ઉપરાંત ઇસ્પા-તાલમાં તથા પોતાનાં ભાડુતોમાં વેહેંચે છે. એનાં આગમાં ફુંવારા ઘણાં જોવાલાયક છે; ફુંગરની ઉપર એક મોટા તલાવ બાંધી ત્યાં પાણી એકઠું કરીને એક મોટા ઠળાવ મીડીરોડો હેલ સુધી લાવેલા છે, જેની ઉપરથી તથા આજુઓ પરથી પણીનાં ફુંવારા ઉડીને એક મોટા ધાધ બનીને હોં પડે છે એ હારખંધ ફુંવારા ઉપરાંત આગમાં પણ ફુંવાગઓ ઘણાં છે, જેમાં સૌથી મોટામાં પાણી ૨૬૦) શીટ ઉંચું ઉડે છે. આગમાં એક આજુપર રોક-વરકસ કરીને બાંધેલો કાચેલો છે, તેની વચમાં એક પંચરસ ધાતુનું કાશીનું બાડ બનાવીને મુકેલું છે, જેની દરેક ડાંખલીમાંથી પાણી ઉડે છે, અને તેની આસપાસની જમીનની જગ્યા-

માંથી તેની તરફ ખીજા વાંકા કુંવારા ઉડે છે, જેથી તેનો દેખાવ ધણી સગ્ન લાગે છે એ જગ્યા પર જતાં રસ્તા પર એક ધણી મેઈ પથર આસરે ડાહણ વજનનો એક ઝીણી ફરતી ટેકણ (Pivot) ઉપર મુકેલા છે, જે ધણી મેહુલાધથી એક માલમ ખીસાડી શકે છે, અને ત્યાંથી રસ્તા ખુલે થાય છે.

એ સ્થળું જોઈને આંજનાં પાંચ વાગે પાછા રેઝનીનાં રેશન પરથી આગમ-ડીમાં મેસીને છ વાગે “બકશટન” ગામમાં આવી પુગા, અને ત્યાંનાં જર્મન હાટલમાં ઉતારે લીધે હતા. એ ગામડાંમાં આસરે ૪૦૦૦ માલમનો વસતી છે, તથા ત્યાં હવા ધણી સાગી હોવાથી તથા ઝરાનાં પાણીથી નજલા અને મંચીવા વાલા લોકને નાલાવાથી કાયદો થવાથી હતાજાના દીવમોમાં ધણું લોક રહેવાને આવે છે, તે એટલાવર કે હાટલોમાં જગા પણ મળતી નથી. હમોને પણ એ હાટલમાં જગ્યા નહીં મળવાથી ત્રીજાં હાટલમાં જવું પડ્યું હતું. અહીંયાનાં ધરે, પોસ્ટ હાઈથ, હાટલો તથા ઇસ્પીતાલો શીવાય ખીજાં બધાં ધણું નાધલાં છે. એ બકશટન ગામ ડરખીશાયરમાં આવેલું છે, એમાંનો “ક્રેશન્ટ” કરીને ધરેનો મોહોલો ધણી જોવા લાયક છે; તે ડ્યુક એફ ડેવનશાયર એક લાખ વીસ હજાર પૌંડ ખર્ચેને સને ૧૭૮૦-૮૪ માં બાંધેલા છે, અને તેમાં હાલ હાટલો કા-હાડેલાં છે. અહીં ફરવા લાયક જગ્યાઓમાં ફરીને પછી “પુલય હોલ” કરીને એક યુફે છે તે જોવા ગયા હતા, જેની અંદર બાસ લાઇટ સલગા-વીને લોકોને દેખાડે છે, અને તેમાં પથરોનાં જુદા જુદા આકારો પાણીથી ધોવાઈને ચયલા ધણું જોવા લાયક છે, જેનાં જુદાં જુદાં નામો આપેલાં છે. તે બ મૈલ ઊંડા છે અને અંદરથી સારી ઊંડાઈનો તથા તેનો દેખાવ બાસ લાઇટનાં નાસ-

ઓથી તથા ખીજા આકારોથી સારો લાગે છે. એની અંદર હુકાણમાંથી નદીનું પાણી જાય છે તેમાં શીયાજાની કાનુંમાં વગ્ગાદ તથા બગ્ગનાં પાણીથી તે કોઈ વ-ખને એટલુંતો જોગમાં પડે છે કે ત્યાંનાં રખેજાજનાં કોટવા મુજબ જણે વાદળ ગગડનું હોય તેવો અવાજ થાય છે, અને વખતે ખોહિનાં મોહોડાંમાંથી તે પાણી ઉભાઈને બાહાર રસતા ઉતર પણ નીકળી આવે છે. એ ખોહિ કુંગરનાં હેડનનાં બાગમાં આ-વ્યાથી તેમાં જવાને ધણું સવલ પડે છે. એ જોઈને પછી ત્યાંની કુકાનોમાં ડરખી-શાયર સ્પાર ત્યાં મારબલનાં કીમતી પથરાઓની ખાંણ, જે બકશટનથી એ મૈલ દુર છે, તેની પરચુટણ ચીજો બનાવીને વેચે છે તે જોવા ગયા હતા. એ પથર ધણી સારો જુદા જુદા રંગનો આગપાર દેખાઈ શકાય એવો હોય છે, અને તે ધણી કીમતી ગણાય છે તથા દર ટણે ૧૭) પૌંડ લેખે વેચે છે, જે મારબલ કરતાં ધણી મારો દેખાયનો અને મરસ છે. તેની બનાવતની ચીજો પણ અતી ધણી મોંઘી વેચાય છે. એ પથરોનાં જુદા જુદા રંગનાં જુદાં જુદાં નામો આપેલાં છે. તેની બનાવતો માથે કાલા સંગેમૂરમરના પથરામાં ખીજા રંગીન પથરોનાં ચીત્રો પાડીને તેની ચીજો પણ ધણી મરસ રીતે ઘુંડેલાં કામ (Inlaid work) નાં જેવી બનાવે છે તે પણ જોવા લાયક છે.

તા ૦ ૩૧મી જુલાઈ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં દસ વાગે બકશટનથી આગમ-ડીમાં મેસીને “મેટલોક બાઠ” કરીને જગ્યા છે ત્યાં અગીઆર વાગે પોહોતા હતા. એ મેટલોકમાં પાણીનાં ઝરા ધણું વખાણાયલા હોવાથી ત્યાં હમા-મખાનાં (Baths) બાંધેલાં છે, જેમાં નાવાથી મંચીવા, નજલા, પીત્તરીકાર તથા ખર્ષ વાલા મરજનાં માલુમોને ધણી કાયદો થાય છે, તેથી એ ગામડું જેકે

ધણું નાધણું, (આસરે ૧૫૦૦ માણુઓની વસતીનું) છે તે પણ લોકનાં આવવાથી ત્યાં મોટાં તથા નાધણાં હોટેલો ધણાં છે. હમો ત્યાંનાં રેસ્ટલ હોટેલમાં ઉતરયા હતા. તે હોટેલ અમલ એક કંપનીએ ત્રીસ હજાર પૌંડ ખર્ચીને બાંધ્યું હતું; પણ તેણે દીવાલું કાઢવાથી હમણાંના ધણીઓ આઠ હજાર પૌંડ વેચાણ લઈને ચલાવે છે. એમાં પાણીનાં ઝરા લાવીને નાહવાનાં તથા તરવાનાં હમામખાનાં બાંધેલાં છે. એ પાણી છેક પાહાડોની હેઠાણુમાંથી ઝરાઓની માફક કુત્રી ઉપર આવે છે, અને તે નેકે કુંકુ (આસરે ૬૮ અંશ) હોય છે તેપણુ અહીંયાનાં લોકો તેને ગરમ કહે છે; તેમજ વળી ખીજો ઝરા આવે છે તેનું પાણી ધણું થંડું લાગે છે. એ હમામખાનામાં નાહવાના કુકા તથા ઉડતા ઝરા (Shower) ના પાણીનાં માણુસ દીક એક શીલીંગ અને ગરમ કીધેલાં પાણીના રાા શીલીંગ લે છે. હમો જે હોટેલમાં ઉતરયા હતા તેમાં ધણાં સારાં હમામખાનાં મોહોટી ટાંકીઓમાં પાણી પાંચ થી છ શીટ ઊંડા ભરીને બનાવેલાં, તથા તેમાં જાયુક નવું પાણી ઝરામાંથી પડયા કરે છે, અને એક ગમ મથાળે મુકેલા નજમાંથી પાણું બાહારની ગટરોમાં નીકળી જાય છે. હમો સવારનાં એ ગામડાને દેખાવ જોવા રસ્તા પર ફરયા હતા, જે રસ્તો કુંગરોનાં મથાળાં સુધી જાય છે, તથા જ્યાંથી આસપાસના નાધણા અને ચડ ઉતરનાં કુંગરોથી તેમજ ઉપર ઝાડોની લીલોતરી તથા વચમાં ડરવન્ટ નદી પસાર થવાથી દેખાવ ધણો સારો લાગે છે.

એ જોઈને બપોરનાં અતરેનાં વખણાયતા ગોફાઓમાંનો એક ગોફા “કમ્બરલેન્ડ કેવરન” જોવા ગયા હતા. એ ગોફામાં અંદર અંધારું હોવાથી દરેક આદમીને પોતીકા હાથમાં બતી પક-

ડીને ચાલવું પડે છે, તથા અંદરનો રસ્તો પણ ધણો નીચો અને સાંકળો હોવાથી ચાલવાની અડચણ ધણી પડે છે. એ ગોફામાં બે હજાર શીટ સુધી અંદર જવા ધ શકાય છે. અંદર પથરા ઉપર પાણી પડવાથી તેના ઉપર સફેદ પડ બંધાઈ રાશનીમાં ખીલારના જેવા ચલકાતનો દેખાવ લાગે છે. એમાં કોઈ કોઈ જગાએ એકદમ મોટી જગા આવીને વળી પાછી નાધણી અને સાંકડી ગલીઓ આવે છે. અંદરનાં મોટા ભાગોમાં બપોરીઆ સ્લગાવાથી તેનો દેખાવ ધણો સારો લાગે હતો. ત્યાંથી તેનાં મથાળાં પરનાં રાંચેના તીક રાંકથ જોવા ગયા હતા. એ જગા પર અમલ કાંઈ ધરતીકંપના સખબથી પથરા પાહાડોમાંથી ખસી જઈને છુટા અને અલગ થઈ ચલાય છે, તથા જણે હમણાં પડી જશે તેવી હાલતમાં રહેવાથી તે ધણાં જોવા લાયક છે.

ત્યાંથી થઈને પછી Petrifying wells જોવા ગયા હતા; એનાં પાણીમાં એવી કાંઈ ખુખી છે કે કાંઈ પણ ચીજ એક વરસ સુધી તેમાં રાખી મુકીએ તો તે ઉપર પથરનું પડ બંધાઈ જઈને તેને પથર Petrified જેવું બનાવી દે છે. એમ કરવા સારું એક જગા ઉપર ચડ ઉતર સીડીઓ કરીને તેની ઉપર ઝરાનું પાણી કુવારાની માફક ઉડારવા કરે છે, અને તેનો અંદર લોખંડ મુલેલાં જનવરોનાં હાડકાં, પક્ષીઓના માળા, તથા ઇંડાં, ઇલાદી, જે કાંઈ મુકે તે પર પાણી પડવાથી પડ બંધાઈ એકથી બે વરસમાં પથર કરી નાંખે છે; પણ એ પાણીમાં જીવતી માછલીઓ એક નાધળો કુંવારો બનાવીને મુકી છે; તે ઉપર કશી અસર થતી નથી તથા પાણી પીવામાં પણ સારું છે; ફક્ત લાંબો વખત સુધી એકજ જગા પર તેમાં કાંઈખી ચીજ રહેવાથી તે પાણીમાં ચુનાનો ભાગ હોવાથી તેના પડ બંધાઈ પથર જેવી બાડી અને ભારી થઈ જાય છે.

તા ૦ ૧ લી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આને સવારનાં સવા નવ વાગે મેટલોકથી મીડલેન્ડ રેલવેની આગગાડીમાં બેસીને શ્રેષ્ઠમાં અગીયાર વાગે પુગા હતા. એ કંપનીની ગાડી પેહેલા અને ત્રીજા વરગનીં, બીજા વરગનો છેજ નહીં; તેમાં ત્રીજા વરગની પેની ૧) દર મેલે લેઈ તથા પેહેલા વરગની ૧૫ પેનો લેઈ. એ રેલવે ધણી ઝડપથી ચાલેછે, તેપણુ લાઇન સપાત હોવાથી આઅકા ધણું આવતા નથી. હમે શ્રેષ્ઠ ગયા પછી માલમ પડ્યું કે એ દોવમે તેહેવાર હોવાથી દુકાનો તથા કારખાનાં શ્રેષ્ઠમાં બધછે, તેથી ત્યાંથી ૪૭) મેલ દુર યોર્ક શહેરછે તે જોવાનો વીચાર કરીને પોણું બે વાગે આગની ગાડીમાં પાછા બેઠા તે ત્રણ વાગે યોર્ક શહેરમાં પુગા, અને પેહેલાં ત્યાંનું સંઘ્રસ્થાન જોવા ગયા હતા. એ સંઘ્રસ્થાનમાં આપણું પ્રીન્સ આર્ચ વેલ્થને અને હીંદુસ્થાનનાં મુશાકરી વખતની મલેલી બેટા જોવાને મુકેલાંછે. ઇંગ્લાંડમાં એવો ધારોછે કે કાંઈ પણ જોવાલાએક ચીજોનાં સંઘ્રહને તનાં માટાં માટાં શહેરોમાં સરકારને હીસાબે મોકલી ત્યાંનાં લોકોને જોવા સારું છ મહીનાથી વરસ દહાડા સુધી રાખવું, તે મુજબ આએ સંઘ્રહ અતરેનાં સંઘ્રસ્થાનમાં મુકેલાંછે તથા એની આગમજ તે મેનચેશટરનાં સંઘ્રસ્થાનમાં મુકાયો હતો. એ સંઘ્રહ ઘણો કામતી અને જોવા લાયકછે, એમાં હીંદુસ્થાનનાં બધાં દેશની કારીગરીના નમુના મલેછે; જાત જાતની તલવારો, મયાનો, બાળા ઇત્યાદી, હીરા માતીથી જડેલું, તથા પેહેરવાની જીણેમો દીલી, ટર્કીનીપોલી તેમજ બીજાં દેશોનું સોના રૂપાનું બીજું કોતરકામ, સોના રૂપાનાં કછની બનાવવાનાં વાસણાં, હાથીદાંત તથા અબજુશનાં કોતરકામનાં ધાલીવા, પાલખી, પુરશી, મુખાઈનું સુખડ તથા હાથીદાંતનું નકશીકામ, શાલો, કસખી તથા

રેશમી કીનખામો, ગામગામનાં માનવનોનાં તરંહ તરંહનાં દાખડાઓ, ઇત્યાદીનો સંઘ્રહ ઘણો સારોછે. એ સામનથી આઓ હાલ ભરાઈ જવાથી આગવામનાં આરડામાં પણ બીજો સામન મુકેલાંછે. હીયાં ચીનોનો સંઘ્રહજરા સારોછે, તથા લોકોએ પોતીકી બનાવવાનો સામન મુકેલો—તેમાં દુનયામાં સૌથી નાધણું ઇનજન એક રમકડાં જેવું મુકેલુંછે, તે તથા એક માટી દુરખીન જોવા લાયકછે. મુવેલાં જાતવરોનો સંઘ્રહ પણ સારોછે, તેમાં એક મરધોનું ડોકું જેવર કાલ આગલથી બે ઇંચ માટાં બે સીંગડાં ઉગેલાં તે મુકેલુંછે. એ જોઇને યોર્ક મીનચટર કારીને વખણાયેલો કેડેફલ (દેવલ) જોવા ગયા હતા; એનો દેખાવ બાહારની નકશીથી તથા ગંભીર ઇમારતથી ઘણાજ ભપકાદાર લાગેછે, પણ અંદરનો ભપકો તેથી પણ વધારે લાગેછે. એની વચમાં ૪) આરકાઓ ૧૦૦) શીટ ઊંચાં અને તેની આસપાસની જગ્યા પણ તેજ માફક ગંભીર ઉંચાઈનીછે, તથા તે ચાર આરકાઓનો ઉપરનો ગુંબજ નીચેથી ૧૬૦) શીટ સુધી ઉંચાઈનો હોવાથી તેનો દેખાવ ઘણો સરસ લાગેછે. એ દેવલ તેરમી સદીમાં બાંધ્યું ત્યાં સુધીમાં ઇંગ્લાંડનાં જે રાજઓ થઈ ગયા તેમનાં (વીલીયમ-ધી-કોનકરરથી તે છયા હેનરી સુધીનાં) લાઈફ-સાઈસ ચીલ એક પથરનાં ઇશ-કીરીનવર કોતરેલાંછે તે જોવા લાયકછે. એ ઉપરાંત ત્યાંનાં માટા થાંભલાઓ તથા આરગીન, કાચની બારોઓ તેમજ બીજાં નકશીકામની બેડકા આગળા વખતનાં હસાબ પ્રમાણે ધણું સરસ બનાવેલુંછે. એ રંગીન કાચની બારીઓમાં સૌથી માટી એક બારીછે, જે ૭૫ શીટ ઉંચી અને ૩૨ શીટ પોહાળીછે, તેનાં જેવી દુનીયામાં માટી બીજા કોઈ બારી નથી એમ કહેછે. એ બારીઓ ઉપર બાઈબલને

લગતી ખીનાઓ માણસોની બધે ફીટ મોટી તરવીર સુધાનાં ઝીણાં રંગીન કાચનાં કટકાઓથી પાડેલી છે અને તે છમો વરસનો જુની છે ; તેપણુ તે ધણી સરસ રીતની બનાવેલી માલમ પડે છે. એની આરગીન મોટી અને તે ૭૦ ફીટ ઉંચી છે. તેમાં ૫૬) ચાંપો તથા ૪૨૦૦) નલી છે, જેમાંની સૈકા મોટી નલી ૩૨) ફીટ ઉંચી છે. હમા ગયા તે વખતે બંદગી કરતા હતા અને આરગીન વાગતી હતી, જેનો સાદ ધણીજ સરસ કોચરનાં માણસો ગાતાં હાય તેવો લાગતો હતો તથા આગલથી ખીમવા ગમતું ન હતું. એ દેવલને લગતો ચેપટર હાઉસ ધણી જોવા લાયક છે; તે ૮) ખુણાનો બાંધેલો, અને તેની દીવાલમાં માણસો બેસે એટલા છુટા છુટા આંચાઓ બનાવેલા છે. રંગીન યેનાઈતના પાલોશ કાંધેલાં ખુબસુરત થાંભળાનાં મથાળાં પર નાધળા નક્શીનાર આરકાઓ ટેકવીને તેનો હેળ એ બેઠો પથરનીજ બનાવેલાં એ ઉપરની છત તથા થાંભલા પર દરેકમાં જુદી જુદી જાતનાં નક્શીકામ આદમીનાં મોઢાંડાં સાથે કોતરેલાં હતાં, તથા જમીન ઉપર જાણે ગલીયાં ખીજાં બો હાય તેમ લાદીઓની તરાંહ પાડેલી હતી. પણ સઘલાંમાં સરસ તેની શીલોંગ ગુબજ રોકી છે, જે આ આરકો ૬૩) ફીટ પોહોળો અને ૬૮) ફીટ ઊંચો તેનાં પર વગર થાંભલે પથરની કાંચર મારી કાઢેલી છે, અને તેની નક્શીકામ તથા ગીલીટ-થી તે ધણી સોભે છે. એ આરકાનાં બારણાં ઉપર એક તખી મારી નાંચે મુજબ સોનેરી દસ્તકમા લખેલું છે. Ut rosa phlos phlorum, sic est domus ista domorum જેનો અર્થ “જેમ ફુલોમાં ફુલ ગુલાબનું છે. ઘેરોમાં ઘેર આ એક ઘેર છે.” એવો થાય છે. એ દેવલ ૪૮૦) ફીટ લાંબુ અને ૧૧૦) ફીટ પોહોળું છે. એની આગમ એક અને વચમાં બે મહીને ત્રણ મીનારા છે,

જેમાં વચમાંનો મીનારો ૨૧૩) ફીટ, અને આગલના મીનારો જેનો વચમાં મોટી રંગીન કાચની બારીઓ આવેલી છે, તે દરેક ૧૬૬ ફીટ ઊંચો છે. એ દેવલનો ધાંટ જેને ગ્રેટ ટોમ Great Tom કહી કહે છે તેનું વજન ૧૨) ટણુ છે. એ દેવલની અંદર બેમવાનો ભાગ, જે ધણી સરસ લાકડાંની નક્શીના બનાવેલો છે અને જ્યાં કોચર ધણી ગાનારાઓ બેસે છે, તે સને ૧૮૨૯નાં શાલમાં કોઈ મારટીન નાંમના ધેલા આદમીએ બાલી નાંખ્યો હતો, તેને પાછો નવો આગલની માફક જ બનાવ્યો તેમાં પચાસ હજાર પૌંડ ખેલ હતા, ત્યારે આખું દેવલ બાંધવા ઉપર કેટલો ખરચ ખેલ્યો જોઈએ તેનો બીચાર કરવો. હમાએ આજ દીન સુધી જે દેવલો જોવાં છે તેમાંનું કોઈપણ દેવલ આ દેવલને બપકામાં પોહુચી શકે નહીં. એ જોઈને પછી એક બે મોઢાંડાંમાં ફરીને સાંજનાં ૬-૨૫ મીનીટે આગગાડીમાં બેસી શ્રીલેડ પાછા રાતનાં આઠ વાગે આવી પુગા હતા. યોર્ક શહેરની વસતી આસરે પચાસ હજાર માણસોની છે, તથા ત્યાંનાં ઘરો અને મોઢાંડાંનાં જે હમાએ જોયા તે ધણાં સારા અને જોવા લાયક છે. એ ગામમાં કારખાનાં મુદ્દલ નથી. પણ ખુટ, કાંમુકી અને મીંદઈ બનાવનારા ધણાં જણાં છે, તે શીયાય ત્યાંનાં લોક પોતીકી ખેતીવાડી તથા મીલકત ઉપર ગુજરાણુ કરે છે.

તા ૦ ૨ જી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં જોન બ્રાઉન અને કુબુનું એટલાય સ્ટીલ વરકથ (Atlas Steel Works) જોવા ગયા હતા. જે જગ્યા ઉપર સ્ટીલ, મનવારોની પલેટા તથા બીજાં મોટું મોટું કામ થાય છે. સ્ટીલ બનાવવાની વીગત આગલ આપી ગયાં છે, તેથી અહીંયાં લખતા નથી. એ સ્ટીલનાં મોટા કટકા લાલ ગરમ

કરીને બે માઠાં રાહરોમાંથી એચીને ને કાઢાડીને જોડવું લાંબું તથા પોહણું કરેછે, પછી તેની જાડી પલેટા કરવા સાઈ દરેક પલેટને લાલ ગરમ કરી એક ખીજાં ઉપર પડ ચઢાવી હથોડાથી મારીને એક કરી નાંખેછે. એ મુજબ જાડી પલેટા કરી તેને ચોખ્ખાંડી સરખી ધાર કરવા સાઈ સંચાથી આસને આસને કાપેછે. જાડામાં જાડી પલેટ ૨) શીટની બનાવેછે. એ જગ્યાપર આગની ગાડીનું પેડું કાગળનું ધણુંજ મજબુત બનાવીને તેની ઉપર બે બાજુથી સ્ટીલનું પટણું પતર જડેલું હોય એ જોડું હવું, જે કોઈનાં કહ્યા વીનાં પીછાંન કરીયે તો એમજ કહીયે કે એનો લોખંડનું છે. કારખાનું ધણું મોટું છે, અને તેમાં દરરોજ ચાર હજાર માણસો કામે લાગેછે, તથા રજા એક જમીન રોકેલી છે.

એ જોઈને પછી મારટીન હોલની કુખનું ઇલેક્ટ્રીક પલેટ તથા શીલવર વેચ બનાવવાનું કારખાનું જોવા ગયા હતા, જ્યાં ઘણી માટી રકમનાં જરમન શીલવરને ગીલીટ ચડાવવાનું તથા રૂપાંકામ બનાવેછે. જરમન શીલવર અહીંયાં બનાવતા નથી પણ વેચાવું તૈયાર લેછે; તેનું ધ્યા રૂપાનું જે કાંઈ વાસણ બનાવવું હોય છે, ત્યારે તેનો પેહુલાં લાકડાંનો ઘાટ કરી તે ઉપર પતર મુકી સંચાથી ફરવેછે તે વખતે ખીજું માણસ એક હથોડાથી પેલાં પતરાંને ઘમેછે, તેથી પતર લાકડાં ઉપર દબાઈને લાકડાંનો ઘાટ લેછે. એ પ્રમાણે ગોળ પોકળ ભાગ કીધા પછી તેની કોરો હાથથી બનાવીને તેને ચાસનાં જોરથી ગરમ કરી એક ખીજાં સાથે મેલવી નાખીને તેજ ભતની ધાતુથી રેવણ દેછે; પછી કાંઈ મેળવણીથી સાફ કરેછે. જો તરાંહ ઉપમેલી જોઈયેછે તો તેને એક લોખંડનો સહીઆ જે એક નાંકેથી ઉપરની તરફ વાલેલા હોય છે તે ઉપર વાસણ ધરીને

ઠોકેછે, જેનાં ધપકારાથી વાસણો ઉપર તરાંહ માણસો હાથે ઉપસાવેછે; અને કોઈ તરાંહ માણસો હાથે કેતરેછે. પછી તેને રેતીથી તથા લાલ પૌડર જેને એ લોકો રૂઝ (Rouge) કહેછે, તેનેથી સાફ કરી આવીને ચળક આપેછે. રૂપાંનાં વાસણ બનાવવા સાઈ રૂપાંમાં પાંચ ટકા પીત્તળ તેને મજબુત કરવા સાઈ તાવીને ભેળેછે. ધાતુનાં કાંટા, ચમચા, ક્રેમ્પ્ટ-સ્ટેન્ડનાં મુઝા તથા છરીઓનાં હાથા ઇત્યાદી બનાવવા સાઈ તેવાં દીવાનાં છાપો કરી રાખેછે. પીત્તળની ધાતુનાં પતરાં ગરમ કરીને તે ઉપર દીવાનાં ડોઝાથી તેને આકાર પતરાંઓ ઉપર છપાઈ જાય છે કે તેની આસપાસથી કાપી નાખી પછી ચમચા બનાવવા હોય છે તો તેને ખીજા સંચામાં વાળીને પાંચાવાલો ભાગ બનાવેછે. હાથા બનાવવા એવા બે ભાગને ઉપર મુજબ રેવણ દઈ જોડી નાખીને પોકળ હાથા બનાવેછે. રૂપાંકામ અહીંયાં બનાવીને સઘણું સાફ પણ કરેછે; પણ જરમન શીલવરનો સામન અહીંયાં બનાવીને તેને રૂપાંની ગીલીટ કરવા સાઈ ખીજાં કારખાનાંઓમાં મોકલેછે. રૂપાનું વાસણ બનાવી રહ્યા કે તેનું સરકારી ધારા મુજબ એસે (Assay) કરાવવા લંડન મોકલેછે. (એ શહેરમાં પણ એસે કરાવવાની દુકાનો છે તોપણ લંડનમાં સસતે ભાવે કરવાથી ત્યાં મોકલેછે) તેની ઉપર ચાર છાપ મારેછે, તેમાં પેહુલા સહીના, તે રૂપ અંક કરી જણાવેછે; ખીજા ચીત્તાનો, જે લંડન શહેરમાં આસે કીધું કરી જણાવેછે. દરેક શહેરનાં કરેશટમાં કોઈ ભતનું ભતવર રાખેછે તે મુજબ લંડન શહેરનાં કોટ એક આરમશમાં ચીતો કરેશટ દાખલ લેછે. ત્રીજો અંગ્રેજી મુળાક્ષરનો એક ખાલ મુકેછે, જે રાણીનાં તખતપર મેકાનું વરચ બતાવેછે, (જેમકે રાણીનાં દશમાં વરચમાં એસે કીધું છે તો J

મુળાક્ષરનો દશમા ભાગ મુકે છે), અને ચોથો છાપ રાજકરતાની સખીનું ડોકું પાડે છે, જેથી કોણનાં રાજ્યમાં થયું તે બતાવે છે. જરમન શીલવરવર ઇલિકટરો પલેટ ક્રીધેલી જીલ્લોનો ભાવ રૂપાંતરી જીલ્લો કરતાં લીજો હીસ્સો લે છે (જરમન શીલવરની જીલ્લોનો ૩૧) તે રૂપાંતરી જીલ્લોનો ૩૩ મુખી લે છે).

એ જોધને અતરેનું વખણાયલું જોશક રાજરથ અને શનથનું કટલરી બનાવવાનું કારખાનું જોવા ગયા હતા. એ જગ્યા ઉપર છરી, કાતર, અસ્તરા, ઇલાદી એવી એની બનાવે છે. એનાં એવાં લાલ કારખાનાં છે જેમાં દર રોજ ૨૦૦૦) માણસો કામે લાગે છે. છરીનાં પાનાં બનાવવા સાથે લોખંડની પટ્ટી જોધતી જડાધની લધને તેને ગરમ લાલ કરી હથોડીવતે જીલ્લો જીલ્લો આકારની એરણુ ઉપર ડોકીને તેને જોધતો આકાર આપે છે; તે પછી તેને પાછું ગરમ આ-તથ જેવું કરી પાણી પાવા સાથે એકદમ થંડા પાણીમાં બાળી દે છે. એમ કીધા-થી તે કાચનાં જેવું ભંગુર થાય છે, જેથી તેને પાછું નરમ કરવા સાથે એક સલીઆને ગરમ કરી તેની ઉપર ફેરવીને પેલું પાણી જોધએ તેટલું પાછું ઉતારીને નરમ કરે છે. પછી તેને ધાર કાઢાડવા સહરણુ ઉપર ચઢાડવે છે, તથા બળક આ-પવા સાથે ધણી વખત વાગ ફરતી જીલ્લો જીલ્લો જાતનાં પથરો, ચામડાં અને સીસાંનાં ચકરા ઉપર સાથ કરી તેને કાંધ મેળવણીમાં ધસીને પાલીશ કરે છે. એનાં હાથા બનાવવા સાથે હાથીદાંત આખા વેચાતા લે છે, જે વરસ ૬૬૫૩ ૨૬) ટણુ ઉપર ખપે છે, અને દર ટણુ ૬૦૦) થી ૧૧૦૦) પૌંડ મુખી આપે છે. તે હાથીદાંતને કરવતથી વેહેરી જોધતા કટકા બનાવે છે; તેજ મુજબ હરણુનાં તથા ખીજાં જાનવ-રાનાં સીંગડાંનાં પણ હાથાઓ બનાવે છે.

અસ્તરાનાં હાથા જોધ કચકડાં જેવાં બનાવવા સાથે સીંગડાંને પેહેલાં કાપી જો-ધતાં કદનાં કરી તેનાપર રંગનાં છુટાં છુટાં ધાભાં પાડીને એક બચનાં ચકર ઉપર ધસવાથી બળેહ તરત પાછી નીકળી આવી પેલા કાળો રંગ સીંગડાનાં પોતીકા રંગ સાથે મલી જમ કચકડાં જેવી તરંગ પડી જાય છે. જો સમતી છરી બ-નાવવી હોય છે, તે તેનાં પાનાંના જેવાં દીખામાં લોખંડની પટ્ટીઓ મુકીને દીખાથી તે પાડે છે, જે મુજબ એક કલાકમાં ૪) થી ૬) હજાર નંગ તૈયાર થઈ જાય છે; પછી તેને ઉપર લખ્યા મુજબ પાલીશ કરે છે. એવી રીતે છરી બનાવવાનાં કરતાં હાથથી ધડીને આકાર કરે છે, તેથી રટી-લમાં જે કાંધ આંધળાં હોય છે તે પુરાધ જમને મજબુત છરી થાય છે, તેમ તેની ઉપર મેહેનત તથા ઘમ પણ ધણું થાય છે. જે લોખંડ ધડી ધડી ડોકાવું નથી, તે છીક વાળું (Porous) રહેવાથી મજબુત થવું નથી, તેથી દીખાંથી કાપીને બનાવેલી છરી ચાર પાનાંની ૬) પેન્સ જેટલી સ-મતી કીમતે પણ પરવડે છે. જો છરી તથા અસ્તરાને વચમાંથી ખાંચ રાખવી પડે છે તો તેને સીસાંનાં ચકર ઉપર ચઢાડવે છે, જે ધણું કાણુ હોવાથી એવી ખાંચ પડે છે. એ કારખાનાંમાં એની બનતી એની દેખાડવા સાથે તથા વેચવા સાથે એક “શા રમ” ક્રીધેલો છે, જ્યાં ધણી ધણી તરંગની બનાવતની એની મુ-કેલી હતી; તેમાં એક જખરી માતી છરીને એક કાચનાં કેશમાં મુકેલી છે, તેની અંદર ૧૮૮૦) પાનાં જાતજાતનાં મુકેલાં-છે, તેમાં જેમ અંગ્રેજી વરસ પુરું થાય છે તેમ તેમ અંકનું પાનું દર વરસે વધારતાં જાય છે. એ ઉપરાંત કારીગરી બનાવવા સાથે બીણામાં બીણી છરી તથા કાતરો પણ ત્યાં મુકેલી છે, એમાંની ખાર કાતરોનું વજન બાથેન તોલી દેખાડ્યું

હતું, તથા તે કાતર તરાજવામાં મુકીજ રાખે છે કે આવતાં જતાં લોકો જોય.

એ જોઇને એનેથી થોડે દુર.....શીપ (Mother of Pearls) કાપીને વેચનારનું કારખાનું જોવા ગયા હતા. અહીંયા કાલુનાં કોટલાં વેચાતાં લેઇને તેને સંચાની કરવતીથી વહેરે છે, અને જોઇતા કટકા કરી સહરાણુ ઉપર ધસીને ખખરાયણું પડ સાફ કરે છે તથા ચળક પણ તેજ આપે છે. પછી ખીજાં કારખાનાંવાળાઓને તે વેચે છે. તેને ત્યાં દરશાલ રૂપ૧૦) ટણ શીપનો ખપ થાય છે.

એ સઘણું જોઇને રાતનાં પોણાં આઠ વાગેની ટરેનમાં ખેસીને શેરીલ્ડ છોડ્યું તે બરમીંગહામનાં રેલ્વેન ઉપર અગીઆર વાગે રાતનાં પુગા અને ત્યાંનાં વીક્ટોરીયા રેલ્વેનનાં હાટલમાં ઉતારે લીધે હતો. શેરીલ્ડ ગામ ચોર્ક-શાયર પરગણામાં શીફ નદી (Sheaf)ને કીનારે આવેલું છે તથા એનો મોટા વેપાર છરી, કાંટા, અસ્તરા, કરવતી, કાતર, છાપવાનાં દીપ્તાં, દુરખીન તથા તેવી જાતનો સામન, બાગને લગતાં હથીયારો, કાનસો, સ્ક્રુઓ તથા ખીજાં લોખંડનાં હથીયારો, ચુલા, એન્જીનો, આગગાડીનો કમાનો તથા બફરો ઇલાદી, એવી એવી ચીજોનો છે. જોકે ગામ ઘણું મોટું છે. તોપણ કાંઈ જોવા લાયક નથી. ધરે સઘણાં નાંધણાં છે, તથા કોઈ કોઈ જાહેર ઇમારતો મોટી છતાં કારખાનાં હોવાથી આખા શહેરમાં ખુમાડો ફેલાઇને સુરજ ઝાલેા થઇને પણ ઘેરાણુ હોય એવું લાગતું હતું. એ શહેરથી આખી દુનીયામાં (Cutlery ware) જાય છે. તથા અહીંયાનું ઘણું ખર્ચ લોક એજ કામપર ખર્ચ રોકાય છે. તેમાં એનું સ્ટીલ ઘણું વખણાય છે; એ સ્ટીલને મોટે ઘણું ખર્ચ સ્વીટ્ઝરલાંડનું જાયું લોખંડ વાપડે છે. એ શહેરનાં રસ્તાઓ ઘણાં સારા છે, અને ગામની બેડી ઇમારતો-

થી તે વીખરાઇને ઘણું મોટું લાગે છે. એની વસતી આસરે હડી લાખ માણસની કહેવાય છે. બરમીંગહામમાં જે રેલ્વેન ઉપર હમો ઉતરયા તેનું છાપર્ચ વગર થામલાએ ૧૧૦૦) શીટ લાંચ અને ૧૦૦) શીટ પો-હાણું છે, તેથી તે ઘણું સરસ અને ગંન-જવર લાગે છે. એવું છાપર્ચ પેરીશનાં રેલ્વેન શીવાય દુનયાનાં ખીજાં કાંઈ પણ ભાગમાં નથી એમ કહે છે. એ છાપર્ચ તદન કાચનું છે, તથા ઘણું પોહાણું હોવાથી વખતે ફસકાઈ જાય તેને લીધે તેની એક બાજુપર સામનની વખારો તથા ખીજી ગમ એક મોટું હાટલ બાંધીને તેને ટૂકો આપેલો છે. એ હાટલ ઇંગ્લાંડમાં પોહલ-વેલ્ડનું રેલ્વેનને લગતું બંધાયું હતું. ત્યારપછીનાં ઘણાં ખરાં મોટાં રેલ્વેનો હાટલ સાથે બાંધે છે.

તા ૦ ૩ જી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં એક. એન્ડ સી. આસ્ટલરનું કુંમરો તથા ખીજાં પરચુટણ ખીલારી સામન બનાવવાનું કારખાનું જોવા ગયા હતા. જ્યાં જાત જાતનાં કુંમરો, મુનો તથા તેને લગતો ખીજો સામન તથા પરચુટણ ખીલાર કામ બનાવતાં જોયું હતું, જે ઘણું ખર્ચ ગ્લાસગો તથા મેનચેસ્ટરનાં કારખાનાંમાં બનાવતાં જોયું તેને મલતાં હોવાથી તેની વીગત અતરે લખતા નથી.

એ જોઇને ડી. એન્ડ એક. ટેલરનું યાંચણી બનાવવાનું કારખાનું જોવા ગયા હતા. પેહેલે પીત્તલનાં પતરાંને પાતા જેવો પોહાળાઇમાં કાપી એક સંચામાં મુકે છે, જેનાં બે ચકરો વચે તેનાં સરખા ૧૯) કટકા પોહાળાઇમાં એકજ વખતે કાપી કાઢાડે છે, જે કટકાઓને એક ખીજા સંચામાં ગોળ આંધળાંમાંથી એંચે છે (તેની આગલ પીતળને શલફરીકે એશીડમાં નાંખીને જરા નરમ કરે છે) એટલે તે ગોળ સહી જેવું થઇને બાહાર આવે છે, તેને વળી

ખીજા જુદા જુદા સંસ્થાઓમાં ગોળ નામનાં આંધરાંમાંથી પસાર કરીને ટાંચણી જેવી પાતલી અને લાંબી સલીઓ કરી શેલર ઉપર વીટાળો તે શેલરને એક સંસ્થા ઉપર લઇ જઇને પેલા તારનો છેડો સંસ્થામાં મુકે છે, જે સંસ્થાને ટાંચણી જેટલા કટકા એક બાજુથી કપાતા જાય છે, તેજ વખતે સાંમેથી એક હોડી ડોકીને એક બાજુ માથું કરે છે, કે તે ટાંચણી નીચે એક હોલમાં ઉભી પડે છે, ત્યારે હેડલથી એક ચક્રપર તેની અણી ધસાઇને તથ્યાર થાય છે. એ મુજબ એક સંસ્થામાં એક મીનીટમાં ૨૦૦) ટાંચણી બને છે. એ ટાંચણીઓને પછી એક વાસણમાં નાંખી તેમાં ઉકળતાં પાણી સાથે કાંધ મેળવણી તથા કલાઇ નાંખીને કલાઇ ચઢાવે છે, અને પછી તેને એક બંધ વાસણમાં ભરી સંસ્થાથી ખુબ ગોળ ફરવે છે તથા થુલું નાંખી તેને સાફ કરે છે. પછી તેને કાગળમાં ઓસવા સાફ એક સંસ્થામાં તે ટાંચણીઓ મુકે છે જેમાં કાગળ એક લોખંડની પટ્ટીથી જાંચકાઈ ખીજા ગમથી ટાંચણીઓ પોતાની મેળે એક હારમાં થઇ જાય છે, જેને ઉપરથી એક ખીજા પટ્ટીએ દાખીને ઓસી ધાવે છે. એ મુજબ એક સંસ્થામાં એક દિવસમાં એક ગરૈશ કાગળ તેવાં તથ્યાર થાય છે, તેને બાકશામાં ભરવા સાફ જુદા કાગળનાં પુકાં આવે છે તેને પણ સંસ્થામાં જ નોંધતી શાધઝનાં કાપીને ઓરતો હાથે વલગાવીને તથ્યાર કરે છે.

એ જોઇને પછી મેકાલમ એંડ હાડશનને ત્યાં પેપર મેશી કામ બનાવે છે તે જોવા ગયા હતા. એ પેપર મેશીની ટેબલો, ખુરશીઓ ઇત્યાદી જેવાં વસ્તુનાં જેવી ભાંય કરી તેપર સીપથી તરાંહ પાડીને બનાવે છે. પેહેલાં કાગળો બે રીતથી તથ્યાર કરે છે ; એકતો ૫૩ કરી એક ખીજા સાથે વળગાવીને જડાં કરીને

તેને દાબે છે એટલે કઠણ લાકડાં જેવું બને છે તથા તેની કોર આસપાસથી કાપી નાંખીને મરખું કરે છે. એ અસલની રીત છે અને તે માથું તથા સાફ કામ કેહેવાય છે ; પણ હમણાંની રીત પ્રમાણે ૨૬ કાગળો તથા ચીડાંને કાગળો બનાવે છે તેમાં કોહોવાડી એક માહમાં મુકી તેનો રસ પરેશથી દાખી કાઢાડે છે, અને જડાં પુકાં જેવું કાગળ એકદમજ બનાવે છે. એ કાગળને મલતુ રીડતથી એક જતનું પાતળું લાકડું પણ આવે છે. એ લાકડાં ઇયા કાગળપર પેહેલાં તાર તથા વારનીશનું ૫૩ કરે છે, અને તાજુ હાય છે તેટલાં શીપના કટકાઓ વળગાવીને તેપર ગમે તેવી તરાંહ પાડે છે ; અને પછી તેની ઉપર પાછું વારનીશ મારીને ધમે છે, એટલે શીપવાલી તરાંહપરથી તે વારનીશ નીકળી જઇને બાકીની ખાલી જગ્યાપર રહેલું વારનીશ શીપને મલી જાય છે. તે મુજબ બે ત્રણ વાર વારનીશ મારી તેને ધમે છે, જેથી શીપ અને વારનીશ એક સટ થઇને બાકીયલી જગ્યા હાથને લાગતી નથી. તેની ઉપર સોનાનો વરખ પણ નોંધતી જગ્યાપર મારીને તથા હાથથી રંગતી તરાંહ પાડીને ઉપર કોપાલ વારનીશ છેલુ મારે છે, અને પછી કાંઈ ભુકી સાથે માણસો તેની ઉપર હાથ ધસ્યા કીધાથી ચળક આવે છે. તરાંહ તથા એવી ખીજા ચીજો બનાવે છે તેની હેડળનાં ભાગમાં પેલું લાકડું વાપરે છે અને ઊપરની કોરનાં ભાગમાં કાગળ વાપરે છે.

એ જોઇને પછી જીલટ એંડ શનશનું સ્ટીલ પેન બનાવવાનું કારખાનુ જોવા ગયા હતા. પેહેલાંતો સ્ટીલનાં પતરાંને સંસ્થામાં મુકીને સ્ટીલ પેનનાં આકારનાં કટકાઓ કાપી કાઢાડી તેને એક સંસ્થામાં મુકી દાખીને અરધી ગોળ બનાવે છે. બે બાજુ-પરખ કાપ ખીજા સંસ્થામાં કપાય છે તથા

વચમાં આંધળું પાડે છે. ત્રીજા સંચામાં તેની ઉપરનો ભાગ ધસે છે, અને ચોથા સંચામાં તેની ટાંચ પાડે છે. એ મુજબ તઈયાર કરે છે; અને તે પોચી ધણી હાવાને લીધે તેને ગરમ કરી તેલમાં ખાળે છે કે કઠણ થાય છે; પણ તેને જરાક નરમ કરવા સાફ થોડુંક પાણી પાછું ઉતારી લે છે. તેને એક ગોળ વાસણમાં નાંખીને ગરમ ચુલા ઉપર ખુબ ફરવીને રંગ બદલાય (યાં સુધી ફરવ્યા કરે છે, અને પછી તેને વારનીશ મારીને તઈયાર કરે છે. સ્કીલ પેનનાં હેન્ડલો પણ લાકડાંનાં ચોરસ નાખળા કટકાઓ કાપીને તેને એક સંચામાં મુકે છે, જેમાંથી તેનાં સરખા ગોળ કાપાઓ બે બાજુપરથી પાડીને ગોળ લાકડીઓ બનાવે છે, પછી તેને ખીજા સંચામાં મુકી ચહા ઉતરતી જોઈતી જડાઈ બનાવે છે. તેમાં તેને આછીવાલી કરવી હાય છે તો તે સંચામાં હેઠળથી તે પ્રમાણે નાં આકારની લોખંડની પટ્ટીઓ મુકે છે, જે પ્રમાણે પેલી લાકડીને છોલી કાઢાડવું હોય ત્યાર ઉપર હેંડ થવાથી તેનાં જેવો આકાર કીકળે છે. ત્યારપછી ખીજા સંચામાં મુકે છે જેમાં એક બાજુ ઉપરનાં નાંકાપરથી છોલાઈને પેન ખોલવાનાં જેટલો આંચો કપાય છે, અને ખીજાગમથી સરખું દબાઈને સાફ થાય છે; પછી વળી ખીજા સંચામાં દાખીને ઉપરની તરંગ પાડે છે.

એ જોઈને “મિલકોંગટન”નું વખણાય-
 હું ગીલીટકાંમ તથા રૂપાકાંમ બનાવવાનું કારખાનું જોવા ગયા હતા, જ્યાં શે-
 શીલડમાં મારટીન હોલની કુખનાં ગીલીટ કામ કરવાનાં કારખાંનાંમાં વાસણો બના-
 વે છે, તેમ અને ધણી સરસ તરંગ તથા ડીઝાર્નનાં રૂપા તથા ગીલીટ કરવાનાં વા-
 સણો બનાવે છે. ગીલીટ કરવા સાફ જેમ સુખાઈમાં ગાલવેનીક બેટરીથી સામન ગીલીટ થાય છે તેમ અહીંયાં પણ તે જડાં પડતી ગીલીટ કરે છે. એક વાસણમાં કાંઈ

મેળવણી નાંખીને તેમાં રૂપાનાં જડાં પતરાં નાંખે છે અને તેને ગેલવેનીક (વીજલીની) બેટરી સાથે મેલવે છે, તથા તેની અંદર જે સામનનો ઉપર ગીલીટ ચહાવવી હોય છે તેને મુકે છે કે દવાથી રૂપા પીગલી તેના ભાગ આસને આસને વીજલીનો અસરથી પેલા સામનપર પડ ચહાવે છે. એ પ્રમાણે કરી રહ્યા પછી તેને બીણી રેતીથી સાફ કરીને બ્રેલે આપવા સાફ ઓપીને તૈયાર કરે છે. જો તે વાસણને અંદરનાં ભાગમાં ધવા ખીજા નકશીને સોનાની ગીલીટનો થોડો ભાગ ચહાવવો હોય છે, તો તેટલો ભાગ ઓલો રાખીને બાકીનાં ભાગ ઉપર વારનીશ મારીને સોનાનાં પતરાંવાલા વા-
 સણમાં ગીલીટ ચહાવવા મુકે છે, જેથી જે ઉપર વારનીશ હોય છે તે ઉપર ગીલીટ ચહાડતી નથી પણ ઓલા રાખેલા ભાગ ઉપર તે ગીલીટ ચહાડે છે. ત્યાર પછી તે તૈયાર થયું કે તેને સાફ કરી વારનીશ કા-
 હાડી નાંખે છે. આજે રાતનાં પ્રીન્સેસ કીયેટરમાં પ્રીન્સેસ ટરેખી ઓન્ડનો આપેરા બફ જોવા ગયા હતા.

તા. ૪ થી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં હેમનડ ટરનર એન્ડ સનસ, બટન બનાવનારાઓનું કારખાનું જોવા ગયા હતા, જ્યાં બધી જાતનાં બટનો બનાવતાં જોયાં હતાં. રીજમીટનાં હાપ્રીયરે તથા શાલજરને ‘મટિનાં બટનોને સાફ પી-
 તળનાં પતરાંને જોઈતી શાઈજનાં કાપી કાઢાડે છે. પછી તેને દીખાંથી જે છાપ પાડવો હોય છે તે પાડીને ઉપર હેંડનાં બે ભાગ, જે છુટા બનાવે છે, તેને જોડી નાંખીને તથા હેઠળના છેડામાં એક પીનનાં બે છેડા ખોસીને અંદરથી છેડા વાળી નાંખી તેનાં નાકાં બનાવી તે તૈયાર કરે છે. પછી તેને ધોવા સાફ કાંઈ કેમીક-
 લમાં ખોલી તરત કાઢાડીલઈ પાણીમાં ધોઈ નાંખે છે, અને તેને જરા ગરમ કરે છે કે ચલકતા થઈને બાહાર આવે છે. પછી તેની

ઉપર સોનાનો ઘાળ હલકો ધયા સરસ ચહાવવા સારું જીવતા પારાની સાથે સોનું દર ગરોથ બટને ૦૧ થી તે ૬૦) એન સુધી કાંઈ મેળવણીથી મેળવી નાંખી તે બટનો ઉપર એક વાસણમાં થોડો થોડો નાંખીને ખુબ હીલવ્યા કરેછે એટલે પાગને લીધે બટનોપર ગીલીટ ચહડી જાયછે; અને પારાનાં ભિલને લીધે તે તદન રૂપાં જેવો લાગેછે. પછી તેને એક જલી-વાલા વાસણમાં મુકીને તે જલીવાળું વાસણ ભઠ્ઠીમાં રાખી પાંચ મીનીટ સુધી હીલવ્યા કરેછે કે ગરમીથી પારો ઉડી જઈને સોનાની ગીલીટ રહી જાયછે. એ ખરું સોનું ચહડાવેલું છે તે ખાતરી કરી આપવા સારું એ બટનને નાઇટ્રીક એસીડમાં નાંખેછે; એ એસીડ સોનાની ધાતુ શીવાય કોઇપણ ધાતુને આધ જાયછે, જેથી તે બટનની અદરની બધી ધાતુ જતી રહીને બટનનાં આકારનો પોપડો હમોને દેખાડ્યો હતો; પણ એ પોપડા જે બટનોમાં સોનું ઘણું નાંખેલું હોયછે તેનાજ થાયછે, બાકી ૦૧ એન સોનાવાલા બટનોનાં કાંઈ એમ પોપડા નીકળે નહીં. કાચનાં બટનોપર પથરનાં રંગતી નકલ કરવા સારું કાચની સલીમ્મો જાત જાતનાં રંગતી વેચાતી તથ્યાર લેછે; તેમાં કાળા કાચને આર્તશ જેવો ગરમ કરી જે રંગ આપવો હોયછે તે રંગનો પેલા બલતા કાચ ઉપર ધરીને બેલુ કાચ ગરમ હોવાથી તરાંહ પાડેછે; પછી તેને બાહાર કાહાડીને બટનની ડાઇમાં મુકીને ડોકાથી કાપી કાહાડેછે કે બટન રંગીન થઇ નીકળેછે. ખીજાં હાથીદાંત જેવાં ખોટાં બટનો સારું એક જાતની નટશ (Nuts) ફલ આવેછે, જેને Ivory Nuts હાથી દાંતનું ફલ કરીને કહેછે, તે આરકનાં જેટલી મોટી આવેછે; તેની અંદર જાણે સુકું કોપરું હોય તેવું તદન બટ પણ પથર જેવો કઠણ ગળ નીકળેછે, એ નટને કાપીને તેમાંથી જોઇતી શાઇજનાં

બટનો કાંટી કાહાડેછે, જે જાણે હાથી-દાંતનાં હોય તેવાં સફેદ તથા કઠણ નીકળેછે, અને પછી તેને આંધળાં પાડી તથ્યાર કરેછે. કપડાંનાં બટનો સારું ખીજાં પોકળ પીત્તળનાં બટનો દીખાંથી બનાવી તેની ઉપર ખીજી ગોળ કપડાંની કાપલીઓનું એક પેહેલું પડ મુકીને તે પીત્તળનું બટન રાખી પાછાં બે પડ કપડાંનાં મુકી એક સંચામાં દાંબવાથી આખું કપડાંનાં પડનું બટન તથ્યાર થાયછે. બાકી પીત્તળનાં બટનો પેહેલાં લખ્યું છે તેમ તથ્યાર કરીને ઉપર વારગીશ મારીને સુકવેછે, જેથી તેના ઝળકાટ પીત્તળનો રહી જાયછે. એ મુજબ શીપનાં તથા લાકડાંનાં પણ બટનો કાંટીને બનાવેછે લાકડાંનાં રંગીન બનાવવાં હોયછે, તે ત્રણ ચાર રંગનાં લાકડાંની બીપોને પેહેલાં વલગાવેછે અને તેને કાંટીને ગોળ જોઇતી શાઇજનાં કરીને એક છેડેથી કાપતા આવ્યાથી, પેલા બધા રંગ અંદર મલેલા હોવાથી રંગતી જાતનાં લાકડાંનાં બટનો થાયછે. તેને પછી જોઇતા ધારનાં હાથથી કાટેછે અને પાલીશ કરીને વારગીશ મારેછે. પેલાં કાચનાં બનાવેલાં બટનો પેહેલાં રફ લાગેછે, પણ તેને સહરાંણુ ઉપર ધસીને સારું કરી પાલીશ કીધાથી તે પણ ઘણાં ચળકતાં તથા શોભતાં જાણે ટરાનશપેરંટ પથરનાં બનાવેલાં હોય તેમ દીસેછે.

એ જોઇને બપોરનાં મીશીઅરસ ટેન-જાઇ બધરશનું નાધળાં એન્જન બનાવવાનું કારખાનું જોવા ગયા હતા. હીંયા બધી જાતનાં બે હોરશ પાવરથી તે ૧૦૦) હોરશ પાવરનાં એન્જનો બનાવેછે, તથા સ્ટીમથી ચાલતા વાટર પમ્પો તેમજ ખીજો એન્જનને લગતો પરચુટલુ સામન બનાવેછે, જે આગલ હમોએ મોટાં એન્જન બનાવવાનાં કારખાનાંમાંના આવેલા હેવાલને મલતાં આજવાથી વીગત લખતા નથી.

એ જોધને પછી જેમશ ગાર્ટ-
લેન્ડન પીત્તળનું હાઉસ ફરનીશીંગ
વરકશ જોવા ગયા હતા. એ જગ્યામાં
બારણાનાં મીળંગરાં, પડદાની ચાંપો,
બોલતો ઇત્યાદી ઘેરનો સામન બનાવેછે.
જે કાંઈ બનાવવું હોય તે દાગીનાંને
પેહલાં આંતી કાઢાડીને પછી તેને ઘસીને
પાલીશ કરેછે તથા તેની ઉપર બ્રોહ
આવવા સાઈં સરકો, ગાયનો પીત્તો અને
પાણી ભિળીને તેમાં પીત્તળ બોળી સ્કીઝનાં
હથીયારથી ઘસેછે, તેથી પાલીશ ઘણું
થાયછે. પછી તે પાલીશ નીકળી નહીં જાય
તે સાઈં સ્પીરીટ વાધનનો થરો તથા
એક જાતની લાલ ભુકી પાણીમાં
નાંખી તેનેથી પાંચું પીત્તળ કામ
ધોવાથી પેલી બ્રોહ નીકળી જતી નથી.
હીંયાં બારણાંઓ પોતાનો મેલે બંધ થાય
તથા બેહુ બાજુપર ઉઘડી શકે, તેવી
ચાંપો નથી રીતની બનાવેલી જોઈ હતી.
તેજ મુજબ બારણાંઓનાં હેન્ડલોને સ્ક્રીથી
બંધ કરવાને બદલે ચાંપોથી બંધ કરેછે.
પડદાનો કમાનો જેથી વેલાયતમાં લાકડાંનાં
પડદા અહડ ઉતર થઈ શકેછે તથા જેટલો
જીઘાડો રાખવા માંગે તેટલોજ રહી શકે-
છે, તેવી ચાંપોની કમાનો પણ અહીંયાં
બનાવેછે. એ શીવાય ખીજી ઘણી રીતનું
નવાઈનું અહીંયાં જોવામાં આવ્યું હતું.

તા. ૫ મી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે
વીલીયમ મીડલમોરનું હારનેશ તથા જીન
બનાવવાનું કારખાનું જોવા ગયા હતા.
હારનેશ સાઈં ગાયનાં અને જીન સાઈં
કુકરનાં ચામડાં પણ વાપરેછે. એ છેલું
ચામડું કુમાસે નરમ તથા તકાઉ પણ ઘણું
કહેછે. ચામડાંઓ Tan થઈને તઈયાર
આવેછે. તેને વેચાતાં લેઈ અહીંયાં પાણી
તથા ચુનામાં ત્રણ દીવસ રાખી પછી
સુકવીને આપવેછે, અને પછી સાઈં કરી
જોઈતો રંગ આપેછે. (શાઉક આફ્રીકા-
ના બાયરસ લોકો સાઈં જીન બદાવતા

હતા તેનો રંગ લાલ હતો.) એ બાદ
તે સંચાથી સીવીને તઈયાર કરેછે. જે-
પાન લેધરને વારનીશનાં કાળા રંગનો
(જેમાં લેમ્પબલેક તેલ અને ખીજી વસ્તુ-
ઓ ઉમેરીને તઈયાર કરેછે) એક હાથ
મારીયો કે ગરમ તાપવાલી બઢીમાં સુક-
વેછે; અને ખીજી દીને ખીજી હાથ
મારીને સુકવેછે. એ મુજબ બધા મલીને
છ હાથ મારીને તઈયાર કરેછે. જીન ગા-
યનાં ચામડાંનાં બનાવેછે, તેને કુકરનાં
ચામડાંનાં જેવું દેખાડવા સાઈં એ છેલાં
ચામડાંપર બ્રીણાં આંધળાંની નકશી રહેછે,
તેથી નકશી કોંપરપલેટ ઉપર કોતરીને,
તેની ઉપર ગાયનાં ચામડાં સંચાથી દા-
બેછે કે તેવી તરાંહ આબાદ જાણે કુકરનું
ચામડું હોય તેવી ઉડી આવેછે. એ
જીનો તથા હારનેશ ઉપરાંત શાલીડ લેધ-
રનાં પોરટમેન્ટો તથા ખીજાં ચામડાંની
બનાવતની જીજીમો ઘણી જાતની બનાવેછે

એ જોધને મી. એફ. જોબને ત્યાં સ-
સ્તાં ધડીયાલો વેચેછે, તે જોવા ગયા હતા.
એ ઘણી લોકોનાં જીનનાં ધડીયાલો વેચાતાં
લધને તેની ઉપરનાં સોનાં તથા રૂપાનાં કો-
ટલાં કાઢાડી લઈ ગાલી નાંખેછે, અને તેને
બદલે પીત્તળનાં કોટલાં બનાવીને પેલાં
જીનનાં ધડીયાલોનાં માથે તેમાં સુકી
ઘણી સસતી કીમતે વેચેછે, અને પોતાનાં
નકામાં પેલું સોનું તથા રૂપું કોટલાંમાંથી
નીકલતું પોતે રાખેછે. એ ધડીયાલો ગ-
રેશને હીશામે વેચાયછે, તેમાં કોઈ કોઈ
એવાંતો સરસ અસલનો માથો રેહવા
દીધાથી નીકલેછે કે તેમાંનાં ખસો રૂપીયે
પણ મેલે નહીં.

એ જોધને લાયોડ અધરશનું સ્ક્રી
બનાવવાનું કારખાનું જોવા ગયા હતા.
એ જગ્યા ઉપર લોખંડ તથા પી-
ત્તળનાં સ્ક્રીઓ જાત જાતનાં બના-
વેછે. પેહલાં લોખંડ ચા પીત્તળનાં ગોળ
તારને એક સંચામાં બાંધેછે, જે પોતાની

મેળે શલરથી અંદર એવાઈ એક ગમથી તેને સાંઝા એક સલીયો હથોડા પ્રમાણે વાગેછે, તેથી માથું થાયછે અને ખીજી ગમથી એક છરી તેને જોઘતી લંબાઈનું કાપી નાંખેછે. એ બાદ તેને ખીજા સંચામાં મુકેછે, જ્યાં કરવતી જેવાં ટ્રેડથી તેને માથાંપર ડીશપીશનો ચીરો મુકેછે તથા માથાંની ગોળાઈ બરોબર કરેછે. એ સંચામાં માથાંનું એક વાસણમાં સ્ક્રી નાંખેછે, તેમાં પાંચ સલીયાવાલું ચકર આસતે આસતે ફરેછે, જે સલીયા પેલા સ્ક્રીવાલા ચકરને જાંચકીને સ્ક્રી ઉપર એવેછે અને સ્ક્રીને એક ચીમતો જાંચકીને બરાબર જગ્યા ઉપર મુકેછે, તથા જેવો કાપ પડી રહેયો કે સ્ક્રી પોતાની મેલે હેડે પડી જાયછે. એ પછી એને 'આંટા પાડવા સાઈ' ખીજા સંચામાં મુકેછે, જેમાં એક નાંધળો લોખંડનો ધારવાલો કટ્ટો, જેને બે છેડા ઉપર ધાર રહેછે અને વચમાં આંચો રહેછે, તેથી ગોળ ફરીને પેલા આંટા પડેછે તથા એક જુદા સંચામાં નાંધળું હથીયાર તેને છેડથી અણીદાર કરેછે. એ સંચો પણ જોવા લાયકછે; એક બાજુપરથી ચીમતો પોતાની મેલે સ્ક્રી બનતા કટકાને જાંચકી લાવી એક આંચામાં ધરેછે કે તેને બે બાજુપરથી ખીજા સંચા પકડી લેછે, તેવુંજ હેડલનાં છેડાવાળું હથીયાર તેની ઉપર ચાલવા માંડેછે ને અણીદાર કરેછે; તેટલાં પેલા પેટુલો ચીમતો જાંચકાઈને ખીસી જાયછે. અણી થઈ રહી કે તે હથીયાર બંધ પડેછે અને આંટા પાડવાનું હથીયાર ગોળાઈમાં ચાલીને તેને આંટા પાડતું એક નાંકેથી ખીજા નાંકે આવીને વળી પાછું પેટુલેથી શરૂ કરેછે. એ મુજબ સાત વખત તે આંટા પડેછે, પણ જો પાંચ આંટામાં સ્ક્રીનાં આંટા થઈ રહેછે તો તે સાત વખત અમથું ચાલેછે પણ સ્ક્રીને વધતો ધસતું નથી. આંટા પડી રહ્યા કે તે ખીસી જાયછે, તથા એક બાજુ ઉપર જ્યાં છેડાને અણી

કરેછે તે હથીયાર પણ ખીસી જવાથી પેલો તૈયાર થયેલો સ્ક્રી અલગો થઈને હેડે પડેછે કે તરત પેલો ચીમતો ખીજો સ્ક્રી લાવીને આગલની માફક અંદર મુકેછે. સ્ક્રી તૈયાર બન્યો કે પછી તેને ગોલ વાસણમાં લુસાં સાથે નાંખીને ગોલ ફરવેછે (સંચાથી) કે સાફ ચળકદાર થાયછે.

એ જોઈને અતરેનો ટાઉન હાલ જે ન્યુ સ્પ્રીટમાં માછે તે જોવા ગયા હતા. એ જગ્યા પર કોનશરેટો તથા મીટીંગો ભરવા સાઈ' એક હાલ ઘણાં મોટા અને અવાજ ફૂલાવી નહીં નાંખે તેવી બાંધણીનો છે. એને વાસતે કહેછે કે એનાં જેવો ગાયણનો અવાજ સાંભલવામાં ખીજો કોઈ ખી હાલ આખા યુરોપમાં નથી, અને તેવો બાંધવા સાઈ' ખીજી ઘણી તજવીજો થઈ પણ તેવો બની શકતો નથી એમ કહેછે. એ હાલ ૧૪૫) શીટ લાંબા અને ૬૩) શીટ પોહાળો અને ૬૩) શીટ જાંચો. એમાંનો આરગીન પણ ઘણી સરસછે, જેમાં ૪૦૦૦) પાઇપો તથા કીર્મનાં ૪) ધડછે. એ આખો ટાઉન હાલ ૧૬૬ થી ૧૦૦ શીટ મોટો, અને તેનાં બાહારનાં મોટા ચામલા ૪૦) શીટ જાંચો. એ જોઈને પછી નવી મ્યુનીશીપાલીટીની ખીલડીંગ, જે એની સાંમેછે તે જોવા ગયા હતા એનો બાહારનો દેખાવ ઘણો જ ભપકાવાળો છે, તે ૧૯૬) શીટ લાંબો છે અને તેનો મીનારો ૧૬૨) શીટ જાંચો છે અને તેમાં ૯૪) ચોરડા છે. એ જગ્યા ઉપર મ્યુનીશીપાલીટીની હાઈશિયા તથા બેયરને ખાણાં આપવાની જગ્યા છે, જે ઘણી સરસ સણગારેલી. એ બાંધવા પર બાર લાખ રૂપિયા લાગાછે. એ જોઈને રાતનાં સાત વાગે બરમીંગહામથી આગગાડીમાં બેસીને લંડન શહેરમાં કલાક સાડા દસ વાગે આવી પુગા હતા. બરમીંગહામ શહેર ઘણું મોટું છે અને બાહારથી જાણે ઘણું મંજબર શહેર હોય તેમ લાગેછે. તેની વસતી ૩૫ લાખની કહેવાય છે અને હીંચા

એટલી જાતનાં કારખાનાં છે કે તેની ગ-
ણતરી થઇ શકે નહીં; અને હમો જેટલામાં
ફરવા તે કુચ ગણતરીમાં પણ ગણાય
નહીં, એટલી બધી અહીં કળા તથા ઉદ્યોગ છે.
દરેક માહોલામાં સ્ટીમથી સંચાલિત ચા-
લવાના કારખાનાં દોમે છે; તે ઉપરાંત
હાથથી બનાવવાનું કામપણુ તરેહ તરે-
હનું છે, જેથી કરી ઇંગ્લાંડનાં ખીજાં
એવાં કારખાનાંવાલાં શહેરો કરતાં
અહીં ગરીબોનાં ઘર પણ ઘણાં સારાં અને
કુસાદિ બાંધેલાં છે; એટલું એ તેનાં હુન્નરથી
સુખી થયેલું છે. એ શહેરમાં ધરમખાતાં
પણ ખીજાં માટાં પૈસાદાર શહેરની માફક
ઘણાં છે, જેવાં કે સામર સ્કુલ (એના
આવક વરસ દાહાડે જમીનથી પૈડ ૧૧૦૦૦
ની છે) કોલેજો, ઇસ્પીટાલો, મુગાં ખેડેરાંની
આશરખાણ, તથા આંધળાંને આશરો
આપવાનાં મરો, સુવાવડખાનાં, મજુરોને
મોટે ખાતાં, છીનાળાનાં બચ્ચાંને
ઉછારવાને ખાતું, બદબન્ન છોકરા-
ઓને શીખવવા મોટે નીશાળો, Re-
formatory Blue Coat School
જેમાં ૨૦૦) છોકરા છોકરીઓને ખાવા
પીવા ઉપરાંત શીખવે છે, ઇલાદી. એ
ઘણાં ખરાં ધરમખાતાં હીંયાનો રૈયત
ચોતામાં ઉધરાયું કરી તથા ફંડો સ્થાપીને
ચલાવે છે; તથા તે બધાંની ઇમારતો માહોદી
અને બપકાદાર હોવાથી શહેર ઘણું મુમિ છે.

તા ૦ ૬ થી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે
ખાંભી કામ હતું તેથી હમો કેડે ગયા
નહીં પણ એલેક્ઝાન્ડરા હોટલમાં જ રહ્યા
હતા.

તા ૦ ૭ મી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે
સવારનાં સ્ટીમરમાં બેસીને ટેમશ નદીની
ઉતર બાજુ ફરી આયા. પેહલાં હમો
વોટરલું બ્રીડજ પરથી બેઠા હતા. નદીની
બેહુ બાજુ પર મોટી મોટી હવેલોઓ તથા
ટેમશ એમબેકમેન્ટ (એ ટેમશ નદીની
એક બાજુ ઉપર મોટા રસતો બાંધી લી-

ધેલા તથા નદી ઉપર ઉતરવાની વાર
ફરતી સીડીઓ કીધેલો તેમજ પથરની
દેવાલ બાંધી લીધો છે તેને ટેમશ એમબેક-
મેન્ટ કરી કહે છે) નો રસતો તેનાં કાનસો
તથા લોકોની આવજાવથી ઘણો સારો
દેખાતો હતો. લંડન બ્રીડજ પસાર
કીધા પછી માટાં વાહણો તથા સ્ટીમરો
બેહુ બાજુ પર ઉભેલી તથા ત્યાંનાં ડંકા-
ઓની વખારમાં સામન ખાલો કરતી
તેમજ વખારોની પછવાડે ગોદીઓમાં પણ
સ્ટીમર તથા વહાણોનાં ડોલ દીસતાં હતાં.
એ ઉપરાંત બે ત્રણ સ્ટીમરો તથા વહાણો
અંદર આવતી જતી તથા લોક હમારી
માફક સ્ટીમરોમાં ફરવા નીકલેલું એમ સંધરું
ઘણું જોવા લાયક હતું. હમો એક ગ્રીનીચ
સુન્દી ગયા, જ્યાં દરીયાઈ હારીસરો
થવા સારું શીખવવાનાં બે વાહણો
રાખેલાં છે. એ બેહુને એક નાંકેથી બંધ
પુલ વડે જોડી નાંખેલાં છે; જેમાં આપણી
માહ રાંણીના પાતવી કુવર પ્રીન્સ એક
વેલચનાં છોકરા તથા ખીજા ઘણા માટા-
ઓનાં છોકરા શીખેલા હતા તે જોતાં
જોતાં કીનારે ઉતરયા.

એ પછી પાછા સ્ટીમરમાં બેસી લંડન
બ્રીડજનાં સ્ટેશન ઉપર ઉતરયા, અને બ-
પોરનાં ૧—૨૦ • મીનીટ આગગાડીમાં
બેસીને નીકલેલા બ્રાઈટન કરી લંડન શહેરને
લગતી હવા ખાવાની જગ્યા આસરે ૫૩)
મૈલ દુર છે, ત્યાં કલાક ૩—૫ મીનીટ
પુગા અને ત્યાંનાં ગ્રાંડ હોટલમાં
ઉતારો લોધો હતો. માંજનાં ત્યાંના
દરીયા કીનારાનાં રસતા પર ફૂરીને તે
તરફનો વખણાવલો એકવેરીયમ જોયો.
એ એકવેરીયમ આખા ઇંગ્લાંડમાં સૌથી
સરસ ગણાય છે, જેમાં જાત જાતની દરીયાઈ
તથા નદીની માછલીઓ તથા થોડાંક જ-
ગલી જાનવરોનો સંગ્રહ કીધેલો છે. માછ-
લીઓ ઘણી નવાઈની જોવા લાયક હતી,
તેમાં એક ઇલિક્ટ્રીક ઇલિ (વીજલીનો લેવતો)

નાંમે ધણી મોઢાટી આસરે ૧) શીટ લાંબી અને ૧) ધમ્ જડાઇમાં લેવતાનાં જેવી દેખાવનીછે. એ જયારે પોતાનાં ખોરાક સારિ માછલીનો શીકાર કરેછે, ત્યારે તેનાં આંગમાં જે કુદરતી વીજલીનો જોર રહેછે, તે પોતાનાં શીકારની નજદીક પાણીમાં ફેંકવાથી તરત બેથુધ થાયછે, એટલે તેને પકડીને ખાઈ જાયછે. એને જે પાણીની ટાંકીમાં રાખેલીછે, તેમાં ખીજી કોઇપણ જીવતી માછલી રહી શકતી નથી; તેમજ તેનાં બદનમાં વીજલ નું એટલું જોર રહેછે કે કોઇ માણસ પણ તેને હાથમાં પકડી શકતું નથી. પણ માણસ અંકલમદ હોવાથી તેને કળાથી પકડી શકેછે. પેહેલાંતો એને પાણીમાં લાકડી અથવા ખીજી કાંઇ વસ્તુથી છેડેછે કે તે છેડ કરનાર સાધનપર વીજલી ફેંકાતી જાયછે અને જેમ વધતો વખત ફેંકેછે તેમ તેનું જોર નરમ પડતું જાયછે, તેથી જયારે તદન નરમ પડેછે ત્યારે પોતે ચડપ દધને પકડી શકેછે. ખીજી ઓક્ટોપસ (Octopus) કરીને એક પોચી વગર ભીંગડાંની ગોળ માછલી આવેછે. એને આઠ પગ સુંડની માફક ધણાં લાંબા રહેછે, અને તેપર ધણાં ના-ધળા માસનાં ગોળ લાસા રહેછે. એ પગથી પોતાનાં શીકારને પકડી મોઢાડાં આગલ કરેછે. તે મોઢાડું પેટની વચોવચમાં એક ઝાંચું આંધળુંજે જેમાં તે ચુસીને સધળો રસ ખાઈ જાયછે. એનું અંગ તદન પોકળ હોય તેમ પવનથી ઉપસેલું તથા હીલતું લાગેછે. એનાં પગમાં એટલું તો જોરછે કે એથી ધણી મોટી માછલી (ધ્યા કાચબા કે જે એને ખવડાવેછે) એક વખત પકડી કે પછી છોડતી નથી. એનાં પગપર જે મા-સનાં પોપચા (Pads) જેવા લાગેછે તેથી તે વાતીસુત કરી ધ્યાને પવન કાઢાડી નાંખીને કોઇ ચીજને ચીવટી પડેછે તે પાછું છોડાવતું મુશકેલ પડેછે.

એક પાણીનો મોટા કાચબો ત્યાં હતો, તેનો દેખાવ ધણો જીદીજ તરંગનો અને તેનું અંગ કાચબાએને મલતું પણ મોઢાડું પોપટની મોટી આંચ હોય, તેવું હોઇને કદરખીલાંમનાં જેવું લાગતું હતું. તેને નાધળી બોધ જેટલી માછલી નાંખી તે એક સપાટામાં ગલી ગયો હતો. એ ઉપરાંત ખીજી ધણી જાતની માછલી ત્યાં હતી. શીલસ (Seals) ને સારું એક મોટી ટાંકીએ તેમાં રાખેછે; અમે એક શીલને ટાંકીમાંથી ખા-હાર નીકળી નજદીક ૨૫) શીટ સુન્દી દુર જમીન ઉપર ખવારનારની પાછળ ધસ-ડાઇને ચાલતાં જોયું હતું, અને રખેવાળે તેને ધમકાવ્યું કે જાણે મમજી ધુજીને પાછું ફરી પાણીમાં જતું રહ્યું. ખીજી ગમ એવી ખીજી જાતનું શીલ જેને તેનાં મોઢાડાંનાં દેખાવપરથી સી-લાયન અથવા દરીયાઈ સીંહ કહેછે તે રાખેલાંછે. એ મછીઓ સીંહ જેવાં ગરીબ નથી, તેથી તેની ટાંકીની આસપાસ કોરા ભરી લીધેલાછે, અને તેઓ આખા વખત પાણીમાં દોડીને કુખડી માર્યા કરેછે તેથી પાણીમાં જાણે તોફાન થતું હોય તેમ હી-લીને પાણીમાંથી અચાજ આવ્યા કરેછે. એક પંખેરિ બગલા જેવું, જેને ડાઇવીંગ બર્ડ (Diving Bird), કહેછે, તેને કાચ-ની ટાંકીમાં જીડકી મારતું અંદરથી જોયું હતું, તે ધણું સારું લાગતું હતું, કારણ પાણીની અંદર એક તદન સફેદ ગડો દોડતો હોય એમ એ પ્રમાણે દી-સતું તથા મોઢાડાંમાંથી પાણીનાં પરપોટા ફેંકે તે જાણે જીવતા પારા-નાં જેવા લાગતા હતા. એ ઉપરાંત ખીજું ધણું જોવા લાયક હતું. જમીનનાં જનવરોમાં એક સીંહ અને ખાલારીંછ હતું; બાકીનું આખું ઘેર કાચની મોટી મોટી પાણીની ટાંકીઓથી ભરેલું હતું, જેમાં બધી જાતની માછલી રાખેલીછે.

રાતનાં હોટલમાં ખાધને ત્યાંના ડૉક્ટર ફરવા ગયા હતા. એ ડૉક્ટર દરીયાની અંદર ૧૧૫૦ ફીટ લાંબો બાંધેલો અને તેને નવો અથવા West Pier કહે છે; તે સને ૧૮૬૬ માં બાંધાયેલો છે. એનેથી થોડેક દુર એકવેરીયમની સાંમે જુનો ડૉક્ટર ૧૧૩૦ ફીટ લાંબો છે. તેને Old Chain Pier કહી કહે છે, અને તે સને ૧૮૨૩ માં બાંધાયો હતો. એમાંની પેટલી જગ્યામાં જાણે મેલો હોય તેમ ત્યાંનું લોક સ્વધર્મ ફરવા નીકળેલું, અને તેમની ગમત માટે છેક નાકે ડૉક્ટર ઉપર વાળુ વાગલું હતું. તે ઉપરાંત દરીયે કીનારેનો રસ્તો, જેને “ પેરેડ ” કહે છે, ત્યાં પણ અતીથાણું લોક સહેલ કરતું હતું, તેથી દેખાવ ઘણો સારો લાગતો હતો. એ મુજબ રાતનાં દશ વાગ્યા સુધી ત્યાં લોક ફરવા કરે છે. એ દરીયે કીનારેની હવા ઘણી સારી છે જેથી આજની માણસોને પણ બાથ ચેર (Bath Chairs) ધ્યાને ગાડીરોડી નાધળી ખુરશીઓ જેને માણસ પાછલથી ધસડીને ચલાવે છે તેમાં ફરવા કાઢા છે.

તા. ૮ મી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં સકાસમાં ઘોડાની ગાડીમાં બેસીને બ્રાઈટન શહેર ફરી આવ્યા હતા. એ ગામ મોઢાટું છે, અને તેમાં જાણીતી વસ્તી એક લાખ ઉપરની છે, પણ ઉનાળાનાં દિવસમાં ત્યાં બહારથી લોક હવા ખાવા માટે આવવાથી એની દોહડી વસતી થતી હશે. હમણાં એની કુલ સીઝન હોવાથી લોક ઘણું ઉતરેલું હતું, અને હોટલોમાં જગ્યા પણ મલતી નહીં હતી. એના દરીઆ કીનારાનો રસ્તો નજીક પાંચ મૈલ લાંબો છે, જેની બાજુ ઉપર ઘણી સારી રેનકદાર હવેલીઓ તથા અંદરથી પણ તેજ મુજબ રેનકદાર ચેહલીઓ એક સરની ધમારેતોનાં મોઢાલા ને મોઢાલા જેટલી લાંબી બાંધેલી છે, તથા

નાંધળી ટેકડી ઉપર એ ગામનો ભાગ ઘણો ખરા આવવાથી તથા તેની ઉપર બહારથી ગોળ આકારની ચહ ઉતર ધમારેતો હોવાથી ઘણી નવાઇ જેવું લાગે છે.

એ જોઈને દશ વાગેની ટરેનમાં બ્રાઈટનથી નીકળેલા ૧૧-૧૦ મીનીટ લંડન પાછા આવી પુગા, અને ચેરીંગ ક્રોશન હોટલમાં ઉતારો લીધો હતો. હમો છેલ્લા એલેક્ઝાન્ડરા હોટલમાં ઉતર્યા હતા તે હોટલ સૌથી પેટલે વાધેનાઓમાંનું ગણાય છે, જેમાં ઘણાં ખરા ઉમરાવ ઉતારો લે છે પણ એ હોટલ જેમ્સ લંડનમાં ઘણા લાંબો વખત રહેવાનાં હોય તેઓને પરવડે; કારણકે સધળી જોવા જવાની જગ્યાઓ એનેથી ઘણી દુર છે; પણ ચેરીંગ ક્રોશ હોટલ જે શહેરની વચમાં આવેલું છે ત્યાં જોવા જનારાઓને ઉતરવાનું ઘણું સારું છે; એ હોટલની પેટલે વાધેનું ગણાય છે પણ એલેક્ઝાન્ડરા જેટલું નથી; તોખી હમોને બધી રીતે ત્યાં સુખ ઘણું મળ્યું હતું, અને તેનાં બદાખસ્ત વીશે કસું પણ ફરીયાદ જેવું હતું નહીં.

તા. ૯ મી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે સાંજનાં ક્રીસ્ટલ પેલેસ જોવા ગયા હતા. હમો આગલ એ જોઈ આવ્યા હતા ખરા, પણ તે વેલાએ બધા ભાગે ખરાખર જોઈ શક્યા નહીં, તેથી ફરીને આવે ગયા હતા, હીયાં ઉતરે ધોવાનાથી તે વણુવા સુધીનાં સંચા ચાલતા જોયા હતા. એ ઉપરાંત રેશમની એક મોટી લુમ પણ હમોએ ચાલતી જોઈ હતી, જેમાં નાધળા નાધળા કટકા ઉપર ક્રીસ્ટલ પેલેસનાં કુલો, સરતો, શેકારો, ધ્યાદીની તરાંહ પાડીને વણુતાં હતા, જે ઘણું જોવા લાયક છે. એ જોઈને ત્યાંનું એકવેરીયમ જોવા ગયા હતા, જ્યાં બધી જાતની જીવલી માછલીઓનો સંગ્રહ કીધેલો છે, અને રાતનાં નવ વાગે આતશબાજ જોઈ હતી. એ આતશબાજ ઘણી જોવા લાયક છે,

તેમાં પાણીની મોટી ટાંકીની આસપાસ રંગીન બપોરીઆ તથા માહે પાણીનાં કુવારા તથા તે ઉપર બપોરીઆના રંગીન હળસે કરીને બરફનાં પાહાડો થયા હોય તેમ લાગતું હતું. તે ઉપરાંત આતશ-બાજીનાં ધોધ તથા પાણીનાં કુવારાઓ ઉઠારી તેની અંદર આતશનાં દડા એક ગમથી ખીજી ગમ ઉડતા ફરતા તથા પાણીની પાછલ બપોરીઆ સ્લગીને પાણી રંગબેરંગી દીસતું હતું. આશમાંન ઉપર બાણ ઉઠારી તે કુટ્ટીને ત્યાં તરાંહ તરાંહનાં આકારો થતા હતા, તથા એક ગમ ત્રણ જાણીના ગ્રહસ્થાની સખી આતશબાજીની બનાવેલી, એ સમણું ઘણું સરસ અને જોવા લાયક હતું. એ ઉપરાંત હમોએ સાંજનાં પેરીશને ષેરો નાંખેલા (Siege of Paris) તેનો પેનારામાં જોયો હતો. તે એક ગોળ બાંધણીનું ષેરછે, જેમાં કંતાન ઉપર રંગથી એક લડાઈ પાડેલી અને તે કંતાનને જ્યાંથી આપણે ઉભા રહીને જોઈએ, ત્યાંથી ૫૦) શીટ દુર રાખેલું છે. આપણને અંદર એક અંધારી ગલીમાંથી જવું પડે છે, અને જોવા પુગા કે એ લડાઈનો દેખાવ નજરે પડે તેવો સરસ ચીતરેલો અને ગોઠવેલો છે કે જો આગલથી આપણુ ન જાણતા હઈએ કે એ ચીત્રકારી છે તો ખચીત તે બરેબરી લડાઈ નજરે જોતા હોઈએ તેવું લાગે છે. એ જગ્યા પર ફરતી દેવાલો છે, તેની બાજુ પર ઉપરથી રોશની કનતાન પર પાડે છે, અને કંતાન તેનાં છાપડાં સાથે એવુંતો ભરોબર ચોંટાડેલું છે કે ઉપર આશમાન હોય તેમજ દીસે છે. એવો પેનારામાં આપણાં દીકાંમાં મુંબાઈમાં ધયા આખા હીડુસ્તાનમાં આવ્યો નથી. પેરીશનું શેહર દુરથી અને તેથી દુર પાહાડો, નદીઓ, કીલાઓ, ધયાદી બરોબર માલમ પડે છે; એ સમણું જોવાનું કાંઈકાસમાંથી નથી, પણ ખોલી આંખવતે-

છે, અને તેથી આવો મોટો દેખાવ બરોબર દેખાય તેવો એ ચીતાર સરસ છે.

તા. ૧૦ મી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં હીંયાંનું મેનશન હાઉથ જોવા ગયા હતા. એ જગ્યા લોર્ડ મેયરને લગતી છે, અને ત્યાં તે દરશાન મોટાં બાણાં અને નાચ આવે છે. તેની અંદરનો ભાગ સારો સજુગારેલો છે; અને ખાયા ખેસવાની ટેબલ ઉપર ૩૫૦) માણસો એક વખત બેસી શકે છે, તેનો હાલ ઘણો મોટો છે, પણ ત્યાં દીસનાં પણ ઉજરડું પડતું નથી તેથી કોઈ વખત દીસનાં કામ હોય તો બતી સ્લગાવવી પડે છે. પણ એનો વપરાસ રાતનાં બાણામાંજ થાય છે અને દીસનાં કાંઈ એની ગરજ પડતી નથી. એ હાલ ઘણો સારો તથા અંદરથી ગીલીટ કીધેલો છે. એજ મુજબ ખેસવાનાં તથા નાચ કરવાનાં હોયો (જે ઉજરડાંમાં છે) તે પણ સારી રીતના ગીલીટ કીધેલા છે, તથા ફરગીયર પણ સાડું અને ઠીક છે. એ મેજન સને ૧૭૪૦ માં બંધાયો હતો.

ત્યાંથી નીકળેલા ગીલડ હાલ જોવા ગયા. એ ખીલડીંગ ઘણી મોટી છે, અને તે ચુન્નીશીપાલ કોરપોરેશનની તથા ખીજી મોટીગો ભરવાને તથા લોર્ડ મેયર જેને લંડનની રૈયત ચુંટી કાઢાડે છે તેની મીટીંગો ભરવાનાં કામમાં વાપરવાં ઉપરાંત લોર્ડ મેયરનાં મોટાં બાણાં જેમાં ૧૦૦૦) ઉપર માણસો આવે છે, તે સારું પણ વાપરે છે. એનો ખાવાનો મોટો હાલ ૧૫૩) શીટ લાંબો તથા ૪૮) શીટ પોહોળો અને ૫૫) શીટ જાંચો છે. તે ઉપર ત્રણ લાખ રૂપિયા ખેડા છે. એ ઉપરાંત ખીજી મોટીગો ભરવાનાં તથા પરચુટણ આરડા ધણુ છે. મોટા હાલમાં સારાં વખણાયલાં માણસોનાં મોટી શાબઝનાં પુતલાં યાદગારી દાખલ મુકેલાં છે, જેવાકે વેલીંગટન, નેશનલ, લોર્ડ ચેકમ, વીલીયમ પીટ, ધયાદી. એ ઉપરાંત ખુણમાં બે મોટાં રાક્ષસી કદનાં ગોગ

અને મોગોગનાં પુતલાં મુકેલાં છે, જેને આગલ લોડ મેપરનાં સરગસમાં લાઈને ચાલતા હતા.

એ જોઈને અતરેની વખણાયલી ઠાઠમથ ન્યુથપેપરની હાશીય જોવા ગયા હતા. ત્યાં જે ઝડપથી છાપવાનું કામ ચાલે છે તે જોઈ હવું. એમાં દીપ્તિ ગોઠવવાનો સંચો ધણે જોવા લાયક છે. દીપ્તિનો દરેક ખાલ (એ. ખી. શી) તથા આંકડા (૧ ૨ ૩) ઇત્યાદી છુટ્ટી છુટ્ટી નલીઆમાં ભરે છે, અને તે નલીઆને હાર બંધ અક્ષર પ્રમાણે સંચામાં ગોઠવે છે તે એવી રીતે કે તે દરેકનો છેડો તેની હેડળ આડકતરા જોડાં કાપા પાડેલા એક તકતા ઉપર રહે છે, જે કાપાને ઉપરથી કાંઈ અટકાવ રાખેલા હોવાથી પેલાં દીપ્તિનાં અક્ષરો પોતીકી મેલે હો પડતા નથી; પણ અટકાવી રાખે છે. હવે એ તકતો પંખા રાકી બનાવેલા છે, જેનો મોટો ભાગ પેલા દીપ્તિનાં અક્ષરોની હેડળ અને સાંકડો ભાગ એક પતલી નલી ઉપર રહે છે. એની હો કાંઈ પીઆનો વળડવાનાં કીર્ષિ ભારડનાં જેવાં ચાર થડ મુકેલા છે, જેની ઉપર બધા અંગ્રેજી અક્ષરો તથા શીગરો પાડેલા છે, અને જે ખાલ જોઈએ તે ખાલની કીર્ષિ ઉપર આંગણું ડોક્યું કે ઉપરથી દીપ્તિમાંથી તે અક્ષર હેડળ આવીને હેડળની નલીમાં ઉતરે છે, અને હારબંધ ગોઠવાઈને નલી પોતાની મેલે ખસતી જાય છે. એ મુજબ એક નલી ઉપર એક લાઈને આખી તૈયાર થઈ કે ખીજ નલી મુકે છે, જેથી દીપ્તિ ગોઠવવાનું કામ ધણું ઝડપથી ચાલે છે, અને જેને તેવ પડી હોય તે ધણી જાણે પીઆનો વળડતો હોય તેમ પેલી જોઈતા અક્ષરોનાં ભાગની કીર્ષિઓ ઉપર આંગણું ઝડપથી મારે છે. એ સંચાનો આગલ ટેલીફોન પણ મુકેલા છે, જેનો ખીજો છેડો પાર્લામેન્ટ હાઉસમાં મુકેલા છે, જ્યાંથી યતી સ્પીચો એનો રીપોર્ટર ખાલતો જાય છે કે

અહીંયા સંભલાય છે. તે ટુંકામાં લખી લઈને પેલાં દીપ્તિનાં સંચામાંથી દીપ્તિ તૈયાર કરીને તે નહીં મનાય એટલા વખતમાં છાપી કાઢાડે છે. એ ન્યુથપેપરની રોજ ૬૦ થી ૭૦ હજાર નકલો ખપે છે. તેને છાપતાં દીપ્તિ ખરાબ થઈ જાય, તેથી તેની ઉપરથી હમોએ આગલ એડીનબરોનાં ચોપડી છાપવાનાં કારખાનાંમાંની વીગતમાં લખેલું છે, તેમ બધાં દીપ્તિ ગોઠવીને છાપ જોડા મારીને તેના ઉપરથી સીસાનો આખો ચોલડ પાડી લે છે, જેપરથી જોઈતી કાપીઓ છાપી રહી રદ કરવા પાછું ભાંજ નાંખી પીઘલાવીને કાઢે લે છે. એ સીસાનાં ચોલડ બનાવવામાં ૭૫ ભાગ સીસું અને ૨૫ ભાગ સુરમા વાપડે છે. છાપવાનાં સંચા પણ ધણું ઝડપથી ચાલે છે; એમાંનો એક સંચો જે વોલ્ટર પ્રેસ (Walter Press) ને નામે ઓળખાય છે તે કલાકની બાર હજાર કાપી છાપી ઘડી વાલીને તૈયાર કરે છે. તે સંચામાં કાગળનાં રોલ છાપવાને મુકે છે, તેને જો ખાલે તો પાંચ મેલ લાંબું કાગળ નીકળે છે, અને તે છપાવું છપાવું કલાકનાં ૯ મૈનને હીસાએ ઝડપથી દોડે છે. એવા ૨૮ થી ૩૦ મોડાં રોલોનાં કાગળો દર રોજ ખપે છે, ધ્યાને એ ન્યુથપેપર રોજનાં એક હારમાં મુક્યાં હોય તો ૧૪૦ થી ૧૫૦ મેલ લાંબા થાય એમ ત્યાંનાં મેનેજરથી માંભણું હવું.

એ જોઈને પછી અતરેની પેન્ટી વીલ જેલ જોવા ગયા હતા. એ જેલ ધણી મોટી અને પુનાની પેરોડા જેલને મલતી બાંધેલી છે. તેને એક અરધા ગોલ સરકલમાંથી પાંચ જોડી વીંગો કરીને પાંચ ખીલડીંગો પાંચ માળની બાંધેલી છે, જેમાં ૧૧૦૦ ઉપર બંધવા હમો ગયા તે વખતે કેદ હતા. લંડનમાં જેખી યુને-હજારને કાંઈખી શીક્ષા થાય છે તેને પેહલાં નવ મહીનાં આ જેલમાં મોકલવાનો ધા-

રોહિ, અને નવ મહીનાં થવા પછી વધુ ટીપમાં કેદીઓને ખીજી જોલામાં વેહુચી નાંખે છે. આમ જોલમાં દરેક કેદીને જુદી જુદી કોઠડીમાં આંખો દીવસ બંધ રાખે છે અને તેને સોંપેલું કામ તેની કોઠડીમાં જ કરાવે છે ; પણ સવારનાં દેવલમાં અને સાંજનાં કસરત કરવા સારું બધા મહીને આસરે એક કલાક કોઠડીમાંથી બાહાર કાઢાડે છે. તથા નહીં શીખેલાને સારું એક સ્કુલ કીધી છે ત્યાં શીખવવા પણ લઈ જાય છે. દરેક જાણુની કોઠડીમાં તેને વાસતે બે બહાનકેટ, એક ટુવાલ, તથા પાંચરવાની ૨) ધાબળી તથા પાણી પીવાનાં તથા ખીજાં વાસણો રાખે છે. તેઓને સારું દરેક રાતનાં નવ વાગા સુધી કોઠડીમાં બાસ બેસે છે તથા પાંચવા સારું ચોપડી આપે છે. તેઓને અઠવાડિયામાં ચોકસ કામ કરવાનું સોંપી આપે છે ; તે મુજબ જો નહીં કરે અને આલસાર્થ કરે તો (કોઠડીઓની અંદર બંધ રાખ્યાથી તેઓ કામ કરે છે કે નહીં તે કોઈ જોઈ શકતું નથી) તેને શીક્ષા કરે છે. હાંયા મુંખાઈની જોલની માફક કોઈખી કારણસર બંધવાને બાંધો મારતા નથી. તેઓને હાથ લગાડવાનો હોકમ નથી ; પણ જો શીક્ષા કરવી હોય છે તો તેઓને પાધામાં અમથું સુકું પાંઉ અને પીવામાં પાણી અને તે પણ વળી ઘણું થોડું આપે છે, તેથી પોતાની મેલે કેડાણે આવી જાય છે. એ ઉપરાંત તેઓનાં સગાં ધવા દોસ્તોને વરસમાં એક બે વખત મલવા દે છે, તેમને પણ શીક્ષા દાખલ મલતાં અટકાવે છે ; તથા દેવલમાં જવા તથા કસરત કરવા સારું બાહાર કાઢાડતા નથી, તે આવી શીક્ષાથી આપો આપ ઘણો કંટાળી જાય છે. એ લોકો દેવલમાં તથા કસરત કરવા બાહાર નીકળે છે, ત્યારે તેમને એક ખીજ સાથે વાત કરવાનો હોકમ નથી, અને કોઈ પણ વાત કરે છે તો ઉપર

મુજબની શીક્ષા ફરમાવે છે. એમને ખાવાનું પણ સારું આપે છે. પેટલાં આવેલાને થોડું ખાવાનું આપે છે પણ જેમ સારી ચાલ ચલાવતો જાય છે તેમ તથા મુદત વધતી જાય છે તેમ તેમનું ખાધાનું વધારતા જાય છે. એ બંધવાઓનાં માથાનાં બાલ તથા મુછ દાઢી બોલાવી નાંખી બોડકા કરીને રાખે છે ; પણ શીક્ષાની મુદત પુરી થવાની ત્રણ માસ આગમજથી બાલ કાપતા નથી, જેથી તે બાહાર નીકળે છે ત્યારે બાલ પાછા ઉગેલા હોય છે. તેમને દર ૧૫) દીવસે કપડાં બદલાવે છે, તથા તેટલે જ દીવસે નહવાડે છે. એ લોકો પાસે દોરડાં તથા રંગો (Rings) બનાવવાનું તથા એવું ખીજું વણવાનું કામ પણ કરાવે છે. સઘળી જગ્યા અતી ઘણી સાફ રાખેલી છે તથા બધી રીતનું માફકસર સુખ હોવાથી ત્યાંનાં બંધવાને પાછું વારા ફરતી આવવાને પસંદ પડે એમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી. કેદીની શીક્ષાની મુદત પુરી થાય છે કે દરેકને ત્રણ પૌંડ રોકડા તથા નવાં કપડાં આપીને બાહાર કાઢાડે છે, અને જો સારી ચાલનાં માણસો હોય છે તો તેઓને સારું એક ધરમખાતાંની મંડલી કાઢેલી છે તે ઉપર જોલ મારટર ચીડી આપે છે ; જેઓ તેને કેડે માકરી રખાવી આપે છે, અને જ્યાંસુધી તે મેલે નહીં ત્યાંસુધી તેની તપાસ રાખે છે, જેથી ગુજરાણુ નહીં ચાલે પાછી ચોરી લફંગાઈ કરવાની ફરજ પડે તેનો અટકાવ મંડલીઓથી ઘણો થાય છે. જે બંધવાએ પેટલીજ ચોરી ધવા ગુનાહ કીધો હોય છે, તેને જોલમાં નહારા ખીજ બંધવાઓ સાથે ભિળાવાની તક આપતા નથી, અને દેવલમાં તથા કસરતપર જતી વખતે તેવાં માણસોને તદત છુટા લઈ જાય છે કે પેલા જુના ચોરોનો ખરાબ આસીયત લે નહીં. એ જોઈને રાતનાં હર-મેજે-સ્ટીઝ કીપેટરમાં હારવીશ મીન્સલસ નાંચ જોઈ આવ્યા હતા.

તા ૧૧ મી આગસ્ટ ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં કલાક ૧૦—૩૦ મનટિ
ટરનમાં પેડીંગટન સ્ટેશનપરથી બેસીને
આસરે વીસ મૈલ દુર શલાઉ (Slough)
નાં સ્ટેશન ઉપર ઉતર્યા અને ત્યાંની
ઇટન (Eton)ની વખણાયલી સ્કુલ જોવા
ગયા હતા. એને ૧૪૪૦નાં શાલમાં છઠ્ઠા
હેનરીએ સ્થાપી હતી, જેમાં ધણું
વખણાયલા માણસો શીખી ગયાં છે. એમાં
આસરે ૯૦૦ છોકરા શીખે છે, અને
તેઓ વચે આસરે ત્રીશથી પાંત્રીસ
શીક્ષકો વેત્તેથી આવેલા છે, જેઓનાં
ધરમાં તેઓ રહે છે. એ સ્કુલમાં એટલા
ધણીઓ પોતાનાં છોકરાઓને શીખવવાને
ખુશી છે કે તે સારું તથા ચાર વરસ
અગાઉથી નામો નોંધાવી મુકે છે; તો
પણ વધતી જમ્યા નહીં હોવાથી અં-
દર ધામલ કરતા નથી. એ સ્કુલની
ધમારત કાંઈ ધણી જોવા લાયક નથી,
તેને બે ચોક કરીને બાંધેલી છે; પણ તેનું
દેવન ધણું સારું મણુગારેલું છે.

એ જોઇને ષોડાની ગાડીમાં બેસીને
નીકજેલા વીન્ડશર જઈ પુગા હતા. એ છેલું
ગામ અને ઇટન બંનેએ એકજ હોય તેમ
મલી ગયલાં છે, ભાગે એક ખીજથી ર મૈલ
દુર હોય; તથા ખીજડીગો આજે રસતે
હારખંધ આવેલી છે. વીન્ડશરનો વખણા-
યલો કાલો જેમાં ધણુંખરાં આપણું
મહારાણી રહે છે તે જોવા ગયા હતા. એ
કાલો આખા યુરોપમાં મોટા અને સરસ
ગણાય છે. એના પેઠેલા પાયો “વીલીયમ ધી
કોનકરર”નાં વખતમાં નાંખ્યો હતો, અને તે
આજે ૮૦૦ વરસની ઉપરનો કહે છે;
તેને પાછલથી ખીજ પાદશાહો વધારતા
પણ રહ્યા તથા જુનાને પાછો સુધારતા ગયા
હતા; પણ તેમાં ચોથા જયોરને અંદર
ધણી વધારે કાંધો તે છેક આપણી રા-
ણીનાં વખત સુધી આજ રહીને પુરે થ-
યો છે. તે ફરફાર કરવા પાછલ નવ બ્રાખ

પોંડ ખરચ થયો હતો, અને તેથી કરીને
દુનીયામાં એ સૌથી મોટા કીલામાંનો
એક મોટો કીલો અને પાદશાહી રેહકાણુ
ગણાય છે. એની ઉપર મોટા મોટા બુરજો
બાંધીને કીલાની દેવાલ કરી લીધી છે અને
તેની વચમાં એ મહેલ આવેલા છે. એ
મહેલનાં બે ભાગ કાંધેલા છે, તેમાં એક
ભાગ આસ રાણીનાં પોતીકા વપરાસ સારું
ખાનગી રાખેલા છે, અને બીજો ભાગ વખ-
લીકને જોવા સારું રાખેલા છે, જેમાં લો-
કોને રાણી સાહેબ મલે છે તથા લેવીઓ
ભરે છે. ગારટરનાં આરડર સારું આરડો
પણ હીંચાં છે. હમો પેઠેલાં રાણીનાં ખા-
નગી હોલો જોવા ગયા હતા, જે ધણું
સરસ રીતે મણુગારેલા હતા, તથા ત્યાંની
કોરીડોરમાંની પીકચર ગેલેરી ધણી સરસ છે.
તેમાં રાણીનાં બધાં છોકરાંઓની લગન
વખતની સખીઓ, તેમ આગલનાં પા-
દશાહોની તથા ખીજ સખીઓ ધણી
સારી ચીતારેલી છે. એ કોરીડોરની બાહાર
એક સંગેમરમરનું પુતળું છે, તેમાં પ્રીન્સ
આલબર્ટ તથા રાણીને ઉભાં રાખેલાં છે,
અને પ્રીન્સ આલબર્ટ જાણે હાથ લાંબો
કરીને બોલતો હોય તેમ લખેલું છે કે
“હું સારી જગોપર ગયો તમે (એટલે
રાણીજી)ખી આવો.” તે કોરીડોર જોઇને
પછી અંદરનાં બેસવાનાં તથા ખાવાનાં
હોલો જોવા ગયા, જે ધણું સરસ રીતે
મણુગારેલા છે. પછી ઓડીયનથ ચેમબર,
પ્રેઝનથ ચેમબર, અને ગારડ ચેમબર જો-
ઇને શેટ જયોરજીથ હોલમાં ગયા, જ્યાં
રાણીજીનું તખ્ત મુકેલું છે. એ તખ્ત અ-
મલ દીલ્હીમાં શેહેનશાહેનું હું, તે
તદન હાથીદાંત તથા સોનાનું બનાવેલું છે,
અને તેની ઉપરની કાંચીગીરી ધણી સરસ
બનાવેલી છે. એ હોલ ૨૦૦ ફીટ લાંબો
અને ૩૪ ફીટ પોહુળો, તથા તેની
શીલીંગ ઉપર નાઇટ ઓફ ધી ગારટરનાં
ખીતાબ ધરાવનારા ઉમરાવોની આરમો-
ચીઅલ બેરીંગથ અને ૧૩૫૦ નાં શાલથી

ગોડવેલા, અને તેની ઉપર નંબર પાડીને હાલની બારીઓપરનાં વચ્ચેનાં ખાંચાઓમાં તેઓનાં નાંમો લખેલાં છે. છેલ્લા નાઇટ ઓફ ધી ગાર્ટર લૉડ બીકનસ્ટ્રીફડ થયો હતો, તેનો કોટ ઓફ આરમશ સૌથી છેલ્લો છે. ઓડીશનશ ચેમ્બર તથા બીજા હોલો; પબ્લીક તથા પરાઇવેટ, દરેકમાં જુદી જુદી જાત તથા રંગનું કપડું અને ફરનીયર મુકેલું છે. જેમકે પરાઇવેટ લીલા ડ્રોઇંગ રૂમમાં દેવાલ ઉપર લીલી શાટીન, કોચા ઉપર લીલી શાટીન, બધું લીલા રંગનું મુકેલું છે; ક્રીઝન ડ્રોઇંગ રૂમમાં લાલ રંગનું છે. એ પ્રમાણે જુદા જુદા ઓરડા હારખંધ કીધેલા છે, એ સ્વથ્થું ગીલીટ કામનું બનાવેલું છે; બારણાં તથા બારીઓ પણ સોનાની ગીલીટથી સજાગારેલાં છે. રાણીનાં ખાંચી મેહલમાં એક નાઇલા ઓરડામાં એની ખાવાની ટેબલ મુકેલી છે; પણ મોટા જમવાના ઓરડા જે ધણે સજાગારેલો છે, ત્યાં એના “હાઉસહોલડનાં” ચદરો તથા લડીઓ રાજ જમે છે; પણ લગન તથા એવી બીજી તીરથો પર રાણી ત્યાં જાય છે.

એ જોઇને પછી પ્રીન્સ આલબર્ટનું ચેપલ જોવા ગયા; એ જગ્યા રાણીના વર ગુજરી ગયો, તેની યાદગારીમાં રાણીએ પોતે અતી ધણી રકમ ખર્ચીને તેને અંદરથી સંજોગરમરનાં પથરથી સજાગારેલું છે. તેની અંદર (સંજોગરમરનાં પથરની દેવાલમાં) આઇબલને લગતી ખીનાંઓ કોતરી તેમાં રંગીન શીમેન્ટ ભરી લઇ તેમાં તરાંહ પાડેલી છે, તથા મથાળાં ઉપર રાણીનાં બધાં છોકરાંનાં બચેલો મુકેલાં છે; પ્રીન્સ આલબર્ટનું સુવાડેલું પુતળું એક બાજુપર હાલની વચ્ચેમાં મુકેલું છે, જે તદન સફેદ સંજોગરમરનું છે; તેની આજુ બાજુ ધોર જેવી જગ્યા પર ફરેસ્તાઓ ભણતા પડેલા, અને એક બાજુ પગની આગલ રાણીને રડતી પાડે-

લી છે. એ પુતળું એક ધોરજેવા મોટા પથરપર મુકેલું છે, અને ધોરને ધણેજ સરસ રંગીન સંજોગરમરના ચોતરા ઉપર મુકેલી છે. એ ચેપલની જમીન પણ તદન રંગીન સંજોગરમરની અને દેવાલની બાજુ ઉપર લીલા સંજોગરમરની ખેંક બાજુ માફક બાંધેલી છે. એનું છાપરું રંગીન વીનીરીઅન ગ્લાસનું છે, તે પર અતી ધણે ખર્ચ થયો જોઇયે; પણ એ બધું બાંધવાને રાણીને કેટલો બધો ખર્ચ થયો છે તે કોઇને ખબર પડવા દીધી નથી, તોપણ હમારા ધારવા મુજબ ૨૫) લાખ રૂપિયા ઉપર ખેંદા હશે. એ જગ્યા ત્રીજા જયારને અસલ જુની ભાગેલી હતી, તે સમારીને ચેપલ કીધો હતો અને તેમાં ત્યારપછીનાં પાદશાહો તે સુધાં દટાયલા છે. પ્રીન્સ આલબર્ટને હીંચા દોરેલો નથી પણ વીન્ડશરનાં પાર્કમાં એક જગ્યા ઉપર મળેલું મોઝેલીયમ કરીને દોરેલો છે, જે રાણીની રજા વગર કોઇને દેખાડતા નથી. એ આલબર્ટ ચેપલ ૬૮) ફીટ લાંબો, ૨૮) ફીટ પોહોળો, અને ૬૦) ફીટ ઊંચો છે. એ ચેપલ અસલ માતમાં હેનરીએ પોતાને દટાવાસારું બાંધ્યો હતો, પણ પાછલથી વેસ્ટ મીન્સ્ટર એખીમાં પોતાની જગ્યા કીધી, તેથી તેને ૨૬ કીધી હતી. તેને બીજા જેમશે ચેપલ દાખલ સજાગારી હતી; પણ પ્રોટેસ્ટન્ટોઓ ભાંજ નાંખી તેથી ખીસમાર હાલતમાં પડેલી હતી, તે ત્રીજા જયારને પાછલથી સમરાશીને પોતાની તથા ફ્રીલીની વોલત દાખલ વાપરવા તૈયાર કીધી હતી. પણ તે સ્વધી સાધારણ પથરની ખીલડીંગ હતી તેને રાણીએ પોતાનાં વરની યાદગારી રાખવા દાખલ ભપકાદાર બનાવી છે. એ જોઇને એનીજ પાસે શંટ જયારજીથ ચેપલ જોવા ગયા, જે ચેપલ ધણે સારો જોવાલાયક છે; અને એને નાઇટ ઓફ ધી ઓરડર ઓફ ધી ગાર્ટરનાં ચેપલ દાખલ પણ ગણે છે, જ્યાં બધા

નાઇટોની જુદી જુદી બેઠકો રાખી તેની ઉપર તેમનાં વાવટા ટાંગી રાખેલાછે. એ ચેપલ એથા એડવરડે અને ૧૪૭૪માં આંધવાને શરૂ કરીયા, તે આઠમાં હેનરીનાં વખતમાં તૈયાર થયો હતો. એ ચેપલમાં રાણીનો આપ ડયુક આર્ચબેનોટની તથા પ્રો-મેસ શારલટની ધોરો જોવા લાયકછે, તથા તે ઉપરાંત ક્રાન્સનો છેલ્લો પ્રીન્સ ઇમપીરીયલ જે જુલુની લડાઇમાં માર્યો ગયો તેની યાદગારીમાં માન્ચુ 'ચે'ટ એક શાભધતા પતરાની તકતી સાથે રાણી-એ મુકાવેલુંછે. એ ઉપરાંત ખીજા થોડાંક સ્થાનો ત્યાંછે. એ ચેપલમાં રાણીનાં ધણાંખરાં છોકરાંએનાં લગન તથા “ક્રોશચ-નીંગ શેરીમની” થઇ હતી. એ ચેપલની વચમાં આઠમા હેનરી તથા તેની રાણી જેન સીમોર અને પેરુલા ચારલશની વોલટછે, અને એલટરની હેઠળથી એક ટનલ કરીને આ-લબરટ ચેપલવાલા પાદશાહોની વોલટમાં જવાનો રસ્તો કીધેલોછે. એ જોઇને ત્યાંના તમેલા જોવા ગયા હતા જે ધણાં સારી રીતે આંધેલાછે, તથા ત્યાં સઘળી એ આબદોને લગતી ઇમાતોનો એક કીધે-લોછે. એ તમેલાઓ આંધવા પાછલ સી-ત્તેર હજાર પૌંડ ખરચ લાગો હતો. એ જોઇને ત્યાંનો એ મહેલને લગતો પાર્ક જે ૧૮૦૦) એકરનોછે ત્યાં ફરવા ગયા. એ પાર્કનો રસ્તો કીલ્લાનાં એથા જ્યોર્જ નાં દરવાજા આગલથી સીધા ને સીધા ત્રણ મૈલ લાંબોછે, અને તેને છેડે એક ટેકડીછે, જેને “સને હીલ” કરીને કહેછે. તે ઉપર ત્રીજા જ્યોર્જનું પુતળું મુકેલુંછે; એ જગ્યાપરથી વીન્ડચર કેસટલની વીધુ ધણી સરસ દીસેછે. પાર્કની અંદર હજારે હરણ-નાં ટોળાં જ્યાં નજર કરીયે ત્યાં દીસતાં હતાં. એ પાર્કની ખાજુપર ખીજો “હાઇ પાર્ક” કરીને નાંધજો પાર્કછે, અને તેની ખીજા ખાજુપર “ફોરગેમર” કરીને રાણીની માય ડચેશ એફ રૈનટની રહેવાની જગ્યા

હતી, જ્યાં તેણીને દોટલીછે તથા પ્રીન્સ આલબર્ટને પણ તે પાર્કમાં દાટી તેની ઉપર મોટું મોઝોલીયમ ઇમાને ધોર આં-ધેલીછે. એ સઘળું જોઇને રાતનાં સાત વાગે પાછા લાંડન આવ્યા હતા.

તા. ૧૨ મી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે આજો દાહડો અતીધણો ધુમશ થઇ આવ્યો તે એટલાંવેર કે ૧૦૦) વાર છેતનાં ધરો પણ દીસતાં ન હતાં. ખપોર-નાં હાંયાંની સેંટ થોમશીશ હોસ્પીટલ જોવા ગયા હતા. એ ઇમારત છુટા છુટા બ્લોકશમાં આંધીને તેને એક છેડે લાંખી ચેલીથી જોડી લીધેલીછે, અને તેની ખીજા ખાજુનાં છેડા ટેમશ નદીને કાંનારે આવેલાંછે. એવા બ્લોકશો ચારછે અને તે દરેકને ચાર માળછે; એમાં ૭૫૦) માણસો રહી શકે તેવી ગોઠવણ કીધેલીછે, અને એ ઇમારત અને ૧૮૬૮થી ૧૮૭૧ સુધી પાંચ લાખ પૌંડ ખરચીને આંધી હતી. એને લગતી અસલની જુની જગ્યાએની હમણાં વચ દહાડે ૩૯૦૦૦) એગણ-આલીશ હજાર પૌંડની આવક થાયછે, જે-માંથી તેનો ખરચ ચાલેછે. એ ઇસ્પીટલ અસલ હાઇ સ્પીટ શાઉક વરકમાં હતી, તે જગ્યા શાઉક ઇસ્ટર ફ્રાન્ (રેલવે ફ્રાન્) એ બે લાખ છણું હજાર પૌંડની કીમતે અને ૧૮૬૨ માં વેચાતી લીધાથી આએ નવી ઇમારત આંધીછે. એમાં આજરી માણસો ચારે ધણી સારી ગોઠવણ કીધેલીછે, તથા મોટા મોટા હોલોમાં છુટા કેચો હારખધ મુકીને ધણાં સફાઇદાર ખીજાનાંપર આ-જરી માણસોને સુવાડેલાં હતાં. તેમાં સૌથી સરસ દેખાવ નાંધજો વચનાં છોક-રાંએનાં વારડનો હતો, જ્યાં છોકરાંએને દાઇઓ ધણી માવજતથી તપાસ કરતી હતી, તથા તેમને રમવાનાં રમકડાં પણ ગમતને ચારે આપેલાં હતાં. ખારીઓ મોટી અને જાલી હતી તથા અંદર કુ-લોનાં કુંડાઓ મુકેલાં હતાં, તેમજ ખીજુ

ધણે દરજ્જે મુ'બધની ધરપીતાલ કરતાં સફાઈભરેલું હતું. એ જોધને ત્યાંનું મુબોયમ જોધ આવ્યા, જ્યાં આદમી-ઓનાં દરદોનાં ખર્ચ તથા મીણુની ખત-વતનાં નમુનાઓ ધણું રાખેલાં છે. તે ઉપરાંત નવાધનાં જનમેલાં બાળકો પણ ત્યાં સ્પીરીટમાં સાચવી રાખેલાં છે, જે ધણું જોવા લાયક છે. તેમાં એક બચાંને જે આંગ અને એક માથું, તેને ખેડુ ગમ નાંખ તથા ખેડુ ગમ આંખો અને કાનો હતા, જેથી જાણે બંને ગમથી મોહોડાં હોય તેમ લાગતું હતું. એક બચાંને નાંખતું નસકોર ઉપર અને આંખો હુકળ હતી; મોહોડું આડને બદલે ઉભું હોઠ-વાળું હતું, કોધની ગરદનજ મલે નહીં, અને કોધનું કપાળ તથા માથું હોય નહીં, તથા કોધનું તો આખું ડોકુંજ મલે નહીં, અને તેની જગ્યાપર માસનો નાધળો ટકરો હતો. કોધનાં ચાર હાથ અને ચાર પગ, કોધના જે બદન અને એક માથું, અને કોધનાં જે માથાં અને એક બદન, અને કોધ જે છોકરાં સાથે “શએમીશ” જોડયાની માફક વલગેલાં હતાં. એવા નવાધનાં જનમેનાં ધણે સંગ્રહ છે. માણ-સનાં દરદમાં એકનાં પગનાં અંગોથાનાં નખ જાણે મેઢાંનાં સીંગડાં હોય તેટલાં મોટાં વલગેલાં હતાં. તે ઉપરાંત ખીજાં ધણું નવાધનાં દરદોનો સંગ્રહ હતો.

તા. ૧૩ મી થી તે તા. ૧૬ મી આગસ્ટ ૧૮૮૧—હમો કાંઈ જોવા લા-યક જગ્યા ઉપર ગયા હતા નહીં. હમો જુદી જુદી જગ્યાએ લંડન શહેરની જોવા જઈએ છીએ ત્યારે “મીટરોપોલીટન” રેલવેમાં ધણુંખર્ચ જવું પડે છે. એ રેલ-વેમાં નવાધ જેવું એ છે કે તે તદન જ-મીનની અંદર બાંધેલી છે, અને લંડન શહેરમાં એક નાકેથી ખીજે નાકે સુધી ધ-રનાં પાપા તથા રમતાઓની હુકળથી ટ-નણીમાંથી પસાર થઈને જવાઈ શકાય છે!

તેનાં સ્ટેશન ઉપર લાઇટ કરવા સારું ૨-સતા ઉપર થોડીક જગ્યા લઈને તે ઉપર કાચનાં છાપરાં બાંધેલાં છે, તથા ટનણીમાં ઉજરડું અને હવા સારું છુતી છુતી જગ્યા પ-કુવા બાંધેલાં છે; ખાકીની ટનણી તદન અ-ધારી રહે છે, જેમાંથી પસાર થતાં જરા હવા ખરાબ લાગે છે, અને લાઇટ સારું દરેક ગાડીમાં બાસની ખતીઓ સળગાવે છે. એ બાસને ખીજી એક ગાડીમાં ભરી રાખે છે, અને તેમાંથી નહીંવટે સઘળી ગાડીઓનાં ફાણોમાં પુગે છે. એ આગગાડીમાં દર-શાલ ૫) કરોડ અને ૬૦) લાખ માણ-સની આવજાવ થાય છે, અને ફરીગટન તથા મોરગેટ સ્પીટની વચમાં દરરોજ ૫૬૮) ટરેનો દોડે છે, તથા એક સ્ટેશનપરથી ખીજે સ્ટેશન ઉપર જવાની ૨) પેની લે છે, તથા લાંબાંમાં લાંબી મુશાફરીની શીલીંગ ૧) એક ઘણી થાય છે.

Hydraulic Lifts—હમો જે હાટ-લમાં ઉતરયા છે ત્યાં તથા ખીજાં તેવાંજ મોટાં હાટલમાં છ અથવા તેથીખી વધતા માળો હોય છે, તેથી ત્યાં ઉતરનારાઓને ધડી ધડી દાદર ઉપર ચઢડ ઉતરથી યાકી જવું પડે તેટલા મોટે એક સંચો (Hydraulic) હાઇડ્રોલીક (એટલે પાણીથી ચાલતો) નાધલા જેવા ઓરડા માફક કરી તેમાં બેઠકો કાઢેલી છે, જેમાં બેસાડી જે માળ ઉપર જવાનું હોય ત્યાં લઈ જાય છે, અને તેજ પ્રમાણે નીચે ઉતારે છે. તે ઓરડાની નીચે એક એક લાંબો ૮૦) ફીટ લાંબાંને થાંભલો છે, જે થાંભલાને પાણીનાં જોરથી જાંચકે છે (જેમ ગાંસડી ઘાબવાનો સંચો ઉપર નીચે જાંચાય છે તેજ મીસાલે) અને તે તરત જે માળ ઉપર જવું હોય ત્યાં લઈ જાય છે. હમો જે હાટલમાં ઉતરેલાં છે તે હાટલનાં પાંચ માળ છે અને તેમાં હાલ ૪૦૦) માણસોએ ઉતારે લીધે છે.

લંડન શહેરનાં રસતા કોઈ ધણું મો-

રાછે અને કોઇ સાંકળા પણ છે. એ રસતાઓને ધણીખરી લાદી આસરે ૩-૪ ધ"મ પોહાળી તથા ૧) કુટ લાંબી જડે લીછે, તેથી થોડા ગાડી બધછે ત્યારે અવાજ ધણી થાયછે. બાકીનાં થોડા રસતાને ચુના કાંકરાની માચન કરી પથરને બદલે મળ્યુત લાકડાંનાં કટકાઓ જડેલાછે; એ રસતા લાકડાંનાં હોવાથી ગાડીના અવાજ મુદલ આવતો નથી, તથા ખીજ થોડા રસતા વળી "એશકાલટી"નાં કીધેલાછે. કેટલાક રસતા લાંબાને લાંબા હોયછે, તેમાં આકશકર્ડ સ્પ્રિંગનો રસતો તથા મોહોલો ત્રણથી સાડા ત્રણ મૈલ સુધી નોછે. એ પ્રમાણે ખીજ ધણું મોહોલાઓ લાંબા સીધાછે. હમો આવતી કાલે લંડન શહેર છોડવાના છધે, તેથી એ દુનયામાં સૌથી મોહોટાં અને વખણાયલાં શહેરને લગતી થોડીએક ખીનાં (Statistics) તેની મોહોટાઇ જણાવા સારૂં ખી-ડકરની ગાંધડ યુક ઉપરથી ઉતારીએછે. લંડન શહેર તેનાં પરાં (Suburbs) સુધાં (૧૪) મૈલ લંબાઇમાં અને ૮ મૈલ પોહોઇમાંછે, અને તે બધી મલોને ૧૨૨) ચોરસ મૈલ જગ્યા રોકેછે. એ જગ્યામાં ૭૪૦૦) મોહોલા ૨૬૦૦) મૈલની લંબાઇનાછે; તે રસતાપરની લાઇટમાં દરરોજ બે કરોડ હુંસી લાખ ક્યુબીક ફીટ ગ્યાસ બાલેછે. એ શહેરમાં બધાં મલોને ૫,૨૮,૭૯૪) ધરછે, તેમાં ૧૧૦૦) દેવલ જુદા જુદા પંથનાં, ૭૫૦૦) ખાવા-પીવાનાં પબલીક ધર, ૧૭૦૦) કાશીની કુ-કાન, તથા ૫૦૦) હોટલ અને ઉતારાની જગ્યાછે. એ ધરોની વરસ દાહડે ઉપજ સાહડી તેવીસ કરોડ રૂપિયાની ધયા દર મેર દીઠ રૂ ૫૫૦) ની ગણાયછે. સને ૧૮૭૧ ની શીરગણતરી ધયાને સેનસસ મુજબ લંડનની વસતી ૩૮,૧૦,૭૪૪) માણસનીછે, જે સને ૧૮૬૧ નાં કરતાં ૪,૪૭,૮૧૫) માણસ વધારેછે; અને એની મોલી-

શની હદછે ત્યાંસુધીની વસતીની ગણતરી ૪૨,૫૦,૦૦૦) ગણાયછે. લંડન શહેરમાં એડીનબરો શહેર જે સ્કોટલાંડ દેશનું પાયતમ્મ છે તેનાં થાને વધતા સ્ટ્રોમ્મને, ડબ્લીન જે આયરલેન્ડનું પાયતમ્મ શહેર છે તેનાં થાને વધતા આઇરીશમેનો, પેલેસ્ટાઇન જે પાહુદીઓનું વડું મથક છે તેનાં થાને વધારે પાહુદીઓ, અને રોમ શહેર જે રોમન ક્રીસ્ટીયનનું ધરમનું વડું મથક છે તેનાં કરતાં વધારે રોમન ક્રીસ્ટીયન રહેછે! આવી મોટી વસતીને ખોરાકી જે પોહોંચતી હશે તેની પકી ગણતરી થઇ શકતી નથી; પણ આસરે ધારવામાં આવેછે કે એ શહેરમાં વીસ લાખ મણ ધર્ણ, ચાર લાખ મેલદ, પંદર લાખ બકરાં, એક લાખ ત્રીસ હજાર વ-છેડા, હડી લાખ ડુકર, એસી લાખ મ-રધી તથા શેકાર, ચાલીશ કરોડ રતલ માછલી, પચાસ કરોડ નંગ કાલુ, ચાર લાખ સાહણની માછલી, અને ત્રીસ લાખ શામન જાતની માછલી ખપેછે. ખાટકી-ઓ અમસથુ ગોશ વેચેછે તેની કીમત પચાસ કરોડ રૂપિયાની કંહેવાયછે. એ શહેરનાં લોકો દર શાલ ૧૮) કરોડ કુવાર-ટઝ (Quartz) પેંટ પોરટર તથા ખીર, ૮૦) લાખ કુવારટઝ દારૂ (Spirits), અને ૩) કરોડ ૧૦) લાખ કુવારટઝ વાઇન પીયેછે, દરરોજ ૧૫) કરોડ ગ્યાલન પાણી નવ જુદી જુદી કંપનીઓ પુરૂં પાડેછે. દરશાલ ગામનાં બળતણ સાઈ ૧૦૦૦) વાહણ ભરીને ૩૫) લાખ ટણ કેલસો નદીને માર્ગે અને ૩૦) લાખ ટણ પુ-શકીને માર્ગે રેલવે કંપનીઓ લાંબેછે, અને એ મુજબનો આખી લંડનની રેયતનો ખરચ દર વરસે એક અબજ રૂપિયાનો થાય-છે. એ શહેરની જગ્યા ધણી મોંઘી વેચાયછે, તે એટલાં સુધી કેએક એકર જમીનનાં નેવું લાખ રૂપિયા લંડન "મેટ્રોપોલીટન" ખોરડે રસતા સુધારવા સારૂં આપ્યા હતા. નોરકમ-

અરલાંડ હાઉસ કરી એક મોટા બેરીંગ કાશ આગલ (જ્યાં હમો રહીયેછે તે હોટલની નજીકમાં)છે તે રસ્તો સુધારવા માટે પચાસ લાખ રૂપિયાની કીમતે વેચાતો લેતો હતો. રસ્તાની હેઠળ મોટી ગટરોછે તે બાંધવાપર સાડા ચાર કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ થયો હતો. જેમ એ શહેર વસતી અને વીસતારમાં ગંજવરછે તેમ તેની સખાવત પણ મોહિલા હાથની છે. એ શહેરમાં જુદાં જુદાં મલીને ૧૦૩૦) મોહિલાં ધરમખાતાંછે, જેવાંકે દવાખાનાં, ગરીબોને રહેવાની જગ્યાઓ, કીતાબખાનાં, મા બાપ વગરનાં છોકરાઓને પાલવાની ધનસ્ત્રીટપુશનશ ઇત્યાદીછે, તેપર દર શાલ સવા ચાર કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ થાયછે. એવી ગંજવર સખાવત એ શહેરમાં ચાલુછે, જે આગલ આપણું મુખ્ય શહેર કે જેને વાસ્તે આપણે ખાલી મગફરી ધરાવીયેછે તે કુચ ખીશાદમાં નથી.

તા ૧૭મી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં ૭ વાગાને અમલે લંડન શહેર છોડ્યું હતું. કલાક ૯-૩૦ મીનીટ ડોવર જઈ પુગા અને ત્યાંથી ૯-૪૫ મીનીટ એક સ્ટીમર, જે “લંડન ડોવર અને કાલે રેલવે ક્લો”નીછે તેમાં બેઠા હતાં, તે કલાક ૧૦-૪૫ મીનીટ કાલેના બંદરપર ઉતરયા. એ સ્ટીમરને જોડ સ્ટીમર કહીયે તોખી ચાલે. ઇંગ્લીશ ચેનલમાં ધણું તોફાની પાંણી રહેછે તેથી જે સ્ટીમર નાંધળી હોય તો ડોલાં ધણું ખાય છે, મટિ. જે નાંધળી સ્ટીમરોને પલાટ ફારમથી જોડી લઇને જાણે એકજ સ્ટીમર હોય એમ ચલાવેછે. તે બેહુનાં એનજીનો વગેરે જુદાંછે તથા ચીમનીઓ પણ જે બાજુએ જુદીછે, એ પ્રમાણે જે સ્ટીમરો એક કરવાથી તેમાં ડોલાં ધણું થોડા આવેછે. એ સ્ટીમરોની ઉપર પલાટફારમ કરી તે ઉપર કેબીનેને તુટક જાણે સંધ્યું

એકજ સ્ટીમર હોય તેમ બાંધેલાં; કુલ તેનાં આગલા તથા પાછલા બે છુટા છેડા-મી સ્ટીમર જુદીછે એમ માલમ પડેછે. હમો કાલેથી કલાક ૧૨—૩૫ મીનીટ આગગાડીમાં બેઠા તે કલાક ૧-૧૫ મીનીટ સાંજનાં પારીશ શહેરમાં આવી પુગા, અને રાતનાં જમીને શહેરમાં ફરવા નીકળ્યા હતા. રાતનાં પારીશ શહેરની લઇટની જે હમોએ તારીફ સાંભલી હતી, તે મુજબ બધા રસ્તા જાસની લાઇટ, તેમાં કોઇ કોઈ મોટા રસ્તા પર ત્રણ ત્રણ લાઇટનાં ખુંટા તથા રસ્તાનાં નાંકા પરતો મોટાં બળતાં મળ્યાં હોય તેમ એક ફાનસમાં આંક દશ લાઇટ બિળી, તથા વળી ફાનસોનાં ખુંટા બધે ધણું નજીક નજીક મુકેલા તથા મોહિલામાં ગણતરી વગરનાં રેસ્ટોરંસ Restaurants અને કાશીની દુકાનો ઇત્યાદીની લાઇટો તથા મોહિલામાં ધરોની ચાલોનાં દરેક આરકામાં બાસનાં ફાનસ, અને વળી સૌથી સરસ આવનું ડ. લા. ઓપેરા (Avenue de la opera) વાલા મોહિલામાંતો વીજલીની લાઇટ બાસ લાઇટની માફક નજીક નજીક મુકેલી, તેથી જાણે મુખાધની દીવાળી અંહી બા-રમાસ હોય તેવું લાગતું હતું. પારીશનાં કોઇ કોઇ મોહિલા આસરે ૧૦૦)થી ૧૫૦) શીટ મોહિલા અને કોઈ કોઈ માઇલનાં માઇલ લાંબાછે, અને તેમાંની હવેલી પણ ગંજવર ધણા માળોની તથા રોનકદાર બાંધણીની હોવાથી ધણું શોભાઇતું દેખાતું હતું. અમે રા કલાક ફરીને પાછા હોટલ ડી કોન્ટીનેન્ટ કે જ્યાં હમો ઉતરેલા છઇયે ત્યાં આવી પુગા. એ હોટલ પારીશનાં સરવેથી સરસમાનું એક ગણાયછે, અને એની બરોબરીનાં હીંચા બેજ હોટલોછે—આંડ હોટલ અને ખ્રીસ્ટલ હોટલ. કોન્ટીનન્ટલ હોટલમાં ૭૦૦) એરડાછે; તેનો હોલ ધણો સરસ

રીતે સજુગારેલો, તથા શીલીંગો સઘળી ગીલીટ અને નકશીકામની કીધેલીછે; એનાં ડાઘનીંગ રૂમમાં તથા ચોકમાં ઇલિક્ટ્રીક લાઇટ લીધેલે, અને ખીજા સુવાનાં ઓરડાઓ પણ ઘણાં સારા કીધાંછે. એ હાઇલપર હુશી લાખ રૂપિયા અરચ બેઠાહતો એમ કેહેછે.

તા ૧૮ મી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે પારીશ શહેરમાંની જુદી જુદી જગ્યા જોવા નીકળ્યા હતા. પેહેલાં Madeleine અથવા શેન્ટમેરી મેગડેલનનું દેવલ જોવા ગયા. એ દેવલ Place de la Madeleine માં આવેલુંછે, જેને સને ૧૭૬૪ નાં શાલમાં પંદરમા લુઇએ બાંધવા માંડ્યું હતું તે વારા ફરતી બંધ પડ્યું, બંધાવું કરીને છેક ૧૮૪૨ માં પુરું થયું, અને તેની ઉપર એક કરોડ ત્રીસ લાખ ફ્રાંક ધ્યાને આવન લાખ રૂપિયા અરચ બેઠા હતા. એ ૩૫૪ ફીટ લાંબું, ૧૪૧ ફીટ પોહાણું, અને ૧૦૦ ફીટ જાંચુંછે. તેની આસપાસ ફરતા મોટા જાડા અને જાંચા થાંભલાછે, તેની બાહારની ઓટલાની દેવાલપર શેન્ટોનાં ૩૪)પુતળાં ગોખલા કરીને મુકેલાંછે. એ દેવલમાં જવા સારું દેવલની પોહાલાઇ બરાબરનાં વીસ્તારમાં સીડી ૨૮) ટપાની મુકેલીછે, અને તેનાં દરવાજા તદન બરોનજ ધાતુનાં ઘણી સરસ નકશીકામનાંછે. તે ૩૪૫ ફીટ જાંચા અને ૧૬) ફીટ પોહાણા, તથા તેની અંદર બાઇબલનાં ૧૦) કમાનડમેન્ટ કોતરેલાંછે. અંદરથી એ ખીલડોગનો આખો એકજ હાલ હોય તેમ લાગેછે, અને ફરતી દેવાલ, જે પથરની બાંધેલીછે તેમાં એક પણ બારી કીધી નથી, પણ એ હાલની શીલીંગ, જે ત્રણ ગુંબજની બનાવેલી તેમાં આંખા કાઢાડેલાછે, તેમાંથી અંદર જગરડું પડેછે. એ હાલને અંદરથી સારી રીતે સજુગારેલાછે, તેમાં તેનો આલટર ઘણો સરસ અને જોવા લાયકછે. તે પર મેરી મેગડેલનને જે ફરેસ્તાઓ

એડેસ્તમાં ઉચકી લઇ જતા હોય, તેવું સંગેમરમરનું ઘણું સરસ પુતળું મુકેલુંછે, અને દેવલ પણ અંદરથી તદન સંગેમરમરનાં બાંધેલાંછે. એ દેવલની બાહાર સને ૧૮૭૧નાં શાલમાં રેવોલ્યુશનની વખતે કમ્યુનીસ્ટો વાડ બાંધીને સરકારી લશ્કર સાથે લડ્યા હતા, તે વખતની લાગેલી ગોલી તથા તોપનાં ગોળાથી પડેલા ખાડાઓ હજુ દીસેછે. જે વખતે કમ્યુનીસ્ટો હારી ગયા ત્યારે આસરે ૩૦૦) જણાં દેવલમાં ભરાઈબેઠા હતા, તેઓને બાહાર કાઢાડી એજ દેવલની બાજુનો “પલીનક” આગલ ઉભા રાખી બંદુકની ગોળીથી મારી નાખ્યા હતા. તે ગોળીઓથી નીકલેલા પોપડા હજુર દીસેછે. એ દેવલની સાંમે રૂઉ રોયલ (Rue Royale) નો મોહોળોછે, જેમાં ઘણાં ઘરો એ લડાઇની વખતે બાકી નાખ્યાં હતાં, પણ એ દેવલ તદન પથરનું હોવાથી બંધી થયું હતું.

એ જોઇને પલેશ ડ લા કોન્કોર્ડ (Place de la concorde) નો સ્કુવેર ચોકછે તે જોવા ગયાં. એ જગ્યા ખાલીછે અને તેની આસપાસ મોટી હવેલીઓ આવેલીછે; અહીંયા વચોવચમાં લુક્ષાર (Luxor)નું ઓબેલીશક કરી “કલીઓપેટરીઆ નીડલ”નાં જોવા એકજ પથરનો મીનારો ઇજીપ્તથી લાવીને મુકેલાંછે. એ જ્યાં મુકેલાંછે ત્યાં સને ૧૭૯૩નાં રેવોલ્યુશનની ખુનરેજીમાં ગીલોટીન (જે સાંચાવતે ફ્રાંસમાં યુનેહગારોને ગરદન મારતા હતા અને જે ગીલોટીન હમણા લંડનમાં મેડમ દુસાડનાં સંગ્રહસ્થાનમાંછે)ઉભી કીધી હતી, અને તેમાં ફ્રાંસનો રાજા લોલો લુઇ અને તેની રાણી મેરી આન્ટવાનેટને બળવાખોરોએ પેહેલાં ગરદન માર્યાં હતાં, તથા ૧૭૯૩ની જાનેવારીથી મેએ ૧૭૯૫ સુધીમાં ૨૦૦૦) જણાંને ગરદન એજ જગ્યાપર માર્યાં હતાં. એ મોનોલીશક ૭૬ ફીટ જાંચા, અને ૨૪૦) ટણ વજનમાંછે;

તે ઇંગ્લેન્ડનાં મહમદઅલી પાશાએ લુધ પ્રીલીયને બેઠા આપ્યો હતો. તેને ત્યાંથી લાવીને હીંચા ઉભા કરતાં બધા મલીને છ વરસ લાગ્યાં હતાં; અને તે પર જ્યુમલે વીસ લાખ ફ્રાંક (આઠ લાખ રૂપિયા) ખર્ચાયા હતા. એનું પેરેશનલ પણ એનીજ માફક એકજ પથરનું ૧૩ ફીટ ઊંચુ બનાવેલું છે. એ સુવરની આજુબાજુ આઠ મોટાં પુતળાં મુકેલાં છે, જે ફ્રાન્સનાં આઠ મોટાં પરગણાં બતાવે છે, તેમાં લીયાન્સ, મારસાઇયસ, માર્સો, નાન્ડીસ, રૂએ, એરે, લીલી અને સ્વાસયુર્ગ. આ છેલ્લું પરગણું જરમનોનાં હાથમાં સને ૧૮૭૧ પછી ગયાથી તે પુતળાં પર શોગ દાખલ થાવરા વીરાળી લઇને હજુ સુધી ઢાંકી રાખેલું છે. પરદેશનાં લશ્કરજેઓ અત્યાર-સુધીમાં પારીસ શહેર ત્રણ વખત લઇ શક્યા છે તેમણે આ ચોકમાં ઢાવણી કીધી હતી. સને ૧૮૧૪ માં એલાઇડ આરમીસ, સને ૧૮૧૫માં અંગ્રેજી લશ્કર, અને સને ૧૮૭૧માં પ્રીઆનુ લશ્કર એ ત્રણેયે હીંચા ઢાવણી કીધી હતી.

એ જોઇને પછી એની સાંમેથીજ Champs Clysees (શાં ઇલીસી) નાં રસ્તા ઉપર ગયા. એ રસ્તો લોકને ફરવા સારું લ'ડનનાં હાઇડ પાર્કનાં જેવો મોટો કીધેલા છે. તે છેક આરક ડી ટ્રાએમફ સુધી જાય છે, અને જે આસરે ૧૬ મૈલ લાંબા છે. તેની બેઠુ બાજુપર ઝાડો રેપેલાં અને ગ્યાસનાં ફાનસોની હાર નજદીક નજદીક મુકેલી છે, તથા મોટા મોટા, બાગો અને રેશટા-રેનટસ આવેલા છે. એ છેલામાં રોજ રાતનાં અત્તી ઘણી ખતીઓ કરી ખોલી હવામાં કોનશરેટ અને ખીજી ગમતો ફેરે છે, જે જોવાને દરેજ હજારો માણસો જાય છે. એ બાગો બેઠુ બાજુપર જુદા જુદા ઘણીઓનાં આવેલા છે, અને તેમાં હજારો હજાર ખતીઓ મોઢવેલી

હોવાથી ઘણુંજ શામેલ છે. એ ઉપરાંત ખીજી ગમતની જગ્યાઓ પણ હીંચાં ઘણી આવેલી છે. એ રસ્તા ઉપર Palais de la E'lysee કરીને હાલનાં ચી-પપલીક પ્રેસીડન્ટનો મહેલ આવેલા છે, તેમાં ફ્રાન્સનાં નેપોલીયન બોનાપાર્ટે આવલ રહેતા હતા, અને પાછલથી જરમનોએ એ શહેર લીધું ત્યારે તેનો શહેનશાહ પણ એમાં ઉતર્યો હતો. એ મહેલનો દેખાવ બાહારથી સારો ભપકાદાર લાગે છે.

ત્યાંથી નીકળેલા આરક ડી ટ્રાએમફ (Arc de triumphe de l, Etoile) જોવા ગયા. એ એક મોટું બાગોળ રોડું આરકું બાંધેલું છે, અને આજે દુન્યાનાં સલામત આરકાંઓમાં સૌથી સરસ ગણાય છે. એ આરકું ખાસ ડ લેટવાલ (Place de l, Etoile) માં શાં ઇલીસીને મથાળે આવેલું છે, જે રસ્તો આજે તથા લેપસ ડી લા કોનકારડની વચમાં આવી બેઠુને જોડી નાંખે છે. એ આરકાંને વચોવચમાં બાંધીને તેની આસપાસથી ૧૨) મોટા રસ્તા કાઢેલા છે, જેપર ઘર મોટાં મોટાં બાંધેલાં હોવાથી તેનો દેખાવ ઘણો સરસ અને આરકું તારાનાં જેવું લાગે છે. એ આરક નેપોલીયન બોનાપાર્ટે પોતીકી જીત (લડાઇ)ની યાદગારી દાખલ બાંધેલું છે; પણ તે અંકુશ સુકી જવાથી તેની પાછલનાં પાદશાહ લુઇ પ્રીલીયે તે પુરૂ કીધું હતું. એ ૧૬૦) ફીટ ઊંચું, ૧૪૬) ફીટ પોહોણું, અને ૭૨) ફીટ જડું છે, અને તેપર ૪૦) લાખ રૂપિયા ખર્ચ લાગેો હતો. એની ઉપર નેપોલીયને જીતેલી લડાઇઓ તથા તેના સરદારોનાં નામો કોતરેલાં છે, તથા તેની બાજુપર ઘણાં મોટાં પુતળાં મુકેલાં છે, તે દેવાલમાં જાણે કોતરેલાં હોય તેમ લાગે છે. એ આરકાંપરથી વીધુ ઘણી સારી દીસે છે, અને તે પરથી આખું પારીસ શહેર જોવાઇ શકાય છે. તે ઉપર જવા સારું બ ફરેકની શી દરેક

માણસ દીઠ ત્યાંનાં રખેવાળને આપવી પડે છે.

એ જોધને પછી ટ્રોકાડીરી પેલેસ (Trocaders Palace) જોવા ગયા. એ મેહલ અસલ સને ૧૮૭૮ નાં શાલનાં એકઝીબીશનનો એક ભાગ છે; બાકીની એની ઇમારતો, જે કેમપ ડી મારશમાં હતી, તે હમણાં સઘળી ભાંગી નાખી ખાણું મેદાન કરે છે. એ ખીલડીંગ વચ્ચેથી અરધા ગોળાકારનો કરીને તેની બે બાજુપરની વીંગ તેનાથી ઉલટા અરધા ગોળાકારમાં બાંધી છે. તેમાં હાલ કોનસર્વેટ કરવાનો એક હાલ રાખેલો છે, જે ઘણાખરે લ'ડનનાં આલબર્ટ હાલને મલતો આ-વે છે; પણ એની અંદરનો સીણુગાર તેથી ઘણો સરસ છે, તેમ એ ઇમારત તેનાં નેટલી માટી નથી. એ હાલ તદ્દન ગોળ બાંધેલો છે અને તેમાં છ થી સાત હજાર માણસો બેસી શકે એટલી ગોઠવણ કીધેલી છે. એમાં કોનસર્વેટ દીશનાજ યાય છે રાતનાં કદી કરતા નથી, અને ગરમીની વખતે લોક એકઠું થવાથી ત્યાં બેઠકોની હેડ લાખ'ડની જાલીઆ કરીને તેમાંથી વેન્ટિલેશન દરેક બેઠકની બાજુપર નીચે રાખેલી છે. એ હાલનું ડોમ યુરોપમાં ઘણું મોટું કેહેવાય છે, તે ૧૭૩ શીટ પેરાવામાં છે. એ શંટીટર—જે રોમનું મોટું દેવલ છે, તેનાં ડોમ કરતાં ૩૫) અને લ'ડનનાં શંટ પાદસના દેવલનાં ડોમ કરતાં ૬૫) શીટ પેરાવામાં વધારે છે. એનાં મથાળાંપર ક્રીટીનું એક પુતળું મુકેલું છે, તથા તેની બાજુપર બે મીનારા કીધેલા છે. એને લગતો બાગ પણ ઘણો સરસ અને તેમાં ઘણા ફુવારા તથા દુપલી ઇમારતની વચ્ચેથી એક પાણીનો મોટો ધોધ પડતો કીધેલો છે જેનું પાણી ખીજ આઠ ફુવારાની ફુંડીમાં થઇને એક નવમો ફુવારો જે ૨૦૦) શીટ પેરાવામાં છે તેમાં પડે છે. એ ફુવારાની બહાર ચાર મોટા બરો-

નઝનાં જાનવરોનાં પુતળાં ફુન્યાનાં ચાર ખંડો ખતાવવા સારું મુકેલા છે, તેમાં ગોધો યુરોપ સારું, હાથી એશીઆનો, ઘોડો અમેરીકાનો, અને ગેંડા આફ્રીકાનો દરશાવે છે. એ પુતળાં ઘણાં સરસ અને જોવા લાયક છે. એ ફુવારો દર આદીતવારે ઉડારે છે.

ત્યાંથી નીકળેલા (Magasin Du Loeuvre) મેગેઝ'ડ કુ લવ કરી અતરે ઘણીજ મોટી દુકાન છે, તેને લગતા તમેલા જોવા ગયા હતા. ત્યાં ૨૦) આમનીબસ અને ૫૦) ઘોડા એ દુકાનને લગતાં માણસોને લાવ લઈજવ કરવા સારું રાખેલાં છે, અને વચ્ચે એક ઉંચો મોનારો કરીને તે પર ઇલેક્ટ્રીક લાઈટ મુકેલી છે. ત્યાંથી નીકળેલા (Hotel de Invalids) હોટલ ડ ઇન્વાલીડસ કરી નેપોલીયન બોનાપાર્ટની પોરની જગ્યા છે ત્યાં ગયા. એનો બાહારનો દેખાવ એક ગોળ ઇમારત હોય તેવો લાગે છે; અને તેના ચુંબજ જે ૩૪૦) શીટ જગ્યા છે તેને ગીલીટ કીધેલા હોવાથી પારીશનાં ઘણાખરા ભાગોપરથી તે દેખાય છે. એ ઇમારત અસલ સને ૧૬૭૦નાં શાલમાં ચઉડમા લુધએ ૨૬ થયલા લસ્કરી માણસોને સારું બાંધી હતી અને તેમાં પાંચ હજાર પેનશનરો રહે, તેટલી જગ્યા હતી; પણ પાછલથી તે ખીજાં કારણોમાં વાપરવાથી હાલ બાકી પાંનસો ખીજાણું રહે એટલી જગ્યા એ પોરની પાછલથી બરોબર રહેલી છે. નેપોલીયનની પોર સારું એ જગ્યાને અંદરથી ઘણી સજુગારેલી અને ડોમની વચોવચમાં એક ફુવા જેવી જડી જગ્યા, આસરે વીસ શીટ જડી અને ૩૬ શીટ પેરાવાની છે, તેમાં એક મોટો પલાટફોર્મ કરીને તેની ઉપર લાલ પથરની કોશીન કે જેમાં નેપોલીયનને દોરેલો છે, તે મુકેલી છે. એ કોશીનનો પથર શીનલાન્ડથી રૂશીઆના શહેનશાહે બેટ મોકળાબો હતો; તે ૧૩)

શીટ લાવેા, ૬૫ શીટ પોહોળો, અને ૧૪૫ શીટ જાંચાઈમાં છે; તેનું વજન ૬૭) પાઉન્ડ અને તે લાવવા પાછલ એક લાખ આલીસ હજાર ફ્રાંક ખર્ચ થેડા હતા. એ ધોરની આસપાસ ૧૨ માટાં સંગેમર-મરનાં પુતળાં તેનાં ગોળ કુવાની દીવાલ ઉપર મુકેલાં છે, તે દરેક પાછલ એક લાખ ફ્રાંક ખર્ચ લાગે છે; તથા કુવાનો ગોળ વરો જે સંગેમરમરનાં છે, તે આઠ માટા કટકાનો બનાવેલાં છે. એ ધોરનો આસપાસ નેપોલીયનનાં છતેલાં દેશદેશનાં વાવના નંગ ૬૦) મુકેલાં છે. એ ધોર મુકી છે તેની હુકલની જમીન રંગીન સંગેમરમરનો બનાવી તે ઉપર લારલની તોરણની તરાંહ રંગીન પથરની ફાતરકામમાં ભરીને કાઢેલી છે. એ ધોરની સાંભે સંગેમરમરનાં આખા એક પથરનો માહોટો આલટર (ભણવાની જગ્યા જે ઉપર કરોશ મુકે છે તેને આલટર કહે છે) મુકેલો છે તે ૭૦ શીટ જાંચાઈ, અને તેની ઉપર ચાર માટા કાળા સફેદ ભેલ રંગનાં સંગેમરમરનાં થાંભળા ૨૦) શીટ જાંચાઈ એકકા પથરનાં મુકીને તેની ઉપર તદન ગીલીટનું છાપર તાજેદારું કાઢેલું છે. એ આલટર ઉપર ચહુડવાની સીડીઆ ૧૫) શીટ પોહોળી સંગેમરમરનાં પથરની કાઢેલી છે, અને સફેદ સંગેમરમરનાં આલટર ઉપર લાઘટ નાખવા સાં પીલા કાચની બારી મુકી છે, જેથી તેની ઉપર ઉજ્જશ પીલા રંગનો પડવાથી તેનું છાપર ઘણું શામે છે. એ છાપર તદન લોખંડનું છે, અને તે ઉપર સોનાની ગીલીટ કાઢેલી છે. એ આલટરનો દેખાવ દરવાજામાં પેસતાં અત્તોઘણો સુંદર તેની લાઘટથી લાગે છે. નેપોલીયનની ધોરની આસપાસ ચાર ચેપલાનાં ચોરડા કાઢેલાં છે, જેમાંના બેમાં તેમાં બે ભાઈઆને દોરેલાં છે, અને બાકીનાં બીજા બે ચોરડા આલી છે, જેમાં ત્રીજો નેપોલીયન તથા તેનો છા-

કરો પ્રીન્સ ઇમપીરીયલ (જે મુકુની લ-ડાઈમાં માર્યો ગયો.) ને દોરવાનાં હતા, પણ હમણાં રૂયતનું રાજ હોવાથી આલી પડેલાં છે. એ ચેપલમાં શેનોટનાં સંગેમર-મરનાં આખાં કદનાં પુતળાં ગોઠવેલાં છે, અને નેપોલીયનનાં ભાઈઆ જેરોમ બોનાપાર્ટ (જેને વેસ્ટફેલીઆ જરમનોનો પાદશાહ) અને નોથફ બોનાપાર્ટ (જેને સ્પેનનો પાદશાહ નેપોલીયને કાઢ્યા હતા) તેઓની ધોરો સાં સંજમાં માટી પથરની કોશીન મુકીને દોરેલાં છે. એ ઉપરાંત નેપોલીયનની માની તથા જનરલ ટુરેન (Turenne) તથા વોયાં ઇજનેર જેને એ ધોરની ડીઝાઇન કાઢી હતી તેની તથા બીજી પણ ધોરો છે. એ ધોરની બધી જગ્યા ઘણીજ મરચ અને જોવા લાયક છે, અને એનાં જેવી ભપકાદાર ધોર આખા યુરોપમાં કોઈ નથી એમ કહે છે. એ જગ્યાપર નેપોલીયનને દોરવાની ફરજ લુધ શીલીપે માથે ઉઠાવી લીધી હતી; કારણકે મરતી વખતે શંટ હેલીનામાં ના-પોલીયન બોલયો હતો કે “ફ્રેન્ચ લોક જેને હું ઘણો ગાહું છું તેમની વચમાં સેન નદીને કાંઠે મને દોરજો.” તેમ એ લુધ શીલીપે તેનું મુરડું ત્યાંથી સને ૧૮૪૦માં મંગાવીને હીંયાં ચેપલમાં તેની સીડીની કોશીન બોલી રાખી મુકી હતી, અને ત્યારપછી એ ધોર જે વીસ વરસે બંધાયે રહી ત્યારે સને ૧૮૬૦ માં તેને દોર્યો હતો. એ ધોર પાછલ ૧૨૦૦૦) પૌંડનો તથા એનાં આલટર બાંધવાપર આલીસ હજાર પૌંડનો ખર્ચ થેડા હતા.

એ જોધને પછી શંટ જરમન St. German des Pres કરીને દેવલ છે તે જોવા ગયા. એ દેવલ પારીશમાં સાથી જીનું કહેવાય છે, અને તેનો ૧૧) મી સદીમાં બાંધેલો ભાગ હજી થોડો ઘણો મલામત છે. પાછલથી તેને ફરીથી ૧૫) મી અને ૧૬ મી સદીની વચમાં મ-

રામત કરીને બાંધ્યું હતું. એ દેવલનાં બાહારનાં બારણાંઓપર અત્તી ધણું પુતળાં પાડેલાં છે, અને અંદરથી તેનો આલ-
ટર તથા હાલ જોવા લાયક છે. તેની અંદર કેન્ડલ સ્ટીકો તથા ખીન્નો સામન સુનાં રૂપાંનો બનાવેલાં છે. એ દેવલને લગતા મીનારા ઉપરનો ઘાંટ મેંટ બારેકો-લોમ્બુની કતલ કરવા મારું (લખો પ્રેટરેટોને નવમાં ચારલસ તથા તેની મા કૌંટરીન ડી મેડીસીના હોકમથી જે રાતનાં મારી નાખ્યા હતા) વખતની નીશાની દાખલ વખડયો હતો.

તે જાહેને Palais de Justice ઇનસાફ કરવાનો મેહેલ જોવા ગયા હતા; એ મેહેલ શેંટ લુઈ કરી અમુક ફોન્ટેનનો પાદશાહ હતો તેને મને ૧૨૪૫-૪૮માં બાંધ્યો હતો, ત્યારપછી તેમાં ફરફાર ધણો થયો છે. એ મેહેલમાં નકશીકામ ધણું છે, અને તે ઉપર આગલ ગીલીટ ધણી હતી પણ પ્રજાસ્તાક રાજના હાથમાં આવ્યા પછી તે સઘળી કાઢાડી નાંખી છે. મને ૧૮૭૧ નાં બળવામાં એ ઇમારતનો પણ ધણોખરો ભાગ ખસી ગયો હતો, તે તેની અસલ બાંધણી પ્રમાણે પાછો બાંધી ધણોખરો તૈયાર થવા આવ્યો છે, તેમાં હાલ કોરેટો ભરે છે. એ મેહેલમાં આજે કુન્યામાં સૌથી મોટા હોલમાંનો એક હાલ છે, જેને Salle des Pas Perdus કરી કહે છે. તે અસલનો જુનો બાંધેલા છે, પણ તેને મને ૧૮૭૮માં પાછો રપેર કરીયો હતો. તે ૨૫૫) ફીટ લાંબો અને ૮૭) ફીટ પોહોળો છે. એ મેહેલની પાસે શેંટ શાપેલ (Saint Chapelle) આવેલું છે. તે દેવલનો બાહારનો દેખાવ ધણો સારો નથી, પણ અંદરનો દેખાવ ધણોજ સરસ છે. એને એક માળ પણ છે, તથા હેઠાણનાં ભાગમાં દરબારનાં માણસોને બંદગી કરવાની જગા ગીલીટ તથા નકશીની બનાવેલી છે; પણ ઉપરનો માળ જે પર એ પાદશાહ પોતે

બંદગી કરતો હતો તે ધણો સરસ અને તેને આજુની દેવાલને બદલે રંગીન આખી બારીઓ નંંગ ૧૫), દર ૫૦) ફીટ ઉંચી અને ૧૩) ફીટ પોહોળી મુકેલી છે, તથા તેનો વચમાં ફક્ત થાંભલા આવેલા છે, જે ઉપર ગીલીટ તથા નકશીકામ ધણુંજ સરસ છે. બારીઓપર એ લોકને લગતી બાઈબલોની ખીના છુટા છુટા રંગીન કાચની ચીતારેલી છે, જેથી કરી બાહારની લાઇટ જે ખુલલા કાચમાંથી આવે અને આખ અંખવાપ તે બદલે એમ થંડક પડે છે. એ દરેક બારીમાં એલડ ટેરેમેન્ટમાંનાં જુદા જુદા પેગમબરોના હેવાલનો વીગત કોઈમાં ૨૫) અને કોઈમાં ૧૨૫) ઉપર પાડેલી છે. એવી મોટી અને બે કોમતી એ બારીઓ છે. એ ઉપરાંત એ ચેપલમાં શેન્ટોનાં પુતળાં હારખંધ મુકેલાં છે, અને દેવાલપર હેઠાણમાંથી જે ચીતારો તથા નકશીનાં પુતળાંઓ પાડેલાં છે તેમાં છુટાં છવાયાં અંબરાતનાં નંગો જડેલાં છે. એ અંબરાત તથા એ ચેપલમાં અસલ Relics (એ લોકોનાં શેન્ટો મરી ગયલા તેઓનાં હાડકાંનાં ઝીણા કટકા તથા કાંઈકેટલે જે કાશ ઉપર મારી નાંખ્યો તે કાશના લાકડાંનાં ઝીણાં કટકા ઇત્યાદી એવી બકાત ચીજોને એ લોકે “રેલીક્સ” કહે છે) શેંટ લુઈ આગલ જ્યારે કરજેડ પર ગયો ત્યારે (આગલ જેરુસલમ જેમાં કાંઈકેટલી ધોરે તે મુસલમાનને હાથ ગયાથી તે પાછું લેવા આવ્યું) યુરોપનું મોકલ્યાં લડાઈ કરવા જતું હતું તેને “કરજેડ” કરી કહે છે) ત્યાંથી જીન ડીખીરીન કરી જેરુસલમનાં પાદશાહ પાસેથી ત્રીસ લાખ ફ્રાંકે એ પરીલ નીશાનીઓ વેચાતી લઈને એ ચેપલમાં મુકેલી હતી. (તેમાંની રેલીક્સો હાલ નો-ટરડમ કરીને દેવલમાં મુકેલી છે.) એ દેવલનો બધો ભાગ ધણો જોવા લાયક છે, અને એવી રીતનું દેવલ આખા યુરોપમાં

નથી એમ કહે છે. એ એપ્રિલ ૧૧૨) શીટ બાંધી અને ૩૬ શીટ પોહાળે છે. એની ફક્ત ગીલીટ ઉપર વીસ લાખ ફ્રાંક ખર્ચ થયા હતા, એમ તે એટલી સરસ છે કે બાણે આજે નવીજ કીચી હોય તેમ દીસે છે. એ મહેલ તથા એપ્રિલની બાજુપર બાહાર રસતાપર કોનસીયેરજેરી (Conciergerie) કરી ઇન્સાફનાં મહેલને લગતું એક બંદીખાનું છે, જેમાં સોલમાં લુધ અને તેની બાયડીને ગરદન માર્યાં તેની આગમજ કેદ રાખ્યાં હતાં, અને જે ગોળ ટાવર જેવું બાંધેલું છે, તથા તેની બારીને લાખડની ગરાડ જડેલા છે.

તે જોધને નોટરડામ (Notre Dame) નો કોડરલ જોવા ગયા હતા. એ દેવલ પારીશનાં આરમખીશપને લગતું અને પારીશમાં સૌથી મોટું છે. તે સને ૧૧૮૨માં તૈયાર કીધું હતું; અને ત્યાર પછી તેમાં ખીજ ભાગો ઉમેરાયા હતા. એ દેવલમાં વીસ હજાર માણસોની જગ્યા છે. એની અંદરનાં મોટા હાલમાં ધણાં જાડા થાંભળા મુકેલા છે, તેમાંનાં બે થાંભળાની આસપાસ ૧૨) માણસ લાંબા હાથ કરી ઘેરી લેય એટલા તે ગોળાધમાં છે. એનાં હાલની જગ્યા ૧૧૦) ફીટ અને નેવ (Nave) નો લંબાઈ ૫૧૭) ફીટ, તથા પોહાળાધ ૧૫૬) ફીટ છે. તેની વચ્ચે થાંભળાની બે હાર કીધેલી છે, અને આજુ-બાજુ ફરતા છુટા છુટા એપ્રિલશો ધણી સારી રીતે મણગારેલા છે, તેમાં જુદા જુદા સેન્ટસોનાં “રેલીક્સ” જે સેન્ટ લુધ જે રૂશલમ્મી લાવ્યો હતો તે સોના અને ઝવેરાતનાં બાકશોમાં બાજુપર કાચ જડીને દેખાઇતા રાખેલા છે. એ દેવલમાં તેનાં શેન્ટસનાં પુતળાં તથા ખીજો કીધેલાં છે, જે ધણાં સરસ અને જોવા લાયક છે. એ કોડરલને લગતા સોનાં રૂપાંનાં વાસણો, આરમખીશપનાં કપડાં, ઇત્યાદીનો, સંગ્રહ બે મોટા ઝારડાની અંદર

હારખંધ કબજામાં મુકેલા છે, જેમાં બે કીમતી ઝવેરાત જડેલી સોનાની કાથેટ ધણી સરસ નકશીદાર તથા આરમખીશપનાં પોશાકો વારાફરતી પાદશાહીથી ભેટ મલેલાં છે, તે જરી તથા રેશમનાં ધણાં જાંચી તરાંહનાં ચુડેલાં અને તેની ઉપર હીરા, માતી, માણિક વગેરે ખીજી ઝવેરાત તરાંહમાં જડેલું છે. સોનાનાં મોટા કેન્ડલાખરા, અરનશ, કેન્ડલ સ્ટીકશ, ઇત્યાદી નેપોલીયન યોનાપારે, લુધ નેપોલીયને તથા ફ્રાન્સનાં ખીજા પાદશાહોએ આપેલાં છે. રેલીક્સો મુકેલાં અમલ કાથકેટને પેહલાં રેવાલ્યુશનમાં કાઢાડી નાંખી દીધા હતાં; તોપણ વાસણો હજી થોડાં ધણાં રહી ગયલાં છે. એ રેલીક્સની સાથે આરમખીશપ આફ પારીશને છેલા રેવાલ્યુશનમાં કમ્યુનીશ્ટોએ મારી નાંખ્યો તે વખતનો પેહલો અભિમા લોહીથી ખડાચલો તે પણ ત્યાં રાખેલો છે. એ દેવલમાં એક બાજુ એપેલા છે, તેમાં એકમાં કાઉન્ટ “હાર કોર્ન” નું એક સંગેમરમરનું મોન્યુમેન્ટ છે, જેમાં તે ધણીને પોતાના કોશીનમાંથી અરધો બાહાર નીકળી પોતાની બાયડી સાથે વાત કરતો પાડેલો છે. તેને વીશ એમ કહે છે કે આસરે ૧૬૦) વરસની વાત ઉપર એ ધણી એસત્રીઆ ગયો હતો, અને તેની બાયડી પારીશમાં હતી તે વખતે સ્વપ્ને આબો કે તેણીના વરે કોશીનમાંથી અરધો બાહાર નીકળીને તેણીની સાથે વાત કીધી. હવે ખીજે જ દીને તેણીને પોતાના ભરથારનાં મરણની ખબર મલા જેથી તે તેનું મોહોડું જોવા આસત્રીઆ ગઇ અને ત્યાં પોતાનાં આવંદની કોશીન (જેને તે વખતે દોડેલા નહીં હતા) જાંબડી મોહોડું જોવા માગ્યું. હવે એ કાઉન્ટ મરી ગયો નહીં પણ બેસુધી હાથ-તમાં આવેલો તેને મરી ગયો સમજી કોશીનમાં રાખી મુક્યો હતો, તે કોશીન જાંબડી વખતે હુશીયારીમાં આવ્યો, અને જેમ

તેની બાથડીએ સ્વપ્નેના જોશો તેમ કોશીનમાંથી અરધા બાહાર નીકળી જરાક વાત કરીને ખરેખર મરી ગયો. એ દેવલને એ ૨૨૩) શીટ જાંચા મીનારા તથા વચ્ચેથી ખીજો એક મીનારો છે, તેમાંનો ઘાંટ કુચાંનાં મોટા ઘાંટોમાંનો એક ગણાય છે, જે ૧૬) ટણ અને તે વજનવાની હોયોડી નજદીક બા ટણ વજનમાં છે.

એ જોધને અતરેની (Morgue) મુડાં. રાખવાની જગ્યા જોના ગયા. પારીશમાં જે કોષ ધણી આપઘાત કરે છે તેને તથા જેનાં ખુન થાય છે તેને જો આલખી શકતા નથી તો એ જગ્યાપર રાખે છે કે તેનાં સગાંવાહાલાં સોધ કરતાં હોંયાં આવી આલખી લીએ. એ જગ્યામાં જુદા જુદા આરડાઓ કરીને તેમાં લાંબા સંગેમરમરનાં બાજોટા મુકેલા છે, તેપર મુડાંઓને રાખે છે, તથા જે આલખાતાં નથી તેની સખી પાડી લઇને પછી દોટે છે કે પાછલથી પી તે માલમ પડી આવે. એવી સખીઓની આરશીઓ ત્યાં ધણી ટાંગેલી હતી.

એ જોધને પછી શેન્ટ ઇયુસ્ટાશ (St. Eustache) નું દેવલ જે રૂઠ મોંમારટર (Rue Montmartre) માં આવેલું છે તે જોવા ગયા. એ દેવલ સને ૧૫૩૨ માં બંધાવા માંડ્યું તે સને ૧૬૩૭ માં પુરું થયું હતું. તેનાં પોરતાળનાં થાંભળા સને ૧૭૫૨ માં કરવા માંડ્યા તે સને ૧૮૫૪ માં સો વ-વરમે તૈયાર થયા હતા, એવા સરસ નકશીનાં છે. એ દેવલમાં અતી ઘણાં ચીતારો દેવાલ ઉપર પાડેલા, અને આસપાસનાં ચેપલોમાં જુદા જુદા શેન્ટસનાં રેલીકથ ઘણાં સરસ સોનાં તથા ઝવેરાતનાં કાચ-કેટમાં મુકેલાં છે. એને અંદરનો ભાગ ૩૪૮) શીટ લાંબો, ૧૪૪) શીટ પોહોળો, અને ૧૦૮) શીટ જાંચો છે. એ દેવલની આરગીન પારીશ શહેરમાં સૌથી સરસ

ગણાય છે, અને તેનું મ્યુઝીક માંભળવા લાયક થાય છે. એ જોધને રાતનાં સરકમ જોવા ગયા હતા. સરકમને સાઈં મુંબા-ધની માફક તંબુ નાખતા નથી પણ ધ-મારત બાંધેલી છે, જ્યાં ઘણી સરસ કથ-રતો હોયોએ જોધ હતી.

તા ૦ ૧૯મી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં પારીશથી આસરે દશ મૈલ દુર વારશેલીશ (Versailles) નો વખણાયેલો મહેલ જોવા ગયા હતા. રસતામાં પેહેલાં પારીશની “ફારટીફિકેશન”ની દેવાલ પસાર કીધી હતી ; એ દેવાલ ૪૫) કીલોમીટર ધીધને આસરે ૨૮ મૈલ ધેરાવાની છે, અને તેને માશીઆર ટીએ એ ૧૮૪૧-૪૩ સુધીમાં પાંચ કરોડ અને સાહસ લાખ રૂપિયા ખર-ચીને બંધાવી હતી. તેની દેવાલ ૩૩) શીટ જાંચી અને ગર ૧૮) શીટ જાંચી, તથા દુરથી પારીશનાં બંધાવ સાઈં છુટા છુટા સોલ કીલા ડુંગર ઉપર બાંધેલા છે. એ કીલાની દેવાલ પસાર કીધી કે બોઈ ડી બુલોન (Bois de Boulogne) નામનો પાર્ક આવે છે, જેનો વીસતાર ૨૨૫૦) એ-કર છે, અને જેમાં આગલ શેકાર રાખતા હતા, પણ પાછલથી તે સમજાં મારી નાંખીને લોકોને ફરવા સાઈં ત્યાં મોટા મોટા રસતા, ડુંવારા, હાથે કીધેલા સરોવરો, રેશોટારાંટસ ઇત્યાદી ત્યાંની મ્યુનીશીપાલીટીએ આડ લાખ રૂપિયા ખરચીને બનાવ્યા છે. એનાં રસતાઓ આરકટરા ૪) મૈલ લાંબા અને સીધાં છે, તથા તેની બેહુ બાજુપર ઝાડોની હાર રેખવાથી તેનો દુરનો દેખાવ ધણો સરસ લાગે છે. એક બાજુપર નાંધળો ડુંગર બનાવી તેમાં બોહો કાંધેલ છે, અને તેનીપર તલાવ કરી તેમાંનું પાણી ધોધની માફક હેઠળ ડુંવારામાં પડે છે, જ્યાં ડુંવારા ઉડારવા મુકેલા છે. એ Grand Cascade ને નામે આપ્યાય છે. એ બનાવતનાં ડુંગરો અંદરથી બાણે કુદરતી હોય તેવા આબાદ કીધેલા છે.

એ પ્રમાંણે જોતા એન નદીની પેલે પાર સેંટ ક્લૌડ (St. Cloud) ગામમાં આવી પુગા, જે એક નાધણું ગામડું આસરે ૫૦૦૦) માણસની વસતીવાળું છે, અને જે છેલા શેહે-નચાહ ને પોલીયન બોનાપાર્ટનું ધણું વાહાણું હુવાથી તેણે ધણાં સારાં અને માહોટાં મહેલ તેહા બાંધેલાં હતાં, પણ તે મહેલ તથા ગામ સને ૧૮૭૧ નાં શાલમાં ફ્રાંસ અને પૃથ્વીયાની લડાઈમાં તદન તોપનાં ગોળા અને આગથી નાશ પામ્યું હતું. કહે છે કે આ છેલી લડાઈમાં આ ગામડાં જેવું બીજું કોઈપણ ગામડું નાશ પામ્યું હતું નહીં, પણ હમણાં પાછું તે બંધાઈને નવાં જેવું થયું છે. ત્યાંનાં એક મરાઈનાં બંગલાપર એક તોપમાંથી ગોળો (Shell) આડીને તેની આગાસીમાં પેડા, પણ ફાટવા વીનાં પાછાં તે આગમાં ફેડે પડ્યા, જો ફાટતે તો તે બંગલાને ઉઘાડી નાખતે. તે બચાવની યાદગારી સારું પેલા ગોળા અંદરથી દારૂ કાઢાડી નાંખીને જેમ આગાસીનાં મથાળાંપર લાગેો હતા તેમ તેનાં આંચામાં આસીને રહેવા દીધાં છે.

પછી મોંત્રેટુટ (Montretout) નું ગામડું પસાર કરી, જ્યાં ફ્રેન્ચ એ પારીશપરના છેલ્લા હેલો (Sortee) કરીયા હતા, અને તે વખતે ફ્રેન્ચ અને જર્મનનાં વીસ હજાર માણસો માર્યા ગયાં હતાં, જેઓને પાસેનાં જંગલમાં (Forest of Ville d' Array) દોડ્યા છે. એ ગામડું પસાર કરીયા પછી વરસાઇ-લશમાં પેડા, અને પેહેલાં પીટીટ-ટરામ્મિનોન (The Petit trianon) નામનો નાંધળો મહેલ છે તે જોવા ગયા. એ મહેલ મેડમ ડુમેરી સારું પંદરમાં લુપ્ત એ બાંધેલો હતો, અને તે ઘણાં સારી ગીલીટ તથા પીકચરોથી સજાગારેલાં છે. એ જોઈને પછી તમેલાઓ જોવા ગયા, જ્યાં સેટ-ટેરીમ્મિનો (માહોટી રાજ રથ) રાખીલી છે જે સઘળી તદન ગીલીટની તથા

નકશી અને પેન્ટીંગની બનાવેલી છે, તેમાં એક ગાડી દશમાં ચારબથને વાસતે એનાં ત્રણપર બેસવાની કીયાને સારું બનાવી હતી, તે સરસ અને ભપકાદાર છે, અને એનાં જેવી ગાડી બીજાં કોઈપણ શહેરમાં નથી તથા તેપર ૪૦) લાખ ફ્રાંક બેઠાં એમ કહે છે. તે તદન લોખંડની બનાવી તે ઉપર સોનાંની ગીલીટ ચડાવેલી છે, તેનાં મથાળાંપર એક માટું તાજું મુકેલું છે, અને પાછલની ધોડાવાલાની બેસવાની જગ્યા બે ફરેશતા પર ઉભી રાખેલી છે. તે કોચ-બાકશનો હેમરકલોઝ પણ ઘણાં સરસ મખમલ તથા જરી કમ્બોના બનાવેલાં છે, અને તેમાં માણિક, પાનાં, તથા બીજું જવેરાત જરી લીધેલું છે. એ ગાડી એટલીતો ભારી છે કે તેને બાર ધોડા વગર ધસડી શકાતી નથી. એ ગાડીમાં છેલ-વેહેલાં પ્રીન્સ ઇમ્પીરીઅલને “ક્રીશચનીંગ સેરીમની” વખતે (સને ૧૮૫૭ માં) બેસાડ્યો હતો, ત્યાર પછી વાપરવામાં આવી નથી. એ ગાડી ઉપરાંત લીજ ને પોલી-યનની લગનની તથા કેરોનેશનની તથા બીજી ગાડીઓ, શીડનચેરસ સ્વેડજીશો, (આઈશિપર ચાલવાની ગાડી) ઇત્યાદીનો સંગ્રહ સારો કરીધેલો છે. તે જોઈને પછી એવેન્યુ વરસાઇલિશ જે ઘણી લાંબી છે (મોટા ૩ મૈલનો રસ્તો જેની આસપાસ ઝાડો રાખે છે તેવા રસ્તાને એવેન્યુ કહે છે) તે જોઈ હતી.

ત્યાંથી થઈને વરસાઇલિશનાં મહેલપર ગયા, હતા. એ મહેલનો બાહારથી દેખાવ ઘણો ભપકાદાર અને બાણે લણ મહેલને એક કીધો હોય તેમ હારખંધ એક એકની પાસે લગોલગ બાંધેલાં છે. એ મહેલ બાંધવા પુરણીઓ કરીને જગા ઘણી ઊંચી કરીલી અને લણ ચાર તબક્કા કરીને ત્યાં બાગ તથા નહીં ગણ્ય એટલા કુવારા કરીધેલાં છે. એ તબક્કાની પુરણી તથા જમીન અને બાગ કરવા સારું પાણી લાવવાની ૩૧) મૈલ લાંબી નેહર તથા પારીશથી ત્યાં સુધી

રસતો બાંધવાપર દરરોજ ૨૬૦૦૦) માણસ તથા ૬૦૦૦) થોડા ૪૦) વરસ સુધી કામે લાગ્યા હતા. એટલી માટી જમ્યા બનાવી છે; અને મેહુલ પણ ધણોજ મોટા બાંધવાથી એ સઘળાંપર મૈદમાં લુધએ એક અબજ ફરાંક (૪૦ કરોડ રૂપિયા) રૈયતનાં પૈસા-માંથી ખરચ્યા હતા. વળી ત્યાર પછી પંદરમાં તથા શાલમાં લુધએ પણ માટી માટી રકમો તેને સંચુકારવા પાછલ ખરચવાથી તથા તે જાઈ અમીરોને એવા ખીજા મેહુલ બાંધવાનો શાખ થવાથી આખી ફ્રેંચ રૈયતને કરજમાં નાખી હતી. અને તેને લીધે કર વધ્યા અને જીલમ થવા માંડ્યો તથા સરકારે નાણું પેદા કરવાની નેમથી ચલણી સીકા હનકા ને બિલસેલ પાડવાથી અને ૧૭૯૩ માં ફ્રેંચ રૈયતે પેહુલો બબો કરીને તેનું રાજ લીધું હતું; અને સોલમાં લુધ તથા તેની રાણીને તેઓની આગલના રાજાઓનાં આવા ખરચને લીધે રાજ ઓચા ઉપરાંત તેમને ગરદન માર્યા હતાં ! એ મેહુલની અંદરનાં કામની તારીફ અમારાથી થઈ જ શકતી નથી. તેની અંદર નકશીકામ, ગીલીટકામ, તથા સૌથી સરસ વખણાયલા ચીતારાઓનાં ચીતો ખેતુમાર શીલીંગો પર પડાવેલાં, અને તે પણ કાંઈ નામળાં જેવાં નહીં, કોઈકોઈ હાલો લણે શીટ લાંબા તેપણ એવીજ રીતનાં રંગબેરંગી ચીતોથી ભરેલાં, તથા પુતળાં ફરનીચર ધ્યાદી એટલું તો સરસ છે કે હોમા ધારીયેકે કે એનાં જેવા મેહુલ ખીજા યુરોપમાં કેડે હશે નહીં, અને હોમાએ ઉપર જણાવેલી કરોડોની રકમો તે ઉપર જ્યારે ખરચેલી ત્યારે તે મેહુલ કેવા હોવા જોઈયે તેના વીચાર કરી લેવા. તેની અંદરના ધણોખરો સામન અને ૧૭૯૩નાં રેવાલ્યુશનમાં બલતાઓરો ચોરી ગયા હતા, તોપણ હાલ થોડો ધણો રહેલો છે તે ઉપરથી તેનો અસલ સામન કેવા હોવો જોઈયે તેનો વીચાર થઈ શકે. ત્યાંનાં

વાશીજ દરેકની જોડી ૧)ની કામત એંસી હજાર ફરાંકની કહે છે. એ ઉપરાંત નવાઈનાં ધડીયાળોનો મંથ્રહ પણ ધણો સરસ છે; સોલમાં લુધને ધડીયાળો ઉએડીને પાછાં ગોઠવવાનો ધણો શાખ હતો, તેથી સીતારાની ચાલ સાથનાં તથા ખીજા નવાઈનાં ધડીયાળો ત્યાં રાખેલાં છે. તેમાંનું એક ધડીયાલ જે તારીખ તથા વારનું છે. તે ધડીયાળ જે દીને એને મેહુલમાંથી પકડી લઈ ગયા ત્યારે ઉએડીને પાછું ગોઠવતો હતો તે તારીખ અને વાર કુંચી આપ્યા વગર હજી એમનાં એમ રહી ગયલા છે. મેહુલમાં અસલનાં ફ્રાન્સનાં રાજાઓની તસવીરો તથા સંગેમરસેન્સ આખાં કદનાં પુતળાંની ગેલેરી કીધેલી છે; પણ ત્યાંની તવારીખ મંથ્રધી ગેલેરી કે જેમાં ફ્રાન્સની બધી લડાઈઓનાં ચીત વખણાયલા ઉસ્તાદોનો આઈનપેન્ટીંગનાં બનાવેલાં ધણોજ જોવા લાયક છે; એમાના કોઈ કોઈ પેન્ટીંગ્સ અતી ધણાં મોટાં છે. એ ગેલેરી ૧૩૨) વાર લાખી છે; તેમાં એ વીકચરોની હુંડે લડાઈ જીતનારા જેનરલોનાં બાવલાં મુકેલાં છે. એ જમ્યાને (Musie Historique) કરી ચોલએ છે, અને તે લુધ શીલીપે અને ૧૮૩૨ માં રૂ ૬૦) લાખ ખરચી પેહુલાં ઉભી કીધી હતી, જે ખરચનો મોટો ભાગ પોતાની ગાંઠથી આપ્યો હતો, અને ત્યારપછી ખીજા પાંચાણે તેમાં ઉમેરતા આવ્યાથી એ સંથ્રહ ધણોજ સરસ અને મેહુલો થયેલો છે. ખીજા હાલોમાં જે રંગનું ફરનીચર તેજ રંગની દવાલપર સાદીન જડેલી તથા મારબલનાં વાસો, ધડીયાળો, મંથ્ર તેજ રંગનું મુકેલું, અને દરેક ઓરડામાં જીદા જીદા રંગનું ફરનીચર છે. એ મેહુલની બાહારથી લંબાઈ ત્રણે હમારત મહીને બ મેલ છે. એ મેહુલને લગતો તેનીજ અંદરનો ચેપલ પણ ધણો જોવા લાયક છે. એનાં થોડા

બાગમાં હમણાં સરકારી હાશિશો રાખેલી છે, તથા તેનો બાગ પણ ધણી સારી રીતે ગોઠવેલો, તેમજ તેની વચમાં મોટા રમતા, ખેતુમાર કુવારા પુતળાં, અને તબક્કા મહડવાની (૧૦૦) શીટ ઉપરની પોહોળી સી-ડીઓથી ઘણું જ રળીયામણું લાગેલું. “લા નોટર” કરી સને ૧૭૦૦નાં શાલમાં જે સૌથી સરસ લેન્ડસ્કેપ-ગારડનર હતો તેણે આ બાગની યોજના કરી હતી. એ સ્થળું જો-ધને પારીશમાં પાછા આવ્યા હતા.

તા. ૨૦મી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે શ્રેંષ્ઠ સુલપીય (St. Sulpice) નું દેવલ જે એજ નામનાં મોહલામાં આવેલું છે તે જોવા ગયા હતા. એ દેવલ પણ પારી-શનાં મોટાં અને કીમતી દેવલોમાનું એક છે, અને તે સને ૧૭૪૯ માં બં-ધાઈ તદ્યાર થયું હતું. તે અંદરથી (૪૫૨) શીટ લાંબું, (૧૮૩) શીટ પોહોળું. અને (૧૦૧) શીટ જાંચું છે. તેમાં વરજીન મેરીના એપલનો દેખાવ ધણી સારો છે. એક મોટા ગોળ સંગેમરમરનો દડો આસરે ૫) શીટ ઘેરાવાનો તેપર તેનું પુ-તળું ઉભું રાખેલું અને પગ નીચે એક સાપને દાખેલા પાડયો છે, તથા તે દડાની આસપાસ ઉપરથી વાદળાં જેવું કોતરકામ કરી તેની અંદર વરજીન મેરી જાણે આસમાં ઉપર મહડી જતી હોય તેમ ઉભી કીધેલી છે. એ સ્થળું એકજ આખા સંગેમરમરનાં પથરનું બનાવી તેને દેવાલ-ની અંદર જોડો ગોખેલા કરી મુકેલું છે, અને તેની આગલથી દેવાલમાં મોટા રંગીન સંગેમરમરનાં થાંભળા મુકી તેપર આરકું મારી લીધું છે, તથા ઉપરની તેની શીર્ષીગતનાં ભાગ ઉપર આશમાન પાડેલું છે; તેમજ એ થાંભળા અને પુતળાંની વચમાં ઉપર મથાળાં પરથી નીચે પેલાં પુતળાંપર ઉભય પડતો કીધો છે, જેથી તેનો દેખાવ અતી ધણી સરસ લાગે છે. એ ઉપરાંત ખીજાં એપલો જુદા જુદા શેનોનાં દેવલ-

માં ફરતાં બાંધેલા છે. હાલની વચમાં જે પુલપીટ (વાએજ કરવાની જગ્યા) છે તેને જે ગમથી જે સીડી કરી તેની વચમાં કી-સ્ટોન (Key stone) દાખલ તે પુલપીટ અલગી આરકાંની માફક ટેકેલી છે, જે તદન સંગેમરમરનો બનાવેલી તથા ધણી તારીફ લાયક રીતે ગોઠવેલી છે. એની આરગેન પારીશમાંનો સૌથી સરસ આર-ગીનોમાંની એક ગણાય છે; તેમાં કીધ બારડનાં છ યડ, (૧૧૮) માંપો, અને (૭૦૦૦) પાઇપો છે. એ દેવલમાં હમો હતા એટલાં ત્રણ જોડાં લગત કરવા સાર ત્યાં આસરે અરધા કલાકનાં અરસામાં આવ્યાં હતાં.

એ જોધને પછી “સારબાન” નું દેવલ એજ નામનાં મોહલામાં જોવા ગયા. એ દેવલ સને ૧૬૩૫ માં બાંધ્યું હતું; પણ ખીજાં દેવલોનાં જેવું ભપકા-દાર નથી. અહીંયાં તેનો બાંધનાર કારડી-નલ રીચેલીય (Richellieu) જે આ-ગલ ફ્રાન્સનો રીજેન્ટ તથા સ્ટેટ્સમેન દાખલ વખણાઈ ગયો છે તેને દોટલો છે, જેની ધોર ધણી સરસ નકશીદાર બનાવે-લી અને તે વખતની કારીગરીનાં નમુના દાખલ હમણાં ગણાય છે.

એ જોધને લુક્સમ્બુર્ગ મહેલ (Palais du Luxembourg) જોવા ગયા હતા. તે સને ૧૬૧૨ નાં શાલમાં ચોથા હેનરીની બી-ધવા મેરી ડી મેડીસીએ બંધાવ્યો હતો. તે મહેલાં રેવોલ્યુશન સુધી પાઠ્યાહોનાં રહે-ઠાણુ દાખલ કામે લાગો હતો પણ હાલ તેમાં મ્યુઝીયમ દાખલ પુતળાં, પેન્ટીંગ્સ, તથા ખીજો મોટો સામન મુકેલો છે. બા-કીનો ઘણોખરો ભાગ સેનેટ હાઉસ (અ-હીંયાંનાં ઉમરાવોનું ઘીવાન) દાખલ વાપ-રે છે. એ મહેલ ધણી મોટો અને એક સ્કુવેરનાં આર ભાગમાં બાંધેલો છે. શેનેટ હાઉસ દાખલ જે ભાગ વાપરે છે તે ધ-ણીજ સરમઝે; અને તેની અંદરનાં

અધા ભાગે ઉપર ગીલીટકામ તથા નકશી તથા ચીતારે પાડેલાં છે. તેમાં સૌથી સરસ અસલનાં પાદશાહી તખ્તનો ઝોરડો હતો તે હજી છે, અને તે ઝેરીતો નકશી, ગીલીટ, અને પીકચરેથી સજ્જારેલાં છે કે તેવા ધણાંજ થોડા ખીજ હોય છે. તેની શીર્ષાંગ પરનાં તથા બાજુપરનાં પીકચરે ધણાંજ તારીફ લાયક છે, જ્યાં તખ્ત મુકવાની જગ્યા હતી ત્યાંથી તે તખ્ત કાઢાડી નાંખી એક ચીમનીપીથ ઉભું કરી છે, જે ઉપર રીપબ્લીક (પ્રજાસત્ત્વ) નાં મોનાર્ચામ તથા મોટા પાડેલાં છે. એ ચીમનીપીથખી ધણી સરસ અને આસપાસની નકશીઓને ખેંચતો આવતો બનાવેલા છે. હમણાંનો શેનેટ ભરવાનો ઝોરડો અસલ હાથે આફ્રિકાના કામે લાગતો હતો; એ ઝોરડો અરધા ગોળ બાંધેલા છે, અને તેમાં ૩૦૦) શેનેટરસની, તથા સાંમે એક મોટા આરમની હેઠળ તેઓનાં સરનશીતની બેઠક કરેલી છે. એ ઝોરડાની અંદર પણ ધણી નકશી તથા ગીલીટ કામ છે, તથા તેનાં આસપાસનાં કરંડનસનાં હુંગીંગસ પણ ધણાં સરસ અને તારીફ લાયક છે. શેનેટને ખેંચવાનાં ત્રણ ભાગ કીધેલા છે અને તેમાંનો મધ્ય તથા જમણો ભાગ રીપબ્લીકન મલતા અને ઘણા હાથ ઉપર રૌપ્યલીશટા ધ્યાને પાદશાહી ચલાવવાને મતને મલતા ખેંચે છે. ફ્રાન્સની રૈયત અધા મલો ૮૫૦) વકીલ રાજ સભા મોટી ચુંટી કાઢે છે, તેમાંથી તેઓ પોતેજ ૩૦૦) જણને ચુંટીને તેમને શેનેટરસ કરે છે. જેઓ અહીંયાં ખેંચે છે; બાકીનાં ૫૫૦) જણાંને ચેમ્બર ઓફ ડેપ્યુટીસ કરીને કહે છે, તેઓ 'સાર' જુદી ધમારતો છે. એ પાછલા લોક જેખી કાંઈ કામકાજ હોય તે પહેલાં તૈયાર કરી શેનેટરસોપર મોકલે છે, અને તેઓ તે પસાર કરે તો અમલમાં આવે છે. એ મહેલમાં મરી ડી. મરીસીનો સુવાનો ઝોરડો હજી

મુખો રહેવા દીધે છે, તે પણ અત્તી ધણી સરસ સજ્જારેલા છે. તેની વચ્ચેનાં ચોરસ થાંભલા તેમજ દેવાલ, શીર્ષાંગ તથા ખીજ થાંભલાઓપર નકશીકામ પાડે છે, અને એક બાજુની દેવાલપર તદન મોહોડું જોવાનો આરશીઓ થાંભળા વચે મુકી છે. એ મહેલને લગતો એક મોટો બાગ પણ ધણી જોવા લાયક છે, તેમાં મોટા ફુંવારા તથા સંગેમરમરનાં સારાં પુતળાં ગોઠવેલાં છે, જે ધણાંખરાં વખણાયલી ફરેસ ઝોરતોનાં છે.

એ સઘળું જોધને પારીસ શહેરની હેઠળ કેટેકોમ્બસ (Catacombs) જોવા ગયા હતા. અસલ તથા હમણાં પારીસ શહેરની ધમારતો સારું જોધતો પથર તેની હેઠાંજો માપરાં જોધને વાપરવાથી હેઠળથી તે શહેર પોકળ થઈ ગયું, અને હવેલીઓ ખેંચી જાય તેવી ધાસતી લાગવાથી એ વરસની વાત ઉપર એની નીચે થાંભળા તથા ટેકા આપી મજબૂતાં બોયરાં કરીધાં છે, અને તેમાં પારીસની બધી ઘટવાની જગ્યામાંથી હાડકાં જોધી લાવીને અહીંયાં નાંખ્યાં હતાં; પણ પાછલથી તે સઘળાંને હારખંધ ખાંચાઓમાં પગનાં હાડકાં ગોઠવી તેની વચ્ચેમાં તરાંહ દાખલ ડોકાંનાં હાડકાં ગોઠવેલાં છે; તથા તેજ મુજબ કરેશો, આલટરે ઇત્યાદી સઘળું માણસોનાં હાડકાંનું જ ગોઠવેલું છે. એ કેટેકોમ્બ ધણું લાંબું છે, અને તેને નજદીક અસલનાં પારીસ શહેરનો ધણો ખરો ભાગ ઘેરેલા છે. તેમાં હેઠળ જવાના સીનેર જુદા જુદા રસતા છે, પણ તેમાં જે મુખ્ય રસતા Rue de la Tombe Issoire અને Plain of Montsonris માંથી છે. ભાવરાંમાં જે મેલ લાંબા રસતામાં હાડકાંઓ ગોઠવેલાં છે, જેની આસરે ૭) શીટ જમી અને ૧૨) શીટ જમી હારખંધ જે કરાર રચી છે, જે અલખત કરેડો આદમીઓનાં હાવાં જોધયે. એ જોધને પછી પેનથીઅન (Panthean) નું દેવલ જોવા ગયા હતા.

એ દેવલ રામનાં પેનઠીઅનનાં જેવું બાંધેલું છે; તે અને ૧૭૬૪ માં શેન્ટ જીની-વીવને સારું બાંધેલું હતું; પણ ૧૭૯૨ નાં બલવામાં તે નામ ફેરવી (બલવાઓરોએ) તેને પેનઠીઅન નામ આપ્યું હતું; ત્યારપછી વળી રાજનું રાજ થયું ત્યારે પાશ્વ દેવલ બનાવ્યું, અને રૈયતનું રાજ ફરીને થયું ત્યારે ફરી પાનઠીઅન બનાવ્યું; એમ વારાફરતી એનું નામ બદલાવુ ગયું; પણ હમણાં છેલ્લું નામ રહી ગયું છે. એનો આહારનો દેખાવ ઘણો મારો છે, અને ફરતા બધા થાંભળાઓપર તે ૧૯૨) વાર લાંબુ અને ૯૨) વાર પોહોલું બાંધેલું છે. એનાં ગુંબજ ૨૯૨) ફીટ જાયો, અને દેવલ પર ચહડવાની ૧૧) માટી ફરતી સીડી છે. એનાં પોગડીકોનાં ફરતા ચારે બાજુ પરનાં થાંભળા ૮૨) ફીટ જાયો; એનાં મથાળાં પરના ગુંબજનો ધેરાવો ૧૧૭) ફીટ અને અંદરથી તે ૨૩) ફીટ જાંઆધમાં છે; તેની ઉપર પીકચરો ઘણાં સરસ છે, જેમાંનાં માણસો ૧૬) ફીટ મોટાં પાડેલાં હોવાથી જ નીચેથી બરાબર કદનાં માલમ પડે છે. તેમાં એક પીકચર વચ્ચે અને તેના ચાર ખુણે ચાર ખીજાં પીકચરો ઘણાં ઉસ્તાદ સ્ત્રીતારાઓનાં હાથના સ્ત્રીતારોમાં છે, તે પર બેલાખ એસી હજાર ફરક અરસ જોડા છે, અને એની બધી દેવાણી પર હમણાં ખીજાં પીકચરો પાડે છે તે ઉપર તથા નવો આલટર બાંધે છે તે પર ખીજા ૩૦) લાખ ફરક હમણાંની સરકાર અરસોને તે દેવલને આખા યુરોપમાં સૌથી સરસ કરવા માગે છે. એનાં પાંચ ડામ છે તેમાં વચમાં એક અને આજુબાજુ ચાર છે, તે સ્થળાં ઉપર જાંઆ સ્ત્રીનો પાડેલાં છે, અને વચમેનાં ડામને તદન થાંભળાઓથી ધેરી લીધેલા છે. તે ઉપર જવાની ૩૩૧) સીડીનાં તખ્ખા અને તે જગ્યા પર પેહલો વચમેનો સ્ત્રીતાર ૩૫૨ ચોરસ વાર જગ્યા રોકે એટલો

મોટો છે. એની ઉપર ખીજા ૯૪) તખ્ખા સીડીનાં ચહડવા કે એક મોટું ફાનસ આવે છે, જ્યાંથી શહેરની વીધ ઘણી સરસ દીસે છે. એ દેવલની હેઠળની વોલટમાં કીર્તીમાન ફ્રેંચમેન જેવાકે વોલટર ફ્રેંસીસો તથા જનરલો તથા એડમીરલોને ઓરડાઓમાં અભરાધર્યા કરી તેમાં મુકીને સ્ત્રીની લીધા છે, અને તેઓની ધોર તે પર બાંધે છે. એ પેનઠીઅનને બાંધતાં ૪૨) વરસ લાગ્યાં હતાં અને એનો હેઠળની વોલટ એવી રીતે બાંધેલી છે કે તેમાં એક અવાજનો અનેક પડધા થાય છે. હજો બધાઓને એક બાજુ પર ઉભા રાખી રખેવાલે કહ્યું કે હું નાહાની બંદુક ફેડું છું તેનો પડધા સાંભળો, એમ કહીને તેને એક ખુણામાં જઈ એક અવાજ કર્યો તો જાણે તોપો ફાડવાનાં અવાજો આવતા હોય તેમ હમને લાગ્યું, અને હજો એમ મનજ્યા કે બંદુકનો અવાજ પડધાથી એટલો મોટો થતો હશે; પણ પછી તે ઘણીએ હમને કહ્યું કે આવો તે બંદુક ખતાઉ કરી પોતાની જગ્યા પર લઈ ગયો, જ્યાં બંદુકને બદલે એક દેવદારી બાકશ ઉપર દોલની માફક ચામડું મજબુત બાંધી લીધેલું હતું અને તેપર લાકડી ડોકચાથી જાણે તોપો ફટવાનો અવાજ થતો હોય તેમ લાગ્યું; એવો જોરાવર પડધા ત્યાં થાય છે. એ જોધને પાછા દોલમાં આવી હીપોટ્રામ કરી સરકસનું ધેર છે ત્યાં ગયા હતા. એ જગ્યા અતીઘણી મોટી સરકસને લગતી છે, અને તેમાં ગાડીનાં ધોડાની સરતો ઉપરાંત ધોડા તથા માણસોનો નવી નવી જતની કસરતો કરી ખતાવી હતી.

તાં ૨૧ મી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં અતરેનું શેન્ટ રોક કરી દેવલ છે ત્યાંનું ધરમને લગતું વાજુંલ જે ઘણું વખણાયલું અને દર આતવારે ગવાય છે તે સાંભળવા ગયા હતા, પણ ત્યાં બંદગી કરવાં આવેલા લોકોની ભીડ ઘણી હોવાથી

દેવલને બરાબર જોઈ શક્યા નહીં, અને એ દેવલ અહીંયાનાં ખીજાં દેવલો કરતાં ઉતરતું હોવાથી હમોએ તે જોવાનો પત્ત પાણ કીધી નહીં. અહીં આરગીન તથા કોરશનું ગાયન ઘણું સરસ ગાતા, તથા આપેરામાંનો ધરમને લગતો રાગ ગાતાં સાંભળયો તે અતીશે સરસ હતો.

એ પછી પાલેસ ડી લા ઇન્ડુસ્ટ્રી Palais de l' Industrie કરી મેહલ જે (Champs Elysee) માં શા ઇલીથી આવેલોછે તેમાં વીજલીને લગતી આખ-દાનું એકઝીખીશન જોવા ગયા હતા. એ ઇમારત સને ૧૮૫૫ માં બાંધી તેમાં એક કંમપનીએ પારીશનું મોટું એકઝીખીશન જાંઘાડ્યું હતું. અને ત્યારપછી સરકારે તે વેચાતી લઈ એવા પરચુટણ નાધળા સંગ્રહો દેખાડવાનાં કામે લગાડે. એ ઇમારત ૨૭૦૦ વાર લાંખી, ૧૧૮ વાર પોહુળી અને ૧૧૪ ફીટ જંચીછે; એનો વચલો મોટો હોલ જેમાં હમણાં વીજલીને લગતી જાત જાતની મીજો બતાવા મુકીછે, તે ૨૧૦ વાર લાંબો અને ૫૧ ફીટ જંચોછે. હીંયાં વીજલીથી ઘણી નાધળી આગગાડીઓ તથા ટરામવે ચલાવવાની તૈયારી કરી રાખેલીછે, જે હજુ ચલાવતા નથી પણ એક બે અથ-વાડીયાંમાં ચલાવશે એમ કહેછે; તેપણ એક નાધળી પોટને એક પાણીની મોટી ટાંકીમાં વીજલીથી ચાલતાં હમોએ જોઈ, તથા છાપવાનો એક સંચો જેમાં વીજલીથી સાહી એક ગમથી ખીજી ગમ પોંહુંસાડીને સખી પાડતાં હમોએ જોઈ, જે મોટે એક કોપર પલેટપર પેહુલાં સખી જેમ છાપવા સાફ પાડેછે તેમ પાડીને પછી તેને સંચામાં મુકેછે, જેનો અંદર સહી પુરેલી હોયછે. હવે સંચાની અંદર એક નાધળી પીત તે કોપર પલેટ પરનો તરાંહાર ફરેછે તે ઉપર વીજલીનો તાર દુર એક ચકરને અસર કરી તેને તરાંહ માફક ફરેવે, જે તેની નોંચે કાગલ

મુકેલુંછે તેપર અમુક આકાર અથવા સખી પાડેછે. એ ઉપરાંત વીજલીથી અસરે લ-ખતાં તથા ખીજી ગોડવણો હમોએ ચા-લતી હાલતમાં જોઈ હતી, તેમાં એ ઇમા-રતની બાહાર ટરામનો મોટી ગાડી આજે વીજલીથી ચલાવવાની તપાસ લેતાં હમોએ જોઈ. વીજલીથી થોડોક તપો તે ગાડી ચાલી પણ કાંઈ હરકત થવાને લીધે થો-ડોક વાર ચાલીને અટકી પડી હતી. હવે એ વીજલીની ટરામવે એક અકવાડીયાંમાં ચાલશે એમ કહેછે અને તે સાફ સધળો તધ્યારી થઈ ચુકીછે. એ જોઈને પછી એની સાંમેથી જરા દુર અતરેનો વખ-ણાયલો પાનેરામાં જોવા ગયા હતા, જ્યાં લંડનમાં ફીચરલ પાલેશનો માફકજ પારી-શના પેરાનો વીધુ જાણે આપેલુખ આ-પણી આગજ આવીને ઉભો હોય તેવો દેખાવ જોયો હતો.

એ જોઈને પછી (Musie de Cluny) મુઝી ૩ કલુની જોવા ગયા, જ્યાં અમુકી અલાંમતોનો ઘણો સાફ સંગ્રહ કીધેલોછે. એ ઇમારત પણ ઘણી મોટીછે, અને અમુક કલુનીનાં મહંતોએ બાંધી હતી, પણ પાછલથી તેઓએ નહીં વાપર-વાથી સરકારને આપી દીધી; અને સને ૧૮૩૩ નાં શાલનાં બલવામાં તે રૈયતની મીલકત થઈ, તથા માંસ્ય ૩૦ શામર આરડ કરીને અસલનો જુનો મીજો એકઝી કર-નાર શાખીનને હાથ ગઈ, જેણે હીંયાં પોતાનો કીધેલો સંગ્રહ મુકયો હતો. તે પાછલથી સને ૧૮૪૨ માં ફ્રેન્ચ સરકારે વેચાતો લઈ તેમાં વારાફરતી ઉમરો કરીને હાલ આસરે ૯૦૦૦૦ અલામતો એકઝી કી-ધીછે, જે ઘણી જોવા લાયકછે, અને જેમાં સરવથી સરસ અમુક રામન લોકો હીંયાં રહેલા હશે, તેઓની થોડીએક નીચાંની-ઓ, મોનાં તથા રૂપાંનાં ઘણાં સરસ નક-શીનાં કેશીશો, ટાલીડો શહેરમાંથી તણસોથી આરશો વરસનાં જુનાં ગાંઠીક રાજઓનાં

૬ તાજ, એક સોનાંનું વાહણ જે સોલમી સદીમાં બનાવેલું છે, અને જે પર હાલતાં ચાલતાં પુતળાંઓ મીકેનીઝમથી ચાલે છે, અસલની વીટીઓ, કમરનાં સોનાનાં પટા, ઇત્યાદી એવું ધણું છે, જેની વીગત લખી શકાતી નથી.

એ સ્થળે જોઇને શંકે કેનીશનો કેડે-ડરલ, જે પારીશથી છ મૈલ દુર એજ નામનાં (St. Denis) આસરે ૩૫૦૦૦ માણસોની વસ્તીવાલાં નાધણાં ગામમાં બાંધેલા છે તે જોવા ગયા. એ દેવલ સને ૧૧૪૪ નાં શાલમાં છઠા અને સાતમા હુધનાં વખતમાં બંધાયું હતું, અને જો કે તે સારી બાંધણીનું છે, તેપણુ અહીંયાનાં ખીજાં દેવલો કરતાં ઓરસ નથી; પણ ત્યાં ક્રાનસનાં બધા રાજાઓ દટાયલા છે, તેથી તથા તે લોકોનાં મોટાં અને કીમતી સ્થંભો થી તે ધણું વખણાયલું છે. એ દેવલ સને ૧૧૪૪ નાં શાલનો પણ આગલ હતું; લેકીન તેને તદન ભાંગે નાંખી ફરી એ શાલમાં બાંધ્યું હતું, તેથી તેની આગમજનાં ફ્રેચ પાદશાહોખી હીંયાં દટાયલા છે. દેવલની હેડે “વોલ્ટા”માં લાકડાંનાં બાજો કરી તે પર એ પાદશાહોની કોશીનો અનામત રાખેલી છે, તેમાંનાં છેક તેરમાં હુધે મુધીનાં અસલની પાદશાહો મુઠ્ઠી હેડળની વોલટમાં છે તે દેખાડતા નથી; પણ ત્યાર પછીનાં ૧૪-૧૫-૧૬-૧૮ માં હુધે તથા ખીજા બધા રાજા રાણીઓને એક ઓરડામાં ઉપર મુજબ મુકેલાં છે, અને તેઓનો કોશીનો જીની યર્ધે ગચલી હતી તે ઓરડાનો લોખંડની ગરાડની બારોમાંથી બતાવે છે. સને ૧૭૯૧ નાં શાલનાં બલવાની વખતે એ દેવલમાં બલવાઓરાએ આવીને બધા પાદશાહોની કોશીનો વોલટમાંથી કાઢાડી પાસે એક ખાડા બોલી ઝડપમાં તેમાં સ્થળાં મુડાં (ડોગબરે સને ૬૩૮ માં મરી ગયો ત્યારથી તે આ શાલ મુધીનાં) નાખ્યાં હતાં, પણ

સને ૧૮૧૭ નાં શાલમાં ૧૮) માં હુધે તે મુડાંની પેટીઓ ખણાવી કાઢાડી પાછી વોલ્ટામાં મુકાવી, અને તેમાં સોલમાં હુધે જેને ગરદન મારી મેડી-લાઇનનાં દેવલની ધોરસ્થાનમાં દોડેલા હતા તેને તથા તેની રાણીને તથા ખીજાઓને અહીંયાં લાવી મુક્યાં હતાં, તથા પાછલથી પોતે પણ અહીંજ દટાયો હતો. એ દેવલમાં હેલાં ચાર મોટાં સંગેમરમરનાં પુતળાં તથા એ પાદશાહોનાં સ્થંભો એ બલવાનાં વખતમાં જીવી જગ્યાપર લઇ જઇને મંતાડ્યાં હતાં, તેથી તે બંધી ગયા; અને પાછલથી પાછા લાવીને જેમ બંધુ તેમ તેઓની અસલ જગ્યાપર પાછાં મુક્યાં હતાં. સને ૧૮૭૧ નાં હેલા કમ્યુનીશટ બલવામાં પણ ઉપલાં ચાર પુતળાં હેડે ભાયરામાં લઇ જઇને રાખ્યાં હતાં કે તે બળવાઓરાનાં હાથથી બંધી જાય, અને હવે તે ત્યાં હેડળ ભાયરામાંજ રાખેલાં છે. નેપોલીયન બોનાપાર્ટોનો પોતાનો તથા કુટુંબનો હીંયાંજ દટાવાનો વીચાર હતો અને તે સાથે વાલટ પણ તૈયાર કરી હતી; લેકીન તે શંકે હેલીનામાં મરણ પાંખાથી ત્યાંથી પાછો લાવ્યા ત્યારે હુધે શીલીપે તેને જીવી જગ્યામાં દટાયો હતો. ત્રીજા નેપોલીયનનો પણ અહીંજ દટાવાનો વીચાર હતો એમ કહે છે.

એ જોઇને પાછા ફરતી વખતે પારીશનાં કેટલ મારકેટ તથા સ્લોટર હાઉસ જોયાં હતાં. એ જગ્યા ધણી મોટી છે, અને એમાં રાજ ૨૫૦૦) મોટાં જનવર પારીશનાં ખપ સાથે મારે છે. ગાય, હોરોને મુખ્યાની માફક છરીથી કાપીને મારતા નથી; પણ તેઓનાં માથાં પર એક પટાથી મોટા લોખંડનો અણીદાર ખીલો બાંધી પછી તેની ઉપર જોરથી એક હોડો મારે છે, કે તે ખીલો મગજમાં પેશી જઇ તે જનવર તરતજ મરી જાય છે, અને એ લોકોનાં ધારણા મુજબ તે રીખતું નથી.

એ જોઇને પછી પારીશનાં ગરીબ મ-
જુર માણસો સાફ જીભ નેપોલીયને પાર્ક
બનાવેલો, જેને Parc Buttes des
Choumots કહીને કહેલો, ત્યાં ગયા. એ
જગ્યા અસલ વેરાન હતી; પણ તેને મુ-
ધારી તેમાં તલાવો, પાહાડો, ગરેટાસ,
મોટા રમતા, કુંવારા ઇત્યાદી પંદર લાખ
રૂપિયા ખર્ચીને ઉદ્યોગી માણસોને ફરવા
લાયકનો પાર્ક બનાવેલો હતો, તેમાંના
એક કુંગરને આસપાસથી ખજીને તદ્દન
એલામ્મિયા હુમ્મી રાખ્યો, અને તેની
સાંમે ખીજ કુંગરનાં ભાગપર જવા સાફ
છેક બેઠુને મથાળે પુલ ધણી જાણ્યામાં
બાંધેલો, તથા કુંગરનાં મથાળાંપર ના-
ધળું રશટીક ધેર બાંધી લીધેલું, જ્યાંથી
આસપાસની વીધુ ધણી સારી દીસે.

એ જોઇને અને ૧૮૩૦નાં શાલનાં રેવો-
લ્યુશનની યાદગારી રાખવાનો એક કોલમ,
જેને જુલાઇ માસનો કોલમ (Colome
de Juillet) કહીને કહેલો તે જોવા ગયા.
એ જગ્યાપર અસલ આસ્ટીજનું બંદી-
ખાનું હતું, તે ૧૭૮૯નાં બલવામાં ભાંગી
નાંખ્યું અને તે જગ્યાપર એ પછી
વારા ફરતી બળવાઓરો સાથે પાછલનાં
બે બળવામાં લડાઇ થઇ હતી, તથા ત્યાં
અસલથીજ નેપોલીયનનો વીચાર કાંઇ
યાદગારી રાખવા સાફ ૭૮) શીટનો એક
જથો હાથી મુકવાનો હતો, તે રહી ગયો;
પણ ૧૮૩૦ નાં બળવામાં તે વીચાર પાછો
ખીજાએ એ જયકી લઇ તે બળવાની
યાદગારી દાખલ એ કોલમ બાંધ્યો હતો,
અને એ બળવો જુલાઇમાં થવાથી તેનું
નામ ઉપર મુજબ પાડ્યું. તે
(૧૫૪) શીટ જથો ખરોતઝનો બનાવે-
લો; અને તેને એક મંચરમરનાં ગોળ
બાંધણીનાં પેટશટલપર ગોઠવેલો, તથા
થંભાપર એ છેલાં રેવોલ્યુશનની વખતનાં
મારવા ગયલા ૬૧૫) જણનાં નામ પાડે-
લાં. એ થાંભળો (૧૩) શીટ જડાઈ, અને

તેનાં મથાળાંપર એક ગોળ કાનસ કહી તે
ઉપર સ્વતંત્રાનું પુતળું, હાથમાં એક મ-
શાલ તથા ભાગેલી માંકળ આવીને ઉભું
રાખેલું. એનાં મથાળાંપર જવા સાફ
(૨૭૨) ટખાની સીડી કાઢેલી. છેલા
સને ૧૮૭૧ નાં રેવોલ્યુશનની વખતે પણ
એ જગ્યાપર ધણી સખત લડાઇ થવાથી
એ કોલમ ગોળીઓથી વીંદાઇ ગયો હતો,
પણ હમણાં તેને પાછો મુધાર્યો.

એ જોઇને પછી વી વેન્ડોમ કોલમ
(The Vendome Colome) જોવા
ગયા હતા; એ કોલમ રોમનાં ટરેજન
કોલમની નકલ છે. અને તે ૩. ડી. લા. પે.
કહીને માહોલાં આવેલું, જ્યાં હમો ઉત-
ર્યા છે. એ કોલમ (૧૪૨) શીટ જથો અને
(૧૩) શીટ પેરાવામાં; એને પેટલા ને-
પોલીયને લડાઇમાં જીતી તેની યાદગારી
રાખવા સાફ અને ૧૮૦૬-૧૦ માં બાંધ્યો
હતો. અને ૧૮૭૧ માં કમ્યુનીશ્ટોએ તેને-
ખી ભાંગી નાંખ્યો હતો; પણ તેનાં
કટકા પાછા જોડીને અને ૧૮૭૫ માં સ-
રકારે જોવા આગલ હતો તેવો પાછો
હુમ્મી કાઢેલો. એ કોલમ ચુનાં ઇંટનો
બાંધીને તેની ઉપર (૧૨૦૦) રશીઅન તથા
આયરેલીઅનની જીતેલી તોપો ગાલી
તેની ધાતુનું ફરડું (૫૩ ૩૦૦) વાર લાંબુ
કાઢ્યું, અને તે ઉપર અને ૧૮૦૫ ની
લડાઇમાંની વીગતો પાડેલી. તેમાંનાં
આકારો ત્રણ ફૂટ જેટલા મોટા, અને તે
વખતનાં શાલજરોનો પેટરવાશ તથા
જાણીતા સરદારોનાં માહોલાં બરાબર પા-
ડેલાં. એનાં મથાળાંપર નેપોલીયનનું
પુતળું હતું તે પણ પાંચું અને ૧૮૭૫ માં
તેની જગ્યાપર ગોઠવ્યું. એ કોલમ
ધણી કારીગીરીથી બનાવેલો, અને તેને
પાકી નહીં નાખવા હોટલ ડી રચુનાં મા-
લેકે કમ્યુનીશ્ટોને અને ૧૮૭૧ માં પાંચ
લાખ ફ્રાંક આપવાને કહ્યા તોપણ તે
નહીં લઇને તોડી પાડ્યો હતો.

તા ૦ ૨૨ મી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં પારીશથી આસરે ૩૦ મૈલ દુર ફોન્ટેનબ્લો (Fontainebleau) નો મહેલ, જોવા સારું આગગાડીમાં સવારનાં નવ વાગે નીકલેલા ક્રાક ૧૧ વાગે પુગા હતા. એ મહેલ એજ નામનાં આસરે ૧૨૦૦૦ માણસોનો વસતીવાલાં ગામમાં આવેલો છે, અને તેને પહેલા ફ્રાન્સીસ અને ૧૫૪૫ માં બાંધ્યો હતો, તેને એવો સુલુગારેલો હતો કે તે વખતે આખા યુરોપમાં તેનાં જોવા ખીજો કોઈ મહેલ ગણાતો હતો નહીં, અને હજુ પણ વરસાદલિસના મહેલ શીવાય ખીજા મહેલોથી ઉતરતો જણાય નહીં. એનો બાહારનો દેખાવ કાંઈ ઘણો ભવ્યકાદર નથી. તે સ્કુવેરની ત્રણ બાજુનો બાંધેલો છે. એ સ્કુવેરમાં પહેલા નેપોલીયને તા ૦ ૨૦ મી એપ્રિલ ૧૮૧૪ ને દીને તખ્ત છોડી એલબા જવા આગાઉ પોતાનાં જુનાં ગારડસ લશ્કરની આખેરનો સુનામતી, અને વળી પાછા નાહાસી આવ્યો ત્યારે તા ૦ ૨૦ મી માર્ચ ૧૮૧૫ ને દીને એજ જગ્યા પર લશ્કરની રીવીયું લીધી હતી. એની અંદરનાં ઓરડા ઘણી સરસ રીતે સુલુગારેલા, અને તે બધાની શીટીંગો એક ખીજથી જુદી જુદી રીતની બનાવેલી, તથા બધી ગમ ગીલીટ અને નક્કરીકામ અને ચીજથી ભરી લીધેલું છે; તેમાં ટેપેશટરી વરકચથી તો આખા ઓરડાની દેવાલો વતીક ભરી નાંખી છે. એ ટેપેશટરી વરકતી શું કીમત થયી જોઈયે તે જણતા સારું ૧૫૦૦ ફ્રાંકે ૧) ચોરસવારને હસાવે ગણી લેવી. એ મહેલમાં અસલથી પાદશાહો ઉનાળાનાં વખતમાં રહેતા આવેલા છે; તેમાં ત્રોજો નેપોલીયન પણ રહ્યો હતો; તેની રાંણી ઇયુજનીનો સુવાનો ઓરડો હજુ જમનો તેમ સુલુગારેલો રાખ્યો છે, તેમાં મેરી આંતવાનટને લીયાં (Lyons) શહેરનાં લોકોએ વખણાયલી રેશમની લુભામાંથી

શાડીનપર ભરેલી કુલ તથા તરાંહની ભરેલી ડરેપરી ભેટ આવી હતી તે આખા ઓરડામાં ઢાંગેલી છે, અને તે એટલી સરસ બનાવેલી છે કે હમા તારીફ કરી શકતા નથી. એ મહેલમાં નવાઇની ચીજોમાં ફ્રાન્સમાં પહેલી માડું જોવાની આરશી મેરી મેડીસીને વેનીશથી ભેટ આવી હતી તે છે; એ આસરે ૨ થી ૧૧ ફીટની છે. ખીજું એક કુંમર તદન ક્રીશટલ પથરનું બનાવેલું ઘણું જ કીમતી ગણાય છે; તેના ફક્ત હેડળાં દડાની કીમત ૧૦૦૦૦ ફ્રાંક કહે છે. એ શીવાય ધડીયાળો તથા ખીજ ઘણી કીમતી ચીજો ત્યાં જોવામાં આવે છે. એનો બાલ રૂમ પણ ઘણો સરસ સુલુગારેલો છે, અને તેની શીટીંગ પર જેવી તરાંહ છે તેવીજ તરાંહ પાછી જમીન પર હેડલ પાડેલી છે; એનો મોટો દાદરખી ઘણો જોવાલાયક છે, અને તે પરની પેન્ટીંગસ ત્રણસો વરસની જુની છે. એક ઓરડો તદન જાંચી પોરશલેનની રેડખીઓનો બનાવેલો છે, તે પર ફ્રાન્સની તવારીખની વીગતો ચીતારી છે. એ દરેક પલેટ બનાવવાને ૧૬) પૌંડ ખર્ચ ખેડા છે; અને તે લુકીશીનીપનાં વખતમાં બનાવ્યું હતું. ઇયુજને ગ્લાશની બારીઓ છે તેમાંની ૧) બારી ૧૦ થી ૫ ફીટનોનાં ૧૮૦૦૦ ફ્રાંક ત્રણ નેપોલીયને કીમત આપી તે ઉપર સખીઓ પડાવેલી છે. હીંયાં એક નાટક સારું જુદો ઓરડો કીયેટરની માફક બનાવેલો છે, તેનું ફરનીયર તદન જાંચી પીલી શેડીનનું છે. એ કીયેટર રૂમ ત્રીજા નેપોલીયને અને ૧૮૫૫ માં બાંધ્યો હતો. એ ઉપરાંત ત્યાં ખીજા ઘણાંક ઓરડાઓ જોવાલાયક છે.

એ જોઈને પાછા પારીશ આવ્યા હતા. આજે સાંજનાં ફોન્ટેનબ્લોથી સફારા પછા આવ્યા પછી અતરેની બોટાનીકલ ગારડન જોવા ગયા, જ્યાં ઘણાં ઝાડો જુદી જુદી જાતનાં ઉગાડી તે પર નામ લખે.

માં છે, પણ તે કાંઈ નવાઈનાં જોવાલાયક નથી. એજ આગમાં ઝુઆલોજીકલ કલેક્શન છે, જ્યાં ઘણાં સારા સંચલ છુટાં છુટાં અને માટી જગ્યા રોકનારા ખાંચાઓ અને ધર ખાંધીને જીવતાં જનવરો રાખેલાં છે; પણ એમાંનાં ઘણાં ખરાં સારાં જનવરો સને ૧૮૭૧ નાં શાલમાં પારીશને જરમને ઘેરા નાખ્યો, તે વખતે કાપી ખાધાથી હમણાં ઘણાં ઓછાં થઈ ગયલાં કહે છે. એમાં લંડન કરતાં ખીજાં કોઈ નવી જાતનાં જનવરો હમારા જોવામાં આવ્યાં ન હતાં.

આજે રાતનાં અતરેનાં વખણાયલાં નવાં ઓપેરા હાઉશમાં Robert le Diable નો ઓપેરા જોવા ગયા હતા. એ ઓપેરા હાઉશની ખરાબરી પારીશમાં શું પણ આખા યુરોપમાં કોઈ ખીજો ઠીવેટર હાઉશ નથી. એને ખાંધવાનું મને ૧૮૬૪ માં ત્રીજા નેપોલીયને થઈ કાંઈ હતું તે મને ૧૮૭૪ માં રીપબ્લિકિ તૈયાર કરીને ઊંધાડ્યું હતું. એ ૧૩૫૯૬ ચોરસ વાર જમીન રોકે છે, અને તેમાં ૨૧૫૬ માણસો બેસે એટલી જગ્યા છે, અને તેની ખાંધણીમાં ગામેગામનાં રંગીન પથરાનાં આખા થાંભળા, આખા સીડીનાં તપાઓ, તથા દેવાલો સુધળું ખાંધેલું છે. તે ઉપર ગીલીટ અને નકશીકામનો તો કાંઈ ઠાગજ નહીં મલે. એ સુધળું જાણે ખડું મોનાનું બનાવેલું હોય તેવી સરસ ગીલીટ કાંધેલી છે. લોકોને ખેડવાને ખેડકોના ૬ થડ ઘણું જ ભપકાદાર રીતે કાંધેલા છે, તેનો ગરાંડ રોર કેશ તદ્દન સફેદ સંગેમરમરનો. અને ઘણા જ સરસ રીતે ખાંધેલા છે. પણ એ સુધળામાં ઉત્તમ ત્યાંનો મોટો હાલ છે, જેનાં સરસ સુણગાર વીણે કાંઈ તારીફ કરી શકાતી નથી. એ હાલની બાહાર માટી અગાસી છે જ્યાં ઇલેક્ટ્રીક લાઇટ કાંધેલી છે, અને જ્યાંથી ૩ ડી લા. ઓપે-

રાનો મોહાલો સાંધો દીસે છે, જેમાં નજદીક નજદીક ઇલેક્ટ્રીક લાઇટનાં ફાનસો મુકેલાં હોવાથી તથા તે મોહાલો માટી હવેલીઓથી ભરેલો તથા રમતા ઘણાં પોહાળા અને ધરો એક સરખાં હોવાથી દેખાવ ઘણા જ રળીયામનો લાગે છે. એની બધી વીગત લખવાને હમે અશકત છઠ્ઠે પણ ગાઇડ બુકમાંથી કાંઈ હવાલ ઉતારીએ છે તે ઉપરથી તે કહેવો હોયો જોઈએ તેનો વીચાર કરી લેવો. “એ જ્યાં ખાંધેલું તે જગ્યા પારીશ શહેરમાં સૌથી મોંઘી કહેવાય છે, તે જગ્યાપરનાં ચારસોથી પાંતસો ધર વેચાતાં હઈ તે ભાંજી નાંખીને એ ઓપેરા ખાંધેલું છે. તેમાં ફક્ત જગ્યાની ચાર લાખ વીસ હજાર પૈડ કીમત આવી છે, અને એ ઇમારત ખાંધવા તથા સુણગાર કરવા પાછલ ચૌદ લાખ વીસ હજાર પૈડ ખેડા હતા. એનો પાયો નાખવાપર ઘણી મહેનત પડી હતી; કારણ થોડી જમીન ઓડી કે માંહેથી પાણી નીકળી આવવાથી રાત દીવસ સ્ટીમથી ચાલતાં સાત બુમખાઓ પાણી કાઢાડવા પાછલ કામે લાગા હતા, અને એ ઓપેરાને મલતાં ધરો એની આસપાસ બંધાવી મોહાલો સૌથી સરસ કાંધેલો હતો. એનાં ઠીવેટર રૂમમાં એક કુમર ૩૪૦) લાંછટોનું છે તે ઘણું ગંભીર લાગે છે. રોજ ૧૯૬) શીટ ઊંચો, ૧૭૮) શીટ પોહાળો, અને ૭૪ શીટ ઊંડો છે. એ રોજની પછવાડે બાલ રૂમ છે, તેનો એક છેડો એક મોહાડું જોવાની આરસીનો બનાવેલો છે, અને તે આરસીનો કાચ ૨૩) શીટ પોહાળો અને ૩૩) શીટ ઊંચો છે, જેને વાસતે કહે છે કે એટલા મોટા આરસીનો કાચ હજુ ખીજો બનાવ્યો નથી. લોકોને ખેડવાનાં પરાધવેટ ખેડકાનાં ચાર થડ કાંધેલાં છે, અને દરેક ખાકશની પાછલ એકડો છુટા આરડો આરામ લેવાને કાંઈ છે, જેથી તથા રોજ

ખણે મોટા હુવાથી તથા બેઠેલા છુટી છુટી સગવડથી ગોઠવ્યાથી જો કે એ એપેરા હાઉસ કુનયામાં સૌથી મોટોટો ગણાય છે, તેખી તેમાંની બેઠેલા ઇટલીના મીલન શે-હરને લા સ્કાલા La Scala અને નેપ-લસને સન કારલો San Carlo યાને આછી છે. એ ડીપેટરને મથાળે શીલીંગ પર ત્રાંખાનાં પતરાં જડી ચીતારો પાડેલા છે. એ ઇમારતની મોટાઈ માફક તેમાં ગાનારા તથા નાચનારા પણ ઘણાં મોટા ઉસ્તાદોછે, અને જો કે એ એપેરા હાઉસ હમેશાં લોકોથી ઘણો ખરો ભરેલો રહેછે; તોપણ તેનાં ખરચને ધસાડો પુરો પાડ-
— સર્જન ફ્રેન્ચ સરકાર દરશાલ ૮) લાખ ફ્રાંક પુરી આપેછે. તેનાં પેહેલા વરગનાં આરટીશોટ જેવાકે Good Tenor ના સાદવાલાને એક લાખથી સવા લાખ ફ્રાંક સુધી વરસાણુ મલેછે, અને નવા પી-સીએ ખતાવનારાઓને પેહેલી ચાલીસ રાત નાચ આલેછે તેનાં દર રાતનાં ૫૦૦) અને ત્યારપછીની દર રાતનાં ૨૦૦) ફ્રાંક સેઅ મલેછે. એની ટીકીટનો ભાવ વધતાંમાં વધતો ૧૫) ફ્રાંક અને આછામાં આછો ૭) ફ્રાંક સુધીનોછે; તોપણ ખરચ પુરો પડતો નથી એવા મોટા પગાર સાયના ગાનારાઓ તથા નાચનારાઓ મલીને આસરે ૨૫૦) માણુમો રાખેછે, તેમ ત્યાંની રંગમુખીની કસી તારીફ નહીં થાય એટલી સરચ વારા ફરતી મોટા ખરચે ખતાવેછે.”

તા ૦ ૨૩મી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં સુવ્રને મેહલ તથા ત્યાંનું વખ-ણાયલું મ્યુઝીયમ જોવા ગયા હતા. એ મેહલ તથા તેનીજ પાસે ત્વીલરીનો ખલી ગયેલા મેહલ મલીને એક ઘણોજ મોટો ચોક અંદર થયેલોછે. એ મેહલનો પે-હેલો પાયો સને ૧૭૪૧ માં પેહેલા ફરાન-શીશ નાખ્યો હતો, અને સને ૧૫૬૬ સુધી બંધાતો ચાલુજ હતો તેટલામાં એજ

વરસે ત્વીલરી મેહલનો પાયો ફોરીન ડી મેડીચીશ નાંખ્યો, અને બેહુ મેહલો મલીને એક ચોક (ધયાને કુવાડરેનગલ) કમી હતો. ત્યારપછીના પાદશાહોએ તે ઉપર માળો તથા ઇમારતો વધારયા કીચી હતી, તોપણ એક બાજુ ત્વીલરીની વચ-મનો એ સુવ્ર મેહલનો ભાગ બાંધવાનો રહી જવાથી હેલા નેપોલીયને તે ઉપર ૭) કરોડ ૫૦) લાખ ફ્રાંક ખરચીને તે ૧૮૫૭ માં પુરો કીધો હતો. એ મુજબ એ બે મેહલોને પુગ કરવાપર નજદીક ૩૦૦) વરસ લાગ્યાં હતાં. એ મેહલની બાહારની બાજુપર ફ્રાંસનાં વખણાયલા રાજપ્રકરણી ૮૬) શખ્શોનાં તથા અલ-કારીફી ૬૩) પુતળાં મલી ૧૪૯) મોટાં કદનાં પુતળાં મુકીને સણુગારેલાછે. એ બે મેહલ ૪૮) એકર જમીન, તથા નજદીક બેથી ત્રણ કુવાડરેનગ્યલર કોરટશો (ધયાને મોટા ચોકો) રોકેછે, અને તેથી કરી કુનયામાંનાં સરસ મેહ-લોમાનો એક ગણાયછે. સને ૧૮૭૧ ની તા ૦ ૨૪ મી મેને દીને કમ્યુનીશટોએ ત્વીલરી મેહલને આગ લગાડી તેની અ-દરનો કીમતી સામન તથા ૯૦૦૦૦) વેલ-મોની લાઇબ્રેરી સુધાં ખાલી નાંખ્યો હતો. તેનાં બે ભાગ પાછા બાંધાછે; પણ એક ભાગ જે ત્વીલરીની વારીની સાંમનોછે તે હજુ જેમનો તેમ રહેવા દીધેલોછે. સુવ્રનો મેહલ આગલનાં પાદશાહો વાપ-ડતા હતા, અને સને ૧૭૯૩ નાં શાલથી તેનાં ઓરડાઓ મ્યુઝીયમ દાખલ વપ-રાયછે; સુધ નેપોલીયને તેમાં જે વીંગ નવી વધારી તેમાં ઘણી ચીજો ઉપરાંત પેહેલા નેપોલીયને પુરોપ તથા ઇજીપ્તથી જીતી લાવેલી વખણાયલી ચીજો એ મે-હલમાં એકઠી કરીને વધારો કીધાથી તે એક મોટું મ્યુઝીયમ થઈ ગયુંછે. તેમાં વળી ફ્રાંસનાં લોકોએ પોતીકી પાસનો એકો કીધેલો સામન આપતા આવવાથી હમણાં

એ મ્યુઝીયમ તથા પીકચર ગેલેરી એટલી તો મોટી થઈ ગઈ છે, કે તેમાં હમાને અમથું જોઈને ચાલતાં સવારનાં ૧૧) થી તે સાંજનાં ૪) વાગા હતા અને તેખી સંધ્યું ઝડપથી ચાલીને જોતાંજ. ત્રીજા નેપોલીયન પછી રીપબ્લીક થઈ તેને લુવ્ર ના ખીજો ભાગ જે મહેલ ઘાખલ વાપડતા હતા, તે પણ મ્યુઝીયમ ઘાખલ વાપડવામાં લીધેલું, અને એ મુજબ મ્યુઝીયમને લગતા હમારા ગાઇડનાં કેહેવા મુજબ. ૭૦૦) ઓરડા એ મહેલમાં વપરાય છે. તે ઉપરાંત એક આખી રીંગ રીપબ્લીક હાશીય તથા અતરેનો ટાઉન હૉલ (Hotel de Ville) જે સને ૧૮૭૧માં કમ્યુનિસ્ટોએ ખાલી નાખ્યો હતો, તે ખીજો હમણાં બંધાયેલો તે તૈયાર થાય ત્યાંસુધી ટાઉન હૉલ ઘાખલ રાખેલો છે; તે ભાગમાં ખીજા ૨૦૦) ઓરડા કહે છે, એટલી એ ઇમારત મોટી છે. એ ઉપરાંત તે પર જે માળ કીધેલા છે, તેથી તેમાં ૬૦૦) ઓરડા હોય તેમાં કાંઈ નવાઈ જેવું લાગતું નથી. એનાં મ્યુઝીયમની જુદા જુદા દેશની જુદી જુદી કોરટસ કીધેલી છે, તેમાં ગ્રીક અને ઇજીપ્શીઅન કોરટોનો સંગ્રહ ઘણો મોટો છે. એ છેલી જગ્યામાં અમુલનાં ઇજીપ્શીનાં નજદીક ૪૮૦૦) વરસનાં બનાવેલાં જુનાં પુતળાં ઘણી સારી કારીગીરીનાં મુકેલાં છે; ખાત્રીની રામન અને એશીરીઅન કોરટોમાં થોડો થોડો સંગ્રહ છે. એ છેલી કોરટમાં ઇરાનના અમુલ મહેલોને લગતાં પુતળાં તથા ખીલારોકી અક્ષરોની તખ્તોઓ ઓરશી-ઘાખાદ તથા નોનીવેહ ઇત્યાદીથી લાવી મુકેલાં છે. લુવ્રનાં જે ભાગ છે. નવો અને જુનો, તે મેહુમાં શીલીંગો તથા દેવાલોપર નકશીકામ, પુતળાં અને ગીલીટ કામ કીધેલું છે; પણ જુનાં મહેલમાંનું ઘણું સરસ છે. નવો ખીજડીંગની પીકચર ગેલેરી ઘણી મોટી આસરે ૫૦૦) ફીટ ઉપરની લાંબી છે,

તેમાં તથા ખીજા મેસુમાર ઓરડાઓમાં વખણાયલા ઉસ્તાદોના હાથનાં ચીત્રો મુકેલાં છે, તે એટલાં બધાં એકઠાં કીધેલાં છે કે લંડન શહેરની કોઈ પણ જગ્યામાં એટલાં એકઠાં કીધેલાં નથી. તેમાં મહેલો નેપોલીયન, જે મુલકો જીતી લેવા ઉપરાંત તેમાંહેની કીમતી ચીજોને એકઠી કરવાનો ઘણો શાખીન હતો, તેણે યુરોપનાં બધા ભાગોમાંથી દેવાલોમાં જે જાંચો તસ્વીરો હતી તે લાવીને અહીં એકઠી કીધી છે, અને જોકે એમાંનો મોટો ભાગ જાંચો લાંચો તે રાજવાળાઓને તેની પડતી દશામાં પાછો આપ્યો તોખી એ સંગ્રહ ઘણો મોટો અને જે કીમતી થઈ ગયો છે. એની સખીઓનાં કીમત તો કોઈ ગણી શકશે નહીં; તેનાં ઘાખલા ઘાખલ એક તસ્વીર (The ascension of the Virgin) નાં છેલા એકઠીખીશનની વખતે એક અંગ્રેજે ૨૪૦૦૦) પૌંડ આપવાને કહયા, તોપણ તે વેચ્યો નહીં, એવી જાંચી તસ્વીરો હીંયા શહેકડો પડી છે. એ લુવ્રની પીકચર ગેલેરી હારખંધ એકમાંથી ખીજામાં જવાનાં લાંબા અને લાંબા ઓરડાઓમાં કીધેલી છે કે જે લંબાઇમાં ગણીયે તો અરધા મૈલની ઉપર (૧૦૮૦ વાર) લાંબી છે, તેમાં ૨૦૦૦) ઉપર સખીઓ મોટા કુખામાં વખણાઈ ગયલા ઉસ્તાદ ચીતારાઓનાં હાથની ચીતારેલી છે, એ ઉપરાંત ચીતારો રાખવા ખીજા અતી ઘણા ઓરડાઓ કીધેલા છે, જેમાં ૩૫૫૦૦) ઉપર ચીતારો મુકેલાં છે, જે પણ યુરોપનાં વખણાયલા ઉસ્તાદોનાં હાથથી છે. એ તસ્વીરો ઉપરાંત મ્યુઝીયમનાં ઘણાં ખરા બધા ભાગોનાં ઓરડામાં શીલીંગ ઉપર ઓઇલ પેઇંગો મોટાં ઉસ્તાદોથી એચાવી છે, અને એક એક વીગતનો સખી એક એક આખા ઓરડાનાં શીલીંગો ઉપર પાડેલી છે, જે ઉપર પણ અતી ઘણો ખરચ થયો જોઇયે. એક મોટો હૉલ જે અમુલ

જીનું લુપ્તરનો બાલ રૂમ હતો, ત્યાં ગો-બલીન (Goblin) ટેપેશટરી વરકની મુખીઓ (માણુસોની) એવાતો સરસ બનાવેલો મુકી છે કે જેને હમોને ટેપેશટરી વરક કરી જણાવતે નહીં, તો હમો તેને ઓપલ પેન્ટીંગ સમજીએ. એ ટેપેશટરીની એકેકી આરશીની કીમત પચાસ હજાર ફ્રાંક ઉપરનો છે. એજ હાલમાં અમુલ વખતનાં તાજોના આકારો તથા કીમતી મેવેરાતની તપખીરનો દાબડીઓ, અલાંમતનાં કાશકેટા, કીમતી પથરાનાં વાણે, ઇત્યાદીનો સંગ્રહ કીધેલા છે; એ બધા ઉપરાંત એક આખી વીંગ પુતળાંઓ સાથે રાખેલી છે, તેમાં પણ બેસુમાર પુતળાં ખરા ઉસ્તાદોને હાથનાં અથવા તેની ખીજી નકલ કરીને રાખેલા છે. એ આખાં મુઝીકમની બધી વીંગત હમો લખી શકતા નથી; પણ એટલું જ જણાવવું બસ છે કે આખા યુરોપમાં એ સૌથી મોટું ગણાય છે.

એ જોઇને અતરેનો એક આરટીશીઅન વેલ (ધયાને પાછપથી કીધેલા કુવો) જોવા ગયા હતા; એવા ચાર કુવા પારીશ શહેરનાં બે ભાગને પીવાનું તથા વાપરવાનું પાણી પુરું પાડે છે. એ કુવા સાથે એક જાતનાં સંચાથી જમીનની અંદર એક ઘણા મોટા પોકળ લોખંડોનો સલીયો આમે છે, અને તેને છેક જમીનની પતાળ સુધી (આસરે ૧૮૦૦ ફીટ) જડો લઈ જાય છે, ત્યારે અંદરથી એકું પાણીને ઝરો હાથ લાગે છે, જેમાંથી રાત દીવસ પાણી કુંવારાની માફક નીકળ્યા કરે છે. એવા જ કુવો હમો જોવા ગયા તેને “આરટીશીઅન વેલ ઓફ ધી ગરેનેલ” કરી કહે છે. એનો ઉપર એક મોટો મીનારો બાંધી તેનો વચમાં જ્યાં સુધી નોચેનાં ઝરાનું પાણી ઉરે છે, ત્યાં સુધીનો એક નલી રાખી છે, જેમાં પાણી ઉપર સુધી ચહીને પાણું ખીજીગમથી હેડે ઉતરી એક ટાંકીમાં એકડું થાય છે, અને ત્યાંથી

પછી નલોમાં શહેરને પાણી પુગે છે. એ કુવો ૧૮૦૦ ફીટ જડો, અને તેની ઉપરનો મીનારો ૧૧૪ ફીટ જાય છે. કોઈ વખતે શીયાળામાં એનું પાણી એ મીનારાનાં મથાલાંપરથી પણ ઉભાઈ જાય છે, એટલું જોરથી પાણી અંદરથી બહાર ઉરે છે, અને દરેક જોઈમાંથી બે લાખ ગ્યાલન પાણી મેલે છે.

એ જોઇને અતરેનું વખણાયલું ને-શનલ ગારડશનું વાળું લીલરી ગારડન-માં વાગવું હતું તે સાંભળવા ગયા. એ વાળું આખા યુરપમાં ઘણું જ સરસ ગણાય છે, અને લંડન એકઝીપીશનની વેલાએ એ બાબે સરત કરવાથી એ વાળું ઇંગ્લાંડનાં તથા ખીજા દેશનાં વાળાંઓથી સરસ ઉતરેલું હતું. અહીંયાં સારાં માણુસોને બેસવા સાથે ખુરશીઓ હારખંધ ડીયટરની માફક ગોઠવેલી છે. તે દરેક બેઠકનાં ૧૫ થી ૨૦ સેન્ટ (આસરે એક આનો) સુધી શી લે છે, જે પ્રમાણે કીધાથી લોકોને આવવાને સવલ પડે છે; નહીં તો કે ત્યાં બાગમાં ગાડીઓને આવવાનો હાકમ નહીં હોવાથી સારાં માણુસોને ઘણી મોટી ભીડમાં એ વાળું સાંભળવાને બની શકે નહીં.

તા ૨૪મી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં પારીશ શહેરને લગતલી દાટવાની જગ્યા જોવા ગયા હતા, જેને Cemetery of Pere Lachaise કહે છે. એ શીમેટરી અહીંયાં સૌથી મોટી છે, અને ત્યાં મોટાં માણુસોને ઘણાં ખરાં દાટવાં છે. પાદશાહી ખાંદાંન શીવાય બધા ઉમરાવો તથા કોઈ કોઈ પ્રીન્સો વતીક હીંયાં દાટલા છે. તેમાંનાં કોઈ કોઈ માન્યુ-મેન્ટશોના રચેલા ઘણાં સારાં અને જોવા લાયક છે. એ દાટવાની જગ્યા લોકોને વેચે છે અને તે ઘણી જમ માગે તેમ વધતો આછો ભાવ અપાય છે, તેમાં ગરીબ માણુસો જેઓ વેચાતી લઈ શકતા નથી (અને

તેવા બે તરતીઆંજશ ભાગ શહેરનો છે ; તેવાઓને Fosses Communes અથવા મોટા ખાડા ખણી તેમાં ૪૦) થી, ૫૦) જણાંની કોશીનો સાથે દોરે છે. કેટલાએક જણાં થોડો વખત સુધી જાણે બાડે લેતા હોય તેમ લે છે, તેઓનાં હાડકાં ૬૫ વરસ સુધી રાખીને પછી પેલાં કેટલામખશમાં એકઠાં કરે છે ; તેઓ પાસેથી જમ્યાનાં (૧૫૦) ફ્રાંક લે છે, અને ૫૦૦) ફ્રાંક જાથુકની જમ્યા રાખનારા પાસેથી લે છે, પણ ખચાં સાફ તેથી અરધી કીમત લે છે; અને વળી તે પણ જમ્યા ઘણી નાધલી આસરે ૨૨૦ શીટ સ્કુવેર જેટલી આપે છે. અને જો વોલટસ બાંધવા મોટી જમ્યા માગે છે તો ધારા પ્રમાણેની મલતી જમ્યા ઉપરાંત ૬૨ મીટરે (એક મીટર ૧૧ ફુટ સ્કુવેર શીટ થાય છે) ખીજા ૧૦૦૦) ફ્રાંક લે છે. એ સઘળી ઉપજ પારીશની મધુની-સીપાલીટી લે છે. જો સરકાર કાંઈની પખલીક પોર કરી દેવાયે છે તો સરકારને પણ ઉપર મુજબ પૈસા આપીને વેચાતી લેવી પડે છે. અહીંયાં ઘણીખરી પરાધવેટ વોલટસ છે, પણ જગા ઘણી મોંઘી હોવાને લીધે સાંકડી જમ્યા લઈને અંદર ઘણી જડી ખણી (કોઈ તો ૫૦ શીટ જડી) તેમાં અભરાધઓ બાંધીને પોતાનાં કુટુંબનાં કોશીનો રાખે છે, અને દરેક વોલટની ઉપર નાંધળું ચેપલ બાંધીને તેમાં કચ્ચો તથા શીટાનાં પુતળાં મુકે છે. માનશીઅર ડીયે જે હમણાં થોડુંક થયું મરણ પામ્યો, તેની વોલટ મોટી છે, તેમાં લોકોએ અતીઘણાં ફૂલનાં હારો તથા મામેન-રાશ ખોટાં ફૂલોનાં યુંકીને અંદરથી તેનો ચેપલ બધો ભરી નાંખેલો છે; સૌથી મોટી પોર એક કોઈ પ્રીન્સની છે, તે ઉપર એક લાખ બાર હજાર ફ્રાંક જમીન ખરીદવાનાં તથા ઉપર માન્યુમેન્ટ બાંધવાપર લાગા હતા. એવી રચના સાથની ૧૮૦૦૦) પોર હીંયાં કેટલાય છે, અને

અને ૧૮૦૪ માં એ શીમેત્રી જાધાડી ત્યારથી તે અત્યાર સુધીમાં એવી પોરોપર બધા મલી આઠ કરોડ રૂપિયા ખોડેલા ખીડો કરતી ગાંધડ બુકપરથી માલમ પડે છે. પારીશની એવી ૨૨) શીમેત્રીમાં ૬૨ વરસે ૪૩૦૦૦) માણસો દટાય છે.

એ જોઈને પાછા હોટલમાં આવી પારીશ શહેર બરાબર જોવા માફ ફરીથી આવવાનો વીચાર રાખીને બપોરનાં કલાક ૩-૫૦ મીનીટની ટરેનમાં ખેસીને ખેલ-જીમ્મ દેશનું પાયત્ર શહેર બરેશેલશ જે પારીશથી ૧૯૪) મેલ દુર છે ત્યાં રાતનાં કલાક ૧૦-૩૦ મીનીટ આવી પુગા હતા. રસ્તામાં આઠ વાગે ફ્રેન્ચ અને ખેલ-જીમ્મ વચેની સરહદ પસાર કરી હતી. Quevy નામના ખેલજીમ્મ સરહદનાં રે-શનપર બધા ઉતારેઓનો સામન કચરમ હાઉસવાલાઓએ જકાત માલ નહીં પસાર કરે તેથી તપાસ્યો હતો. હમાએ બરેશેલ-શનું ગરાંડ હોટલ (Grand Hotel de Bruxelles) જે બુલવાડ શેનટરલ (Boulevard Central or Anspach) માં આવેલું છે ત્યાં ઉતારો લીધો હતો.

તા ૨૫મી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં અતરેનું ટાઉન હોલ જેને અહીંયાં Hotel de Ville કહે છે તે જોવા ગયા હતા. એ ઇમારતનો બાહારથી બપડો ઘણો સારો છે, અને તેની વચમાં એક મોભાઈતો મીનારો બાંધેલો છે. તે ૩૬૪) શીટ જાયો છે, અને ત્યાંથી આખાં શહેરની વીધુ ઘણી સારી દીસે છે. એ ટાઉન હોલમાં બરેશેલશમાં જેટલા જણાં લગન કરે છે તે પોતે આવીને નોંધાવી જાય છે, નહીં તો કે પાછલથી તે બરાબર લગન થયલાં ગણાંતાં નથી. એનાં કાઉન-શીલ હોલમાં શીર્લીંગપર આંધલ પેન્ટીંગશ ઘણું સારું કીવેલું છે, તેમાં એક છાકરું બાંકું વળડે છે તે એવી રીતે પાડેલું છે કે

તમે તેની આસપાસ કોઇપણ બાજુપર ફરે ત્યાં તેનું 'મોહોડું' તમારી સાંઘે અને સાંઘે આવે છે, એવી કાંઈ કળાથી પાડેલું છે. લગનવાલા હાલમાં નકશીકામ થોડુંક છે તે તથા એક બે એરડા મારા મણુ-ગારેલા શીવાય (જેમાં 'ટેપેશટરીનું' કામ ધણું સરસ કાઢેલું છે) બીજું કાંઈ નોવાનું નથી. એ ઇમારત મોટી છે અને બાહારથી તેને નાધળાં નાધળાં આરકાં-એની અગાસી છે, તેમાં હારખંધ ઘણાં આખ્યાં કદનાં પુતળાં ઉભાં રાખેલાં છે.

એ જોઇને અતરેની પીકચર ગેલેરી નોવા ગયા હતા. એ ઇમારત પણ મોટી છે અને નોવા મેલે નવી બંધાઈને તૈયાર થઈ છે, એની સીડીઓ ૧૫) શીટ લાંબા સુગેમરમરનાં પથરની છે, તથા થાંભળા અને લાદીઓ પણ સુગેમરમરનાં છે. એમાં ચીત્રનો મારો સંગ્રહ વખણાયલા ઉસ્તાદ ચીતારાઓને હાથનો કાઢેલા છે, તથા તે-માનાં પીકચરોની કોઈ કોઈની ઘણી મોટી મોટી કીમતો આપીને લીધેલાં છે, તેમાં ફાપા એક લાખે એકજ પીકચર The Holy Family નું કોઈ Quinten Massy નું અને ૧૫૦૯ માં પાડેલું તેના આખ્યા હતા. એવાં કીમતી પીકચરોની ત્યાં રાખેલાં છે. એ પીકચર ગેલેરી અસલ શહેરનાં લોકોએ ઉભી કાઢી હતી; પણ અને ૧૮૪૫ માં તેઓ પાશ્વેથી ખેલજી-અમની સરકારે વેચાતી લઈ તેમાં બીજાં પીકચરો ઉમેરવાથી આખ્યા ખેલજીઅમ રેશમાં તે સરસ ગેલેરી ગણાય છે.

એ જોઇને Congress House ઇ-પાને પારલામેન્ટ બરવાનો મહેલ (Palais de la Nation) નોવા ગયા; એ જગ્યાની ઇમારત મોટી છે, અને તેમાં House of Representatives આ-મની મળા અને તેમના Senators એટલે વડીલા પોતાની મોટીગા બેસે છે. અહીંયાનાં લોકો ૧૩૨) જણાંને વકીલ

દાખલ અને ૬૬) વડીલા તરીકે ચુંટી કાઢા છે, જેમાં પેટેલાઓ ખીલસ તૈયાર કરીને પાછલા ધણીઓ આગલ મુકે છે, તેઓ તે પગાર કરે છે. પાદશાહ પારલા-મેન્ટ જાંધા છે તે વખતે બધા રૂપરી-મેન્ટરીવ હાઉસવાલા દીવાનખાનામાં એ-કલા થાય છે, અને ત્યાંજ પાદશાહ પણ પોતે તખ્ત મંગાવી બેસીને પાગલામેન્ટ જાંધા છે. હાઉસ ઓફ રૂપરીમેન્ટરીવવાલા મેમબરોને દર માર વરસે અને શેનેટર-શાને દર આઠ વરસે ચુંટી કાઢા છે, પણ તેમનાં સરનસીન અથવા પરેશીડનેટોને દરશાલ નવા ચુંટી કાઢા છે. હાઉસ ઓફ સેનેટમાં જમણી બાજુપર લીબરલસ (Liberals) (જેઓની હમણાં પ્રધાન ગ્રાલી) અને ડાબા હાથપર કનસર્વે-ટીવસ (Conservatives) અને વચમાં પ્રધાનોને બેસવાની જગ્યા છુટી રા-ખેલી છે. અહીંયાં અમલનાં પાદશાહોનાં તથા પેટેલા પાદશાહ લીઓપોલડ અને હમણાંનો પાદશાહ ખીજ લીઓપોલડની આખ્યાં કદની તમસીરો ઉસ્તાદોને હાથની ચીતારેલી છે. અને ૧૮૩૦ નાં શાલમાં અહીંયાંનાં લોકોએ હાલડનાં તા-બામાંથી છુટાપણું મેળવ્યું હતું, તે વખતે એ લડાઈ જીતનારાની મુખી પણ અહીં મુકેલી છે, જેને વાસતે ફૂટે છે કે રૈયતે તેને પાદશાહી આપવા કહી પણ પોતે ના પાડવાથી શાકશોખરગનો પ્રીન્સ લીયોપોલડ (જે આપણાં ઇંગ્લાંડનાં રાજ ચોથા જ્યોર્જનો જમાઈ થાય) ને પાદશાહી ડેડ્યો હતો. તેની પછી હમણાંનો પાદશાહ જે તેનો છોકરો થાય તેને અને ૧૮૬૬ માં તખ્ત ઉપર બેસાડ્યો. એ પારલામેન્ટ હાઉસનાં બારણાં તથા બારીઓ સઘળું સ્પેનીશ મેહુગની લાકડાંનું છે, તથા બા-રીઓપર મોટા કાચો જડી તેપર શહેરનાં આરમસ પાડેલાં છે. એ ઇમારત અને ૧૭૮૭ માં બંધાઈ હતી.

એ જોઇને પછી વીએર્સ મધુએ (Museum Wiertz) જોવા ગયા હતા. આસપાસ કોઇ મીઠા વીએર્સ કરીને એક મકરમ પણ ચીતાર પાડવામાં હુસીયાર ધણીએ પોતાનાં જેમ ધ્યાનમાં આપ્યું તેમ ચીતો પાડ્યાં હતાં, જેમાં ધણાં ખરાં પીકચરો ખુનરેણુ તથા લોકોને ડીખાવતાં તથા દોજખનાં, અજાણને લગતાં પાડ્યાં હતાં. તે સાથે કેટલાંક ખેડુંધાં નહીં મનાય તેવાં પણ પાડેલાં છે. એ ધણી અને ૧૮૬૫ માં મરતી વખતે આ ઇમારત તથા પીકચરો સરકારને આપી ગયો હતો, અને એ પીકચરો ધણાં સરસ હુનરથી પાડેલાં હોવાને લીધે સરકારે એની ઇમારત ફરકાર કરીને તથા વધારીને લોકોને જોવા સારું ખાલી મુકી છે.

એ જોઇને પછી અતરેનો કોડરલ જેને Ste Gudule et St. Michel કરીને કહે છે તે જોવા ગયા હતા. એ દેવલ અને ૧૨૭૩ નાં શાલમાં પચાસ વરસે બંધાઇ રહ્યું હતું. એ ૧૧૮ વાર લાંબું અને ૫૫ વાર પોહોણું છે, અને જોકે ધણું મોટું તોપણ કાંઈ ધણું મજબૂત નથી. એની પુલપીટ (પાદરોને વાંચેલ કરવાની જગ્યા) ધણાં જગ્યા લોકડાંનાં નકશીકામની બનાવેલી છે, એનાં હોલમાં ૧૨) સફેદ પથરાં મોટાં અને મુંદર પુતળાં મુકેલાં છે.

એ જોઇને પછી અતરેનું વખાણાપણું લેસ વરક (Lace work) જે એક જાતનાં બીણા દોરાનું વણેલું તથા તરાંહ પાડેલું કપડું આવે છે તે બનાવવાની જગ્યા પર ગયા હતા. બરેશલશનું લેસ વરક આખા યુરોપમાં ધણું વખાણાય છે, અને તેની સાચારણ કીમત ૧) વાર લાંબુ તથા ૧) કુટ પોહોણાંની ૧૦) પૌંડ ખેસે છે. એ બનાવવા સારું ૩૦૦) આરતો કામે લાગેલાં છે, જેઓને પેહેલાં કાગળ ઉપર તરાંહ લખને તેમાં ટાંચણીઓથી

આંધળાં પાડીને આવે છે તે મુજબ તેઓ ટાંચણીઓ આસીને તેની પરથી દોરા વીટાળીલખ જેમ મુંબાઇમાં કસબીદોરા કસબનું કાંમ ચુકે છે. તેમ એક લેસપર ૪૮૦૦) કુકડીઓથી કામ કરે છે, અને એટલું તો બીણું વણે છે કે તેથી આંખને આડખણુ પણ થતી હશે. લેસનું કામ બનાવતાં એક આરતને છ માસ લાગે છે.

એ જોઇને અતરેનો પેલેસ ઓફ જસ્ટીસ (Palace of Justice) ઇનસાફ કરવાનો મહેલ જોવા ગયા હતા. એ મહેલ બંધાઇને નજદીક તૈયાર થવા આવ્યો છે; તે ઘણાં જ મોટા અને તેની હલરણી પણ ધણી જામી છે. તે આઠ-એક જમીન રોકે છે અને તેની પર બાંધવાનો ખરચ પાંચ કરોડ ફ્રાંક થશે. એની આંદર એક મોહોટા હોલ અને આઠ કોરોટા ઉપરાંત ખીજા ધણાંક આરડા છે; તથા ઉપર જવાની છેક હેઠળથી એક જ આખી સીડી ૧૭૧) તપાની કીધી છે, અને ઉપરનો મીનારો ૧૦૩) મીટર ધ્યાને ૩૩૫) ફીટ જાય છે. એ હોલ ૧૪) વરસ થયાં બંધાય છે અને હજુ ખીજાં ચારથી પાંચ વરસ તૈયાર થતાં લાગશે. એનો બાહારનો દેખાવ ઇરાનનાં પરશીપોલીશ મહેલનાં પરચુટણ ભાંગોની તસવીરો જોઇએ તેને મલતો આવે છે, અને સધળું કામ ધણું મોટું અને મજબૂત બાંધેલું છે.

એ જોઇને પછી બરેશલશ શહેરનાં મોટા મોહોલાઓમાં ફરયા હતા. એ શહેર ધણું મોટું છે અને તેમાં આસરે ચાર લાખ આદમીની વસતી છે; એનાં મોહોલાઓ ધણાં મોટા, મોટા અને મકાઇદાર તથા ઘરો પણ ધણાં મોટાં હારબંધ બાંધેલાં છે. એનો એક મોટો રસ્તો બે મૈલ લાંબો છે, અને તેની હેઠળથી શેન નદી આવ્યા રસ્તો પસાર કરી એક છેડથી બીજે છેડે નીકળે છે; તેથી

તેનું નામ બુલવાર ડી શેન કરી આ-
પેલું છે. અહીંયાંનાં ધરમાંથી રમતાનાં
જતાં લોકોને જોવા માટે એક નવાઈ
જેવી ગોઠવણ રાખેલ છે, તે એમ કે ધરની
ખારીની બાહાર મોઢાડું જોવાની બેથી
ત્રણ આરશીઓ એવી રીતે ગોઠવેલી
હોય છે કે તેની અંદર ચોરડામાંથી બેઠાં
બેઠાં રમતાનાં જતાં આવતાં લોકોને પોતે
તેને ઘીસવા વગર જોઈ શકે છે. ખીજું
એક નવાઈનું એ જોઈું કે નાથળાં ના-
થળાં ગાડાંઓમાં સામન ભરી કુતરાં ધો-
ડાની માફક જોડીને તેઓ પાસે ધસ-
ડાવે છે, તેમાં એક કુતરાંવાલાં ગાડાંમાં
આસરે દસ મોટાં કુખનાં વાસણો ભરેલાં
હોય છે. કુતરાંને ધોડા માફક ધણું કરીને
આગલ જોડીને ધસડાવે છે પણ વળી કોઈ
કોઈ કુતરાંને ગાડાંની હેઠળથી જોડી ગા-
ડાંનાં પાછલા ભાગમાં સંકળ નાંખી તેમ-
ખી ગાડું ધસડાવે છે; અને માણસ સાથે
રહે છે, તે ગાડું (જે જે પૈડાંનું હોય છે)
ઉઠલાઈ નહીં જાય તે સાથે પાછલથી
તેના બે ડાંડા અમથો ધરીને ચાલ્યા
કરે છે. કોઈ ગાડાંમાં બે અને કોઈમાં
ત્રણ કુતરાં જોડે છે અને તેમાં ત્રણથી
ચાર માણસો બેસે છે. કુખવાલાં ગાડાંનું
માણસ જ્યારે કુખ લોકોનાં ઘરમાં આવવા
જાય છે, ત્યારે પેલા કુતરાં પેલાં ગાડાંની
ચોકી કરે છે અને કોઈને હાથ લગાડવા
દતો નથી.

તા ૦ ૨૬ મી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે
સવારનાં કલાક ૮-૧૦ મીનાં આગગાડી-
માં બેશીને બર્મિન્ગહામ નીકળેલા નવ
વાગે આન્ટવર્પ (Antwerp) કરી
બેલજીઅમનું ખીજું વખણાયલું શહેર છે
ત્યાં પુગા, અને ત્યાંનાં હોટલ ડી. લા-
યુરેનમાં ઉતર્યા હતા. એ શહેરમાં રૂબન
(Ruben) કરીને વખણાયલા ચિતારાનો
જનમ થયો હતો, અને તેની યાદગારીમાં
એ હોટલની સામેનાં ચોકમાં તેનું ખરે-

નજનું પુતળું મુકેલું છે. તે જોઈને શંક
આગસ્ટાઇન (St. Augustine) નું
દેવલ જોવા ગયા, જેમાં વાઇનડાઇક,
રૂબન તથા ખીજા ક્રીસ્ટીઆન ચિતારા-
ઓને હાથનાં પાડેલાં ઉમદા ચિત્ર મુકે-
લાં છે. એ દેવલ કાંઈ ઘણું જોવા લાયક
નથી; પણ એનો પુલપીટ લાકડાંની ઉ-
મદા નકશીનો બનાવેલો છે, અને શંક
આગસ્ટાઇનને એક દુનીઆ રૂપનાં દડાઉપર
બેસાડેલો છે, તેથી જાણે દુનયામાં બધે એ
કરી આવ્યો હતો એમ બતાવે છે, તે જોવા
લાયક છે. હીંયાંથી નીકળેલા શંક એન્ડ્રુ (St.
Andrew's Church) નું દેવલ જોવા
ગયા. એનો આલટર ઘણો સારો અને
જોવા લાયક છે. તે આખો સંગેમરમરનો બા-
ંધેલો છે, અને તેની બાજુપરથી સંગેમરમરનાં
થાંભળાઓ ગોઠવેલા છે, તથા મથાળે
કરાઇશટની ધોરનો આકાર પાડેલો છે, અને
આશમાન ઉપર ફરેલાઓ પાડ્યા હોય
તેમ છેક મથાળેથી મોટાં પુતળાં પાડેલાં છે.
તે ઉપરાંત આલટરની બાજુપર પણ શેટા-
નાં આખાં કદનાં સંગેમરમરનાં પુતળાં
ઉભાં રાખેલાં છે. એનો પુલપીટ પણ ઘણો
સરસ લાકડાંની નકશીનો બનાવેલો છે; અને
તેની હેલ શંક પીટર એક મોટાં બેસીને
માછલી જાલમાં પકડે છે, તથા તેની રૂબરૂ
કરાઇશટ સાંખી આવેલો ઉભો છે. તે સંધ્યું
આખા કદનું ઘણું સરસ રીતે બનાવ્યું છે.
પુલપીટ ઉપર મહડવાનો સીડીઓ પરનાં
કોટરા ઉપર જાત જાતનાં પંખેરાં બેસાડી
ઘણાં સરસ કોતરેલાં છે; એ પુલપીટ ઘણો
મોટો છે અને જો કે તે નાથળા નાથળા
કટકાઓનો બનાવેલો છે; તોપણ જાણે કે
એક જ બેલોડમાંથી બનાવ્યો હોય તેમ
લાગે છે. એ દેવલમાં ચાર મોટાં સંગે-
મરમરનાં જુદા જુદા આલટરસ ગોઠ-
વેલાં છે.

તે જોઈને પછી મુજ પલાનટીન
મારીટથ (Musée Plantin More-

દુકાન) કરીને અતરેનું વખણાયલું પીકચર ગેલરી તથા મ્યુઝીયમ છે તે જોવા ગયા. એ સુધળું મ્યુઝીયમ આગલ કોઈ પલાન-ટીન કરીને હીયાં વખણાયેલા છાપાખાનાં-વાણે હતો, તેનાં ઘેરમાં એકઠું કીધેલું છે. તે ઘણી સને ૧૫૭૯માં તેમાં રહેતો હતો. ત્યારપછી તેના મારીટશ કરી જમાઈના હસ્તકમાં તે ગયું, અને તેણે પલાનટીન મારીટશનું નામ ધારણ કીધું હતું. તેની પછી એ મેલાવડામાં તેનાં વારસો ઉમેરતા આવવાથી પાછલથી તેમાં સંઘ્રહ ઘણો સારો થયો હતો. તેમાં તેનાં સંઘ્રાઓ તથા દીખાંઓ બનાવેલાં તે તથા છાપેલી જીની ચોપડીઓનો સંઘ્રહ રાખ્યો છે; તે ઉપરાંત અમુલનાં વખણાયેલા ચીતારા રૂબિન, વાનગાઇક ઇત્યાદીનાં હાથનાં ખીન્ન ધણાં પીકચરો, જીની જીની ચોપડીઓ, અમુલનાં લખતો, ઇત્યાદીનો ઘણો મોટો સંઘ્રહ કીધો હતો. તે સને ૧૮૦૦નાં શાલ સુધી એ કુટુંબવાળા કરતા રહ્યા. પછી બંધ પાડી તેનાં છોકરાંઓ ગીરદશીને લીધે સને ૧૮૭૫માં તેમાંથી વેચવાને શીર કરતા હતા; પણ આણું મોટું સંઘ્રહ પાછું જમાવવું મુશ્કેલ પડે કરીને મ્યુ-નીશીપાલીટીએ અમમથી નામની કીમત પચીસ લાખ ફ્રાંક ડેરવીને તે વેચાણું લીધું, પણ તેની ખરી કીમત તો એથી અતી ઘણી વધતી ગણાય છે. અહીંયાં એક પાઆનો જોઈ તેને બે ગમથી વળડવાની કીધ મોરડ કીધેલી છે, તથા દરાખને એક માડવો જોયો, જેનાં વલાથી એ ધરની એક બાજુ ભરાઈ ગયું છે અને તે પંદરમી સદીનો રાખેલો છે એમ કહે છે.

એ જોઈને પછી અત્રેનો ટાઉન હાલ (Hotel de Ville) જે ગરાંડ પ્લેસ (Grand Place) માં આવેલો છે તે જોવા ગયા. એનો દેખાવ ઘણો ભવ્યદાર અને મીનારો સરસ રીતનો બાંધેલો છે, પણ અંદરથી હાશીશનાં મોરડા તથા

તેમાં એનટવરપ શહેરને લગતા તવારીખનાં થોડાં એક પેન્ટીંગશહે: પણ તે કાંઈ ઘણું જોવા લાગેક નથી. એનાં આગળા ભાગમાં બે બાજુનાં મડખામાં બે માલ કરી તેનીપર થાંભળા ખડા કરીને છાપર કીધેલું છે; પણ વચ્ચેનાં ભાગપર ખીન્ન તણ માળ મહડાવી જેમ ઉપર જતું જાય છે તેમ મોકડું કરતા જઈ છેક જમી-નથી ૧૮૦ ફીટ જાયું બાંધેલું છે, તેથી એનો દેખાવ ઘણો સોભે છે. એ ઇમારતની લંબાઈ આસરે ૨૭૯ ફીટની કહે છે, અને તે સને ૧૫૬૧ થી ૬૫માં બંધાઈ હતી. એ ટાઉન હાલની પડાસમાં એક મોટા-લામાં ૧૩) મી સદીનું એક ઘેર હતું-સલામત છે, તે જોયું હતું. એ ઘેર છેક માંડી હાલતમાં આવી ગયલું છે; પણ તેનો ઘણી જે ઘણો પૈસાવાલો છે, તે તેને અમુલની બાંધણીનાં નમુનાં દાખલ રાખવા સારું ભાંજ નાખીને પાછું બાંધ-તો નથી. એ ઘેર જેમ અહીંયાનાં ખીન્ન ઘેરો છે તેમ ઉપરથી છેક અણીદાર બનાવે-લું છે, તે જાણે કે દેવલનો ઘાટ હોય તેમ લાગે છે.

ત્યાંથી નીકળેલા શુટ પાલશનાં દેવલની પાસે માઉન્ટ કેવનરી કરીને જગ્યા છે તે જોવા ગયા હતા. હીંયાં હુત્રથી એક ના-ધળો ડુંગર બનાવી તેમાં ઘ્રોશ કીધો છે, અને તેનો અંદર દોજખનો આકાર બ-નાવી જાણે માણસો આતશમાં બલતાં હોય તેમ લાકડાનાં કોતરને મુકેલાં છે. એક બાજુપર કરાઇશટની તેજ માફક પોર બનાવી તેની જાલીની બારીઓ કીધી છે; તે બારી આગલ પડદાની પાછલ બાહારથી બે સીપાહીઓ ચોકી કરતા હોય તેમ ઉભા રાખેલા છે, જેઓ જાણે કરાઇશટ અંદર દોડેલા છે, તેને જોયા કરે છે કે રખેને એને કોઈ ઉઠાવી લઈ જાય, અને જેમ કરાઈ-શટની તરફવાળા બોલે છે તેમ તે આશમાન પર નહીં જાય તે સારું ખાસણું ઉપર શીલ

પણ મારેલું છે તે તથા ધોરની અંદર ક-
રાઈશનનાં પુતળાંને મુગધં દાખલ મુકેલું છે, એ સઘળું લોકોને ખતાવી કહે છે કે આ-
ટલી જપતી છતાં. પણ કરાઈશન કોઇને
જાણ્યા વગર પાછો જવતો યદ્ય આશ-
માન ઉપર ગયો હોતો. એ ઉપરાંત ત્યાં
ધણાંએક શેઠાનાં પુતળાં હારખંધ રસતાની
આસપાસ તથા ધાસનાં ખેતરોમાં ગોઠ-
વેલાં છે, જેથી તેનો દેખાવ ધણો સારો
લાગે છે. એ જોઇને પછી એની જ પાસેનું
શેઠ પાલથનું દેવલ જોવા ગયા હતા.
એ દેવલ અંદરથી સારું સણુગારેલું છે,
અને તેનાં દરેક યાંભલા આગલ એકેકું પુ-
તળું આપ્યાં કદનું શેઠાનું ઉભું રાખેલું છે.
એ દેવલ, અને ૧૬૨૧ માં બંધાઈ તૈયાર
થયું હતું અને તેમાં થોડાંએક સારા પેન-
ટીંગસ જોવા લાયક છે.

ત્યાંથી નીકળેલા Antwerp
Konin Klyk Menseum જોવા ગયા,
જ્યાં ધણાં સરસ પીકચરોનો સંગ્રહ કી-
ધેલો છે, તેમાં રૂબેન, વાનડાઇક, વાન,
ઇક, અને ડેવીડ તીનીયર તથા એવાજ
નામીઆ ચીતારા અને ખીજાઓની આ-
સરે ૬૫૦) તસવીરો ચીતારેલી મુકેલી છે,
જે ધણી ખરી એ શહેરનાં દેવલોમાંથી
લાવી અહીંયાં અસલ જાનેશટરી હતી, તે
કાઢાડી નાંખી એકડી કીધી છે. તેમાં રૂબેન
જે મુરશીમાં જન્મણાઇ ગયેલો છે તેનાં
હાથનાં સાંધી સરસ પીકચરો ધણાં રાખે-
લાં છે, એમાં કરાઈશનને લાકડાંપર ખીલા
ઝાકી મારી નાંખ્યો ને તે પરથી હેડ ઉ-
તારયા પછીની સખીઆ ધણીજ સરસ
કેહેવાય છે. એની અંદર કરાઈશનની સાથે,
જે એ ચોરોને એમજ કશીકાઇ કીધા
હતા, તેઓનાં મોઢાડાં તેઓને થતી ધ-
જથી ધણાંજ કલવાયલાં પાડેલાં છે
તથા તેમને રીખવનાર ધણી ખુની જેવો
પાડેલો છે. કરાઈશનનું મોઢાડું જાણે તેને
આદાની મેહરથી કાંઈપણ કુખ થયું નહીં

હાય પણ પોતાનાં નસીબને આધીન થઇ
શાંતપણે સહન કરતો પાડેલું છે. તેની હે-
ઠળ મેરી મેગેલન કરી એક ચોરન જાણે
કરાઈશનને એક ધણી ભાણે ભાડે છે તેને
કાલાવાલા કરતી હાય તેમ પાડેલી છે, તથા
કરાઈશનની માય મેરી અતીધણાં ગમમાં
પાડેલી છે. એ સઘળું જાણે આમિદુખ બ-
નવું હાય તેથી તેના પરથી જોનારને લા-
ગણી થાય છે. એવાં ધણાંજ થોડાં પીક-
ચરો આપણાં જોવામાં આવે છે. એક
ખુદરતી બાહારનો દેખાવ (લેનડરકેપ) કોઈ
Hobemer કરીને ચીતારાએ પાડેલો,
તેનાં ૪૦૦૦) પૌંડ આપીને સરકારે વે-
ચાવું લઇ અહીંયાં મુકેલું છે, અને એવા
ખીજા કીમતી પીકચરોનો સંગ્રહ કીધેલો
છે. હીંયાં એક જણ જેને હાય તદન
નથી અને જે વગર હાયનો જનમેલો છે,
તે ધણીને પગે કરીને ધણી સારી તસવીરો
ચીતારતાં હોએ જોયો હોતો. એનું નામ
F. Mocus કરીને છે. તે પોતાનાં બે
પગ જાણે પોતાનાં બે હાય હાય તેમ
એક પગમાં રંગની રેકેખી ધરી ખીજા
પગનાં અંગુઠામાં પીછી પકડી તસવીર
ધણી મેહેલાધથી પોતાની સાંમે મુકેલી
ઇશલ (Easel) પર એચતો હોતો.
એ ધણી હોમોને પોતાને ઘેર ખીજા
તસવીરો પોતે પાડેલી દેખાડવા સારું
લઇ ગયો હોતો; તે વખતે પોતાનાં
ગળવામાંથી પગે કરીને કુખી કાઢાડી
પગેજ તે બારણામાં ખોસી બારણું ઉઘ-
ડ્યું, તથા ખુરશી ઉપર બેસી પગે કરીને
પોતાનાં માથાપરથી તોપી ઉતારી હતી,
અને હોમોને ખીજા પાડેલી તસવીરો
પડદા ઉઘાડીને દેખાડી હતી, જે જોઇને
હોમો અજયબ થયા કે વગર હાથનાં મા-
ણ્યો પણ આપું કરી શકે છે.

એ જોઇને અમેનો વખણાયેલો કેદીડરલ
(Cathedral of Notre dame)
જોવી ગયા હતા. એ દેવલ આપ્યા

નેધરલાંડમાં સૌથી મોટું અને ગોઠીક આરકીટિક્સમાં ઉત્તમ ગણાય છે, તે ૭૦૦૬૦) સ્કુવેર ફીટ જગ્યા રોકે છે, અને એનેથી મોટાં ખીજાં ફક્ત ત્રણ દેવણાં યુરોપમાં કહેવાય છે, તેમાં એક કોલોનનું (૮૭૦૦૦), ખીજું લંડનનું શેંટ પોલનું (૧૦૯૦૦૦), અને ત્રીજું રોમનું શેંટ પીટર (૨૧૨૦૦૦), સ્કુવેર ફીટનાં છે. એ બાંધવાનું અને ૧૩૫૨માં પેટ્રેલાં શરૂ કર્યું હતું અને તેમાં વારાફરતી ઉમેરા કરતાં કરતાં છેક અને ૧૬૧૬માં પુરું કર્યું હતું; તે દલામોટ કાંધ એ દેવલ વખણાયલું નથી, પણ તેની અંદર રૂપિયાનાં બે પીકચરો, જે તેનાં માસટરનીય સૈધી સરસ ગણાય છે તે મુકેલાં હોવાથી છે. એમાં એક Descent from the Cross તથા ખીજું Elevation of Christ કરાધશ્યનું મુડક કરોશપરથી નીચે ઉતારીયું તે તથા પછીથી તે આશ્વાસનપર ચઢીગયો તે બાબદનાં છે; તે નેપોલીયન બોનાપાર્ટે તે શહેર જીત્યું ત્યારે ફ્રાન્સ મોકલાવી દીધાં હતાં; પણ જ્યારે એ હાર્યો અને પારીશ શહેર પંચમેલ રાજ્યોનાં એકઠાં લશ્કરના હાથ ગયું, ત્યારે એ અને ખીજા એવી એવી ચારી લાવેલી ઉત્તમ ચીજોને તેમની જગ્યા એ મોકલી આપી હતી. હમે માંબળ્યું છે કે તે વખતે અંગ્રેજ સરકારે વેસ્ટમીનસ્ટર એબી ટ્રાઈ એમાંનું પેટ્રેલું પીકચર જો આપેતો તેની કીમતમાં એ પીકચર કરતાં પણ એક મીટર જોયો (૩૯ ઇંચ) ટગલો મોનાનાં શાવરેનોનો થાય તેટલા આપવા કહયા છતાં પણ તે પીકચર આપવાને નાં પાડી હતી. એ પીકચરો ઉપરાંત એક ખીજાં નાધણાં પીકચરમાં કોઇનું 'મોહોડું' પાડેલું છે તે ધણું સરસ છે અને તેની ઘાઘાડી તથા માથાનાં બાલ ખરેખરા હોય તેમ લાગે છે, તે પણ નેપોલીયન ઉચકી ગયો હતો અને તેની ફરેમ જે સોનાંની હતી, તે કાઢાડી લઇને તેને બદલે પીત-

ળની મુકી હતી; તેપણ પાછું અહીંયા આવેલું છે. એ પીકચર સંગેમરમનાં પચ-૨૫૨ કોઇ ઇંચલી અને પાડેલું છે; પણ તેને લાવ લઇજવ કરતાં એક ગમથી ફાટીને પથરને તરડ પડી છે. એ પીકચરોનાં આ-૨૬માં વરજીન મેરીનું પુતણું છે, તેને અત્તીધણી રીતે મણુગારેલું છે અને તેનો પોશાક જાંચી શાડીન તથા જરીનો કી-ધિલો છે; પણ એ પોશાક તો સાધારણ રોજનો કહેવાય છે અને જ્યારે સરખસ માં બાહાર કાઢાડે છે, ત્યારે તેનો પોશાક જવરાતોથી જડી લીધેલા કરે છે. તેની કી-મત વીસ લાખ ફ્રાંકની કહે છે. એ દેવલ-નો કોએર છે, તેપર કરાધશ્યની તથા તૈની-મા મેરીની જીંદગીની વીગતો લાકડાં-માં કોતરેલી કીધી છે; અને જો કે તે બધી આખાં લાકડામાં જ કોતરી છે, તોપણ તે એવી સરસ છે કે છેક અંદરથી તેમાં માણસો ઉભાં હોય તેમ દીસે છે, એવાં (૩૬) કોતરકામ હારખંધ મુકેલાં ધણાં જોવા લાયક છે. અહીંયાનો પ્રલપીટ પણ ઘણી ચારી નકશીનો લાકડાંનો બનાવેલો છે અને તેનાં ચાર થામળા દાખલ એરીઆ, યુરોપ, અમેરીકા, અને આફ્રીકાનાં દેશનાં રેહવાસીઓનાં પુતળાં ઉભાં કીધાં છે.

એ મધ્ય જોઇને પછી મુએલોજીકલ ગારડનથ જોવા ગયા હતા; એને વાસતે હમેએ ઘણી ગમથી માંબળ્યું હતું કે એ જોવા ખીજો સંગ્રહ કેડે નથી; અને જો કે એનો સંગ્રહ ઘણો સરસ છે, તોખી લંડન શહેરની એવી ગારડનની બરોબરી કરી શકશે નહીં.

એ જોઇને પછી અતરની ગોરીઓ જોવા ગયા. એ ગોરીઓ પેટ્રેલા નેપોલીયને બં-ધાવી હતી, અને તેમાં (૧૦૦૦) વાહાણો રહી શકે એટલી જગ્યા કીધેલી છે, જ્યાં ઘણાં વાહાણો ઉભેલાં હતાં એ જોયાં હતાં. એ ગોરીમાં પાણી દરીઓ જે અહીંયા આસરે ૩૬ મૈલ દુર છે, ત્યાંથી નહેર

આદીને લાંબાછે અને તે ઉપર કરોડો રૂપિયા ખર્ચ થયેલો હતો; પણ અહીંયાં વાહાણોનો આવજવ મોટો હોવાથી તે ઉપર લેવાતા ખુટાળી ઉપજથી શ્રીડી જવાને લીધે થોડાંએક વરસ થયાં ખુટો લેવા કાઢાડી નાખ્યોછે. એ દેશ માથે મુખ્યધના વેપાર પણ સારો હોવાથી ત્યાંથી ધણાં વાહાણો દરશાલ હીંયાં આવજવ કરેછે. એ શહેરનો વેપાર આગલ સોલમી સદી મુઘી ધણાજ મોટો હતો, અને આખા યુરોપમાં કોઈપણ શહેર (વેનીસ મુઘાં) એની બરોબરી કરી શકતું હતું નહીં, પણ એ શહેર રાન્યદો હસ્તક શાહ નશાહ પાચમા મારક્કશનાં વખતમાં ગયું ત્યારે ત્યાં ધરમનાં મતફેરમાં હજારો લોકોને મારી નાંખવામાં આવ્યા, જેથી મોટો ભાગ ધ'ખ'ડ તથા ખીજ દેશમાં નાસી ગયો અને એની વસતી જે ૧૨૫૦૦૦) માણસોની હતી તે ઓસરતી ઓસરતી ૪૦૦૦૦) પર આવી ગઈ, પણ તે નેપોલીયન મેનાપારટનાં હમતકમાં આવ્યા પછી તેણે ગોદીઓ બાંધી તથા હાલ્ડ દેશનાં લોકોએ જે શેલ્ડ (Sheldo) નદીનાં મોહોડાંપર કીલ્લા બાંધી અહીંયાં આવતાં વાહાણોને અટકાવતા હતા તે કીલ્લાઓ નેપોલીયને ભાંગી નાંખી પાછો ચેહેવાર ખીલવ્યો હતો, તે આસતે આસતે વધતાં સને ૧૮૪૯ માં જ્યાં ૧૫૪૪) વાંહાણો ૨૪૨૦૦૦) ટણ વજનનાં બારામાં આવ્યાં હતાં તે સને ૧૮૭૮ માં વધીને ૪૫૧૦) વાહાણો ૨૦૮૩૦૦૦) ટણનાં થયાં હતાં, તથા વસતી પણ વધીને હાલ ૧૭૦૦૦૦)ની ગણાયછે.

એ પછી શહેરમાં ફરતાં જોયું કે થોડા રસ્તા જે મોટા અને જ્યાં મોટી હવેલીઓ બાંધેલીછે તે ધણાં સરસ અને સફાઈદાર રાખેલાછે, પણ બાકીનાં મોહોલાઓ સાંકડા અને કચરાથી ભરેલાછે. લોકો પોતાનાં ઘરમાંથી કચરા કાઢાડીને

મોહોલાનાં રસ્તામાં ધગલા નાંખેછે તેથી તથા વરસાદ આવવાથી રસ્તાઓ ધણાં ખરાબ થઈ ગયા હતા. હમે યુરોપનાં ખીજાં શહેરોમાં ફર્યા છીએ ત્યાં કેડે પણ એવા નજીસ રસ્તાઓ દીઠા નથી. અહીંયાંનાં ગરીબ લોકો લાકડાંનાં જોડા પેહેરેછે તથા લોકો મેહનતુ હોવાથી કપડો ધણાં જુજ દીમેછે. અન્ટવર્પ તથા બ્રક્સલસ બેલજીઅમ દેશમાં આવેલાંછે. ત્યાં ખીજો લીઆપોલડ પાલ્શાહજે જે સને ૧૮૬૫ માં તેનાં બાપ પેહેલા લીઆપોલડની જગ્યાપર તખ્તસીન થયો હતો. બેલજીઅમ દેશ આસરે ૧૧૨૩૫) ચોરસ મેલ વીમતારમાંછે, અને તેની વસતી સને ૧૮૭૮ ની ગણતરી મુજબ ૫૪,૭૬,૬૬૮) માણસોની કેહેવાયછે, તેમાંનો મોટો ભાગ રોમન કેકોલીક પંથનાંછે. પ્રેટિસ્તનટ આસરે ૧૫૦૦૦) અને ચાલુદી ૩૦૦૦) છે. એનું બરકર મલાહની વખતે ૪૩૦૦૦) આદમીનુંછે પણ લડાઈની વખતે ૧૦૩૦૦૦) મુઘી વધી શકેછે. રાજનું મેહેમુલ દરશાલની સાડા દશ કરોડ રૂપિયા, અને ખર્ચ પણ નજદીક તેડેલાજછે, તથા કરજ નજદીક છ અબજ રૂપિયાનુંછે. એ દેશનાં લોકોની માલમલણ નીચલી લાટીન લાઈનો જે એક અમુલનાં “મોક” (મહાધારી)એ જોડી કાઢાડીછે તે પરથી માલમ પડેછે :—

Nobilibus Bruxella Viris, Antwerpia Nummis Gandavum laques,
Formosis Bruga puellis Lovanium
Doctis, gaudet Mechlinia stultis.

એનો તરજુમો નીચે મુજબ છે :—

બ્રક્સલસ અમીરજનદાઓને સાહે, એન્ટવર્પ પૈસા સાહે, ગેહનટ ફાંસીનાં દારડાં સાહે, બ્રજીઅ ખુબસુરત છોકરીઓ સાહે, લુવેન શીખલા આદમીઓ સાહે, અને મેલીનસ બેવકુફો સાહે વખણાયલુંછે”
“ગેહનટને ફાંસીનાં દારડાં સાહે વખણવાનું કારણ એ છે જે એ ગામનાં

લોકો પોતાનાં ગજકરતાનો માંમે હમેશાં હુલડ કરતા હતા, તેમાં જ્યારે હારી જતા ત્યારે માફ માગવા માટે ગળામાં દારડાં નાંખી પોતામાંથી જુદા અને વડા-ઓને ષોકલતા હતા. તેમ મેલીનશ ગા-મમાં એક વખતે ત્યાંના દેવલનાં મીના-રાનો કાચની આરીમાંથી ચંદરમાનો ઉભસ દીસતો હતો તેને લોકો આગ સમજી તે પર જુખાથી પાણી નાખવાની તૈયારી કીધી તેથી તેઓને બેવકુફનો ખેતાબ આપ્યોછે.

તા. ૨૭મી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં કલાક ૭-૨૦ મીનીટની ટ્રેનમાં એન્ટવર્પથી નીકળીને હાલંડનાં પાયતજ એમસ્ટરડામ (Amsterdam)માં કલાક ૧૨-૩૦ મીનીટે આવી પુગા, અને ત્યાંનાં ખાધખલ હાટલમાં ઉતરયા હતા. તે ખાદ અતરેના પાદશાહનો મેહલ જોવા ગયા હતા. એ મેહલ સને ૧૬૪૮ માં ટાઉન હાલ દાખલ ૮) લાખ ફ્લોરીન ખર્ચાને બાંધ્યો હતો. (ફ્લોરીનની કીમત નજીક એક રૂપિયા બરાબર અથવા અંગ્રેજી ૧) શીલીંગ અને ૮) પેન્સનીછે.) ફ્લોરીનને હાલંડમાં ગીલડર કરીને કહેછે. એ મેહલ એમસ્ટરડામ શહેરમાં સૌથી સરસ ગણાયછે. એની લંબાઈ ૮૮) વાર, પોહાળાઈ ૬૯) વાર, અને એના મીનારા-ની જાંબાઈ ૧૮૭) ફીટછે. એ મેહલ ને-પોલીયન ખાનાપારટનો બાઈ લુઈ નેપો-લીયન જે હાલંડનો પાદશાહ થયો હતો તેને રૈયતે સને ૧૮૦૮ નાં શાલમાં રહેવા સાથે આપ્યો ત્યારથી પાદશાહી મેહલ થયો હતો. તે મોહાલામાં આવ્યાથી તેની આસપાસ કાંઈ બાગ નથી; તથા બાહારથી એક સાધારણ ધમારત હાય તેમ દીસેછે, પણ અંદરથી ઘણાં સારાં સજુગારેલોછે, અને એના મોટા હાલ જે તલ્લ સંગેમરમરનાં પથરનોછે તે આખા પુરાણમાં સૌથી મોટાઓમાંનો એક ગણાયછે.

તેની જાંબાઈ ૧૦૦) ફીટ, લંબાઈ ૧૧૭) ફીટ, અને પોહાળાઈ ૫૭) ફીટછે. એની બાજુ-ઓપર દીવાલોમાં નક્સીકામ તથા પુતળો અંદરથીજ સુધલાં સંગેમરમરનાં પથરનાં કો-તરેલાંછે, તથા તેજ મુજબ આખા મેહલનાં ઘણાખરા ભાગમાં હેડળથી નજીક ૧૨) ફીટની જાંબાઈ સુધી પણ બધે સંગેમરમર જડી લઈ તે ઉપર ફ્લો, માલુસો, જનાવરો વગરેની ઘણી સરસ નક્સી કીધેલીછે. એ મેહલનો પાયો ૧૩૬૫૯) થાંભળા જમીનમાં ડાટી તે ઉપર બાંધેલોછે. એમ કરવાનું કારણ એકે એમસ્ટરડામનું આખું શહેર તો થું પણ હાલ્ડ દેશનાં બીજાં ધણું-ખરાં શહેર દરીઆની સપાટીથી નીચેછે. (એ મુજબ કુનયામાં બીજે ફોપણ દરીઆની સપાટીથી હેડળ શહેર વસાવેલાં નથી) હવે એ દરીયાને અટકાવવા સાથે જે બાજુપર દરીયો આવ્યોછે ત્યાં મોટા મોટા પુશતા બાંધી લીધાછે અને પાણીને ઉભા જતાં અટકાવ્યુંછે, પણ જમીન જે પોખી રેતી તથા ચીકણી મતોડીનીછે તેમાં પાયો અમથો રહે નહીં તેથી થાંભળા દાટીને ધરો બાંધવાની ફરજ પડેછે, તથા દરીઆનું પાણી કાઢાડી નાખવા સાથે શહેરની વચ-માંથી નહેરો બાંધી લીધેછે જે વોટ વહેવાર પણ સારો ચાલેછે, અને ઘણુંખરા મોહા-લાઓ તેની આસપાસ બાંધેલા હોવાથી જણે એમસ્ટરડામ શહેર આખું પાણી-માં બાંધેલું હોય તેમ લાગેછે. એ કેનાલોને લીધે એ શહેરનાં ૯૦) ટાપુઓ બની ગયાંછે, અને તેઓને એકમેક સાથે જોડવા સાથે ૩૦૦) પુલ બાંધ્યાછે. કોઈ કોઈ દ્રુરે તો ૧૪૭) ફીટ પોહાલીછે, અને તેવી ત્રણ મોહાટીમાંથી બીજી નાધળો નહેરો આસપાસ ફૂટીછે, જે આસરે ૭૦) ફીટ, અને તે બધી નો પેરાવો ૯) મૈલનોછે જેની આસપાસ બહુ બાજુપર મોટા રોપી રસતા અને ઘર આવેલાં હોવાથી દેખાવ રાણુકદાર લાગેછે. પાદશાહી મેહલ જોઈને પછી

રીક્ષ (Rijks) નું મધ્યમીયમ નોવા ગયા હતા, જ્યાં વખણાયલા ઉસ્તાદોને હાથનાં પીકચરોનો જમાવ કીધેલો, તેમાં રામધાન્ટનાં સૌથી સરસ Night's watch & Syndics કરીને મીત્રોએ. એ મીત્રો અને ૧૬૪૨ માં અને ૧૬૬૧ માં એણે પાડ્યાં હતાં. એ પીકચર ગેલેરી હાલ'ડ દેશમાં સૌથી સરસ ગણાય છે, અને તેમાં આસરે ૫૫૦) પીકચરો ધણાખરા સ્વદેશી ઉસ્તાદોને હાથનાં પાડેલાં છે, જેમાં ઉપર જણાવેલા રામધાન્ટ ઉપરાંત વાન્દેર હેલસ્ટ, (Vander Helst) મીરેવેલ્ટ (Meerevelt) ઇત્યાદિ છે.

એ જોઇને પછી ઇંગ્લંડનાં ક્રીસ્ટલ પેલેશનાં જેવા ઉપયોગમાં આવવા સારું Industrial Palace જેને Paleis Voor Volksvlijt કરીને ડચ ભાષામાં કહે છે તે જોવા ગયા હતા. એ લોખંડ તથા કાચનો બાંધેલો છે, તેની લંબાઈ ૧૩૮) વાર, પોહાળાઈ ૮૮) વાર, અને ઝીનો ચુંબજ ૧૮૭) શ્રીટ જગ્યા છે. એ ચુંબજની હેઠળનાં દીવાનખાનામાં ૮૦૦૦) ગ્યાસની બત્તીઓથી લાઇટ કરે છે, તથા તેમાં ૧૨૦૦૦) માણસો બેસી શકે છે. અહીંયાં કોનશરટ, તથા એકઝીબીશન વારા ફરતી ભરે છે. એ મહેલ અને ૧૮૬૪ માં નવ વરસે બંધાઇને તૈયાર થયો હતો, જે પર પંદર લાખ ફ્લોરીન ખર્ચ થયો હતો. એ જોઇને અતરેની મુએસિજીકલ ગારડન જોવા ગયા હતા, જ્યાં જીવતાં જનાવરોનો ધણો સારો સંગ્રહ કીધેલો છે, અને તે યુરોપમાંનાં સૌથી સરસમાંનું એક ગણાય છે.

એ જોઇને પછી એમસ્ટરડેમ શહેરમાં ફરી આગ્યા હતા. અહીંયાંનાં રસતાઓ કાંઈ ધણાં મોટા નથી અને ઘેરો સાંકડાં તથા ધણાં જગ્યા છે. ઘરોનાં પાયા પાણીવાલી તથા પોમ્મી જમીનમાં નાંખ-

વાથી ધણાં મોટા ખર્ચો થાય છે, તેથી જમીન થોડી રાકીને માળો વધતા બાંધે છે. ધણાંખરાં ઘરોનાં દાદર સાંકડાં છે તેથી ઘરોમાં સામન લઈ જઈ નહીં શકાયથી તેવાં ઘરોને છેક મયાળેથી એક નાધળી “કરેન” રાખે છે, જે વેળે બારી-ઓમાંથી મોટો સામન લે છે. ઘરોનાં મથાળાઓ એન્ટવર્પ અને બ્રુસેલસનાં ઘરોનાં મથાળાં માફક અણીદાર કીધેલાં હોય છે. એ શહેરનું “બાર્” મોટું છે, અને તેનાં ડંકાની બાંધણીથી પાણી શહેરમાં આવતું અટકાવે છે. તેમાં મોટાં ૧૦૦૦) વાહાણો રહે એટલી જગ્યા છે. એ બાર્ જ્યાં એમસ્ટરડેમ નદી મુખડર મી (Zuider Zee) દરીઆમાં પડે છે તે ભાગના દરીયાંની ઓંચમા ખતાવેલું છે. એમસ્ટરડેમ શહેરની વસતી સને ૧૮૮૦ ની સેનસસ મુજબ ૩૧૭૦૨૧) માણસોની છે, અને તેમાં ચાહુદીઓની વસતી પણ સારી છે. હીરા કાપવાની બાબદમાં એ શહેર જે વખણાયેલું છે તે એ ચાહુદીઓથી છે. અહીંયાં આપણી રાણી પાસે જે કોહીનુર હીરા છે તે પણ કાપ્યો હતો. આજે મનીવાર હોવાથી ચાહુદીઓ કામ કરતા ન હતા તેથી હમોથી હીરા કાપવાનું કારખાનું જોવાને બન્યું નહીં. એ શહેરનું નામ એનો પેહેલો વસનાર એમસ્ટરડેમનો કોઈ લોડ હતો જેને ડામસ અથવા પુરણી બાંધીને પાણી અટકાવ્યું તેથી એમસ્ટરડેમ ડેમ નામ પરથી એમસ્ટરડેમ થયું છે. એમસ્ટરડેમનું લોક જીનદાર પીવાનો ધણો શાખ રાખે છે, અને તેને લીધે રાતનાં રસતાઓ પર મોટો મોટો ગીત તથા ધોંગ કરતા ફરે છે, અને તે મુજબ આજે રાતનાં પણ બે વાગા સુધી રસતામાં લોકો જુમ બસાડા માર્યા કરતા હતા, અને હમારી સાથે હોટલમાં ખીજ દેશનાં લોકો જે ઉતરેલા હતા તેઓ પણ એવી ફરીયાદ હમોશાની કરતા હતા. પાણીની જગ્યામાં શહેર આ-

જવાથી અહીંની જગ્યાની હવા કાંઈ સારી અને તનદરેશત નથી, અને ખુંધ ની-કળી આવવાનો મરજ ધણી સાધારણ છે. હમોએ જોયલા ખુંધા મરદ તથા સ્ત્રીઓ આ દેશમાં જોયાં તેટલાં ખીજી ગમ કું જોયાં નથી. હમો એન્ટવર્પથી હોલંડ દેશમાં આવ્યા ત્યારથી કું એતીવાડી ધણી જોઈ નથી, પણ બધે ચારાનું ધાસ ઉ-માડેલું છે. બધી જમીનનો ભાગ ધણીપરે પાણીને લીધે એતીવાડીમાં વપરાઈ શકાતો નથી, પણ તેને સાફ બધે ગટરો બાંધીને તેમાં તે પાણી વહે છે અને તેની નહેરો અણીને પાછું બાહાર કાઢાડી નાંખે છે. એ સાફ પવનચક્રીઓ ધણી બાંધેલી છે, જેથી ગમે ત્યારે જુઓ ચલાવીને ને-હેરમાં પાણી બાહાર કાઢાડી નાખી શકે છે. જ્યાં આફ પાણી હોય છે ત્યાં કાંઈ થતું નથી, પણ નદીનું પાણી જેની જમીનની સપાટીથી જંચું હોય છે તેથી ભીનાયલી જ-મ્યાપરથી પાણી કાઢાડી નાખીને એતીવાડી કરે છે. હમેશાં પાણી ગમે એટલું (વરસાદ નહીં પડે તોપણ) મલવાથી તેની જમ્યાપર પાક ધણું સરસ ઉતરે છે. હોલંડનાં લોકો મોટા વેપારી ગણાય છે અને એ લોકોને આપ-ણે વલંદને નામે સ્માળખ્યે છીયે. હો-લંડનાં બધાં ગામોમાં નહેરો અણી એક ખીજી સાથે જોડી નાંખવાથી વેપાર સારો ચલાવવા ઉપરાંત જમીનમાંથી પાણી એકું કરે છે, અને એની પુરણીઓને દર વરસે સમારવી પડે છે તે ઉપર આસરે સાહ્ય ભાખ રૂપિયા ખર્ચ થાય છે. એ મુજબ નહીં તપાસ ગમે અને ડેમસ ફાટી જાય તો શહેરો પાણીમાં ડુબીને ખરાખી યઇ જાય. એ પુરણી ભાગે તે વખતની ધાસ-તીનો વીચાર કરવો હોય તો એમાંની એક મોટી પુરણીની હેડળ ઉભા રહીને તેની પેલી ગમ દરીઆના માળ આપણું માયાંની ઉપર ૧૬) થી ૧૮) શીટ જંચા ઉઠાળા મારે છે તે સંબળવાથી મીલમ

પડે. એટલી જમીન અહીંયાં દરીઆની સપાટીથી ૧૬) શીટની ઉપર નીચી છે, અને તે જોવાથી એ ડેમ લોકોની કેલવત છે કે “આદાએ દરીઆ બનાવ્યો અને હમોએ કીનારો બનાવ્યો” તે ખરો કરે છે. એની મોટી નહેરો ૬૦) શીટ પોહાળી અને ૬) શીટ જાડી છે, અને તેમાંનાં પા-ણીની સપાટી તો જુનું પણ કાંઈ ગમ નહે-રનું તળીયું પણ જમીનથી જંચું રહે છે. કેટલીક જમ્યાપર પાણીનાં સરોવર બનેલા હતા, તેની આસપાસ નહેરો અણીને પાણી કાઢાડી નાંખી તેની જમીનપત કામમાં લે છે. એ શહેરનો વેપાર ધણી મોહોટા છે, અને આજેની યુરોપનાં ખીજાં મોહોટાં વેપારી શહેરોનો બરાબરી કરી શકે છે. અંગ્રેજોએ હીંદુસ્થાનમાં પગ પેસારો કીધો તેની આગમજ એ વલંદ લોકો સીવાય યુરોપનાં કોઇખી ખીજાં દેશવાલો પુર્વ તરફનો વેપાર કરતો હતો નહીં. ડેમ લોકોને ત્યાં આજની કોઈ હોય છે તો તેનાં ઘેરનાં બારણાપર તેની તખીયત વીશે કાગજ ચોટાડે છે, જેથી ખબર લેવા આવનારાઓને અંદર જવાનું કારણ નહીં હોવાથી ઘરનાં લોકોને તેથી આજ-રીની માવજત કરવામાં અડચણ પડતી નથી. એ લોકોનું હારલેમ કરી ગામ છે ત્યાં છોકરાંનો જનમ થાય છે, તો તે જ-ણાવવા સાફ કાગજપર લખી તેને લાલ રેશમની શીટ લટકાવી બારણાં ઉપર ટાં-ગે છે, તથા દોસ્તોને તે વખત કેક અને વાઈન પાય છે. અહીંયાંનાં દેવલોનાં મીના-રાપરનાં ધડીયાળોનાં ઘાંટ દર બ કલકે વાગે છે તેમાં ઘુંગરા મુકલા હોવાથી સ્ત્રી-પેરાનાં તથા ખીજી રાગો હમેશ વાગે છે. ડેમ લોકો ઘેરબાર ધણું મુઘડ અને સાફ રાખે છે. એ લોકો કમાઈને રોજગારથી હાથ ઉઠાવી લે છે ત્યારે આસપાસનાં દેશ-માં મજના નાધળા બંગલા બાંધી બાગો કરી તેમાં રહે છે, અને તેવા બંગલાઓને

તરફ તરફનાં નામો આપેછે, જેમકે Lust en Rust, (Pleasure and Repose) સુખીત આરામ, Wel Twreden, (Well content) સંતોષ, Mijn Genoegen, (My satisfaction) મારી તૃપ્તિ, Mijn Lust en Leven, (My pleasure & life) “Friendship and Sociability” દાસ્તી ને મીલનસારી, “Joy with Peace” નીરાંતભરી ખુશી, “Large enough,” કુશદેહ “Without care,” બેજાનલી ઇત્યાદી. હોલ્લંડ દેશમાં જ્યાં જ્યાં ત્યાં પવન મકીઓ ધણી દીસેછે, અને તેથી કરીને આનાજ દલવાનું, લાકડું વેહેરવાનું, તમાકુનાં પાતરાં કાપવાનું, કાગળ બનાવવાનું, ઇત્યાદી કારખાનાં ચલાવેછે; પણ અગતનું કામ ઉપર જણાવવા સુખ્ય હેઠાણની જમીનમાંથી પાણી કાઢાડી નાખવાનું એનેથી લેછે. કોઈ કોઈ પવન મકીઓ ધણીજ માહોટી આસરે ૬૦) ફીટ ઊંચા સડની હોયછે. એમસ્ટરડામ શહેર હોલંડનું પાચતમ્મ છે. હાલનો હોલંડ દેશનો પાદશાહ ત્રીજો વીલીયમ અને ૧૮૪૯ માં તખ્ત ઉપર આવ્યો હતો. એ દેશ ૧૩૦૦૦) ચોરસ મૈલ વીસતારમાં છે, અને એની વસ્તી ૪૦૩૭૦૦૦) ની કહેછે, જેમાં એ પંચમાઢિસ ભાગ રોમન કેટોલીક તથા ૭૦૦૦૦) યાહુદીઓ છે. એ દેશના એશીઆમાં સંસ્થાનો માહોટાં છે, તેમાં જાવા, સુમાટ્રા, બોરનીઓ, સીરીબીય, ઇત્યાદી સુખ્ય છે, અને જેનો વીસતાર ૬૬૦૦૦૦) ચોરસ મૈલનો તથા વસ્તી ૬૩ કરોડની છે. એનો સરકારી આવક (સંસ્થાનોની નહીં ગણતાં) આસરે સાડા નવ કરોડ રૂપિયાની અને ખરચ તેથી કાંઈક વધારે થાય છે. એનું કચ્છ અને ૧૮૭૯ માં આસરે ત્રણ કરોડ રૂપિયાનું હતું. એનું લશ્કર હોલંડમાં ૬૪૦૦૦)નું અને સંસ્થાનોમાં ૩૯૦૦૦) નું મલી

૧૦૩૦૦૦) છે, તથા બડાઈનાં ૧૧૪) બારકશો ૫૦૦) તોપોનાં હથેથાં તેમજ રાખેછે. અહીંયાનાં ધારાનો વહીવટ રૈયતે ચુંટી કાઢાડેલા ૧૧૯) જણાં ચલાવેછે, પણ પાદશાહની પોતાની પ્રીવી કાઉનશીલ સાથે સાત પ્રધાન પોતેજ ચુંટી કાઢાડે છે તે તથા રેટ કાઉનશીલનાં ખીજ ૧૪) મલી પાદશાહને મદદ તથા મલાહ આપેછે. તા. ૨૮ મી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે સવારનાં કલાક ૭-૨૫ ની ટ્રેનમાં એમસ્ટરડામથી નીકળેલા રાતનાં કલાક ૭-૩૦ પારીશ શહેરમાં આવી પુગા, અને કોનટ્રીનેટલ હોટલમાંજ પાછો ઉતારો લીધો હતો.

તા. ૨૯મી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે રાતનાં પાલેસ ડી ઇનડસ્ટરીમાં ઇલેક્ટ્રીક એક્રીપીશન ઊઘાડેલું છે તે જોવા ગયા હતા. આગલ હમાએ પારીશમાં એવી રીતનું એક્રીપીશન અધુરું સુકધું હતું તે આજે ખરાખર ફરીને ઇલેક્ટ્રીક લાઇટથી જોયું. તેમાં છેક માટી રાશની (Revolving light) કે જેની સાંઝે ઊઘાડી આંખે આંપણે જોઈ નહીં થકીયે તેથી તે છેક બીણી બતી (કોપરેલની ટમબલરમાં ખાલીએ છીયે તેટલી) સુખીની ત્યાં વીજલીની લાઇટો કીધેલી હતી. વીજલીની બતીથી ત્યાં ધણાં જણાંઓનાં ફોટોગ્રાફ પણ પાડતા હતા, અને આપેરા હાઉસ જે એ જગ્યાથી ધણો દુર છે, ત્યાં ગાવાનું ટેલીફોન વાટે એક ઓરડામાં સંભળાવતા હતા. એ ઉપરાંત ખીજ સંસ્થાઓ વીજલીનાં જોરથી ચલાવતા હતા.

તા. ૩૦મી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે હીંયાંની માટી કુકાન યાંડ મેગેઝીન ડ. લુવર (Grand Magazines du Louvre) કરીને છે તે જોવા ગયા હતા. એ કુકાન લુવર મેહલની સાંઝે આવેલી છે, અને તેની ધમારત આખા માહોલા જે-

ટલી માટી છે, તેમાં રાજનાં ૨૫૦૦) માણસો કામ લાગે છે, જેઓને લાવ લઇ જવ કરવા સારું ૬૦) ધોડા તથા ગાડી-ઓ રાખેલી છે, અને તે ઉપરાંત સામન ઘેરઘેર ધરાકોને ત્યાં મોકલાવવાને ખીબ પથ ગાડી ધોડા છે. એ દુકાનમાં ટાંચણીથી તે આપ્પા ધરનાં ફરનીચર સુધીની ચીજો છે, તથા ધરાકોને માળા ઉપર લઇ જવા સારું હાઇડ્રોલીક લીફ્ટ રાખેલી છે, તથા તેઓને તરસ લાગે ત્યારે દારૂ તથા સોડાવાટર મફત આપે છે. દરેક બાબતની ચીજોની જગ્યાએ છુટ્ટી છુટ્ટી કરીને તે ઉપર ઓરતોને લગતી જીનસોપર ઓરતો અને મરદોને લગતી જીનસોપર મરદોને જાણે જુદી જુદી દુકાનો હોય તેમ રા-જલાં છે જેઓ પોતાને હસ્તકના માલના જવાબદાર રહે છે. માલ વેચે તેની નોંધા તરત કરવા સારું મેહતાઓ હારખ'ધ ટેબલોપર તૈયાર રહે છે, અને સંઘળું જેમ આપણે કહીએ તેમ પાછલથી ઘેર બરોબર પોહાંચતું કરી આપે છે. ખુરશી તથા કો-ચોની લાઇનીંગની ફેશન હમણાં ફરવાઇને સાટીન તથા મખમલને બદલે ધરાંની ગલીઆઓ તે ઉપર જડી લેવામાં આવે છે, અને હમણાં તેના અપ ધણો નીકળયો છે એમ ત્યાં સાંભળ્યું હતું.

એ જોઇને પછી એનાં જેવીજ ખીજી માટી દુકાન બો માર્ષ (Au Bou Marche) કરીને ૩ રૂ બેગ (Ru du Bag, 135) માહોલામાં છે તે જોવા ગયા, જ્યાં ઉપલી દુકાન મુજબ સંઘળો સામન વેચાય છે. એમાં ૨૬૦૦) માણસો કામ લાગે છે, અને સામન મોકળવા ૧૫૦) ધોડા ગાડી રાખે-લા છે. વરસ દાહડે એ દુકાનનાં મેનેજરનાં કોહેવા મુજબ ૫૦) કરોડ રૂપિયાનો માલ વેચાય છે, અને એટલા વેચાતો હોય તેમાં કાંઇ નવાઇ નથી; કારણ કે જે ૨૬૦૦) માણસો અહીંયાં કામ લાગે છે તેઓનો અમથો પગાર જો મહીને દાહડે ૩ ૬૦)

(જે કાંઇ અહીંયાં ધણું નથી) એજ ગ-ણીયે તોપણ વરસ દીને તેમના પગાર દા-ખલ ૧૮૭૨૦૦૦) રૂપિયા થાય છે; તે ઉપરાંત તેઓને સારું ગાડી ધોડા તથા બપોરનું મફત ખાવાનું તથા માટી દુ-કાનનું ભાડું, સામનનાં રોકાનું બ્યાજ સૌ ગણતાં હતા ધારીયે છીયે કે ધણો મોટો ખર્ચ થવો જોઇયે. તે કાહડવા તથા નફો કરવા જ્યારે આટલી માટી રકમનો માલ વેચાય ત્યારેજ કાંઇ કમા ઇ કરાય. એવી માટી દુકાનો આપ્પા ધ-રાપમાં છે નથી. હતા ગયા ત્યારે જો કે “કુલ શીક્ષન” ન હતી અને મોટા લોકો બાહાર નીકળી ગયલા હતા, તોપણ જાણે કે મિજો હોય તેટલી ભીડ એ બિહુ દુકા-નોમાં આલુ હતી.

તા ૦ ૩૧મી આગસ્ટ ૧૮૮૧—આજે સાંજનાં પારીશ છોડી જઇયે છીયે તેથી એ શહેરને લગતી થોડીએક હકીકત (Statistics) અતરે ખીડેકરની ગાઇડ બુક પરથી જાણવાનોગ ઉતારી લીધી છે. પારીશ શહેર ૩૦૧૧ મૈલ જગ્યા રહે છે, અને ૨૧૧૧ મૈલ ષેરાવામાં છે. એમાં ૩૦૦૦) માહોલાઓ ૫૪૦) મૈલ લ'મ-બાઇના છે; શહેરમાં ૬૫,૦૦૦) ઘરો, ૮૦) સ્કુવરશ અથવા ચોક, ૨૮) પુલ, ૮૦) દેવલો, અને ૩૫) થી ૪૦) ના-ટકશાળા તથા ૨,૦૦૦) ઉપરની જાહેર નીશાળો છે. એની વસતી સને ૧૮૭૭ ની ગણતરી મુજબ ૧૯,૮૮,૮૦૬) માણસની છે, તેમાં મોટા ભાગ રોમન કેટોલીકનો છે. ૮૭) ટકા લોકો વાંચી લખી શકે છે; વ-રસ દહાડે શહેરમાં ૫૫,૦૦૦) જનમ અને ૪૮,૦૦૦) મરણ થાય છે, તથા ૧,૧૬૦૦૦) માણસોને ધરમ ખાતે પાળે છે. ષેરનાં આ-કરો દાખલ એક લાખ માણસ કામ કરે છે, અને ૪૫૦,૦૦૦) માણસ કારીગર છે, જે દ-રકને ૩) થી ૬) ફરંક અને કોઇ કોઇને ૨૦) ફરંક રોજનાં મહે છે. સને ૧૮૭૮નાં શા-

જામાં એ શહેરની આવક ૨૫,૪૮,૩૭,૧૩૨) ફ્રાંકની થઈ હતી અને ખર્ચ પણ નબળીક તેટલોજ હતો, તેમા કેલવણી આપવા પાછલ ૧,૦૪,૦૦,૦૦૦) ગરીબોને પાળવાપર ૧,૩૫,૦૦,૦૦૦) જાહેર રસ્તાઓપર ૧,૫૪,૦૦,૦૦૦), રસ્તાઓની લાઇટ પાછલ ૭૮,૦૦,૦૦૦) ગટરો પાછલ ૭૫,૦૦,૦૦૦), અને પોલીસ પાછલ ૨,૦૦,૦૦,૦૦૦) ફ્રાંક વરસ દીને ખર્ચે છે. આવકમાં ઝારાકી પરના, વેરાનાં (૧૨,૦૦,૦૦,૦૦૦), જમીન તથા કુતરાનાં કરનાં (૨,૫૦,૦૦,૦૦૦), મારકશિનુ ભાડું (૧,૧૩,૦૦,૦૦૦), પાણીની કુમપનીના (૮૯,૦૦,૦૦૦), અને ગ્યાસ કુંપનોનાં (૮૫,૦૦,૦૦૦) ફ્રાંક ઉપજે છે. વરસ દીને ૪૦,૦૦,૦૦,૦૦૦)નો અનાજ તથા વાઇન શરૂ ખર્ચે તેમાં (૯,૬૦,૦૦,૦૦૦) બાલન સ્પીરીટ, ૩,૦૦,૦૦૦)ટલુ પાંખી, (૧,૬૦,૦૦૦) ટલુ ગોશ, ૪૦,૦૦૦)ટલુ માછલી, ૨૦,૦૦૦) ટલુ શીકાર તથા મરધાં બટકાં, ૪,૦૦૦) ટલુ માખણ, ૩,૦૦૦) ટલુ ધંડાં, ૪,૦૦૦ ટલુ પનીર, ૧૪,૫૦,૦૦,૦૦૦) ફ્રાંકની તરકારી, (૮૭,૦૦,૦૦૦) નો મેવો, ૩,૫૦,૦૦,૦૦૦)ની પેચટરી મીઠાઈ, અને ૩૭,૦૦,૦૦૦) ફ્રાંકનાં કાણુ ખર્ચે છે. પારીશમાં છ અબજ ક્યુબીક શીટ વરસ દીને ગ્યાસ ખર્ચે છે, તેમાં એક અબજ અને અઘાર કરોડ ક્યુબીક શીટ ગ્યાસ (૧૭૭) મિનિજોમાં કોલસાને બદલે વાપરે છે, અને સવા નવ કરોડ ક્યુબીક શીટ ગ્યાસ નાટકશાળાઓમાં બલે છે તેનાં તેઓ સાડા સાત લાખ ફ્રાંકો આપે છે, જે હિસાબે ૮) ફ્રાંકે હજાર ક્યુબીક શીટ ગ્યાસની કીમત થાય છે. આરટીઝીયન કુવા છે તે તથા ખીજાં વાટર વરકસ દરરોજ નવ કરોડ અને ૫૦) લાખ બાલન પાણી પુરૂં પાડે છે. હીંયાંની મ્યુનિશીપાલીટીનુ કરજ છે, તેનું બ્યાજ ૧૦,૬૪,૫૦,૬૧૪) ફ્રાંક બરબું પડે છે. એવું સૂઝળું ગંભીર છે.

આજે રાતનાં ૮) વાગે પારીશ શહેર આગગાડીમાં બેસીને છોડ્યું હતું. એ શહેર હમાને ધણુંજ પસંદ પડ્યું અને જેમ જેમ તેને જોતા ગયા તેમ તે વધતું સરસ લાગતું હતું. હીંયાંનુ લોક જાતે નમનતાઈવાળું છે, અને આપણને પોતે વાત કરાવવા આવે તથા જ્યાં જાયે ત્યાં સૂઝળું ધણું નમનતાઈથી હમાને પરદેશી જોઈને બતાવતા હતા. પારીશમાં જાણે ધંધો વેપાર હોય નહીં તેમ જ્યાં ખી હમા માહુલાઓમાં કે ખીજે કોંકે જતા ત્યાં અમથું લોક મોજ કરવા કરતું હોય તેમ લાગતું હતું, અને મોજ મજા કરવાનાં મકાનો કામેકામ દીસતાં હતાં. એટલું માહુલું શહેર ખીજું આપા યુરોપમાં નથી એમ કહે છે, અને હમાએ જે જોયું તે પરથી તેમાં કમો શક ઉત્પન થતો નથી.

તા ૦ ૧ લી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૧—

આજે સવારનાં ૮) વાગે કોલોન (Cologne) કરી જરમનીનાં એક શહેરમાં પુગા. એ શહેર પારીશથી ૩૦૨ા મૈલ દુર છે. ત્યાં ડીશ હોટલ (Hotel Disch) માં ઉતારો લીધો હતો. કોલોનનું કોંડરલ જે આપા યુરોપનાં મોટાં દેવલોમાનું એક ગણાય છે તે જોવા ગયા હતા. એ તદન પથરનું બાંધેલું છે. એનો પાયો પેટ્રલ પેટ્રલાં સને ૧૨૪૮ માં નાંખ્યો હતો. તે વખતે હમણાંનાં દેવલનો ડીશાધન કોઈ મીઠો જુરારડે બનાવ્યો હતો. પાયો નાંખ્યા પછી કોયરનો ભાગ તૈયાર થયો; પણ ત્યાંનાં લોકો તથા આર્યખીશપ વચેની મારામારીને લીધે તે છાપડાં વગર પડી રહ્યો હતો, તે સને ૧૩૨૨ માં પાછું કામ ચાલ્યું અને છાપડું ઉપર ચઢાડ્યું. એ પ્રમાણે મારામારીને લીધે કામ પાછું અટકીને સને ૧૪૪૭ માં એનો “નેવ” તૈયાર કીધો. ત્યારપછી ધણાં વરસો સુધી તે પર ધ્યાન આપ્યું નહીં હતું, અને

સને ૧૭૯૬ માં ફ્રેન્ચોએ જ્યારે એ શહેર લીધું ત્યારે એ દેવલને ધાસ ભરવાનો કોઠાર બનાવી દીધા હતા. પછવાડેથી વળી પૃથ્વીયાના પાદશાહો તેનું થોડું થોડું કામ ચલાવે, અટકાવે એમ કર્યા કીધું, તે છેક બરોબર કામ સને ૧૮૪૨ નાં શાલથી ચાલું કીધું તે હમણાં છે તેમ તૈયાર સને ૧૮૭૬ માં થયું, જે વખતે ઘણી ધામધુમથી શહેરનાશહે પોતે આવીને એ જાંખાડું હતું. એપર છેલા વખતનો ખરચ સાત લાખ પૌંડ લાગેા હતા. એ દેવલ ૧૪૮) વાર લાંબુ અને ૬૭) વાર પોહાણું છે. એનાં દીવાનખાનાની દેવાલો ૧૫૦) શીટ જમી અને છાપડાંની જાંચાઈ ૨૦૧) શીટ નીછે. એનો વચલો મીનારો જે તદ્દન લાખડનો છે, તે ૩૫૭) શીટ જાંચાછે અને એનાં બે મોહોડાં આગલના મીનારા દરેક ૫૧૧) શીટ જાંચાછે. એ દેવલનો આગલો ભાગ જ્યાંથી મીનારા બે કીધેલાછે, તે ધણીજ નકશીદારછે અને મીનારાપર નાંધળા નાંધળા હજારો મીનારા કોતરેલાછે, તેથી જાણે નકસીકામનો મીનારો હોય તેવું લાગેછે. એ મીનારાઓની વચમે અંદર દેવલમાં જવાનાં ત્રણ બારણાં કીધેલાંછે, તેનાં આરકાંપર વગર ગણતરીનાં પુતળાં કોતરેલાંછે. એનો જેવો બાહારથી બપોલો તેવો અંદરથી નથી; પણ સાડું બાંધેલું છે. એના દીવાનખાનામાં બે હાર થાંભળાઓની કીધેલીછે, તથા અંદરથી એનાં આર્યખીશપની ધોરોનાં માન્યુમેન્ટસ તથા રંગીન કાચની મોટી મોટી બારીઓ તેમની બાંધબલની લીગતો મીત્રો સાથે મુકેલીછે. તે જોવા લાયકછે. એનો મોટો ઘંટ સને ૧૮૭૪ માં જે ફ્રેન્ચ તોપો છુતી હતી તે ગાલીને બનાવેલાછે તે ૨૫) ટણ વજનમાંછે. એનેથી ખીજ બે નાંધળા ઘંટ ૧૧) અને ૬) ટણ વજનમાંછે, જે સને ૧૪૪૭ અને ૧૪૪૮ માં બનાવેલાછે.

એ જોખને પછી અત્રેનું મધુકીયમ જોવા ગયા હતા. એને Wallraf Richartz Museum કહી કહેછે. એ જગ્યા માફકસર મોટીછે, તથા અહીં ઘણા ખરો પીકચરોનો મંચ્રહછે, તેમાં કાંઈ કાંઈ સારા ઉસ્તાદોને હાથનાંછે. એમાં એક પીકચર હમણાંનાં જરમનીના શહેરનાહની માયનું છે, જે ઘણું સરસ પાડેલું છે. તે પાડવાને બરલીનનાં એક મીતારા ગુસ્તાવ રીકટાર (Gustav Richter) ને ૧૧,૦૦૦) પૌંડ આપ્યા હતા. એ સને ૧૮૭૮ માં પાડ્યું હતું અને હીંયાં અમયું જોવા મુકેલું છે. એ પીકચરો ઉપરાંત થોડાંએક પુતળાં, કાંઈ પોટરી વરક (મોટીકામ), અને આગલા વખતનો મોઝેઇક વરકછે. તે ચોથી સદીના જમાનાનું છે, જેમાં અસલનાં યુનાની શીલસુક, ડાયોજનીસ, સોક્રેટીસ, એરીસ્ટોટલ, સીલો, પલેટા, કલીયોગ્યુલસ, અને સોફોકલીસની તસવીરો પાડેલીછે. એની બનાવતમાં થોડો ભાગ કાચનાં કટકા પણ વાપરેલાછે.

એ જોખને પછી સેંટ પીટરસનું દેવલ જોવા ગયા હતા. એ દેવલ માફકસરનું છે, અને ઘણું જોવા લાયક નથી; પણ એની અંદર રૂબેન મીતારાનું (હીંયાંનાં લોકોનાં કેહેવા મુજબ) સર્વોત્તમ પીકચર મુકેલું છે, જેમાં સેંટ પીટરને ખીલા મારેલો પાડેલો અને તેને જાંધો કીધેલોછે; તેથી તે પીકચરને જોવા સાદું સાથે એક ધસ્ટાંડ મુકેલું છે જેની હેઠાણમાંથી વાંકા વળીને જોવાથી તેની ખુબી બરોબર માલમ પડેછે. એ પીકચરને પણ નેપોલીયન પારીશ જાંચકી લઈ ગયો હતો જે સને ૧૮૧૪ માં પાછું અહીંયાં લાવ્યા હતા. એ પીકચરનાં રૂશીઆનાં શહેરનાશહે એક મીલીઅન રૂબલ (૧૨ લાખ રૂપિયા) આપવા કહયા તોપણ વેચ્યું નહીં એમ કહેછે. એ પીકચરને આલટર પર મુકેલું છે.

અને તેને પીવટથી ફરવી શકે છે. એનાં પાછલા ભાગ પર કાંઈશટનું પીકચર “ક-રશીકાધડ” કીધેલું પાડેલું છે, તે હમેશાં ધણું ખર્ચે દેખાઈતું રાખે છે; પણ સેંટ પીટરનું પીકચર કોઈ જોવા માગે છે તેની પાસેથી દોહડ માર્કની શી (એક માર્કની કીમત એક શીલોંગ છે) લેઈને દેખાડે છે.

એ જોઈને પછી હમો કોલોન શહેરમાં ફર્યા હતા; એ શહેર માટું છે, અને તેની વસતી આશરે ૧,૩૫,૫૦૦) માણસોની છે. એની ઇમારતો તથા રસ્તાઓ સારા પણ ધણાખરા માંકડા છે. શહેરની વચ્ચેમાં રાહીન નદી આવેલી છે તેના કીનારે લોકોને ફર્યા સારું મળતો રસતો બાંધેલો છે. નદી પર એક લોખંડોનો મોટો પુલ છે, જેનો એક બાજુ પરથી આગગાડી અને બીજા બાજુ પરથી ગાડી ધોડા આવવળવ કરે છે. બીજે પાર એક નાધણું ગામ ડેનઝ (Dentz) કરીને છે, તે આશરે ૧૪,૫૦૦) માણસોની વસતીવાળું છે. એ પુલ ઉપરાંત એક બીજો બોટોનો પુલ થોડે દુરથી બાંધેલો છે, અને તે પરથી માણસ તથા ગાડી ધોડા આવવળવ કરે છે. લોખંડવાલા પુલ ઉપર બેઠું છે હમણાનાં જરમનીનાં શહેનશાહનાં બે પુતળાં ધોડા પર બેસાડેલાં પાડેલાં છે. માંજનાં અતરેની યુઓલોજીકલ ગારડન જોવા ગયા હતાં, જ્યાં જીવતાં જાનવરોનો સારો સંગ્રહ કીધેલો છે. એનીજ પાસે બોટોનીકલ ગારડન આવેલી છે. તે કાંઈ ધણી જોવા લાયક નથી. એ કોલોન શહેર હાલ પૃથ્વી-આના હાથમાં છે, અને રાહીન નદી પરનાં જીલાઓનું સહથી માહોટું શહેર ગણાય છે, તથા વેપારમાં પણ જરમનીનાં બીજાં મોટાં શહેરોની બરાબરી કરે છે. એની વસતીનો દૂર નો ભાગ કોડોલીકશ છે. એ સમય જોઈને રાતનાં આઠની ટ્રેનમાં બસીને કોલોન શહેર છેડ્યું હતું.

તા. ૨ જી સપ્ટેમબર ૧૮૮૧—
આને સવારનાં આઠ વાગે બરલીન જે જરમનીનું પાયાતખત શહેર કોલોનથી ૩૬૨ માઈલ દુર છે ત્યાં આવી પુગા, અને સેન્ટરલ હોટલ (Central Hotel) માં ઉતારો લીધો હતો. એ હોટલ બરલીનમાં સૌથી માટું અને સરસ કહેવાય છે, અને તે તા. ૫મી સપ્ટેમબર ૧૮૮૦ એ ઉધડ્યું હતું. એમાં ૫૦૦) ઓરડા છે તથા એક ધણી મોટી કાચની કનસરવેટરી બાંધી તેમાં શીયાળાનાં દીવસો પર કોનસર્ટ કરે છે. એ કનસરવેટરી ૨૫૦) શીટ લાંબી અને ૭૫) શીટ પોહાળી છે.

પેનોપ્ટીકમ (Panopticum) કરીને મીણનાં પુતળાંઓનું સંગ્રહસ્થાન છે તે હમે આને જોવા ગયા હતા, જ્યાં પૃથ્વીઆનાં રાજવંશીઓ ઉપરાંત બીજાં ધણાં જાણીતા શખસોનાં મીણનાં થોડાંક પુતળાં એકઠાં કીધેલાં છે. એ જગ્યા પર જીવતાં જોડીયા છોકરાઓ સાથે વળગેલાં હમોએ જોયાં હતાં, જેઓ થાપા આગલથી વલગી ગયલાં હતાં. તેઓની ઉંમર આશરે બે થી ત્રણ વરસની હશે અને તેમાંનું એક છોકરું ચાલતું હતું, ત્યારે બીજું છોકરું જે નબલું હતું તે પાછલથી ધસડાતું હતું; તોપણ તે ફરકાર નહીં કરતું હોય તેમ રમતું અને હસતું ચાલતું હતું.

એ જોઈને પછી “એકવેરીઅમ” જોવા ગયા હતા, જ્યાં ધણી જાતની માછલીઓ ઉપરાંત થોડાંક જમીનનાં જાનવરોનો પણ સંગ્રહ કીધેલો હતો.

તે જોઈને પછી શાહનશાહ લીલીયમનો મહેલ જોવા ગયા હતા. એ મહેલ માફક-સર મોટો છે અને તેમાંનું ફરનીચર તથા સણગાર પણ સારો છે. એનું નામવાનું દીવાંલુખાનું છે ત્યાં અવાજના પડા ધણી સરસ થાય છે. જો આપણે એક બિલ બોલીએ છીએ, તો એક નોકરી બીજી

નાંકામુખી તેનો પડથો જાણે દાડતો હાય તેમ લાગેછે. એ ઝમારડો ગોળછે અને તે પર ગેલેરી કીધેલીછે. હાલનાં શાહનશાહને પરણ્યાને ૨૫) વરસ પુરાં થયાં ત્યારે એ સોકાનાં ધારા મુજબ તેને રૂપેરી લગન (Silver wedding) કહીને ઘણી ધામ-ધૂમ કરેછે. તે વખતે એને ગામેગામથી ઘણીએક સ્ત્રીઓ રૂપાંની બનાવેલી ભેટ મલી હતી તે અહીંયાં મુકેલીછે, તેમાં રાહમચાઇલડે બે હાથીઓ બનાવેલાં આપ્યાછે, તેની કીમત ૮૦,૦૦૦) ટાલર (ત્રણ શીલીંગનો એક ટાલર) કહેછે. એ શીવાય ખીજું થોડુંએક જોવા લાયકછે.

ત્યાંથી નીકળેલા એ મેહુલની સાંમે ફેડરીક ધી ગ્રેટનું ઘોડાપર બેસાડેલું બ્રાનઝનું પુતળું જોવા ગયા. એની બેઠકની ચારે બાજુપર ચાર મોટા ઘોડાપર બેસાડેલાં પુતળાં બ્રીન્સ હેનરી એમ્પ્રેસરીઆ, ડયુક ફરડીનાંન્ડ એમ્પ્રેસરી, અને બે જનરલોનાં મુકેલાંછે, અને તેની વચમાં તે વખતનાં ખીજા જાણીતા સેના-પતીઓનાં આદમકદ શાઇઝનાં પુતળાં મુકેલાંછે, તથા તેની હેઠળનાં પેડરજાનાં ભાગ પર તે વખતનાં વખાણાયલા સોલજરો તથા અમલદારોનાં નામો કાતરેલાંછે. એ મુજબ એ ત્રણ થડનું મોન્યુમેન્ટ બનાવેલુંછે. ફેડરીક ધી ગ્રેટ પાદશાહને પૃથ્વી-આનાં તખ્ત ઉપર બેઠાંને ૧૦૦) વરસ પુરાં થયાં તે દીને ધ્યાને તા. ૩૧ મી મે ૧૮૪૦ ને દીને એનો પાયોનાંખ્યો હતો. એ પુતળું આખા પુરોપમાં સરસ ગણાય એવી મજબતી કારીગરીનું બનાવેલું છે. તેને સને ૧૮૫૧ માં ખુલું મુકવામાં આબું હતું. એ બધી જગ્યાઓ ઉપર જણાવીછે તે (Linden) નામનાં અતરેના સહથી સરસ ૧૯૨) ફીટ પોહુળા મોહુલામાં આવેલીછે. તે મોહુલાને છેડે બ્રેનડનબર્ગનો દરવાજો આવેલાછે, એ ભાગળની માફક

બાંધેલાછે અને તેની ઉપર ચાર ઘોડાની ગાડી મુકીછે, જેને એ સોકા કુવાડરીગા એમ્પ્રેસરીવીકટારીઆ (જીતની નીશાન) કરીને કહેછે. એ ભાગળ ધ્યા દરવાજો ૨૦૫) ફીટ પોહુળો અને ૮૫) ફીટ જાંચોછે, અને સને ૧૭૮૯-૯૩ માં બાંધ્યો હતો. એનો ઉપરનું પુતળું ફ્રેન્ચ લોકોએ જ્યારે બરલીન શહેર સને ૧૮૦૪ માં જીત્યું ત્યારે જીતકી લઈ ગયા હતા; પણ સને ૧૮૧૪ માં તે પાછું આપ્યું હતું. એ ભાગળમાં પાંચ રસતા જુદા જુદા કીધેલાછે, તેમાં બે રસતા માણસો સાફ અને બે રસતા ગાડી ઘોડા સાફ તથા વચ્ચેનો રસતો શહેનશાહ અને તેની સ્ત્રી-મીલીને આવજાવ કરવા સાફ રાખેલાછે. એ વચ્ચેનાં દરવાજામાંથી કોઇને જવાનો હોકમ નથી.

હીંયાંથી નીકળેલા ટીથે ગાર્ટન કરીને ફરવાનો પાર્કછે ત્યાં ગયા હતા. એ જગ્યા ઘણી મોટીછે; અને જેમ લંડનમાં હાઇડ પાર્કછે, તેમ લોકો ગાડી ઘોડામાં હીંયાં ફરવા નીકળેછે. પારકશામાં મોટાં મોટાં મોટાં મૈલનાં મૈલ લાંબા રસતાઓની બાજુપર નાંખેલાંછે તેથી તેની લાંબી ઘટા ઘણી સારી લાગેછે. એ પાર્ક બે મૈલ લાંબો અને ૦૧૧ મૈલ પોહુળોછે, અને ૬૦૦) એકર જમીન રોકેછે. એમાં મોટાં પુતળાંઓ છુટાં છુટાં મુકેલાંછે.

તે પછી તેની આગલ એક મોટા ભાગમાં હમણાંનાં શહેનશાહના બાપ તથા મા દોરેલાંછે, તેની યાદગારીનું મોઝેલીયમ જોવા ગયા. ધોરનો દેખાવ બાહ્યથી કાંઈ ભવકાદાર નથી; પણ જ્યાં અંદરથી તે સોકાને દાટી તે ઉપર યાદગારીનાં તેઓનાં મુવાડેલાં પુતળાં મુકેલાં છે ને જગ્યા સંગેરમરની બાંધેલીછે, અને તેનાં ચાંભળા સફેદ તથા કાળા બેલ રંગના પથરનાં બાંધી ઉપર જાંબુલા રંગની કાચની બારીઓમાંથી ઉજાસ નાંખેલાછે,

તેથી જાણે કાચના ધયા કોરીનાં બનાવેલાં હોય તેવા દેખાવ આપે છે. એ બંધ જાણીઓનાં પુતળાં ધણીજ સરસ કારીગીરીનાં બનાવેલાં ધણાં જોવા લાયક છે. ત્યાંથી નીકળીને પાછા ડીવે ગાર્ટનને રસને ફરતા (Das establishment Flora) કરીને એક બાગ છે તે જોવા ગયા, જ્યાં કાંઈની જોવા લાયક હતું નહીં પણ થોડાં એક ઝાડો તથા ધાસના કીઆરા ઉગેલાં છે.

ત્યાંથી નીકળેલા માન્યુમેન્ટ ઓફ વીક્ટરી (Monument of Victory) જીતનો મીનારો જોવા ગયા હતા. એ મીનારો સને ૧૮૭૩ માં પૃથ્વીઆની જીતનો યાદગારી સારું બાંધેલો છે. તે ૨૮૦ ફીટ જાંચો તથા આઠ સીડીનો તથા બાંધીને તે પર ગોળ આકારનો ચેનાઈટ પથરનો બાંધેલો છે, અને તેની ઉપર ઘોન-જનુ ગીલીટ કાંધેલું જીતનું પુતળું મુકેલું છે. એનાં પેડેસ્ટલપર ચારે બાજુએ બરોનજનાં ડેનમારકની લડાઈ અને ૧૮૬૪ ની, કોનીગરટજની લડાઈ અને ૧૮૬૬ ની, મેડાનનો લડાઈ અને ૧૮૭૦ની, અને ફ્રેન્ચની લડાઈ અને ૧૮૭૧માં જીતીને લશ્કર પાકું કરકું તેનાં સીતારો પાડેલા છે. એ સ્થળ એ મુજબ ત્રણ માટી લડાઈઓ, છેલી પૃથ્વીઆને એ ડેનસ, ઓસ્ટ્રીઆન, અને ફ્રેન્ચોપર જીત્યા તેની યાદગારી સારું હોમા કાંધેલો છે. એ ઉપર જ્યાં સારું અંદરથી સીડીઓ બાંધી લીધી છે.

અહીંથી નીકળેલા અતરેનું ઇમ્પીરી-અલ ડાબેત ધયાને પાર્લામેન્ટ હાઉસ જેને રાઇચ્સ્ટાગ્સ ગેબાઉડે (Reichstags Gebäude) કરીને કહે છે તે જોવા ગયા. ૧૮૭૧ માં જ્યારે પૃથ્વીઆના રાજાને ઘેરેનશાહ ડેડવો ત્યારે આ મકાન ધણી ઉતાવળમાં બાંધ્યું અને અહીંયાં ત્યારપછી જરમનીની ઘેરેનશાહી

ડાબેત ધયાને પારલામેન્ટ બરે છે, જ્યાં જરમન રાજાનાં બોજાં ઘેરેનનાં વકીલ Representatives એકઠા મલીને આપણાં પાર્લામેન્ટની માફક ધારા વગેરે પસાર કરે છે. એઓમાંથી ૩૯૫ જાણીને સેનેટ દાખલ ચુંટી કાઢાડે છે, તેઓ સઘળા હાથાનાં ભાગમાં બેસે છે તથા ગામેગામનાં (મીનીશટરો) કારભારી આવે છે તે એક પેલેટફોરમપર બેસે છે, જેઓનો સાથે પૃથ્વીઆનો મીનીશટર કાઉન્ટ બીશમારક પણ બેસે છે. એ મહેલ કાંઈ ધણો ભપકાકાર નથી પણ માફકમરે છે.

તા ૩ જ રાપ્ટેમ્બર ૧૮૮૧—

આજે સવારનાં બરલીનથી આસરે ૧૬) મૈલ દુર પોત્સદમ (Potsdam) કરીને આસરે ૪૫,૦૦૦) માણસોની વસતીવાલું ગામ, જ્યાં હીંયાનાં પાદશાહોનાં મહેલો (જેમ પારીશમાં વરસેલ અને ગણાય છે તેમ) આવેલા છે, તે જોવા ગયા હતા. એ જગ્યાપર જ્યાં સારું સવારનાં ૮-૪૦ ની ટ્રેનમાં નીકળેલા હ) વાગે ત્યાં પુગા, અને ત્યાંનો બેબલશબરગનો મહેલ જે શાહાનશાહી મહેલ દાખલ ગણાય છે તે જોયો હતો. એ મહેલ સને ૧૮૩૫ માં બાંધાયો હતો પણ કાંઈ ધણો જોવા લાયક નથી; એમાં થોડાંક પીક-અરોનો સંગ્રહ કાંધેલો છે. ત્યાંથી નીકળીને “સાં મુસી” મહેલ જોવા ગયા. એ મહેલ ફ્રેડરીક ધી ગ્રેટ સને ૧૭૪૫-૪૭ માં બાંધ્યો હતો. એમાં દાખલ થવાનું દીવાનખાનું તથા જમવાનું દીવાનખાનું એ બંધ સંગેમરમરનાં પથરનાં બાંધેલા છે. એમાં ફ્રેડરીક ધી ગ્રેટના દોરત ફ્રાન્સના વખણાયલા શીલમુક પોલટરને સારું આરડાઓ બનાવેલા છે તેની જીત તથા દીવાલપર કુલ અને જનવર તથા મેવાની લાકડામાં કોતરેલી તોરણ રાખી તરંગ પાડેલી છે તે ધણી શોભાયમાં દીસે છે. પછી “ધી ન્યુ પેલેસ” કરીને ફ્રેડરીક

૪૦ ગ્રેટ સને ૧૭૯૩ માં બાંધ્યો હતો તે જોયો હતો. તે ૬) વચ્ચે ઘણાં મોટા અરબે બાંધીને તૈયાર કીધા હતા, અને પોત્સદમ તો શું પણ આખા જરમની દેશમાં તેનો જોડયો નથી. એ મેહુલની દીવાલનો નીચલો ભાગ ઘણાંપર સંગે-મરમનો છે. એ બધામાં ગ્રોટો સલુન (Grotto Saloon) કરીને એક માટું દીવાનખાનું છે તે તદ્દન જુદીજ નવી રીતે સજાગારેલું છે; તેની સઘળી ફરતી દીવાલોપર જાત જાતનાં કોડા તથા રંગીન ક્રીસ્ટલના કીમતી પથરાનાં કટકાથી સજાગાર આપેલા છે, જેની મળવણી એવી સરસ કીધેલી છે કે હમો તેની તારીફ કરી રીતે કરી શકતા નથી. એ મેહુલની બેંચ રંગીન લાકડાંથી જાત જાતની તરાંહ પાર્ડીને ઘણી પાલીશ કીધેલી છે. એનાં ૨૦૦) ઓરડાં છે. તેમાંનાં ઘણાંપર સારા સજાગારેલા છે અને કોઇ કોઇ ઓરડાઓની દીવાલ તથા શીલીંગોપર રૂપાનાં ગીલીટનાં પત્રાંની કુલોની તરાંહ પાડેલી છે. કાઉન પ્રીનસ (પાટવીકુવર)નાં વાપરવાનાં ઓરડાઓ ઘણાં સરસ સજાગારેલાં છે. તેની દીવાલોપર કસબી કીનખાઓનાં જેવા તથા રેશમી જીંચી જાતનાં કપડાં જડેલાં છે; કુંમરો કોઇ કોઇ તો ક્રીસ્ટલ પથરાનાં ઘણાં કીમતી છે; શીલીંગો તથા દીવાલો તથા ખારી ખારણુંપર સઘળે નકસી અને ગીલીટ કામ બનાવેલું છે, તથા પીકચરોનો સારો સંગ્રહ કીધેલો છે. એ મેહુલનો હીપેટર રૂમ પણ સારો સજાગારેલો છે, તેમાં ૬૦૦) બેક્ટા તદ્દન મખમલની ગીલીટનાં હાથાઓની કીધેલી છે. એનો મારબલ સલુન ૧૦૦) ફીટ લંબાઈમાં છે. બધી રીતે એ મેહુલ જોવા લાયક છે.

એ જોઇને પછી શાર્લટન હાફનો મેહુલ જોવા ગયા, જે “ઇટાલીઅન વીલા”નાં જેવા સને ૧૮૨૬ નાં શાલમાં બાંધ્યો હતો. એમાં પીટર ધી મેટ્રે પોતે બનાવેલી રૂપાં

તથા સ્ટીલની ખુરશીઓ રાખેલી છે. એ મેહુલને લગતાં રોમન હમામો જોવા ગયા, જે અસલનાં હમામોની બાંધણી પર બાંધેલાં છે અને તેની દાવાલ, શીલીંગ તથા જમીનપર રંગીન પથરની તરાંહ પાડેલી છે તથા વચ્ચમાં આખા ગ્રેનાઈટનાં પથરનું નાહાવાનું ટબ મુકેલું છે, જેની કીમત ૭૫,૦૦૦) પૌંડની કહે છે.

એ જોઇને સાંજનાં પાછા બગલીન આવ્યા, અને બરલીન શહેરનાં મોટા મોટા મોહાલાઓ ફરી આવ્યા હતા. અહીંયાંનાં રસતાઓ કોઇ કોઇ ધણાંજ મોટા છે, તેમાં ઉન્ટર ડેન લીન્ટર (Unter den Linter) નામનાં મોહાલાનો રસતો ૧૯૨) ફીટ પોહાળો છે. તેમાં ધરોની બાજુપર પગથીઓ, પછી ગાડી પોડાનાં રસતાઓ અને તેની વચ્ચમાં પાંચ પગ રસતો કરીને પાંચ રસતાનો એક રસતો બનાવી બધા ભાગોપર ઝાડ રાપેલાં છે. એ શીવાય ખીજ ઘણાં રસતા કોઇ કોઇ તો ચાર ચૈલ લાંબાં છે, અને તે પર ધરો ઘણાંજ મોટાં અને રોણકદાર ડાલનાં બાંધેલાં છે, તથા તે ઉપર નકશી તથા પુતળાંનો યાગજ નથી. ઘણાંપર બધાં ધરોને બાહારથી ઓઘલ પેન્ડીંગનો રંગ મારવાથી જાણે નવાંજ રંગેલાં હોય તેવાં લાગે છે. પારીશ શહેરનાં બાંધકામ તથા રસતા મોટા છે પણ અહીંયાંની રોણક અને કારીગરીની બરાબરી કરી શકશે નહીં, તેમજ લંડનનાં ધરોની કારીગરીને ટકર મારે એવી સરસ અને જોવા લાયક છે. આજે રાત્રે અતરનાં આપેરાહાડમાં મીનો (Minon) નામનો ફ્રેન્ચ નાટક જરમન ખોલીમાં કીધો હતો તે જોવા ગયા હતા, જે જોકે હમો સમજ્યા નહીં તોપણ તેનું આપેરાનાં જેવું ગાયન ઘણું સરસ રીતે ગાતા તથા બજવી બતાવતા હતા.

તા ૦ ૪ થી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૧— આજે સવારનાં જીલ્લાજીલ્લા ગારડનસ જોવા ગયા હતા, જ્યાં જીવતાં જનવરો નો ઘણો સારો સંગ્રહ કાઢેલા છે. ત્યાં હાથીઓને રાખવાનું ઘેર હીંડુઓનાં ડેહ-રાનાં આકારનું અને થાંભળા હાથીઓનાં આકારનાં બનાવેલા છે; તથા બીજાં જનવરોને સારું પણ તેઓને રહેવા લાયક ખડક યા ટેકડી તથા ઝાડો કરીને ઘરો બાંધેલા છે. એ સઘળાંની ગોઠવણી ઘણી પસંદ કરવા લાયક છે.

ત્યાંથી નીકળેલા જીનો મેટલ જોવા ગયા હતા. એ મેટલમાં શહેનશાહ પોતે રહેનો નથી પણ બાહારનાં વખણાયલા લોકો તથા રાજાઓ અહીંયાં આવે છે તેઓની મુલાકાત લેવા તથા મોટાં ખાણાં અને નામ આપવા સારું વાપરવામાં આવે છે. હમણાંનો શહેનશાહ પોતાનો મેટલ જોને “શહેનશાહ વીલીયમનો મેટલ” કરી આગલ જણાવ્યો છે, તેમાં રહે છે. એ જીનોનાં મેટલને રાયલ પાલેસ પણ કહે છે. એ મેટલ અને ૧૪૫૧ માં એક કીલ્લા દાખલ ખીજા ઇલેક્ટર ક્રેડરિકે બાંધ્યો હતો, પણ પાછળથી તેને ખીજા રાજાઓ સુધારવા આવ્યા હતા, અને હમણાં તે એક મોટો ચોખ્ખો આકારનો મેટલ થયો છે. તે ૬૫૦) ફીટ લાંબો, ૩૮૦) ફીટ જડો, અને ચાર માળનો છે. તેની જગ્યા ૧૦૦) ફીટની તથા તેની ઉપરનો ગુંબજ ૨૩૦) ફીટ જાયો છે. એ મેટલમાં ૬૦૦) ઓરડા છે, તે બધા કાંઈ બાહારનાં લોકોને દેખાડવા નથી પણ વ્યક્તીક રીસેપ્શન (દીવાનેઆમ) તથા ખાલકમ, વગેરે બતાવે છે. એક મેટલા ઓરડામાં બજાર મુકેલા છે, તેને ગારડ રમ કહે છે, તથા ખીજા ઓરડામાં ફરનીચર અને ખીજા કીમતી ચીજોનો સંગ્રહ કાઢેલા છે, તથા છત ઉપર પેન્ટીંગસ તથા દીવાલો ઉપર ગીલીટ કામ

સારું છે. એક ઓરડાને કીંગ્સ ચેમ્બર કરીને કહે છે તેમાં પૃથ્વીઓનાં બધા પાદશાહોની સખીઓ મુકેલી છે. એ બધા ઓરડામાં રીટર શાલ (Ritter Saal) કરીને તખ્તનો ઓરડો છે, જ્યાં શહેનશાહ પાર્લામેન્ટ બેસાડે છે, તે સૌથી સરસ સજાગારેલા છે. એ ઓરડામાં એક નાંધળો ગેલેરી રૂપાની ગીલીટનાં પતરાંની બનાવેલી ઘણી નક્કીદાર છે. એ ઉપરાંત એ ઓરડાનો આરશીઓ, શીલીંગની કોરનીચ સઘળું રૂપાની ગીલીટનું કાઢેલું છે. તેને વાસતે કહે છે કે એ અમલ સઘળું ખરાં રૂપાનું બનાવેલું હતું, પણ ક્રેડરિકે ધી ઘેટને લડાઈઓમાં ખરસ ઘણો થયાથી તે સઘળું ગાલી કાઢી તે બદલે ગીલીટનાં પતરાંનું મુક્યું હતું. એ ઓરડાની છતોપર એવી તો સરસ નક્કી કીધી છે કે જાણે રેશમી ભરેલું કપડું તેપર ખરેખર જડેલું હોય તેમ દીમે છે. એ મેટલમાં “વાહીટ સલૂન” (White Saloon) કરીને નામવાનો ઓરડો ઘણો મોટો અને સરસ સજાગારેલો છે. તે ૧૦૫) ફીટ લાંબો, ૫૦ ફીટ પોહોળો, અને ૪૦ ફીટ જાયો છે, તેમાં કુંભરોમાં ૮૦૦૦) માણખતીઓથી લાઈટ કરે છે. તે માણખતીઓને તાર ધવા દોરીથી મલવેલી છે, જેથી જો એક નાંકેથી દોરી મલવાવે છે તે સઘળી માણખતીઓ એકદમ સળગી ઉડે છે. આથી વખત ઘણો બચે છે. એ મેટલમાં જોવા-લાયક ચીજોમાં મોનાં તથા રૂપાની પાદશાહી પલેટ દીવાલોપર ગોઠવીને મુકેલી છે, તે રૂપાનોજ આકાર ફીટ જાયો એક થાંભળો હમણાંનાં શહેનશાહને તેનાં લશ્કર તરફથી ભેટ મળેલા (સને ૧૮૬૭નાં શાલમાં એને લશ્કરી અમલદારી ચલાવતાં ૬૦) વરસ પુરાં થયાં ત્યારે ભેટ કાઢી હતો) તે તથા ખીજા ભેટ દાખલ મલેલી ચીજો છે. એનો ચેપલ ઘણો સારો બાંધેલો છે. તે ૧૧૩) ફીટ જગ્યા અને ૭૫ ફીટ પેસવામાં છે.

એનો એલટર તથા કર્કશ પીલા ધ્રુવ-
શીખન મારખલનો ધણો સરસ બનાવેલાછે,
તથા તેની જમીન રંગીન સંગેમરમરનીછે.
એ એવલ બાંધવાપર ૧૭) લાખ રૂપિયા
ખર્ચ થયેછે.

એ મેહુલ જોઇને ધી રાયલ મ્યુઝીયમ
જે મેહુલની સાંમેછે તે જોવા ગયા
હતા. એ મ્યુઝીયમની બાહાર એક
ઘણું જ મોટું એક જ એનાઇટનાં
પથરનું બનાવેલું વાઝલું મુકેછે, જેનો
પેરાવા આસરે ૨૧) ફીટ હશે. એને થાંભ-
લાઓ કાઢેલાંછે, અમારતની અંદર જે
થાંભળા તથા સીડીઓછે તે આખા સં-
ગેમરમરનાં પથરનાંછે, અને એમાં ઉસ્તાદ
ચીત્રકારની અમુક તેમ તેની નકલનાં
પીકચરો તથા પુતળાઓ બનાવેલાં મુકેલાંછે.

ત્યાંથી નીકળેલા પીકચર ગેલેરી જોવા ગયા
હતા, જે પણ સારી તરાંહની બાંધેલીછે અને
જેમાં પીકચરોનો ધણો સારો મેલાવડો
કાઢેલાછે. એની શરૂઆત સને ૧૮૨૧માં
મી. સોલી (Mr. Solly) કરી કોઈ
અંગ્રેજનાં એકઠા કાઢેલાં પીકચરો
૭,૫૦,૦૦૦) ડાલરે વેચાતાં લઇને કાઢી
હતી, અને પછી તેમાં પાદશાહોનાં પોતાનાં
તથા ખીજા ધણીઓએ એકઠાં કાઢેલાં
ચીત્રો આપવાથી સારો જોડો થાયલાછે.
એમાં પાછલથી ખીજાં પીકચરો વેચાતાં
લઇને હુમેરો કાઢામાં આજ્યોછે. તેમાં
શુઆર માનડટ કલેકશનનાં ૫૦૦૦૦) પાંડ
આપીને તેમાં હુમેરમાં હતાં.

એ જોઇને પછી હોહેનઝોલ્લર્ન (Ho-
henzollern) મ્યુઝીયમ જોવા ગયા
હતા. એ મ્યુઝીયમમા હોહેનઝોલ્લર્ન ખાન-
દાનને (જેનો વડો હાલ જરમનીનો શહે-
નશાહછે) લગતી એકઠી કાઢેલી ચીજોનો
સંગ્રહ કાઢેલાછે. તેમાં અમુલમાં જ્યારે
એ ખાનદાનનાં ધણેકરો કહેવાતા હતા
ત્યારથી તે હમણાંનાં શહેનશાહ સુધીનાને
લગતા જુદા જુદા ઓરડા કરી તેમને

ભેટ મલેલી ચીજો, પેહેડવાનાં કપડાં, દો-
લીયા, કબાત, ધત્વાદી તેમજ તેઓની
અને તેઓની રાણીઓની તસ્વીરોછે.
તેમાં હમણાંના શહેનશાહનાં બાપનાં
ઓરડામાં નેપોલ્યન બોનાપાર્ટને એનાં
વખતમાં હજામો હતો તેનાં બધા ચારો
ગામેગામનાં મુકેલાંછે. હમણાંનાં શહેનશા-
વાલા ઓરડામાં એનાં સુનેરી લગન
(Golden Wedding) એટલે એનાં
લગન થયાને ૫૦) વરસ પુરાં થયાં તેની
મુબારકબાદીમાં ગામેગામથી ભેટ આ-
વેલી ચીજો મુકેલીછે. એને શહેનશાહ
કાઢી તે વખતે જરમની દેશનાં ખીજા
રાજવંશીઓએ રૂપાનો એક થુંબજ
બનાવી તેમાં ભેટ આપનારાઓનાં રૂપાંનાં
બસ્ટ આડકાંમાં ગોઠવી તેમનાં કોટ ઓફ
આરમ્સ મથાળે પાડીને બનાવેલું આપેલું
તે ઘણું જ સરસ અને જોવા લાયકછે.
એની કીમત ૨૫,૦૦૦) રૂપિયા કહેછે.

આજે રાતનાં દશ વાગે આગગાડીમાં
બેસીને બરલીન શહેર છોડ્યું હતું. બર-
લીન શહેરની વસતી આસરે ૧૦૯૦૦૦૦)
માણસની કેહેવાયછે. તેને યુરોપના સૌથી
મોટાં શહેરોમાં ત્રીજું અને વાચેનાંની
બરાબર ગણેછે. એ ૨૩) ચોરસ ફેલ
જમીન રોકેછે. એ શહેર જરમનીની વચો-
વચમાં આવેલું હોવાથી એનો વેપાર ધણો
મોટોછે, અને આખા કેન્ટોનેનરલ
યુરોપમાં સૌથી મોટું વેપારી અને મન્યુ-
ફેકચરીંગ શહેર ગણાયછે. એમાં ઓછો
બનાવાનું તથા ખીરનાં, રંગવાનાં, ઉન
તથા રેશમનાં અને ખીજા ધણાં કાર-
ખાંનાંછે, તથા તે ઉપરાંત અહીંયાંના
મોટા વેપાર ગાય, દોર, અનાજ, દારૂ
અને ઉત્તના કહેવાયછે. એ શહેરમાં રેલવે
ઉગાડવાથી એની વસતી જે સને ૧૮૦૦
માં ૧૭૨૦૦૦) ની હતી તે વધીને સને
૧૮૭૯ માં નજીક ૧૧) લાખ થવા
આવીછે, એટલી જલદી એની વસતી
વધી ગઇછે.

તા ૦ ૫મી શપટેમબર ૧૮૮૧-આને સવારનાં આઠ વાગે કોલોન શહેરનાં રેશન પર ગઈ કાલે બરલીનથી નીકળેલા આવી પુગયા, અને ત્યાંથી કલાક ૯-૫ મી-નટિ પાછા આગગાડીમાં બેઠા, તે બોન (Bonn) ગાંમમાં કલાક ૯-૪૦ પુગયા હતા, અને ત્યાંથી રાહીન નદીપર જવાને રીમરને વખત હોવાથી ગાંમમાં ફરી આવ્યા. એ ગાંમ નાંધણું આસરે ૨૮૦૦૦) માણસોની વસતી વાલુ છે તથા ત્યાંનાં ઘરે માફકમરની સારી આંધણીનાં છે. હીયાનાં દેવલની સામે બીઝોવન (Beethoven) નું પુતળું ઉભું કીધું છે. નવાં ગાયન ઉપજવનાર બીઝોવન ઉરતાદનો જનમ આ શહેરમાં થયો હતો, અને એનું પુતળું સને ૧૮૪૫ નાં શાસનમાં આપણી મહારાણી વિક્ટોરિયા અતરે પધારયાં તેમનો સનમુખ બોલું મુકયામાં આવ્યું હતું. આજે કોઈ સેન્ટનો દીવસ હતો તેનો તક લઈને ગહીન નદીપરનાં કેકોલીક જીલ્લાઓમાંનાં લોકોએ પોતાને લગતી આબોસર અહીંયાં એક એકબીબીશન કર્યું હતું, જે બંધાડવા સાથે કોલોનના આર્ચબીશપ આવેલા હતા. તે એક માડું સરખસ કરીને તેને બંધાડવા જતો હતો, તેથી રસતામાં માટી ભીડ મળેલી હતી અને બધા માણેલામાં વાવડાઓથી સણગારે કાંધેલા હતા. રાહીન નદી જેની પશ્ચિમ બાજુપર એ ગાંમ આવેલું છે ત્યાં હમા ગયા, અને ત્યાંથી રીમર વીલીયમ મધે બેસીને રાહીન નદીનો દે આવ જોતા જોતા કલાક ૧૦-૪૫ નાં નીકળેલા રાતનાં કલાક ૯-૪૦ ખીબરીક (Bibrich)નાં કીનારાપર ઉતરયા હતા. એ આખી નદીનો રસતો ઘણોજ સરસ કહેવાતો હોવાથી હમા આગગાડીમાં જવાને બદલે નદીને રસતે ગયા, અને હમાએ જે તારીફ સાંભળી હતી તે ધણી ખરી હતી. એ નદીનો ખુબ બાજુ

પરની શીનરીની હમા તારીફ કરી શકતા નથી, માટીમાટી જગ્યાએ દરાબોનાં મદવા તથા ખીજી જાતનાં ઝાડોથી ભરપૂર અને તેની પાછલ નાંધણા નાંધણા ડુંગરો બાજુ ૨-મકડાં ગોઠવ્યાં હોય તેમ દીસતું, અને નદીને કાંઠે છોટે છોટે નાંધણાં તથા મારાં ગાંમો વારાંફરતી મદવા કરતાં હતાં. તેઓનાં દેવલોનાં મીનારાઓથી બંને બાજુપર આમમાન ટીગાવું દેખાતું, તથા આગગાડીઓ બંને કાંઠેથી વારાંફરતી આવળવ કરયા કરતી. નદીપર લોકો એક ગામથી બીજે ગામ મોજ કરવા નીકળેલું તેથી ધણું રળીયાંમનુ લાસતું હતું. કોબ્લેનટશ (Coblentz) નું ગામ જ્યાં હાલ જરમનીની શહેનશાહ્યાનું આબરી હોવાથી રહેલી છે તે છોડ્યું કે પછી નાંધણાને બદલે મોટા ડુંગરો, અને તેપર વટોક દરાબનાં મદવાઓ તથા તપે તપે ભાગી પડેલા તથા કોઈ કોઈ રૂપેરમાં રાખેલાં આખા અને મજબુત કીલ્લા, રૂપાની ખાણો એ બાજુપર બાજુ છે તેની ચીમની, ધ્યાનીથી રંગબુમી બદલાતી હતી, તે જોવા લાયક છે અને હમા નજદીક તેપર જે ૧૧) કલાક કરયા તેથી જરા પલુકંટાળ્યા હતા નહીં. રાત પડીકે આંદનું થોડુંક નીકળ્યું તેથી તથા કીનારાપરનાં શહેરોનાં ઘરોની તથા ખીજી છુટી છવાઈ બતીઓથી વળી જુદોજ દેખાવ દીસતો હતો. હમા કીનારે ઉતરયા પછી ત્યાંથી આગગાડીમાં બેસીને ફ્રાંક ફોર્ટ (Frankfort) ગામમાં રાતનાં કલાક ૧૧-૩૦ પુગા હતા.

તા ૦ ૬ ઠી શપટેમબર ૧૮૮૧-આજે સવારનાં ધી રોમર (Romer) કરીને અતરેનો જીનો ટાઉન હોલ છે તે જોવા ગયા હતા. એ મકાન સને ૧૪૦૬ નાં શાસનમાં બાંધેલું છે, અને તેમાં આગલનાં જરમન શહેનશાહોને ચુંટી કાઢાડતા હતા તે સાથે જરમન ડાએટ મલતી હતી. એ બધા શહેનશાહ પહેલો કોનરાડ સને

૯૧૨ થી ૯૧૮માં રાજ કરીમચો ત્યારથી તે છેલ્લા શેહેનશાહ ખીજો ફરાંનહ સને ૧૭૬૨ થી ૧૮૦૬ સુધીનાંની તસ્વીર આહીયા મુકેલીછે. એ મહેલ બંધાયોની આગમજ હીયા ખીજી મકાન હતુ તેમાં ખી શેહેનશાહીને જરમન ડામ્મેટ મલીને ચુંટી કાઢાડતી હતી, અને એ માન ફ્રેક ફ્રેક શેહેનેજ જરમનીમાં હતું. જ્યારે શેહેનશાહને ચુંટી કાઢાડે ત્યારે એ જગ્યા- પર આણું આપતા હતા, તે વેલાએ જરમનીનાં ખીજ શાહજાદાઓ તેની મેનીજ કરતા તે વખતની વપરાતી ખુરશી તથા ટેબલો પણ હજી ત્યાં મુકેલીછે. એ મકાન ગોઠીક ધમારત બંધીપર બંધી- લુંછે, પણ કાંધ ધણું જોવાલાયક નથી. ત્યાંથી નીકળેલા શંટ પોલસનું દેવલ જોવા ગયા હતા. એ ધમારત સને ૧૮૩૩ માં જરમન નેશનલ એશિયમલીની મીટીંગો જરમન રાજબંધનને સુધારવા બાંધી હતી, તેથી તે ગોળાકારમાં બંધીલીછે, અને તેમાં કીયેટરની માફક ખુરશીઓ અર્ધ-ગોળાકારમાં ગોઠવેલીછે, પણ પાછલથી સને ૧૮૫૨માં એને ફરેશીને દેવલ બનાવી દીધુંછે; અને જ્યાં સરનશીનતી ખેડક હતી ત્યાં હમણું એલટર મુકેલાંછે. ત્યાંથી નીકળેલા શંટ ખારોલોમીઆનો કોડેડરલ જોવા ગયા. એ દેવલ સને ૧૩૧૫નાં શાહનું બંધીલુંછે, પણ તેનો મીનારો જ સને ૧૫૧૪માં બંધતાં અધુરો રહ્યો હતો તે એ દેવલને સને ૧૮૬૭માં આ-મથી નુકશાણી થઇ તે પછી સુધારતી વખતે અમલનાં નકસા મુજબ બંધી પુરો કીધો હતો. એ મીનારો ૩૧૨) શીટ જાઓ તથા દેવલ માફકસરનું મોટુંછે, પણ કાંધ ધણું જોવા લાયક નથી. એ દેવલની સાંમે એક ધણું જીનું ધરેછે તે પ્રોટિયટ ધરમ ફેલાવનાર મારટીન લુકરનું કહેછે, અને તેની હેઠળ તે ઉમો રહીને એક ચોકછે ત્યાં વામ્મેજ કરતો હતો.

તેનો ધધાણી ઘખલ તેનું પુતળું ત્યારની દીવાળપર મુકેલુંછે.

એ જોઇને પછી ફ્રેકફ્રેટનાં મોહાલાઓ તથા ખીજ જગ્યાપર ફરી આવ્યા હતા. એનાં બાહારનાં મોટા રમતાઓ તથા મકાનો મારાંછે, પણ અંદરનાં અમલનાં રમતા મારાંકા તથા ઘરો પણ નાધળાંછે. અહીંની જીનું ધમારતોની દીવાલોપર સ્લેટનાં નાધળા કટકાઓ માછલીનાં ભોં-ગડાંની માફક જડી લીધેલાછે, તેથી નવાઇ જોવા દેખાવ લાગેછે. જ્યાં ચાહુદીઓનો મોહાલોછે ત્યાં અમલનો પેહોલો રોકશમલ્લ રહેતો હતો. તે ઘેર તથા ખીજાં ઘેરો ધણાં ખરાં ઉપરની માફકનાં સ્લેટની દીવાલનાં બનાવેલાંછે. ફ્રેક ફ્રેટનું શેહેર મોટુંછે, અને તેની હાલની વસતી ૧૧૮૦૦૦) માણસનીછે, અને અમલ એ શેહેર સ્વરાજકય હતું, પણ સને ૧૮૬૬માં પૂશીઆ સાથે જોડાઇ ગયુંછે. એ શેહેર ધણું જીનું કહેવાયછે, અને અતરેનાં શરાફો ધણાં વખાણ-યલાછે. શેહેરમાં ફરીને પાછા આવતી વખતે એક શરાફ ખેડમેનનું ખાસ મુઝીયમછે તે જોવા ગયા હતા. અહીંયાં એક વચગાલેનાં હાલમાં થોડાક પુતળાં મુકેલાંછે, તેમાં એશીઆદનને ચીત્તાપર ખેસાડેલોછે. તે ધણું સરસ પુતળું કહે-વાયછે; એક ફાંચલ પર તે ફરેછે અને તેની બરોબર અસર ઉત્પન કરવા મારે એક પડો કીધેલોછે જેથી તે ધણું સરસ લાગેછે. એ પુતળું મુઝીયમનાં ધ-ણીએ ૨૦,૦૦૦) ફ્રોરીન (એક ફ્રોરી-નની કીમત એક રૂપિયા જેટલીછે) આપી વેચાણું લીધું હતું. એ સીવાય એમાં કાંધ ખીજી જોવા લાયક નથી. એ પુતળાંથી એનું નામ એશીઆડનોયમ (Ariad- neum) પણ કહેછે.

ત્યાંથી નીકળેલા અતરેનું વખ-ણાયલું ઓપેરા હાઉસ જોવા ગયા

હતા, જે ઘોડાનું દીવસપર બંધાઈ રહેલું હતું. એની બાંધણી ઘણીખરી પારીશનાં મોહોરા એપેરાની શાળાને મળતી આવે છે. પણ સંઘર્ષ નાંધણી હદમાં જ રાખેલું છે. એ બાંધવા પાછલ ૮૦,૦૦,૦૦૦) માર્કસ ધ્યાને ૪૦) લાખ રૂપિયા ખર્ચ ખેડા હતા. એની મોટી સીડી તથા પ્રસાળ સંઘર્ષ સંગેમરમરનું બાંધેલું છે, અને તે બાંધતાં ૭) વરસ લાગ્યાં હતાં. એમાં જે હજાર માણસો ખેડે એટલી ખેડે છે, રોજની જામીન ૮૭) ફીટ છે. એ એપેરા અહીંયાંની મ્યુનીસીપાલિટીએ બાંધેલા છે, અને તેમાં સારા ગાંનારાઓને ૧૦) થી ૪૦) હજાર માર્કસ સુધી વરસ દાહાડે મલે છે.

અહીંથી ફ્રેંક ફાર્ટનું પ્રદર્શણ જાંધાડેલું હતું તે જોવા ગયા હતા. એ સારું એક મોટી જગ્યા ધેરને તેમાં સંઘ્રહ સારું એક મોટું મકાન કરેલું છે, જેમાં એક લાંબી ચાલ બાંધી તેને ઉભા આઠ ભાગમાં વહેચી તેમાં જુદી જુદી ચીજોનો નથી પરચુરણ મોંધાની, તથા સાંચાકામ, ફરનીચર, પેટરવાસ ઇત્યાદીનો સારો જમાવ કીધેલા છે. એ ઉપરાંત રેશોટાગ્રંટ (આવાપીયાની જગ્યાએ) છુટા છવાયા મકાનો તરાંહ તરાંહ જાતની ચીત્રાઈ, હોંદુસ્તાનની તથા ખીજ દેશોની ટપ દેખાડવાને બાંધેલાં હતાં તથા વચલા ભાગમાં કુવારા કીધેલા હતા. એ સંઘર્ષ ધણું જોવા લાયક હતું. એ જોઈને બપોરનાં જે વાગે આગગાડીમાં નીકળેલા આસ્ટર્બર્ગ (Strasbourg) શહેરમાં રાતનાં ૧૧-૨૦ મીનીટે આવી પુગા, અને મેસન રૂજ (Maison Rouge) નામનાં હોટલમાં ઉતારે લીધા હતા.

તા ૭ મી શપ્ટેમ્બર ૧૮૮૧— આજે સવારનાં અહીંયાં કોડેડલ જોવા થીવાય ખીજું કાંઈ જોવા લાયક ન હતું તેથી શહેરમાં પેહલાં ફરી આવ્યા. એ

શહેર અમલ જરમનોનાં હાથમાં હતું તે ચાંદમાં લુધમે અને ૧૬૮૨ માં જીતી લીધું હતું, અને ત્યારથી ફ્રેન્ચનાં હસ્તકમાં અને ૧૮૭૦ સુધી રહેવા પછી પુશીઆની લડાઈમાં જરમનોએ તે પાકું જીતી લીધું. જ્યારથી તે જરમનોને હસ્તક છે. તેઓએ એ શહેરને આલસાસ અને લોરેન પરગણાનું પાયતખ બનાવ્યું છે, અને જો કે તે જે સદી સુધી ફ્રેન્ચનાં હમતકમાં હતું તેખી ત્યાંના લોકોએ પોતાની જરમન ભાષા તથા ચાલચલણ છોડી હતી નહીં. છેલી લડાઈમાં આસ્ટર્બર્ગ શહેરપર જરમનોએ ધેર નાંખ્યો હતો અને તે ૧) મહીનો અને ૧૮) દીવસ પછી તાંખે થયું, ત્યાંસુધી તે પર ચાલેલા તોપોના મારાને લીધે તેનાં ધરે ધણુંખણ ખીસમાર થઈ ગયાથી હમણાં પાછાં નવાં બાંધવા માંડેલાં છે, અને ધણું ખરાં તૈયાર થઈ ચુક્યાં છે. એ નવાં ધેરનાં મોહોલા ધણું સરખા કીધેલાં છે અને ધરે પણ સારાં છે. બાકીનાં જુનાં શહેરનાં રસતા સંકડા તથા ધરે નાંધળાં છે. એ શહેર પરથી ઇલ (III) નદી જે રાહીન નદીથી આસરે જે મલ દુર છે અને તેની સાથે કેનાલથી જોડેલી છે તે પસાર થાય છે. તે આઠ દીવસપર સ્વીટઝરલાંડમાં ધણો વરસાદ પડવાથી ઉભાઈ જઈને રેલ આવી હતી, જેનાં પાણી એતર તથા બાગોમાં, નદી કાંઠે હજુ ભરેલાં હોએ એ દીઠાં હતાં. એની ઉપર જે પુલો છે, તેમાં એક ગાડી ઘોડાનો અને ખીજો આગગાડી મોટે લાખડો છે. ગાડી ઘોડા જવાનો પુલ બોટોપર બાંધેલા છે, તેની છેક જ્યાં સુધી નદીનું પાણી જોશથી દોડતું હતું, અને હજુ પણ તે ધણું જોર કરવાથી બોટવાલા પુલનાં ચાંબળા ધણું હીલતા હતા. એ શહેર કાંઈ ધણું મોટું નથી અને એની વસતી આસરે ૧,૦૦,૦૦૦) માણસોની ગણાય છે.

એ શહેરમાં ફરીને ૧૧—૪૫ મીનાટ
અહીંયાનું કેહીકલ જે તેનાં ધડીયાળને સાઈ
વખાણાયું છે તે જોવા ગયા હતા. એ
દેવલ ધણું મોટું છે. તે ૩૬૩) શીટ બાંધુ,
૧૩૫) શીટ પોહાણું, અને ૯૯) શીટ
જંચું છે, તથા તેની ઉપરનો મીનારો જે ધણો
નકશીદાર છે તે ૪૬૮) શીટ જંચો છે, અને
વેલાયતમાં એનેથી એકજ દેવલનો મીનારો
જંચો કેહેવાય છે. એની ફરતી દીવાલ પર
પણ નકશીકામ કીધેલું તથા ધણું એક
પુતળાં મુકેલાં છે, તેમાં કેટલાંક ધોડા પર
ખેસાડેલાં પણ છે. સને ૧૭૯૩ નાં રૂઝ
રેવાલ્દયુશનમાં એ દેવલમાંનાં સેંકડો ઉપર
પુતળાં બલવાઆરોએ ભાંગી નાંખ્યાં હતાં,
અને એના ખુબસુરત મીનારા પર પ્રજાસત્તાક
નીશાણીવાલી લાલ ટોપી પેહરાવવાથીજ
તે બચી ગયો હતો. એનો અંદરનો
ભાગ કાંઈ ધણો જોવા લાયક નથી, પણ
તેનાં ધડીયાળનાં જેવું બીજું ધડીયાળ
કુન્યામાં કેડે નથી એમ કેહેવાય છે.
એ ધડીયાળનાં જાણે ચાર મજલા કીધા
હોય તેમ ગોડવેલું છે અને તેની જાંચાઈ
આસરે ૩૦) શીટ ઉપરનો છે. એનાં પોહલા
મજલા પર કુન્યા પાડેલી છે, અને સુરજનો
આસપાસ જેમ આશમાનો કુન્યા ફરે છે
તેમ સંચાકાંમથી અહીં સધલું ચાલે છે.
તેની ઉપર કલાક મીનીટ દેખાડવાનું ધ-
ડીયાળ છે, તેની ઉપર પાંચ કુન્યાનાં બીજા
ભાગોમાં તેજ વખતે શી કલાક છે તે
જણાવાનું મુકેલું છે; હેઠળનાં ભાગ પર
કરીશચીઅન લોકનાં ફરતાં શીશટ (પર્વો) પણ
પોતાની મેલે બદલાઈને દેખાડે છે. તે ઉપ-
રાંત સુરજ અને ચાંદનાં ગ્રહણ તથા
આખા આશમાનનાં ગ્રહો દેખાડે છે, તથા
જાંચકનું પંચાંગ પણ એમાં ચાલુ છે, અને
૯૯૯) વરમો સુધીમાં કયાં ગ્રહણ તથા
શીશટ (પર્વો) આવશે તે તથા બીજા આશ-
માનો બાબદો માલમ થાય છે. એનું
સંચાકાંમ એવી રીતનું સરસ છે કે પોતે

પોતાની મેલે દરોબરત થાય છે, અને એક
મીનીટ પણ કોઈ વખતે વધતું ધયા એધું
થાંડી ગરમીને લીધે બદલાતું નથી. એ
ધડીયાળની ટોકરી દર ૦૧-૦૧-૦૧૧ કલા-
કની વાગે છે; તે સાઈ એક સરસ તાલ
કીધી છે. ૦૧ કલાક વગાડવા સાઈ એક
બચું (પુતળું) ચાલી આવીને જમણાં
હાથ પર એક ઘંટ છે તે ઉપર ૦૧ કલાક
વગાડે છે, ૦૧૧ કલાક એજ માફક એક
જીવાંત મરદ આવીને વગાડે છે, ૦૧૧૧ કલાક
એક અધાર માણસ અને આખો કલાક
એક જીધા માણસ આવીને વગાડે છે. તે
વખતે એક બીજું પુતળું રેતીનું ધડીયાળ
જે ખાલી થાય છે તે પાંચ ફરવે છે, જેમાંની
રેતી બરોબર એક કલાકે પુરી થાય છે.
ગેલેરીનાં ખુણાંમાં દરરોજ અઢવાડીયાનાં
દીવસ દેખાડવા તે દીવસને લગતાં પુતળાં
બદલાઈને ઉભાં રહે છે, જેમકે એપ્રિલો
આતવારે, ડાએનાં સોમવારે ઇત્યાદી.
એ ઉપરાંત જ્યારે બપોરનાં બાર
વાગે છે ત્યારે ચોથા મજલા પર કાઠ-
શ્ટને ઉભા રાખેલા છે, ત્યાં પાછલથી એનાં
બાર એપ્રોસલસ ચાલી આવીને કાઠશ્ટ
તરફ મોહોડું કરી તેને નમી સલામ કરીને
ચાલયા જાય છે. તે વખતે કાઠશ્ટ પોતાનો
જમણો હાથ જંચકને તેઓને આશીર્વાદ
દે છે; પણ સૌથી સરસ તો એક મરપો છેક
ઉપલે મથાળે ખેસાડેલા છે, તે જ્યારે બપોર-
નાં બાર વાગે છે ત્યારે જીવતા મર-
ધાની માફક પીછ ઉભાં કરી પાંખ ફડફડાવી
ડોકું જંચું કરી કુકરે કુક ! આખાદ જાણે
જીવતો મરપો બોલતો હોય, તેમ પોકાર
મારે છે; અને એ મુજબ પેલા એપ્રોસલો
કાઠશ્ટનો સાને આવે છે, ત્યારે ત્રણ વખત
પાંખ ફડફડાવી ડોકું જંચું કરી પોકાર
મારે છે. આ ધડીયાળ નવું સને ૧૮૪૨માં
બનાવ્યું હતું; પણ અજલનું ધડીયાળ જે
સને ૧૫૭૧ માં ડાસીપોડીઅસે બનાવ્યું
હતું, તેનીજ નકલ છે, જેમાં ફક્ત કુન્યાની

આલ તથા આશર્માનનાં શ્રેષ્ઠ હમણાંની શોધ માફક ફરકાર કરીને નવું મુકેલું છે. અમલનાં ધડીયાળને મુશિ તથા મરધો તથા ખીજી ડાએસો મધણું ખીજી સાંમેનીં ધમારતમાં મુકેલું હજી લોકોને દેખાડે છે. હમા એ ધડીયાળ બપોરનાં બાર વાગતા ખામખા જોવા ગયા હતા અને હમાએ સધણું જે જોયું તેનો તારીફ કરી શકતા નથી.

એ જોધને પછી હમા શેન્ટ ટામશનું દેવલ જોવા ગયા, જ્યાં મારશલ કાઉન્ટ એફ સાક્સનીની યાદગારીનું માન્યુમેન્ટ મુકેલું જોયું હતું. એ કાઉન્ટ ઇ. સ. ૧૭૫૦માં ફ્રાન્સમાં ધણે વખણાયેલો લશ્કરી મરદાર હતો, અને ઉપલાં માન્યુમેન્ટમાં જન્મ જાણે મુડાંનો પેટી ઉઘાડી તેમાં કાઉન્ટ જે ઉપર ઉભેલો છે તેને સુવાને કહેતો હોય તેવી નીચાની કરી બતાવે છે તે ઉપરથી કાઉન્ટ સીડીપરથી ઉતરીને માંહે જતો હોય તેમ પાડેલો છે. તેને ફ્રાન્સની જીનીઅશ અથવા મધળો જાહોજલાલી, જે એક ખુબસુરત ઓરતનાં આકારમાં પાડેલી છે તે એક હાથે અટકાવે છે, અને ખીજે હાથે તે જમને પાછો જવાને હોકમ કરે છે. કાશીનની ખીજી બાજુપર હરક્યુલીશ (Hercules) જેને શ્રીક લોકો કૌવતનો દેવતા કહે છે તે મોહત પેલાને બોલાવતું જોધ પોતે મધળાં જોરનું દેવત છતાં રડતો નીચી ડાકોએ ઉભા રહેયો છે. એ મારશલ કાઉન્ટ ઉભો છે તેની હેડળ એસ્ક્રીઆ, હાલ્ડ અને ઇંગ્લાંડ દેશનાં હેરાલ્ડરીક (Heraldrie) જનવરો તથા બાગેલા વાવટા જાંધા નાંખેલા છે, જેથી ત્રણે રાજ્યોનાં એક મલેલાં લશ્કરપર કાઉન્ટ આવ સાક્સનીએ ફૂલાનડર્સની લડાઈમાં જીત મેલવી હતી તે બતાવે છે. એ મધણું સંગેમરમરનાં મફદ પથરનું બનાવેલું અને ધણું તારીફ લાયક રીતે કાતરેલું છે. એ

પુતળોને બનાવતાં વીસ વરસ લાગ્યાં, અને સને ૧૭૭૬માં તે તબયાર થયાં હતાં. એ દેવલનાં એક ઓરડામાં ડ્યુક એફ નેસા (Duke of Nassau)નું મુડું એક કાચની પેટીમાં દેખાડતું રાખેલું છે, જે ૨૩૫૧ વરસનું જીનું અને તેની ઉપર કપડાં પણ હજી અમલનાં પેટરાવેલાં તેજ છે. ફક્ત હાથનાં મોજાંજ પાછલથી જ્યારે એને એ દેવલમાંથી ખણી કાઢાયો ત્યારે પેટરાખ્યાં હતાં. એને મમી (Mummy) જેવો બનાવીને દોડેલા હોવાથી તે જેવી હાલતમાં મરતી વખતે હતો તેવીજ હાલતમાં હમણું દીસે છે. તેનું મોહોડું પણ મફદે છે (મજબની મમીશાનુ કાળું રંગેલું હોય છે) પણ તેપર મોહોડાંમાંથી પાણી નીકળવાથી ડાઘ પડી ગયલા છે, બાકી જાણે તરતનો મુવેલો મુવાડેલો હોય તેવો લાગે છે. એજ ઓરડામાં એની છાકરીનું મુરડું પણ મુકેલું છે. તેનું માસ મધણું ખવાઈ ગયલું છે, પણ હાડકાં તથા કપડાં હજુર જેમનાં તેમ છે. તેને હાથે દાણાની પોહોચી તથા આંગળાંએ બીણાં હોરાની વીટી હજુર મલાંમત છે.

એ સધળું જોધને બપોરનાં ૨-૧૫ મીનીટિ આશ્વર્ષા છોડ્યું હતું, ત્યાંથી સ્ટીટ્ઝલાન્ડનું બાલ (Bale or Basle) કરી ગામ છે ત્યાં આગગાડીમાં કલાક ૫—૧૫ મીનીટિ સાંજનાં આવી પ્રગ્યા, અને ધી ટ્રાય રાય (Trois Rois) હાટલમાં ઉતારો લીધો હતો. જમીને શહેરમાં ફરવા નીકળ્યા હતા. એ શહેર રાહીત નદીપર આવેલું છે, તે કાંધ ધણું મોટું નથી; પણ ફ્રાન્સ, સ્ટીટ્ઝલાન્ડ, અને જર્મનીની વચમાં આવ્યાથી અહીંયાં તે દેશનાં આવતા જતા લોકોને ઉતારો લેવા સારું ધણું કામ આવે છે. એને લગતી એક જગ્યા છે જ્યાં એક માણસ પોહોળા પગ કરીને ઉભું રહે છે તો તે એકજ વખતે ત્રણે દેશમાં

હોય તેમ ગણાય છે. અહીંયાંનાં ધરો તથા મોહોલાઓ કોઈ કોઈ સારા છે. એ ગામ કાંઈ ઘણું જોવા લાયક નથી. વસતી આશરે ૪૫,૦૦૦) માણસોની કેહેવાય છે, અને રેશમી રીપન બનાવવા માટે તે વખણાયલું છે. રાતનાં શોમરકેશીન (Sommercasins) કરીને બાગ છે ત્યાં કોનશર્ટ હતો તે સાંભળવા ગયા હતા, જ્યાં એક ઘણું સારું વાળુ વાગતું સાંભળ્યું હતું. એ જગ્યાપર ઉતાળાનાં દીવસોપર ગાયનનાં કોનશર્ટ તથા ખોલો આપે છે. ત્યાં રેશોરાંટ કીધેલું છે તેમાં ખોરાકી તથા દારૂ મળે છે. એ નદીથી બે બાગમાં વેહેંચાઈ ગયલું છે.

તા ૮ મી રાપટેમબર ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં કલાક ૧૦-૨૦ મીનીટ બાલ શહેર આગગાડીમાં બેસીને છોડ્યું, તે રાતનાં ૯-૩૦ મીનીટ જીનીવા શહેરમાં પુગ્યા હતા. એ શહેર એજ નામનાં સુવીજ કેનટન્સ પરગણાઓનું પાય તજ છે. આખો રસતો બાલથી જીનીવા સુધી ધણો રળીવામણો હતો અને હવે પાહાડોની જગ્યા મલતી જવાથી આગલ જે બેડી જમીન હતી તેથી ઉલટા દેખાવો દીસતા હતા. જરા દુરથી બેહુ બાજુપર નાંધળા કુંગરો અને તેની પાછલ ખીજ સહુ ઉતર કુંગરો મલ્યા હતા. ઓલટનનું જનકથન પસાર કીધા પછી જરા મોટા કુંગરો મલવા લાગ્યા, અને છેક ખીમ્બલ (Biel) પુગા તેટલાંતો ધણાં મોટા પાહાડો મલવા લાગ્યા. એ મુજબ ધણો ખરો રસતો સહડાણનો અને વળી પાછો થોડો ઉતરાણનો જીનોવા સુધી મલ્યો હતો. એ સહડાણના આખા રસતાને લીધે અહીંયાંની (સ્વીટઝરલૅન્ડની) બંધી ગાડીઓ જે એનજીનો સાથે જોડે છે તે દરેકને બ્રેક (Brake) રાખે છે, અને દર બે ગણુ ગાડીએ એક માણસ બ્રેક દાખવા તથા

છોડવા રાખે છે, તેને આવજાવ કરવા માટે અતરેની બંધી ગાડીઓની વચમાંથી રસતો રાખેલો છે તેથી એક નાંકેથી ખીજાં નાંકાં સુધી ચાલતી ગાડીએ માણસ બંધી ટ્રેનમાં જઈ શકે છે. પેહુલા, ખીજ, તથા ત્રીજ કલાશની બેક આડી કરીને તેની વચમાં જ આવ રાખે છે તથા વચમાં ઉતારીએને સામાન સુકવાની ગાડીની તેજ માફક સામન વગર ખોલી મેલે છે. તે જાંધાડી હોવાથી માણસને ચોકી કરવા માટે રાખે છે. ખીમ્બલ આગલ એજ નામનો એક સરોવર મલ્યો હતો. તે આશરે ૧૦) મૈલ લાંબો, અને ૨) મૈલ પોહોળો છે, તથા ત્યાંથી આગલ ચાલતાં ન્યુચેટલ (Newchatel)નો સરોવર એજ નામનાં ગામપર મલ્યો હતો. એ સરોવર મોટો, અને વધતામાં વધતો ૨૪) મૈલ લાંબો અને ૫) મૈલ પોહોળો છે. એ સરોવર પસાર કરતાં હમારી આગગાડી જે કીનારે ચાલતી હતી તેને દોહોડ કલાક ઉપર થયો હતો. એના દેખાવ ધણોજ મરમ અને જોવા લાયક છે. એક બાજુપર સરોવર અને ખીજ બાજુપર પાહાડો તે ઉપર નજદીક આખાં મથાળાં સુધી દરાખના માંદવા રોપેલા હતા. તે બાદ લુસેન (Lusanne)નાં સેશન પછી જીનીવાનો સરોવર મલ્યો હતો. તે સાથી મોટો સ્વીઝરલૅન્ડમાં ગણાય છે, તેની લાંબાઈ ૫૬) મૈલ, અને પોહોળાઈ ૯) મૈલની છે, તથા તેનો કીનારો પસાર કરતાં હમારી આગગાડીને બે કલાક ઉપર થયા હતા. હમાને નજદીક આજે રમતે છેટે છેટે ગામો મલ્યાં હતાં, અને દરાખનાં માંદવા પણ તેજ મુજબ આજે રસતે છેક બાલથી જીનોવા સુધી હતા. હમાએ હાટલ ડી. લા. મેટરોપોલ જીનોવા લેકની આયમણ બાજુપર Jardin du Lac નામના બાગની સાંમે આવેલું છે તેમાં ઉતારો લીધો હતો.

તા ૦ ૯ મી રાષ્ટ્રેમખર ૧૮૮૧—
આને જીનીવા શહેરમાં બધે ફરી આ-
બ્યા હતા તથા અહીંયાંની વખણાયલી.
ધડીયાલો અને આરગીનોનો ડુકાનો જોઈ
હતી. અહીંયાં ઘણી જાતનાં ધડી-
યાલો બનાવે છે જે ઉપર માત હજાર
માણસો દરરોજ કામ લાગે છે. તેઓ દર
અડવાડીયે ૨૦૦૦) ધડીયાલો તથા ૨ ક-
રે છે. એ ઉપરાંત વાંજાંની પેટી બનાવવા-
ને ઘણુંક લોકો કામ લાગે છે. હમાએ
આને એક ડુકાન પર એવી પેટીઓ વા-
ગતી સાંભળી હતી. તે ઘણી જાત જાતની
ગોઠવણીની હતી, અને તેમાંના એક બે
એવી તો સરસ વાગતી હતી કે જાણે આર-
ગીન મોહાટ્ટી વાગતી હોય તેમ તેમાંથી ધ-
ણા મીઠા અને સરસ રાગ નીકળતો હતો.
એ શહેરની વચ્ચે આસરે ૬૩,૦૦૦) મા-
ણસોની કેટલાય છે, અને રીટરજલાંડ
દેશમાં એ સહુથી મોટું અને વસતીવાળું
શહેર છે. એની વચ્ચેથી રોહાન નદી જે
જીનીવા લેકમાંથી નીકળે છે તે પસાર
ધાય છે, તેથી એ શહેરને બે ભાગમાં વે-
હેલી નાખેલું છે. સરેવર તથા નદીને કાંઠે
ધર ઘણું સરસ અને મોટાં છે, તેમજ
મોહાલાઓમાં પણ છે. રમતાઓ બા-
હારનાં સીધા છે. પણ અંદરનાં જોકે મોટા
છે તોપણ સીધા નથી. સાંજનાં કુવે કું
માં બલાં (Quai du Mont Blanc)
પર ડુકા એક બ્રનઝીક જે અહીંયાં સને
૧૮૭૩ માં મરી ગયા તે વખતે પોતાની
મોટી પુત્રી એ ગામને આપી ગયા હતા
તેની પાદગારીનું માન્યુમેન્ટ કાઢેલું છે તે
જોયું હતું. એ ઘણી સરસ કારીગરીથી
બનાવેલું છે; એક પેડેસ્ટલ પર ધોર બાંધી
હોય તેમ કરીને તે ઉપર એક એનું
પુતળું લાઇપ્ર શાફ્રનનું સર્ગેમરમરનું બ-
નાવીને મુવાડેલું છે, અને તેની ઉપર એક
ચોરસ ચુંબજ કરીને તેનાં ચાર છેડાઓ
પર એનાં વડાઓનાં પુતળાં ઉભાં રા-

ખેલાં છે, અને તેને સૌથી મથાળે એ ડુક-
નું થોડાપર બેસાડેલું 'શ્રાંઝનું' પુતળું છે.
રાતનાં સરસ જોવા ગયા હતા, જ્યાં કાંઈ
ઘણું જોવા લાયક હતું નહીં. આને રા-
તનાં ભાઈ નવરોજી વાડીઆ જેવણ હ-
મારી સાથે મુંબઈથી આવેલા હતા, અને
ધ'ગ્લાંડમાં પોતીકાં કામસર અત્યારમુધી
રહી પાછા મુંબઈ જતાં. હમાને અહીં
મલવા આવ્યા હતા.

તા ૦ ૧૦ મી રાષ્ટ્રેમખર ૧૮૮૧—
આને સવારનાં નવ વાગે રીમરમાં બે-
સીને લેક જીનીવાપર ફરવા નીકળેલા ડોનો
(Thonon) કરીને જગ્યા અરધી લેકપર
છે ત્યાં થઈને બાર વાગે પાછા આવ્યા
હતા. એ લેકપરનો દેખાવ ઘણો સરસ છે.
એની બાજુઓપર નાંધળા મોટા પાહાડો
તથા એતીવાડી તથા ઝાડોની લીલાતરી
તથા છુટા છુટા રહેવાના મોટા બંગલા,
તથા ગામડાંઓથી દેખાવ ઘણો સારો
લાગતો હતો. એ લેકની વીગત પાછલ
લખી ગયા છે તેથી અતરે લખતા નથી.
બપોરનાં એ લેકમાંથી નીકળતી નદી
રોહાન અને આર્વ (Arve) જે
જીનીવાથી ૧૦) મૈલ દુર શેમોની
(Chamonny) થી આવે છે અને બધે
થોડે દુરથી મલે છે તે જોવા ગયા
હતા. રોહાન નદી જે સરેવરમાંથી નીકળે
છે તેનાં પાણી નીતરાં અને સાફ છે, પણ
આર્વ નદીનાં પાણી પાહાડોમાં થઈને આ-
વવાથી ગદલાં હતાં, તે બે જ્યાં સાથે
મલે છે તે એક ખીજાં સાથે ભિળાતાં નથી,
પણ ત્રણ મૈલ મુધી એ બેનાં પાણી સાથે
દોડ્યા કીધા પછી ત્યાં વલાંણ આવ્યાથી
એક ખીજા સાથે ભિળાઈ જાય છે. એ
દેખાવ ઘણો સારો અને જોવા લાયક છે.
એ જોઈને રાઠ મ્યુઝે (Musée
Rath) જોવા ગયા હતા, જ્યાં થોડાં-
એક સારાં પીકચરોનો તથા પુતળાંઓનો
સંગ્રહ કાઢેલો છે. ત્યાંથી ટાઉનહાલ (Hotel

de ville) જોવા ગયા. એ મકાન ઘણું જુનું છે અને તેમાં કાંઈપણ જોવા લાયક નથી. માળપર જવા સારું સીડીને બદલે જાવ કાંધે છે જેથી આગલ ત્યાંનાં કાઉનસીલરો ધોડાપર ધ્યા પાલખીઓમાં બેઠેલા જ માળાપર જઈ શકતા હતા. એ કાંઈ ઘણું નવાઈ જેવું નથી, કારણકે હાલમાં પણ એવીજ રીતે પાંચ માળપર જવાનો રસતો જોયલો છે. અંગ્રેજ અને અમેરિકન વચે આલાબામાનો વાંધો પડ્યો તેનાં લવારો અહીં મલ્યા હતા તેની યાદગારીની તત્તો એક ઓરડો જ્યાં તે ભરી હશે ત્યાં મારેલી છે. એ રાઉન-હાલમાં અતરેની મધુનીસીપાલીડીને લગતી હાશીયો છે. ત્યાંથી નીકળીને કોડરલ જોવા ગયા હતા. એ દેવલ સને ૧૧૨૪ માં બાંધ્યું હતું, તે ઘણું જોવા લાયક નથી. એની અંદર ડ્યુક ડી રોહોનની ધોર છે. એ ડ્યુક તેરમાં લુધનાં વખતમાં પ્રોટેસ્ટન્ટોનો સરદાર હતો, અને તે લોકોની તરફથી લડતાં રીહન ફ્રાન્સમાં સને ૧૬૩૮ માં માર્યો ગયો હતો, તેને અહીંયાં દોરેલો છે. તેની ધોર ઘણી સારી છે.

એ જોધને પછી સરોવરનાં કીનારાનાં રસતાપર તથા સાંમી બાજુનાં મોહાલાઓમાં ફરી આવ્યા હતા. કુવે કુ માં બલાંપરની એક બાજુવરથી માઉન્ટ બ્લેન્કો પાહાડ ધણો સરસ દીસે છે તે હમાએ જોયો હતો. એ પાહાડ અહીંયાંથી ૪૮) મૈલ દુર છે, અને એનો અહીંયાંનાં જોવા દેખાવ ખીજા આસપાસનાં ગામોમાંથી પણ દીસતો નથી એમ કહે છે. જીનીવા શહેરમાં ખીજું કાંઈ ઘણું જોવા લાયક નથી, અને તે એક દીવસમાં બધું જોવાઈ શકાય એટલું નાંધળું છે. ફક્ત એના લેકનાં દેખાવો તથા કારીગીરીના કામો માટે એ શહેર વખણાવેલું છે. એ શહેર અસલ પરચુટલ ડ્યુકસ તથા કાઉન્ટસને

હસ્તક હતું, અને તેનાં લોકો પ્રજાસત્તાક વીચારના અસલથીજ હોવાથી વારાફરતી તેઓથી છુટા પડવાને બલવો કર્યા કરતા હતા. પણ એ શહેર તથા તેને લગતાં ગાંમો એટલાં તો નાંધળાં હતાં કે (બધું મલીને ૧૫ થી ૧૫ મૈલનાં વીચારનું કહે છે) તેની કોઈ દરકાર કરવું હતું નહીં, અને જરમનીના શહેનશાહો જેઓનાં તાબામાં પાછલથી હતું તેઓ બલવા જલદીથી ખેસાડી શકતા હતા. એ લોકોનાં એ બલવાનાં ધીકાર દાખલ વોલ્ટર ફરી ફ્રેન્ચ શીલસુક કહેતો હતો કે “When I shake my wig, I powder the whole republic.” એના તરજુમા એ છે જે “મારી ટોપી પરથી ધુલ છટકાઈ તેટલાંમાંજ આખું રાજ્ય છવાઈ જાય.” અને એજ મુજબ એમપર પોલ પણ બોલતો હતો કે “It is a tempest in a glass of water” એટલે કે “જેમ ગ્લાસમાં પાણીનું તોફાન થાય તો તેવું નજીવું છે.” એ શહેરને ફ્રેન્ચ પ્રજાસત્તાકે સને ૧૭૯૪ માં જીતી લેધને પોતાની સાથે જોડી નાંખ્યું હતું, પણ સને ૧૮૧૪ માં તે પાછું છુટું થવાથી Swiss Confederation માં જોડાઈ ગયું હતું, અને હાલ તેનું બાવીશમું પ-રગણું (Canton) ગણાય છે.

તા. ૧૧ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં કલાક ૧૧-૪૦ મીનીટે આગગાડીમાં ખેસીને જીનીવા છોડ્યું તે રાતનાં કલાક ૮-૩૦ મીનીટે લુસર્ન (Lucerne) ગામમાં જઈ પુગા અને ત્યાંનાં હોટલ કુ સેન (Hotel du Cygne) માં ઉતારો લીધો હતો. રસતામાંનો દેખાવ ધણો સરસ અને જોવા લાયક હતો. પાહાડો તથા સરોવરનો દેખાવ હમાએ જે સ્વીટ્ઝરલાન્ડનાં દેશમાં ફરીને જોયો તેનાં જોવા ખીજે કોઈ જોયો નથી. લુસર્ન ગામ લુસર્ન લેકનાં કીનારા

૫૨ અરધા માંદના આકારમાં ખાંધેલું છે. તેનાં હાંટણાં ધરો જે ધણું મોટું છે તેથી એ શામેલ છે, તે શીવાએ ખીજું. કથું નોવા લાયક નથી. એની આસપાસ ફરતા ડુંગરો આંખાથી દેખાવ ધણેજ સુંદર લાગે છે, અને ઉનાળાનાં દિવસોમાં લોક ગામે ગામથી આવીને તનદરતી મેલવે છે, એવી અહીંની હવા મારી છે. એ ગામ પણ સ્વીટઝરલેન્ડમાં મોટી વસતીવાળું ગણાય છે. તેની વસતી ૧૬,૦૦૦) માણસોની છે.

તા. ૧૨ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૧—
આજે પાછલી રાતનાં પાંચ વાગે સ્ટીમર સ્વીટઝ હવર સ્વાર થઈને લુસર્ન છોડ્યું, અને લેક લુસર્ન પરથી પસાર થઈને ફુલુએલન કરીને ગામડું છે ત્યાં કલાક ૭-૨૫ મીનીટ પુગ્યા હતા. એ લેકને દેખાવ અત્તીધણી ભવકાદાર છે અને તેનાં જોવા ખીજો દેખાવ આખા પુરોપમાં દોઢ નથી એમ કહે છે. આસપાસ મોટા મોટા પાહાડો, અને તેની પાછલ ખીજા મોટા પાહાડો, અને તેઓનાં મથાળાં પર જાણકુ બરફ બંધાઈ રહેલું તે ઉપર તડું પડવાથી ચળકે તે તથા નીચલા પાહાડોની લીલાતરી અને મરોવરને ધેરી લીધો હોય તેમ તેની ચારે બાજુ પર પાહાડો દીસે અને જાણે આગલ ચાલવાનો રસ્તો નહીં હોય તેમ લાગે પણ આગલ ગયા કે વળી મરોવર મોટા દીસે તથા મુરજ તરતનો ઉગતો હતો તેથી વાણાંએનો તથા પાહાડોના દેખાવથી મધળું અત્તીધણું રળોયાંમણું લાગતું હતું. મરોવરનું પાણીખી ધણું નીતર ખીલાર જેવું છે, અને એટલું તો માર્ક છે કે કોઈ કોઈ જગ્યા પર જંગલમાંથી પાણીમાંની ચીજો તથા માછલીઓ તરતી તથા તળીઓ પરનો પાણી વટીક દીસે છે. એ મરોવર ૨૫) મૈલ લાંબો અને એકથી ચાર મૈલ પોહાળાઈમાં છે. હમો ફુલુએલન

પુગ્યા પછી આઠ વાગે ધોડાની ગાડીઓમાં ખેસી ત્યાંથી આલપ્સ પર્વતનો સેંટ ગોર્હાર્ડ પાસ (Alps Mountain's St. Gothard Pass) પસાર કરવા નીકળ્યા. એ ગાડીમાં ૯) થી ૧૦) જણાં ખેસી શકે છે, એમાં બરફમની માર્ક અંદર ખેંક છે તેમાં ૪) જણાં અને તેની આગલ ખીજા અરધી બરફમની. માર્ક જગ્યામાં ૨) જણાં તથા પાછલથી ધોડાવાલાની ખેસવાની જગ્યા પર રેટનની માર્ક ખેંક (ધમણ સુધાંની)માં ૨) જણાં તથા કોચખોકશ પર કોચમેન તથા ગાડીને લગતું એક માણસ ખેસે છે. એ ગાડીઓને પાંચથી આઠ ધોડાઓ નોડે છે. પહેલાં પાહાડોની વચમાંથી થોડું એક ચાલ્યા પછી અહાણુ આવવા માંડી હતી, તે એનડરમાટ કરીને ગામડું છે ત્યાં સુધી આસરે ૩,૫૦૦) ફીટ દરીઆની જાંઘાએ ગયા, અને ત્યાંથી રીફ્રેશમેન્ટ લઈને નીકળ્યા તે સેંટ ગોર્હાર્ડનાં મથાળાં પર ૪) વાગે સાંજનાં જઈ પુગ્યા. હેઠળથી નીકળ્યા ત્યારથી બરફથી ભરેલા પાહાડો દીસતા હતા. પાહાડોની કહણીપરથી ગાડીઓ ચાલતી હતી, અને તેની નીચાણમાંથી નદીઓ પસાર થતી, અને પાહાડોપરથી પાણીનાં મોટા ધોધો પડતા તથા ખેલુ બાજુ પર ધણું જાંચા પર્વતો દીસતા, તેમાં કોઈ પર નીચાણમાં ઝાડો અને મથાળાં તદન ખાલી તથા કોઈનાં મથાળાં પર બરફ એમ જોતા જોતા છેક મથાળાં પર હોશપીસ (Hospice) કરીને જગ્યા છે, ત્યાં પુગ્યા કે રસ્તાની ખેલુ બાજુ પર બરફ પડેલો દીસતો હતો, અને તે પાહાડો ઉપરનાં ખીજા પાહાડોનાં મથાળાં પર જાણે સાકરનાં ભુકાના પડા બનાવેલા હોય તેમ બરફથી ઢંકાઈ ગયેલા હતા. એ બરફ ધણો પોચો છે અને હાથમાં ઘાખીને તેનાં દડા બનાવી શકીએ છે. એ જગ્યા દરીઆની મુપાટીથી આસરે ૭,૦૦૦) ફીટ

અને ફ્રુલિઅન જમ્યાંથી હમા ગાડીમાં બેઠા ત્યાંથી ૫,૬૦૦) શીટ જમ્યાં છે. એનડરમેટની થોડે આગલથી સેંટ ગોઠાર્ડની રેલવે બંધાયે છે તેની સાથી મોટી ટનલ બાંધાઈ છે. એ ટનલ હા મેલ લાંબી થશે અને મોન્ટ સેનીસ ટનલ જે હાલ મોટી ગણાય છે તેના કરતાં બે મેલ ધ્યાને ફુનયામાં સાથી મોટી ટનલ ગણાશે. તે સને ૧૮૭૨ નાં શાલથી ખુલવા માંડી છે અને હવે એક બે વરસમાં તદ્યાર થશે. તેને બાંધતાં ૨) થી ૨૦ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ થશે એમ કહે છે. સેંટ ગોઠાર્ડનાં પાહાડપર જતાં થંડી હવા સારી લાગતી હતી, અને શીશીનો પારો ૫૫) થી ૬૦) ડીગ્રી તડકાને લીધે રહેતો હતો; પણ છેક મથાળાંપર હોશપીશ આગલ પુગા ત્યારે ૪૬) ડીગ્રી આંજમાં આંજો થયો હતો, અને એ જમ્યાંલુ-જમ્યામાં ક્રમસ પણ ધણો હતો તેની અંદરથી થોડો વખત પસાર થતાં થંડી ધણી માલમ પડી હતી. એ હોશપીશ એક નાધણું ધરે છે, અને તેની આસપાસ ખીજાં નાધણાં ત્રણ ચર ધરે છે, જેનાં છાપડાંએપર વઢીક ખરફ પડેલો હતો, એટલી થંડીમાં લોકો ત્યાં રહે છે. (જો કે શીયાળો હજુર ખેડો નથી તોપણ આટલો ખરફ બંધાયેલો હતો) હવે અહીંથી બે થોડા દરેક ગાડીમાં જોડીને નીચે પાહાડ ની દક્ષિણ બાજુએ ઉતરવા માંડ્યું હતું, તે આડ મેલપર એરોલો (Airolo) કરીને ગામડું છે ત્યાંસુધી ધણી ઉતરાણ મલી હતી. (હીંયાં પેલી ટનલનું મોઢાકું પણ આવેલું છે) ત્યાંથી નીકળેલા થોડી થોડી ઉતરાણ પસાર કરીને બીઅસ્કા (Biasca) કરીને ગામ છે ત્યાં રાતનાં હા વાગે આવી પુગ્યા, અને ત્યાંથી આગ-ગાડીમાં બેસીને નીકળેલા ૧૦-૧૫ મીનિટ બેલીનઝોના (Belenzona) કરી ગામમાં હોટલ ડી વીલીમાં ઉતારો લીધો હતો.

એ આજો પાસ પસાર કરીયા તેનાં દે-ખાવની તારીફ કરવાને અશકત છાયે. એ સેંટ ગોઠાર્ડની રેલવે સ્વીટઝરલાંડનાં લોકોએ એક કમપની ઉભી કરીને બાંધી છે, તેથી ઇટલીનીઅનો આ બાજુથી સ્વીટઝરલાંડનો વેપાર ખીલવાની ધણી આશા રાખે છે, અને જરમનીને એથી પણ ફાયદો થાય તેમ હોવાથી એ ત્રણ સરકારો (સ્વીઝરલાંડ, જરમની, અને ઇ-ટલી)એ કમપનીને મોટી રકમનાં નાણાંની બક્ષીશ આપી છે. એ કિલું મોટું ગંભ-વર કામ છે તે આપણે નજરે જોઈએ નહીં ત્યાંસુધી બરાબર જાણીએ નહીં એવું છે. એ સેંટ ગોઠાર્ડનો પાસ (રસતો) આલપ્પ-નો પર્વત પસાર કરવામાં બધાઓ વાપડતા હતા, પણ તે રસતો તડુઓ જાંબ તેટલો નાધણો હોવાથી એ પવતના ખીજા બાગો જેવા કે સીમ્પ્લોં Simplan, સ્પલુગેન Splugen, St. Bernard સેંટ બર-નાર્દ ઇત્યાદીપર રસતા સારા બાંધવાથી તે રસતે લોકોએ જવા માડ્યું હતું, પણ સને ૧૮૩૨ માં બાર વરસે એ સેંટ ગોઠાર્ડનો હાલનો રસતો ૧૯) શીટ પોહોળો બાંધ-વાથી તે પાંચ ધણો વધારાયે છે, અને એ સેંટ ગોઠાર્ડનાં પાસનાં દેખાવની બરા-બરી ખીજા પાસનો દેખાવ કરી શકતો નથી એમ કહે છે.

તા. ૧૩ મી રાષ્ટ્રેમબર ૧૮૮૧— આજે સવારનાં બેલેનઝોનાથી પાંચ કોચ ગાડીમાં બેસીને ૮) વાગે નીકળેલા થો-ડાએક નાધણા પાહાડો પસાર કરીને લુ-ગાનો (Lugano) ગામડાંમાં ૧૨) વાગે બેપોરનાં પુગા હતા. બેલેનઝોના જે ટી-સીનો (Ticino)ની ખીણપર આવેલું છે ત્યાંથી એ ખીણનો દેખાવ ધણો ચરમ દેસે છે, અને ત્યાંથી ગાડીમાં હમા નીકળ્યા તે બે કલાક સુધી એ ખીણ જોતા જોતા ગયા હતા. એ ખીણનો દેખાવ ધણો ચારે છે. તે બે પાહાડોની હારની વચ્ચે

આવેલી છે, અને તેમાં બિતીવાડી સાથે મહાદેવીની હદ બાંધી લીધેલી છે, તેથી જ-ણે એક મોટા બાગના કેઆરા હાથ તેવો દેખાવ ઉપરનાં પાહાડપરથી જ્યાંથી હર્મો પસાર થતા હતાં ત્યાંથી લાગતો હતો, તથા તેની વચ્ચેનાંથી ટીસીનો નદી પસાર થાય છે તે તથા મોટા અને સરખા રસ્તા-ઓ તથા બિતીવાડીથી તરુંદ તરુંદનાં રંગીન ફુલો તથા ઝાડોથી દેખાવ ઘણો સુંદર બાગે બેઠેલ જોવા લાગતો હતો, જેવો દેખાવ કોઈ જ વખતે આવેલાં જોવામાં આવે છે. લુગાનો એજ નામનાં સરોવરને કાંઠે આવેલું છે. એની વચ્ચે આસરે ૬,૦૦૦) માણસોનો કેહવાય છે, અને સ્વીટઝરલૅન્ડનાં કોનશીડરેશીમાં ટીસીનોનું કેનદન સંમિલ છે.

લુગાનો ગામ નાધળું છે અને એના મો-હાલાઓના જે ભાગ સરોવરનાં કીનારાપર છે તેનો એક જ પોહોળો તથા મોહોટા રસ્તા શીવાય બીજા અંદરનાં મોહોલા તથા રસ્તા સાંકડા છે. અહીંયાંનું લોક ઘણું-ખરું દેખાવ તથા રીતભાતમાં ઇટાલી અને ને મલતુ આવે છે અને બોલી પણ ઇટલી દેશની બોલે છે. ઓરતો ઘણીખરી બુટાને બદલે લાકડાનાં તળીયાં અને ઉપર આમડાંની ૫ટી મારેલાં ચંમ-પણા પેહેડે છે, તેથી પગમાં પેહેડેલાં મોજાં દીસે છે. એ ગામમાં આવેલા લુગાનો સરોવર સોલ મૈલ લાંબો અને બે મૈલ પોહોળો છે.

તે સ્થળ જોઈને હમો લુગા-નાથી બે વાગે આગગાડીમાં બેસીને એનો સરોવર જોતા જોતા કીઆસો (Chiasso) કરીને સ્વીટઝર અને ઇટલી-અનોની વચ્ચે સરહદનું ગામ છે ત્યાં ૩-૩૦ મીનટિ પુગા હતા, જ્યાં હમારો તથા સ્થળા ઉભરેઓનો સામન ઇટલી-અન કશટમ હાઉસવાળાઓએ તપાસ્યો હતો. કીઆસોથી નોકજોબા કોમો જે ઇ-

ટલીનો ઘણો મોટો અને રળીઆમણ દેખાવનો સરોવર ગણાય છે તે જોતા જોત મીલાન શહેરમાં છ વાગે પુગા હતા. એ લેક કોમો ૩૦) મૈલ લાંબો અને ઘણામાં ઘણો પોણા ત્રણ મૈલ પોહોળો છે. તેની આસપાસ મોટા પાહાડો તથા નાધળા નાધળા બંગલાઓ આવેલા છે, તથા તેનાં કીનારાપરની લીલાતરીથી એ ઘણો મોખા-યમાન લાગે છે. કીઆસો મુકુકુંડે સ્વીટઝર-લાન્ડ દેશ છેડયું હતું, અને હવે ઇટલીની હદમાં આવ્યા છયે. સ્વીટઝરલાન્ડ દેશ આજે સૌથી જુની પ્રજાસત્તાક ગણાય છે. એ ૨૨) કેનટોનમાં વેહઆધ ગયું છે, જે-માના આરનોલડ કુરેટ અને રટાઉકાબેર કેનટોનો સને ૧૩૦૭ નાં શાલમાં આ-ઓયાના તાબામાંથી છુટા પડીને પેહેલાં પ્રજાસત્તાક તેઓએ સ્થાપી હતી. તેમાં વારાફરતી બીજાં પરગણાં છુટાં થતાં ગયાં તેમ ઉમેરાઈને હાલ ૨૨) કેનટોનસોની કોનશીડરેશી ચાલે છે. એ દેશની વચ્ચે સને ૧૮૭૭ નાં શાલની ગણતરી મુજબ આસરે ૨૮) લાખ માણસોની છે, અને તેની જમીનનો વીસતાર નજીક ૧૬૦૦૦) ચોરસ મૈલનો તથા તે ઘણીખરી કું-ગર અને પાહાડવાલી જગ્યા છે. તેમાં ઓછામાં ઓછી ૬૭૮) શીટ લેક મેગી-ઓર આગલની અને ઊંચાંમાં ઊંચી ૧૫,૨૨૬) શીટ મોન્ટ રોઝા કરીને પર્વત-ની છે. એનાં રાજવહીવટ સાથે વચ્ચેનાંથી દર વીસ હજાર માણસે એક જણને ચુંટી કાઢાડે છે. એ મુજબ નેશનલ એશિયમલી-નાં ૧૩૫ સભાસદ થાય છે, અને ૨૨) કે-નટોનસોને દરેક દીઠ બે જણાં ચુંટી કા-હાડવાનો હક છે તે મુજબ ૪૪) જણાં બીજાં જે જે કાંઈનશીલ ઓફ રેટસ કહે છે. તેઓ ત્રણ વરસ સુધી હાઉસ ચ-લાવે છે. એ બધાઓ મલીને પોતાનામાંથી સાત જણાંને ચુંટી કાઢાડે છે, જેને શીડરલ યાને એકઠીકપુટીવ કાંઈનશીલ કહે છે, જે-

આ દેશને લગતો વહીવટ ચલાવેછે, અને પોતાનાં માંથી એક જણને દરશાલ પ્રમુખ દાખલ કરાવેછે. ખર્ન શહેરમાં રાજ્યનું પાયતખંડે, જ્યાં એશિયનલી રહેછે અને સંઘર્ષ કામ ચલાવેછે. દર કે- નેટાન પોતાની આવક તથા ખર્ચ જુદો કાઢાડેછે, પણ સરકારી બાબદો ઉપલી કા- જીનશીલ ચલાવેછે. સ્વીટઝરલાંડનાં વેપા- રમાં રેશમ, લેશ, લીનન, અને રૂનાં કા- પડ, ભરટનાં કરતનો તથા ધડીયાળો (વરસ દહાડે આખા સ્વીટઝરલાંડમાં આ- સરે સોલ લાખ ધડીયાળો બનેછે) તથા આરગીનો ઇલાદીછે. એ દેશનાં લોકોની પોતાની બોલી નથી પણ ફ્રેન્ચ હદપર આવેલાં ગામો (જીનીવા માફક) ફ્રેન્ચ બોલી, જરમન હદપર આવેલાં જેવાંકે બાલ, ખર્ન, અને લુશર્ન એ જરમન બોલી, અને ઇટલીનાં હદપર આવેલાં જેવાંકે લુગાનો, બેલીનઝોના ઇલાદી ઇ- ટલીની બોલી બોલેછે. એ લોકોનું જથ્થક લશ્કર ૨,૦૦,૦૦૦) માણસોનું છે, બાકીની રેયતનાં બધા મરદે વીસથી ચોવીસ વરસની જામર સુધી કવાયદ લેવાને ધારે બાંધેલાંછે, તેથી જાણે આખી રેયત લ- ડાયક હોય તેમ છે. એ દેશનું લોક લડાયક છે, તે સાથે પૈસાની લાલચે ખીજાં બાહારનાં દેશોમાં સોલજર દાખલ આકરીએ જાયછે. તેઓ ધણાં નીમક- હલાલ ગણાયછે તેના ધણાં દાખલા કુરોપની તવારીખ પરથી આપણને મલે- છે. ફ્રાંસ દેશનાં મોટા રેવોલ્યુશનમાં તે- નાં પાદશાહની રાધયત સાથે બંધુ લશ્કર ફરી ગયું ત્યારે તેની એ દેશની Swiss Guard વાલી રીજમીટ નીમકહલાલ રહી હતી, જેથી તેમાં ધણાંખરા બધા માણસ માર્યા ગયા હતા. તેજ મુજબ રોમનાં પોપની તરફેણ તેવીજ રીજમીટ કીધી હતી, અને તેઓ નીમકહલાલ પુરવાર થ- ચાથી આજેખી પોપે પોતાનાં ચોકીબાન

દાખલ એ દેશનાં લોકોને રાખેલાંછે. આજે રાતનાં મીલન શહેરનાં આપેરા હાઉસમાં સેમીરામીડોના રાસ્તનીનો આ- પેરા જોવા ગયા હતા, જે ઇટાલીઅન માથરોએ ધણો સરસ રીતે ગાયો હતો. ત્યાંનો બેલેટખી ધણોજ સરસ સીનરીનો કીધો હતો. એવો બેલેટ ઇ- ગ્નાડ તથા ફ્રાંસમાં પણ હમોએ દીઠો નથી. જે બેલેટ કુરોપ ખંડમાં થાયછે, તે મુખમાં કોઇ વખતે આપેરા કંપની કરેછે તેવા નજીવા નથી હોતા. અ- હીયાં બસો ત્રણસો આરતો જાત જા- તનાં કીમતી પોશાક પહેરીને આવેછે, અને તે બેલેટ સાથે જે રંગબુમી બના- વેછે તેની કંઈપણ તારીફ થઇ શકતી નથી. હમોએ જે બેલેટ આજે જોયો તેમાં જાણે એક પરી ધણી નાખ્યું હા- લતમાં અંધારી રાતે એક ગામડાંમાં બે- ઠેલી દેખાયછે, જેનાં ધરે લાકડાંનાં ના- ધળા પ્રમાણમાં આબાદ ગામડું હોય તેમ બનાવેલાં દીમેછે. હવે તેને ખુશ મીજા- જમાં લાવવા સાથે તેનો આશક તેણીને જાત જાતની નવાઇની ચીજો બતાવેછે, જેમકે દાખલા દાખલ એક લાકડી હીલ- વી કે તરત પેલું ગામડું ગેપ થઇ જાયછે, અને ધરે તુટી પડી નાખ્યું થઇ તેની જગ્યાપર એક બેહુસ્તનો બાગ તરત બની જાયછે, જે બાગનાં ફુંવારાઓ, ઝાડો સંઘર્ષ કીમતી પથરાનું જળકવું હોયછે, તેમાં પરીઓની મીજાલશથી જાણે અરે- ખીઅન નાઇટસમાં વાતો વાંચેછે તેવા દેખાવ આબાદ નજર આગલ આવી ઉભો રહેછે. તે પરીઓ પછી પોતાની રાંણી જે એક જડાવનાં તખ ઉપર બેઠેલી હોયછે તેની સાંમે બેલેટ (નાચ) જાત જાતની ટપોનો કરેછે. એ મુજબ ખીજા ધણાં દેખાવ એક રાતનાં બદલીને બતા- વેછે, જેની તારીફ કરવાને હમો તદન અશક્ત છાયે. ઇટલીનાં કીયેટરોમાં બધે

એકજ ભાવ દીકરોને જેવી જોવા જાય તેની પાસેથી લે છે. તે દીકરોથી તેઓને અમથા હોવા રહીને જોવાનું મલે છે, પણ જો બેસીને જોવાની આશ્ચર્ય થાય છે તો તેવી બેઠકોના ખીજાં યુરોપનાં કીચેટરોની માફક જુદા પૈસા આપવા પડે છે. દરવાજામાં દાખલ થવાની ફી ૩) થી ૫) ફ્રાંક લે છે, અને બેઠકોનાં ૫) થી ૧૦) સુધી તેની જગ્યા તથા વર્ગ પ્રમાણે લે છે. જોવા આવનારામાંનો મોટો ભાગ ગરીબ હોવાથી તેઓને હોવા રહીને જોવાનું સંસ્કૃત પડે છે તેથી તેનો લાભ તેઓ ધણે લે છે. હજો મીલનમાં ગ્રાંડ હોટલ કી મીલાંતમા ઉતરવા છધયે. એ હોટલ નવું અને મીલાનમાં સૌથી મોટું કહેવાય છે.

તા. ૧૪ મી રાપટેમબર ૧૮૮૧—
આજનો આજો દીવસ અતરેનું મોટું પ્રદર્શણ (એક્સીપીશન) જોવામાં ગયો હતો. એ પ્રદર્શણ મે માસથી જાંધાડેલું છે, અને તેમાં ઘણી જાતની નવી નવી ઇટલી દેશને લગતી ચીજોનો મોટો સંગ્રહ કી ઘણા છે, અને હજો સવારનાં ૧૦) વાગ્યાથી તે સાંજનાં પાંચ વાગ્યા સુધી ફરવા તોપણ તેનો પોણા ભાગખી જોઈ શક્યા નહોં, એટલું એ મોટું હતું. એમાં જોવા લાયક વેનીશ 'ગામનું' ખીલોરકામ, વેનીશીઅન ગલાશનાં મુમરો, વાઝ, ઇત્યાદી, જોવાનું રૂપાંત્ર નકશીકામ, તેમાં મોટાં પીજરાંઓ (ચલીયાંનાં), ટાવરો, ઘેરો ઇત્યાદી, એ સ-ધણું રૂપાંત્રી શીલીંગરીવરક જેને આપણે શી-નનાં જેવું કહેયે છે તેવી જાતનું બનાવેલું હતું. એ ઉપરાંત અવેગત કામની બાધણી તરાંહ તરાંહની ઘણી જોવા લાયક હતી ખીજી ચીજો જે ઇટલી દેશમાં અને તેનો સંગ્રહ પણ ઘણો સારો ઉપરાંત તેની ગોઠવવાની રીતો પણ ઘણી તારીફ લાયક હતી. મીલુબતીનાં ઘરો, સાયુનાં કુવારાઓ, પીરમીડસ, બાટલીનાં

મીનારાઓ, મીઠાઈનાં પુતળાં, રકાખી, ખાલાં ઇત્યાદી એવું એવું ઘણું હતું. આગગાડીનાં પેહલા ખીજા કલાશની નવી ગોઠવણની ગાડીઓ તથા હાઇપ્રોમાં જ-ખમી થયલાં માણસો સારાં આખી ટ્રેનો તેમાં ડાકટર સારાં કેપીન, દવાખાંનું, બ-બરખીખાણું, તથા જખમી થયલાઓને સુવાના મળના કાચો, એ સૌ ઘણું જોવા લાયક હતું.

મીલાન શહેર જે લોમરડીનાં પરમ-ણાંમાં આવેલું છે ત્યાં રેલમનાં કીડાઓ પાલીને રેલમ કાઢાડી તેનું કાપડ તરાંહ તરાંહનું બનાવે છે તે જીવતા કીડાથી તે કાપડ વણવા સુધીનું અહીં દેખાડે છે. કીડાઓને સેંટેનુરનાં પાતરાં નાંખી બેઠી ચોરસ ટાપલીઓમાં રાખી મુકે છે, જ્યાં તેઓ આજો વખત પાતરાં ખાયા કરી જ્યારે વખત આવે છે ત્યારે તે સારાં મા-હાડતી ડાંખલીઓનાં બીણાં ભાડ ખાંધી મુકેલા હોય છે તેપર ચઢી ત્યાં પોતાની ઉપર કોકુન ઇયાને પડ ખાંધી લે છે. હવે એમાંથી થોડાએક કોકુનસ એમનાં એમ રહેવા દેઈ બાકીનાં કોકુનસને પેહલાં એક જખીની કોઠણીમાં ભરી ગરમ પાણીની ટાંકીમાં નાંખે છે. પછી તેને બાહાર કાઢાડી નાધણાં ગરમ પાણીનાં વાસણમાં નાંખી તેમાં કોકુનસ હીલવી રેલમનો તાર એચી કાઢાડે છે. પેહલાં જાડો અને અમમચડો તાર નીકળે છે તેટલો ભાગ હાથ વડે છુટો એચી કાઢાડી નાંખે છે. પછી જેમ બીણો તાર નીકળતો જાય છે તેમ તેને કાચનાં કેસમાં મુકેલા એક રેલેટીયાપર વલ-ગાવી દે છે, તે સંચાએ ચાલતાં તેપર રેલમનો તાર વીટલાતો જાય છે, અને જ્યાંસુધી પેજા કોકુનનો મધળો રેલમવાલો ભાગ ખાલી થાય છે ત્યાંસુધી આજો તાર નીકળ્યા કરે છે, અને છેલ્લાં અંદર જે ચામડાંનાં પડ જેવા ભાગ રહે છે તેને પેલી અંદર મરી ગયલા કીડા સુધાં

નાંખી દે છે. રેસમને તાર નીકળે છે તે કાંઈ એક કોકુનમાંથી છૂટી નીકળતો નથી. તે ઘણાજ ઝીણા હોવાથી ઘણાં કેકુનોનાં તારો એકઠા થઇને એક તાર નીકળે છે, તે પેલા રેહુંદીઆ ઉપર વીટલાય છે, ત્યારપછી હવે પાછી જોઇતી જડાઇનું રેસમ કરવા ઘણાં તારોને એકઠા કરી ખીજા રેહુંદીયાપર વીટાળી તેને રંગ આપે છે, અને પછી હમોએ ક્રીશટલ પેલેશની વીગતમાં રેસમી કાપડ બનાવવાની બાબદ લખી છે તેમ મોટી જાતનું તથા પોહાણું કાપડ વણે છે. હવે થોડા કોકુનો જે રાખે છે તેમાંથી પંદર કે વીસ દીવસે પતંગીઆં થઇને નીકળે છે. એ પતંગીઆં સફેદ રંગનાં તથા જરા જડાં દલનાં હોય છે તેથી તેઓ ઉડી શકતાં નથી. કોકુનમાંથી નીકળ્યા પછી તેઓમાંની માંદા એક દીવસમાંજ ઇંડાં મુકવાની તૈયારી કરે છે તે સારું તેને એક ગાજનાં ઝીણાં કપડામાં મુકે છે, જ્યાં તે નજદીક એક હજાર સુધી ઇંડાં મુકીને મરી જાય છે. એ ઇંડાંને તેમજ રેહવા દીધાથી તેમાંથી મહીને દહાડે પાછા ઝીણાં કીડા નીકળે છે જેઓને ટોપલીઓમાં ઘણી તપાસથી રેહુંદુરનાં પાતરાંપર રાખે છે, અને મોટાં થવા આગમજ જે તપાસ નહીં રાખે તો તેમાંનાં ઘણાં મરી જાય છે. એ પ્રમાણેનાં તેનાં બધા દરજ્જાના નમુનાઓ મુકયા હતા. એ ઉપરાંત મરધીનાં ઇંડાંમાંથી વગર મરધીએ બચાં કાઢાડવાનાં ધરો પણ ત્યાં દેખાડવા મુકેલાં છે. એ ધરો લાકડાંનાં બનાવી તેની ઉપર કાચ જડી લીધેલા છે, અને તેમાં પેંડાની અંદર ઇંડાં મુકે છે તથા તે બાકશમાં જોઇતી ગરમી જાણુક રાખવાથી વખતસર ઇંડાં પોતાની મેલે કાઢીને બચાં નીકળે છે. તેમાંથી તરતનાં નીકળેલાં બચાં હમોએ જોયાં હતાં. પછી તેને માણુસો પોતાને હાથે તપાસથી ખવડાવીને મોટાં કરે છે, અને જેમ જીનાં

ઇંડાંમાંથી બચાં નીકળતાં જાય છે તેમ દરેજ તાજાં ઉમેરતાં રહવાથી દરેજ બચાં નીકળતાં જાય છે.

મીલનમાં આંધળાઓને શીખવવાની શુરુ છે, તેમાંથી થોડીક આંધળી છાકરીઓને અહીંયાં લાવેલા હતા; તેઓ સારું ઉમેરવા દીધાનાં કાગજપર અક્ષરો પાડેલા હતા, જેપર આંગલી ફરતીને ઘણી ઝડપથી જેમ આપણે જોતી આંખે વાંચે છે તેમ વાંચી જતાં હતાં, તથા મોટાં કુલો અને ખીજાં તેવું પરચુટણ કામ પણ ઘણી મરસ રીતે બનાવતા હતા. એ ઉપરાંત ધાસમાંથી દોરીઓ વણીને તેનાં મજબુત દોડાં બનાવવાનું, મીઠાઈ તથા ચોકલેટ બનાવવાનું, (એ છેલાંમાંથી તો હમણાંનાં પાદશાહોનાં અર્ધ પુતલાં તથા ખીજાં ચીજોનાં આકારો બનાવીને મુકેલાં હતાં) આંમડાંની પાકીટા, રબરનાં દડા, છાપવાનું, ચીતાર કામ, સોનાં તથા રૂપાંનાં ધરણાં, અસમાંનાં કાચ બનાવવાનું ઇત્યાદી હુજારની કારીગરીઓ હતી. સાંચા કામનો સંગ્રહ ઘણો સારો હતો, અને ઘણાંખરાં ચાલુ કરેલાં હતાં, તે ઉપરાંત સંમાથી રૂનું સુતર તથા કાપડ બનાવવાનું પણ દેખાડાવતા હતા. થોડાની ગાર્ડીઓ ઘણી જાતની હતી, અને મુસાફરીને માટે જાત જાતની પેટીઓ જેમાંથી કોઇતો ખીજાણું થઈ શકે તેવી, તથા આજની માણુસો સારું ખુરસીઓ, હાથ પગ ભાગે તે આંધવાનાં હથીયારો ઇત્યાદી જીનસો હતી જેનો વીગત લખી શકતા નથી. એ સંગ્રહસ્થાન મધલી ખુદ ઇટલીની બનાવતોનું જ હતું. રાતનાં કીચેટરમાં Il Lombardi નો ઓપેરા Verdi નો બનાવેલો સાંભલવા ગયા, તથા ત્યાં બેસેટ પણ જોયો હતો.

તા. ૧૫ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં ગેલેરીઓ વીકટર ઇમેન્યુઅલ કરીને આર્કેડ (Arcade) યાને કાચનાં છાપરાંની મોટી ચાલી બંધી બી-

ધેલી છે તે જોવા ગયા હતા. એ એક નાધળા મોહાલા જેટલી છે, તેની બે બાજુ પર નક્શીનાં મોટાં ઘર, અને તેમની વચ્ચેનાં રસ્તાનાં મથાળાં પર યુબજ રોકુ કાચનું છાપરું બાંધ્યું છે. તેની હેઠળ ધરોમાં હારબંધ કુકાનો, કાવાખાનાં અને રેસોટોમાં કીધેલાં છે, તે સંધ્યું સરસ અને જોવા લાયક છે. તે અસલ ઇટાલીઅન તથા અંગ્રેજોની એક કંપનીએ બાંધ્યું હતું, પણ તેને દીવાલું કાઢાડ્યાથી શહેરની મુનીશીપાલીટીએ વેચાતું લીધેલું છે. એ ગેલેરીઆ પર આઠ મીલીઅન ફ્રાંક (૩૨ લાખ રૂપિયા) ખર્ચ ખેડા હતો. તે ૩૨૦ વાર લાંબી, ૧૬ વાર પોહોળો, અને ૯૪ ફીટ જાંચી છે, તથા સને ૧૮૬૫—૬૭ સુધીમાં બાંધી હતી અને તે જેવી આખા યુરોપમાં બીજી કોઈ નથી. એ ગેલેરીની વચ્ચેમાં ગોળ ચોક રાખી તેની ચાર બાજુ પરથી ધરો તથા કુકાનોની હાર બાંધી તે પર કાચનું છાપરું કીધું છે, અને વચ્ચેનાં ચોક પરનો યુબજ ૧૮૦ ફીટ જાંચો રાખ્યો છે. રાતનાં એમાં ૨૦૦૦ ગયાસની બતીથી લાઇટ કરે છે. એ ગેલેરીમાં ૨૪ ઇટાલીઅન ઉસ્તાદોને હાથનાં પુતળાં મુકેલાં છે.

એ આરકેડથી થોડેક દુર પીઆઝો ડેલ ડુઓમો (Piazzo del Duomo) નામનાં ચોકમાં આવેલું મીલાનનું દેવલ જોવા ગયા હતા. એ દેવલ ધણું મોટું તદન સફેદ સંગેમરમરનું અતીધણી કારીગીરીથી બાંધેલું છે. એનાથી ફક્ત સેન્ટ પીટર (રોમનું) અને સેવીલ (સ્પેનમાં) નાં દેવલોં મોટાં ગણાય છે. એનું છાપરું તદન સફેદ સંગેમરમરનાં મીનારા તથા પુતળાંઓનું હોય તેવું દીસે છે. એનાં બધાં મલીને ૧૩૫ મીનારાં છે, અને દરેકનાં મથાળાં પર વખણાયલા શખ્સોનાં તથા સેન્ટસનાં આદમ કદનાં પુતળાં મુકેલાં છે. તે ઉપરાંત તેઓની હેઠળનાં ભાગમાં પણ

ખાંચાઓ પાડીને પુતળાં મુકેલાં છે. દેવલની બાહારની બાજુઓમાં ગોખલાઓ તથા શીલીંગો પુતળાંઓથી ભરપૂર ભરી નાખી છે. બધાં મલીને ૨૦૦૦ ઉપર મોટાં કદનાં સંગેમરમરનાં પુતળાં છે તેથી તેનો ભપકો ધણોજ સરસ લાગે છે. એ દેવલનો સૌથી જાંચો મીનારો ૩૬૦ ફીટ જાંચો છે, તે ઉપર વરજીન મેરીનું પુતળું સોનાની ગીલીટનું શ્રોત્ર ધાવનું મુકેલું છે. એ દેવલનો અંદરનો ભાગ જે એકજ આખું દીવાનખાનું હોય તેમ છે તે ૧૫૯ વાર લાંબો, ૬૧ વાર પોહોળો, અને ૧૫૫ ફીટ જાંચો છે. તેની વચ્ચેમાં યુબજ બાંધેલા છે તે અંદરથી ૨૦૦ ફીટ જાંચો છે. એ દેવલનો પાયો સને ૧૩૮૬નાં શાલમાં ગીઅન ગાલેઆન્સો વીસકોન્ટે (Gian Galeazzo Visconte) નખાવ્યો હતો, અને તેનો ધણોખરો ભાગ ૧૦૦ વરસે બંધાઈ રહ્યો હતો. ત્યારપછી થોડું એક કાંમ સોલમી સદીમાં ચલાવ્યું હતું, અને બાકીનું નેપોલીઅન બોનાપાર્ટે સને ૧૮૦૫ માં ચલાવીને પુરું કીધું. એ ધણીનું પુતળું હાથમાં ભાણે આપીને છાપરાં પરનાં મીનારાઓનાં પુતળાંઓ સાથે ઉભું રાખેલું છે. એની અંદરનાં દીવાનખાનાંમાં દર ૧૨ ફીટની પરીધમાં ૫૨ થાંભલાઓ છે અને તે દરેક થાંભલાની અંદર ગોખલા રાખી આઠ આઠ પુતળાં ગોઠવેલાં છે. એ દેવલ બાંધવાનાં પથર મારું એનો પાયો નખાવનાર પોતાની સંગેમરમરનાં પથરની ખાંચ આસરે ૧૫૦ મૈલ દુર છે તે આપી દીધી હતી, તેનો કીમત નહી ગણતાં એ દેવલ ઉપર ૨૫ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ ખેડા હતો. એનો પુલપીટ (વાયજ કરવાની જગ્યા) કોપર ગાનાશંઓ મોટેની જગ્યાની બેહુ બાજુએ થાંભલાઓ પર મુકેલો છે તે તથા તેની બાજુ પરનું છતર સંધ્યું તદન ચાંદીનાં બનાવીને નેપોલીઅન બોનાપાર્ટે મુકાવ્યાં

હતાં. એ દેવલમાં ભાવરામાં એક નાધજો
૧) ખુલ્લુંને આરડો કાઢેલાં છે, તેમાં શેટ
કારણે બોરોમીઓ (St. Carlo Borromeo) ની ધોરણે. એ ધણીએ આગલ
એક વખતે મીલાન શહેરમાં એવી મરકી
આલી કે મા પણ પોતીકાં છોકરાંએને
મુકીને નાસી જતી હતી, તે વખતે પોતે
એપથી ડરવા વગર મરવા પડેલાં માણસોમાં
જાહેને તેઓની માવજત તથા દવા
કાઢી હતી. એ ધણી કારડીનલને હાફે
ધરાવતો અને ડ્યુકનાં આનંદાનને
હતો, તથા એની મહેનતથી ધણું જાણું
બચાં તથા લોકોનાં કેહેવા અને એતેકાદ
મુજબ એનો કુવાથી મરકી આગલ વધતી
અટકી હતી, તેનાં અહેસાનમાં એને
અહીંયાં દાટલો છે, અને તેનાં આરડાની
સીલોગપર બક્રં રૂપાંનું પત્ર જોડેલું તથા
રૂપાનાં પુતળાંએ મુકેલાં છે. એનું મુરડું
મુકવા સાફ અસ કીશટલનાં પથરની પેટી
રૂપેનાં પાદશાહે સોનામાં જડાવીને આ-
પેલી છે, તથા તે ઉપરાંત એની ઉપર છ
અસ પાનાંને માટા ક્રોસ મુકેલો છે, તથા
હાથમાં મીટર (એનાં હાફાની લાકડી)
તદન ઝવેરાતની છે; એ સઘળું ફ્રાન્સ
આરત્રીયા, તથા ઇટલીનાં પાદશાહેનું આ-
પેલું છે. તથા તેની કીમત ૪) મીલીઅન
ફ્રાંક (૧૬ લાખ રૂપિયા)નો કેહેવાય છે.
કીશટલની પેટીમાંથી મુડાનું માહોડું, હાથ,
અને પગ જે ખુલ્લા રાખેલા છે તે દીસે છે.
તેનું માહોડું તદન કાળું મારી ગયલું છે
અને નાખ સઘળું અવાઈ ગયું છે. એને
મરી ગયાને નજીક ૩૦૦) વરસ થવાં
આવ્યાં છે. એનો પેટીની ઉપર ખીજ કોષ
ધાવુનો ગીલાફ કરેલો છે જેને કુચી ફૂરવ્યા-
થી તે જમીનમાં ઉતરી પડે છે, અને પેલી
કીશટલની પેટી મુરદાં મુધાં ખાલી થાય છે.
પછી પાછી કુચી ફૂરવેથી પેલા ગીલાફ
પાછો ઉપર આવી તેને ઢાંકી નાંખે છે, એ
આરડાની ઉપર કુવા માફક બાંધેને ત્યાંથી

ઉતરડું હું લીધેલું છે; તો પણ અધાર
પડવાથી બી સલગાવીને લોકોને બતાવે છે.
એ દેવલનું બારંડું પણ જોવા લાયક છે,
જેમાં બે સેંટસ (St Ambrogis and
St Carlo Borromeo)નાં આદમ શા-
હનાં કદનાં રૂપાંનાં પુતળાંએ પણ રાખેલાં છે.
દેવલનાં મીનારાપરથી આસપાસે દેખાવ
બહોળ સરસ અને ત્યાંથી એ દેવલનાં
છાપરાંની બાંધણી તેનાં મીનારા તથા પુત-
ળાંએ શુધાં ધણી સરસ દીસે છે. મીલન
શહેરને આખો દેખાવ તથા દુરથી આલ-
ખના પર્વતો વડીક એ મીનારાપરથી દીસે છે.

એ જોઈને પછી એની સાંમેજ પાદ-
શાહેનો મહેલ (Palazzo Reale) જોવા
ગયા હતા, જે સને ૧૭૭૨ નાં સાલમાં
બાલુઅર સર્કલ સંગેમરમરનું કામ લઈને
બાંધ્યો હતો. તેનાં આરડાએમાંનું ફરનો-
ચર તથા ગીલીટ તથા પેનટીંગસ બહુ
સરસ છે, પણ બાલરમ અથવા નાચનું દીવા-
નખાનું આખું સંગેમરમરનું તારીફ લા-
યક છે, તથા તેને ફરતી ગેલેરી તદન સં-
ગેમરમરનાં પથરનાં પુતળાંએપર બાંધેલી
છે. એ દીવાનખાનું ૪૬) વાર લાંબું
અને તેમાં બી કરવા સાફ મીલુબતી-
આનાં વાલશેડોની તોરણો ગેલેરીપર કી-
ધેલી છે તે ધણીજ સરસ લાગે છે, તથા
હાલમાં ખીજ લાઈટ કરવાનાં કુમરો પણ
ધણું છે. દીવાલોપર ખારણાંએનાં આસ-
પાસ સંગેમરમરની કાતરનીનાં કુલો તથા
વેલાએ કાઢેલા છે તેથી એ સઘળું ધણુંજ
શામે છે, અને એવાં સરસ દીવાનખાનાં
ખીજાં ધણુંજ થોડાં હશે. એમાં નાચની
વેલાએ ૩,૦૦૦) મીલુબતીએ સંગળાવે છે
તથા બધા મહેલની જમીન “આથિક વર્ક”ના
રંગીન પથરની કાઢેલી છે.

ત્યાંથી નીકળેલા મોલન શહેરનાં લો-
કેને દાટવાની જગ્યા જોવા ગયા હતા.
એ દાટવાની જગ્યાની બાંધણી ખીજાંએ
કરતાં તદન જુદી જાતની છે; એક માટી

ગેલેરી અરધા ચાંદ શેકી બાંધેલી છે, તેમાં વચ્ચેનાં ભાગમાં દીવાલ કરી બાકીની આસપાસની ધમારતનાં હુણનાં ભાગમાં, દીવાલની અંદર, મુડાંની પેટીઓ રહે તેનાં બાંચાઓ રાખેલા છે. ત્રણ કોશીનો રહે તેટલી પોહાળાધનો એક બાંચો કરીને તેની ઉપર ખીજાં ત્રણ થડ તેમજ કરયાં છે, જેથી દરેકમાં ૯) કોશીનો રહે તેટલા બાંચાઓ છે, અને વચ્ચેનાં જગા રાખી વળી ખીજી કોશીનોનાં બાંચાઓ બાજુઓ પર તે મુજબ કાંપેલા છે. હવે એક બાંચો એક ધણી વેચાતો લે છે અને તેમાં પોતાનાં કુટુંબનાં માણસો મરણ પામે તેઓને દોરે છે; તેની કોશીનવાલા બાંચાની બાહાર દીવાલ પર તેનાં નામ નીશાનની તકતી મારી તે પર તે મુવેલા ધણીનો ફોટોગ્રાફ ધ્યા કોતરેલું નાંખવું બરડ મુકે છે, અને વેચાતી લેતી વખતની બોલી મુજબ બાંચાને મથાળે ખીજી ગેલેરી નીચેનાં જેવીજ કાંપેલી હોય છે, તેમાં સારી કારીગરીનું એક માટું બાવળું મુકવું પડે છે. તે માટે જગ્યા વેચાતી લેવાનાં એ શીમેટરી બાંધનાર કુપનીને (૮,૦૦૦) ફ્રાંક આપવા પડે છે. એ મુજબનાં હારખંધ બાવળાં ઉપરની ગેલેરીમાં આંખોથી તેનો દેખાવ ધણીજ સારો લાગે છે, અને તેથી આપણે જાણે કે કોઈ માટા શા રમ (પ્રદર્શનવાળા દીવાનખાના)માં ચાલતા હોય છે તેવું લાગે છે. એ ઉપરનાં બાવળાં કાંઈ જેવાં તેવાં નથી, પણ ધણી જમી કારીગરી સાથે માણસપુર જેટલાં બનાવેલાં છે, અને તેમાંનાં કોઈ કોઈની કીમત તો ૧,૦૦,૦૦૦) ફ્રાંક ઉપર પણ છે અને હલકામાં હલકું એક હજાર ફ્રાંકની અંદરનું હશે નહીં. એ શીમેટરી હજી ૧૪) વરસ થયાં જ બેઠી છે તેથી બહુ જગ્યા બરાબરી નથી પણ ધણી અધુરી છે, તોપણ અહીંયાંનાં પદસાદર લોકોએ પોતાનાં કુટુંબ સાથે

એ મહેરાબો વેચાતા રાખીને તેમાં પોતાનાં આગલનાં મરી ગયેલાં બેચીઓને જીવી પોરસ્થાનમાંથી કાઢાડી લાવીને અહીં દફનાવી તેપર બાવળાં કાંપે છે. એ જગ્યા સુધળી ધણીજ પેસાદાર ધણીઓને વાસતે છે. એથી ઉતરતા વચ્ચે વાંધેનાં લોકો જેઓથી આટલી માટી રકમો અપાવી નથી તેઓ સાથે એ ધમારતની પાસે માટે ચોક કાંપે છે તેમાં એક બાજુ પર જગ્યા પેરી લીધી છે. તે જગ્યા પણ માંધી વેચે છે અને તેનો અંદર ડાટવા પછી તે પર પણ મોન્યુમેન્ટસ મુકવાની બોલી હોય છે તે મુજબ નાંધલાં કદની પોરો બાંધી તેપર આખાં ધ્યા અર્ધાં કદનાં બાવળાં મુકેલાં છે તેથી જાણે મોન્યુમેન્ટસની એક દુકાન હોય તેમ તે આખી જગ્યા લાગે છે. અહીંયાં પણ દરેક મુવેલા ધણીનું પુતળું તેની પોર પર મુકેલું ધ્યા જડી લીધેલું હોય છે તેથી તે કોણ ધણી હોતો તે માલમ પડે છે. હવે એ ઉપર બેચેલી બે જગ્યામાં દોરેલાઓને જાણકારી જગ્યા વેચાતી મલેલી છે. પણ એથી ગરીબ લોકો જેઓ પુતળાં સાથે પોરો કરી શકતા નથી તેઓ સાથે છેલી જગ્યા પાસે ખીજી માટી જગ્યા છે. તેમાં ૧૦૦) વરસની બોલીએ જગ્યા આપે છે, જ્યાં સાદી પણ સંગેમરમરની પોરો કાંપેલી છે. એ સુધળી રસતાની બાજુઓ પર બાંધેલી છે પણ જે ધણીજ ગરીબ અને મુકેલેશ હોય છે તેવાનો પોર તેની માટેના એતરોમાં ગોઠવી તે પર અમથી ખાલી નીશાનો કાંપેલી છે. એ છેલી પોરનાં મુડાંઓનાં હાડકાં દર દસ વરસે બાહાર કાઢાડી નાખી તેઓને ખીજી ગમ માટા ખાડામાં ડાટી નાખે છે. એ ઉપર લખેલાં મોન્યુમેન્ટસ ઉપરાંત જેઓ તેથી પણ વધતા પહોંસા આપીને પોતાનાં કુટુંબ માટે તેહખાતા (ફ્રીલી વોલટ) જીવન કરવા માંગે છે તેઓને જીવી જગ્યાઓ આપેલી છે. તેનો

ઉપર તેઓ મોટા દેવલ રોકા રત'બ પીરમીડસ તથા ગ્રીક દેહરો તથા એવી એવી જુદી કારીગરીનો બાંધણીનાં બાંધે છે, અને તેની અંદર જમીનમાં બોયરો બાંધી તેમાં કોશીન મુકે છે. એક એરતનો વર તથા ત્રણ મોટાં છોકરાં (બે છોકરી અને એક છોકરો) અદાર, લીસ, અને બાવીસ વરસનાં એકજ વરસમાં મરણ પામ્યાં હશે તેઓને એક પેનકીઅન રોકું ધેર બાંધીને હેઠળ ડાટેલાં છે, અને તે ધેરમાં ત્રણે છોકરાંનાં સંગે મરમરનાં આદમ કદનાં પુતળાં બાણે એક એકને કોઠી વલગીને ઉભાં હોય તેમ મુકેલાં છે, અને તેઓનો સાંમે બાપનું પુતળું હરતે મોઢાડે પાડેલું છે. કોઠની ધોર પર બંધાવનાર એરત જીવે મશતકે પડીને રડતી હોય, કોઇ યુઠ્ઠણ મંડીયે પડીને બણતી હોય, કોઇ મરતું હોય તે વખતે તેનાં આખા ઘરનાં માણસો મરણનાં ખીછાણાનો આસપાસ રડતાં ઉભેલાં, કોઇએ તેનો ગરદન ઉઘડેલો, એવી એવી જાત જાતના અતારના માન્યુમેન્ટસ ત્યાં મુકેલાં છે જે સંઘળાંની તારોફ હમે કરી શકતા નથી. મીલનમાં હાલ મુદ્દાઓને બાલવાનો પણ આલ નીકલી છે, તે સાચું એક ધણીએ અહીંયાં જુદી જગ્યા બાંધી આપી છે તેમાં બાલે છે. તે બાલવાનું કાંઈ હીંદુઓનો માફક આતશમાં મુડડું મુકીને નથી; પણ એક મુડડું રહે તેટલી ભઠ્ઠી બાંધી તેની બાજુ આતશ સલગાવવાનો જગ્યા કાઢેલી છે, તેમાં આતશની ગયાસ બધી એકઠી કરીને પછી પેલી ભઠ્ઠીમાં તેને છોડે છે. તે આગમજ એક લોખંડની કરકતી કરી તેપર ખીલા ઉભા કીમેલાં હોય છે તે ખીલાની અણીવાલા ભાગપર ચલક આપીને મોટાડીનાં મુદ્દાઓ કરે છે, અને તે મુદ્દાઓની ઉપર મુદ્દાંને મુકે છે, તેથી તે મુડડું બધી ગમથી બોલું રહે છે, અને તે કરકડીને પેલી ભઠ્ઠીમાં મુકી

બાહારથી બાજુ બંધ કરીને પેલી આતશની બાસનું બારણું જે એ ભઠ્ઠીમાં મુકેલું હોય છે તે ઉપરથી ઉઘાડવાને લીધે બાસ બંધી અંદર ભઠ્ઠીમાં ફેલાઈ જાય છે, અને તે એવી તો ગરમ હોય છે કે પેલાં મુડડાંને પોણાં કલાકમાં ભસમ કરી નાંખે છે. એ મુજબ એક મુડડું જે ૧૫૦) રતલ વજનમાં હોય છે તેની રાખ ત્રણ રતલ ઉતરે છે; તે રાખને એક વાસણમાં ભરીને મુકવા સાચું એક જુડું ધેર બાંધેલું છે, જેની દીવાલની અંદરના ગોખલાઓમાં રાખ ભરી તેનો બાહાર નાધલી તકતીઓ મરનારનાં નામની મુકે છે. એ મુજબ દર શાલ રૂબરૂ) મુડડાં બાલવાની રાસ આપે છે. હમે આજે ગયા તેની બે દીવસ આગમજ એક ૧૯) વરસની છોકરીને એ મુજબ બાલેલી હતી તેની કરકડી હજુર ત્યાં પડેલી હતી તેની ઉપર નાંખેલાં મોટાડીનાં મુદ્દાં વઠીક પીગલી ગયાં હોય તેટલી ગરમી બાસની પોંદાંચેલી દીસતી, અને મુડડાંનો રાખ તથા બીણાં હાડકાંનાં આક જેવા થોડાક ભાગો વલગી રહેલા પણ દીસતા હતા, જે ત્યાંનાં રખેવાળે હાથમાં લઈને જેમ મોટાડી બાંજુ નાંખે તેમ બે આંગણાંમાં કચડીને દખાડયાં હતાં. માણસ દીક બાલવાનાં જો તે મીલનમાં મરણ પામ્યો હોય છે તો ૫૦) ફાંક અને બાહાર ગામથી મુડડું બાલવા લાવે તેના ૧૦૦) ફાંક લે છે. એ પ્રમાણિનું ધારસ્થાન બાંધેલું હોય છે પેહલ વેહુજ જોણું હતું, અને તેની ગોઠવણી સંઘલી પસંદ કરવા લાયક છે.

એ જોઈને પછી આરકો ડેલ સેમ્પ્યોને (Arco del Sempione) કરી એક કીરતી મહેરાબ (ટ્રાન્સમ્પ્લ આરચ) છે તે જોવા ગયા હતા. એ મહેરાબ નેપોલીઅન બોનાપાર્ટે સંગે મરમરનો આખો બાંધ્યો હતો, પણ અકુરો રહેવાથી સને ૧૮૩૩ માં ફ્રાંન્સીસ શહેનશાહે પુરો કર્યો. તેની ઉપર લગાઈ-

ઓની જીવનની વીગતો કાતરેલી છે, અને તેને મથાણે શ્રાંઝની માઠી માઠી છ પોડા જોડીને ઉભી રાખેલી છે, તથા ચાર ખુણે ચાર ખીજા માટા પોડા ઉભા રાખેલા છે. અહીંથી ધણે દુર એક પાહાડ છે ત્યાંથી અહીંયાં સુધી એક મોટા રસતો બાંધી તેને છેડે આ મહેરાબ મુકેલા છે, પણ તે રસતો આસરે છ મૈલ સુધી જમને પછી નેપોલીઅન હારી ગયાથી ત્યાં અટકી પડ્યો હતો.

એ જોધને એરીના (Arena) કરીને સરત રમવાની તથા ખોટની રીંગેટા કરવાની જગ્યા પાએઆ ડારમી (Piazza D'Armi) વાલાં મેદાનમાં આવેલી છે તે જોવા ગયા હતા. એ એરીના નેપોલીઅન ખાનાપાઈ બાંધે છે, તેમાં એક નાધણો જેવા મેહુલ કરી તેની ફરતી બાજુ તથા સાંમેથી એક માટી જગ્યા ધેરી લઈ તેમાં જામી મેહુલો ઠીયટરનો માફક મોટાંની બાંધી તે ઉપર ધાસ જગાડેલું છે. તે જગ્યાની વચમાં માટું ખાલી મેદાન રાખેલું છે, જ્યાં ગાડી તથા પોડાનો સરતો હજુરખી રમાય છે, તથા ખોટની રીંગેટા રમવા સાથે ત્યાં નદીનાં પાણીની કેનાલ લાવેલા છે તેમાંથી એક રાત અગાજ પાણી છોડી મુકે છે કે પેલું મેદાન એક મોટા તલાવ બની જાય છે. તેમાં ખોટની સરત રમાય છે તે જોવા આવનારાઓ સાથે મોટાંની જગ્યા બાંધેલી છે. તે ઉપર ૩૦,૦૦૦) વીસ હજાર માણસો બેસી શકે એટલી મોહરી છે અને પેલા નાધણો મેહુલ પાદશાહ તથા ઉમરાવોને બેસવા માટે કામ આવે છે. એ જોધને પછી અતરેનું ફાઇન આર્ટસ મ્યુઝીયમ (Museo Artistico) મીત્રકારીક હુનરનું પ્રદર્શણ જોવા ગયા હતા, જ્યાં અતરેનાં વખણાયેલા ઉસ્તાદોનાં હાથનાં સંગેમરમરનાં બનાવેલાં સારાં પુતળાંઓ મુકેલાં છે, જે એવાં સરસ છે કે જાણે જીવતાં હોય અને

હમણાં જાય તથા આવે એમ લાગતાં હતાં. એ પુતળાં ઉપરાંત ઉસ્તાદોને હાથની પાડેલી જામી તસ્વીરોનો પણ સંગ્રહ ધણે સારો કાઢેલો છે.

એ જોધને ગંધ કાલનું અધુરું રહેલું ઇન્ડસ્ટરીઅલ એક્ઝીબીશન પાણું જોવા ગયા હતા. ત્યાંથી પાછા ફરતાં ત્યાંજ આજે ફુલ તથા ફળનું પ્રદર્શણ જાહેર હું તે જોવા ગયા, જ્યાં જાત જાતનાં ફુલ તથા માટા કદનો મિલો તથા તરકારીનો સંગ્રહ ધણે સારો કાઢેલો હતો; તેમાં ધણું જોવા લાયક ફુલનાં તોરા તથા તેના તદન ફુલની યુંદણીનાં બનાવેલાં ફલાવર વાજ હતાં. ઝાડવાલાં કોઇ ફળોને ફુડામાં ઉગાડેલાં હતાં તેમાં શેફનાં ઝાડને ફુડામાં ઉગાડી તેની લાંબી વેલા રાકી ડાંખલીઓ બેહુ બાજુપર લઈ જમને તોરણનો માફક કરી તેપર ફેલા અત્તી ધણું ઉગાડેલાં હતા. કોઇ કોઇ તો નાધણાં પપેનાસ જેટલાં માટાં હતાં અને પેર માણ્યાં જેવડાં માટાં હતાં. એ જોધને સાંજનાં કલાક ૬૧ ને અમલે મીલાન શહેર છોડ્યું, અને ત્યાંથી નીકળેલા રાતનાં કલાક ૧૧-૩૦ મીનીટ જનોઆ શહેરમાં પુગા હતા. મીલાન ઇટલી દેશનું એક માટું શહેર છે અને તેની વસતી બે લાખ માણસની છે અને જો તેનાં શહેર બાહારનાં જાણા ગણવામાં લઈએ તો ત્રણ લાખ માણસોની વસતી કહેવાય. એ શહેરનાં મોહાલાઓ મોહોટા અને સારા છે તથા ધર વગેરે રાણકદાર બાંધણીનાં છે. મીલાન શહેર સાત મૈલ ધેરાવામાં છે, એ લોમબાર્ડી પરગણાની રાજધાણી છે અને અહીંયાં રેશમ તથા ઉનનાં કારખાનાં ધણું હોવાથી એ શહેર ઇટલી દેશનાં પેસાદાર શહેરમાંનું એક ગણાય છે. હમો પુરાણનાં જે દેશમાં અત્યારસુધી ફર્યા તેમાં આલમ્સનો પર્વત છોડ્યા પછી હમણાં સુધીની જગો જોધ

તેવી તે ખીજી આગલા ભાગેમાં ફળવંત જોઈ નથી. એ લોમખારડી પરગણું ધણું ફળવંત ગણાયછે, અને અહીંયાથી હવે મા-ફકસરની યંડી અને ગરમીવાલી જગ્યા આ-વવાથી તથા પડોશમાં આલખ્યનાં પર્વતો પરથી બરફ પીઘળી તેનાં પાણીનો નદી-આનાં નહેરોએ કરીને એ જગ્યા એટલી તો રસાલ થઈછે કે વરસમાં તેમાંથી અ-નાજનાં ખાર પાક ઉતારી શકેછે, અને તેથી કરીને એ લોમખારડીની વસતી ધણી ગીચ બનીછે. એ પરગણું (૯,૦૦૦) ચોરસ મૈલછે. તેની વસતી ૩૭ લાખની ધયાને દર મૈલે ૪૦૦) ઉપરની કેહેવાયછે જેવી ગીચ વસતી ખીજી કોઈજ ગમ હશે. એનો મોટા વેપાર અનાજ, ઉન, અને રેસમનોછે. એ લોમખારડીનું પરગણું વા-રાકસરની જરમન શહેનશાહેને હસ્તક થયું હતું. સ્પેન અને પછી આઝીઆનાં હાથ-માંથી અને ૧૮૫૯માં તે ફ્રેન્ચનાં શહેન-શાહ લુઇ નેપોલીઅન ત્રીજને હાથ ગયું, જેણે તે શારડીનીઆનાં પાદશાહ વીકટર ઇમ્બ્રુલને આપી દીધું હતું, અને જે ધણી પાછલથી આખા ઇટલીનો પાદશાહ થયો હતો. તેનો છોકરો હમબરક હમણાં ઇટલીનો પાદશાહ ગણાયછે. મીલાન શહેર તેનાં કોતરકામનાં હુનર સારું ધણું વખ-ણાયલુંછે, અને તેનાં પુતળાં કોતરનારા કારીગર આખા ઇટલીમાં આજે સરસ ગણાયછે.

તા. ૧૬ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં અતરેનાં (જનોઆ) મી-
ફ્રાનસીસ્કો કોસ્ટા ફોરફેલનું પરવાળાં
તથા દાણાં અને ખીજી બનાવટનું કારખાનું
જોવા ગયા હતા. પરવાળાં જનોઆથી
આસરે ૫૦) મૈલ દુર દરીયામાંથી માછી
માર્યા કાઢાડી લાવેછે, જે ૧૫) જણાં
છ માંત્ર સુધી કાઢાડવાની મેહેનત કરેછે
તો ત્રણ નાંધળી ટોપલી ભરી પરવાળાં
મણેછે. દરીયાનાં ખીજાં “કોરલસ” પ્રમાં-

ણે તે પહેલાં ધણાં ખડખડાં તથા મા-
ડાની પાતળી ડાંખલી માફક હોયછે. તેનાં
જોઈતી કદનાં ટુકડાઓ કરી સગણુપર ધ-
સી ગોળ બનાવેછે, પછી તેને એક વા-
સણમાં મુકીને તેમાં ગરમ પાણી નાંખી તે
વાસણને ગોલ હીલવેછે, તેથી પાલીશ થાય
છે. મોટાં પરવાળાંની દાંડીઓ બનાવેછે
જે આસરે મેથી ત્રણ ઇંચ લાંબી અને
૦.૧૧ ઇંચ પોહાળાઈમાં હોયછે, તે તેનાં
ત્રણથી ચાર હજાર ફ્રાંક કીમત ગણાયછે.
પણ એવી મોટી દાંડીઓ મલવી ધણી
મુશકેલ પડેછે, ખાકીની દાંડીઓમાંથી
ઝીણાં તથા મોટા દાણાં બનાવીને કુતખા-
નાં બધા ભાગેમાં વેચવાને માફલાવેછે.

એ જોઈ અતરેનો ગ્રાઉનહોલ જને
પલેઝો ડેલ મ્યુનીસીપીઆ (Plazzo
del Municipio) કહેછે તે જોવા ગયા
હતા. એ ઇમારત મોટીછે અને તેનો
દાદર ધણો ભભકાદાર તથા તેનાં દીવાન-
ખાનાઓમાં પીકચરેનો મેલાવડો થોડો
ધણો સારોછે. એ જગ્યાપર પેગેનીની
(Paganini) જે ધણો વખણાયલો ગા-
યનકાર થઈ ગયોછે તેની પોતાની વાપડેલી
સારંગી દીવાલમાં એક કબતની અંદર
મખમલ તથા શાદીન જડીને મુકેલીછે.
એ સારંગી એટલી તો વખણાયલી તથા
કીમતીછે કે આગલ હમારા વાંચ્યામાં
આવ્યા મુજબ એનાં કોઈ અંગ્રેજ લો-
રડે ૧૨,૦૦૦) પૌંડ આપવા માગ્યા તો-
પણ તે વેચી નહીં.

એ જોઈ પછી પલેઝો રોસો (Pla-
zzo Rosso) કરીને મેહેલ તથા તેમાંની
પીકચર ગેલેરી જોવા ગયા હતા. એ મે-
હેલનો રંગ બાહારથી લાલ હોવાથી તેને
રોસો યાને લાલ કરીને નામ આપેલુંછે.
એ મેહેલ તથા તેની અંદરનો કીમતી
તસ્વીરો અને બાવળાં ડ્યુકે ઓફ ગેલેરી-
આની બધી તથા છોકરાએ તેનાં વીલ-
નાં હોકમ મુજબ જનોઆ શહેરને આપી

છીધાંછે. એની બાંધણીમાં ધણીખરે સફેદ તથા રંગીન સંગેમરમરનો પથર વાપડેલાં છે. તેમાં તેની ફરસખંદી રંગીન પથરોની ગલીઆની માફક દર ઓરડામાં જુદી જુદી તરાંહની ધણીજ સરસ રીતની કી-ધેલીછે તે જોવા લાયકછે, તથા પીકચરે પણ ધણું મોટા મોટા ઉસ્તાદનાં હાથનાં પાડેલાંછે તેનો સંગ્રહ પણ મોટા કીધેલાછે. એ ડુક ઓફ ગેલેરીઆ ધણી પૈસાદાર માણસ હોતો. તે જુનોઆ શહે-રમાં ગરીબ માણસોની પરવશી કરવા તથા ધસીતાલો બાંધવા તથા એનું આરં મુદારવા (એ છેલાં સારં વીસ મીલીયન ફ્રાંક ધ્યાને હેતો લાખ રૂપિયા) ધણી મોટી કરોડો રૂપિયાની રકમો આપી ગયો છે. પણ મધળું એ પોતે વીલમાં આપી ગયો હતો; જીવતો હતો ત્યારે કાંઈપણ ધરમ એણે કીધો હતો નહીં, અને એની એકજ છોકરી હાલ હૈયાતછે તેને બાકી-ની પોતાની આરસો મીલીઅન ફ્રાંક ધ્યાને સોળ કરોડ રૂપિયાની દોલત આપી ગયો છે. એ ઓરત હાલ પારીશમાં રહેછે. તેને એકજ છોકરોછે તે પોતીકી મા સાથે રહેતો નથી. પણ છતી મોટી દોલત છતાં નીશાળ શીખવવાનો ધંધો કરી પોતાનું યુજરાણ ચલાવેછે. એ છોકરો પ્રભસ્તાક વીઆરનોછે.

એ મેહલ જોધને પછી કેપુશીન લોકોનું સેંટ એનનઝીએટા (St. Anunziata) નું દેવલ જોવા ગયા હતા. એ દેવલનો બાહારથી દેખાવ કશી પણ રીતે ભપકાદાર નથી, અને જાણે દીવાલ ભાગી ગઈ હોય તેમ તે ઉપરની કલકાત નીકળી ગઈછે, પણ અંદર ગયા કે તે ધણાજ સરસ તદન સંગે-મરમરનાં રંગીન પથરો અને ગીલીટ તથા પેનટીંગશીથી ચીતારેલાછે. તેનાં જેવું ભપકાદાર દેવલ ખીજું હોઆએ કો જોયું નથી. અંદરથી જાણે તદન

સોનાનો બાંધી તેની વચમાં નાધળાં પીકચરો મુકેલા હોય તેમ લાગેછે, તથા તેનાં સંગેમરમરનાં ગોલાખી સફેદ તથા ખીજ રંગનાં થાંભળા અને તેની રંગીન દેવાલો તેને એટલુંતો જોય આપે-છે કે હોમો ક્રાઇખી રીતે તેની તારીફ કરી શકતા નથી. દીવાલોપર ગીલીટ ફકત વરખની કીધેલી નથી પણ પાતળાં પતરા ઉપર જુદો સોનાનો ધોર ચહડાવીને કી-ધેલીછે; અને જો કે તે ધણું જુનું દેવલ છે તોપણ એ પહેલ પહેલી ગીલીટ કીધેલી તેજ હજી જાણે આપેલું નવું સોનું જડી લીધું હોય તેવી ઝળકાટ મારેછે, તે પણ વળી પતરાંપર સાદીજ ગીલીટનો હાથ નથી પણ જાતજાતની નકશીકામના પતરાં એવી ગોઠવણીથી જડેલાંછે કે દીવાલો અને છ-તરપર પણ જાણે ગીલીટ રોકી મોટી આરશીની ફરેમા હોય તેમ ગોઠવી તેમાં ધણી જાંબી તસ્વીરો તથા હુન્તરમંદ લોકોને હાથના ચીતારો જડેલાંછે. એ દેવલ કાંઈ ધણું મોટું નથી પણ માફકસર કદનુંછે, અને સુને ૧૫૮૭નાં શાલમાં બંધાયલુંછે. એ જોધને ખાસો ડેલ પાલાવીનસીની (Plazzo Del Pallavincini) કરી મેહલછે તે જોવા ગયા હતા. એ મેહલ મારકવીશ ઓફ ડુરાસો (Marquis of Durazzo) નોછે, અને તેમાંની સીહડી તથા થાંભળા મધળું સંગેમરમરનુંછે, તથા તેમાં પીકચર ગેલેરી ધણી સરસછે, જેમાં રૂખત, વેનડાઇક, માઇકલ એનજેલો ધ-ત્યાદી એવા એવા ઉસ્તાદોના હાથનાં ચીતારો ધણું એકકાં કીધેલાંછે. ત્યાંથી નીકળેલા એજ મોહોલામાં (એ મોહોલો Via Nuova કરીછે અને બધી ધણીખરે મોટા અને જોવા લાયક મેહલોનો બંધાય-લાછે) પેલેઝો બાલખી (Palazzo Balbi) કરીને ખીજો વખણાયેલો મેહલછે તે જોવા ગયા હતા. એ મેહલ પણ ધણી જોવા લાયક-છે, તથા તેમાં તસ્વીર અને બાવળાં ઉપરાંત

પરચુટણ ખીજી મીજોનો સંગ્રહ સારો કીધેલો, તેમાં સૌથી સરસ એક રૂપાંતી પેટી ખેતવેનીતો સીલીની (Ben-vento Cellini) કરીને જે આગલ સરસ કોતરકામ તથા હુનરની બાબદમાં ધણી હુશીયાર અને વખણાયેલો હતો તેના હાથની છે. એ જોઇને પછી રેલવેનાં રોશ-નની સાંને ક્રીસ્તોફર કોલમખમ્મની યાદગારી-નુ પુતળું મુકેલું છે તે જોવા ગયા હતા. એ ધણીએ એમેરીકા ખંડ સોની કાઢયો હતો અને અહીંઆનાં લોકોનાં કેહેવા મુજબ તેનો જન્મ સને ૧૪૫૯માં જુનોઆમાં થયો હતો. એ પુતળું સને ૧૮૬૨માં અહીંયા મુકલું હતું. તે એક મોટા સંગેમરમરનાં પેડેશલ ઉપર ઉભું રાખેલું છે, અને હુણ ધરમ, ભુગોળ વીલા, જોર, અને અક્ષલનાં મીતાર પાડેલાં છે. તેની વચમાં કોલમખમ્મની જીંદગીનો હવાલ કોતરેલો છે. એ જોઇને પછી શેંટ મારિઆ કેરીનીઆનો (St Maria Ca- riniano) નું દેવલ જોવા ગયા હતા. એ દેવલ સને ૧૫૫૫ થી બાંધવા માંડલું હતું તે સને ૧૬૦૩માં બાંધાઇને તૈયાર થયું, અને એની બાંધણી શેંટ પીટરસ, જે રોમનું મોટું દેવલ છે, તેની અસલની ૬૫ પ્રમાણેની તથા ધણી વખણાયેલો છે. એ બાંધાયા પછી એનાં ફંડમાં વારાફરતી ઉમેરો થતો જાય છે તેથી મેંટસનાં મોટાં કદનાં સંગેમરમરનાં પુતળાંઓ ઉસ્તાદોને હાથનાં બનાવી અંદર ઉમેરયા જાય છે, અને તે સારું આગલથી ખાંચાં રાખી મુકેલા તેમાં મુકે છે, અને હજીપણ નવાં પુતળાં મુકવાનાં ખાંચા થોડા ધણાં ખાલી છે, તે જેમ ફંડ વધતું જશે તેમ પુરાયાથી એ દેવલ એ બાબદમાં ધણું સરસ ગણાશે. એની બાંધણી છુટા છુટા શુબજોની કીધેલી છે, અને તે શુબજોની હુકળની દેવાલોને ચાર ખુણે પુતળાંઓનાં ગોખલા રાખેલા છે. એ જોઇને પછી અતર-

નું વખણાયેલું ધોરસ્થાન જોવાને ગયા હતા. એ ધણું ખરું મીલાનની દાટવાની જગ્યાને મલતુ આવે છે, પણ તેનાં કરતાં જુનું હોવાથી તેમાં આવળાં અતો ધણાં વધી ગયેલાં છે, અને તે આવળાં પણ મીલાનનાં કરતાં ધણાં મોટાં અને સરસ રીતની બનાવતનાં હોવાથી એનાં જેવું ધોરસ્થાન આખી દુનયામાં કોં નથી એમ કેહેવાય છે. એનાં બાંધવા પાછલ મ્યુનીશી-પાલીટીને (જેની એ જગ્યા છે) વીસ મી-લીઅન ફ્રાંક ધયાને એસી લાખ રૂપીયા ખરચ બેઠે છે; અને એટલા થયા હોય તેમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી; કાશ્યુકે એમાં ધણાખરો સંગેમરમર વાપડેલો છે તથા મોટાં મોટાં પુતળાંઓ મુકયાં ઉપ-રાંત એનું (ચેપલ) દેવલ ધણુંજ સરસ રીતનું કીમતી પથરનું બાંધેલું છે, જેની પછવાડેજ આઠ લાખ રૂપીયા ખરચ બે-ઠે છે એમ કેહે છે, અને વળી હજારો મયત ડાટવાની જગ્યા, તેમાં દરેક સારું સંગે-મરમરની લાદીઓ તૈયાર કરી મુકેલી છે; તે મુજબ ખરચ કરી રાખવાથી એની ઉપજ ધણી સારી થાય છે અને હજી ધણી જગ્યા આવળાં સારું ખાલી રાખી- છે, તે જગ્યા રે સધળી ભરાશે ત્યારે ધ-ણીજ સરસ અને જોવા લાયક ધોરસ્થાન થશે, તેમાં કશો શક નથી. એ બધી ફરીને જોતાં નજદીક હોમાને બે કલાક લાગા હતા એટલી મોટી છે. હોમાએ જુ-નોઆમાં હાટલ ડી વીલમાં ઉતારો લી-ધો હતો. પાછું ફરતી વખતે જુનોઆનાં મોહોલાઓ જે જોવા લાયક છે ત્યાં ફરયા હતા. એ શહેરનાં એક બે મોહોલાઓ સારા છે, જેમાં ધણાં મોટા મોહોલા બાંધે-લા છે; તે શીવાય બાકીનાં મોહોલાઓ ધણાં સાંકડાં છે, પણ એમાંની ધમારતો ધણીખરી સારી બાંધણીની તથા તેની ગેલેરી તથા દરવાજાઓ સધળું સંગે-મરમરનું બનાવેલું છે; અને જોયા મજો

એ પથર અહીંયાં ધણો સમતો મલવો જોઇયે; કારણકે જ્યાં જોઇયે ત્યાં વપરાસમાં એ પથરને લીધેલાં છે. જુનોઆ શહેર એ નામનાં આખા ઉપર આવેલું છે, અને એનો વેપાર ધણો મોટો તથા વસતી ગીચ નાધણી જગ્યામાં હોવાથી ત્યાંનાં ચોવાટો (ધસ્કુવડો) પણ નાધણા રાખેલાં છે. એની વસતી શહેર ખારની સાથે ૧,૬૩,૦૦૦) માણસોની, અને વેપાર ૪૨,૦૦,૦૦,૦૦૦) ફાંકનો છે જેમાંનો ત્રીજો હિસ્સો ધંગલાંડ અને ખાકીના ફાંસ તથા અમેરીકા સાથેનો કરે છે. એ જુનોઆ શહેર તથા તેને લગતાં ગામો અમુલ પ્રજસ્તાક હતાં, અને આસપાસનાં ખીજાં પ્રજસ્તાક રાજ્યો સાથે હમેશાં બંડાઈ કરતાં હતાં, તેમાં પીઝા (Pisa) સાથે ધણી લડાઈઓ થવા પછી આખરે તે દેશને એ લોકો એક દરીયાની મોહાટી લડાઈમાં સને ૧૨૮૪ માં જીત્યા હતા, અને ત્યારથી એ લોકો ધણું જોરાવર ગણાતા હતા, તથા ખીજા ધણું દેશો જેવાકે સીરીઆ, સાઇપ્રસ, ટ્યુનીસ, મેજોરકા ઇત્યાદી જીતી પોતાને તાબે કીધા હતા. પણ એ લોકોને વેનીસનાં પ્રજસ્તાક રાજ્ય સાથે પાછલથી લડાઈઓ ચાલી તથા ઉપર લખેલાં ગામો તરફીવાલાઓએ લઈ લીધાથી નબળા પડતા ગયા, અને આખરે સને ૧૩૮૦ માં વેનીસનાં હાથથી દરીયાની લડાઈ હાર્યા પછી તદ્દન ધંકાઈ ગયા હતા. ત્યારપછી પોતપોતામાં બે તડાં થઈને લડાઈ ચાલવાથી તેમાંનાં એક તડાંવાળાએ ખીજા દેશની મદદ લીધી, જેથી તે ખીજા દેશવાલા તેનાં ધણીઓ થઈ બેઠા હતા. આથી ક્રેન્સ તથા નેપલસનાં પાદશાહો તથા માનફ્રેટ્ટોનો કાર્જિનટ તથા મીલાનનાં ડ્યુકોને હસ્તક વારાફરતી તે ગયું, અને વળી કોઈ વેળા છુટાપણું મેલવ્યું હતું. ક્રેન્સ રેવાલ્પુશનની વખતે એ નેપોલીયનને

તાબે થયું, અને સને ૧૮૧૪માં મારડીનોઆની પાદશાહાત હેઠલ જવાથી હમણાનાં ઇટલીનાં રાજ સાથે જોડાઈ ગયલું છે. એ શહેર એની રૂપાંતી “ શીલીઝી ” અથવા મીનાકારીની બનાવતોથી ધણું વખણાયલું છે, જેનાં ધણું તારીફ લાયક નમુના હોય એ મીલાનનાં એકઝોપીશનમાં જોયા હતા.

તા. ૧૭ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં કલાક ૭ા વાગે જુનોઆથી આગઝાડીમાં બેઠા તે રાતનાં આઠ વાગે વેનીસ પુગા હતા, અને પાછા નવ વાગ્યાની ટરેનમાં બેસીને નીકલેલા.

તા. ૧૮ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૧—
ને દીને પાછલી રાતનાં સાડા ચાર વાગે કોરમાનશ કરી ઇટલી તથા ઓસ્ટ્રીયાની હદ છે ત્યાં પુગા હતા. પછી તરતજ ઓસ્ટ્રીયાને લગતી ગાડીમાં બેઠા તે ઓસ્ટ્રીયાની રાજધાની વીએનામાં રાતનાં ૧૧—૨૦ મીનીટ પોહાંચીને ત્યાંનાં હોટલ ડી મેત્રોપોલમાં ઉતારો લીધા હતા. કોરમાનશની હદ છોડ્યા પછી ઓસ્ટ્રીયાની જમીન ધણીખર પાહાડી તથા કોઈકોઈ જગ્યામાં ખીણો મલતી હતી. પાહાડોની જગ્યા તદ્દન પથરની ખાલી હોવાથી તેપર ખેતીવાડી કરી શકતા નથી પણ વળી કોઈકોઈ પાહાડી જમીન સારી હોય છે તો ત્યાં ખેતીવાડી કીધેલી દીસતી હતી. ઇટલી દેશ જે ધણું જ ફળવંત અને રળીયામણું છે તે છોડીને એકદમ આવા પાહાડી દેશમાં આવ્યા તેથી સઘળું થોડી ધણી ખેતીવાડી છતાં જાણે વેગન હોય તેવું લાગતું હતું; પણ પાહાડો જે ધણું મોટા મોટા છે તેનો દેખાવ ધણો સારો અને સ્વીટઝરલંડ દેશને મલતો આવે છે.

તા. ૧૯ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૧—
આજે આખો દીવસ રૂશીઆ જવા આગમ્જ “પાસપોર્ટ”ની તથા નાણાંની જોગવાઈ કરવામાં તથા ગરમ કપડાં લેવા

દુકાનોપર રોકાયો હતો. સંજનાં અતરેનાં મોટા રમતાઓપર ફરી આવ્યા હતા પણ હમણાં વીગત લખતા નથી; કારણકે હમો પાછા ફરતી વખતે અહીંયાં વધતા દીવસો રહીને એ શહેર ખરોખર જોઈશું ત્યારે લખીશું. હમણાં તો રશીયા જવાની આગમજ કામસર એક દીવસ થોડા છઠ્ઠે. આજે રાતનાં ૮-૩૦ ની ટ્રેનમા બેસીને નીકળ્યા હતા.

તા ૨૦ મી રાપ્ટેમ્બર ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં ઓસ્ટ્રીયા અને રશી-
આની હદપરનાં ગરેનીઝા (Graniza)
નામનાં સ્ટેશનપર કલાક ૧૧-૨૫ મીનીટે
સવારનાં પુગા હતા, જ્યાં હમોને બપોરનાં
કલાક ૧-૧૫ મીનોટ સુધી થોભવું પડ્યું
હતું. હમો જોવા એ જગ્યાપર પુગા તે-
વાજ એક અમલદારે આવીને હમારી
પાસપોર્ટ લઈ લીધી, અને ઉતરયા
પછી હમારો સામન તપાસવા અમથો
એક કોઠરો ઊંઘડાવી જોઈને પાછો બંધ
કરાવ્યો, તથા પાસપોર્ટ પરથી નામો
વાંચીને હમો કયાંથી અને શું કારણસર
આવ્યા અને કયાં જઈએ છીએ તથા કયા
દેશનાં છઠ્ઠે તેની સઘળી પરપુછ કીવી
હતી. હમો પાછા ત્યાંથી આગગાડીમાં
બેઠા ત્યારે તે પાસપોર્ટો પાછી આપી
હતી તે ઉપર તે ગામનો છાપ મા-
રેલો દીસતો હતો. હમારી સાથે ખી-
ડકર તથા આદેશાની ગાંધડ બુકો હતી
તેની મુખમુદ્રા (સાઈટલ પેજ) વાં-
ચીને તેમજ મુખ્ય ગેન્જરની સમીરી હતી
તેખી તેનું નામ વાંચીને પાછી આપી હતી;
અંદરથી કાંઈ ઊંઘડાડીને જોઈ નહીં. હમોએ
આગલ સાંભલયું હતું કે રશીઅન ભુ-
મીમાં કોઈખી નુસપેર વાંચ્યા તથા
ચોપડી તપાસ્યા વગર અંદર દાખલ થવા
દેતા નથી, પણ તેમાંનું કશું દીસ્યું નહીં.
અમલદારે સઘળા નમનનાઇથી વાતચીત
તથા પરપુછ કરતા હતા.

હમો ગરેનીઝાથી પાછા કલાક ૧-૧૫
મીનીટે નીકળેલા વાર્સો (Warsaw) કરી
રશીઅન પોલંડનું પાવતજ શહેર છે ત્યાં
રાતનાં ૧૦-૩૦ મીનીટે આવી પુગા,
અને હાટલ ડી યુરોપમા ઉતારે લીધા હતા.
હમો હાટલમાં પુગા તેવા તરતજ તેના
ઘણી આવીને હમારી પાસપોર્ટો પોતાનાં
સ્વાધીનમાં લીધી હતી. હાટલનાં મલેકો
તેઓને ત્યાં જે અણબાણુયા ઘણી ઉતરે છે
તેના જવાબદાર યાય છે, તેથી તે પાસપોર્ટ
પોતાની પાસે રાખીને પોલીસપર મોકલાવી
આપે છે, જ્યાંથી હમોને જતીવખતે પાછી
લાવી આપશે. રશીઅન સરહદ ઉપર હમો
પેઠા ત્યારે થોડેક દુર સુધી રેતાળ જમીન
હમોને મલી હતી, પણ ત્યારપછી ઘણી
ખરી જગ્યા મજની કાળી મોટાડીની દી-
સે છે, લેકીન તેનાં ઘણાંજ થોડા ભાગમાં
ખેતીવાડી યાય છે. ખાકીની ઘણી સારી
સારી જગ્યાઓ વેરાન પડેલી છે. તેમાં પાછો
કોઈ કોઈ ભાગ રેતાળ મલે છે. જમીન
ઘણીખરી સપાટ છે પણ દુરથી નાધળી
નાધળી ટેકરીઓ દીસે છે. વસતી પણ રસ-
તામાં ઘણી થોડી અને છુટ્ટી છવાઈ
દીસતી, અને જ્યાં હતી ત્યાં નાધળાં
મુકડાં દીસતાં હતાં. યુરોપનાં ખીજાં દેશોમાં
જેમ થોડે થોડે તપે મજેનાં ગામો દીસતાં
હતાં તેવું અહીંયાં દીસતું નથી, પણ જ્યાં
નજર કરીએ ત્યાં થોડાક ટપાઓ શીવાય
બધે વેરાન જગ્યા લાગતી હતી.

તા ૨૧ મી રાપ્ટેમ્બર ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં પેટુલાં જેનરલ આયકાવીશ
જે ઘણીએ પોલાન્ડનું દેશ રશીઆ તરફથી
છલું હતું તેનું પુતળું જોવા ગયા
હતા. તે થોડાપર બેસાડેલું ધાંઝનું બના-
વેલું છે. તે જોઈને વીશચુલા નદીપરનો
પુલ જોવા ગયા, જે ૧,૮૦૦ ફીટ લાંબો
અને તદન લોખંડનો ૬) આરકાંઆપર
બનાવેલા છે. ત્યાંથી નીકળેલા કેડેડરલ અર્થ
આફ ધી ટ્રીનાટી જોવા ગયા, જ્યાં કાંઈ

ધણું જોવા લાયક નથી. હમો ગયા ત્યારે લોક ભણતા હતા, તેમાં કેટલાકો બોંપર બંધા મુઘને હાથ પગ લાંબા કરીને મુડું પડેલું હોય તેવી રીતે બંધી કરતા હતા તથા કેટલાકો નાક ધસતુ કરી રહ્યા હતા. ત્યાંથી નીકળેલા રૂશીઆન શ્રીક ચરમ જોવા ગયા, જે તાપ્તના જેવું હોય તેમ પાંચ સોનેરી ગીલીટનાં મીનારાનું બાંધેલું અને અંદરથી ગીલીટ કામ તથા નકશીથી સજાગારેલું છે. એમાં ખીજાં દેવલોનો માફક કાષ્ટર સાથનાં કાસ સાંમે ભકતી કરતા નથી, પણ એક આરશીયા (આદર) ઉપર ખાલી કાસ મુકીને તેની સાંમે ભણે છે. ભણવામાં આરગીન વાપડતા નથી તથા કોમ્મરમાં આરતોને સાંમેલ થવા દેતા નથી, પણ એખલા મરદોજ ગાય છે, જે આરે હમો ગયા ત્યારે હીમ (તેમનાં ધરમનાં ગાથા) ગાતા હતા, તે જાણે અરેઅર આરગીન વાગતી હોય તેમ લાગતું હતું. કાષ્ટવાલા આલટરનો સાંમે સોનાનો ગીલીટનાં નકશીદાર બારણાંએ કાંધેલાં હતાં તે વારાફરતી બંધ બંધાડ કર્યા કરતા હતા. એ જોધને પીકચર ગેલેરી જોવા ગયા હતા, જ્યાં સારા ઉસ્તાદોને હાથનાં પીકચરોનો ત્રણ ચાર આરકા ભરીને મંચ હ કાંધેલા હતા. ત્યાંથી નીકળેલા યાહુદી લોકોનો શીનેગોગ (દેવલ) જોવા ગયા હતા. એ દેવલ સાડું બાંધણીનું અને તેનાં ચાંબળા સંગેમરમરનાં છે, પાદરીની ભણવાની જગ્યા સારી સજાગારેલી અને તેનો જમીનનો ગલીચો આરતોનાં હાથનાં ભરતકામનો કાંધેલો છે. એ લોકોનાં ધરમની પોલી (તાલમંદ) મુકવા સારું એમનાં પવીત્ર લેમેનતથી સીદર ઝાડનાં લાકડાં મંગાવીને પાટલો બનાવેલો છે. એ જોધને અતરેનો પબલીક પાર્ક જોવા ગયા હતા, જ્યાં કાંધેલું જોવા લાયક નથી અને બાગ સુધળો અરાબ

હાલતમાં રાખેલો છે. ત્યાં એક સારી કુવારો છે. ઠીપેટર હાઉસ તદન લાકડાંનું બાંધેલું તથા એકુ બે રેસોરાટ કાંધેલાં છે. તે જોધને “આરકીઓલોજીકલ મ્યુઝીયમ” જોવા ગયા જ્યાં થોડા એક સીકા તથા અસલી ચીજો પડેલી છે, તેમાં પોલાડનાં આગલા પાદશાહ ફ્રીમેશન હશે તેનું પેહરવાનું એપ્રન તથા જ્યુવેલ્સ રાખેલાં છે. હમણાં આખા રૂશીઆનાં તાબાનાં દેશોમાં ફ્રીમેશનરી ચાલવા દેતા નથી કે એ બહાને છુપી રીતે બલવાયોરો પોતાની મંડળી ભરી શાહનશાહને હેરાન કરે. એ જોધને એક મોન્યુમેન્ટ રૂશીઆની તરફેણ થઈને પાંચ “પોલીશ” મરદોરો પોતાનાં દેશની સાંમે સને ૧૮૩૦ માં લડ્યા અને તેથી કરી પોલાંડ રૂશીઆને તામે થયું તેઓની પાદગારીમાં બાંધેલું છે તે જોવા ગયા હતા. એક બરોનબ્રોનો મોટો થંભ પેડેશટલપર ઉભો કરીને તેઓની તારીફ તથા નામે લખેલાં છે, જે જોધને અતરેનાં લોકો ધણો બળાપો કરે છે પણ શું કરે રૂશીઆને તામે પડેલા તેથી કાંધેલો પોલાતું નથી. પછી પોલાંડનાં છેલા પાદશાહ Poniatosky નો મહેલ જોવા ગયા હતા, જેને લેઝીએનકી (Lazienki) કહીને કહે છે. એ મહેલમાં રૂશીઆનો શહેનશાહ હમણાં જયારે વારસોમાં આવે છે ત્યારે રહે છે. એમાં એનાં બાંધનાર પાદશાહનાં વખતમાં વખણાવેલી ખુબસુરત આરતો હશે તેઓની સખીઓ મુકેલો છે, એ મહેલ અસલ જેમ હતો તેમજ રાખેલો છે, અને થોડો ધણો સારો સજાગારેલો પણ કાંધેલો જોવા લાયક નથી. એનાં બાગમાં એક નાટકશાળા બાંધી છે, તેમાં નાટક તખ્તો અને તમાશગીરીની એકકની જગ્યાની વચ્ચેથી એક પાણીની નહેર કવી લીધી છે તથા નાટક તખ્તો રોમન ઠીપેટરની માફક

ઓણ તથા ખંડેરમાં પડયો હોય તેમ વગર છાપડાંનો ભાગેલા થાંભળાઓનો આમઆ બનાવેલાં છે. એ જોઈને પછી કુલનું પ્રદર્શણ જોવા ગયા હતા જ્યાં ધણું કુત્ર તથા ફળોનો સારો સંગ્રહ કીધેલા હતા. એ ઉપરાંત ખેતીવાડીને લગતાં હથીયારોનો પણ જથ્થો મુકેલો હતો. એ જોઈને પછી વારંચાથી આસરે પાંચ મૈલ દુર વીલેનહોફ (Villanhoff) નામનું ગામડું જ્યાં સોબીએસ્કી કરીને પોલાંડનો આગલો લડાયક પાદશાહ થઈ ગયો છે તેનો મહેલ જે હમણું એક કાઉન્ટેસ ઓફ પોટાસકીનાં હાથમાં છે તે જોવા ગયા હતા. એ મહેલ ત્રણ ભાગનો બાંધેલા છે, અને તેમાં ધણી સારો સંગ્રહ અસલી મીજોનો આસરે ત્રણસો વરસનો તે પાદશાહનાં વખતનો કીધેલા છે, તથા એક માળ તદન મીનાઈ ફરનીઅરનો, અને તેની દીવાલોપર મીનારો તથા ફાનસો, ફરનીઅર સુધળું મીનાઈ છે. તે જોઈને પછી અતરેનું જુનું તથા નવું શહેર જોવા નીકળ્યા હતા. એ શહેરનો વસતી ચાર લાખ માણસોની કહે છે, અને તેમાં એક લાખ ચાહુદી છે. શહેરનાં મોહાલાઓ જુનાં ભાગનાં નાધળા છે અને નવા ભાગનાં મોટા તથા ધરો પણ હવેલી જવડાં મોટાં છે; પણ રમતાઓ ધણું ગલીચ અને કીચલથી ભરેલા તથા પથરાઓ આડા અતારા નીકળી આવવાથી ગાડીમાં આંચકા પણ અત્તીએ આવતા હતા. અહીંયાં ભાડે ગાડી ફરવે છે તે જાણે બરમ અને વાગનેટ ચાર પૈડાની ઉપર તેની બે ગાડીઓને એકજા કરી સાથે જડી લીધી હોય તેમ તથા તેમાં પેહેલા અને બીજા કલાશનાં પેશનજરોને બેસાડે છે. એ વારંચા શહેર અસલ પોલાંડ દેશનું પાયતંત્ર હતું. જે દેશને આસ્ત્રીઆ, રૂશીઆ, અને જરમનીએ મલી સો વરસપર તેનાં પાદશાહ પાંસેથી

કુટી લઈને પોતે વેંદેમી લીધું હતું; ત્યારપછી પોલાંડનાં લોકોએ વારંચરનો છુટાપણું મેલવવા માંડે ધણું હુલડો કીધાં પણ છુટા થઈ શક્યા નહોં; તેમાં છેલું હુલડ સને ૧૮૩૦નાં શાલમાં કીધું, અને નજદીક છુટાપણું મેલવું પણ પાછી છાર આધાથી રૂશીઆએ વધતી આંપતી રાખવાથી નાચાર થઈને તામે થઈ રહેલા છે. અહીંયાંનું લોક આંગે મજબુત તથા કદાવર લાગે છે, અને ધણું ખરાં લાંબા જભા પોશાકની ઉપર પેહેડે છે. જમીન સારી ફળવંત અને શહેરની આસપાસ ખેતીવાડી સારી છે, તેમાં મોટા ભાગ પેટા રાપેલા છે. એ શહેરમાં બીજું કાંઈ જોવા લાયક નહીં હોવાથી આજે રાતનાં ૧૧-૩૦ મીનીટે આભગાડીમાં બેસીને પોલાંડ છોડ્યું હતું. રસ્તામાં થંડી ધણી ભાગતી હતી, અને ગાડીનાં કાચો બંધ ચહડાવેલા તથા ખારણાંઆ ડબલ બંધ અને આધવા છતાં થંડી માલમ પડતી હતી.

તા ૨૨ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૧— આજે સવારનાં ઉડીને જોઈયે શું કે આગગાડીની બારીઓનાં કાચોપર અંદરથી વટીક ખરફ બંધાઈ જઈને કાંકળ કાચની ઉપર વળગી રહેયો હતો, અને બાહાર ખેતરોમાંનું ધાસ તથા નાધળાં ઝાહાડો, રેલવેની લાકડાંની શીલીપરો, તથા ધરોનાં છાપરાં વટીક કાંકળથી (ખરફથી) તદન સફેદ થઈ ગયાં હતાં, અને ગરમી દેખાડનારી શીશી સવારનાં આઠ વાગે ૩૬) ડીગરી સુધી (સુરજનો પ્રકાશ હતો તોપણ) નીચે ગઈ હતી. એટલી બધી થંડી હતી અને રાતને વાસતે બીજા બોલતા હતા કે ૨૦) થી ૨૫) ડીગરી પારે નીચે ગયો હતો. જેમ દીવસ વધતો ગયો અને સુરજ ઉપર આવતો ગયો તેમ ગરમી વધીને પછી આજો દીવસ ૫૦) ડીગરી સુધી પારે થંભ્યો; પણ ગઈ

કાલની રાતનાં જેવી થંડી આને રાતનાં માલમ નહીં પડી હતી, ઝોઝામાં ઝોઝો રાતનાં બાર વાગે ૩૫) ડીઝી મુખી થયો હતો એમ કહે છે. આજનો આખો દીવસ તથા રાત રસતામાં યુભરી હતી. અહીં-યાંની આગગાડીની પેહેલા કલાશની ગાડી ધણી સારી અને કુમારે હોય છે, અને સ્વીટઝરલેન્ડની ગાડીઓની માફક આસપાસ બેઠકો કરીને વચમાંથી આવજાવ કરવાની પેશની રાખેલી છે. બેઠકો આ-મનસામનની છે અને તેને એન્જીને સુવા સાઈ એક પણ થઈ શકે છે. સેકંડ કલાશની ગાડીઓમાં પણ એજ માફકની બેઠકો છે, ફક્ત ગાડીઓ ડાદી છે. એ રૂશીઆનો મુલક ધણે થંડી વાલો હોવાથી આગગાડી-ઓમાં પણ દરેક ગાડીમાં ભઠ્ઠી રાખે છે, જે ધણીખરી શીયાળાની રૂતમાં મળગાવે છે. આને આખો રસતો સારી જમીનનો મલો હતો, પણ ખેતીવાડી ધણી છુટી છવાઈ થતી હતી, અને ગામડાંઓ પણ તેજ માફક છુટે છુટે હતાં, તથા તેમાંનાં ઘરો તથા હવેલીઓ વઠીક ધણીખરી લાકડાંની બાંધેલી છે. જમીન ધણીખરી સપાટ અને જરા તરા ઉપસેલી માલમ પડતી હતી. એ મુજબ જોતાં જોતાં આખો દીવસ પસાર કીધો. રસતામાં સવાર, બપોર, તથા રાતનાં આણું સાઈ રેશનો ઉપર વખત પણ સારો મલતો હતો, જ્યાં આધાની બધી વાતની મગવડ સારી હતી તથા લોકો સંધે ઉકાણે નમનતાધવાલા હતા.

તા ૨૩ મી રાપ્ટેમ્બર ૧૮૮૧—
આજે સંવારનાં ૧૧) વાગે સેંટ પીટર્સ-બર્ગ પુગા, અને હાટલ ડી આંગલેટર (Hotel de Angleterre)માં ઉતારો લીધો હતો. વખત હાથમાં હોવાથી પેહેલાં જુઓલોજીકલ ગારડનમાં ફરવા-ને ગયા, જ્યાં થોડાંક જનવરોનો સંગ્રહ સારો કીધેલો છે, પણ જગ્યા

સફાઈ રાખેલી નથી. એ બાગમાં હંમેશા ફરવા ગયા ત્યારે લશ્કરી તથા દરીયાઈ વાજાં વારાફરતી વાગતાં હતાં. એ જોઈને પછી અતરેનાં કીલામાં પીટર અને પો-લનું દેવલ, જેમાં રૂશીઆનાં બધા શહે-નશાહો પીટર ધી ગ્રેટ થી તે છેલા એ-લેક્ઝંડર ધી સેકંડ મુખી દટાયલા છે તે જોવા ગયા હતા, એ દેવલ કાંઈ ધણું ભવકાદાર નથી. તેનો મીનારો જે અણી-વાલો (મુબધની ગોદીની માંમેનાં દેવલનાં જેવો) છે તે ૩૭૧) ફીટ જાયો અને તે ઉપર પતરાં જડી લઈ તેની ઉપર ૨૨) રતલ સોનાનો ધોર ચડાવેલો છે, જેથી તે જોડે ૧૦૦) વરસ ઉપરનું જીનું છે, તોખી જાણે આને ગીલીટ કીધી હોય તેવી હાલતમાં રહેલો છે. તેની અંદરનાં ભાગમાં હમણાં ગી-લીટ તથા પીકમરો પાડવાનું કામ ચાલે છે. બધા શહેનશાહોની ધોરો ધણી સાદી એ-કજ આખા સંગેમરમરની કીધેલી છે. તે ઉપર પતરો જડીને તેઓનાં નામ નીચાંન લખેલાં છે. તેમાં પીટર ધી ગ્રેટની ધોર ઉપર બાજુથી સેંટ પીટરની સખી મુકેલી છે તે પીટર ધી ગ્રેટનું જનમતી વખતે ૬૬ હુનું તેટલી ધયાને ૧૬૫૬) ધંચ લાંખી અને ૫૫૬) ધંચ પોહોળી રાખી છે. છેલ્લો શહેનશાહ એલેક્ઝંડર જે હમણાંજ માર્યો ગયો છે તેની ધોર ઉપર તદન કુલો ગોઠવે-લાં છે, અને વચમાં વરજન મેરીની સખી માતીની ગુડેલી દ્રેમમાં મુકેલી છે. એની ધોર આગલની બારીપર સોનાં તથા રૂપાનાં નક-શીદાર હારો અને પાતરાનાં કાઉનો ગામે-ગામથી આવેલાં મુકેલાં છે, તથા ધોરની આસપાસ રાત દીવસ બતીઓ બાલે છે, તથા બેન્જાલજરો ત્યાં ચોકી કરે છે. એ દેવલમાં ક્રાઇસ્ટની તથા બીજા સેંટસની આરશીઓમાં ડોકાં બોલાં રાખીને બદન ઉપર સોનાં તથા રૂપાનાં પતરાં કપડાં દા-ખલ જડી લીધાં છે, અને તે ઉપર બેરાત પણ સાઈ મુકેલું છે. તેમાં એક કોથ ધ-

હોજ સરસ લીલા પાનાંને ક્રિધિલાછે. દે-
વલની દીવાલોપર લગાધમોની જીતની
યાદગારી દાખલ સ્વીડન, ટરકી, પોલાન્ડ,
ધરાન, તથા ક્રેન્સ દેશોનાં જીતેલા વાવટા
ઠાણો, ક્રીલાની કુંચીઆ ઇત્યાદી યંગેલાંછે.

એ જોઇને ક્રીલા જે નાધળોછે તથા
તેની આસપાસ ફરતી નીવા નદી ફરી વ-
ળેલીછે તે જોઇને પછી હિલા શહેનશાહને
જ્યાં નીહીલીસ્ટમાંનાં એકે મારી નાખ્યો
હતો તે જગ્યા જોવા ગયા. એ જગ્યા
કેડરીન કનાલની એક આજીનું રસતાપર
આવેલીછે. ત્યાં હાલ એક નાધળું
દેહેડું બાંધી લીધેલુંછે અને સોલજ-
શની ચોકી રાખેલીછે. એ રસતા
પરથી ગાડી ધોડા જવા દેતા નથી, પણ
માણસો ચાલીને જાયછે અને જ્યારે
તે દેવલ આગલ આવેછે ત્યારે તેઓને
ટોપી ઉતારવી પડેછે, તથા કાસની
સાધન કરી નમીને તે જગ્યા પરથી ચાલી
જાયછે, અને ફટલાક જણાં તો ત્યાં ચુકણ
મંડીએ પડીને બંદગી પણ કરેછે. એ
શાહ પોતાનાં ધોડેસ્વાર પત્રકજીનાં ધોડા
શીખવવાનો જગ્યે યઇને પોતાનાં કાકાની
છોકરીને મલવા ગયો હતો ત્યાંથી પાછા
ફરતાં એ રસતેથી ગાડીમાં જતાં તે વ-
ખતે કોઇ નાહીલીસ્ટે દારૂનો ભરેલો ગોળો
નાંખી એને મારી નાંખ્યો હતો.

દેવલ જોઇને પછી સેન્ટ પીટર્સબર્ગનાં
મોટા મોહોલાઓમાં ફરી આવ્યા હતા.
અહીંયાંનાં રસતા ધણું પોહોળાંછે અને તેની
આજીપરની હવેલીઓ પણ ધણી સારી
અને મોટીછે, લેકીન ધણુપર રસતાઓ
ગોતાના પથરાનાં બાંધેલા હોવાથી ગાડી-
ઓનો અવાજ ધણા થવા ઉપરાંત અંદર
આમકા પણ વધારે આવેછે. કોઇ કોઇ
રસતા લાકડાંનાં કટકાઓથી જડી લીધાંછે
તે સારાંછે, ત્યાં ગાડીનો અવાજ તદન
આવતો નથી. મોહોલામાં શહેનશાહનો વી-
નટર પેલેસ (Winter Palace) જેમાં

શહેનશાહ રહેછે અને તે વખતે ૭,૦૦૦)
માણસોની ઠંઠ જમણી હોયછે, તેમજ તેનાં
સગાંઓનાં મોહોલા પણ મોટા અને સારા
છે. એ સધળા મોહોલા કોઇને હમણું
જોવા દેતા નથી. નીવા નદીની બહુ
આજીપર સારી ધમારતો તથા રસતા
ક્રિધિલાછે તેથી તે ભાગ ધણા સારા
લાગેછે. એ નદીમાંથી નહેરો બાંધી તે
શહેરનાં ધણું ભાગોમાંથી પસાર ક્રિધિલીછે.
એ નહેરોમાં જેટલી બોટા ફરતી હતી તે
સધળીમાં લાકડાં ભરેલાં હોવાથી અહીંયાં
લાકડાંનો વેપાર મોટો હોય તેવું લાગતું
હતું. નદીમાંથી ત્રણ નહેર ક્રિધિલીછે તેઓને
મોઇકા, ફાનટાકા અને શેન્ટ ક્રોસાઇનકેનાલ
કરીન નામ આવેલાંછે. નીવાસકી પ્રો-
સ્પેક્ટનો મોહોલા ધણા મોટાંછે. તેમાં
દુકાનો લંડનનાં રીજનટ સ્ટીટનાં જેવી
આવેલીછે, બીજા મોહોલાઓનાં નામ ગોરો-
વોવાયા ઉલીય Gorokhovaya Ulli-
tsa અને વાસ્નેસેનસ્કી પ્રોસ્પેક્ટ Vos-
nesenski Prospect કરીનેછે. એ
મોહોલાઓ અહીંયા સૌથી સરસ અને
મોટાંછે તથા તેમાં મોટા મોટા મોહોલા
બાંધેલાંછે. અહીંયાની ગાડીઓમાં એક
ધોડા જોડેછે, તેને હારનીસને પટા નથી,
અને પુલ ધોડાને લાગે નહીં તે સાફ
તેની ઉપર આરકાં રાફું લાકડું કરીને
સાથે પુલ બાંધેછે. તે આરકું ધોડાની
ગરદન ઉપરથી રાખેછે અને પટા હારની-
સની આહારથી કાહડીને પૈડાંનાં તુમખની
આહારથી બાબલા સાથે બાંધેછે, તેથી ધણું
નવાઇ જેવું લાગેછે. ગાડી હાંકનારાઓ
જમા જેવા લાંબા કાળા ઝભા પહેરેછે,
જેનાં બટન જેમ જમાનાં કસો ડાબી
આજીપર બાંધેયેછીએ તેમ રાખેછે, તથા
રંગીન કમરબંદ પણ તેપર પહેરેછે, અને
એ પોશાક (લીવરી)થી જો કોઇમનછે તેમ
ઓલખાયછે. અહીંયાની ગાડીઓ ફાસ્કી
જાતની એક ધવા જે માણસો ખસે એવી

નાધળી ભગર ધમણનીછે. આજે રાતનાં
Aida કરીને ઇટાલીઅન ઓપેરા સાં-
ભળવા ઓપેરા હાઉસમા ગયા હતા. જે
અહીંનાં રહેવાસીઓને એટલો પસંદ પડ્યો
હતો કે નાટકકારોને દરેક દેખાવની આખ-
રીએ છ માત વખત પાછા બોલાવીને માન
આપતા હતા.

તા ૨૪ મી શપટેમખર ૧૮૮૧—

આજે સવારનાં શુટ આઇશુકમ ક્રીડાર્હ
(Isa'acoviski Sobor) જોવા ગયા
હતા. એ દેવલ હમો ઉતરયાછે તે હાટલની
સાંમે આવેલુંછે. તેની અંદર જાત
જાતનાં ક્રીમતી પથરાનું કામછે કે જેવા
હમોએ આજ દીન સુધી કોઇ પણ
દેવત્રમાં હજુર જોયા નથી. એ દેવલ ગ્રીક
ક્રાસ રાફુ' ચાર ખુણાંનું બાંધેલુંછે, અને
તેનાં બાહારનાં ભાગમાં ફરતા ૧૧૨) થાં-
ભળા આખા ટ્રેનાઇટનાં ઘણાં સરસ
પાલીશ કાંધલા ૬૦) શીટ જાંચા અને
૭) શીટ પોલાણમાં બનાવેલાછે. તેનાં
મથાળાંપર તથા હેઠળનાં ભાગપર બ્રાનઝનાં
પતરાં જડી તે ઉપર સોનાની ગીલીટ ક્રી-
ધેલીછે. એ દેવલનો યુ'બજ પણ એવાજ
પથરાનાં ૩૦) થાંભળા ઉપર બાંધેલાછે,
અને તે ૨૯૬)શીટ જાંચા અને ૬૬)શીટ પ-
ત્રીધમાંછે. તેની ઉપરનાં જડીને સોનાની
ઘણી સરસ ગીલીટ કાંધેલીછે, તેમાં ૧૮૫)
રતલ સોનું ખચું હતું. એજ મુજબના
પણ ઘેરમાં નાંધલા ખીજ ચાર યુ'બજો
ચારે બાજુપર કાંધેલાછે તેથી તે ઘણું
એભેછે. એનાં બારણાંઓમાંનાં ૩) બારણાં
ઘણાં મોટાંછે, તે તદન બ્રાનઝનાં બનાવે-
લાંછે. તે ૪૪) શીટ પોલાણ તથા ૩૦)
શીટ જાંચામાંછે, અને તે ઉપર અતી ઘણી
નકશી તથા પુતળાં પાડેલાંછે; તેમાં ૫૧)
બાસરીલીવાઇ (ઉપરવાલાં), ૬૩) પુતળાં
દાતરેલાં અને ૬૪) અર્ધ પુતળાં પાડેલાંછે.
અંદરનાં આલટરની બાહારથી મેલિકાઇટનાં
થાંભળાઓની વચ્ચે ગીલીટનો પડદો ક્રી-

ધેલાછે, તે થાંભળા ૩૦) શીટ જાંચાછે.
એ મેલિકાઇટ પથર સૈખીરીઆથી આવેછે,
અને તે એટલો તો મોઘોછે કે સાફ કરેલા
એક રતલ વજનમાંનાંની ક્રીમત ૫૦)રૂબલ
ધયાને કરા રૂપીયા કહેછે. એ થાંભળા
કાંધ આખા પથરનાં નથી પણ અંદરથી
સોખાંડનાં બનાવી તે ઉપર એ પથરાની
પોપરીઓ વળગાવી રંગબેરંગીન જડાવ
(મોઝાઇક વરક) થી બનાવેલાછે. તે એવા
તો સરસ કાંધેલાછે કે આપણ એમજ સમ-
જીએ કે તે આખાજ પથરનાં થાંભળાછે.
એ ઉપરાંત તે થાંભળાઓની પાસે લેપી-
કુલી કરીને તેથી પણ ક્રીમતી રંગબેરંગીન
કામનાં પથરનાં ૨) થાંભળા મોઝેકની પત-
રીનાં પડદાની આસપાસ કાંધેલાછે. એ
દરેક થાંભળો ૬૦૦૦) પૌંડની ક્રીમત-
નો કહેછે. એ જાતનાં પાલીશ કાંધલા
પથરની ક્રીમત દર આંગણે ૧૦) શી-
લીંગની કહેછે. એની વચ્ચેનું પડ-
દાનું બારણું તદન સોનેરી ગીલીટનુંછે.
તે ૨૩) શીટ જાંચું, ૧૫) શીટ પોલાણ,
અને અતીઘણું નકશીદાર બનાવેલુંછે. એ
પડદાની પાછલ એક એરડોછે જ્યાં ઓ-
રતોને જવા દેતા નથી તેમાં એ દેવલનો
રૂખોનો ફરમા બનાવી મુકેલાછે. એ ઓ-
રડાનો યુ'બજ ૮) મોટા મેલિકાઇટનાં પ-
થરનાં થાંભળાઓપર ઉભા કાંધેલાછે. તે
થાંભળા ૮) શીટ જાંચા અને ૩૪,૦૦૦)
રતલ વજનમાંછે. તેની ક્રીમત ૨૫,૦૦૦)
પૌંડની કહેછે. એ ઉપરાંત દેવાલો તથા
જમીન ઉપર તગંહ તરાંહનાં ક્રીમતી
સંગેમરમર ૩૦૦) જાતનાં જડેલાછે.
એ મેલિકાઇટનો પથર પ્રીન્સ ડેમીડોફ
પોતાની સૈખીરીઆની ખાંણમાંથી ખણી
કહડાવીને ઇટાલીમાંથી સાફ કરાવી મ-
ગાવી શહેનશાહને ભેટ કાંધી હતો, અને
તેની ક્રીમત દશ લાખ રૂબલની કહેછે.
એ દેવલની અંદરનાં દીવાલપરની સખી-
ઓ સુધળી પથરનાં મોઝેક વરકની રૂશી

આના કારીગીરોની ધણીં સારાં હુનરથી બનાવેલીછે. એ દેવલમાં ૩) કરોડ રૂપિયાની ઉપરનો ખર્ચ થયોછે એમ કહેછે. એ સ્થળો ખર્ચ તો ફક્ત બાંધવા પાછળ થયોછે પણ એની અંદરનાં આલટર ઉપર તદન રૂપાનાં પતરાં જડેલાં તથા કાંચરટ, મેડી અને બીજા સેંટસની આરસીઆ ઉપર તેનાં કાંડાં, ઘાખલ સોના તથા રૂપાનાં પતરાં જડેલાંછે, અને તે ઉપર વળી અમુલ્ય ઝવેરાત પણ મુકેલુંછે તેની કીમત કશી થઈ શકે નહીં; કોઈ હીરા તો એ આની કરતાં મોટાછે, અને તે શીવાય બીજાં ધાતું જેવા લાયકાં જેની કાંધપણુ રીતે હોમા તારીફ કરવાને શકતીવાન નથી. એ દેવલ દેખાડનાર બિમીઆનાં કહેવા મુજબ અહીંયાં સૌથી સસતામાં સસતી ચીજમા સુગેમરમર કામ લાગેલાંછે. એ દેવલ સને ૧૮૧૯ માં બાંધવા શરૂ કીધું હતું તે ૧૮૫૯ માં પૂરૂ થયું. એના પાચો પોચી પાણીવાળી જગ્યામાં ૨૧) શીટ જોડો લાકડાંને થર કરીને બાંધેલાંછે, તે ઉપર એ લાખ પૈડ ખર્ચ થયો હતા, અને પછી પાચો બેસી ગયો, તે વધારે નહીં બેસે તેવી નેમથી બીજા ટેકાઆ નદીની બાજુપરથી આપેલાંછે.

એ જોઇને પછી કાઝાન કોટકલ (Kazanski Sobor)જોવા ગયા, જે અહીંનાં સૌથી સરસ મોઢેલા નેવેશકી પરાશપેકટમાં આવેલુંછે, અને બાહારની બે બાજુઆ પરથી રોમ શહેરનું દેવલ સેંટ પીટરને મલત્રું આવેછે. એના પાચો સને ૧૮૦૨ માં નાંખ્યો હતો અને તે સને ૧૮૧૧ માં તૈયાર થયું હતું તથા તે ઉપર ૬,૦૦,૦૦૦) પૈડ થયો હતા. એ દેવલ ૨૩૮) શીટ લાંબું; ૧૮૨) શીટ પોહાણું અને મીનારો ૨૮૦) શીટ ઊંચાંછે. એના બાહારનો દેખાવ એની બાજુઆપર વાંકા આટલા જેવા સ્થંભો “કોલોનેડસ” બાંધેલાંછે તેથી અરધા આંદનાં જેવા લાગેછે.

એની અંદરનો ભાગ ૩૫) શીટ ઊંચા, શીનલાન્ડ ગ્રેનાઇટનાં ૫૬) ધાંભા (આખા પથરનાં)થી બે બાજુથી ભરી નાંખ્યો છે. તેનાં મથાળાં તથા તળીયાંમાં ધ્યાનજ પર સોનાનો ઘોલ કીધેલાં પતરાં જડેલાંછે. રશીઅન બોલીમાં એ આલટર-વાલા ઓરડાને ઇકોનોસ્ટાસ (Ikonoostas) કહી કહેછે. આલટર તદન રૂપાનાં પતરાંનો બનાવેલોછે તથા તેની ફરતી રેલીંગનાં કોરા પણ રૂપાનાંછે. જ્યારે નેપોલીયન બોનાપાર્ટે માર્સ્કો શહેર લુલું ત્યારે તે ત્યાંનાં દેવલોમાંથી વગર ગણત્રીનું ઝવેરાત કાઢી લઈ આલતો થયો; પણ પાછલથી રસતામાં ખરફ પડવાથી તેનાં લશ્કરનો ધણોખરો ભાગુમરી ગયો અને તે વખતે રશીઅન લશ્કરે તેમનો ડુંબાલો પકડી ખુબ માર્યો ત્યારે એ સ્થળું રૂપું રશીઅન લશ્કરનાં ડોનકોસકોસોને પાછું હાથ આવ્યું, અને તેઓએ આએ દેવલમાં પોતાની જીતની ખુશાલીમાં તે આપી દીધું તેથી એ આલટર તથા તેનાં કોરા વટીક રૂપાનાં બનાવેલાંછે. એ આલટરનાં બારણાંપર પાક પરવરદેગારનું નામ તદન ખરા હીરાનું બનાવેલુંછે, અને તેની આસપાસ સોનેરી ગીલીટનાં કીરણો બતાવેલાંછે જેને ક્રીસ્મીઅન લોકો ગલોરી (Glory) ને નામે આલખેછે. એની અંદર વરજીત મેડીની સખીછે જે કાળન ગામથી સને ૧૫૭૧ નાં શાલમાં રશીઅનો લાબ્યા હતા, અને તે અહીં સને ૧૮૨૧ માં મુકી હતી, તેથી એ દેવલને એનું નામ આપ્યુંછે. એ સખીપર તદન સોનું મઢી લીધુંછે અને તેની ઉપરનાં ઝવેરાતની કીમત પૈડ ૧૫૦૦૦) ની ગણાયછે. એનાં આલટરનાં પડદા (ગ્રીક મતભેદનાં દેવલોમાં આલટરની આગલ ધણાં મોટા ધાતુનાં ગીલીટ કીધેલા નકશીદાર પડદા ભરી મુકેછે અને તેની વચમાં બારણું રાખેછે, તે જ્યારે પાદરી

ભણવાની ક્રીયા કરેછે ત્યારેજ ઉધારેછે) નાં બારણાં આગલ ચાર ઘણી માટી તદ્દન રૂપાની મહેદાનીઆ (કેનડીલાઆ) ચુકેલીછે. શહેનશાહની ભણવાની જગાની જમીન રંગીન સંગેમરમરની તથા સીડીનાં ટપા મધલા “જરપર” કરીને ઘણા ક્રીમતી પથર આવેછે તેનાં બનાવેલાછે. એ દેવલમાં રૂશીઆનોએ ફ્રાન્સ, તરકી, હંગેન તથા બીજા દેશનાં જીતેલા વાવટા ઘણાં ટાંગેલાછે તથા રૂશીઆનોએ જીતેલા કીલાઓ જેવાકે હુમબર્ગ, લીપકીક, ફેસ-ડન, રીહમ્મ, બરીડા અને ઉટરેચની માટી માટી કુચીઆ થાંભલાઓપર ટાંગેલીછે. એ દેવલ નેપોલીયનને રૂશીઆનો હત્યા તેની વાદગારીમાં બાંધેલું છે, અને એની સાંભેનાં ચોકમાં તે વખતનાં બે જાણીતાતથા વખણાયલા શબ્દો કુતુઝોફ સાનસલીસક (Kutuzof Sanslewsck) અને જેનરલ બારકલેડીટાલીનાં પુતળાંઓ મુકેલાછે. રૂશીઆન લોકોમાં આરતો શું પણ મરદો વટીક ધરમપર ઘણાં આંધળાંપણાં સાથે ચુસતછે. અહીંયાં રસતે રસતે નાધળાં દેવલો બાંધેલાંછે, અને લોકો રસતે ચાલતા ત્યાં જઇને કાસની નીશાની કરી પાપ પાણી મુકેલું હોયછે તેમાંથી બે ચાર ગોટ પીયેછે. (બીજા ક્રીશ્ચીઆન લોકો ફક્ત એ પાણીથી કાસની નીશાની કરેછે) તથા અંદર ભણવા જાયછે તો દરેકજણુ એક નાધળી મીણુબતી બારણાં આગલથી વેચાતી લેયછે, અને તે અંદર રાખેલા કેનડેલેઆમાં બળતી જાસેછે, તથા પછી ચુકલુમંડીએ પડી માથું ભાંચ સુધી નીચું કરીને વળી ઉઠી કાસની નીશાન કરતો થોડું આગલ ચાલી વળી તેમ કરતો છેક ભણવાની જગ્યા (Shrine) આગલ જાયછે, અને થોડું ભણીને પાછું પાછલા પગે ચાલતો ચાલતો (કીબલી તરફજ મોહોડું રાખીને) બાહાર નીકળેછે. રૂશીઆનોનાં ધરમને રૂશીઓક અર્ચ કરી કહેછે. (જો કે

એ લોકો પણ ક્રોસ્ચીઆનછે તોપણ જુદાજ પંથછે) એ લોકોમાં બતી બાલવાની ઘણી ક્રીયાછે, અને કોઇપણ સાર અવસરને લગતું કામ જેવું કે લગન, અદરાબું, મરણુ ઇત્યાદી બતી વગર કરતા નથી. આતશ એ લોકોનાં ધારવા મુજબ પાપ રહુ (Holy spirit) નો ક્રીબલોછે, અને તેથી ઓક દેવલોમાં બતી વગર ક્રીયા કરતા નથી, તથા ભણવામાં કાંઈ પણ જાતનું વાજાનું કામમાં લેતા નથી, અને સેન્ટસ શું પણ કાઠરટનાં અને મેરીનાં પુતળાંઓ પણ મુકતા નથી. ફક્ત તેઓની સખીઓ મુકેછે. એ ધરમનાં પાદરીઓ બે જાતનાંછે. સફેદ અને કાળા પાદરી, તેમાં સફેદ પરણી શકેછે પણ કાળા જેમાંથીજ બીજાઓ ચુંદી કહાડેછે તેઓથી પરણાતું નથી. એ લોકો રોમન કાટોલીક ધરમનાં વડા પોપને માનતા નથી, પણ તેઓની ક્રીયા ઘણીખરી રોમન કાટોલીકની ક્રીયાને મલતી આવેછે. સફેદ પાદરીઓને પરણવાની ફરજ પાડેછે અને તે પરણે ત્યાં લગીન તેને ક્રીયા કરવા દેતા નથી; પણ તેની આરત મરી ગયા પછી ગમે તો તે પાછો નહીં પરણે તો કાંઈ નહીં. એ લોકો પુતળાં મુકતા નથી તે સારું બાધબળમાં લખેલું બતાવેછે કે “Thou shalt not make unto thyself any graven images” કોઇ પણ કોતરેલી મુરતીને માનવું નહીં, તેથી પુતળાંને બદલે સખીઓ મુકીને તેની સાંભે ભણેછે. એ લોકોનાં તેહેવારનાં દીવસો એક વરસમાં ૧૦૦ ઉપર આવેછે તેથી છાકટપણું ગરીબ માણસોમાં ઘણું વધી પડેલુંછે અને કામકાજમાં ઘણી અડચણો ભોગવવી પડેછે. એ લોકોનાં દેવલમાં ખેસવાને જગ્યા હોતી નથી પણ શહેનશાહથી અદના સુધી ઉભા રહીને ઇઆ ચુકલુ મંડીએ ભાંચપર પડીને ભણેછે. આત્રવારનો દીવસ એ લોકો અંગ્રેજોની માફક રોજગાર બંધ રાખીને પાળતા નથી,

પણ દેવલમાં જવાનાં દીવસ દાખલ ગ-
ણે છે અને ભણવાના વખત સુધીજ દુકાનો
બંધ રાખી આજો દીવસ અઠવાડીયાનાં
ખીજ દીવસોની માફક જાહેલી રાખે છે.
એ સોદોમાં મરણ પામે છે તે સ્વર્ગનાં
ધોરસ્થાનમાં ડાટવા આગમજ એક દેવલમાં
લાવી એકઠાં કરે છે, અને ત્યાં જેટલાં
મુરદાં હોય તેમને સાથે એકજ બંદગી
કરે છે. પછી કોશીન ઉઘાડી તે લોકોનાં
સગાંવાહાલાંઓ તેઓને મોહોડાં પર ચુમી
લે છે. કોઇ મુરદાં તો ઘણાં દીવસો રાખ્યાથી
કાળાં તથા અસ્માની રંગનાં થઇ જવા
ઉપરાંત વાસ પણ મારે છે, તોપણ તેને ચુમી
લેવાની ખરાબ રસમ છે.

હવે કેમ્બ્રિજ કેમ્બ્રિજ જાહેર પછી હર-
મિટિજ કરીને મ્યુઝીયમ તથા પીકચર
ગેલેરી સાથે એક ઘણો મોટો મેહલ
શહેરશાહનાં “વીનટર પેલેસ”ની પાસે
તેનેજ લગતો બાંધેલો છે તે જોવા ગયા
હતા. સને ૧૭૬૫ નાં શાલમાં ‘કોરોઇન
ધી ગ્રેટ કરીને અહીંયાંની શહેરશાહબાનુ’
હતી તેણી રાજને લગતાં કામકાજથી
જરા વીસામો લેવા સાથે એક નાધણું
તંબુ રાકું ઘેર વીનટર પેલેસમાં બાંધી
તેમાં પોતાની એકઠી કીધેલી બીજી મુ-
ક્રીને તે જગ્યાપર હવેશાં જાહેર એકાંત-
વાસો લેતી, તથા શીલસુકો અને ભણેલા
માણસો સાથે તકરારો ચલાવતી હતી
તેથી તેનું નામ હરમિટિજ કરીને આપે-
લું છે; પણ તે ભાંજ નાંખીને ત્યાં ધ-
ણેજ ગંભવર તથા કીમતી મેહલ બાં-
ધીને તેમાં અતીઘણાં નવાઇની તથા કી-
મતી બીજોનું મ્યુઝીયમ બનાવ્યું છે. એ
હમણાંનો મેહલ સને ૧૮૪૦-૫૦ સુધી-
માં બાંધી તૈયાર કર્યો, તે એટલી તો રા-
ણકદાર ટપપર બાંધેલો છે અને તેની બાં-
ધણીમાં એવી તો કીમતી બીજો લોધી છે
કે તેની બરાબરી આખા પુરાણમાંનો
સૌથી સરસ મેહલખી બાયગેજ કરી શ-

કશે. તે ૫૧૫) શીટ લાંબો અને ૩૭૫)
શીટ પોહોળો છે, અને તેના પોરડીકોમાં
થાંભળાને બદલે આખા પથરનાં ગંભવર
પુતળાં ૨૨) શીટ લંબા સારી કારીગીરીનાં
બનાવીને મુકેલાં છે, તથા એની દીવાલોમાં
ગોખલાઓ કરી તેમાં પણ વખણાયલા
મીનારા અને કોતરનારાઓનાં બનાવેલાં
પુતળાં મુકેલાં છે. એનાં દીવાનખાનાનું
છાપડું ૧૬) મોટા આખા પથરનાં ધ-
ણાંજ જમ્યા શીનલાંડની ગ્રેનાઇટનાં થાં-
ભળાપર મુકેલું છે, અને તે થાંભળાઓનાં
મથાળાં સફેદ કરારા સંગેમરમરનાં બના-
વેલાં છે. એનો દાદર ઘણોજ ભભકદાર
અને તણ ટપા સુધીનો સીધો અને સી-
ધાજ તદન સંગેમરમરનો બનાવેલો છે.
એની બાજુપરની ચુનાતી દીવાલ એવી
તો સરસ પાલીશ કરીને રંગેલી છે કે તે
પણ જાણે સંગેમરમરનીજ બનાવેલી હોય
તેથી દીસે છે, તથા આરસીની માફક ચ-
ળે છે અને તે સીડીની ઉપર ૨૦) ખીજ
પીલા ગ્રેનાઇટનાં આખા પથરનાં થાભ-
ળાઓ મુકેલાં છે, તથા તેઓની વચ્ચે
૧૬) મોટાં પુતળાં ઉસ્તાદોને હાથનાં
બનાવેલાં ગોઠવેલાં છે, તથા તે સીડીની
સાંમેનાં બારણાં આગલ એ ઘણાંજ સરસ
વાયોલેટ રંગનાં જંશપરનાં કનડેલેબરા
મુકેલાં છે તેથી એ બાજુનો દખાવ ધ-
ણેજ ભપકાભરેલો લાગે છે. એ ધમાર-
તનાં આરડા (જે મોટાં મોટાં દીવાન-
ખાનાં છે) તેનાં પણ થાંભળાઓ જાત
જાતનાં રંગીન ગ્રેનાઇટનાં કીધેલાં છે. એ-
માંની પીકચર ગેલેરીમાંનાં પીકચરો ઘણાં
સરસ અને વખણાયલા ઉસ્તાદોને હાથનાં
બનાવેલાં મોટી મોટી કીમતો આપીને
ગણેલાં છે. એમાંનું વાલપોલ (Wal-
pole) કલેક્શન સને ૧૭૭૬ નાં શાલમાં
૩૫,૦૦૦) પૌંડ આપીને ઇંગ્લંડમાંથી
ખરીદ્યું અને ફ્રાંસમાંથી Chioscul
ગેલેરીનાં ૧૧) પીકચરો ૧,૦૭,૮૦૪)

લીધે આપીને લીધાં હતાં, તથા માલમે-
શન કલેકશનનાં (જે શાહનશાહાનું
જોશીફાઇન નેપોલીયનની બાનુએ ઉભું
કીધું તેમાંનાં) ૩૮) પીકચરો ૯,૪૦,૦૦૦)
ફાંક વેચાતાં લીધાં હતાં; રાફલનું
એક આઠ ઇંચ મોટું પીકચર ૧,૩૦,૦૦૦)
ફાળે વેચાતું લીધું હતું, તથા એ મુ-
જબ ધણું કલેકશનો મોટી કીમતો આપી
ખરીદી એવાં ૪,૦૦૦) પીકચરોમાંથી
૧,૭૪૦) પીકચરો ટારની કરીને અહીંયાં
મુકેલાં છે, તેમાં સ્પેનીશ, ફ્લેમીશ, દચ,
જર્મન, ફ્રેન્ચ, ઇટાલીઅન, અંગ્રેજ,
રુશીઅન, સ્વિઝી જગ્યાના ઉસ્તાદોના
મીતારો જુદા જુદા આરડાઓમાં મુકે-
લાં છે, અને એવાં પીકચરોનાં ૩૪) ઉપર
આરડા ભરેલાં છે. એ ઉપરાંત ત્યાંનાં
બાવળાં ઉસ્તાદોને હાથનાં બનાવેલાં
તથા જાત જાતનાં જાંચી કીમતોનાં
પથરોનાં વાસીઝ પણ ધણું જોવા લા-
યક છે. અહીંયાં જુનાં સીકાઓનો પણ
સંગ્રહ ધણો મોટો છે, જેમાં જે લાખ
ઉપર નમુના છે, અને તેમાં મુસલમાન
રાજાનાં, તારતરી તરફના, તથા ખ્રીસ્તી
સીકાઓનો ધણો મોટો જોડો, તેમાં દોઢ
સીકાઓ કાચનાં (ખોખારા શહેરનાં) લે-
પીસ લેજુલીનાં તથા આપણાં ધરાનનાં
અસલી પાદશાહોનાં પણ ધણું છે. અસલનાં
કેમીઓશ (Cameos) (સીલની માફક
બનાવેલાં) જુદી જાતનાં વીસ હજાર છે.
એક ટેબલ ઇટલીનાં પાદશાહે ભેટ આ-
પેલી છે, તેમાં અતીધણી જાતનાં રંગીન
પથરોની તરાંહ ઉપરાંત તેમાં પાણાં તથા
માણિકનાં પોતાવો વઢીક જડીને ધણું
સારાં ફુલોની આકારની કાંચીલી છે, અને
ફુનવામાં એ ટેબલની બરાબર ખીજી
ગણતી નથી એમ કહે છે. ખીજી એક
ટેબલ પથર થઈ ગયલાં (પેટ્રી ફાઇડ)
લાકડાંની પાલીશ કરીને બનાવેલી છે,
અને તેમાં રંગીન પેટ્રીફાઇડ લાકડાંની

તરાંહ કાંચીલી છે તેથી જાણે સંગ્રહરમરનાં
રંગીન પથરની બનાવી હોય તેવી લાગે છે.
પીટર ધી ગ્રેટનો ગેલીરી જે ખાસ વીનટર
પાલેસનાં એક ભાગમાં આવેલી પણ હર-
મીટિજનો સાથે જોડાયેલી છે, તેમાં એ
શાહનશાહેને હાથની બનાવતો મુકેલી છે,
જે બનાવવાનાં એને વાપરેલાં હથિયારો
તથા સાંચાકામ, કુરખીન, ગણીતનાં આ-
ભરો, ચોપડીઓ, ગાડી તથા સ્ક્રૂ કાંચીલા
ધોડા ચાલવાની લાકડી (તેમાં એક લો-
ખડની પરાઇ જેવી લાકડી પણ છે) ઇત્યા-
દી મુકેલું છે, જે ઉપરથી તે કેવા ચમચ
તથા મેહનતું માણસ હતો તે માલમ
પડી આવે છે. એ શહેનશાહ ૬) શીટ
અને ૯) ઇંચ લાંબો હતો, તથા તેને
પોતાને હાથે સ્વધર્મી મીત્રો બનાવવાનો
શાખ ધણો હતો અને જ્યાંખી જાહે
છીયે ત્યાં એનાં હાથની બનાવેલી મીત્રો
દેખાડે છે. એ કદાવર હતો તેમ જોરાવર
પણ હતો; એની લોખડની લાકડી આ-
પણને જાંચકવી ભારી પડે છે પણ તે પોતે
સેહેલાઇથી જાંચકી શકતો હતો. એનું
પુતળું બનાવીને એની બેરી (જે પાછલથી
પેટ્રીફાઇડનાં નામથી રાજ ઉપર
બેરી હતી) એ શાટીન ઉપર ભરેલા જોડો
તેઓનાં તખ્ત ઉપર બેસાડવાની ફીયા
વખતે ભરયો હતો તે પેટ્રાવેલા છે. એ
આરડાની આગલથી ખીજો આરડો છે
તેમાં બરોડાની દાખડીઓનો ધણો મોટો
સંગ્રહ કાંચીલા છે. એ આરડામાં રોમાનાફ
(Romanoff) ફેમીલીને (જે ફેમીલીનો
વડો હાલનો શહેનશાહ છે) લગતી મીત્રો-
નો સંગ્રહ કાંચીલા છે. દાખડીઓમાં એક
દાખડી ધણું મોટા હોરાઓ જડેલી તર-
કીનાં મુજતાને પેટ્રીફાઇડ નીકાલસની બેરીને
ભેટ આપેલી છે તેમાં પોતાની સખી પાડે-
લી છે. એ દાખડી ૩ થી ૨૫ ઇંચ જેટલી
નાધળી જતાં તેમાં આખી શાલ મુકીને
આપી હતી. એ શાલ કેવી ખારીક વણ-

તની તથા જમી હતી તે વીચારી લેવું. એ ઉપરાંત ખીજી કબજોમાં હીરા તથા ઝવેરાતનાં કુલનાં તોરા, આંખા પાના-નો પોપટ, (૧૧ થી ૧ ઇંચનાં) હીરા જડેલી પેટીઓ, ખ્યાલાં, રકાખી, નાધળી ટેબલો, પાગડીપર પેટેડવાનાં બે કીમતી હીરાનાં માડ (ધુમ્મ) આંખા માતીનાં રાજ હંસ (Swans) ઇત્યાદીનો અતી-ધણો સંગ્રહ કીધેલો, અને એનાં જેવો ઝવેરાતની બાબદમાં ખીજે કેટલે સંગ્રહ નથી એમ કહે છે. પોપ્પરાજનો ધણો કીમતી પથર આપણાં લોકો વીટીમાં પેટેડે છે તેનો ૧) કુટ આંખા કડકાનો Vase બનાવેલો છે. કેરપાના એક કટકાનો આસરે ૧૧ શીટ મોટો અને ૨) ઇંચ જડો થાંભળો છે. યુમ થઈ મથલું આગળ જમાનાનું રાક્ષસી મેમ જનવરનાં સ્લંગ હાડકાંમાંથી એક ઝોરતનું પુતળું આરશીની ફ્રેમ મુધાં કોતરી કાઢાડેલું હતું તે આસરે ૨) શીટ જથું, ૧૧૧ શીટ પોહુળું, અને ૬) ઇંચ જડું હશે. હીરા તથા ખીજા ઝવેરાતની વીટીઓ પણ બેસુમાર એક બે કેશમાં ગોઠવેલી હતી. તેઓમાંનાં કોઈ કોઈ નંગો ધણાં મોટાં અને કીમતી હતાં. એક વી-ટીમાં સખી પાડીને તેમાં કાચને બદલે પાવલી નેટલો મોટો હીરા જડેલો હતો. તે ઉપરાંત એક કાલા હીરાની વીટી હતી જે કાળો હીરા હોય એ પેટેલ પેટેલો દી મે છે. એ હીરાની ઝળક સફેદ હઆ ખી જા હીરાનાં જેવી નથી પણ માંજો છે. એક આંખા પનામાંથી એક નાંધળું વા-હણ ૧) ઇંચ જડું રમકડાં જેવું બનાવે-લું છે, તેનું ડાલ પણ આસરે ૩) ઇંચ જથું તેપણ એકજ પનાનું હતું. ત્રણ મોટાં માતીનો એક કુતરો આસરે ૩) ઇંચ મોટો બનાવેલો છે. એવું એવું ધણું બેકીમતી ઝવેરાત તે ઝોરડામાં એકકુ કી-ધેલું છે. એક ઝોરડામાં એક મોરનું, બ-ડીયાળ મુકેલું છે, જે તદન સોનેરી ગીલીટ

નો બનાવેલો છે અને જ્યારે કલાક વગે-ત્યારે મોર નાચે તેમ પુછડી ઉભી કરતો હતો, તે સાથે એક મરથો પાંખ ફફડાવી ધ્રુમ પાડતો, તથા યુવડ ડોળા ફરવળું, અને એક તીડ ઘાસ ખાતું હોય તેમ દીસતું, એવું સંચાકામથી ચા-લતું એ ઘડીયાળ હતું, પણ હાલ તે બંધ પડેલું છે. એ ઉપરાંત જાત જાતનાં Vases કીમતી પથરનાં પણ ધણાં મુકે-લાં છે, તેમાંનાં કોઈએકની કીમત ૩૦૦૦૦) રૂબલ હઆને ૩ ૩૭૫૦૦) કહે છે. એ મ્યુઝીયમનાં હેડળનાં ભાગમાં તદન સંગે-મરમરનાં ચોરમ તથા ગોળ થાંભલા છે, અને તેની અંદરનાં ઝોરડામાં અસલનાં ૨૪૦૦) વરસોપર કાલાસમુદ્ર (Black Sea) નાં કીનારાપર થીક લોકોએ સંસ્થાન-વસાવ્યું હતું તે વખતના કર્કશ (Kertch) કરીને ગામમાં પાદશાહીની ધોરો મોટા કુંગરોનો માફક કરી તેમાં તેઓનો સાથે તેઓનો સુધળો સામન ઝવેરાત તથા ધોડા મુધાં દાટતા હતા, તે સને ૧૮૩૧માં રૂશી-આનોએ જીત્યા પછી ધોરો ઉઘાડી તેમાંનો સુધળો સામન ઉચકી લાવીને અહીંયાં મુકેલો, તેથી એક આખું મોટું દીવા-નખાનું ભરી નાંખ્યું છે. તેમાં સોનાનાં તાળો, હારો, પોહીઓ, કપડાંપર જડવાનાં હઆ ટાકવાનાં શોનાનાં નાધળાં રમકડાં ઇત્યાદી ધણી સારી કારીગીરીનાં બનાવેલાં આજની બનાવતોને ટકર મારે તેવાં છે. ત્યારપછી ખીજી શોધો સરકારની તરફથી કરતાં સને ૧૮૬૬માં એક ધરમ બોધ આપનારી બાઈડીની ધોર મલી હતી, તેમાંથી પણ અતી ધણો જવેરાતનો તથા તેનાં કપડાં વટીકનો જથો મલ્યો હતો, અને રાંધેલી ચીજો તથા ત્રાંખાનાં વાસણો દાતેલાં તે વાસણો તથા તે સાથે મુકો જેવો અકરોટ, બદામ ઇત્યાદી મુકેલું મલ્યું હતું. તે ઉપરાંત કરીમીઆમાંથી પણ એવી એવી જીની જીનસો મેલવી તે પણ અહીંયાં એ

ઝોરડામાં મુકેલી છે. અમલનાં ઇજ્જતથી અન, સીક, રોમન ઇત્યાદીને લગતાં બાંધકામો, પુતલાંઓ, વાઝોઓ, ઇત્યાદી લાવી તેનાં જુદા જુદા ઝોરડા બારેલા છે, તથા પોર્મ-પીઆઇને લગતાં સામનનો પણ ઝોરડો જુદા છે. ઝેની એવી જુદી જુદી ચીજોનો સંગ્રહ ઝેટલા તો મોટા છે કે તેની વીગતો લખી શકતા નથી. એ મ્યુઝીયમ આખા પૂરોપમાંનાં સૌથી સરસની બરોબરી કરી શકે છે.

એ જોઇને પછી પીટર ધી ગ્રેટનું કુપડું ને સેન્ટ પીટર્સબર્ગમાં સૌથી પહેલું બંધાયું હતું તે જોવા ગયા હતા. એ કુપડાંની ઉપર એક ખીજી મોટું કાચનું ઘેર બાંધી લીધેલું છે કે તેથી તેનો બંધાવ ધાય. સેન્ટ પીટર્સબર્ગનું શહેર પહેલ પહેલું પીટર ધી ગ્રેટ અને ૧૭૦૩ માં આંખે કુપડું બાંધીને પોતાની સાથે થોડાં એક ઉમરાવો લાવીને વસાવ્યું હતું. તેની આગમજ અહીં જલ માર્ગ જેવી પોચી જમીન હતી અને થોડાં એક માછી મારેલા રહેતા હતા. અને ૧૭૧૦ નાં શાલમાં અહીંયાં પહેલ પહેલું ઇટનું ઘેર એની સાથવાળા કાઉન્ટ ગોલવોડોને બાંધ્યું હતું, તે શહેર હવે આસરે પોણી બસો વરસે પુરપનાં ખીજાં મોટાં શહેરોની બરોબરી કરી શકે છે, અને ઝેની વસતી દસ લાખ માણસોની કહે છે. એ કુપડું તદ્દન લાકડાનાં સાંતાઓનું બાંધેલું છે, અને છાપરાં ઉપરનાં નળીયાંને બદલે નાધળા નાધળા લાકડાંનાં કટકાઓ જડેલા છે. એને હમેશાં રંગ મારીને તેનો તપાસ લેણી રાખે છે. એ કુપડું (૧૫) ફીટ લાંબું, અને ૨૦) ફીટ પોહાણું છે, અને તેમાં ત્રણ ઝોરડા છે, જેમાં એક આરામ કરવાનો અને બીજો જમવાનો ઝોરડો છે, અને ત્રીજામાં બબર-ચીખાંનું હતું. એમાંનો એક ઝોરડો જેમાં તે સુતો હતો તેમાં હાલ દેવલ બાંધેલું છે, અને તેમાં પીટર ધી ગ્રેટને કાઢ-

રતની એક ચંમકારી તરસીરે પોલકાવાની લડાઇમાં મદદ કરી જતાં જોયો હતો તેને મુકેલી છે, જેની માનતા અહીંયાંનું લોક ધણું કરે છે, અને જેમ વાંદરે માનટમેરીને મુંબાઇનાં કેટલાક લોકો રૂપાનાં બનાવેલા હાથ પગ તથા આંખ સહાયવે છે, તેમ એ સખીને અહીંયાનાં લોકો માનતા કરી ને ભાગ દુખતો હાથ તે ભાગ સારો થાય છે તો રૂપાનો બનાવીને સહાયવે છે. એનાં ખેડવાનાં ઝોરડામાં એનું ફરનોચર હજુર જેમનું તેમ રહેવા દીધેલું છે, ને સંપત્તિ સાડુ અને જુની ટપનું છે. એ પીટર ધી ગ્રેટનાં હાથની બનાવેલી એક ખોટ પણ અહીંયાં તપાસીને રાખેલી છે, તથા એ ઘેર ઉપર સોલજરોનો ચોકી રાખેલી છે. એ જોઇને પીટર ધી ગ્રેટની સમરગાર્ડન નામનો બગીચો જોવા ગયા હતા. એ બાગનો દરવાજો અમલ એક હતો. ત્યાંથી સત્તર વરસનો વાત ઉપર છેલો શહેનશાહ બાગમાંથી બાહાર નીકળતો હતો તે વખતે તેની ઉપર કોઇએ બંકુડ ફાડી હતી પણ તે બચી જવાથી તે દરવાજો બંધ કરીને ત્યાં એક નાઇલું સંગેમરમરનું દેવલ બાંધી લીધું છે, અને તેની આસપાસથી ખીજા નવા બે દરવાજા મુકેલા છે. એ બાગમાં કશું જોવા લાયક નથી અને અહીંયાંની રસમ પ્રમાણે સંપત્તિ ખીસમાર હાલતમાં છે; પણ તેમાં પીટર ધી ગ્રેટનું સમરહાઉસ છે તેને સારી બરદાસથી ફરનોચર મુખાં રહેવા દીધેલું છે. તે અને ૧૭૧૧ માં પીટર ધી ગ્રેટ પોતાનાં પરિણામોને ઉતારો આપવા સારું બાંધ્યું હતું, પણ કાંઈ ધણું જોવા લાયક નથી.

એ જોઇને પાદશાહી ગાડીખાંનું જોવા ગયા હતા, જેને મ્યુઝીયમ એક ઇમ્પી-રીઅલ કેરીએજસ કહે છે, અને તે નામ ધણું બરાબર છે. તેમાં ૧૦) ગાડીઓ ધણીજ મુંદર બનાવેલી મુકેલી છે, અને કોઈ કોઈને તો પેનલો રૂપાનાં પતરાંનાં છે.

એક ગાડીનાં અસ્તરની કિંમત હોરા મા-
ણિક તથા પન્નાં જડી લીધેલાં છે, અને તે
એકજ ગાડીની કીમત દસ લાખ રૂબલનો
કહે છે. એટલી મોટી કીમતની ગાડી
ખાતે કેટલે હમોએ દીધી નથી. ગાડીઓ
પર એ લોકોનો કોટ એક આર્મ્સ ઉપ-
સાવેલાં બરોનઝનો કરી તે ઉપર સોનાની
ગીલીટ ચઢાવીને તેમાં ખોટા હોરા જડી
લીધેલા છે, તથા પેનલો રૂપાનાં હોય છે તે પર
નકશી તથા ધણુંક જિંઆ સ્ક્રીનકામ પાડે-
લાં છે. છેલા શહેનશાહના રાજ્યાભીષક
વખતે દસ નવી ગાડીઓ તૈયાર કરાવી
હતી તે દરેક પર ૫૦૦૦૦ રૂબલ ખર્ચ
લાગે હતા. એ ગાડીઓ નવી બનાવવાનું
કારણ એ છે જે પાદશાહી ખાનદાન હમણું
ધણું વધી ગયલું છે, તે સંધનાઓને ખેસ-
વાની પાદશાહી તાંકણોઓની વખતે અગવડ
પડવાથી બનાવી હતી. એ વાપડવાની ગા-
ડીઓ ઉપરાંત પીટર ધી ગ્રેટની સ્વેડિશ
(આઇસપર દોડવાની ગાડી ૧૨) થોડા
જોડવાની) તથા એક ધણીજ જીની એ
શહેનશાહની પોતાની હાથનો બનાવેલી,
જ્યારે બાહાર દેશ ગયો હશે ત્યાં વાપડી
હતી તે છે. તેની બારીને કાચને બદલે
અખરખ (માઇકા) જોડેલી છે. એ ગાડી-
ઓને લગતાં હારનોસોનાં મોટા દીવાન-
ખાનાં બરીને મુક્યાં છે, તે ૩૦૦ થોડા
સાર છે, તેમાંનાં કોઇ કોઇ હારનીસોના સ્ટ
તો ૩૫,૦૦૦ રૂબલની કીમતનાં રૂપાનાં
જડાવ સાથે તથા ૧,૦૦૦ થોડાવાલાઓ
સાર પોસાક (Livery) ની કબતો
બરી મુકેલી છે. એક ગાડી હમોએ
જોઈ તે આવે છે ત્યારે અંદર આરગીન
વાગે છે, અને કેટલા માઇલ ચાલી, તે જા-
ણવાનો સંચો હત્તા ધડીયાળ પણ મુકે-
લું છે. હાલ તે ગાડી બાગેલી હાલતમાં
પડેલી છે. એ સંધની ગાડીઓ ધણી જોવા
લાયક છે, અને કાંઈ ધણી બબકદાર નથી
તો પણ પસંદ પડતી ટપથી બનાવેલી છે.

એ ગાડીનાં તબેલાની પાસે શહેનશાહનાં
થોડાઓનાં તબેલા છે; જેમાં ૨૦૦ થોડા
રાખે છે. ગરમીનાં દીવસો પર તેઓને
અમેગામ વેહેંચી નાખે છે. એ થોડાની
ખાધ ખોરાકનાં ખર્ચનાં દર શાલ એક
લાખ રૂપિયા થાય છે એમ કહે છે.

તા ૨૫ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં અત્રેનું મોટું બજાર
જોવા ગયા હતા. એ જગ્યાને મારકેટ નહીં
કહીએ તો આવે, ધણીજ કંગાલ હાલતની
ઓટલા રાષ્ટ્રી ખાલી ઈમારત છુટે છુટે
કાંધેલા છે, તેમાં લોકો ગોશ, તરકારી, મેવો
મધલું વેચે છે; અને ત્યાં કચરો કીચલ
તથા પાણીથી એટલી તો નજીસાત ઉપજે છે
કે હમો તે જોઇને અજબ થયા હતા કે
આવાં મોટાં શહેર માટે આવી કંગાલ
મારકોટ છે. અહીંયાં જીવતી માઇલીઓ
પાણીની મોટી ટાંકીઓમાં રાખે છે, અને
તેમાંથી કાહાડીને આપે છે તેથી હમેશાં
તાજી મલે છે. એ જગ્યા પર ગરીબ ખેતારી-
ઓને સારું ખાવાનું પકાવીને તથા વાસી
ચીજો વેચતા હતા, તેમાં વાસ મારતું
તથા સુકું કાણું મારી ગયલું ગોશ કોણ
જાણે કેટલા દીવસનું હશે, અને ખાંડેલાં
ધડાં તે પણ કાળાં મારી ગયેલાં એવો
ખરાબ ખોરાક તે ખીસારાઓ ખાતા હતા,
જેથી માલમ પડે છે કે અહીંયાંનું લોક
ધણું કંગાલ હોવું જોઇયે. એ જોઇને
પછી હમોએ ગઈ કાલે જોયલું સેંટ
આઇસેક્સનાં દેવલમાં આજે આતવાર
હોવાથી ત્યાંની બંદગીનું ગાયત સાંભળવા
ગયા હતા, જે બાપે હમોએ ધણી તારીફ
સાંભળી હતી અને તેજ મુજબ. હમોએ
થોડાક વખત સાંભળ્યું હતું; પણ હમો
સ્ટીમર પર સ્વાર થઇને પીટરહોફ (Peter-
hoff) જનાર હોવાથી જલદી નીકળીને
નદી પર સ્ટીમર તૈયાર હતી તેમાં ક્રાક
૧૧-૧૫ મીનિટ ખેસીને નીકળેલા પીટર-
હોફ ક્રાક ૧૨-૪૫ મીનિટ જઈ પુગા

હતા. નદી ઉપરથી ઇમારતોનો દેખાવ ધણો સારો લાગે છે, પણ એ દેખાવ થોડેક મુશ્કેલી માલમ પડે છે, નદી મુક્રિકે શીનલેન્ડના અખાત (Gulf of Finland) માં પેહા હતા. એ અખાતની બેઠું બાજુપર દુરથી જમીન આવેલી હોવાથી પાણીની છાણોમાં જોર હતું નહીં, અને તેની જગાઈ પણ ૧૦) શીટની ઉપર નથી, જેને લીધે મોટાં વાહણો તથા મનવારો સેન્ટ પીટર્સબર્ગમાં આવી શકતાં નથી, પણ તે અહીંથી વીસ માઈલ દુર ક્રાન્સટાટ (Cronstadt) ટાપુ આગલ થોભે છે. એ ટાપુ પીટરહોફની સામે થોડે દુર છે ત્યાંથી બરોબર વાહણો દોસે છે. પીટરહોફ કરીને નાંધણું ગાંમડું છે, ત્યાં રૂશીઆનાં પાદશાહનાં ઉનાલામાં રહેવાનાં સમરપેલેસો આવેલા છે અને હાલનો શહેનશાહ પણ ત્યાંજ રહે છે. તે જમીનને રક્ત સેન્ટ પીટર્સબર્ગથી આસરે ૨૧) મૈલ દુર છે. હમો પેટલાં ત્યાંની “ઈમ્પીરીઅલ ફ્રીક” શહેનશાહ મોટેની બનાવતો જોવા ગયા હતા, જ્યાં શીનલાન્ડથી કીમતી પથરો લેપીસલાઝુલી, માલાકાઈટ, ઇલાદી લાવી ને તેઓને ધડીને તેમાંથી “વાઝીસ” તથા ખીજો સામન શહેનશાહ સારજ બનાવે છે. એ જગ્યાનો દાદર તદન સફેદ સંગેમરમરનાં પથરોનાં બાંધેલાં છે. પથરો પેટલાં શીનલેન્ડથી બાંધેલાં છે અને તેને એમનાં એમ જો સાફ કરીને વાઝીસ બનાવે છે તે તેમાં સફેદ તથા આસમાની રંગ ભેળા રંગનો પથરો હોવાથી તે કાબર-ખીતરા રંગનું બને છે. તેમાં ઘણી મેહુતત નહીં પડવાથી તે સસ્તી કીમતનાં કેહેવાય છે; પણ અજીત પથરમાં આસમાની પોપડી-ઓજ હોય છે તે સીડી કાઢી તેનાં મા-એક વરકનાં વાઝીસ બનાવે છે તે તે ઘણાં કીમતી થાય છે. અમથા ખાલી રફ પથરની કીમત (તલ ૧) નાં ૫૦) રૂબલ ધ્યા ૩ ૬૨) કહે છે. પણ તેની પતરી કા-હાડીને વાઝીસ બનાવવાનાં કામમાં લે છે,

તો પછી દર આંજશની કીમત ૫) થી ૧૦) શીલીંગ પડે છે એટલો કીમતી પથર તે ગણાય છે. પથરમાંથી અસમાની રંગનો પથર કાઢવાને તેને વોટરે છે, અને આ-સમાની પોપડીઓને સરાણુ ઉપર ધસીને સફાઈ આપી તે પોપડીઓ લોખંડનાં વાઝીસ ઉપર પેટલાં ચોંટાડી દે છે, અને પછી તે વાઝીસ ધસીને સાફ એવું તો કરે છે કે જાણે એક આખા પથરનું અ-નાવું હોય તેમ લાગે છે.

તે જોઈને પછી “મારો પોતાનો” કરીને એક નાંધણો બંગલો છે તે જોવા ગયા હતા. એ બંગલો મનેની ટપનાં આંધેલા છે, અને તેનાં ઓરડા ઘણીજ સરસ રીતનાં સજાગારેલા છે. તેમાં અંદર જવાનો દાદર તથા ખડકી પાલોથ કીધેલાં લાકડાંનાં સરસ સજાગારેલાં છે, અને માળા પરનું પ્રતીચર તથા દીવાલપરની શાટીન તથા જમીનપર ગલીયા ઓરડે ઓરડામાં જુદા જુદા રંગનાં છે, અને બધે ડેસડન શહેરનાં કોરી કામનાં ઝુમરો તથા વાઝીસ મુકેલાં છે, જેનાં રંગ પણ તે ઓરડાને મલતા લોધેલા છે, તેથી તે ઘણા શોભે છે. એ બંગલો પીટરહોફમાં સૌથી સારો સજાગારેલો કેહેવાય છે.

તે જોઈને પછી પીટરહોફ મેહલ જોવા ગયા, જે ઘણો મોટો અને સજાગારેલો પણ સારો છે, તથા તેનાં ઓરડાઓ જો એકમાથી ખીજામાં જવાય છે તે હારબંધ હોવાથી તથા તે દરેકમાં જુદા જુદા રંગનું પ્રતીચર હોવાથી એક નોકેથી ખીજે નોકે સુધી જોતાં ઘણો સરસ દેખાવ લાગે છે. એક ઓરડામાં તદન સખીઓથીજ દીવાલ-બરી નાંખી છે. તે સખીઓ મધ્ય એશીઆનાં લોકોની જુદા જુદા ગામોની (રૂશીઆનાં હસ્તક ૫૦) Provinces છે ત્યાંની ઓરડોની ૮૬૩) જાતની મુકેલી છે, અને તે દરેકને જુદી જુદી પાડવાની ટપ આપેલી છે, તથા અને તે સંઘળી કાંઈ

રેશારી એકલાએ કુદરાઇન ખીજનાં હો-
કમથી પાડી હતી, પણ તે લોકોનાં મોહાડાં
જોવા પ્રમાણે મધ્ય એશીઆનાં રહેવા-
શીઓને બદલે યુરોપનાં જેવાં માલમ
પડેછે; કારણકે મધ્ય એશીઆનાં મંગો-
લીઆન ડોળીઆનાં લોકનાં નાંખ અપટાં
તથા આંખો જરા વાંકી ચીતાઓની
માફકની આવેછે પણ આંખે સખીઆ તો
મળની ઘટમની ઓરતો યુરોપમાંડને મ-
લલી પાડેલીછે. ખીજ ઓરડામાં ચીનાઇ
ફરનીચરજ મુકેલુંછે તેથી તેનો દીવાલ પર
વટીક ચીનાઇ લેકરવેરનાં પદડા જડી લીધે-
લાછે. ત્રીજો ઓરડો જાપાનોઝ ફરનીચ-
રનો તેનાં જેવાજ છે. એક ઓરડો ચી-
નાઇ રંગીન સટનોછે. તેની દીવાલો પર
ચીનાઇ રંગીન પીકચરોનાં કાગળો જડી
લીધાંછે. તે ઉપરાંત યુરોપીઆન ફરનીચ-
રનાં જુદા જુદા રંગનાં ઘણાં ઓરડાંછે.
નાચ કરવાનાં દીવાનખાનામાં તદન સફેદ
ફરનીચરછે. તેની દીવાલ પર સફેદ સાટીન
જડી સોનાનાં ગીલીટનાં પતરાંનાં ફુલની
તરાંદ પાડેલીછે તેથી ઘણો શામિછે. તેની
પુરશી કોચો ઉપર વારનીશ તથા પાલીશ
એવી તો સરસછે કે જાણે સફેદ કોગીનું
ખનાવેલું હોય તેવું લાગેછે. એક ઓરડામાં
મોહાડું જોવાનો આરસીઆજ ગીલીટની
ફરેમાં મુકેલીછે, તેથી તે પણ ઘણો
સરસ લાગેછે. એક ઓરડો ચીનાઇ પોર્સ-
લેન કોરી કામનોછે, તેનો આરસી વટીક
પોર્સલેન ઉપર ચીનાર પાડેલીછે તથા દી-
વાલ ઉપર તે જડી લીધેલાછે. ટેબલ કોચ
વગેરે સઘળું પોર્સલેન કામછે. એ પ્રમાણે
સઘળું ઘણુંજ સરસ સણગારેલુંછે.

તે જોઇને હરમીટજ કરીને અખાતનાં
કીનારા પર બંગલો બાંધેલાંછે તે જોવા
ગયા. એ બંગલોનો આસપાસ ચર ખણી
લઇને ગમે ત્યારે તેમાં પાણી ભરી ના-

ખવાની યુક્તી કીધેલીછે. એ બંગલો કાંઈ
ઘણો જોવા લાયક નથી, પણ તેની આંદર
ખીજ કુદરાઇને એક ટેબલ ખાવા સારું
માળા ઉપર મુકેલીછે તેને એવી તાલ
કીલીછે કે પોતે તથા દોરતો ખાવા બેસે
તો વગર માણસે ખાવાનો રકાખી સઘળું
બદલો શકાય, અને પોતે છુટી વાત કરે તે
કોઇ સાંભળે નહીં તે સારું ટેબલની હેઠ-
ળનાં ઓરડામાં એક લાકડાંનાં પીજરાં
જેવું બનાવી ઉપરની ટેબલ પર રકાખીઓ
મુકવાનાં આંચા છુટા રાખી તે સાથે દોરી
બાંધેલી હોયછે, તેથી ખાવા બેસનાર
ધણીને રકાખી બદલવી હોયછે ત્યારે પો-
તાની આગલનો દોરી બેંચેછે એટલે
ટેબલમાંનો આંચાવાલો ભાગ જે છુટો કી-
ધેલો હોયછે તે હેઠળ રકાખી મુકાં બેંચાઇ
જાયછે, અને એક માણસ જે હેઠળનાં
ઓરડામાં સઘળું તૈયાર રાખીને હાજર
રહેછે તે રકાખી બદલી તેમાં ખાવાનું
મુકીને પાછી મુકી દેછે કે પેલા રકાખીવાલા
આંચાનાં લાકડાંને ખીજ ગમથી એક
વજન ટાંગેલો દોરી રાખેછે તે વજન
નીચે જવાથી રકાખી ઉપર તેની જગ્યામાં
બેંચાઇ જાયછે. એવી મેહુલી પણ સરસ
યુક્તી કામે લગાડીછે, અને એવી ટેબલ
હમાએ પેહેલ વેહેલી જોઇછે.

એ જોઇને પછી મોન પલેશર કરી
પીટર ધી ગ્રેટનું એક નાઇજું ઘેર
બાંધેલુંછે તે જોવા ગયા. એ ઇમારત
જુનીછે અને તેમાં થોડાએક પીકચરો
જુનાં મુકેલાંછે. અહીંયા એમપ્રેશ
એલીઝાબેટ પોતાનાં સંધવાનાં શાખ સારું
એક મનેનું નાઇજું બખચીઆનું બાં-
ધેલુંછે, ત્યાં તેણીની પુરશી પણ હજુર
રાખેલીછે. એ જગ્યા પરથી પીટર ધી ગ્રેટ
પોતાનો મનવારોનો કાફલો કાંનસ્ટા-
ડટમાં જોતો હતો એમ કહેછે.

એ જોઇને પછી અહીંયાનાં પારકમાં
જુદે જુદે ઠેકાણે કુવારા તરાંદ તરાંદની

ગોઠવણીનાં અતી ઘણાં કાવિલાછે તે જોવા ગયા હતા. એ જગોએ જ્યાં પી ફરીએ ત્યાં છુટે છુટે એવા કુવારા મુકેલા હતા. તેમાં સૌથી મરસ સામસન ફાઉનટન કરીને મહેલની સાંમે છે. એ કુવારામાં સામસન મહેલવાનને મીંહેને મારતો હોયો રાખ્યો છે, અને તે મીંહેનાં માહોડામાંથી ૮૦) શીટ હુચું પાણી ઉડે છે. એનાથી પાંનસો વાર સુધી બંધાઈમાં ખીજ કુવારા હારબંધ મુકેલા છે, અને તેને છેક નાંકે દરીયો આવેલો છે. ખીજ બાજુ પર પાણીનાં ધોધો પડતા બનાવ્યા છે તે સાઈં મફદ મંગેમરમરની જામી જામી સીડીઓ કાઢી છે, અને તેની ઉપરથી એક પરથી એક જાણુમાંથી સીડીઓ પર ચઢને પાણી પડે છે. તે સીડીઓની આસપાસ ખીજ સીડીઓ કરીને ત્યાં પણ તેમજ પાણી પડતું કાઢી છે. તે સીડીઓની વચ્ચે કાઆરા જેવા કુવારા કરીને તેમાંથી પાણી એવીતો ચીતે ઉડે છે કે જાણે કનિરનાં આરકાંઓ કેઆરા ઉપર મુંબાઈમાં લાઇટ કરી મુકીએ છે તેવા દેખાવ પાણીથી પડતો દેખાતો હતો. એવા કુવારા હારબંધ ગણત્રી વગરનાં છે. એક બાજુ પર પાર્કમાં એક કુવારો જાણે પીરમીડ હોય તેમ પાણી ઉડારતો હતો તે સાઈં પાણીની નલીઓનો ધણો જથ્થો ખતાસાનાં પડા રેકો કાઢેલા હતો, જેમાંથી પાણી ઉડે તે આબાદ પાણીનો પડો હોય તેમ લાગે છે. એક કુવારાને ચક્ર કરી તેનાં છેડાઓ પર કુતરો, ખતક અને ખીજાં જાનવરો મુકેલાં, તે કુવારો ઉડે ત્યારે અંદરથી ખતક બોલતું હોય અને પછી કુતરો ભોંસતો હોય તેવા અવાજ નીકળે છે. ખીજ બાજુએ પાણીના ધોધને સીડીઓ કરી તે ઉપર સોનેરી ધોળનાં પતરાં જડી લીધાં છે, તેથી ચળક ધણી આવે છે અને તેને ગોડન કાસકેડ (સોનેરી ધોધ) કહે છે. એક બાજુ તદન થાંભળાઓનું વગર

જાપરાંનું ઘેર હુચું કરી તેની વચમાંથી દર થાંભળે થાંભળે કુવારા ઉડે છે. એ મુજબ આખા પાર્કમાં જગે જગે તરાંહ તરાંહનાં કુવારા ઉડતા હોય એ જોવા હતા, અને એ કુવારા લંડનનાં ક્રીસલ તથા વરશેલસનાં કુવારાઓની ખરેખરી કરી શકે એવા છે. એ જોધને પછી ત્યાં “આ-રટીશીશીઅલ લેક” (ખનાવટનો મરોવર) ખનાવી તેમાં બે નાધળા ટાપુ કાઢેલા છે, તે જોયાં હતાં. એ ટાપુ ઉપર જવા સાઈં મનેનાં તરાયા ખુરશીઓની બેઠક સુધાં રાખેલા હતા. તે ઉપર માણસ બેસીને દોરડું બેઝીને કીનારેથી તે ટાપુનાં ઘેર-માં જઈ શકે છે.

એ જોધને પછી સાંજનાં કલાક ૪-૧૫ મીનીટ આગગાડીમાં ત્યાંથી બેઠા તે પાછા સેન્ટ પીટર્સબર્ગ કલાક ૫-૨૫ મીનીટ આવી પુગા હતા. એ આખા રસ્તા ઉપર શાલજરોની છુટી છુટી ચોકી રાખેલી હતી; કારણકે શહેનશાહ આગગાડીમાં પીટર્સબર્ગ આવજાવ કરે છે તેથી આગગાડીમાં કોઈ તેને હરકત કરવા પામે નહીં. છેલા શહેનશાહની ગાડીને ઉઘાડી મુકવા સાઈં થોડુંક પર કોઈએ લાઇનનો હુકે કીનેમાઈટ ભરીને તે ઉઘાડી હતી ત્યાર-પછી તપાસ કરવા સાઈં શાલજરોની ચોકી લાઇન આગલ રાખે છે. સેન્ટ પીટર્સબર્ગમાં આવીને પછી ચરચ ઓફ એ-શમપથન જોવા ગયા હતા. એ દેવલ ખીજાં દેવલોનાં જેવું ભપકાદાર નથી, પણ ત્યાં છેલી તરકી સાથની લડાઈનાં તથા ખીજ દેશોની જીતનાં વાવટા રાખેલા છે, તેમાં અંગ્રેજ સાયનો ૧૮૫૪ ની લડાઈમાં અંગ્રેજની (Tiger) ટાઇગર નામની એક ઘાટ ઓડીસાને કીનારે તોફાણને લીધે ઘસડાઈ આવી તેની ઉપર નો વાવટો રૂશીઓનો લીધેલા મુકેલો છે. એ શીવાય ખીજો કોઈપણ વાવટો અત્યારસુધી (અંગ્રેજોનો) એ ઘોઠાને સવા-

ધીન થયો નથી એમ કહે છે. હમા એ દેવલ જોવા ગયા ત્યાં તરફીનું એડરીઆનોપલ શહેર રૂશીઆને શરણુ થયું તેની કુચીઆ આરવેલી છે. એ હમા જોતા હતા તેટલામાં ત્યાં સાત છોકરાંઓની ક્રોચીઆઓંગ મેરીમની થતી હતી તે પણ જોઇ હતી, જેમ આપણમાં મુદરે પેટુરાવે છે. તેમ ક્રીચીઆઓમાં તે ક્રીયા કરી બચાંઓનાં નામ પાડે છે. અહીંયાં તેની ક્રીયા જુદી રીતની થાય છે. છોકરાં સંઘળાં વરસ દહાડાથી અંદરની ઉમરનાં હોય છે, અને તેઓનાં મા આપ તેઓને હારખંધ હાથમાં ધરીને ઉભાં રહે છે, તથા પાદરી પાણીનું વાસણુ જેને ફ્રાનટ કહે છે તેની સાંમે ઉભા રહી કંધવાર ભણે છે, બાદ છોકરાંઓને પાખ તેલની પીછીથી કાસની નોશાની છાતી, ખભાં, તથા માથાં ઉપર કરે છે, અને વળી પાછો ભણે છે, પછી તે છોકરાંઓને વારાફરતી લઇ કપડાં તદન કાઢાડી નાંખીને તેઓનાં માહોડાં ઉપર એક હાથ ધાંકી ખીજ હાથે જંધાં ધરીને પેલાં વાસણમાં ૩) વખત તદન ડુબતાં ઝુડારે છે, અને કાંધ ખોલો ખોલે છે. પછી તેની માએનાં હાથમાં તરત તેને નુંછી નાખવા આપે છે, અને જેમ મુદરે પેટુરાવે છે તેમ એક જભા કાંધ ભણીને પેટુરાવે છે. તે જભાના ગલાં આગલ કાસ લટકાવેલો રાખે છે. પછી બધાંને એમ કરી રહ્યો કે તેનાં મા આપોને એકના હાથમાં છોકરું અને ખીજના હાથમાં બે મીણુખતી આપીને પાદરીની સાથે પેલાં પાણીનાં વાસણની આસપાસ ત્રણ ફેરા ભણુતાં ભણુતાં શીરુવે છે કે ક્રીયા પુરી થાય છે. પછી તેઓનાં નાંમ પાડેલાંની શરદીશકિટ તેનાં મા આપને આપે છે.

એ જોઇને પછી પીટર ધી ગ્રેટનું પુતળું જોવા ગયા. એ પુતળું આઇસેક્સનાં દેવલની સાંમે નોવા નેદીની નળદીકમાં ધ-

ણુજ મોટા એકજ પથરનાં બલોકપર ધોડે સ્થાર મુકેલું છે, તે ધોડા બાણેકે એક પાહાડને નાંકે આવાને એકદમ અચકાવ્યો હોય તેમ બે પગ ઉપર ઉભો ક્રીયા છે; પણ એ બે પાછલા પગ ઉપર ઉભો રાખવાનો બોજો થંભાવવા સારું પાછલા પગો તથા પુછડું તદન બટ ધાતુનું બનાવ્યું છે, અને આગલો ભાગ પોકળ રાખેલા છે, તથા ધોડાનાં પગ હેઠળ એક સાપ દખાતો હોય તેમ પાડીને તેની સાથે પુછડાંને મેળવી નાંખેલું છે. તે સાંપ પણ તદન બટ ધાતુનો કરીને તેને પેલા પથર ઉપર જડી લોધેલા છે. તે સાંપની પુછડીમાં ફકત ૧૦,૦૦૦) રતલ ધાતુ ભરી છે. પુતળાંનું વજન આસરે ૧૬) ટણુનું છે, અને પેલો પથર કે જેની ઉપર તે મુકેલું છે તે ૧,૫૦૦) ટણુ વજનમાં છે. તેને અહીંથી ચાર મૈલ દુર લાખતા કરીને શીનીશ ગામડું છે ત્યાંથી ટ્રામવે બાંધી લાખડનાં દડાઓ ઉપર ગગડાવતા ગગડાવતા લાખ્યા હતા, અને તે ઉપર ૫૦૦) માણસો તથા ધણાં ધોડાઓ ૫) અકવાડીયાં સુધી રૈકાયા હતા. તે લાખ્યા ત્યારે ૪૫) શીટ લાંબો, ૩૦) શીટ જાઓ, અને ૨૫) શીટ પોહોળો હતો, પણ તેને ધડતાં બે કટકા થઇ જવાથી હાલ તે ૪૩) શીટ લાંબો, ૧૪) શીટ જાઓ, અને ૨૦) શીટ પોહોળો છે; તથા તેનો ઉપરનાં પુતળાંની જાંબા ૧૭) શીટ છે. એ પુતળું સને ૧૭૮૨ માં કેંકેરાઇન ખીજાએ ઉભું કરાવ્યું હતું.

એ પછી રાતનાં ખાઇને સેંટ આઇસેકશનાં દેવલમાં આજે આદીતવાર હોવાથી “હીમસ” ગાતા હતા તે સાંભળવા ગયા. એ દેવલ જોકે ઘણું મોટું છે, તોપણ ત્યાં એટલું તો લોક ઉમેલું હતું કે હમને આલવાને જગ્યા પણ મલી ન હતી; ૭) થી ૮) હજાર માણસો આસરે ત્યાં હતા, અને લોકોનો આવજવ આલુજ હતો તે તો જુદી. ગાવાનું આર

મીન વગર ગાયઝે, તોપણ તે એટલું તો સરસ હતું કે જાણે આરમીનનો સાથેજ ગાતા હોય તેવું લાગતું, તથા લાઘટ કીધાથી સ્વધર્મ ધણું શોભતું દેખાતું. કાદરની તથા તેના મા મેરીની સખી-એ, તેની આગલ આવી લોકો તેની સાંમે કેનડલપ્રામાં મીણખતીઓ સજાવાને મુકતા, તેમજ ખીજ સેંટમનો સખી-ઓ ધણીએ, ત્યાં પણ લોકો તેમજ કરતા હતા; તેમાંની પેહેલી એ સખીઓ આગલની ખતીઓનો તો કાંઈ થાગજ મલે નહીં. તે જગ કબી કે આગલ ઉભેલા માણસો તેને કાહડી લેતા, અને દરેક જણ આવે તે જાણે આપણે આતશખેત્રમાં મુખડ લઈ જતા હોય એમ મીણખતીઓ લખને આવતો. અને કાદરની તથા ખીજ સખીઓની સાંમે ચુકણ મંડીએ પડી કાસની ની-શાની કરી સખીનાં હાથ તથા પગ ઉપર ચુમી લેતો હતો.

તા. ૨૬ મી શપટેમખર ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં સેંટ એલેક્ઝાન્ડર નેવશ-કીની જાનેસટરી જોવા ગયા હતા. એ જાનેસટરી આખા રૂશીઆમાં વખણાય-લીએ, અને એનાં દેવલમાં રૂશીઆનો સૌથી વડો પાદરી રહે છે. એનાથી માર્કો-વાલો પાદરીજ મહડતો છે તથા ખીજ બધા ખીશપો ઉતરતા છે. એ જાનેસટરી નેવશકી પ્રાશપેકટના એક નાંકે આવેલી છે, અને તે ધણી મોટી જગ્યા ધેર છે. તેમાં દેવલો, બરજ, મથાધારી પાદરીઓને રહેવાનાં ઘરો, તથા ધોરસ્થાન સ્વર્ણ આવેલું છે. એ જગ્યા પર પીટર ધી એટ આગલનાં પાદ-શાહી ખાનદાનનો એક પ્રોન્સ એલેક્ઝાન્ડર કરી હતો, જેણે એજ જગ્યા ઉપર સને ૧૨૪૧ માં સ્વીડનનાં એક મોટાં લશ્કરને હરાવી રૂશીઆ તેને તાબે થવું અટકાવ્યું હતું, તેને સેંટ (Saint) બનાવીને તેનું મુરદું જે ખીજ ગમ દોરેલું

હતું. તે અહીંયાં લાવી તેની યાદગારીમાં એ દેવલ સને ૧૭૧૨ માં બાંધ્યું હતું. તે વખતે તદન લાકડાંનું હતું, પણ પા-છલથી ખીજ શહેનશાહે તેમાં સુધારો કરતા ગયા, અને હમણાં તે તદન પથરનું બની ગયું છે. એમાં દેવલ ઉપરાંત મથા-ધારીઓને રહેવાની જગ્યા પણ કીધી છે. દેવલ સને ૧૭૯૦ માં બાંધાયું હતું. તે ધણું મોટું છે, અને તેમાં સંગેમરમરનો પથર ઇટલીથી તથા ખીજ કીમતી પથર સૈપ્રીરીઆથી લાવીને બાંધ્યું છે. એ દેવલ અંદરથી ધણું મણગારેલું છે. એનાં આલટરની બાહારનો પડો તથા તેની આસપાસ સેંટમની સખી તથા થાં-ભણાઓ ઉપર વટીક રૂપાંની નકશી પર સોનાની ગીલીટ મહડાવેલાં પતરાં જડી લીધેલાં છે, અને આરમીઓમાં સખીઓ પર કીમતી જવેરાત જડેલું છે. સેંટ એલેક્ઝાન્ડરની ધોર તદન રૂપાંની ૩,૨૫૦) રતલ ની બનાવેલી છે. તેની આસપાસ વાવટા તથા ખીજો શણગાર રૂપાંનો કરેલો છે. તેમાં મોટાં કરનાં ફરેસતાઓ ભુગડું વળ-ડતા, તથા એ સેંટની જીંદગીનાં અહેવા-લની ફેટલીએક વીગતો પાડેલી છે. એની ધોર પડાનાં આકારની ૧૫) ફીટ જમી બાંધેલી છે. એ સ્વર્ણ તદન સંગીત રૂપાનું બનાવેલું છે, અને હમેશા ત્યારે આજે કાંઈ એ લોકોને મોટા દીવસ હોવાથી હજારો જણ આવી ધોર ઉપર ચુમી લેતું તથા ખતીઓ મ-હડાવતું હતું. ઇરાંન દેશથી સને ૧૮૨૯ માં રૂશીઆનાં એક એલમીને તેહરાનમાં મારી નાંખ્યો હશે તેનાં બદલામાં ૬૩ દાખલ ધણીએક કીમતી ખીજો હીયાં નજર દાખલ મોકલાવી હતી, તેમાં મોટી તથા ખીજી જવેરાત હતું તે સ્વર્ણ આ-એ દેવલમાં આવી દીધેલું છે. તે ઉપરાંત પાદરીની લાકડીઓ ઉપર જવેરાત જડે-લું છે, અને એક લાકડી (Staff)

તો આખા કેરખાની બનાવેલી છે. અ-
હીયાં ખીજું બેરાત એટલું તો છે કે
જો તે છુટી છુટી જગ્યાએ હોય તો તેની
વખાણ થાય પણ એકઠું હોવાથી કોઇ દર-
કાર કરવું નથી. એ માનસટરી અથવા મ-
ઠને લગતું એક દેવલ છે તે તદન સંગેમરમરનું
બાંધેલું છે. ત્યાં રૂશીઆનાં સહથી મોટાં
ખાનદાનનાં ઉમરાવોની વોલટસ અને
તેઓપર યાદગારી દાખલ નાધળા એર-
ડાઓ કાળા સંગેમરમરનાં પથરનાં બાંધી
લીધેલા છે; તેમાંની એક ધોર ઉપર હમો-
એ નાધળા વાસણમાં ચોખા ભરેલા
જોયા જેની અપ્પર કાહડતાં માલમ પ-
ડે છે કે જ્યારે કોઇ ધણી મરણ પામે છે
તેને દાટે છે તે વખતે તેની ધોર
ઉપર ચોખા તથા મુકો મેવો મુકે છે, અને
વારાફરતી તેમાં ઉમરયા કરે છે. હવે એ
જગ્યાપર તેનાં સગાંવાહાલાં પાછલથી તેને
સેજદા કરવાને આવે તેઓને તેની યાદી-
માં એમાંથી ચોખા તથા મેવો ખાવાની
ફરજ છે, તેથી મેવો પેટેલાં આવનારાઓ
ખાધ જાય છે પણ કાચા ચોખા ખાવા
નહીં ગમે તેથી તે એક દાણો ખાય છે
અને બાકીનાં પડી રહે છે. એ દેવલમાં
દાટવાની જગ્યા સાડે ધણી મોટી કીમત
આપવી પડે છે, અને એજ લગતું બાહાર
ચોકમાં ધોરસ્થાન છે ત્યાંની દાટવા સાડે
મોટી રકમ લોકો આપે છે. અહીંયાં
આસરે ૫૦) થી ૬૦) વેરાગવાળા પાદરી
રહે છે, અને તેઓમાં ધણાખરા મોટા
ખાનદાનનાં અને પૈશાવાળાં હોય છે,
જેઓ પોતાની દાલતના મોટા ભાગ એ
માનેસટરીને આપે છે, તેથી એ ધણીજ
પૈશાવાલી ગણાય છે.

એ જોઇને પછી ગામની જરા દુરથી
એક નનરી, જ્યાં વેરાગ લીધેલી એ-
રતોનેજ રાખે છે તે જોવા ગયા હતા.
અહીંયાં પણ આજે હજારો લોક ભણવા
આવું હતું તેથી હમોથી તે બરાબર

જોવાઇ શકાઇ ન હતી. એનું દેવલ પણ
ધણું સાડે શીણગારેલું છે, અને એની
અંદરની બંદગીમાં હમોએ પહેલવેહેલી
એરતો (નનસ)ને ગાતાં જોઇ હતી. એ
બાઇડીઓ તદન કાળો પોશાક પહેડે છે,
અને ટોપી લાંબી મોટી મુબમમાં આ-
રમીનીઆનાં પાદરીઓ પહેરે છે તે જાતની
તદન કાળી પહેડે છે. એ જોઇને એની
પાસેથીજ માસ્કોની ભાગળના દરવાજો
તે જોવા ગયા, જે ૧૨) થાંભળાઓપર
તદન લોખંડનો બનાવેલો છે (થાંભળા છા-
પડે મુધાં). એ દરવાજો પોલડની છેલી
લડાઇ (સને ૧૮૩૦ નાં બલવાની વખતે)
છાલ્યા તેની યાદગારીમાં સને ૧૮૩૮ માં
બંધાવેલો છે. તે જોઇને તેનેથી થોડું દુર
એક મોટું ધોરસ્થાન છે, તે જોવા ગયા હતા,
જ્યાંનાં મીનારા કાંઇ જોવા લાયક નથી. એ-
ને લગતા દેવલમાં હમો ગયા ત્યારે મુઠાં
દાટવાની ક્રીયા થતી હતી. હીંયાનાં ધારા
મુજબ બપોરનાં બે વાગા પછી મુઠાં
લાવે તે બધાંને એ દેવલમાં એકઠાં કરે છે,
અને પછી ખીજે દીને સવારનાં ૧૧) વાગે
તેઓની ભણવાની ક્રીયા કરે છે તે વખતે
હારખંધ તેની પેટીઓ લાકડાનાં પાટલાઓ
પર મુકે છે. હમો ગયા ત્યારે ૮) મોટાં
માણસો તથા ૬) બેચાઓની કોશીનો
(માણસોની વચમાં અને બચાંની
છુટી મેહુ બાજુપર) મુકેલી હતી,
અને તેઓનાં સગાંવાહાલાંથી આવું દેવલ
ભરાઇ ગયું હતું, જેઓમાં ધણાં જણાં
છુપાં રડતાં હતાં, તેથી દેખાવ ધણો ગં-
ભીર લાગતો હતો. એ મણેને લગતી
બંદગી ધણી લાંબી હોવાથી હમો ત્યાં
વધતો વાર ઉભા નહીં, પણ ત્યાંનાં ધારા
મુજબ બરાબર બપોરનાં પોણા વાગેને
બધી કોશીનોનાં ઢાંકણાં ઉઘાડે છે. અને પછી
તેમાંનાં મુરદાને તેનાં સગાંવાહાલાં સંધ્યા
ચુમી લે છે, અને જે પછી બધાઓને
દાટવાને લઇબધે છે, તથા તેઓને છુટાં

જુટાં દોરે; પણ બંદગી તો બધાં માટે એકજ કરે છે.

એ જોધને નાવા ચેટ કરીને ખીજ ભાગણે તે જોધ હતી. એ ભાગણ તદ્દન તાંબાનાં પતરાં જડી લધને બાંધેલી છે, અને તે ફેચની લગાઇ સુને ૧૮૧૨માં છૂટ્યા તેની યાદગારી કૂરાવવા સારું બાંધેલી છે. તે ઉપર મોટાં કદનાં પહેરેદાર પુતળાં મુકેલાં છે, તથા ભાગણનાં મથાળાં ઉપર જીતની ગાડી છ પોડાનો એજ ધાતુની ખતાવીને મુકેલી છે. એ ભાગણ સુને ૧૮૩૪ માં ખીજ એલેક્ઝાન્ડરે બંધાવી હતી. એ જોધને કોરાધન હાફ પારકમાંથી પસાર થયા હતા, તે જોકે મોટો છે પણ તેમાં જોવા લાયક કંઈ નથી. અહીંયાં તા. ૧ લી મેને દીને પીટરબર્ગનું લોક ધણું ફરવા નીકળે છે, અને પાર્કની જગ્યામાં ટોલાં બાઝી ઉભણી જેવી મેજબાનીઓ કરે છે. મોટા ઉમરાવો તથા પાદશાહો વડીક તેવા દીવસો પર પોતાની ગાડીમાં ફરી જાય છે એવો રવૈયો છે. એનું કારણ એ છે કે વસંત રજુ તે દીનથી બેસે છે, તેને જાણે શહેરબારેલા જતા હોય તેમ ધારે છે (ફ્રીચમેનોની પેટલી તારીખ તે કૂરાવનાં ખીજાં દેશોનો તેરમી તારીખ સમજવી; કારણ એમનાં દીવશની ગણતરીમાં એટલો ફરક રહેલો છે.) એજ પારકમાં કોરાધન હોડનો પેલેશ પણ આવેલો છે તે જોવા ગયા હતા. હીંયા થોડક ફરનીચર તથા ટેપેસ્ત્રી વર્ક સારો જોવા લાયક છે. એ જોધને પછી નોંધેલા માથકાધનું દેવલ જોવા ગયા હતા, જેમાં નવાઇ જેવું એ છે કે એકજ ઇમારતમાં એકની ઉપર એક એમ બે જુદાં દેવલો બાંધેલાં છે. તેમાં આખા અંદરનાં ભાગની દેવાણી પર સેંચની મોટી મોટી આરશીઓ તદ્દન રૂપાનાં પતરાંની વગર ગણતરીની જડી બાંધેલી છે, અને તે દરેકની આગલ એકેક રૂપાનો ફેનડલાત્રા મુકેલો છે. એમાં બે આરશી કાચ રાકી પાંચ આરશીનો

એક કાંધેલી તદ્દન સોનાનાં પતરાંની છે, તથા કાંધસ્ટ અને મેરીનો આરશીમાં ધણી મોટી કીમતનાં હીરા તથા પન્ના તથા માણેક તથા મોતી જડી લીધેલાં છે, તેથી જાણે એ દેવલની દેવાણી તથા યાબલાઓ તદ્દન સોનાં અને જવેરાતનાં હોય તેમ લાગતું હતું.

એ જોધને પછી અતરેનો વખણાયેલી ફાઉન્ડલિંગ હોસ્પિટલ (Foundling Hospital) જોવા ગયા હતા, જ્યાં ગામનાં લોકો જેઓ પોતાનાં જનમેલાં બચાંએને પાળી શકતા નથી તેઓની તથા છીનાલવાના બચાંઓનો જલવણીને વાસતેની ગોઠવણ કાંધેલી છે, અને તે સારું વરસ દાહડે દશ લાખ રૂબલનો ખરચ રાખેલો છે. એ જગ્યામાં હમેશાં ૮૦૦ બચાંઓ રાખે છે, અને તેટલી જ જગ્યા હોવાથી બાકીનાં વધે છે તેઓને દર ત્રણ અડવાડીએ બહાર ગામડાંઓમાં મોકલી ત્યાંનાં ગરીબ લોકોને ત્યાં પરવરસી કરવા પગાર આપીને રાખે છે. દરરોજનાં એવાં ૨૫ છોકરાં નવાં આવવાની સરેરાસ છે; અને હમે ત્યાં હતા તે વખતે બે વાગેલા હતા, તેટલાંમાં તે દીવસનાં ૧૯ છોકરાં નોંધાઈ મુકેલાં હતાં, અને બે છોકરાંએને લધને એક એક તરતજ આવી હતી. એવાં છોકરાંએને હમેશાં ખારણું આગલ એક એક તરતજ ઉભી રહે છે તે લધને એક નાંધળાં પાળણાંમાં મુકે છે, અને જો તે બચાં લાવનારી કાંઈ નામ નીશાન આપે છે તો તે નોંધી લે છે, અને ત્રણ અડવાડીયાંમાં તે છોકરાંને પાછું માગે છે તો આપે છે. એમ કરવાનું કારણ કે એકરતો જેઓ નાચાર હાલતમાં હોય છે, તેઓ જનમ આવવાની ઇસ્પીતાલમાં બચાંને જનમ આપે છે તેને ઇસ્પીતાલવાલાઓ પોતાનાં માણસ પાસે જો તે એકરત ધવડાવી નહીં શકે તો અહીં મોકલી દે છે, અને તેની મા સારી થઈને પાછું માગે છે

તો તેને આપેછે; પણ ત્રણ અઠવાડીયાં પછી તે બચ્ચાને ગાંમડાંમાં મોકલી દીધા પછી પાછાં આપતા નથી; તેમ જો કોઈ પોતાનાં બચ્ચાને જરા મોટાં થયલાં અને નામ પાડેલાં મુશ્મી જાયછે તો તેઓને ત્રણ વરસનાં થાય ત્યાં સુધી પાછાં લઈ જવાનો હક છે, પણ ત્યારપછી પાછાં કોઈને આપતા નથી. હવે બચ્ચાં જેવાં આબ્યાં તેને નાંધી કપડાં કાઢાડીને તે લાવનાર માણસને કપડાં પાછાં આપી દેછે, અને પછી બચ્ચાને એક ઓરડામાં લઈ જઈને નહવાડી સારાં ગરમ કપડાં પહેડાવેછે, તથા બાહાર ખીજી દુધવાલી ઓરતો આપીને દરરોજ ઘણી જાણીઓ ઉભી રહેછે તેમાંથી એકને (૧૦) રૂપિયાને પગારે આકરી રાખી તેને એક બચ્ચું સોંપેછે, પણ જ્યારે બચ્ચાં ઘણું હોયછે ત્યારે બે બચ્ચાં એક ધવાડનારીને સોંપેછે. તે બચ્ચાંને ધવાડનારી માળા ઉપર લઈ જાયછે, જ્યાં તેને એક સુવાનો કોચ અને બચ્ચાં સાથે નાંધણું પાળણું આપેછે. એ સાથે ઓરડા ઘણું મોટા અને સાફ રાખેલાં, જ્યાં હંમેશાં એક એક ઓરત બે બચ્ચાંને એકજ વખતે ધવાડતી જોઈ હતી. એ બે બચ્ચાંવાલી ઓરતોને ઓરાક વધતો મલવા ઉપરાંત ખીર રોજ આપેછે કે દુધ વધતું આવે. જો બચ્ચાં અધૂરે મહીનાનાં (૭ અથવા સાતમાં મહીનાનાં) જન્મમેલાં હોયછે તો તેનાં પાળણાં તાંબાનાં બનાવીને તેની વચમાં બે વરદા હોયછે તેમાં ગરમ પાણી ભરી રાખેછે, અને અંદરથી ઘણું ગરમ કપડાં તથા રૂની ગાદીઓ મુશ્મીને તેમાં બરદાશથી રાખેછે, પણ તેમાંથી સેંકડે પચીસ ટકા જીવેછે, અને ખીજાં પુરે મહીનાનાં બચ્ચાંઓમાંથી સેંકડે ૨૫) ટકા મરણ પામેછે. તેઓ સાથે ડાકટર દરરોજ આવેછે. નવાં આવેલાં છોકરાંને ખીજેજ દીને મહીએડ મુકેછે, અને ત્રણ અઠવાડીયાં સુધી એ ઘેરમાં રાખી તેની ધવા-

ડનારી સાથે તેણીનાં ગામડામાં મોકલી દેછે. અને તે ધવાડનારીને આસરે હડી રૂપિયાનો પગાર બચ્ચાંની પરવરસી કરવાને આપેછે. પણ ત્યારપછીની માવજત બરાબર થતી નથી, તેથી તેમાંનાં ૫૦) ટકા બચ્ચાં મરણ પામેછે. એ મુશ્મળ મરતાં મરતાં છેલ્લે ધરતીપાલમાં આવેલાં બચ્ચાંઓમાંનાં (ભાયે ૨૫) ટકા મોટી ઉમરનાં થાયછે. ગામડાંમાં જેખી બચ્ચું આજરો પડેછે તેને પાંચુ અહીંયાં લાવીને દવા કરી સાથે થાયછે ત્યારે પાંચુ મોકલાવી આપેછે. ધવાડનારી ઓરતો ઉપરાંત દર ઓરડે ખીજી ચાર પાંચ ઓરતો એજ જગ્યામાં ઉઘરેલીઓને રાખેછે, જેઓ ઉપરનું કામ જેમકે નહવાડવું, રમાડવું, લાવલઈજવું વગેરે કરેછે, અને બંધી રીતે ખીચારાં નાવારેસ બચ્ચાંઓની પોતાનાં માથાપો નહીં કરે તેવી રીતે જતન કરેછે. આવી ધરતીપાલથી કરીને હજારો બચ્ચાંનો બચાવ થવા ઉપરાંત લોકો પોતાની એખ છુપાવવા સાથે બચ્ચાંઓને મારી નાંખી ગુનાહમાં જરાંતાં બચેછે. એ બચ્ચાંઓ દર શાલ (૮૦૦૦) ને આસરે હીંચા આવેછે, તેમાં ૮૦) ટકા છીનાળાંનાં કહેછે. તે માંથી થયે ત્યારે લખવા વાંચવા શીખવા સાથે તેમને સરકારી નીશાળોમાં મુકેછે, જ્યાંથી ગુજરાણુ જોગો કોઈ હુન્તર શીખવી અહાર વરસનાં થાયછે ત્યારે બાહાર જવાદેછે. એ મુશ્મળ એ ઇનશરીટયુ-શનને હસ્તક આસરે અરધાથી પોણાં લખ બચ્ચાંઓ (મોટાં તથા નાંધળાં મલીને) રહેછે. એનો ખરચ પુરો પાડવા સાથે સરકારે રમવાનાં પાનાં બનાવી સાથે ભાવે વેચવાનો હજારો એ ખાતાવા-લાઓને આપેલાં, જેઓ શીવાય ખીજી કોઈથી પાનાં અહીંયાં વેચાય નહીં, અથવા બાહાર ગામથી લવાય નહીં, તેથી તેની આવક ઘણી મોટી થાયછે. તે ઉપરાંત સરકાર પોતે પણ સારી મદદ

આપે છે, અને ધરમાટું લોકો પણ નાણાંની રકમો આપીઆ જાય છે, તેથી બધી રીતે એનું કામ વગર અડચણે ચાલે છે. બચાંઆ મરણ પામે છે તેને એક જુદા આરડામાં લઈ જઈ તેનું પેત ચીરી તપાસ કરે છે કે શા કારણથી મરણ પામ્યું છે; પછી તેને સાફ કરીને કપડાં પહેરાવી નાહાની પેટીમાં મુકી રાખે છે, અને ખીલે દીને મવારનાં બધાંઓને દારવાનો જગ્યાએ મોકલાવે છે. હજામે એવાં છ બચાંઓ મરણ પામેલાં મુકેલાં જોયાં હતાં, જે અધુરે મહીને જનમેલાં ઘણુંજ દુખળાં અને આંખ પણ ઊઘાડી નહીં શકે તેવાં હતાં, તેમાં એકુ બે તો સાડા છ માસનાં છાકરાં છોકરી હતાં, જે મોમાંથી એકુ બે ભાયળે જીવે છે, અને તેવાં જીવેલાં બે બચાંઓ હમાને પણ મહીનાંની ઊંમરનાં (જનમ પછીનાં) બતાવ્યાં હતાં જેઓ સારી તનદશરતીમાં હતાં. એ અધુરે મહીનાનાં બેથી ત્રણ બચાંને એક એક પાળણાંમાં રાખે છે અને તેઓને દરદર તોલે છે, જેથી તનદશરતીમાં છે કે નહીં તે માલમ પડે છે અને તેની તપાસ પણ આવી-ઘણી લે છે. માત મહીનાનાં બચાંઓમાંથી ૭૫) ટકા મરણ પામે છે એમ કહે છે. અહીંયાં આસરે ૪૦૦) ધવાડનારીઓને રાખેલાં છે. રાગીશટ બચાંઓ આવે છે તેને ધવાડનાં નથી કે સખેને ધવાડનારીને તેનું દરદ હો, પણ ગાયનાં દુધપર રાખે છે. જનવાની ધરૂનીતાલ તથા દાહનો ધધી શીખવવાની સ્કુલ પણ એ કુંડમાંથીજ ચલાવે છે. એની ધમારત ૨૬,૩૨૫) ચોરસવાર જમીન પર ચાર મળની બાંધેલી છે.

એ જોઇને પછી એલેક્ઝાન્ડર સ્તંભ જોવા ગયા, જે “વીનટર પેલેસ”ની સાંમે સને ૧૮૩૨ માં શહેનશાહ પેહેલા એલેક્ઝાન્ડરની યાદગારી સારું ઉભો કાઢેલો હતો. તે એક આખા ત્રેનાઇટ પથરનો થાંભળો (૮૪) ફીટ જાંચો, અને

તેની ઉપર એક ફરેસ્તો ૧૪) ફીટ જાંચો છે, જેનાં હાથમાં ૭) ફીટ લાંબો કાસ આપેલો છે. એનો પેડેશટલ પણ એકજ પથરનો ૨૫) ફીટ જાંચો અને તેટલોજ ચોરસ છે, તથા આખા મીનારાની તેનાં મથાળાં મુધીની જાંચાઇ ૧૫૫) ફીટ છે. એનો થંભ જે ૮૪) ફીટ જાંચો છે તે અસલ ૧૦૨) ફીટ હતો, પણ એની જાડાઇ જે ૧૪) ફીટ પેરાવાની છે તે આટલી જાંચાઇને બસ નહીં પડે તેથી કાપીને ૮૪) ફીટનો કાઢેલો હતો. એની ઉપરનાં ચાંબનાં પુતળાં તથા તરાંહ કામ તરકાચ તોયો ગાળીને બનાવેલાં છે. એ પથરનાં ચાંબળાનું વજન ૪૦૦) ટણ કેહવાય છે, તે તથા પેડેશટલનો ભાર પીટર્શ-બર્ગની જમીન જે પાણીવાલી છે તે ખમી નહીં શકે, તેથી તેનો પાયો ૬) મોટા એક ઉપર એક પાયા કરીને કાઢેલો છે. એ સ્તંભપર “પેહેલા એલેક્ઝાન્ડરને રૂશી-આની ઉપકારની યાદગારીનો” કરીને કોતરેલું છે. આજનાં વખતમાં એવા એકજ પથરનો મોટો મીનારો કુનયામાં એજ ગણાય છે.

એ જોઇને નીકોલસનો મીનારો જોવા ગયા, જે સેંટ આઇશકશનાં દેવલની નજદીક આવેલો છે. તે પેહેલા નીકોલાસ શહેનશાહની યાદગારીમાં છે, અને તેનું પુતળું આંતઝનું ધોડા ઉપર બેસાડેલું છે. તેનાં પેડેશટલ ઉપર ચાર ખુણે તેની ત્રણ છોકરી તથા બધરીનાં માહોડાંનાં પુતળાં આદમી કદનાં ધરમ, દયા, તથા એવાં ચીતારો બનાવીને મુકેલાં છે, અને તેઓની વચમાં ખાસરીલીકમાં નીકોલસની જાણીતી ખીનાઓ કોતરેલી છે. એ જોઇને ખીલ કોરોઇન શહેનશાહબાનુનું માન્યુમેંટ જોવા ગયા. તે નેવીસકી પ્રાસ-પેકટવાલા માહોલામાં મુકેલું છે. એ એક મોટા પથરની લાદી ઉપર ઉભું રાખેલું છે, અને તેને સને ૧૮૭૩ માં ખાલું મુકક

હુ: તે તદન આનન્દનું બનાવેલું છે તથા તેનાં પેડેસ્ટલ પર તેને સલાહ આપનાર નવ જણાંનાં પુતળાં મુકેલાં છે. બધું મ-લીને એ મીનારે (૪૯) શીટ જોવાઈમાં છે. એ શેઠનશાહ બાનુએ રૂશીઆને ધણું સુધાર્યું હતું, અને ઘણાં ધરમખાતાં આ તથા સ્કુલો ઉઘાડી હતી, તેથી તેનું નામ રૂશીઆનો ધણાં પ્યારથી યાદ કરે છે.

એ જોઈને અતરેનું વખણાયલું મે-મકનું મુઝીઘમ જોવા ગયા હતા, જેમાં ઘણી જાત જાતનાં મુવેલાં જનવરોને (૨૪૬) દવા ભરીને રાખેલાં છે, પણ તેમાં સાથી સરસ તો મેમકશ કરી હજારે વરસ ઉપર થઈ ગયેલાં હાથીની જાતનાં પણ હમણાં જેની નમૂલ નથી તે જન-વરોનાં હાડકાંઓ સૈખીરીઆથી મલેલાં લાવીને મુકેલાં છે તે ઘણાં જોવા લાયક છે. એ જનવરો હમણાંનાં તેઓની જાતનાં જનવરોથી અતીઘણાં મોટાં કદનાં છે, અને તેઓ ત્રણ ચાર હજાર વરસોનો વાતપર બરફમાં દટાઈ ગયેલાં અને ૧૭૯૯ માં મદ્યાં હતાં. તે વખતે તેઓ જાણે તર-તનાં મરણ પામેલાં હોય તેવાં બરફમાં આટલાં વરસ રહેવાથી નીકળ્યાં હતાં, અને તેઓનાં માસનાં વાસથી વરસો તથા કોલાંઓ આવીને ખાતાં હતાં; તેમાંનું મેમક એક માછીમારે એ પેટલ વેઠેલું બરફમાંથી થોડુંક બહાર નીકળેલું જોયું હતું, તેણે ખખર આપવાથી તે-આનાં ગવરનરે તેની આમરાસનું બરફ ભંજવી નાખી બહાર કાઢી અતરે મોકલાવ્યું હતું. એ જે ગંજવર જનવર હમણાં મલેલું છે તેને ખીજાં છુતાં હાડ-કાંઓ મલે છે, તેની સાથે સરખાવતાં તે હાડકાંવાલા જનવરો આગલ એ બધું લાગે છે, તોપણ તેની આગલ એક મોટા હાથીને ઘાસ ભરીને ઉભા રાખ્યો છે તે તેની આગલ નાંધળો લાગે છે. એ મેમક જે હાથીને જ મલતો આવે છે તે આસરે (૧૩)

શીટ લંબાઈમાં છે, અને પેલા મોટા હાથી કરતાં ૨) શીટ જોયો છે; તેનાં દાંત જે આગલ નીકળેલા છે તે આસરે ૮૧ શીટ લંબાઈ છે, તથા તેની ઉપર થોડુંક ચામડું તથા બાલ વલગી રહેલા છે. બાકીનું જન-વરો ચામડું ખાઈ ગયાં હતાં તેમાંનું બચેલું ચોર ચામડું પણ ત્યાં મુકેલું છે. તે ઘણું જ જડું છે. એ ઉપરાંત ગેંડાનું હાડ-પંજર પણ મોટું કદનું ત્યાં મુકેલું છે. જન-વરોના સંગ્રહ ઉપરાંત જાત જાતનાં તવાઈ-નાં જનમાનાં બાળકોને સીસીઆમાં ભરી રાખેલાં છે, જેમાં બે માયાનાં, ચાર પગ-નાં, એકની ઉપર એક ગરદન ઉપરથી વળગેલાં તથા એક બચાને આખે દીલે મોટા બાલ આવેલા, એવાં એવાં ન-વાઈનાં ઘણાં જોવા લાયક હતાં. આ-મેરીકાનાં ઇનડિયન્સ, તારતારસ, ટેકી-ટરકોમાન્સ તથા ખીજાં ડોકાંઓ સ્પીરીટમાં રાખેલાં છે, તેમાં એક જાતનાં જંગલી માણસો બચપણથી પોતાનાં માથાંને બે પાટીયાં બાંધી લાંબાં કરે છે, તેઓનાં ડોકાં પણ ઘણાં જોવા લાયક છે, જે જાણે અ-ણીદાર હોય તેવું ઉપરથી ઉપસાવેલું હોય છે. એ ઉપરાંત જાત જાતની ધાતુઓના સંગ્રહ પણ મોટા છે, તેમાં મીટીઆરીક (તારા ખડે છે તેનો) પથર આસરે બે શીટ સમ-ચારસ મેખીરીઆથી મલેલા અહીંયાં મુકેલા છે, જેમાં ઘણાં ખરો ભાગ લોખંડનો ઉપરાંત ઓલીવાઈન (Olivine) નામની ધાતુ પણ તેમાં મિલાવેલી છે, જે મુજબ એવા ખીજા પથરોમાંથી એ ધાતુ મલતી નથી. એ પથર અને ૧૭૪૦ ના શાલમાં મદ્યો હતો.

એ મધણું જોઈને રાતનાં કલાક ૭-૧૫ મીનીટ આગગાડીમાં બેસીને સેંટ પીટર્સ-બર્ગ છોડ્યું હતું. એ પીટર્સબર્ગ શેહે-રની વસતી આસરે અઢધી દશ લાખ સુધીની કહે છે. તેનાં રસતા મોટા તથા હિમારત ઘણી સારી છે તે બાબે આ-

ગલ લખી ચુકા છયે. એ શહેરની અસલ જગ્યા પોતી પાણીવાલી હતી; પણ રૂશી-આના વખણાયલા શહેરચાહ પીટર ધી શ્વેરને તે પસંદ પડવાથી તેને વસાવવાની ધારણા કરી અને ૧૭૦૩ માં પોતાનાં ખીજાં ગામોમાંથી દર શાલ આલીસ હજાર નવાં માણસો ખોલાવીને બંધાવ્યું તથા વસાવ્યું હતું, અને તે ઉપર પોતે જાતે તકેદારી રાખતો હતો. એનાં રસતા બનાવવા સાથે ત્યાં જેખી વાહાણો ધવા ગાડાંઓ ખીજે ગાંમથી સામન લઇને આવે તેઓને થોડો ભાગ પથરો લાવવાનો ફરજ પાડતા હતા. અહીંયાં રસતામાં ખચ્ચતરો ધણું મલેછે તે ખાખે ખચર કાહડતાં માલમ પડ્યું કે એ પંખરોને પાખ ગણેછે તેથી ભારતા નથી; પણ મુખબનાં વાણી-આઓની માફક તેઓને અનાજ નાંખેછે. એ પાખેછે તેનું કારણ કે કુનયાં જ્યારે પાણીમાં ગરક ગઈ, ત્યારે નોહાને ખચ્ચતરે જમીન દીસવાની ખચર પેહલી આપી હતી, તથા પવીત્ર આત્મા (હાલી ગાહરત) ને પણ એ પંખરોનો આકાર આપેછે તેથીછે. એ ખચ્ચતરોનાં રૂપાંનાં આકારો કરીને દેવલોમાં પણ ટંગેછે અને શહેરમાં તો નહીં પણ ગામડાંઓમાં જો કોઈ અણુબણ્યો ધણી ખચ્ચતરને મારે ધવા હેરાંન કરે તો ત્યાંનાં લોકો ચીડાઇને તેને માર મારેછે. હીંયાં ખોટો ભરીને લાકડાં આવેછે તે ખોટાને પાછી લઇ જવાનું ધણું ભારી પડવાથી તેઓને ધણી હલકી રીતે બનાવેછે, અને હીંયાં લાવીને તેને ભાંજી નાંખી તેનાં લાકડાં જે ખીમનાં જેવાં હોયછે તે વેચી નાંખેછે. કોઈ કોઈ તો લાકડાંનાં મોટા ઊંડા ૭ શીટના તરાપા કરીને લાકડાં તેરવી લાવેછે, અને તે અહીંયાં એમનાંએમ વેચેછે. અહીંયાં કોલસાને બદલે લાકડાંનો ખપ ધણેછે અને તે સસતાં પણ પડેછે, આગગાડીમાં તથા ખીજાં એનજીનોમાં પણ લાકડાં ખાલેછે. અહીં-

યાંનું લોક નમનતાઈવાણું તેમજ કદાવર તથા ખુબસુરતછે, અને બધાંઓપર તનદ-શસ્તીની બક્ષેસ માલમ પડેછે. એ લોકો પોતાનાં ધરમ ઉપર એટલા ચુસ્તછે કે દેવલોમાં મોટી મોટી રકમોનું જવે-રાત તથા સોના રૂપાંકામ ભેટ આપેછે, જેથી તેમાં નહીં મનાય એટલું મોનું રૂપું એકઠું થયલું આપણે નજરે જોઇયેછે, અને તેથી કરીને અતરેની સરકારને એ કીમતી ધાતુ નહીં મલવા-થી કાગજનો અલણ ધણા અલાવેછે. સોનાં તથા રૂપાંનું નાણું મલતું નથી તેથી જો આપણે રૂપાંનો એક રૂબલ લેવા માગ્યે છીએ તો તેની કાગજની નોટ ૧) અને ૪૦) દોકડા ઉપર આપવા પડેછે, એટલી તાણ રૂપાં તથા સોનાની પડેછે; પણ હમણાં જરા ધરવ આવ્યાથી એ કાગજની નોટોનો ભાવ જે અતીધણો પડી ગયલો હતો (દર રૂબલની કીમત અસલ ૨) શીલીંગ ૯) પેન્સ હતી તેનો છેક ૨) શીલીંગ થઇ ગયો એટલા વીધાસ ઉડી ગયો હતો) પણ હમણાં પાછો જરા વધીને હાલ ૧) રૂબલની કીમત ૨૯) પેની ગણાયછે. અહીંયાંનાં મોહો-લાઓમાં અસલ ખીડી પીતા લોકોને પોલીસ અટકાવતી હતી, પણ હમણાં તે પીવાની છુટ આપીછે, તોખી મોહોટા લોકોનાં મોહોલા આગલ તથા લાકડાંનાં પુણે પર હજુરખી પીવાની મનાઇછે.

તા ૦ ૨૭ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં ૧૧) વાગે ગઇ કાલનાં ૭) વાગે સેંટ પીટર્સબર્ગથી નીકળેલા માર્શે શહેરમાં આવી પુગા, અને હૉટલ ડુસા (Dusaux) માં ઉતારો લીધો હતો. એ પછી અતરેની વખણાયલી જગ્યા ફેમલીન કરી છે તે જોવા ગયા, જે એક મોટા કીલાની અંદર નાધણું જેવું શહેર વસેલું છે. એ કીલાની દીવાલ હમણાં આસરે ૭,૨૮૦) શીટ ધેરાવામાં છે.

અને તેમાં જવાનાં ૫) દરવાજા તથા તેની ઉપર લાંબા વડા રાકા મીનારા કી-ધેલા છે. એ ફ્રેમલીનની બાહાર ખીજી નાધણું જેવું ગામ વસેલું છે, તેમાં આગલ ચીનાઓ રહેતા હતા તેથી તેને ચીનઇ શહેર કહે છે, પણ હમણાં ત્યાં એક પણ ચીનો દીસતો નથી. એ ગામમાં જેમ વસતી વધતી ગઇ તેમ તેની દીવાલ આ-ગલ વધારતા ગયાથી હમણાં ધણું મોટું થઇ ગયું છે; પણ માર્સ્કો શહેરની વધતી વસતી એ દીવાલ ભરી લીધેલાં ગામની બાહાર ધણી છે. એ દીવાલની અંદરનાં ગામમાં ધણી ખરી કુકાનો તથા દેવલો આવેલાં છે, અને તેની અંદર ખીજી દી-વાલ કીલા રાકી ભરીને તેમાં ફ્રેમલીન પેરી લીધેલું છે. એ છેલી જગ્યામાં પાદ-શાહનાં મહેલો તથા તેને લગતાં ૪) મોટાં દેવલો આવેલાં છે, તથા ઘણાં મોટાં પણ તેમાં જ છે. હમો નીકોલેશકી ઇયાને નીકોલાસ ગેટને રસતે અંદર ગયા હતા, જેમાં પેસ્તાં હારખંધ એક ઘણું મોટા ચોતરાપર એક નાંકેથી ખીજા નાંકા સુધી લગાડ્યામાં રશીઆનોએ જીતેલી તોપો ગોડવેલી છે. એ તોપો બધી મ-લીને ૮૭૫) છે, તેમાં ફ્રેન્ચની ૩૬૫) (નેપોલીયન જ્યારે પાંચે હકયો તે વખતે લીધેલી), આઝીયાની ૧૮૯), ૫૩-શીઆની ૧૨૩), ઇટલીની ૭૦), નીઆ-પોલીટનની ૪૦), ખેવેરીઆની ૩૪), ડચ-ની ૨૨), એક્સનીની ૧૨), સ્પેનની ૮), પોલંડની ૫), અને બાકીની પેસ્ટ્રીઆ, હુનોવર અને વર્ટોબર્ગની જીતી લીધેલી છે. એ ઉપરાંત રશીઆમાં બનાવેલી તોપો ખીજી ગમ મુકેલી છે, તેમાં એક તોપ ૪૦) ટણુ વજનની અને ૧૫૮૬ માં બ-નાવેલી છે. તેનાં ગોળા ધણું મોટા આસરે ત્રણ ફીટ પરીધના અને ૪,૩૨૦) રતલ વજનમાં છે. એ તોપોની હારમાં ઇરાન તથા તરકીથી બેટ મલેલી ત્યાંની

બનાવેલી થોડીએક તોપો ગોડવેલી છે, ત્યાંથી તેનીજ પાસે મહેલવાલા પેરાવામાં આવેલાં દેવલોમાંનો કેડીફલ આ-સ્પેશન જોવા ગયા. અને Uspenski Sobor કચીને હીંપાં આપાએ છે. એ દે-વલમાં રશીઆનાં બધા શહેનશાહોને તન્ન ઉપર ખેડાડવાની ક્રીયા થાય છે, તથા એમાં અમલનાં રશીઆનાં વડા પાદરી-ઓ (Patriarchs) ને ઘટેલા છે. એ દેવલ ધણું જીનું, અને વારાફરતી ફરફાર કર્યા છતાં તેની અમલની ૯૫ હજીસુધી રહેલી છે. એમાં છેલો ફરફાર અને ૧૭૩૭ માં કીધો હતો. એની અંદર ફ્રેન્ચ લોકોએ માર્સ્કો લુલું તેની અગાઉ ધણું બેરાત તથા સોના કામ હતું, અને હમણાં પણ એની ઉપરનાં પાંચ ગુખજો સોનાનાં પતરાનાં જડી લીધેલાં છે. તોપણ અગાઉને વાસને કહે છે કે ફ્રેન્ચ લોકોએ આએ દેવલમાંથી ૫) ટણુ રૂપું અને ૫) હંફવેટ મોનું કાઢાડી લીધું હતું. એ દેવલ કાંઈ ધણું મોટું નથી, પણ તેની અંદરની બધી દેવાલો ઉપર સેંટસ તથા ક્રાઇસ્ટ અને તેની માતાં પીકચરો સોનાં રૂપામાં મઠી લીધેલાં ટંગેલાં છે, તેમાં વ-રજીન મેરીનું પીકચર જે ધણું તલેથ-માતી ગણાય છે અને જેને સેંટ ઇયુક પોતે ચીતારેલું કહે છે, તેની ઉપર બેરાતનો કાંઈ ધાગજ નથી. એની ઉપર એક મોટું અને આબદાર પાણું જડેલું છે; જેની કીમત એક લાખ રૂપીયાની છે. તે શીવાય રૂપીયા ૪૮૦ લાખનું બેરાત તે ઉપર જડેલું છે. એ સુખી મીણની બ-નાવીને રંગેલી છે. એ બેરાતની કીખીઓ ઉપરાંત ત્યાં સેંટસની પોરો તદન રૂપાંની બનાવેલી છે. સેંટ પીટરની પોર (એ ધણી રશીઆનો પેહેલો પેટરીઆરક થઈ ગયો હતો) માં તેનું મુડું આણું ગણેલું છે, જેના કપાલ ઉપર તદન જવે-રાનનું પાદરીનું તાજ મુકેલું છે. એક

ખીજા સેંટ શીલીપ કરી મેટ્રોપોલીટન વડો પાદરી થઈ ગયો છે, તેની ધોર પણ તદ્દન રૂપાંતરી છે. એ ધણીને વાસતે કહે છે કે સને ૧૫૬૯ નાં શાલમાં જોન ધી ટેરી-બલ (John the terrible) કરીને એક કૂર રૂશીઅન પાદશાહ એ દેવલમાં ભણવાને આપ્યો ત્યારે આપે પાદરીએ તેનાં ઘાટ-કીપણાં વીણે ઠીકા કરીને શીખામણ આપી તેથી તેનાં ખુશામતીઆઓએ તે પાદરીને તખ્તા ઉપરથી હેડળ એચી કાઢાડી તેનાં હૃદયધાનો પોશાક છીનવી લઈ એક માનકનો પોશાક પહેરાવી એ દેવલમાંથી આવરણીને માર મારતા ડીવરની મઠમાં લઈ જઈને તેને ત્યાં મારી નાંખ્યો હતો. એથી કરીને તેને પાછલથી સેંટ બનાવ્યો, અને એની ઉપર પણ અવેરાત મઠી લીધેલું છે તથા રૂશીઆનાં શહેરશાહે વ-ઠીક એનાં જાલાં કપાલ ઉપર ચુમી લે છે; એટલું માન એને હમણાં મલે છે. એમલટરનાં પડદાની પાછલ મોંટ સેનાઈ (Mount senai) નાં પાહાડનો નમુનો તદ્દન સોનાનો બનાવીને મુકેલો છે (એ પાહાડપરથી જુના કરાર પ્રમાણે યાહુદીઓનો પેગમ્બર મોઝીમને પરવરદેગારે પોતે દસ ફરમાણ આપ્યા હતા) તેમાં ૧૯) રતલ સોનું તથા ૧૯) રતલ રૂપું વાપરેલું છે. એમાં (Host) ને રાખી મુકે છે; ખીજાં અગતનાં કાગળો પણ તેમાં રાખી મુકેલાં છે. એની આગલ બાજુપરથી એક સોનાનું ૮) રતલ વજનનું અચુતર ટાંગેલું છે. એ દેવલમાં પીટર ધી ગ્રેટની માએ એક બાઈબલ મુકેલી છે, તે ૧૦૦) રતલ વજનમાં છે, અને તેને જાંચકતા એ માંલુસો જોઈએ છે; તેનો ઉપર તદ્દન હીરા તથા પન્નાં જડેલાં છે. એ ઉપરાંત અમુલની રેલીકમ અથવા હાથણીએને સોનાં તથા અવેરાતનાં હાથડામાં રાખેલાં છે. તેમાં કાષ્ટરને મારી નાખેલાં લાકડાંનાં કાસનાં એક કીણું કટકાપર ખીજો કાસ કીધેલા છે

તે બધું અવેરાતથી મઠી લીધેલું છે. કાષ્ટરને લાલ જમ્બો મસ્કેરી કરવા પાદશાહી પોશાક દાખલ મારવાનો અગાઉ પહેરાવ્યો હતો, તેનો થોડો ભાગ (ધરાંનથી લાવેલા કહે છે) જે ખીલા ડોકા એને મારી નાંખ્યો હતો તેમાનો એકને સોનાનાં કેશમાં લટકતો રાખેલો છે, અને તેને ધણાં માનથી સોનાનાં ચીમટાથી જાંચકીને હાથે માને બનાવ્યો હતો; પણ એ સધણું નહીં માનવા જોગ લાગે છે. સેંટ આનનો હાથ, સેંટ ગરેગરીનું માથું ઇત્યાદી એવું એવું ધણું અહીંયાં રાખેલું છે, તે સધળાને ખરું માની અહીંયાનાં લોકો તેને અતી ધણું માન આપે છે.

એ જોઈને એની માંમે માઇકલનો કેડી-દ્રાલ જેને આરખાનજેલશકી શામોર (Arkhangelski Sobor) કરીને કહે છે તે જોવા ગયા હતા. એ દેવલ સને ૧૫૦૭ માં બાંધ્યું હતું, અને તેને પણ પાછલથી ફરફાર કરવા કીધું છે. એમાં પીટર ધી ગ્રેટની આગલનાં બધા રૂશીઅન પાદશાહોને દોટેલા છે. તેમાં ૪૫) શાહાજદા તથા તેઓનાં કુટુંબના આરકાં છે. દરેક કોશીતની ઉપર ધોર કરીને તે ઉપર તેઓની મખીઓ કોતરેલી છે. એમાં જોન ધી ટેરીબલનો છોકરો, જે તેની પછી ગાદી ઉપર બેઠો હતો, તેને તેનાં મામાએ મારી નાંખી પોતે રાજ લઈ લીધું તેની ધોર છે, જેમાં તેને ખુલો મુકેલો છે. તેનાં બદલ ઉપર જરી કપરું ધાંકી લઈને તેનું કપાળ જાણ રાખેલું છે. એ ધણીને સેંટ બનાવી દીધા છે અને તેનાં કપાળ ઉપર લોકો ચુમી લે છે. જ્યારે નેપોલીયને માર્કો લીધું ત્યારે એ દેવલમાં વખાર કીવી હતી, અને ત્યાં લોકો વાઇન પીને છાકટા બનતા હતા, તે વખતે એ મુડદાને તેની રૂપાંતરી ધોરમાંથી બાહાર કાઢાડીને જમીન ઉપર ખાણું નાખી દીધું હતું; તેને એક પાદરીએ છુપાવી નેપોલીયન પાંચો ગયો

ત્યારે પાછી ખીજી ધોર ખનાવી તેમાં મુકેલું છે. ખીજી પાદશાહોની ધોરો સાદી છે. એ દેવલમાં આગલ ઘણી રૂપાંની ધોરો હતી, પણ તે મધળો નેપોલીયન ઉમેડી લઇ ગયો હતો. એ દેવલમાં સેંટ માઇકલની સખી (૮) શીટની છે, અને તે ઉપર તદ્દન સોનું મઢી લીધેલું છે, તથા ખીજી ઘણાં સેંટસની મોટી મોટી સખી-ઓ તેમજ આલટરનાં ચાંભળાઓ ઉપર પણ રૂપું જડી લીધું છે. એક આરસીમાં જોત ધી ખાપીસ્ટ જેને ક્રાઇસ્ટને એપ-ટીઝમ આપ્યું હતું તેનું લોહીનું ટીપું એક કાચમાં મુકેલું છે, અને તેની આસપાસ ઊંચાનો તારો કીધેલો છે. એ દેવલને લગતો ભણવાનો શામન ઘણો કીમતી છે. માઇ-ટરોપર ઘણાં મોટી શાઇઝનાં જેબદાર પાનાંઓ જડેલાં છે. ગોશપલનો ચોપડી જીની છે તેને સોનાનાં કેશમાં મુકીને તેપર ખેરાત જડી લીધેલો છે. જોત ધીટરીબલનો આપેલો એક ક્રાસ છે તે ઉપર ઘણાં મોટાં કદનાં માતી જડેલાં છે, અને તે ઉપરનું પાનું એક ઇંચનો તીજો ભાગ જડ્યું છે, એનાં આલટરનાં પડદા ઉપર સોનું જડી લીધું છે તથા આખા આરડામાં આઇલવેનટીગસનો તો કાંઇ યાગજ નથી. એ જોઇને પછી એનનશીએશનનો કેટીદ્રાલ જેને બલેગોવેશચેનશકી શામિર (Blagovestchenski Sobor) કરીને કહે છે તે જોવા ગયા હતા. એ દેવલમાં શહેનશાહનાં ખાનદાનના પ્રી-સોને એપટીઝમ આપવાની તથા લગનની કીયા થાય છે. એ સને ૧૫૪૭ માં બાંધ્યું હતું. એ દેવ-લની અંદરનાં ભાગની જમીન “બશપર” તથા “એગટ” કરીને ઘણાં કીમતી પથરો જે ઇરાંનનાં શાહે ભેટ મોકલ્યાં હતાં તેની ખનાવેલી છે. એનાં આલટરનાં પડદાની ખાહાર એક શેનટની ૧૦ થી ૧૨ શીટની સખી ઉપર એક વેપાટીએ ૬૪૮) રતલ રૂપું જડાવી લીધું છે. એ દેવલ-

માં પણ જીની અલામતો જેવું કે ક્રાઇસ્ટનું લોહીનું ટીપું, ક્રાઇસ્ટને બાંધી માર્યો તે લાકડી, એને મરડો પાયો તે નીચવવા વાપરેલાં વાદલાંનો કટોરો, અને કાંટાનું તાજ પેટ્રાવ્યું હતું તેનો થોડોક ભાગ, એવું એવું ઘણું સોનાં તથા રૂપાં અને ખેરાત વગર ગણતરીની કીમતનામાં ધાંકી રાખેલું છે, જે લોકોમાં વહેચાઇ ગયલું હોયતો રૂશીઆની રૈયતને ઘણું સારું થાય, પણ આએ પ્રમાણે બંધ હો-વાથી તથા ગરીબો પોતે એકકુલ કરવાને બદલે દેવલોમાં સેંટસની આરશીઓ ઉપર રૂપું મહડાવે છે તેથી ઘણી નકારી હાલતમાં રહે છે.

હમો એ દેવલ જોઇને ત્યાંનો વખ-ણાપેલો ધાંટ (એને Tsar Kolokol ઇયાને ધાંટોનો પાદશાહ કહે છે) જે આજે દુન્યામાં સૌથી મોટો ગણાય છે, તે જોવા ગયા હતા. મોસ્કોમાં સૌથી પહેલાં મોટો ધાંટ સને ૧૫૫૩માં બનાવ્યો હતો, તે ૩૬,૦૦૦) રતલ વજનમાં હતો, પણ તે આગ લા-ગાને લીધે ૨૬ થઇ જવાથી પાછો સને ૧૬૫૪ માં બનાવ્યો તે વખતે ૨,૮૮,૦૦૦) રતલ વજનનો કીધો, પણ ત્યારપછી આ છેલો ધાંટ જીનો ધાંટ ભાગી જવાથી સને ૧૭૩૩ માં શહેનશાહખાનુ એનીએ ફરીથી બનાવ્યો હતો. તે વખતે મોસ્કોની આ-રતોએ પોતાની જાણ સ વટીક તેની ધાતુ-માં વધારો કરવાને નાંખવાથી ખરડ (Brittle) થયો હશે, તેથી કોઈનાં કેહેવા મુજબ એનાં હથોડાનાં જોશથી ઇયા કોઈનાં કેહેવા મુજબ એની ઉપર એક ભારવટીયો પડવાથી તેનો એક કટકો ભાગીને જમી-નમાં દટાઇ જવાથી તે ૨૬ પડ્યો હતો. એ ધાંટને લાકડાંનો માંચડો કરી ટંગેલો હતો, તેમાંથી પડીને સને ૧૭૩૭ માં ભાગી પડ્યો હતો, ત્યારપછી સને ૧૮૩૬ માં એ ધાંટને સારું એક પલેટફોર્મ બાં-ધીને તે ઉપર મુક્યો હતો તે હજી પડે-

લોહ. એ ધાંટનું વજન ૪,૪૪,૦૦૦) ર-
તલ છે, અને એની ઊંચાઈ એનાં મથાળાં
પર એક દડા ઉપર કાસે છે ત્યાંસુધી ૨૬૧
ફીટ છે, તથા એનો પેરાવ નજીક ૬૮)
ફીટ છે. એની વધતામાં વધતી જડાઈ ૨)
ફીટની અને તેનો ભાગી ગયેલો કટકો
જે ઉભા કરીને મુકેલો છે તે ૭) ફીટ
ઊંચો તથા ૧૧) ટણ વજનમાં છે. ધાં-
ટની પરીધ મથાળેથી બહારનો ભાગ
૮૧૧ ફીટ અને અંદરથી ૬૧૧ ફીટ છે. એ
ધાંટ ઉપર શહેનશાહ એલેક્ઝાન્ડર તથા
શહેનશાહબાનુ એનીની સખીઓ પાડેલી
છે, અને તે એટલો મોટો છે કે સામે
આપણે ઉભા રહીએ તો બચાં જેવડા
લાગીએ છીએ. એ જગ્યા પરથી મારકો
શહેરનો રંગબુધી ધણી સારી દીસે છે, અને
જ્યાંની નજર કરીએ ત્યાં દેવલોનાં મી-
નારા નજર પડે છે, જે ધણાંખરાં સોનેરી
ઘોળનાં પતરાંનાં હોવાથી તે ઉપર સુરજની
રજલે કરીને ધણાંજ બળકાટ ભરેલાં
માલમ પડે છે. જેઓપર ગીલીટ નથી કી-
ધેલી તેઓપર લીલા રંગ કીધેલા, અને
કોઈ કોઈપર બહુ જમીન કરીને તે ઉપર
સોનેરી તારાઓ જડી લીધા હોય છે. દે-
વલોનાં મીનારાઓ મુસલમાનની મસજિદ
તથા તાબુતોને મંત્રતાં ધણાં આવે છે,
અને દરેક દેવલની ઉપર વચ્ચે એક
અને આસપાસ ચાર ગુંબજો હોય છે. એ
સંઘળામાં હમણાં એક નવું દેવલ બંધાઈને
તક્યાર થવા આવ્યું છે, જે સૌથી સ્વચ્છ
લાગે છે. તે તદ્દન સફેદ છે અને તેનાં ગું-
બજો પર સોનાનું બ્રીચું પતરું જડી લી-
ધાથી ધણું બળક મારે છે, અને ગુંબજો-
ની આસપાસ ફરતી રેલીંગ ગોળ જડા
કોરાઓની છે તે ઉપર પણ સોનેરી પતરાં
હોવાથી દેખાવમાં ધણી સારી ભભક ઉ-
ભરાઈ છે. મારકોમાં જેટલાં મોટાં અને
નાહતાં દેવલો છે તેટલાં ખીજાં કે હમણે
જેવાં નથી, અને દરેક મોટાલામાં એવાં

ધણાં હોવાથી તથા લોક ધરમ ઉપર ધણું
ચુસત હોવાથી જ્યાં જોઈએ ત્યાં લોકો
કામતી નીશાની કરતા માલમ પડે છે.

એ સંઘળું જોઈને હમા ઇસપાસકી ઇમાને
પાપમાંથી છેડવનારને (એટલે ક્રાઇસ્તના)
દરવાજાને રસતે બહાર ગયા હતા. એ
“હોલી” ઇમા પાપ દરવાજાને નામે પણ
આલખાય છે. એ દરવાજાપર કોઈ સેંટની
સખી મુકેલી છે, અને તે દરવાજામાંથી પ-
સાર થતી વખતે દરેક જણને તોપી ઉ-
તારવાની ફરજ પડે છે. શહેનશાહ પોતે પણ
હીંયાંથી પસાર થાય છે ત્યારે તોપી ઉતારે
છે. જો કોઈ નહીં ઉતારે તો તેને ૫૦)
વખત ભોંય ઉપર નાંગસની કરવાની ફરજ
પાડે છે. એ સેંટની સખીને વાસતે કહે છે
કે આગલ જયારે તારતર લોક તથા ખી-
જાઓ રૂશીઆમાં લડાઈ છતતા ધસી
આવતા હતા ત્યારે સમોલેન્સ્ક (Smol-
lensk) કરીને ગામ છે, જ્યાં એ સખી
આગલ હતી, ત્યાંસુધીજ લુટફાટ કરી કોઈખી
કારણ વગર આગલ વધવાને બદલે પાછા
ફરતા હતા. એનાથી રૂશીઆનાં ખીજા
શહેરોનો ખ્યાલ થતો હતો એવું લોકોએ
ધારીને એ શહેર જે રૂશીઆનું પાપતમ
શહેર અગાઉ હતું ત્યાં લાવીને દરવાજા
ઉપર સખી મેલીને એટલું બધું માન
આપે છે. એ દરવાજાની સાંમે એક ગોળ ચોત-
રા છે, જ્યાં આગલ યુનેહગારોને મોટાતનો
સજ કરતા હતા તે વખતે તેઓ એ સખીની
સાંમે પોતાની બંદગી કરતા હતા, તથા પીટર
ધી ગ્રેટનાં હોકમ મુજબ જેઓ દાહાડી
ખોરાવતા ન હતા તેઓને આખે દરવા-
જામાંથી પસાર થાય તો દંડ આપવો પડતો
હતો. એ જુનું શહેર જેમાં કેમલીન
આવેલું છે ત્યાં શહેરને લગતી ધણી મોટી
બજાર છે, જ્યાં ત્રણ હજાર દુકાનો કીધેલી છે,
અને ત્યાં બધી જાતનો સામન વેચાય છે.
તે જોઈને પછી શહેરમાં ફરવા નીકળ્યા
હતા. અહીંયાનાં મોટાલાઓ કુશદે

તથા ધરે પણ સારા માફકથરનાં મોટાં છે. તે પણ રસતાઓ ધણીજ ખરાબ હાલતમાં અને રૂશીઆનાં ખીજાં ગામો કરતાં પણ નફારી હાલતમાં રાખેલાં છે. અહીંયાંની વસતી છ લાખ માણસની કેહેવાય છે, અને ધરે ધણાં ખરાં ખેડાં હાવાથી જગ્યા ધણી મોટી રહે છે. હમા એ જોતા જોતા ધરપરે હીલ કરીને ટેકડી થોડેક દુર છે ત્યાં ગયા હતા. એ જગ્યા પરથી માર્કેકો શહેરનો દેખાવ ધણો સારો દીસે છે, અને નેપોલીયન બિનાપારેટ અહીંયાંથી માર્કેકો શહેર પેહલું જોઈ તેનાં મીનારાઓપર સોનું તથા રૂપું બળકતું પોતાનાં હીમત છોડેલાં બસકરને ખતાવી તેમને ઉલત આપી હતી કે એ સધળું તમારું છે. એ જગ્યાપર જવાનો રસ્તો ધણીજ ખરાબ છે અને ત્યાં કાંઈ જોવા લાગ્યેક નથી. હમારા ધારવા પ્રમાણેતો કેમલીન ઉપરથી માર્કેકો શહેરનો દેખાવ ધણો સરસ દીસે છે, પણ હમારો ભોમીઆ હમાને બોહાસ કરીને ત્યાં બઈ ગયો હતો, અને અમથા બે તરણુ કન્નાક ત્યાં જતાં યુમાવ્યા તેથી એ દીવસે ખીજું કાંઈ જોવા પામ્યા નહીં. સાંજનાં અહીયાનું આ પીવાનું ધર વખણાયલું છે તે જોવા ગયા હતા. એ એક જાતનું મોટું રેશોટરનટ છે, અને તેમાંજ ચાકરી કરનાર માણસોનાં તેમાં શરે કીધેલા છે. તેઓ પોતેજ મક્કીને તેનો વહીવટ ચલાવે છે, તથા જખી નવો ચાકરી આવે તેને શરે લેવાની ફરજ પાડે છે, જેથી તેઓ ધણું ધ્યાન આપીને કામ કરવાથી લોકોને જવાની ઉલત આવે છે. એના માણસોની હીવરી તદ્દન સફેદ પોશાકની હાવાથી ધણું સોભે છે. હીયા એક બે મોટી ૬૦૦) નક્કીઆની આરગીના છે, જે લોકોની રમુજ સારી વળાડે છે, અને ત્યાં દીવાન-ખાણાઓમાં લોકો બેસીને ચાહે દારૂ પીયે છે તથા ખાણું ખાય છે. એ ઇમારતમાં

મથાજે એક મોટું હાટલ પણ કાઢેલું છે, અને તેપણુ સધળું ચાકર લોકો પોતેજ ચલાવે છે. એ આગલ કોઈ એક ધણીનું હતું, પણ તે પોતાના ચાકરોને એકે બાવે આપી ગયો હતો તેઓ સસતા દર કરીને એ હાલ ચલાવે છે, અને તેનાં શરેનું પરીમાન્યમ બોલાય છે.

તા. ૨૮ મી રાપ્ટેમ્બર ૧૮૮૧—

આજે સવારનાં અતરેની લીજેરી જોવા ગયા હતા. એ જગ્યા કેમલીનમાં આવેલી છે અને ત્યાં માથકોનાં આગમ્મા પાદશાહેને લગતી મીજો જમા કરેલી છે, તેમાં બેરાત સધળું આવ્યાથી તેને ટ્રેમરી કરી નામ આપ્યું છે. રૂશીઆનું રેશ પુરાં પ તથા એશીઆની વચમાં આવ્યાથી અહીંયાંનાં શહેનશાહેને એક ખીજા સાથે આપ લે ધણી થતી હતી, તેથી કરીને એશીઆખંડનાં ઇરાન તથા તરકી દેશોથી એ લોકો સારું ધણી નવાઇની કીમતી મીજો ભેટ આવતી હતી, જેથી એ સંગ્રહસ્થાનમાં બેરાત જે રાખેલું છે તેની ખરાબર પુરાં પનાં કોઈ પણ દેશમાં હમારા જોવામાં આવ્યું નથી. શહેનશાહે નવા થાય તેઓ ધણું ખરા પોતાનાં તાજો પણ નવાં બનાવે તેથી હીયા તાજોનો સંગ્રહ ધણો સારો છે, અને તેમાં કોઈ કોઈની ઉપર તે બેકીમતી બેરાતો જડેલાં છે. તાજોનાં મથાળાંપર માણેક તથા પન્નાં કોઈ કોઈ તે કચ્છતર કેમરધીનાં ઇંડાં જેટલાં મોટાં છે, અને મોતી પણ તેમજ મોટાં છે, પણ એ સધળાં જ મોટાં કદનાં છે તે ખરાબર ધડેલાં નથી, પણ અસલી ઢપપર વગર બળકનાં છે, જે એને ધસે તે હમારા ધારવા મુજબ ધણું સારાં નીકલે. ૧૦) તાજો બેરાતનાં મુકેલાં છે તે ઉપરાંત તજોની પુરશી વીસેક છે. તેમાં પોલાંડ શહેરનું અસલી તજ, કાન્સ્ટાંટીનોપલથી શાહખા પેલીઆલોગ-શનું લાવેલું હાથીદાંતનું તજ, તથા ઇરાંનથી આવેલું એક તજ છે. એ છેલાં

ઉપર ૮૭૬) હીરા અને ૧૨૨૩) માણુક ઉપરાંત ગણતરી વગરનાં માતી અને પી-રોળ જડેલાં છે. અને તે સને ૧૬૬૦ માં આબુ હુ. એ તખ્તની પાસે પાદશાહી ને દડા (Orb) ધરી છે તે મુકેલા છે. તે ઉપર પણ ધણાં હીરા તથા માણુક માતી-આ જડેલાં છે. એ બધાં તાજોમાં સૌથી સરસ પીટર ધી ગ્રેટ પોતાની રાણી ફેરોહન (ને પાછલથી શહેનશાહ્યાનું ચર્ચ હતી તેને) સાથે બનાવ્યું હતું તે છે; તેમાં ૨૫૩૬) હીરા ખીલીઆતનાં જડેલાં છે, અને તેને મથાળે મરંધીનાં ધડાં કરતાં મોટું એક માણુક મુકેલું છે, જે પીટીન શહેરથી એલેક્સીસ શહેનશાહનો એલચી લાવ્યો હતો એમ કહે છે. એ તાજો તથા તખ્તો ઉપરાંત ખીજી ધણી જાતની ઝવેરાતની જડેલી ચીજો જેવાં કે ઘોડાનાં સાજો, હીરા, માણુક, માતી જડેલાં તે પણ વળી કીમતી હારનીસો, નેચલ ઉપર નાખવાનાં કટકા તદ્દન મોટી તથા હીરા જડેલાનાં, તરેહ તરેહનાં રૂપાનાં વાસણો જે એક મોટા હાલ ભરીને છે, ધરાંનનાં શાહુ માકેલાં ફેરોઆનાં વાસણો, તલવારો, ચુરનો, ભાળાઓ મધથું ઝવેરાતનું ધણું એકઠું કીધેલું છે અને જાણે માતી, માણુક અને પીરોળનાં પોતાંઆ તો રખડતાં હોય, તેમ તેની બનાવેલી ચીજોનાં ઢગ-ભાને ઢગલા કેશમાં તથા આંખમાં મુકેલાં છે. એટલું કીમતી ચીજોનું સંગ્રહરથાન હમા નહીં ધારતા કે કોંપણ હોય, અને હમાને અમથા નજર કરીને ચાલી જતાં જ દોહડ કલાક ઉપર થયો હશે. એ ઉપરાંત અસ-ભની જાત જાતની બુંડો તથા બખતરો ધત્યાદીનો સંગ્રહ પણ ધણો સારો છે. રસેડગુમ તથા ખીજી ગાડીઓ સાથે મુ-કી છે; તેમાં એક ધણી મોટી છે, જેમાં ૪૬) ઘોડા જોડીને રાણી એલીઝાબેથ પીટરબર્ગથી મારકોમાં તખ્તપર બેસવાની કોયા કરાવવા આવી હતી, તે જાણે

એક નાંધણો જેવા આરડા હોય તેટલી મોટી છે. ઘોડા જીતનાં એકઠા કીધેલાં છે, તેમાં એક ધાંટ રૂપાનો ડા શીટ જી-આધેનો છે.

એ મધથું જોધને એની પાસેજ પાદ-શાહનો મહેલ આવેલા છે તે જોવા ગયા હતા. એ મહેલમાં ત્રણ ભાગ જીતનાં અને એક ભાગ નવો છે, જેમાં નવો મહેલ ધણો જોવા લાયક છે. એ મહેલમાં રૂશીઆનાં મોટા મોટા એતાબો આપવાને જીદ જીદ આરડા કીધેલાં છે, અને તેની અંદરનાં ફરનીચરનો રંગ જે એતાબ આપવાનો હોય તેનો શીતનાં રંગનો કીધેલો; જેમકે એલેક્ઝાનડર નેવીશકીનો એતાબનો આ-રડો લાલ રંગનો, સેંટ એનદ્રવાસો બહુ વોટરશીલકનો, સેંટ ફેરોહનનો લાલ અને સફેદ મેળનો ધત્યાદી એમ રાખેલાં છે. એ દીવાનખાના ધણાં મોટાં છે, તેમાં એક છેડે શહેનશાહને બેસવાનું તખ્ત છે, અને દીવાનખાનાઓમાં એતાબનાં ચાંદોનાં આકારો પાડેલાં છે, તથા ગીલીટકાંમ થાંભ-ળાઓ મુધાં એટલું તો કીધું છે કે જાણે સોનાનો આરડા હોય એમ લાગે છે. એ ઉપરાંત ખીજી શહેન-શાહ તથા તેઓનાં પરાણોએ વા-પરવાનાં આરડા પણ ધણાં સરસ સણ-ગારેલાં છે. એક આરડામાં ફરનીચર મધથું રૂપાનું તેમાં આરશીઓ, ખુરશીઓ, ટેબલો મધથું એજ ધાતુનું બનાવેલું છે. એને રીસેપશન રૂમ કરીને કહે છે. એક ગમ પીકચર ગેલરી છે, ત્યાં બધા પાદશાહ તથા શહેનશાહની સખીઓ મુકેલી છે. એ નવો મહેલ સને ૧૮૩૮—૪૯ મુધીમાં બંધાયો હતો. એનો બાહારનો દેખાવ જીતનાં મહેલની આગલ ધણો સારો લાગે છે. એ મહેલમાંથી જીતનાં મહેલમાં જવાય છે તે ધણો ખરો મહેરાબવાળો ચુબજશકા આરડાનો બંધેલો છે, અને તેની બાંધણી પથરની તથા તે ઉપર ધાલ કીધેલાં છે, તેમાં

ધાતુનાં ગીધ પક્ષીઓ નાહાનાં નાહનાં
પગર ગણતરીનાં જડી લીધાં છે. એમાં
આગલ શહેનશાહોને તખ્ત ઉપર બેસવાની
હીયા થયા પછી તરતજ લેવી ભરતા હતા;
પણ હમણાં એ દીવસોપર આજુ થાય છે.
એ મહિલમાં સેંટ જ્યોર્જનાં એતાબ આ-
પવાનો હાલ આવેલા છે, તેની દેવાલ
ઉપર જે લોકોને એ એતાબ મલ્યો છે તે-
ઓનાં નામ પથરમાં કોતરેલાં છે, તથા એ
એતાબ લસકરી હોવાથી આખી રીજમીટ
ને પણ એ એતાબ આપે છે; તેવી રીજ-
મીટનાં નંબર તથા નીશાનીની વીગત
ઉપલાં છુટાં છુટાં ધણીઓનાં નામોની
વચમાં મુકેલી છે. એ હાલ ૨૦૦) શીટ
લાંબા, ૬૮) શીટ પોહાળો, અને ૫૮)
શીટ જાંચે છે. તે સધળો નામોથી ભરાઈ
ગયેલો છે. એનાં ફરનીચરનો રંગ કાળો
અને પીલો છે. એ હાલમાં લાઇટ કરે છે
ત્યારે ૬, ૨૦૦) મીલુબતીઓ બળે છે.

એ સધળું જોઇને પછી કેડીફલ ઓફ
બેસીલ જોવા ગયા હતા, જે કેમલિનનાં
ચેરની બાહાર આવેલું છે. એ દેવલ બેસીલ
કરીને એક ધણી જે ધર્મમાં ધણાજ
અનુભવી હતો, અને અગમચેતી તથા અમ-
તકાર બતાવવાનો દાવો કરતો હતો તેને
સાફ આંધેલું છે, અને તેમાં તેને દોડેલો છે.
એ ધણીને વાસતે અહીંયાનાં પાદરીઓ
કહે છે કે કાઇસ્ટને ખાતર તે બેઅકલી બન્યો
હતો તેથી તેને સેંટ બનાવી મળેજુ દેવલ
આંધેલું છે. એ દેવલનાં ૧૧) મીનારા છે, અને
દરેક મીનારાની હેડળ એક દેર છે, તેથી ૧૧)
દેવલોનું એક દેવલ હોય તેમ લાગે છે.
એ દરેક દેરામાં દરેક સેંટ જેને તે અ-
રપણ કીધેલા હોય તેની જીંદગીનાં ચીત્રો
ઉતારેલાં છે, અને તેને ચુંબનને મથાળે
તેની તસ્વીર અંદરથી પાડેલી છે; તેમાં
સૌથી મોટા ચુંબજ વચોવચમાં વરજીન
મુકેલો છે. એ દેવલમાં તે દેર વચમાં
આંધોને તેનો આસપાસ આડકટલાં દેરાં

ફરતાં આંધેલાં છે. એ દેવલનાં આંધનારને
વાસતે કહે છે કે જોન ધી ટેરીબલ શહે-
નશાહે આંધ્યા પછી તેને તેડીને પુછ્યું કે
હું એનાં જેવું ખીજું દેવલ બંધાઉં તો
તું આંધી શકશે? તેને હા કહેવાથી એ
શહેનશાહે તેની આંખો કહડાવી નાંખી કે
ફરીથી એનાં જેવું દેવલ ખીજું કોઇ
બંધાવે નહીં.

એ જોઇને પછી ત્યાંથી તરતજ આગ-
ગાડીપર ગયા અને તેમાં બેસીને ૧) વાગે
બપોરનાં મારફે શહેર છોડ્યું. મારફે
શહેર અમલ રશીઆ દેશનું પાપતખ
હતું, અને સેંટ પીટર્સબર્ગ બંધાયા પછી
તેને પાપતખ કીધું છે; તોખી હોયાંનાં દે-
વલો જે ધણાં જીનાં છે તેને તંથા એ
જીનાં પાપતખ શહેરને એટલું માન છે કે
રશીઆનાં બધા થતા શહેનશાહોને હી-
યાંજ તખ્તનીન કરે છે. એ શહેરની ઇ-
મારતો ધણી છુટી છુટી આંધવાથી તે હ-
મણાં ૨૫) મેલ પેરાવામાં કહેવાય છે, તેમાં
દેવલો ૩૪૫) છે, તેનાં રંગીન તથા સો-
નેરી ગીલીટના મીનારાઓથી એનો દે-
ખાવ દુરથી ધણો બપકાભરેલો લાગે છે.
એ શહેરનો વેપાર પણ સારો છે. એમાં
૫૫૦) જીદી જીદી જાતનાં નાહાનાં જો-
હાટાં કારખાનાં છે, જેમાં નજદીક ૪૦૦૦૦)
માણસો કામ લાગે છે, અને વરસ દાહડે
તેમાં સાત કોડ રૂપિયાનો મોલ બને છે.
કારખાનામાં ૩ કાંતવા તથા વણવાનાં
૯૩), ઉનનાં કાપડ બનાવવાનાં ૪૩), ૩
તથા ઉન બેલસેલનાં કારખાનાં ૪૬),
રંગવાનાં તથા રેશમનાં ૨૯), ઇત્યાદી
એવાં એવાં છે. એ શહેરમાં પુરેપૂર્ણ ખીજાં
શહેરોની માફક મોહાલાઓ સીધા નથી,
પણ ધણાં આડકટરા તથા માંકડા હોવા-
થી એમાં જ્યારેખી આગ લાગે છે
(અને તે ધણી વખત બને છે) ત્યારે
મોહાલાઓનાં મોહાલા બલી જાય છે. હમા
જે દીને અહીંયાં આવ્યા તે દીવસે રાત-

તે કિમલીનમાં એક માહિલામાં આગ લાગવાથી ઘેરની એક આખી હાર ખસી ગઈ હતી. એ બાબતમાં તે અસહયોગ કમનસીબ છે, અને સને ૧૫૩૬ માં એક માઠી આગે નજદીક આખું ગામ ખાલી નાંખ્યું તથા ૨૦૦૦) માણસો ખસી મુવાં હતાં. સને ૧૫૭૨ માં જ્યારે તારતારી દેશનાં લોકોએ એ ગામ છુટું, ત્યારે પણ ત્યાં આગ લગાડવાથી એક લાખ આદમી ખળ્યું, તથા તલવારથી કપાઈ ગયું હતું. સને ૧૬૧૧ માં પોલ્સ લોકોએ એ ગામ લીધું ત્યારે પણ તેને ખાળી નાંખ્યું હતું. એ પ્રમાંણી છેક છેલી માઠી આગ નેપોલીયન બોનાપાર્ટે લીધું ત્યારે લગાડી હતી, જેમાં આખું ગામ નજદીક ખાળી નાંખ્યું હતું; તે વખત પછી હમણાંનું નવું ગામ જેવું અસલ હતું તેવુંજ બાંધ્યું. એની વસતી હાલ છ લાખ માણસોની કહે છે.

તા ૧૮ મી રાષ્ટ્રેમબર ૧૮૮૧—
આજનો આજો દીવસ આગગાડીમાં ગયો હતો. સાંજનાં છ વાગેને કીફ (Kief) કરીને ગામ છે ત્યાં ગાડી દોહડ કબાક થોપવાથી હમો તે ગામમાં ફરી આવ્યા હતા. એ ગામ ધણું પુરાનું અને રશીઆમાં ધણું પંવીત ગણાય છે. એ શહેર રશીઆનાં આગલા પાદશાહોનું મોસકોની પણ અગાઉ પાચતમ હોવાથી તે વખતે ધણું મોટું ગણાતું હતું; પણ હમણાં આગલનાં જેવું મોટું નથી અને તેમાં વાસકરતી આગલાગવાથી અસહી ધમારતો પણ રહી નથી. એનાં મોહાલાઓ નેકે પોહાળા છે, પણ પાકા કીધેલા નથી. એમાંની ધમારતો કોઈકોઈ સારી છે પણ મોટા ભાગે બેથા એકાદ માળાની છે. એનાં રસતા જાણે સરખા બનાવ્યા હોય, તેમ એક એટલા રસતામાંથી હારખંધ ખીજ આડા રસતા ફાટે છે, અને તેમાં હારખંધ ધરાથી સારા લાગે છે. એ શહેરની

વસતી આસરે એક લાખ માણસની છે. એ જોઈને પાછા રાતનાં જા વાગે નીકળ્યા હતા. એ ખીજ આગગાડીમાં હમો મેઠા તે જુદી કંપનીની હતી. એના પેહુલા કલાથમાં હારખંધ આડી ખુરશીઓ એક હારમાં ચારને હસામે ત્રણ હાર (બે બાજુ પર અને એક વચ્ચે) કીધેલી છે, તે ખુરસીઓના ગમે ત્યારે કોમખી થાય છે, તે ઉપર મખમલ જડેલી છે અને તકીયો પણ તેને જડેલો છે તેથી સગવડ સારી છે, પણ ચોરતો તથા ખીજ લોકો સાથે હોવાથી ખીજ મુવાની ગાડીઓની માફક મલાહજો રહેતો નથી. અહીંયાંની ચોરતો વઢીક ખીડીઓ પીયે છે. તેઓની તેમજ મરદોની ખીડીનો કુમારો ગાડીની કાચની ખારીઓ ખંધ હોવાથી આવણને હરાંન કરે છે.

તા ૩૦ મી રાષ્ટ્રેમબર ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં ૧૨) વાગે ઓડેશા આવી પહોંચી હાટલ ડી કુરૂપમાં ઉતારા લીધા, અને સાંજ સુધીમાં એ શહેરમાં ફરી આવ્યા હતા. એ શહેર મોટું અને તેની વસતી આસરે બે લાખ માણસની છે. એનાં રસતા આખા રશીઅન મુલકમાં સરસ છે. તે નાધળી લાદીનાં બાંધેલા છે, તેથી ખીજાં શહેરોની માફક ગાડીમાં આંચકા આવતા નથી. એ શહેર કાળા મસુદને કોઠે આવેલું હોવાથી એનો વેપાર ધણે મોટો છે, તેમાં અંગ્રેજો સાથે ધણે વેપાર હોવાથી અહીંયાં તેઓની વસતી પણ સારી છે. એ બંદર ઉપર દરશાલ ૧૫૦૦) વાહાણોની આવજવ છે, તેમાં પાંચમો ભાગ અંગ્રેજ વહાણોનો છે. વેપારમાં હમારા જોવા પ્રમાણે લોખંડ તથા અનાજનો મોટો ભાગ છે. અહીંયાંથી ધજ દરશાલ સારા સતર કોડ રૂપિયાનો ખીજ દેશમાં જાય છે, તથા ઉત્તરનાં વેપાર પણ સાડા ત્રણ કોડનો છે. એનાં દરીયે કીનારેનાં તથા ગામનાં અંદરનાં રસતાઓ પર બાજુએ માડો રાપેલાં છે, તેથી

મહુ" સોમિછે. હમો કોનસ્થાનડીનોપલ જવાનાં છધયે, તેથી આ ગામમાં રહેવાની ફરજ પડીછે, કેમકે અહીંથી દોહાડ દીવસે સ્ત્રીમરમાં જઈ પોહુંઆપછે. હમો આવતી કાલે રશીઆનું" છેલું ગામ છોડીશું, તેથી થોડીક આખત રશીઆ સાઈ" લખ્યે છીયે. રશીઆ વીશ ને હમોએ મેહુલાં સાંભજ્યું" હતું કે અહીં ધણો જીલમછે, તથા ખાહારનાં લોકોની પાછલ જાનુમો રાખી તેમને મતાવેછે તેવું કસું નોડું નહીં. અહીંનાં લોકો યુરોપનાં ખીજાં દેશનાં લોકો જેવાં ધણાં મંકારપુર્વક અને મીલનસારછે. પ્રદેશનાં અખખારો આવવા ફતા નથી એમ કહેછ પણ ટાઇમ્સ તથા ખીજાં અંગ્રેજી તથા યુરોપનાં અખખારો હમો જ્યાં ગયા ત્યાં જોયાં હતાં. અહીંયાંનું" મોક રાજનીતીથી સુખી માલમ પડેછે, તેઓપર કશી રીતનો જીલમ નથી ; ફક્ત "નાહીલીથટ" લોકો શહેનશાહને તથા તેનાં ખાંનદાંનને છુપી રીતે મારી નાંખેછે, તેમની તપાસ સાઈ" વધતી જોશતેજોઈ રાખેછે, તે શવાખ બધી રીતની છુટ યુરોપનાં ખીજાં દેશોની ખરોખર અહીંછે. રશીઆને હસ્તક જમીન (સને ૧૮૭૫ નાં શાહમાં મરેસની ગાઇડ મુજબ) ૮૨૮૮૩૦૨ ચોરસ મૈલ તથા તેની વસતી ૮) કરોડ ઉપરનીછે. એનું" લસ્કર સમાધાનીની વખતે સાત લાખ અને લડાઇની વખતે તેર લાખ માણસનું" થાયછે. અહીં રૈયતમાંનો દરેક મરદ ૨૦) વરસની જમરનો થાયછે કે ત્રણ વરસ લસ્કરમાં ચાકરી રહેવું પડેછે, તેથી બધું" લોક લડાયક હોય તેવી કેળવણી લેછે. એનાં દરીયાઇ કાફલામાં ૨૯) લાખ"ડની મનવારો અને ૧૮૨) સ્ત્રીમરોછે, જેમાં બધી મલી ૧૧૦૨) તોપોછે. એનાં રાજની આવક સને ૧૮૭૫ નો મહેસુલ તારવણી મુજબ ૭૭) ક્રોડ રૂપીયા અને ખરચ ૭૬) ક્રોડ રૂપીયાછે, તેમાંથી ૫) મો

ભાગ તેનાં કરજનાં બાજ લાખલ જાયછે. શહેનશાહના પોતાનાં ખરચનો એક કરોડ રૂપીયા અને દરબોપર પણ એટલોજ ખરચ રાખેલોછે. ધઉ તથા ખીજો અનાજ, સણ, ચરખી અને ખીજી ચીજોનો વેપાર બહોલોછે, તેમાં નીકાસ દર શાલ એક અબજ રૂપીયાનો અને આવકનો વેપાર ચરખા અબજ રૂપીયાનોછે. એની જમીનનો જોકે ધણો ખોહોલો વીસ્તારછે પણ તે ઉપર વસતી ધણીજ થોડીછે. હમો એ દેશમાં ફરયા ત્યાં મોટો ભાગ વેરાન અને વસતી વગરનો પડેલો જોયો. ઓડેસામાં ગાંડીમાં થોડા જોડેછે, તેમાં એક થોડા ખારા પ્રમાણે પુલની અંદર રહેછે પણ ખીજા થોડાને નાધણું ચોકડું કરીને છુટા જોડેછે, ને પેલા થોડાની ખાજીપર ચાલેછે. ગાંડીમાં લાકડાં બઈ જવાને મોટું મુખબની માફક એકદમ ભરે કે ગાડું ઉઠાઈ જાય તેમ કરતા નથી; પણ જે પૈડાંની વચમાં એક લાકડું રાખીને તેવાંજ ખીજાં જે પૈડાંનું લાકડું પાછલથી મુકેછે, અને નેટલું લાકડું તે મોટું હોયછે તેટલું દુર રાખી તેની સાથે બાંધો બઈ તે જાણે લાકડાંની ગાડીને ચાર પૈડાં હોય તેમ કરેછે, તેથી ગાડું ઉઠાઈ જવાની ધાસતી રહેતી નથી. ઓડેસામાં ગાંડીમાં બલ જોડેછે તે શીવાય યુરોપનાં ધણાંખરાં ખીજાં બધાં શહેરોમાં થોડા જોડેછે. રશીઆન લોક કદાવર અને તંદરોસ્ત, તથા યુરોપનાં ખીજાં લોક કરતાં જોરાવર લાગેછે. એ દેશમાં રસતાઓ ખીજાં દેશોનાં કરતાં ધણાં ખોહોળા રાખેછે, પણ ઓડેસા શીવાય ખીજાં બધાં શહેરોનાં રસતા ખરાબ અને નજીસ હાલતમાં દીસતા હતા.

તા ૧ લી અક્ટોબર ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં ૮) વીગે ફ્રેચ સ્ત્રીમર "ગેમ્બોઝ" મીસાઝરી મારેટીમ વાલીમાં બેસીને ઓડેસા છોડ્યું અને કાળા મચુક-

માં પેઠા હતા. આખો દીવસ ફરીયો મળેનો થ'ય હતો.

તા ૦ ૨ જી અક્ટોબર ૧૮૮૧—
આને સવારનાં (૧૨) વાગે બોસફોરસની ખાડીમાંથી પસાર થયા. એનાં મુખમાં ધણાંક વાહાણોને સ્ટીમરો પાગર (એક સ્ટીમર બે વાહાણોને) બાંધીને ત્યાંથી કાળા સમુદ્રમાં મુકવા જતી, તથા વાહાણો પણ તરતનાં પસાર થયલાં ધણાં દીસતાં હતાં. હમો એ મુખ જે ધણું સાંકડું છે તેમાં પેઠા કે હમારી સ્ટીમર ઉભી રાખીને તેનાં ડાકટરે કીનારે જઈને તરકીના આધિદારની ખાતરી કરી આપી કે રોગ કાંઈ નથી, ત્યાર પછી સ્ટીમર હંકારી હતી. મુખમાં બેહુ બાજુપર છુટા છુટા કીલા બાંધેલા છે, અને તે ઉપરની તોપોવતે કુશ-મનોનાં કોઈ પણ વાહાણોને કોનશટનટીનોપલમાં જતાં ધયા ત્યાંથી બાહાર નીકળતાં અટકાવાય એવું છે. એ કીલા મુકયા પછી આસપાસ બેહુ કીનારે ગામની વસતી મલવા લાગી, અને ત્યાંથી તે કીનારે ઉતરયા ત્યાં સુધી એક કલાક લાગે, તે બધા ભાગ આસપાસ મોટા મોટા મેહુલો તથા ઘેરો તથા તેમ્બાની પાછલ ડુંગરોનાં દેખાવથી એવુંતો સરસ લાગતું હતું કે તેવી રંગબુમી (રાહીન નદીપરની થોડી ધણી મલતી આવે છે તે શીવાય) ખીજી કોઈ હમોએ દીકી નથી. એ બોસફોરસની ખાડી દોડતા સાંપનાં જેવી વાંકીટીકી છે, અને તેની બે બાજુનાં કીનારાપર જમણા હાથપર (અંદર જતાં) યુરોપખંડ અને ડાવા હાથપર એશીઆખંડ આવેલા છે. હમો ખાડીને સાપરોકી કહી તેનું કારણ કે એક બાજુપર જમીન પાણીમાં નીકલી આવેલી હોય તો તેની સાંમે કીનારાની બાજુપર ખાડીનો ખાંચો હોય છે. એ ખાંચા વાલી જગ્યા મુશ્કે કે તેનાં પાસે બાહાર નીકળેલી જમીન (Promontory) આવે છે, અને તેની સામે આચો પડી ફરી ખાડી

હોય છે. એ મુજબ વાસકરતી જમીનનું કાણુ અને ખાડી છેક કોનશટનટીનોપલ પુગ્યે ત્યાંસુધી બેહુ બાજુઓપર મસે છે, અને તેપર ગામડાંઓ આવેલાં હોવાથી ધણું સરસ લાગે છે.

એ પ્રમાણે જોતા જોતા ગોલ્ડન હાર્ન કરીને કોનશટનટીનોપલનું બારું છે ત્યાં બે વાગે આબ્યા, જ્યાં હમારી સ્ટીમર લંગર કીધું. એ શહેર અરધા આંદ રેકું બંધાય-લું છે, તેથી દેખાવ ભવકાદાર લાગતો હતો. એ બારાંમાં ધણુક અંગ્રેજી તથા ખીજી તોપીનાં વહાણો તથા સ્ટીમરો પડેલી હતી, અને બોટાની દોડા દોડ હતી, જેમાં તરકીશ મરદો તથા ઓરતો ખેડેલી એક કીનારેથી ખીજે કીનારે જાય, એ સ્થળું ધણું ધામધુમ જેવું અને સારું લાગતું હતું. એક મીજ હમોએ અરાખ જોઇ તે એકે ગામનો કચરો બોટામાં ભરીને કીનારાથી ૨૦૦) વારેને છેટે જઈને બારાંમાં જ નાંખે છે જેથી અલખતાં ધણી ધણું જ અરાખ થવું જોઇયે. હમો કીનારે બોટામાં બેસીને ઉતરયા કે સ્થળું ફરવાઇ ગયું. જે દુરથી ભપકો લાગતો હતો તેને બદલે ઉતરવાની જગ્યા ધણી કઠંગી અને આસપાસનાં ઘેરો, ધણું નાધળાં તથા બધે કચરો પડેલો દીસતો હતો. ત્યાં ગાડીઓ તો આવી શકે જ નહીં તેવું હતું. હમો એક ધણી જ નાધલી અને ગલીમ ગલી પસાર કરીને ખીજા મોટા રસ્તે ઉપર નીકળ્યા, જ્યાંથી ગાડીમાં બેસીને રાયલ હોટલ જે “પીરા” કરીને યુરોપીયન લોકોનો વાસો છે ત્યાં આવેલું છે, તેમાં ઉતારો લીધો હતો. જે રસ્તો હમોએ પગાર કીધો તે મોસ્કોના રસ્તા કરતાં અરાખ તથા ખાડા ખખેચી આવેલા હોવાથી ગાડીઓમાં આવકાનો તો કાંઈ થાગ જ નહી.

હમો સાંજનાં અતરનાં પોકાર મારતા દરવેશો (Howling Dervishes)

અંદગી કરે છે તે જોવા ગયા. તે જગ્યામા જવા મારે ગાડોઆ જાય તેવા રસ્તા નહી હોવાથી પગે ચાલીને જવું પડ્યું હતું. એ રસ્તા ધણીજ ખરાબ અને પગે ચાલવાની પણ અડચણ પડી હતી; કારણ કે પથરા ધણું ખાહાર નીકળી આવેલા ઉપરાંત રસ્તાનાં ઢોળાવા ધણું મોટા તથા ગલીઆ ધણીજ સાંકડી હતી, અને રસ્તામાં જ્યાં ચાલીએ ત્યાં કુતરાં પગે પગ અથડતાં હતાં. હમે એક ગલી જ્યાં એ દરવેશાની જગ્યાએ ત્યાં ગયા, અને ઘેરની અંદરની એક ગેલેરી ઉપર જઈને જોઈએ છીએ તો ધણું જણાં દેવાણેને અડીગીને ઉભેલાએ, અને થોડા જણાં જમીન ઉપર બેસીને ગાયન જેવું બોલે છે, તેમાં માર પ્રમાણે પોતાનું આંગ હીલવીને પગ અડાડે છે, અને વારા ફરતી તેઓમાંથી હું! હું! કરીને પોકાર નીકળતો હતો. એ લોકો એક જાતનાં દરવેશાએ, જેઓ આમે મારક જુઓ પાડીને અંદગી કરે છે. એ મુજબ કેટલાએક વાર ક્રીધા પછી બધાએ ગોળ ફરે છે, અને પાછા પોકારે મારીને ગાયન શેકાં ભણવાને વખત (Time) આવે છે. તેમાં કોઈ કોઈતો ઉચ્ચેકોઈ જાઈ પૂનવા તથા ચુકણ મંડીયે પડીને કુદતા કુદતા આગલ વધી જાય છે. તેઓને બે માણસો પકડીને થંડા પાડે છે. પછી એક દરવેશ વચમાં આવી ગાયન ખરાબ નાંચે હોતો; તેની પછી ખીજ દરવેશ એક ખીજની આંધ ઉપર હાથ મુકી આમનસામન બે ભાગ થઈ નાંચતા નાંચતા આવીને એક એક સાથે ધણું જોરથી અડડતા હતા, અને કોઈકોઈને સજડ વાગતું પણ હતું તથા તેઓમાંનાં એકું બે જણ શીકર ચઢી બેમુધ થઈ ગયા હતા. હું! હું! કરીને જે એ લોકો અવાજ કાઢાડે છે તે મુસલમાનનાં ધરમ મુજબ પરવરદેગારનાં (૯૯) નામે છે, તેમાં “હું” કરીને છેલું નામ

આવે છે, જેને એ લોકો ધણું તપશ્ચર્યાતા ગણીને પોકારે છે. તેથીજ તે લોકોને Howling Dervishes નું નામ પુરે-પર્યંતે આવેલું છે. એ લોકો પૂને છે તેમાં જેમ ખીજ મુસલમાનો “લાઇલા-ઇલ-અલા” કરીને બોલે છે તેમ એ દરવેશ બોલતી વખતે પોહલા ત્રણ બોલોમાંનો પે-હેલા, બોલ બોલતાં ડોકું આગલ નમાવી ખીજે બોલે સીધું ડોકું કરી ત્રીજે બોલે પાછલી તરફ ડોકું નાંચે છે, અને તેજ મુજબ પાછા ખાજીનાં ત્રણ બોલો બોલતી વખતે કરે છે. હવે શરૂઆતમાં આસતે આસતે ઉપર મુજબ એલા આવે છે, પણ જેમ સુર ચઢે છે તેમ વધતો જોશમાં આવી છેક છેલે અત્તીધણું જોરથી જણે પૂણતા હાથ તેવી હાલતમાં આવી જાય છે. એ પ્રમાણે તેઓની ભક્તી ચાલતી હતી, તેજામાં તેઓનો વડા ચુક જે જુદો છે તે અંદર આવીને એક બાજુપર ઉભા કે તેની આગલ મરદો તથા, છોકરાંઓ આવીને બોંયપર ચતાં ધયા ઉધાં સુવે છે, જપર ચુક ઉભા રહીને તેઓનાં દીલપર પોતાનો પગ ફરવે છે, અને તરત પાછો ઉતરી પડીને ઉપર કુક મારે છે, જેથી કરીને આજરી-ઓનું દરદ સારું થાય છે એમ એ દરવેશનાં પંથનાં લોકો માને છે. કોઈકોઈ તો પોતાંકાં નાંધણાં એક વરસની અંદરનાં બાળકોને તેમ લાવીને તેમાં સુવાડતાં હતાં, તે ઉપર પણ એ ધરમચુક ઉભા રહેતો એવું ડોળ ધાલે છે; પણ હમારા ધારવા મુજબ જે ધણીઓ એવાં બાળકોને ધરીને હેડે સુવાડે છે તેઓ પોતાનાં હાથ ઉપર પેલા ચુકનો ભાર ખમી છે; નહીં તો આટલાં નાંધણાં બચાંઓ મરી જવા વીનાં રહે નહીં. કેટલાંક મોટાં છોકરાંઓ તો સુવાને ધણું તોફાન કરતાં હતાં; પણ તેને પકડી ધરીને સુવાડે છે. ધણું છોકરાં હાય છે તો તેઓને ગલીઓ ખીજાઓ હાય તેમ હારખંધ સુવાડે છે, અને તેઓનાં દર-

કનાં દીઠપર ૧૪ મુજીને ચાલી જાય છે. જેઓ ધણાંજ આજની હોવાને લીધે ત્યાં આવી શકતાં નથી, તેઓનાં પંદરવાનાં કપડાં બાવી તે ઉપર આશીરવાદ ભણાવી કુંક મરાવીને પાછાં લઇ જઇને તેમને પંદરવા છે. એ દરવેશો મોટે કહે છે કે આગલ પચીસ વરસની વાત ઉપર તેઓ ત્યાં મુકેલી છરીઓ છે તે લઇને નાંચતા હતા, અને વખતે જનુનમાં આવીને પોતીકાં ઘેટમાં બાકી દેવાથી મરણ પછી નીપજવું હતું, પણ હમણાં સરકાર તેઓને તેમ કરવા દેતી નથી. એવી નવાઈ રીતનું તેઓનું ભણવાનું છે, જે સાંભળવાને ખીજ મુસલમાનો ધણાં આવે છે, જેઓ બેઠા બેઠા પોતે પણ સાથે બૂલે છે.

એ જોઇને પાછા ફરતાં રસતામાં કોનસ્ટંટીનપોલીનાં શોક ચર્ચ જેને ઈમરોડોસ ધ્યાને અસલી ચર્ચ કહે છે તે જોવા ગયા હતા. એ દેવલ રૂશીઆનાં દેવલોને મલગું આવે છે, પણ હીંચાં કસી રીતે રૂશીઆનાં દેવલોની માફક રૂપાં કામ તથા બેગન છે નહીં. એ દેવલમાં બિરાંઓને સાઈ ઉપરથી જુદી ગેલેરી કાંધેલી છે જેઓ મરદો સાથે ભિળાઈને ભણતાં નથી. એ દેવલને સાઈ કહે છે કે કોનસ્ટંટીનોપલમાં આસરે ૧૩) વરસની વાત ઉપર ધણી મોટી આગ લાગી હતી, તે વખતે આસરે ૬૫ હજાર એ જતાનાં ધરો બલી ગયાં તથા ચારથી પાંચ હજાર માણસો તેમાં બલી મુઆં હતાં. તે વખતે એ દેવલ તથા તેની પાસેનાં ખીજાં બે ધેરા શીવાય એ સંખળો આખા મોહોલો બલી ગયો હતો. એ આગ લાકડાંનાં ધરો અને તે પણ વળી ખીજોખીજ હોવાથી, તથા તેમાં વળી કુકાનોમાં ઘેટીઓલમ તેલ વેચવાનું રાખવાથી એટલી તો જલદીથી ફેલાઈ ગઈ કે મોહોલાઓમાંથી એક બાહાર નીકળી નહી શકાયાથી ધણાં જણાં બલી મુઆં, અને આસરે પાંચ

હજાર માણસ આ દેવલમાં બરાબાથી તેઓ બચી ગયાં હતાં. એવી મોટી આગ વારા ફરતી ધણી લાગે છે, અને જ્યાં પણ ફરીએ છીએ ત્યાં બલી ગયલાં ધેરાની હાર દીસે છે. એ જતો આગમાં બલી જવાથી તેમાં જે નવાં ધેરા બંધાય છે, તે ધણાં ખરાં ચુનાં ઇટ તથા ચારી બાંધણીનાં છે, તથા રસતા પણ જગ્યા મુકાવીને પોહોળા કરતા જાય છે, જેથી કરીને જ્યારે તે સંખળો બંધાઈને તૈયાર થશે ત્યારે ધણો સરસ લાગશે.

એ જોઇને પછી જેમ જનુનમાં હાઇડ પાર્કમાં લોકો ફરવા નીકળે છે તેમ અહીંયાને પાર્ક છે તેમાં ફરવા ગયા, જ્યાં ધણું લોક પગે ચાલવું હતું. એક ખી જલુ ગાડીમાં કે ઘોડા ઉપર નજરે પડ્યો ન હતો. તેની સાંમે એક સરકારી આગ છે તે જોવા ગયા, જ્યાં થોડાંક માડ શીવાય ખીજુ જોવા લાયક કંઈ નથી. ત્યાં એક “કાફે” ઉઘાડેલો છે, જ્યાં લોકો બેસીને હવા ધોભતા તથા મહજ માં સમારવાને ખાવાનું લેતા હતા. ત્યાંથી નીકળીને હવે જે હોટલમાં ઉતર્યા છીએ તેની પાસે એક ખાનગી આગ છે ત્યાં ગયા હતા. જ્યાં શ્રી લઇને જવા દે છે, અને જ્યાં ઉપલો પાર્ક ફર હોવાને લીધે જેવાથી ફરવાને જવાવું નથી તેઓ ફરે છે તથા વાળું પણ વાગે છે.

તા ૦ ૩ જી અક્ટોબર ૧૮૮૧—
આજે શીરાલીઓ Seraglio કરીને અસલનાં પાદશાહનાં રહેવાનાં મહેલોવાલી જગ્યા જોવા ગયા હતા. એ મહેલોમાં પંદર સદી સુધી પાદશાહો રહેતા આવ્યા હતા, પણ સુલતાન મહમદી એને છોડી દીધા હતા. ત્યારપછી સને ૧૮૬૩માં એ મહેલોને મોટા ભાગ આગમાં બલી ગયો છે; પણ તેને લગવું જુની મીજોનું સંગ્રહસ્થાન Antiquities Museum રહેલું છે તે જોવા ગયા. એ જગ્યાપર અસલ

જનસંઘી કરીને સુલતાનની ખાસ રખે-
વાલીવાળાં લશ્કરનાં સીપાહીઓ રહેતા
હતા. અહીં અસલનાં પુતળાં ધણાંખરાં
ગ્રીસ અને એશીઆનાં ભાગમાંથી લાવીને
મુકેલાં છે, તેમાં ખેખીલાનથી લાવેલી
ખીજા રાકી હરફાની તથા તમચી-
રાની તખતીઓ પણ થોડી મુકેલી છે.
એ સીરાલીઓનાં મેહુલની જગ્યા ત્રણ
મેલ ધેરાવામાં છે, પણ તેમાં હાલ ધણીજ
થોડી ધમારતો રહેલી છે અને બાકી સઘળું
વરાન પડેલું છે. એને લગતો મીડલ ગેટ
કરીને દરવાજો છે, જે ઉપર આગલ ક્રીસ-
ખીઅન લોકોને ગરદન મારીને તેઓનાં
ડોકાં મુકતા હતા એમ કહે છે. એ વચલા
દરવાજાની બાજુપર એ મેહુલોને લગતું
ખખરચીખાનું આવેલું છે, જેનાં જુદા
જુદા ભાગો કરીને દરેકને મથાળે યુખતો
કુમાશીઓને ખસે કીધેલાં છે, જેમાં
આંધળાં પાડી કુમાડો જવાનો રસતો
કીધો છે. એ ખખરચીખાનાંઓમાં પેહેલું
સુલતાનને પોતાને સારું, ખીજું તેની
વડી રાણી સારું, ત્રીજું ખીજી રાણીઓ
સારું, ચોથું “કાપુ આગાશી” ધ્યાને દર-
વાજાનાં રખેવાળ સારું, પાંચમું પ્રધાનો
સારું, છઠું સુલતાનનાં પોતાનાં હજુરી-
ઓ (Paḡḡas) સારું, સાતમું જના-
નખાનાંનાં સરદારો સારું, આઠમું ઝિારત
ગોલામડી તથા માકરડીઓ સારું, અને
નવમું ખીજીઓ જે દરબારમાં આવે
તેઓ સારું બનાવેલાં હતા. એ ખખરચી-
ખાનાંઓમાં અસલ સુલતાનો રહેતા હતા
ત્યારે દરશાલ ૪૦૦૦૦) ગાય તથા ખેલનું
ગોસ ખપવું હતું, અને તે જિપરાંત દર
રોજ ૩૦૦). બકરાં, ૧૦) ગાયનાં-વાછડા,
૨૦૦) મરઘી, ૧૦૦) જોડી કબુતર, ૫૦)
હંસ ઇત્યાદી ખપવું તે જુદું હતું.
એટલો મોટો ખરચ તરફીનાં સુલતાનને
ફક્ત ખાધા પાછલ થતો હતો તથા હજુર
ખી થાય છે. કોન્સ્ટાંટીનોપલ ચાર ભાગમાં

વહેચાયેલું છે. તેમાંનો એક ભાગ જેને
ધમટખાલ કહે છે ત્યાં એ મેહલ
આવેલો છે. હમો ઉતરેઆ છે તે ભાગને
પ્રિરા કરી કહે છે. ત્યાં ધણાંખરાં ગ્રીક
ક્રીસ્ચીઅનો રહે છે, તેની સાંમે દરીયો
વતાવીને પુલ ઉપરથી ધમટખાલ જવાય છે,
તીજ ભાગનું નામ સ્કુતરી (Scutari) જે
ખાસકરમને પેલે પાર એશીઆખંડમાં
આવેલું છે, અને તેનો ચોથો ભાગ સ્કુટ-
રીને થોડે છેટથી કાલશીડોનાં કરીને
આવેલો છે. હમોએ આને જે સઘળો
જગ્યાઓ જોઇ તે ધમટખાલવાલા ભાગમાં
આવેલી છે. એ ભાગમાં સઘળો મુસલમાન
રહે છે, જેમાં ક્રીસ્ચીઅનોને રહેવા દેતા
નથી.

એ જોઇને પછી અતરની વખણા-
યલી સેંટ સોફાયાની મસજીદ જોવા ગયા
હતા. જે અતરે સોધી મોટી ગણાય છે. અસલ
એ જગ્યા ગ્રીક એમપાયરની વખતે દેવલ
દાખલ વપરાતી હતી, તેને મુસલમાન લોકોએ
કોન્સ્ટાંટીનોપલ લીધું ત્યારે મસજીદ
બનાવી છે. એ પેહેલવેહેલી સને ૩૨૫)
નાં શાલમાં, જે વખતે કોન્સ્ટાંટીનોપલ
શહેરનો પાયો શહેનશાહ કોન્સ્ટાંટાઇને
નખાવ્યો, તે વખતે એનો પણ પાયો
નાંખ્યો હતો; પણ માછલથી તે બે વખત
બકી ગઇ હતી, અને હમણાંની ધમારત
સને ૫૩૮) નાં શાલમાં એમપરર જસ્ટી-
નીયને બંધાવીને તૈયાર કીધી હતી. એની
દેવાલો ઇંટ તથા ચુનાની છે, પણ તેની
ઉપર ધણી જાતનો રંગીન સંગેમરમર
જડી લીધેલો છે. એનાં થાંમળાઓ પણ
ધણી જાતના સંગેમરમર તથા કીમતી
પથરાઓનાં છે, તેમાં ફીજયાથી ગોલાખી
પટ્ટાનો સફેદ મરમર, લેકોનીઆથી લીલો,
લીખીઆથી આસ્માની, કાળા શેલડીક
મારબદમાં સફેદ નથો અને ખાશકરમનાં
સફેદમાં કાળો નસો, ડેસલી, મેલિશીઆ તથા
પરોકોનેશીઆથી ખીજા મરમર, ઇજીપ્તથી

તારા રોકા ગાનીટ અને પોરશીરીનાં પથરો
 એમ તુદે જુદે ડોકાણના મંગાવીને વાપ-
 રવાથી એ દેવલની તારીફ તે વખતે
 સધળે ઠેકાણે થઈ હતી. કેટલાંક જુનાં
 શ્રીમતાં દેવલોમાંથી થાંભળા જે ધણાં
 મરસ હતા, તે લાવીને અહીંયા વાપરેલાં છે.
 એનો ગુંબજ ધણો મોટો અને તે
 ૧૦૭) શીટ પરીધમાં તથા ઉપરથી ૪૬) શીટ
 અને જમીનથી ૧૮૦) શીટ જાણમાં છે.
 તે ચાર આરકાં ૧૦૦) શીટ પોણાં અને
 ૧૨૦) શીટ જાંઆં ઉપર બાંધેલાં છે, અને
 એ આરકાં ૮) મોટા પોરશીરી ભતના
 કીમતી પથરાનાં થાંભળાઓ ઉપર ઉભાં
 કીધેલાં છે. એ થાંભળાઓ રમનાં મુજબનાં
 દેહરાંઓમાંથી લાવ્યા હતા એમ કહે છે
 ખીજી બાજુપર ખીજી ચાર થાંભળાઓ
 લીલા ઉભા કરીને ઉપર ઓરત લોકોને
 મારે ગેલેરી કીધેલી છે, જે એફસીઝની
 ડાએનાનાં દેહરાંમાંથી લાવેલાં છે. એ ઉપ-
 રાંત ખીજી ૨૪) થાંભળાપર ફરતી ગેલેરી
 ઉભી કીધી છે. એ ગેલેરી ધણી માટી અને
 પોણીજી છે. એ હમારતમાં સધળા મલીને
 ૧૦૭) થાંભળા કહે છે તેમાં ઉપરની ગેલે-
 રીમાં ૬૭) આવેલાં છે. એની અંદરનાં
 ભાગમાં ભતભતનાં પથરોનો તથા કાચનો
 મોઝકક વર્ક ધ્યાને રંગબેરંગીન ડોમ ઉપર
 તથા સીનીગોપર કીધેલો છે. તેમાં સોનેરી
 ધોળનું જે કાચ આવેલું છે તે ધોળ જતો
 નહી રહે તે મારે કાચનાં કટકાઓની
 વચમાં સોનાનો વરખ મુકીને કાચ મો-
 ઝકકમાં જડેલાં છે, જે રીપર વગર ધણો
 ખરો ખરી પડ્યો છે, અને જેના ટુકડાઓ
 અહીનાં મુસલમાન રખેવાળો જોવા
 જનારાંઓને વેચે છે. એ મસજીદ હમણાં
 ધણી ખરાબ હાલતમાં રાખેલી છે, અને
 તેનું ભાગ તુટ ચુના કામથી રીપર કર-
 વાથી મોઝકક વચમાં ધાબાં પડી જઈને
 સધળો તેનો દેખાવ બગાડી નાંખ્યો છે.
 એનાં ચાર મીનાસ મુસલમાન મુલતાનોએ

પાછલથી બાંધેલાં છે, તેપણ ધણાં મારા
 અને જોય આવે છે, અને જો આવલની
 માફક રીપરમાં રાખી હને તો એનાં જેવી
 ખીજી મસજીદ કે છે હને નહીં એવું કહેવાતે.
 અહીંનાં ક્રીસ્ચીયન લોકો કેવા વેહમી છે
 તેનાં દાખલા દાખલ એ દેવલમાં એક
 થાંભળો છે, જેને શ્રાંતજ ધાતુનું પતર થોડી
 ગમથી જડી લીધેલું છે, તેમાં એક આંગણું
 જાય એટલો ખાંચો પથરમાં પાડેલો છે.
 તેને વાસતે કહે છે કે અમલ જ્યારે એ
 મસજીદને દેવલ દાખલ વાપડતા હતા
 ત્યારે એમાંથી ખુદરતી પાણી વેહનું હતું
 જે લઈને કાન ઉપર તેની નીશાની કરે
 તો આજની માણસો મારાં થતાં હતાં, પણ
 મુસલમાનોએ એને મસજીદ બનાવી ત્યારથી
 તે પાણી સુકાઈ ગયું છે. એક ઓરડો હમણાં
 બંધ પડી રહેલો છે, જેનું બારણું જોયા
 મલે ખીણી લીધેલું છે. તેને વાસતે કહે છે
 કે જ્યારે મુસલમાનો ખ્રીશ્ટીઓને હરાંન
 કરીને મારી નાંખતા ત્યારે હીંયા
 હજારો ક્રીસ્ચીયનો ભરાઈ રહ્યા હતા,
 જેઓમાંથી એક પરજગાર શખસને ખી-
 જાઓ સાથે મારવા આવ્યા, ત્યારે તેને
 બાદ પાસે કુતા માંગી બંધાવ કરવા કહ્યો.
 તે વખતે એ ઓરડાનું બારણું જંધડી
 ગયું, તેમાં તેને ભરાઈ જવાનો એસારો
 થયો, અને જેવો અંદર ગયો કે તેનું બારણું
 બંધ થઈ જઈ તેને બદલે દેવાલ થઈ
 ગઈ છે, અને મુસલમાનો એ દેવાલને ભાંજી
 ને અંદરનાં ઓરડામાં જોવા મારે છે કે
 શું છે તો ધરતીકંપ થઈ આવે છે અને
 તેઓનાં હાથ પગને લકવો થાય છે. એવું
 એવું અહીંયાનાં ક્રીશ્ટીઓ ધણું માને છે,
 જેથી સુધરેલા લોકોને આવ્યા વેહમી જોઈને
 આપણને અચરતી ઉપજે છે. અહીંયાં મુ-
 સલમાનો ભણવાની જગ્યા આગલ ધણી
 માટી થાંભલા જેવી મીણબત્તીઓ વાપડે છે,
 જે એ લોકનાં રમખાનનાં દીવસોપર ૪૦) દીવસ
 અને રાત બળતી રહે છે. એ મુજબ મીણબ-

તીએ મશજીદમાં બળતી આગેહમાએ પેહેલ વેહેલીજ નોઈ હતી. જોયા મેલે એ લોકોએ ખ્રીસ્તીએને જોઇને એ ચાલ દાખલ કીધી હશે. એ મશજીદમાં મહમદ પેગમબરનો પોતાનો ભણવાનો ગલીચો ઠાંગી રાખેલોછે. અમલ એ હમારત દેવલ દાખલ બાંધી હતી, તેનો કાસની નીશાનોએ ધણે કેકાણેથી ધસી કાઢાડીછે, તોપણ થોડી થોડી જગ્યાએ રહી ગયલીછે, તથા એનાં બાંધનાર શાહનશાહનો મા સેંટ હેલીનાને એક બારણાને મથાળે દોરેલીછે તેની તકતી ત્યાં હજી રહેલીછે, અને તેની ઉપર તેણીનાં તથા શાહનશાહ કોન્સ્ટનટાઇનનાં આંદો કોતરેલાંછે.

એ જોઇને એની પાસે ગાર પાંચ સુલતાનોની ધોરે તેઓનાં કુટુંબ સુધાં છુટે છુટે સંગેમરમરની બાંધેલીછે તે જોવા ગયા, તેમાં અંદરથી તેઓને દોરેલાછે ત્યાં એક માટી એજ પથરની લાદી મુકીને તે ઉપર લાકડાંની ધોરે બાંધી લીધીછે, જેની ઉપર રેશમી ધયા કસખી ભરતનું કપડું તેઓનાં નામ નીશાન ભરતમાં ભરીને ઉપર ઓરવેલુંછે, તથા માથાં આગલ નાહાના ધાંબળા ઉપર તેઓની પાઘડી ધયા તોપી ઓરવી રાખેછે, તથા ધોરેની આસપાસ માટી ચાર સમેઘનીઓમાં માટી મીણબત્તીઓ મુકી રાખેછે, જે એઓનાં મરણનાં તથા ખીજ તેહેવારે ઉપર સલગાવેછે. દરેક સુલતાનની ધોર આગલ કોરાન રાખવા સાઈ એક રૂપાનો બાકશ રાખેછે, અને ભણવા સાઈ મુલાંઓ બાકશ ત્યાં જડી રહેછે. ધોરે અંદરથી સાદીછે પણ તેની ઉપરનું બાંધકામ ધણું ખર્ચ તદન સંગેમરમરનું બાંધેલુંછે. દરેક સુલતાનની ધોરનું ધેર જુદુછે તેમાં તેઓનાં બચાં, ઓરતો, અને ભાઇઓને આસપાસ દોરેલાંછે.

એ જોઇને અતરેનાં વખણાયેલા તરકીશ બાક (હમામખાનાં) માં ગયા હતા. આએ

દેશ જો કે હમામા માટે વખણાયેલુંછે તો પણ હમામા ધારવા મુજબ હમાએ લંડન, પેરીસ અને ખીજાં માટાં શહેરોમાં જોવાં તેના જવાં એ સરસ અને મગવડવાલાં નથી. ત્યાંથી નીકલેલા હીયાની વખણાયેલી બજાર જોવા ગયા, એ જગ્યા તદન કુકાનોથી ભરાયલીછે, અને મુબઈનાં કાપડ બજારને મલતી આવેછે. દરેક માહોલામાં એકજ વણજનું બજારછે જેમકે એક માહોલો મેવેરીનો, ખીજો કાપડીઆનો, અને ત્રીજો છુટ સપાટોનો, એ પ્રમાણે છુટા છુટા માહોલાઓ કરી તેનાં રસતા ઉપર ચુનાનાં આરકાં રાકાં છપરાં કરી લીધેલાંછે. એવી બજારો અહીંયાં ધણીછે અને ત્યાં લગી રૂપીઆનો માલ વેચાયછે, તથા તે લેવા આવનારાઓની માટી ભીડ હમેશાં રહેછે, જેમાં ઓરતો મુખીઆછે. એ ઓરતો માહોડાં ઉપર નામનો પડો રાખેછે, તેઓની આંખ, નાક, તથા માહોડું પણ ધણું ખર્ચ જોલું રહેછે. એ બજારો જોઇને પછી સુલતાન અબ્રમતની મશજીદ જોવા ગયા. એ મશજીદનાં ૬ મીનારાછે, અને હીંયાંથી હાજીઓનો કાફલો દર શાલ મકે જાયછે તે આએ મશજીદ આગલ એકેડો ઘડને નીકલેછે, જેને સાઈ આખા ગામનાં લોક બંદગી કરીને ગામની બાહાર સુધી મુકવા જાયછે. એ કાફલાની સાથે અહીંયાંનો સુલતાન મકાની ધોર સાઈ ચાદર તથા ખીજી બીજી માકલાવેછે, અને આગલતો તેઓની સાથે લશ્કર પણ લુતારાઓથી બંધાવવા સાઈ માકલતો હતો. એ મશજીદમાં કોન્સ્ટાંટી નાંખેલથી તે છેક મકે જાય ત્યાં સુધીન રસતાનો ફરમો, પાહાડો તથા મકાની ધોરવાલાં ધેર સુધાંનો મુકેલોછે; પણ હમા તે જોવાપરથી ધારીએ છીએ કે તે બરાબર બતાવ્યો હોય એવો લગતો નથી. એમાં હારખંધ એક બાજુપર પાહાડો એક એકથી ચડતા બતાવી ત્યાંથી એક આડાં-

કટરો રસતો કરીને મક્કા આગલ લાવી મુકેલાછે, જ્યાં પોરવાલું મકાન તેનાં કદથી ઘણું મોટું બનાવી દીધેલું લાગેછે. એ મશહુદમાં અંદરથી કાંઈ ઘણું જોવા લાયક નથી, ફક્ત એનાં યુબજનનાં થાભ-જામ્માનું કદ ઘણું મોટુંછે. તે આસરે ૧૭) શીટ ડાયમેટર અથવા પરીઘમાં હશે.

એ જોઇને હીપોડોમ કરીને એક મોટા ચોકછે તે જોવા ગયા, જેને અહીંયાંનાં લોકો અંત મેદાન કરી કહેછે. એ કોન્સ્ટાનટીનોપલમાં સૌથી મોટા ચોક ગણાયછે. તેની આસપાસ નાધળાં નાધળાં ઘર આવેલાંછે. એ જગ્યા આગલ શ્રીક રાજ્યનાં શેહેનશાહ સંવિરસે બાંધી હતી, અને ત્યાં સુરત તથા ખીલ રમતો થતી હતી. તે જોવા સારું તેની આસપાસ મંગેરમરનાં પથરાની ખેડો કાઢેલી હોવાથી તે વખતે ઘણું સોભાઈતું લાગતું હતું, પણ પાછલથી ખીજાઓ સંધજો પથર કાઢાડી લઈ જવાથી હમણાં ખાલી મેદાન પડેલુંછે. એમાં આગલ એટલાંતો દેવતાઓનાં પુતળાં મુકેલાં કહેછે કે હમણાં તેટલી વસતી માણસોની એ ભાગમાં હશે નહીં; પણ તે સંધલું જતું રહેલુંછે, ત્યાં ફક્ત ઇજીપ્તથી લાવેલા ૫૦) શીટ જામગોળ સ્થંભ, જે ઘણું કરીને કલીયોપાત્રા નીડલ (Cleopatra Needle) ને મ્લતો આવેછે, પણ તેની ઉપરનું કોતરકામ તેનાં કરતાં સારી રીતે જલવાઈ રહેલુંછે. એ થંભ સને ૩૯૫)નાં શાલમાં ઠીઓડાશીઅસે લાવીને મુકયો હતો. એ ઉપરાંત એક તાંબાનો થાંભજો મુકેલાછે, જેને સાંપનો થંભ કરીને પણ કહેછે. તે ૧૬) શીટ જાંચો અને તેની બનાવત જાણે ત્રણ સાંપ એક એક સાથે વીટળાયલા હોય તેથી છે, પણ તે સાંપનાં ડોકાં અસહ્ય મથાળાં પરથી છુટાં રાખીને તે ઉપર એપોલો ઓફ ડેલફાઈ કરીને

આગમનાં દેહેરાંમાંથી પ્રીસ્ટેસ (આરત ધરમગુરુ)નું વાસણ કીમાને લગતું મુકવાની જગ્યા કાઢેલી હતી, પણ જ્યારે મુસલમાનોએ એ શહેર જીતી લીધું, ત્યારે પાદશાહ ખીજ મહમદે તે ડોકાં પોતાને હાથે કાપી નાંખ્યાં હતાં. એ થંભને વાસતે હીરાડોટસની તવારીખમાં કહેછે કે અસલનાં ગ્રીક લોકોએ સને ૪૭૯)ની આગમજ જ્યારે ખીટીઇની લડાઈ ધરાનીઓ પર જીતી પોતાનું છુટાપણું મેળવ્યું, ત્યારે તેની ચાદગારીમાં ધરાનીઓને ખજનો લુત્યો તેમાંથી સોનાનું એક મોટું વાસણ બનાવી એ થાંભજો જે ઉપલાં દેહેરાંનાં એલાટર આગલ હતો તે પર મુકવું હતું.

એ જોઇને પછી જનીસરીસ કરીને આગલનાં સુલતાનોની રીજમીટ હતી તેને લગતી બરાબો જોવા ગયા હતા. અહીંયાં હમણાં હુનર શાલા (School of Industry) કાઢાડેલીછે, અને ત્યાં ૩૦૦) છોકરાઓને જાત જાતનો હુનર શીખવેછે. એક ઇમારતનો ભાગ છુટો રાખીને ત્યાં અસલનાં તરકીશ પેહેરવાસોનો સંગ્રહ કાઢેલાછે, તે સારું લાકડાંનાં ઘણાં બદમુરત પુતળાં બનાવી તે પોશાકો તેઓને પેહેરાવેલાછે, જે ઘણું નવાઈ જેવાં લાગેછે. જનીસરીસને લગતા પોશાકો તેમાં ઘણાંછે, જેઓની પાઘડી અતીઘણી મોટાટી જાણે એક કપડાંનો ગાંસડો માથાં ઉપર મુકેલો હોય તેમ લાગેછે. એ જનીસરીસો એકસો વરસની બાત ઉપર એટલું તો જોર ધરાવતા હતા કે સુલતાનોને તન્ન ઉપર બેસાડે તથા તન્ન ઉપરથી ઉઠાડે, પણ તે સંધજાઓને મહમદ સુલતાને વારાફરતી પકડીને ફાંસી દઈ તે રીજમીટ કાઢાડી નાખી હતી.

એ જોઇને હોંપાં અસલ પાણી એકકું ધરાવાની માટી ઠાંકીઓ જમીનમાં બાં-

ધેલીએ તે જોવા ગયા હતા. એને અ-
હીયાંનાં લોકે ખીન બેરદરીક ધ્યાને એક
હજાર અને એક થાંભળા કરીને નામ
આપેલું છે. એ ધણુંજ મોટું ઠાંકું છે.
અને તેનું મથાણું થોભાવવા સારું તેમાં
મોટા મોટા થાંભળા આપેલા છે. એક
ઠાંકાંની હું ખીજી અને તેની હુકળ
તરીજી એમ બાંધેલું છે, અને થાંભળાઓ
પણ એક એકની ઉપર ત્રણ ચડમાં બાં-
ધેલા છે, જે આસરે એક હજાર હોવાથી
તેનું નામ ઉપર મુજબ આપેલું છે. હમણું
એ ઠાંકું ધણી ખીસમાર હાલતમાં છે, અને
તેમાં પાણી નહીં રહેવાથી રેસમનાં વણ-
કારે ત્યાં પોતાનું કામ કરે છે. એના
દેખાવ જાણે થાંભળાઓથી એકજ હાથ
એમ લાગે છે.

એ જોઇને અહીંયાંનો છેલો મુલતાન
અખદુલ અઝીઝ જેને તપ્ત ઉપરથી હ-
મણું રશીઆ સાથની છેલી લડાઇ વખ-
તે ઉઠાડી મુકી બંદીખાનાંમાં મારી નાં-
ખ્યો હતો, તેની ધોર જોવા ગયા હતા.
એ ઇમારત એની ધોર વાસતે બાંધેલી નથી
પણ એનાં બાપ ખીજ મહમદને સારું બાંધે-
લી હતી, તેમાં એને દોરેલા છે. એ શીવાય
ખીજ સઘળા મુલતાંનાની ધોરની ઇમા-
રતો છુટી છુટી બાંધેલી છે. એ ઇમારત
તદન સંગેમરમરની છે, અને મુલતાનની
ધોર ઉપર ધણી જમી વણતનું કસખી ભરેલું
કપડું મુકેલું છે, અને તે ઉપર એની
જાંઘીને હેવાલ ભરેલા છે. એની આસપાસ
ચાર બતીઓ મુકવાની રૂપાંની બનાવેલી
મોટી સમેઘની એની મા જે જાણુ જીવતી છે
તેણે મુકાવેલી છે. એનો બાપ જેને એની
પાસેજ દોરેલા છે તેની ધોરની આસપાસ
રૂપાંનાં કોરા ભરી લીધેલા છે, તથા તેની
ધોરનાં મથાળાં આગલ તેની પોતાની
ચહેરવાની તોપી તથા તે ઉપર હીરાનો
સરપેચ મુકી રાખેલા છે, જે ધણી-કી-
મતી છે. કોરાન વાંચવાની માત્રી તથા

મુકવાની ઘેરીઓ સઘણું તદન રૂપાંનું
બનાવી મુકેલું છે.

એ જોઇને બહી ગયેલો થંભ કરી
એક મોટા થંભએ તે જોવા ગયા હતા,
જે ૧૦૦) ફીટ જમી આમે દીવાન ઇ-
આલી મોહાલામાં છે. એ પથરાનો બના-
વેલો છે પણ આ જગ્યા પર ધણી વખતે
આગ લાગવાથી તે ફાટી ગયેલી છે, તેથી
તેને લોખંડનાં મોટા આપડા આપી
થોભાવેલા છે. એની ઉપર આગલ શહેનશાહ
કાન્સટાંટાઇનનું પ્રતણું મુકેલું હતું એમ
કહે છે. એ થાંભળો ધણી કારીગી-
રીથી બનાવેલો હતો પણ હમણું ધણીજ
ખીસમાર હાલતમાં જાણે આજે પડી જાય
તેવો યદ રહેલો છે. એ જોઇને કબુતરોની
મથજીદ જોવા ગયા હતા. એ મથજીદ
કાંધ જોવાલાયક નથી, ફક્ત હજારો કબુ-
તરોને પાલેલાં છે, જે લોકો જોવા જાય છે
તથા અનાજ નાંખે છે ત્યારે તે બધાં
એકદમ એકઠાં થાય છે. એ જોઇને પછી
મુલતાન મહમદનો મીનારો જોવા ગયા
હતા. એ મીનારો ધણી જમીએ અને
તે ઉપરથી જો શહેરમાં આગલાગી હાય છે
તો નીશાની કરીને આગ જુલવનારોએ
ચેતવણી આપવા ચારું બાંધેલા છે. તે
ઉપરથી દેખાવ ધણી સરસ દેખાય છે, અને
આખું કોન્સ્ટાંટીનોપલ શહેર તે ઉપરથી
જાણે રમકડાં ગોઠવ્યાં હોય તેવું દીસે છે.
એ શહેર ચાર ભાગમાં પાણીથી વેહેઆય-
લું છે, અને તેઓની વચમાં ગોદડન હાર્ન
ખાઈ તથા ખોસકરસની ખાડી અને
ખાહારથી મારમારાણાં દરીયો આવેલો
હોવાથી દેખાવ ધણીજ સરસ દેખાય છે.
તે ઉપરાંત શહેરમાં વગર ગણતરીની મથજી-
દાનાં મીનારાઓ દેખાવની ખુબસુરતીમાં
ઉમેરો કરે છે. એ મીનારાની આસપાસ
મોટું મેઘન જોડું રાખેલું છે, અને તેને
ફરતી સરકારી ઇમારતો આવેલી છે તેથી

મળેનું લાગે છે. અહીંયાં આને ધમપી-
રીઅલ ગાર્ડનનું વાળુ વાગવું હતું,
તેમિઅમે ત્રણ રાગ વળડયા તેમાં બે
અંગ્રેજ અને ત્રીજો સુલતાન અબદુલ
અલમને માર્ચ કરી સ્વદેસી રાગ વળ-
ડયો હતો. એ દેશી રાગ ધણે મળેનો
અને દીલપસંદ લાગે છે. એ ત્રણે રાગ
અરધા કલાકમાં ઉતાવળથી જાણે દોડાદોડ
પડી હોય તેમ વળડીને વાળુ વાળુ જવું
રહ્યું હતું, અને જવું રહે તેમાં નવાઈ
જેવુંખી નહીં, કારણ કે ભાષ્યે ત્યાં ૫૦)
માણસો પણ ઉભાં રહ્યાં હોય અને ગા-
ડીમિમાં તો હમારી બે ગાડીમિ શીવાય
ખીજ હતીજ નહીં. ત્યાંથી નીકળેલા સુ-
લતાન સુલમાનની મસજીદ જોવા ગયા
હતા, જે મુસલમાન લોકોની અહીંની
મસજીદોમાં સૌથી સરસ ગણાય છે. તે
સને ૧૫૧૫ નાં શાલમાં સુલમાન સુ-
લતાને બંધાવી હતી. એ ૨૨૫ થી ૨૧૫
ફીટની અને ધણીખરી સેંટ સોફિયાની
મસજીદની બાંધણીને મલતી આવે છે.
તેમાં જાતજાતનો રંગીન સંગેમરમ-
મરનો પથર વાપરેલો છે, તથા તેની અંદર
રંગીન કાચની અરખી હરફોથી લખેલી
બારીમિ પણ દેવલની માફક મુકેલી છે,
જે હમાએ આજેજ મસજીદમાં પેટેલ
વેહેલી જોઈ, તથા ત્યાં મોઝઈક વરક પણ
ધણે વાપડેલો છે. મિનો ગુબજ (૮૬) ફીટ
પરીધમાં છે. એ મસજીદ નવી જેવી
સારી હાલતમાં રાખેલી છે, અને જોકે
સેંટ સોફિયાની બરોબરી કરી શકતી
નથી, તોપણ સારી હાલતમાં હોવાને
લીધે વધારે ભવકાદાર માલમ પડે છે.
અહીંયાં મુલાંમો ધણું રહે છે, જેમ્મા
હમેશાં ધણું તોફાની કહેવાય છે, તેથી
કાંઈપણ ગડબડ હોય છે તો આએ મશ-
જીદર લથકરી ૦ સીપાઈઓની ચોકી
રાખવામાં આવે છે. હમા ગયા ત્યારે પાંચ
જુદી જુદી જગ્યાઓપર ધણું જણાંઓ

બેસીને મુલાં પાસેથી કોરાનતો સમજ
શીખતા હતા. તેમ્મા ગોળ ચક્રાવો
કરી બેઠેલા, અને તેઓનાં બા-
સડાં તેઓની સાંમે વચમાં હમલા
કરીને મુકેલાં હતાં. એ જોઈને એનીજ
પાસે એનો બાંધનાર સુલતાન સુલમાન
(The Magnificent) ની ધોર જોવા
ગયા હતા. એ ધોર ધણી સારી બાંધેલી છે,
અને તેનાં ગુબજમાં છુટા છુટા ઉપરથી
દશ હીરા જડેલા છે, જે નીચેથી ચલકતા
દીસે છે, પણ ખરા છે કે ખોટા તે ખોદા
જાણે. ધોરની આસપાસ સીપાના કોરા જ-
ડેલા છે તથા દેવાલ ઉપર અંદરથી કોરીનો
છોટા જડેલી છે, જે ઉપર કોરાનનાં અક્ષરો
કોતરેલા છે. એ જોઈને પછી એની પાસે
તેની ક્રીસ્ચીયન ઓરતની ધોર છે તે જોવા
ગયા હતા. તેનું નામ રાક્ષાલન હતું જે
હનગરીની રહેવાસી હતી. તેને વીશે કહે છે
કે સુલતાનનાં જુનથી તેનો છાકરો જ્યારે
અઘાર વરસનો થયો ત્યારે કોઈએ તેને
એણું મારણું કે તારી મા તો ક્રીસ્ચીયન
છે, તેવાજ તેણે જઈને પોતાનો માને પુછ્યું,
અને તેણીએ હા કહ્યું કે ચીડમાં આવી
પોતીકી માને ખંજર મારીને મારી નાંખી
હતી એ ખખર સુલતાનને પડવાથી તેણે
ચીડમાં આવી પોતાનાં છાકરાને મારી
નખાંચ્યા હતા જેને પણ પોતાની માની
ધોર પાસેજ દોડેલો છે. એ જોઈને પછી
શેહેરમાં ફરી આવ્યા હતા. અહીંનાં ખરાબ
રસતા વીશે આગલ હમાએ લખ્યું છે. તે
સુધળા કાંઈ ખરાબ નથી પણ કોઈ કોઈ
સાગ બનાવેલા છે. ખોસફરસની બાજુપરનાં
ધેરો ધણું સારાં અને મોટાં બાંધેલાં છે, પણ
અંદરનાં ભાગનાં ધેરો ધણું ખરાબ અને
નાધળાં છે. દરેક ધેર કે જેમાં મુસલમાનો
રહે છે તેની બારીને જાલીમિ ભરી લી-
ધેલી છે, જેમાંથી તેઓની ઓરતો રસતે
જતાં લોકોને પોતે દીમવા વગર જોઈ શકે છે.

તા. ૪ થી અક્ટોબર ૧૮૮૧—

આને સવારનાં ખાસકરમની એશીઆની આજુપર સ્કુટરીમાં આવેલાં સુલતાનનો “બેલર બે” કરીને મેહલ છે તે જોવા ગયા હતા. એ મેહલ માફકશરજ ઇટ અને ચુનાનો બાંધેલો છે, પણ તેનાં થાંભળા તથા ડેહલાંનાં બારણાંઓની બરમાઓ સંગેમર-મરનાં પથરની છે. એની અંદરનો ભાગ સારો સીણગારેલો છે. એનો દાદર લાકડાનાં મોઝક વરકનો ધણો સારો છે, તથા એક ખીજી ગમનો દાદર જનાનખાના તરફ આવેલો છે તે ઘણી સારી ઢપમાં બાંધેલો છે. મેહલમાં ફરનીયર ધણું જ ઊંચી જાતનું પુરોપીયન રીતનું મુકેલું છે, અને ઓરડા-ઓમાં જુદા જુદા રંગનું ફરનીયર તથા પડદા કીધેલા છે. જનાનખાનાનો ભાગ પણ ઘણો સરસ સણગારેલો, અને ત્યાં ગાદીઓની બેઠક ઘણી ઊંચી સાદીનની કીધેલી, તથા હમામખાનું પણ સઘળું સંગેમરમરનાં પથરનું બાંધેલું છે. સુલતાનનો સુવાનો ઓરડો તથા તેનો માંએ અને બધરીઓને સુવાનાં ઓરડા પણ સારા છે. જનાનખાનામાં એક મોટું દીવાનખાનું છે, તેમાં વચમે એક કુવારો બાંધી તેની આસપાસ મળેતો બેઠકો સઘળી સંગેમરમરનાં પથરની બાંધેલી છે, જ્યાં ઓરડા લોકો જાણે બાગમાં બેસતાં હોય તેમ ત્યાં ફુલ પાનનાં ફુડાંઓ મુકીને તે કુવારની આસપાસ બેસવાનું કીધેલું છે. એ લોકોનું ખીજું દીવાનખાનું મુલાકાત લેવાનું ધણું સરસ સણગારેલું છે, અને તેમાં મેજો તથા શેભા વસ્તુઓ સઘળું ફાકામનું મુકેલું છે. એ ઉપરાંત ખીજું ધણું એ મેહલમાં જોવા લાયક હતું, અને એ ઉપરથી એ સુલતાનોનાં જનાનખાનામાં શી રીતે ભપકો રહે છે તેનો થોડો ઘણો ભાસ આવે છે. એ મેહલમાં સુલતાન કાંઈ જાણુક રહેતો નથી, પણ મોજ કરવા ઇલા હવા ખાવા સાફ આવે છે, તથા એને

લગતાં થોડાંક જીવતાં જાનવરોનો સંગ પણ સારો કીધેલો છે, એમાં બે વાઘ ધણું જ જંગલી અને ખીડીયલ હમાએ જોયા હતા. મેહલા ખીડીયલ વાઘ હમાએ ખીજી કોડે જોયા નથી. તેઓનું પીજી અતીધણું મોટું રાખેલું છે, તેમાં તેઓ ઘુટથી દોડી આપણાં આગર ધસી આવવા જાય છે, તથા જોયા મેલે એને ખાવાનું પણ ધણું આપ્યાથી તેઓ ધણીજ સરસ હાલતમાં રહેલા છે. ઓશટરીઓ (શાહમુરગો) પણ ધણું જથાબધ એક મેદાનમાં રાખેલાં છે. તે જોધને પાછા કોઈકશ (Caiques) બેટીમાં બેસીને પીરાનાં કીનારા ઉપર આવ્યા હતા. એ કીનારાની થોડેક દુરથી એક નાંધલી મશજદ આવેલી છે, જેમાં દર શુકરવારે સુલતાન ધણી ધામધુમથી ભણવા જાય છે. એનો રહેવાનો મેહલ એનીજ પાસે આવેલો છે, તેમાંથી હમણાંનો સુલતાન છેક ગાડીમાં બારણાં મુકી આવીને થોડાંક પગલાં લોકોની સામે ચાલીને ઉતાવલેથી મશજદમાં જતો રહે છે. તેને જોવાને અતી ધણી ભીડ મળે છે, અને સ્વામીમાં રીજ-મીટ વગેરે ખીજી ધામધુમ ધણી થાય છે. સાથે જનાનાંની ઓરડો પણ ગાડીઓ ભરીને આવે છે. તેઓ મશજદમાં જતાં નથી પણ સુલતાન મશજદમાંથી બહાર પાછો આવે ત્યાંમુકી ગાડીઓમાં બેસી રહે છે. હમાએ બે દીવસમાં જે કોન્સ્ટાંટીનોપલ જોયું તે ઉપરથી ખબર કાઢાડતાં ખીજું કાંઈ જોવાનું બાકી ન હતું, તેથી હમાએ આજે ઓસ્લીયન લોઇડની જે સ્ટીમર જતી હતી તેમાં જવાનો ડેડાવ કરીને બપોરનાં ત્રણ વાગે સ્ટીમર ગેમ બોજમાં સવાર થઈ કોન્સ્ટાંટીનોપલ છોડ્યું હતું. એ શહેરની વીગત જેમ આગલ આવી છે તેમ બહારથી ધણું ભપકાવાલું છે, પણ અંદરથી પુરોપનાં ખીજાં શહેરો જોયા પછી કાંઈપણ જોવાલાયક માલમ પડ્યું નથી, અને રસતા એવા તો ખરાબ હાલત-

માંછે કે હીંદુસ્તાનનાં રજવાડાઓનાં નાંધણાં આમમાં પણ તેથી સારા હશે. કચરો તથા કાદવનું તે કાંઈ ઠેકાણુંજ નહીં મલે; મ્યુનીશીપાલીટી તે શું છે તે અહીંયાનાં ઘોકો જોયા મેલે સમજતા નથી. અહીંયાં નામને ખાતર આસરે ચાર પાંચ મૈલ લાંબા રસ્તાની રેલવેની ગાડીછે, જે ગેલેતાથી પીરા સુધી આખા વખત મુખાઈમાં ટ્રામ દોડેછે તેમ દોડ્યા કરેછે. એ શીવાય હીંયા ખીજી સારી ગોડવણુ કરી નથી. હીંયાથી આમપાસનાં દેશોમાં તો શું પણ એનાં પોતાનાં લગતાં ગામોમાં જવાને વતીક આગગાડી તથા ટ્રામવે નથી. હમો પુરોપ ખંડમાં ખંધે કર્યા તેમા એજ દેશમાં આગગાડી જોઈ નથી, અને ખરી રીતે જાણે શુધરાઈથી કુર રહેતું હોય તેવી હાલતમાંછે. કાન્સ્ટાંટીનોપલ બયંકર આગો લાગવાને સારું ધણું વખણાયલુંછે, અને હીંયાની કોઈકોઈ આગમાં તો ૫૦૦૦૦) ધરો થોડા કલાકમાં ખલી ગયાં હતાં. એનાં મોહોલા સંકડા તથા ધરો ધણુંખરા લાકડાના ખંધેલા હોવાથી આગને ફેલાવો પામતાં વખત લાગતો નથી, અને વળો આગને યુગ્મવાની ગોડવણુ કરી પણ રીતે મનમાનતી નહીં હોવાથી આવી આગો લાગે તેમાં નવાઈ જેવું દીસતું નથી. આગની વખતે યુખાખાનાંમાંથી નાંધણા બાકશા જેવા યુખા ત્યાનાં રખેવાળો પોતાની ખંધપર ઉચકી લઈ જઈને જેઓનાં ધરો આગથી જોખમમાં હોય તેઓ પાસેથી પેટેલાં પૈસા લેવા ઉભા રહેછે, અને જે આપે તેનાં ધરોપર પાણીનો મારો ચલાવેછે. હમણાં આગોથી મોહોલાઓનાં મોહોલા ખલી ભસમ થઈ જવાથી તેઓને કુશદે કરી તેમાંનાં ધર ઇટ ચુના તથા પથરનાં ખંધેછે. તેથી આગલ ચાલતાં એવી મોટી આગો લાગવાનો અટકાવ થશે. તરકીનું દેશ એના છેલા સુલતાનોની

બેદરકારીથી ધણુંજ ખરાબ હાલતમાં આવ્યુંછે, અને છેલી રશીઆ સાથની લડાઈ પછી એની પાસે પુરોપમાં ધણીજ થોડી જગ્યા બાકી રહેલીછે, અને તે ઉપર એતીવાડી પણ ખરોખર કરતા નથી, તેથી અનાજ તથા ગાય દોર સંઘણું રશીઆન દેશો તરફથી પુરું પાડ્યામાં આવેછે. અહીંયાનાં ઘોકોનાં કેહેવા મુજબ જો ત્યાંથી આવતો અનાજ બંધ થાય તો ડુકાલ પડ્યા વીના રહે નહીં એવુંછે. છેલી રશીઆન સાથની લડાઈ વખતે પણ મોટી કીમતો આપીને રશીઆનો પાસેથીજ અનાજ છુપો વેચાતો લેતા હતા, એમ હમારા ગાઈડથી સાંભળ્યુંછે. તરકીને હસ-તકનાં દેશોની વસતી અને ૧૮૭૮ નાં શાલનો (ખરલીન ટ્રીટી આગમન) આસરે સાડા ચાર ક્રોડ આદમીની હતી, તેમાં પુરોપમાં ૮૭) લાખનીછે, અને જમીન નવ લાખ ચોરસ મૈલની કેહેવાતી હતી. હમણાં રૈમાનીઆ, ખલગેરીઆ અને રશીઆને તથા ખીજાં દેશોને તેમાંથી મોટા ભાગજમીન અપાવી દીધાથી એ રાજ ધણું નાંધણું થઈ ગયુંછે. એનો સુલતાન અબદુલ હમદ ખીજો કરીનેછે, જે પોતાના ભાઈની જગ્યાએ તખ્તનીશીન થયેલાછે. અહીંયાનાં રેવાજ મુજબ દીકરો આપની ગાદીએ બેસતો નથી, પણ ભાઈ જે વડો રહેશે હોય તે બેસેછે, તેથી આગલા સુલતાનો પોતે તખ્ત ઉપર આવે તેવા પોતીકા છોકરાને ગાદી ઉપર બેસવાનું અને કરીને પોતીકા ભાઈઓ તથા બત્રીજઓને મરાવી નાંખતા હતા; પણ હમણાં સો વરસ આસરેથી એ રેવાજ બંધ પડેલાછે, અને ભાઈઓને વગર મારવે તખ્ત ઉપર આવવા દેછે : બધા ભાઈઓ આવી રહ્યા પછી વડા ભાઈનો વડો છોડી ગાદીએ બેસેછે. એઓનાં કાયદા મુજબ ખાનદાનમાં જે ઉમરે વડો મરદ હોય તે તખ્ત ઉપર આવવો જોઈયે.

તરકીનું બરફર સપ્તાહની વખતે ૧૬૦૦૦૦) અને લડાઈ વખતે ૬૦૦૦૦૦) માણસનું થાય છે. એની આવક ૧૪) કરોડ અને ખરચ ૧૭) કરોડ તથા કરજ રાા અજબ રૂપિયાનું તેમજ ઇંગ્લાંડ સાથેનો એનો વેપાર ૧૧) કરોડનો છે. કાન્સ્ટાંટી નાપોલની વસતી તેનાં પડાં સુધાં ૧૦) લાખની કેહેવાય છે. હીંયાં દીવસનાં કલાકો ધડીયાલોમાં માડવાની નવી રીત છે. સુરજ ઉગે છે ત્યારે ખાર ઉપર કાંટા માંડે છે અને તે પછી આખા દીવસનાં કલાકો ચાલે છે. જો સુરજ પાંચ વાગે ઉગે છે તો આપણું ખાર વાગે છે ત્યારે એ લોકોનાં સાત વાગે છે; હમણાં દીવસ તથા રાત સરખી હોવાથી સુરજ સવાનાં છ વાગે ઉગે છે, તેથી આપણાં ખપોરનાં ખાર વાગે છે ત્યારે એ લોકોનાં છ વાગે છે, અને જેમ સુરજ વધતો ઇયા એમ છે દીવસમાં ઉગે છે તેમ ફરફાર કર્યા કરે છે, જેથી અલખતાં ખીજાએ સુરજ કયે વખતે ઉગે છે તે જાણવાને અડચણ પડતી હશે. આજે કાન્સ્ટાંટીનો પલ ખપોરનાં ત્રણ વાગે છોડ્યું, અને ખાકીને દીવસ સ્ટીમરમાં જ યુગાર ચો હતો. રાતનાં કાળો સમુદ્ર ધણે જ નોરમાં ધઈ આવ્યો હતો, અને હમારી સ્ટીમર ધણી નાધલી તથા જુની હોવાથી ડોલા ખાતી હતી, જેથી ઉતારાએનો મોટો ભાગ ખીમાર પડ્યો હતો. એટલે નોરનો દરીયો હમારે આગલ કોઈ વખતે જોયો ન હતો.

તા ૦ ૫ મી અક્ટોબર ૧૮૮૧— આજે સહવારનાં હમારી સ્ટીમર કલાક ૬ ને ૨૦ મીનીટે વારનાં (Varna) નાં ખંદરમાં લાંગરી અને હમા ખેટામાં ખેસીને કીનારે ઉતર્યા હતા. એ વખતે પણ દરીયાનો જોર ધણો અને માજ નોસમાં હોવાથી ખેટામાં ખેસતી વખતે જરાક મુશ્કેલી નડી હતી, તથા કીનારે ઉતરવાની જગ્યા અતી ધણી ખરાબ હોવાથી ધણી મેહનત પડી હતી.

ખારાંનો ડોકો નામનો ખાંધેલો છે, અને તેની દેવાલ ઉપર ધણી નાધળી એક લોખંડની આસરે એ રીટ પોહોળી અને તપીને બદલે જડા લોખંડનાં સલીયાની નીસરણી જેવી હતી. માજ ધણાં જોરમાં હોવાથી તે સીડી ઉપર ઉતરવા સાફ ખોટ જરાક પણ થોભી શકતી હતી નહીં, તેથી ડોકો ઉપર માણસો ઉભાં રહીને હમા લોકનાં બેહુ હાથ પકડીને એમી લેતા હતા. જો તપાસીને સીડી ઉપર પગ નહી મુકે તો હુડળથી ખોટ ખીસી જાય એટલે હરાનગતી પડે એવું હતું. એ વારના શહેર બજારોની આનાં પ્રીન્સને હસ્તક છે, જે તેને તરકીની છેલી લડાઈમાં મલ્યું હતું. એનું ગામ કાંઈ હમારા જોવામાં આવ્યું નહીં, કારણકે આગગાડી તરત હંકારવાની હતી, અને હમારો સામાન અહીંયાં કુરળવાળાએ તપાસ્યો તેથી વખત ધણો જતો રહ્યો હતો. હમારે કાન્સ્ટાંટીના પલથી વામનાં સુધીની પાંસરી ટીકટ લીધી હતે તો સ્ટીમરવાલાએ ખોતીકી ખોટમાં ખેસાડીને કીનારે ઉતારતે, તથા સામન પણ આગગાડીમાં તે લોકોજ માકલાવતે, જે સાફ આગગાડી કીનારાનાં ઉતારા સુધી આવીને ઉભી હતી, પણ અહીં જવાનું હમારે એક એક ઉભું કીધાથી ટીકટી સ્ટીમર ઉપરથી લીધી અને તેથી ખોટ મેલવાની તથા કીનારેથી રેશન જે આસરે એક મેલ દુર છે ત્યાં સુધી જવાનો હલામન ધણી પડી હતી. એ રમતો ગાડીમાં જવાનો કાન્સ્ટાંટીનો પલનાં રસતા કરતાં પણ અતી ધણો ખરાબ હતો. જેકે એ ગામ એક ક્રીશ્ચીઅન પ્રોન્સનાં હાથમાં છે તો પણ આ ખંદરની ખરાબ હાલત રાખેલી છે.

હમા વારનાથી કલાક ૮—૩૦ મીનીટે આગગાડીમાં ખેસીને નીકળેલા રટશચક (Rutschuck) કરીને બજારોની આની હદ છે ત્યાં સાંજનાં આર વાગાને અમલે

પુગા હતા, જ્યાં હમારો સામાન ફરીથી રોમાનીઆની હદવાલાઓએ તપાસ્યો હતો. વારતાથી તે છેક રશ્યન્ક મુખીની જ્યાં ધણીખરી વેરાન પડેલી છે તથા ખેતીવાડી ખરાબર ચાલતી નથી. હમે ૨-૪૨૨૨માં આગગાડીમાંથી ઉતરીને ત્યાંથી સ્વીમરમાં બેસીને ડે-યુપ નદી પસાર કરી હતી, તે કલાક ૪-૩૦ નાં નીકળેલા કલાક ૫) વાગેને સ્માર્દા (Smarda) કરીને રોમાનીઆની સરહદ છે ત્યાં પાછા કીનારે ઉતર્યા હતા, અને ત્યાંથી કલાક ૬) વાગે આગગાડીમાં પાછા બેસીને બુકેરેશ્ટ (Bucharest) કરીને રોમાનીઆનું પાયતમ શહેર છે ત્યાં રાતનાં કલાક ૮) વાગે પુગા, અને હાટલ બ્રોફ્ટ (Brofft) માં ઉતારે લીધા હતા. આગગાડી હીંપાંથી રાતનાં આગલ વધતી નથી તેથી હમાને અહીંયાં રહેવાની કુજ પડી હતી. હમાએ સ્માર્દાથી હીંયાં (બુકેરેશ્ટ) મુખીને રમ્તો પસાર કરી તે સઘળામાં ખેતીવાડી ચપલી જણાઇ હતી, તેમાં મકાઇબુઢા અને કોઢાડાં ધણાં હતા તથા મોકા સુખી હોય તેવું દીસતું હતું.

તા ૬ ઠી અક્ટોબર ૧૮૮૧—
આને સવારનાં આગગાડી કલાક ૮-૨૫ મીનીટ ઉપડવાની હતી તેથી સકારેથી હમે બુકેરેશ્ટનાં શહેરમાં ફરી આવ્યા હતા. એ શહેરનાં રમ્તોઆ પુરોપનાં ખીજાં શહેરોનાં રમ્તો જેવા છે, અને ધમારત તથા મોઢાલા પણ મોટા અને કુસાદે તથા કોઇ કોઇ ધમારત મનેની કારીગીરીથી બાંધેલી છે. આને શહેરને પાદશાહ પેહુલો ચાલસ શહેરમાં આવવાનો હતો, તેથી બધે ધામકમ ચઢ રહી હતી, તથા વાવટાને સળગાર ધમારતો ઉપર મોકા કરતા હતા. એ શહેરની વચલી સને ૧૮૭૭ નાં ચાલમાં પોણા બે લાખની હતી તે હમાણાં વધીને હડી લાખની ચઢ છે, અને બધી રીતે એ શહેર આબાદ

દીસે છે. એ દેશને પ્રીન્સ આસલ તરફનાં મુલતાનને તાબે હતો, પણ સને ૧૮૬૬ માં તે છુટા થયો અને તેને પ્રીન્સને ખેતાબ મદ્યો હતો, તથા ત્યારપછી તરફી રૂશીઆની છેલી લડાઇ પછી ૧૮૮૧ માં પાદશાહનો ખેતાબ ધારણ કરીધો છે. રોમાનીઆ દેશ આસ્ત્રીયા, રૂશીઆ, અને કાળા સમુદ્રની વચમે આવેલું છે. તે ૪૯,૨૬૦ ચોરસ મૈલ, અને તેની વચલી ૫૩,૭૬,૦૦૦ ની કહે છે. એનું લશ્કર સમાધાનીનાં વખતમાં ૫૦,૦૦૦ નું અને લડાઇનાં વખતમાં ૨,૦૦,૦૦૦ નું કહે છે, તથા દેશની સરકારી ઉપજ વરસ દીને સાડા ચાર ક્રોડ રૂપિયાની તથા કરજ ચોવીસ ક્રોડ રૂપિયાનું છે. એ દેશમાં ૮૮૦ મૈલની રેલ તથા ૩૨૫૦ મૈલનો ટેલોગરાફ નાંખેલો છે. હમે સવારનાં કલાક ૮-૧૫ મીનીટ બુકેરેશ્ટથી નીકળેલા સાંજનાં છ વાગે આરસોત્રા જે રોમાનીઆ અને આસ્ત્રીઆની સરહદ છે તે પસાર કરીયું હતું, અને વરશીઆરવાનાં રેશન ઉપર ફરીને હમારો સામાન આસ્ત્રીયાના કુરજવાળાઓએ તપાસ્યો હતો તથા પાછા આગગાડીમાં (ત્યાંથી સુવાનો ગાડી મલી હતી) બેસીને રાતનાં કલાક ૭-૨૦ મીનીટ નીકળ્યા તે આખી રાત રસતામાં ગુજરી હતી.

તા ૭ મી અક્ટોબર ૧૮૮૧—
આને સવારનાં કલાક ૭-૩૦ મીનીટ બુડાપેસ્ટ (Budapest) કરીને હંગરીનું પાયતમ શહેર છે ત્યાં રેશનપર ઉતર્યા હતા, અને એ શહેર જેની વખાણ હમાએ સાંભળી હતી તે જોઇને પાછા બપોરની ખીજા ટ્રેનમાં જવાનો ડોડાવ કરી શહેર જોવા નીકળ્યા હતા. એ શહેરનાં મોઢાલા તથા ષેરો ધણાં જોવા લાયક છે. એનાં રમ્તો પણ મનેની ફરજબંદીનાં કરીધા છે. ડે-યુપ નદીથી તે બે ભાગમાં વેઠું ચાઇ ગયલું છે, તેમાં

એકનું નામ બુડા અને ખીજનું નામ પેસ્થ કરીને (Buda & Pesth) છે, અને તેમાં છેલ્લા જોવા લાયક છે. તેનાં એક બે માહોલા બે મૈલ સુધી લાંબા છે, અને તેમાં શુગર અટ (Sugar Ut) કરીને માહોલા છે તે પુરાપનાં માટાં શહેરની ખરોખરી કરી શકે તેવા છે, તેમાંનાં અમલનાં સઘળાં જીનાં અને નાધળાં પેરાં તેાડી પાડીને નવી માટી માટી ગંજાવર ધમારતો ખંધાઇ કેટલીકો તૈયાર થાઇ છે, અને કેટલીકો ખંધાય છે તેની વચ્ચેનો રસતો (૧૫૦) ફીટ પોહોળો છે અને તેમાં પગે ચાલવાની પગડીઓ ચાર, ગાડાં તથા સામન લઇ જવાનાં રસતા બે, તથા તેઓની વચ્ચે ગાડી ધોડાને મોટા રસતો એક એમ મલીને સાત રસતાનો એક રસતો ખનાવેલો છે, જેવા રસતા ખરલીન શીવાય ખીજે કો હોમો જોયા નથી. એ માહોલાની વચ્ચેમાં બે મોટા “સ્કુવર” ચોક કીધેલા છે અને તેમાં ચાર ખુણે એકજ સતની હવેલીઓ ખાંધેલી છે, જેમાંનાં એક ચોકમાં તો એ હવેલીઓ ઉપરાંત એઓની આગલ નાધળા આગ તથા કુંવારા કીધેલા છે, તેથી ઘણોજ સોભે છે. એ છેલ્લા ચોક મુક્યા પછી મળની ઢપનાં ખાંધેલા નાધળા આગ સાધનાં ખંગલા આવે છે, એ જગ્યા પર ગરમ પાણીનાં ઝરા ભાગેલા છે, તેથી રસતાઓની ગટરમાંથી કુમાડો નીકળ્યા કરે છે. એ રસતાને છેડે કુઆણોલકલ ગાર્ડન્સ આવેલી છે તે હોમો જોવા ગયા હતા, જ્યાં થોડાંક જનવરોનો સંગ્રહ કીધેલો છે. એ જોઇને ડીક ફરેનગટનું આવળું જોવા ગયા. એ શખ્સ અહીંયાંનો એક મોટો વીધાન થઇ ગયો છે, તે સાથે એનું પુતળું પેડસ્ટલ ઉપર ધાંન્જન ખનાવીને મુક્યું છે, અને તે પેડસ્ટલની ચારે બાજુઓ પર તેનાં કુટુંબનાં ચેમ્બ-

રોનાં પુતળાં મુકેલાં છે, જે ધણાં જોવા લાયક છે. એ પુતળાંની સાંમે ડે-યુ-ન-દીની ઉપર એક પુલ તદન જુલતો વગર પાયાનો સાંકળ ઉપર લટકતો ખાંધેલો છે, જે (૧૨૨૦) ફીટ લાંબો છે, અને એવા માટા જુલતા પુલો દુનયામાં થોડા છે એમ કહેવાય છે. તે પુલ પરથી પસાર થઇને બુડા કરીને ખીજો ભાગ છે ત્યાં ગયા. એ ભાગમાં નદી કીનારેથી થોડીક ધમારતો ધણી સારી અને રસતો માફકસરનો છે. અહીંયાં હંગેરીનાં આગલા પાદશાહનો મેટલ એક ટેકડી ઉપર ખાંધેલો છે, જે ઉપર જવા સાથે આગમાં ચડાવેલો ધણી સરસ રીતનાં ખાંધેલો છે. એ જગ્યા પર ગરમ પાણીનાં ઝરા ધણાં હાવાથી ત્યાં એક ધણો મોટો નાહાવાનો હોમ ખાંધેલો છે, જેમાં આસરે એકસો આસડાઓમાં માટી ટાંકીઓ કરી તેમાં ગરમ ઝરાનાં પાણીનાં નોલો મુકી લાવેલા છે. એ પાણી ખળખળતું ગરમ પાણી જેવું રહે છે, તેમાં નહાવાથી દીક્રોના ધણો રોગ નરમ પડે છે, દરેક જણના નાહાવાના ૫૦ ફ્રેન્ક ધયાને અરધી રૂપિયા લે છે. એ જોઇને હોમો આગગાડીનાં રોશનવર પાછા આવ્યા હતા. બુડાપેસ્ટની વસતી આસરે ૨,૮૦,૦૦૦ માણસની છે, અને એ હંગેરીનું પાવતમ શહેર ગણાય છે. હંગેરીનું દેશ જો કે ધણાં વરસ થયાં આસીયાના તાબામાં છે, અને તેઓનો વહીવટ સઘળો આસીઆમાં થતો હતો તેને નામનું છુટાપણું આપીને ૧૮૬૭ માં તેનો પાદશાહ જાણે ખીજો હોય તેમ આસીઆનો શહેનશાહ એ શાલમાં ધણી ધામધુમથી તખ્તનશીન એ શહેરમાં થયો હતો. તેનો વહીવટ જુદી કાજીનશીલ (ધયાને ડાએટથી) ચલાવે છે, અને જરમનીનો શહેનશાહતમાં જેમ ખીજાં પરચુટણ રાજ્યો સામલ છે તેમ આસીઆની શહેનશાહતમાં એને સાંમેલ કીધું છે, અને

ત્યારથી એ શહેનશાહનું નામ આઝોઆ હનગેરી કરીને આપેલું છે. હમો જુડા પેરુથી બપોરનાં ૨-૧૦ મીનીટ ટરેનમાં બેસીને રાતનાં ૭-૩૦ મીનીટ વીએના મધે આવી પુગા, અને ત્યાંનાં હોટલ મેટરોપોલમાં ઉતારે લીધા હતા. આગગાડીમાં જે રસતો આજે પસાર કીધા તે સ્થળો ક્ષણવંત દીસતો હતા, અને ત્યાં એવા ઘણાં યવો જોાયે, કારણકે રેલ્વેનો ઉપર નાધળી ટોપલી ભરીને એવા લોકો બા રૂપિયે વેચવાને ઘણાં ખુશી થતાં હતાં. એટલે બધા સસતો એવા યુરોપનાં ખીજાં ગામોમાં હમોએ કદી જોયો નથી. સેક, દરાખ, પેર, પ્લમ્સ, એપરીકોટસ એ સ્થળે એકજ ભાવે ટોપલીઓ ભરીને એક ફાંકે વેચતા હતા.

તા ૮ મી અક્ટોબર ૧૮૮૧—
આજે પેટ્રેલાં Franzens Platz નાં રસતામાં પેટ્રેલા ફ્રાંસીસનું બાવળું જોવા ગયા હતા, જે શ્રાંઝનું બનાવીને શાહનશાહના મેહલવાલા ચોકમાં મુકેલું છે, અને તેની આસપાસ ધરમ, સલાહ, ઇનસાફ અને હીંમતનાં દર્શણિક (આલેગોરીકલ) પુતળાં ગોઠવેલાં છે. તે ઉપરાંત ખુણાંઓ પર હુનર, વેપાર, એતીવાડી ઇત્યાદીનાં ખીજાં પુતળાં મુકેલાં છે.

તે જોઇને એ મેહલને લગતી ધોડાપર બેસવા શીખવાની સ્કૂલ જોવા ગયા હતા, જ્યાં શહેનશાહનાં બેસવાનાં ધોડાઓને સરસ રીતની કેળવણી આપતાં જોઈ હતી. ત્યાંથી નીકળેલા મેહલને લગતો દેવલ આગસ્તીનેર કીર્ચ (Augustiner Kirche) કરીને આગસ્તીનેર ગાસ (Augustiner gasse) નામના માહોલામાં આવેલું છે તે જોવા ગયા હતા. એ દેવલ કાંઈ ઘણું ભવકાદાર નથી, પણ એની અંદરનો આલટર ઘણોજ સારો અને નકશીદાર તથા વગર ગણત્રીનાં પુતળાંઓ તથા મોરખંદર જેવા ધોડા પથરો બનાવેલાં છે;

તે તથા ઉચેશ કોસ્મીઆનાનો યાદગારીનું બાવળું મુકેલું છે, તે ધણુંજ સરસ કાનોવા (Canova) કરી વખણાયેલા કારીગરનું બનાવેલું છે. હીંયાં સ્થળા શહેનશાહો મરણ પામે છે, તેમનાં દીલ (Heart) કાહાડીને રૂપાનાં વાસણોમાં રાખી મેલી મુદાં ખીજાં દેવલોમાં દોટે છે, અને શહેનશાહનાં ખાનદાનનાં લગન તથા બેમીસ-મની કીયા પણ હીંયાંજ થાય છે. શહેનશાહને મેહલમાંથી પાછરે અહીંયા આવવાને રસતો કીધેલા છે, જે વોટ આવી તે ગેલેરી પર બેસે છે.

એ જોઇને પછી Scholten Ring માં આવેલું Hieland skerche ધવાને વોટીવ ચર્ચ (Votive Church) કરીને દેવલ અને ૧૮૫૩ માં હાલનાં શહેનશાનું ખુત થતાં ખંચી ગયો હતો તેની યાદગારીમાં બાંધેલું છે તે જોવા ગયા હતા. એ દેવલ અંદરથી ધણુંજ સરસ મણગારેલું છે અને તેની છતપર ચીત્રકામ કીધેલાં છે. તેની ૭૮) રંગીન કાચની બારીઓ જુદા જુદા પેશાવાલા ચખ્ખોએ મુકેલી છે, તે ધણીજ સરસ અને જોવા લાયક છે, જેમાં મુકાવનાર ધણીની પોતાની અને કોઇમાં કુટુંબની સખીઓ પાડેલી છે. શહેનશાહ તથા તેનાં કુટુંબની સખીઓ પણ બારીઓમાં પાડેલી છે. એ દેવલ અને ૧૮૭૯ માં તૈયાર થયેલું છે, પણ એની અંદરનાં બાંધકામમાં કાચો પથર વાપરવાથી અત્યારથીજ તેમાં આંધળાં પડવા માંડે છે, તેથી ખીજાં દેવલોની માફક આ દેવલ ધણું સુધી ટકે એવું લાગતું નથી.

એ જોઇને પછી શહેનશાહનાં મેહલનાં ચોકમાંથી પાછા પસાર થયા હતા (એ મેહલ શહેરની વચમાં આવેલા છે અને તેનાં ચોકમાં થઇને મેહલનો નીચેથી રસતો છે તેમાંથી આજો વખત ગાડી ધોડા આવ જાય કરે છે). તે વખતે મેહલ ઉપરની લશ્કરી ચોકી બદલવાનો વખત થયો હતો,

તે જોવાને ૧૨૫ વાગેને ષોડીનો બીડ
 ધણી મલી હતી તે હમો પણ જોવાને
 ઉભા હતા. દરરોજ ચોકી બદલવા સારું
 એક ટુકડી વાળાં મુઠાં આવેછે અને ચોકી
 કરતી ટુકડી તેની સાંમે ઉભી રહીને મળેછે,
 અને તેની પાસે જ વાવટો હોયછે તે
 નવી આવેલી ટુકડીને આવેછે; તે વખતે
 પાદશાહની મલામતીનું વાળું વળડેછે.
 પછી નવી ટુકડીવાલાંઓ મેહલની અંદર
 જીતી ટુકડીનાં માણસો સાથે પહેડા બદલી
 કરેછે તે પાછા આવે તેટલાં સુધી પેલું
 વાળું બે ત્રણ રાગ લોકના શોખને સારું
 વળડેછે. એ જોઇને શહેનશાનાં તમેલાઓ
 જોવા ગયા, જ્યાં જાતજાતની રોટ કેરી-
 એજીસ ધણી સારી પણ સાદી ટપની
 રાખેલીછે. હમણાની સ્વારીની ગાડીઓપર
 ગીલીટ માફકસરનોછે પણ જીતી સો વરસની
 ગાડીઓ યુરોપનાં ખીજાં દેશોમાં ગીલીટની
 જોઇ તેવીછે. એ ગાડી ઉપરાંત શહેનશાહા-
 નાં ધયા તેના કપીલાનાં માણસો મરણપામે
 તેઓનાં મુઠાં લઈ જવાની ગાડીઓ પણ
 રાખી મુકેલીછે. અને ૧૮૭૩માં પ્રદર્શન
 થયું ત્યારે યુરોપનાં ધણાંપર રાજાઓ
 અહીંયા આવ્યા હતા, તેઓ દરેક સારું
 નવી ગાડીઓ બનાવી હતી, તથા ખીજા
 પરચુટણ લોકોમાટે પણ નવી ગાડીઓ
 બનાવ્યાથી ગાડીઓએ એક મોટો હાલ
 ભરી નાખ્યોછે. અહીંયા એક કેશમાં
 તરફીનાં સુલતાને માફલેલું જીન તથા
 તેનાં સઘળાં સીંગાર મુકેલાંછે. તે તદન
 ખેરાતથી મઠી લીધેલું, અને ધણું
 કીમતીછે. એનાં એક ઓરડામાં શેકારે
 જવાનો સામન ગોઠવેલાંછે, તેમાં જાત
 જાતની બંદુકો તથા હરણોનાં સીંગડાં
 તથા શહેનશાહી અને તેઓની ઓરતો
 એ મારેલાં હરણોનાં ડોકાં ગોઠવેલાંછે.
 તેની વચ્ચે હરણનાં ડોકાં તથા સીંગડા-
 નું એક કુંભર ધણી સારી રીતથી બના-
 વીને મુકેલુંછે. શહેનશાહનાં તમેલામાં હાલ

૪૦૦) ધોડાઓ રહેછે, તે સઘળા માટી
 કીમતનાં અને ધણું જોવા લાયકછે. તખ્ત
 ઉપર બેસવાની કીયા વખતેનાં સફેદ અને
 એકસાતની કીયા વખતેનાં કાળા રંગનાં
 ધોડાઓ વાપરવા જીદ રાખેલાંછે, જેઓ
 તેજ વખતે કામે લાગેછે અને બાકીનો
 વખત બેસીને ખાયા કરેછે. પહેલા ધોડા
 અને ૧૮૬૭માં હમણાંનો શહેનશાહ હન-
 ગેરીનો પાદશાહ દાખલ તખ્તનીશીન થયો
 ત્યારે વપરાયા હતા, તે હાલ ધણું જુદા યદ
 ગયાંછે અને જે મરી જાયછે તેને બદલે
 ખીજા લાવીને રાખેછે. એ તમેલા જાણે
 મોહાલાનાં મોહાલા ચોખુટ બાંધેલા હોય
 તેમ ગણતરી વગરનાંછે, અને સઘળા ધણા
 સફા રાખેછે. એનેજ લગતી સ્વારી કરવાની
 નીશાળ રાખેલીછે, જેની ઉપર કાચનું
 કવર કરી લીધેલુંછે, ત્યાં શહેનશાહ અને
 તેનાં કુટુંબી શીયાળાનાં વખતમાં ધોડાપર
 કથરત કરેછે.

એ જોઇને પછી રીંગસ્ટ્રાસમાં(Ring-
 strasse) આવેલું કુન્સ્ટલેર હાઉસ
 (Kunstler haus)નું સંગ્રહસ્થાન જોવા
 ગયા હતા. એ જગ્યાપર સખીઓનો સારો
 જથ્થો કીધેલાંછે, જેમાં કોઈ કોઈ ધણી
 કીમતીછે. ત્યાંથી નીકળેલા સ્ટુબેન રી-
 ગ (Stuben Ring) માં આવેલું ઓ-
 સ્ટ્રીયન સંગ્રહસ્થાન જોવાને ગયા, જ્યાં
 પણ સખી તથા પુતળાંઓનો સંગ્રહ સારો
 કીધેલાંછે. તે ઉપરાંત દેશ દેશનાં જાત
 જાતનાં હુન્નરકામનો પણ જથ્થો ધણો મુકે-
 લોછે, તેમાં સોનાકામ, રૂપાનું શીલીગરી
 વરક, ચાએનાવેર, મીના કામ, કરનીચર,
 હથીયારો, હાથીદાંતનું કામ, ખીજાર કામ,
 જીતી અને નવી ટપનું લાકડાંનું મોઝાઇક
 વરક, પડદા, કળાતકામ, કેપીનેટ, એબ-
 ની અને જાત જાતનાં ઉંચા પથરાની
 ભેજેશ્વર બનાવેલી જીનીબ્લાકડાની તીજોતી,
 અસલમાં પથરાનાં વપરાતાં હથીયારો ઇત્યા-
 દી ઇત્યાદી એવી બધી જાતનાં દેશ દેશની

ખનાવટનો સંગ્રહ ધણી સારો કાઢેલો છે. એ ઉપરાંત ૧૬૦૦૦) મોડીઆનું પુસ્તક-ખાનું, તથા ૧૫૦૦૦) ફોટોગ્રાફ તથા ફાઇંગ મુકેલાં છે, એ સમગ્ર જોવા લાયક છે પણ તેની વીગતો હમે લખી શકતા નથી. ત્યાંથી નીકલેલા અને ૧૮૭૩ માં અહીં મોટું એકઠીખીશન ઉઘાડ્યું હતું તેની વચ્ચેનાં ભાગની ધમારત જે Prater નામની જગ્યામાં બાંધેલા હજુ સંખેલી છે તે જોવા ગયા હતા. એ ત્યારપછીનાં એ શહેરનાં પ્રદેશોનાં કામમાં આવે છે. તેમાં વચ્ચેમાં એક મોટો ગોળ હાલ બાંધી તેની સારો બાજુપર છુટા છુટા વધારા (Wings) બાંધ્યા છે. વચ્ચે ગોળ હાલ ધણીજ મોટા છે, તેની ૩૨૦) ફીટ પરીધ છે, અને તેની ઉપરનાં યુ'બજનું મથાળું ૩૬૦) ફીટ જાયું છે. એની વચ્ચેમાં એક મોટો કુવારો કાઢેલો છે, જે હમે ગયા તે વખતે ઉડાર્યો ત્યારે પાણી આસરે ૮૦) ફીટ જાયે ઉડ્યું હતું. અને પવન અંદર નહીં હોવાને લીધે ધણું સીધુંજ ઉડ્યું હતું. હાલને ફરતી સીડી બાંધીને તે ઉપર ઓટલા (ખાટકાર્મ), તથા મથાળે ફરતી જમી ગેલેરી કાઢેલી છે. તે ઉપરથી યુ'બજનું અંદર છેક મથાળાંની નજદીકમાં પણ ફરતી ગેલેરી કાઢેલી છે, જ્યાં જવા સાફ સાંચા (લીફ્સ) રાખેલા છે. એ ધમારત જયારે પુરેપુરી હશે ત્યારે ધણીજ ભપકાદાર અને મોટી હાવી જોઇએ, જે તેનાં ખાન તથા ડીઝાઇનનાં ફાઇંગ ત્યાં રાખેલાં છે તે જોવાથી માલમ પડે છે. એ જોઇને પછી અતરેનાં પાર્કમાં ફરવા ગયા હતા જે પુરેપૂર્ણ બીજા દેશોનાં પારકોને મલતો આવે છે ત્યાં થોડક રેસ્ટોરાંટ કાઢેલા છે, તેમાં એક ધણુંજ મોટું છે જ્યાં ૭૦૦૦) માણસો એકી વખતે આવજવ કરે છે. ત્યાંથી પીપલ્સ પાર્કમાં ગયા. પગે ચાલતાં જતાં લોકોને ફરવા સાફ એ જગ્યા છે, જેમાં (Resta-

urants) રેસ્ટોરાંટનો તો કાંઈ થાળ નથી; જાણે એનોજ મેહોલો હોય તેમ છે. એ ઉપરાંત જાતજાતની ફરવાની ચકરીઓ, નાચો, આરગીનો ઇત્યાદીનાં પણ ઘરો છુટાં છુટાં બાંધેલાં છે, જેથી લોકોને માન કરવાને બની શકે છે. આજે રાતનાં અહીંયાનાં ઇમ્પીરીઅલ ઓપેરા હાઉસમાં UnBallo in Maschera નો ઓપેરા જોવા ગયા હતા. એ ઓપેરા હાઉસ ધણું મોટું, અને તેની અંદર ૩,૦૦૦) માણસ બેસે એટલી જગ્યા છે. તેની અંદરનો તથા બાહારનો ભાગ ધણી સારો સજુભારેલો તથા તેના તખ્તાની રંગબુમી પણ ધણી સરસ કાઢેલી છે. તે બાંધવામાં હમારા ધારવા મુજબ પચીસથી ત્રીસ લાખ રૂપિયા ખર્ચા હશે; પણ જોખા મેલ શહેનશાહને તે પચાંદ પડતી નથી તેથી ખીજો નવો અને ધણી સરસ ઓપેરા હાઉસ બાંધે છે, જે હજુ તૈયાર થયો નથી. એ ઉપરાંત પરચુટલું નાટક તથા નાચનાં ઘરો પણ ધણાં છે, જેમાંની બીજા વર્ગની નાટકશાળા જેવી પણ યુ'બજમાં એકું નથી, અને ત્રીજા વર્ગની શાળાઓ પણ ધણી સરસ છે.

તા. ૯ મી અક્ટોબર ૧૮૮૧— આજે સવારનાં આમબ્રાસ કલેક્શન (Ambras Collection) કરીને એક સંગ્રહસ્થાન છે તે જોવા ગયા હતા, જેમાં પરચુટલું ચીજોનો ધણી સારો જમાવ કાઢેલો છે. એનો મેહોરાખ ડ્યુક ફરડીનાંડ જે અને ૧૬૯૬ માં મરણ પામ્યો તેણે Chateau Ambras કરી ઇનસપ્પર-કમાંની નજદીકમાં મેહલ હતો ત્યાં કાઢેલો હતો. તે વીએનામાં અને ૧૮૦૬ માં લાવીને મુકેલો છે અને ત્યાર પછી તેમાં વધારો ધણી કાઢેલો. એમાં નવાઇની ચીજોમાં ૭૫ ફીટ જાંચાં માણસનું લાખડનું બખતર, જે ઉપલા ડ્યુકનો એક હજુરીઓ (વાયર) હતો તેનું છે. પાદરીઓનાં રસમી

તથા કમળી ભરતનાં પેરવાનાં જભા
ધણું છે, અને તે ઉપર બેસુમાર સેંત્રની
તસવીરો ધણી સરસ કારીગીરીથી ભરેલી
છે, તથા તેમાં બધા ધણાપરો ભાગ
માતીઓથી ભરાયેલા છે. એની કારીગીરી
ધણી જોવા લાયક છે. એ જભા કાંધ
નાધળા નથી પણ અત્તીધણું મોટા,
કમળનો આગ્રો ભાગ ભરાય એમણ છે.
એક કમળ ધણું નાધળું (૧૦૦૦) આનાં-
ની છે. એક પોલાદની ખુરસીમાં એવી
ગોઠવણ કીધેલી છે કે જે તે ઉપર બેસે તેનાં
હાથ તથા પગ એક જાતની ચાંપથી બં-
ધાઈ જાય છે. હાથી દાંતનાં નાધળું (૧) થી
૧૧ શીટની ઊંચાઈનાં પુતળાં, વાઝોચ
ધ્યાદી પણ કીધેલાં છે, અને તે ઉપર મા-
ણસો, જનાવરો, તથા ઝાડની તસવીરો
અત્તીધણી ઝીણી કારીગીરીથી કીધેલી છે.
હમણાંનાં શેહેનશાહનાં સીંહવર વેડીંગ પર
વીએનાનાં લોકેએ તેને એક પેટી ભેટ
આપી છે જે અખનુસ, હાથીદાંત અને
રૂપાકામની બનાવેલી છે; તે ઉપર સારી કારી-
ગીરીનાં બનાવેલાં રૂપાનાં પુતળાં મુકેલાં છે.
હીરાનાં મુદાંની લાકડીઓ, ઝવેરાતનાં બ-
નાવેલાં નાંધળાં ફૂલાવર વાઝ તેમાં હીરા,
માણુક, પાણું અને મોતીનાં ફૂલો સુધાં,
ફેરમાનાં વાસણો તથા કાસ, પરવાળાનો
સામન, તલવારની આખાં પરવાળાની મુક,
ઝવેરાતનાં આલટર, આખાં મોટીનાં એ-
કથી બે ધંચ મોટા કુતરા, રતનહાસ તથા
ખીજાં ધણું જનવરો, એક બાવળું વીએનાં
મધે હેફસ માન્યુમેનટ કરીને છે તેની નકલ
ધણી સરસ બનાવીને તે ઉપર જોટા હીરા
તથા પાના જડી ધણું સોભાધું કીકું છે,
તથા એક જ્યોતીશીનું ધડીયાળ (Astro-
nomical Clock) અને ૧૬૬૩ માં બ-
નાવેલું ધ્યાદી ધણી મીજો છે, જેની
વીગતો હમો લખી શકતા નથી. વખણાય-
લા સરદારોનાં જુના લડાઈનાં બખતરો
પણ ધણું છે.

એ જોઈને ધી પીકચર ગેલેરી (The
Picture Gallery) જોવા ગયા હતા.
એ તસવીરોથી બેલવેદીઅરનો મહેલ અને
૧૭૭૭ થી રાકતા આવેલા છે, પણ તેમાં
પાછલથી ખીજાં નાધળાં સંગ્રહ વેચાતાં
લઈને ઉમેરતાં ઉમેરતાં હાલ ૧૫૦૦) ઉપર
એકઠાં કીધેલાં છે, અને તેમાં પુરોપનાં ઉ-
સ્તાદ મીતારાએને હાથની તસવીરો જુદા
જુદા ઓરડાઓમાં મુકેલી છે. તેમાં મોટા
ભાગ વીનીશીઅન સ્કુલનાં રૂપન અને
દુરૂઅર મીતારાએનાં હાથનાં છે, જે બાથે
આએ સંગ્રહની બરોબરી દુનયાની
ખીજા કોઈપણ ગેલેરી કરી શકતી
નથી. એ પીકચર ગેલેરી મરાયા ડેરીસા
(Maria Theresa) કરી શેહેનશાહ
ખાંનું હતી તેને પોતાનો મહેલ આપીને
પેહેલી ઉભી કીધી હતી. એ મહેલ ધણો
મોટા અને તેમાં પેશતાં સંગેમરમરનાં
પથરનો હાલ બાંધેલો છે, તથા ઉપરનાં
ઓરડાઓમાં અમુલનો ધાલ તથા છતોપર
મીતકામ હજુ સલાંમત છે. તેમાં એક ઓ-
રડો સૈથી નાંકે છે તે વદન આગ્રો શુક
ધાળનો દેવાલ છત શુધાંનો કીધેલો છે,
જેમાં હાલનાં શેહેનશાહને અને ૧૮૭૩ નાં
એકઠોખીશન કમીટીવાલાએએ એક આ-
લખમ ભેટ આપેલી તે મુકેલી છે, તે જાણે
એક મોટી પેટી હોય તેવી આસરે ૪ x ૨
શીટની હશે, અને ઊંચાઈમાં ૧) ફુટ છે.
તે આલખમમાં એ શેહેનશાહ અને ૧૮૪૮
માં તખ્ત ઉપર આગ્રો ત્યારથી તે અને
૧૮૭૩ સુધી ઓસ્લીયામાં જાણવા લાયક
બનાવો બન્યા તથા ઇમારત બંધાઈ તેનાં
ફોટોગ્રાફ મુકેલા છે, અને તેને બાહારથી
ધણી સરસ ચણુગારેલી છે. એ જોઈને
પછી સેંટ કોલોસનું દેવાલ બાહારથી જોડું
હતું, જેની બાહર બારણું આગલ બે મોટા
મીનારા સહીત યાંબળા જુકેલા છે, અને તે
ઉપર ત્રોજનનાં કોલમ (Trojan Col-
umns) ની માફક અત્તો ધણી નકશી

કીધેલી છે. એ શીવાય દેવલમાં કાંઈ ધણું જોવા લાયક ન હોવાથી અંદર નહીં ગયા હતા. ત્યાંથી નીકળેલા રીંગસ્ટ્રાસ (Ringstrasse) નાં ભાગનાં પારાદ પ્લેટ્ઝ (Parade Platz)માં આવેલી કોર્ટ ઓફ જસ્ટીસની ઇમારત જોવા ગયા હતા. એનો બાહારનો દેખાવ ધણો સરસ અને અંદર પેસ્ટાઈલ સીડીપર (જસ્ટીસ) ઇન્સાઈન્ટુ પ્રતણું મુકેલું છે તે ધણું ભવ્ય બનેલું લાગે છે. એજ જસ્ટીસનાં ગંભીર પ્રતિજ્ઞાને આર થાંભલાને મહેરામણ સીડી સાંખે કરીને તેપર મુકેલું છે. એ શીવાય ખીજું અહીંયા કાંઈ જોવા લાયક નથી. કોર્ટોનાં ઓરડા માફકશરનાં તથા સુધળા સાદા છે. વચમાં ચોક કરીને તેની આસપાસ ઓરડાઓમાં જવા આવવાને ગેલેરી કીધેલી છે, તેની છત ગુંબજોની અને તે ઉપર ઓછલ પેન્ટીંગ્સ કીધેલાં છે. એ ૩૫૪ ફીટ લાંબી અને તેટલીજ પોહોળી હશે.

એ જોઇને પછી લીખ્તનસ્ટીન પીકચર ગેલેરી (Liechtensteen Picture Gallery) જોવા ગયા હતા. એ ગેલેરી અતરેના એક પૈસાવાલા ગ્રહસ્થ પ્રીન્સ લીખ્તનસ્ટીનની પોતાની મીલકત છે, અને તેનાં ઉનાળામાં રહેવાનાં મહેલની પાસે છુટા વડાવાનો મહેલ છે તેમાં સંગ્રહ કીધેલો છે, જ્યાં વીચ ઓરડા ભરી ૧૪૦૦ તસ્વીર મોટા ઉસ્તાદોનાં હાથની ધણી કીમતી રાખેલી છે; તેમાં જે તસ્વીરો કોઈ ઉમરાવ અને ઉમરાવદીનાં પેનડાઇકનાં હાથનાં ચીતારેલી છે, તે દરેકની કીમત એક લાખ રૂપિયા આપીને વેચાતી લીધેલી છે, તથા રાજધાંટની પોતાની સખી પોતે પાડેલી છે તેની તો કીમતજ નહીં થાય એમ કહે છે. એવી એવી ભાંખી અને કીમતી તસ્વીરો એ પ્રીન્સ અને તેનાં વડાઓ આજે ૧૫૦ વરસો થયાં એકઠી કરતા આવેલા છે, જે સુધળી સખીઓ ધણી જોવા લાયક છે અને આખા વીએનામાં

સૌથી કીમતી ગણાય છે; પણ એ ઇમારતનાં માળખર ઓરડાઓમાં જે તસ્વીરો રાખેલી છે, ત્યાં બારીઓ અસલી ઢપની નાધળી હોવાથી રાશની બરાબર પડતી નથી તેથી તેઓની ખુખી ધણી જણાતી નથી.

ત્યાંથી નીકળેલા શહેનશાહનો સમરપલેસ સોનબ્રન(Schonbrunn)કરીને વીએનાથી આસરે આર મૈલ દુર છે તેને લગતો પાર્ક તથા જનવરોનો સંગ્રહ જોવા ગયા હતા. એ જગ્યાનો બાગ ધણો સરસ સજાગારેલો છે, અને તેનાં રસતાની બાજુઓપર માડ રોપી તેને ઉપરથી કાપી આરકાંઓ બનાવવાથી તે રસતા દુરથી ધણું સરસ લાગે છે. બાગમાં મોટા કુવારા પણ મારી ગોઠવણનાં કીધેલાં છે, તથા બાગને છેડે ખાલું થાંભલાપર એક ઘેર બાંધેલું છે, જેને ગ્લોરીએટ (Gloriette) કરીને કહે છે. તે ટેકડીને મથાળે આવેલું છે. તે ઉપરથી વીએનાનો દેખાવ ધણો સરસ દીસે છે. એ બાગને લગતી મીનાજરી (પ્રાંણીઓ રાખવાની જગા)ની ગોઠવણ ધણી સરસ દીસે છે. વચમાં એક કુવારો કરી તેની આસપાસ ચોક રાખીને જનવરોનાં પીજરાંઓ છુટાં છુટાં ચોકો ઘેરી લઇને કીધેલાં છે, તેમાં તરેહ તરેહનાં જનવર રાખેલાં છે. તે ગોઠવણી ધણી સરસ અને જોવા લાયક છે.

તા ૧૦ મી અક્ટોબર ૧૮૮૧—
આજે હમો પેહેલાં કેબીનેટ ઓફ કોઇન્સ એન્ડ એન્ટીકીટીઝ (Cabinet of Coins and Antiquities) જોવા ગયા હતા. એ જગ્યાપર ધણી મોટી રકમનાં જીનનાં સીકા જમીનમાંથી ઓદી કાઢાડેલા, કાષ્ટની આગમજનાં ધાતુનાં વાસણો, બેરાત, કેમીઓસ, તથા કીમતી બેરાતની નવાઈની ચીજો રાખેલી છે; તેમાંનાં સીકા કોઈ કોઈ તો ધણું મોટા કદના તથા આંદા છે, તેમાં હાલનાં શહેનશાહનાં આનંદાનનાં વડાઓની જીનીઓજીકલ ટી (પેહેડીઓનાં નામો

તથા સખીઆ) નું ઝાડ અને ૧૬૭૭ નાં શાલ સુખીનું કીકું છે. કેમીઆસમાં એક મોટું ખલીર (વીઠી બનાવે છે તેવા પથરનું) એક મોટા વેશ-માં કોતરેલું (૮) ઇંચ પરીધમાં છે. એવીજ એક ખીજી (૯) ઇંચની રોકેખી છે, તેમાં પાદશાહનાં મોહાડાંના કેમીઆસ નંબર ૨૦) કોતરેલાં છે. એ રોકેખી ૧૨,૦૦૦) ડુકડે આપીને શાહનશાહ ખીજી રોડાદે વેચાવી લીધી હતી. એક અગ્રેટ ભતનાં પથરનું વાઝ ૨૯) ઇંચ ડાંચમેટરનું છે. આલરીક જે ગાદ્યનો મોટા પાદશાહ યદ્ય ગયો છે તેનું શીલ આખાં પન્નામાં કોતરેલું છે. એક સોનાનું વાસણ જે દુનયામાં સૌથી મોટું કહેવાય છે તે ૬૧૪) આંજીથ વજનમાં છે. એક સોનાની રકાખી છે તેમાં ૧૨૭) કેમીઆસ કરી તે ઉપર અવેગત જડી લીધેલું છે. ગોલ્ડન ફીલસનાં એતાબનો હાર છે તેમાં આસ્ત્રીઆનાં પાદશાહનાં ૪૯) સખીઆ કેમીઆસમાં કોતરેલી મુકેલી છે, અને તે ઉપર મીનાકામ ધણું સરસ છે. એક લોકેટ છે તેમાં ૨) ઇંચ ડાંચમેટરનાં આખા પન્નામાં સખી કોતરી આમુપાસ ક્રીમતી હીરા જડેલાં છે. એ સખી ચોપે આગલનાં કોઈ પાદશાહને ભેટ મોકલાવી હતી. એવું એવું ધણું જોવા લાયક છે.

એ જોઇને શહેનશાહનાં મેહલનું પુસ્તકખાનું જોવા ગયા હતા, જેને સારું જુદીજ ઇમારત અને ૧૭૨૨ માં બાંધી હતી, અને તેની શેલુન ધણી સરસ ચીતાર તથા ધોળની કીધેલી છે. પુસ્તકખાનાંમાં બધાં મલીને દશ લાખ પુસ્તક છે, તેમાં વીસ હજાર ઉપર હાથનો લખેલી જુની ચોપડીઆ, જેમાં ઉગમણ બાષાઓની ધણી છે, અને જે અને ૧૮૫૭ નાં શાલમાં બેરન એંડ હેમર પુર્ગેસ્ટાલે (Baron and Hammer Purgestall) એકઠી કીધી હતી. એ ઉપરાંત

૧૨,૦૦૦) પુસ્તક ગાયનનાં છે. અને ૧૫૦૧ નાં શાલની આગમજ છપાયલી ચોપડીઆનાં નંબર ૧૨,૦૦૦) છે, તેમાં એક સમસ (બાણવાનું) ગાવાની) ચોપડી અને ૧૪૫૭ ની, અને સૌથી જુની છપાયલી બાઇબલ અને ૧૪૩૦ નાં શાલની છે. એ ઉપરાંત ધુટાં કાગળો લખેલાં છે, તેમાં લાલ કાગળો ઉપર સોનેરી અને રૂપેરી અક્ષરો છી મુદીનાં છે. થોડાં એક લખેલાં કાગળોનાં કટકાઓપર જેનીશીસ (બાઇબલનો પેહેલો ભાગ) લખેલાં ચોથી મુદીનાં, દવાઇની ચોપડીઆ ચીવ મુધાં પાંચમી મુદીની, કેટલાં એક સોલમી મુદીમાં લખેલાં કાગળો જે બાલી આખાં થી બાયગે ઉકળી શકાય એટલાં બીણાં લખેલાં છે, એક કોરાન ગળામાં તાવીજમાં પેહેરાય તેટલી નાધળી અને ૧૫૪૫ નાં શાલની લખેલી છે, એક નકશા છે તે અને ૧૬૦) થી ૧૮૦) નાં શાલનો બનાવેલો રામન શાહનશાહ બતાવવાને રખેલા છે. તે ઉપરાંત તાડનાં પાતરાં ઉપર લખેલાં તથા ખીજી જુનાં અને નવાઇનાં ધણાં કાગળો છે જેની વીગતો હમે લખી શકતા નથી.

એ જોઇને પછી એકેડેમી ઓફ આર્ટસ (Academy of Arts) જોવા ગયા હતા, જેનો બાહારથી બપેકો ધણો છે અને હમણાં જે નવી ઇમારતો ધણી બંધાય છે તે ઢપની એક છે. તેને બાહારથી દીવાલોમાં ગોખલા કરીને માળા ઉપર તથા હેડે માટાં કદનાં પુતળાં ગોઠવેલાં છે, તથા દીવાલો ઉપર કુલોની તથા ખીજી તરાંહ પાડીને ઉપર ધોળ કીધાથી-દેખાવડું લાગે છે. એ ઇમારતમાં દુનયામાં વખણાયલાં પુતળાંઓની કાસ્ટીંગ્સ (આટકામ) કરીને મુકેલી છે, અને તે ઉપર તેને મથાળે મોટી પીકચર ગેલેરી સખી છે, જેમાં ધણાં ઉસ્તાદોનાં હાથની—તેમાં ડચ (વલંદા) સ્કુલની ધણી જોવા લાયક છે.

એ જોઇને પછી અતરનો સેંટ સ્ટીફનનો કેદીડલ (St. Stephen's Cathedral) જોવા ગયા હતા. એ દેવલ ધણું જુનું અને ૧૩૧૦ અને ૧૫૧૦ નાં શાહની વચમાં બંધાઇને તબયાર થયું હતું, તેમાંનો ચોડાક ભાગ એથી પણ ૨૦૦) વરસ આગમજનો છે. એ દેવલ ૩૫૪) શીટ લાંબુ અને ૮૯) શીટ જાંબુ છે. એનો અંદરના થાંભળાઓ ૫૨ ૧૦૦) ઉપર ચોટાં પુતળાં કોતરેલાં અને છાપરાં ઉપર રંગીન નળીયાં કાપેલાં છે. એનો આલટર ધણાજ સરસ તદન રૂપાનો બનાવેલો છે, અને તેની ઉપર સેંટ્સ વગેરે ખીજાં ચોટાં કદનાં પુતળાં મુકેલાં છે, તે પણ એજ ધાતુનાં બનાવેલાં છે. એ આલટરની હેલ વોલટ (બાંધરાં) માં શહેનશાહી ખાનદાનવાળા મરણ પામે છે તેને “ એમબામ ” કહે છે, તેના આંતરડાં તથા પેટનો મવાદ રૂપાનાં વાસણમાં ભરીને અહીં રાખે છે. અહીં ડ્યુક રોદોલ્ફ (Duke Radolph) દટાયેલો છે તેની ધોર ધણું જામાં લાલ ચોટા પથરની બનાવેલી છે, અને તે ઉપર ખેસુમાર નાધળાં નાધળાં પુતળાં અને તેની જીંદગીની વીગતની તસવીરો કોતરેલી છે, તે ધણી જોવા લાયક છે. એ ધોરનાં પથર ઉપર ખેલાખ ફોર્સીનનો ખરસ ખેડો હતો એમ કહે છે. એનું મુડું એ પથરની અંદર પેટી બનાવીને તેમાં રાખેલું છે. એ દેવલની અંદર ૨૦૦) વરસની આગમજનાં બધા અહીંનાં પાદશાહો દટાયેલા છે. એનો ખરસ ૪૩૦) શીટ જાંબુ અને ધણો ફળદાર તથા નકશીદાર બનાવેલો છે.

એ જોઇને પછી કેપુચીન-સ ચર્ચ (Capuchin's Church) કે જ્યાં અહીંયાનાં શહેનશાહો તથા તેઓનો કબીરો ૨૦૦) વરસ થયાં દટાયે છે તે વોલટ જોવા ગયા હતા. એ વોલટમાં જવા મારે

એક નાહાની ગલી છે, તેમાંથી હેલ સીડીઓ પરથી જવાનું કાપેલું છે. વોલટમાં એ શહેનશાહી ખાનદાનની કોશીનો છુટી છુટી આરડાઓમાં ગોઠવેલી છે, તેમાં એક શહેનશાહ અને તેની બધરી છોકરાં એક આરડામાં, ખીજો શહેનશાહ અને તેની બધરી છોકરાં ખીજા આરડામાં, એમ દરેક કબીરાની છુટી કોશીનો મુકેલી છે. એ કોશીનો તદન ધાતુની બનાવેલી છે, અને તેઓનો અંદર સીસાં તથા લાકડાંની એકની અંદર એક એમ કોશીનો છે, જે છેલીમાં મુડાં રાખે છે, અને એક પથરનો ૩) ઇંચ જાંબુ આટલો (ખાટકાર્મ) બાંધોને તે ઉપર રાખી મુકે છે. એ બધી કોશીનો ઉપર તેઓનાં બરસ તથા નામ કોતરેલાં છે, પણ તેમાં સૌથી સરસ મરાયા ટેરીસા (Mirab Theresa) અને તેનો વર એ ખેલુને એક (સાફોફિગસ) કોશીનમાં જે ભાગો ઉપર મુકેલાં છે, તે ધણી સરસ છે, તેની કોશીનને ચારે ખુણે ચાર રડતી આરતોનાં આદમ કદનાં પુતળાં ધણાજ સરસ ખેસાડેલાં છે, તથા સાફોફિગસ ઉપર પણ અત્તી ધણી નકશી કાપેલી છે, અને તેનાં મથાળાં પર એ ખેલું જાંબુનાં આદમ કદનાં ખાંતજનાં પુતળાં મુકાડેલાં છે. એ મુજબ તેઓની કોશીનો વચમાં રાખીને તેઓની આસપાસ છુટા છુટા આટલાપર તેમનાં કુટુંબીઓની કોશીનો (ધ્યાને ઉપર મુજબનાં સાફોફિગસ) ગોઠવેલાં છે. એ શહેનશાહજીવીની આગમજ મરણ પામેલા શહેનશાહી ખાનદાનવાલાઓને એક બાજુપર વચને ચાલ અને બાજુ બાજુ ગેલરી ફેરાધી ભરી લઇને તેમાં હારબંધ એક બાજુપર મરદા અને ખીજા બાજુપર સાંમથી આરતોની કોશીનો મુકેલી છે, તેમાં એ દેવલ તથા વોલટ બંધાવનાર શાહનશાહ મેહાઆશ અને ૧૬૧૯ માં મરણ પામ્યો તેની કોશીન તદન સાદી તાંબાની બનાવી તેમાં તેને રાખેલો છે. એ શહેનશાહી ખાનદાનનાં મુડાં આમ દેવલ

માં, તેઓનાં પેટમાંના માવો સેંટ સ્ટી-
ફનનાં દેવલમાં, અને તેઓનાં દીલ
(Hearts) શહેનશાહનાં મેહુલને લગતાં
દેવલમાં છુટાં રાખેલાં છે, તેથી ખીજાં યુ-
રોપનાં લોકો હમેંછે કે જ્યારે કુનયાનો
આખરીને વખતે સંધળાં સુવેલાં સજ-
વન થશે, ત્યારે એ શહેનશાહી ખાં-
નદાંનતાં મુરદાંનાં ભાગેને શોધી કાઢા-
વાની ધણી મેહુનંત પડશે. એ જોધને
પછી મારકાર્ટ (Markart) કરીને અત-
રનો એક વખણાયેલો ચીતારેછે તેની
કુકાંન તથા ધેર જોવા ગયા હતા. એ
ધણી જાત જાતનો સામન પોતીકા દીવાન-
ખાનામાં ગોઠવીને તે ઉપરથી સખીઓ
પાડેછે, અને જાણે મુક્રીયમ ગોઠવ્યું હોય
તેમ ત્યાં અસલી તથા હમણાંની બનાવ-
ટની ચીજો એકઠી કીધેલી છે. તેની પાડેલી
સખીઓ હમોએ જોધ તે ધણી સરસ હતી.

તા ૧૧ મી અક્ટોબર ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં ટ્રેજરી (Treasury)
જોવા ગયા હતા. એ જગ્યા પાદશાહનાં
મેહુલમાં આવેલી, અને તેમાં તાજને લગતું
ખેરાત રાખેલું છે, જે ધણું જોવા લાયક છે.
હમો પેહલાં કાઉન જ્યુએલ્સ એટલે પાદ-
શાહી ખેરાતવાલા ઓરડામાં ગયા,
જ્યાં એક કેશમાં ગાદીનરીન થતી
વેલાની કીચાવાળો તલવારો સોનાં તથા
હીરા તથા ખેરાતથી જડી મુકેલી છે, જે-
માંની એક ઉપર પાવલી જેટલા મોટા
આઠ હીરા જડેલા છે. હીરા તથા ખેરાતો
જડેલાંનો એ ઓરડામાં એક મોટો કા-
ચનો ફેસ વચમાં મુકેલો છે, જેની આંદ-
રનાં ખેરાતનો કીમત તથા તારીફ યદ
નહીં શકે તેવું છે. એમાં હીરાનાં તાજ, હાર,
મોટી, કમરપોટા, બ્રેસ્ટલીન ઇત્યાદીને સઠ
એક ગમ, તેવાજ ખીજા સઠ, માણક
તથા હીરાનાં પાના તથા હીરાનાં, ત-
દન મોતીનાં, હીરા તથા પોખરાજનાં,
ઇત્યાદીક મુકેલા હતા. એમાંનું એક તાજ

શહેનશાહને પેહરાવાનું તે જુની ૧૫૫૨
પણ સારી બાંધણીનું છે, તેમાં ખેરાત
સાડે જડેલું છે, જેની કીમત સાત લાખ
ડોલર (Rix Dollars) ઇયાને
સાત લાખ રૂપિયાનો ગણાય છે. ખીજું
તાજ એક શહેનશાહની બાનુને વાસતે છે,
તે તદન હીરાનું અને તેમાંનાં ખીલી-
આનો ધણું સરસ અને મોટાં છે. એ
તાજ અસલનાં જુનાં તાજને ઉખેડી
નાંખીને સને ૧૮૬૭ માં હમણાંની શહેન-
શાહ બાનુને હનગેરીની રાણી ઇમ્પ્રે-
ક્રીયા કીધી ત્યારે પેહરાવ્યું હતું. એમાંનાં
કોઇ કોઇ હીરા ધણું મોટાં કદનાં છે, અને
તેની કીમત ૧૫) લાખ રૂપિયા ઉપરની
કહેવાય છે. ગોદન ફ્લીમનાં ખેતાખ સાડે
પેહરાવાના આંદમાં એક ધણો મોટો
હીરા ૪૨ રતીનો છે. તે ૨૮,૦૦૦) સોનાં-
નાં લુધસ (ઇયાને ૨,૮૦,૦૦૦ રૂપિયા)
લેખે સને ૧૭૬૪ માં ફ્રાંકફોર્ટ આન ધ
મન (Frankfort on the Maine)
ગામમાંથી વેચાતો લીધો હતો, તે ઉપરાંત
તેથી ઉતરતા ખીજા ૮) હીરા છે અને
ખીજા તેથી ઉતરતા પણ બેઆનો જેટલાં
કદને પહોંચતા ૧૫૦) હીરા છે; જે સંધ-
ળાંની કીમત કીધેલી નથી. એજ ખેતાખ
પેહરાવાનો ખીજો શીંગાર છે તેમાં તદન
પાવલી જેટલા હીરાનાં હારતી હોંડે બકડે
લટકાવેલું (સોનાના મીનાપર હીરાનું) છે.
એજ ખેતાખનો ત્રીજો શીંગાર છે, તેમાં
૩) મોટા હીરા છે, જેમાંનાં ૨) જરાક
પીલા છે, અને જે બધા મલી ૮૯) ફેરત-
નાં છે. એ શીવાય ખીજા પાંચ એવા ઓ-
રડાંને લગતા આંદો, પોખરાજ અને
ખીજા ખેરાતના છે, અને એક સરગાંઠ
હીરાની હારોનો બનાવેલો છે, જેની વચમા-
નો હીરા ૨૬) ફેરતની ઉપરનો છે. એકટોપી
ઉપર હીરાનું બટન છે તે આખો હીરા કુન-
યામાંનાં સૌથી મોટો હીરા માને એક ગણા-
ય છે. તે ૧૩૩૫ ફેરતનો અને તેનાં મથા-

બાંપરદ) વેચ્છલ કાપેલા છે. એ હીરા અચ્છલ ચાલેલ ધી બેલડ કરી બર્ગડીનો ડચક હતો તેનો હતો, જેણે મોરારતની લડાઈમાં અને ૧૪૭૬ માં જાણે, તે એક ગરીબ એકુતને પાણી, જેણે તે કાચ સમજીને બઠોલોમ્યુ એકે કરીને બર્ને (Berne) શહેરનાં રહેવાસીને એક રૂપિયાની કીમતે વેચ્યો હતો! ત્યાંથી બે ત્રણ હાથ ફરીને ફ્રાંસીસ સ્ટીફન લોરેનનાં ડચકનાં હાથમાં આબ્યો, જે આસીઆની શહેનશાહ મરા-યા હીરાના સાથે પરણવાથી આએ રાજ-ના હાથમાં આવેલા છે, અને અને ૧૭૪૫ માં એ ધણીને ફ્રાંકફર્ટમાં શહેનશાહ બનાબ્યો ત્યારે એનાં તાજમાં એ ગોઠવ્યો હતો. એ હીરાને ધી ફ્લોરેનટાઇન નામે ઓલખે છે. એક ખલીર અથવા ગીધ (આસીયાની નીશાન બે મોહોડાંનાં ખલીર-નીં) ઋષરાતનુ બનાવેલું છે, તેનું આખું આંગ એક માણકનુ બનાવેલું છે જે ૮૧૬) ફેરત વજનમાં અને ૬૬માં આસરે હાં-સનાં ઇંડાં જેટલું છે. એની પછવાડેનાં પાસામાં નીચે મુજબ લખેલું છે “કે પેહેલા દ્યોપોલડે સને ૧૬૮૭ માં આએ બેકીમતી નંગ તોલમાં ૪૧૬) ફેરતનું” હનગેરીની હીયુમાની વંશ પામેથી વેચાતું લીધું હતું અને આએ તોજોરીમાં મુકયું છે.” એ નંગનુ નામ હાઇઆસીંક લા બેલા (Hyacinth la Bella) કરીને છે. હીરાનો એક હાર છે તે અત્તીધણી સરસ છે, તે મોટા મોટા બેકીમતી હીરાની આસ-પાસ ખીજ “રેઝ ક્રાસીનનાં” હીરા જડીને ધણી મોટા બનાવેલા છે. તેની સાથે એક જોડ એસીંગ છે તેપણ ધણાં મોટા અરધા રૂપિયાની કદનાં હીરાનાં બનાવેલાં છે. એ એસીંગ મરાયા હીરાએ હીયાં મુકીને લખેલું છે કે “એ મારી પાદગારી સાફ” અહીંયાં મુકેલું છે અને અહીંયાં હમેશાં એને તેમજ ગણતા રે-હેવું” એવીજ રીતનાં માણક તથા હીરા-

નાં રેઝનાં હારે છે, તેમાંનાં માણકો ધ-ણાંજ સરસ આતશી રંગનાં અને એવાં મોટાં છે કે હમેશાં તેની તારીફ કાંઈપણ રીતે થઈ શકતી નથી. એમાંનાં હેઠળનાં રેઝોનાં માણકો ૧૧ થી ૨) ઇંચ મોટાં છે. એજ મુજબ પાનાં અને હીરાનો સત છે, તેમાંનાં પાનાં પણ એટલાંજ મોટાં સરસ રંગનાં તથા ઝળકનાં છે. એ ઉપરાંત તેઓની આંધણી એવી સરસ છે કે તેને બેકીમતી કરી નાંખ્યાં છે, અને હીયાં સઘળા જોવા આવનારાઓનાં મો-હોડમાંથી તારીફનાં અવાજો નીકળે છે. એક મોતીની માળાનો સટ છે તેમાં બે શરી એક માળા જેમાં ૬૦) મોતી-આ લખાટાનાં ૬૬ કરતાં પણ મોટાં, અને તેનેથી ઉતરતી ખીજ ધણી હારે મોટાં મોતીઓની કીધેલાં છે. એક એસ્ટીપીન પાનાં તથા હીરાનો છે, તેમાંનું પાણું ધણુંજ મોટું આસરે ૧૧ થી ૨) ઇંચનું અત્તી ધણાં સરસ રંગનું છે. એક હીરાનો નેકલેસ કીધેલા છે, તેમાં ત્રણ હારમાં ૧૫૦) મોટાં અને પંદર હારમાં ૭૫૦) નાં ધણા હીરાની હારે કીધેલાં છે, અને તેઓની હેઠળ ૮૬) ગોળ ચોકડાં જેવા આકાર લટકાવીને તે-ઓપર દરેકની હેઠળ મોટા હીરાનાં લાલકા લટકાવેલાં છે. એક ઇંડાં જેટલાં પાનાંમાં નાંધણું ધડીયાળ બેસાડેલું છે, અને તેની ઉપરનું કોટલું પણ શીકાં પાણાનુંજ હોવાને લીધે અંદરથી તેનો કાઠો બરાબર દીસે છે. હીરાનાં રેઝનાં સારાં કદનાં ૧૯૨) બટનો છે, તેમાંનાં ૧૦) નાં હીરા ધણાં મો-ટા છે. એક હેરપીન છે, તેમાં એક હીરા ખુણાં રેઝો ધણી મોટા મુકેલા છે. એક એસ્ટીપીન ઋષરાતનું છે, તેમાં બે હીરા મોટા ગોલાખી રંગનાં છે, જે બાહારથી હીરા જેવાજ ચળકતા પણ તેની અંદર જાણે ગોલાખી રંગ પુરો હોય તેવું દીસે છે. એ ઉપરાંત ખીજ ધણી જાતનું કીમતી ઋષરાત એક કેશમાં મુકેલું છે, જેની કીમત

યઈ શક્તી નહીં અને તેની વીગતો નો લખવા બેસીએ તો ઘણું લખાણ થઈ જાય. હમોએ ઘણી ગમ જોતી જાતનું ઝવેરાત જોયું છે પણ અહીંયાનાં જેવું કીમતી અને સરસ બાંધણીનું કંઈ જોયું નથી, અને અતરે ગમે તેટલું પણ લખ્યે તોપણ વાંચનાર નજરે જોયા વીનાં કદીખી કદર પીછાણી શકશે નહીં. એ ઉપરાંત ખીજા છુટા છુટા ઓરડામાં શહેનશાહી ખાંદાનને મલેલી તથા પેચાતી લીધેલી ખીજાનો સંઘ્રહ ઘણો સારો કાઢેલો છે, તેમાં ખરબચડાં, આખાં મોટીના મરઘા, ધીણાડી, ડ્રાગનસ ઇત્યાદી એકથી બે ઇંચવાળાં ધણું છે. સોનાની થાળી જેવી રહેખીઓ, ઝવેરાત જડેલી તથા સારી કારીગીરીની બનાવટની કલાવર વાઝ, તે ઉપર ઝવેરાતનાં બીણાં નંગોનાં બનાવેલાં જનવરો, એક સોનાની મોટી રહેખી તે ઉપર માણસોનાં પુતળાં અલગાં હોય તેવાં ૧) કુટ જીઆઇનાં બનાવેલાં, સોનાનો મોટો સેન્ટર-પીઝ અથવા વચગાળો તેમાં કારી તથા સોનાકામ મિલ કરીને ઘણું સરસ બનાવેલો છે. આખાં એક ગારનેટ (માણુકનાં પોતા જેવા આવે છે) નું કારી કપ જેટલું મોટું ખરણીરોકું વામણ ૪ થી ૪ ઇંચનું અને તેનો પરીઘ પણ ૪) ઇંચ છે. ઝવેરાતની થાળીઓ, ૨) શીટ મોટા રોક-ક્રીસ્ટલનાં પુતળાં તથા પેટીઓ, ઝવેરાતની જડેલી પેટીઓ ઇત્યાદી હુ. એ ઉપરાંત સંઆકામથી તરંહ તરંહની બનાવટનાં ચાલતાં નવાઈ નવાઈનાં ધડીયાળો, તેમાં એક ધડીયાળ ઝવેરાત જડેલું પાંચ તખીનું અને તેની નીચે બાગ કાઢેલો છે, જે ચાલે છે ત્યારે બાગમાં જાણે એક માણસ ધાસ કાપતો હોય તથા ખીજાં જનવરો ચરતાં હોય તેમ લાગે છે. ખીજાં ધડીયાળનો નીચે અખનુસની પેટી છે, તેમાં એક ઓરતને ઉભી રાખી છે અને ધડીયાલ વાગે છે ત્યારે તે નાચ કરે છે.

તે સતરમી સદીનું બનાવેલું છે. ત્રીજું ધડીઆળ રોકક્રીસ્ટલમાં બનાવેલું છે, તેમાં ત્રણ તખો એક ખીજાં ઉપર મુકેલી છે, જેમાં કલાક તથા મીનીટ ચાલે છે, અને તેની બાજુઓપર આસમાની ચાલનું ધડીયાળ ચાંદની ચાલ તથા તેની આ-કૃતીઓ દેખાડે છે, તેમજ ખીજારનાં દડા ઉપર બાર રાસીઓ ગણતરી સાથે માંડેલી છે, જેથી આસમાની ચાલ પણ જોઈ શકાય છે. એ ધડીયાળ ૧૬૩૦ નાં ચાલમાં બનાવેલું છે. એ સીવાય ખીજાં ઘણાં નવાઈ નવાઈનાં ધડીયાળો કબોટામાં મુકેલાં છે. એક ખીજા ઓરડામાં શહેનશાહી તાજ મુકેલું છે, તેપર પાલીશ કાઢેલાં પણ વગર કાપેલાં ઝવેરાતનાં મોટાં નંગ જડેલાં છે, તાજ ઉપર કાઇસ્ટનું પુતળું તથા ખીજા ધરમની બાબદો કોતરેલી છે, તેની સાથે તાજને લગતો ખીજો સુધળો સામન પણ એવાંજ ઝવેરાતનો છે. શાર્લમાં જે પેટુલો શાહનશાહ થયો હતો તેની તલવાર પણ હીયાં મુકેલી છે, જે બગદાદનાં વખણપલા પાદશાહ હાઈનલ રશીદ મિટ મોકલી હતી. રાજ્યભીષક થતી વખતે પેટુરવાનાં જભાપર મોતીઓ ખેસુમાર ભરેલાં છે. એ ઉપરાંત કાઇસ્ટને લગતી જીની ઇંચાણીઓ પણ ઘણી એકઠી કાઢેલી છે. તેમાં એનાં કાસનું નાંધણું લાકડું અને તેમાંનો એને મારેલો ખીણો, એનો જનમ થયો તે તબેલામાનાં લાકડાંનાં ધાનનો એક કડો, એને પોતાનાં ચેલાઓ સાથે ખેસીને છેલ્લી વેળા આવેલાં જમણનાં દસ્તરખાનાનો ટુકડો, તથા પોતાનું એપ્રણ કે જેથી તેનાં ચેલાઓનાં પગ ધાંધને તે નુંંછતો હતો તેનો ટુકડો, તથા ખીજા સેન્ટસની રહી ગયેલી ઘણી નીશાનીઓ પણ સોના તથા ઝવેરાતમાં મઠો લીધેલી હીયાં મુકેલાં છે, જે જોઈને ઘણું હસવું તથા અચરતી ઉપજે છે કે આવા સુધરેલા વખતમાં આશ્ચર્યા

જેવી શહેનશાહનાં લોકો એવું માને છે કે કાષ્ટ જનમ્યો તે જગ્યાનું લાકડું તથા તેની હારમારીમાં તે છેલ્લો પોતાનાં ચેલાઓ સાથે ખાવા બેઠો તે દરતરખાનું ધર્યાદી કોણ સાચવવા ગયું હશે કે આ-જે તે માટેલા ટુકડાઓને માન આપે છે. તે મારયો ગયો ત્યારે કુશમનોનાં હાથમાં હતો, અને ક્રીસ્ચીઅનનીટી તેની પછી ૩૦૦ વરસ સુધી હારમારીમાં પડી હતી, ત્યારે કોઈ શું જાણતું હશે કે રહેલી જીતી નીશાનીઓ પાછલથી કામ લાગશે કે રાખી જશે, અને હારમારીમાં તે શી રીતે લોકોના હાથમાં રહે ? પણ રોમન કેડા-લીકસ આવી ખાખદો ધણી જલદીથી માની લે છે, અને લાઓ રૂપિયાની કીમત આપી ખરીદે છે. એ ઝોરડામાં પેહેલા નેપોલીયન નાં છોકરાની ડોળી હજુર રાખેલી છે તે રૂપાનાં ધાળ તથા શીપની ખનાવેલી છે, અને તેનાં છેડાઓ ઉપર રૂપાનાં ખર્જો કાઢેલાં છે, તથા તે ડોળી બે પુતળાંઓ અકલ અને જોસની ઉપર લટકાવેલી છે. નેપોલીયન ખોનાપાર્ટ ઓસ્ત્રીઆનાં શહેન-શાહ ખીજા ફ્રાંસીસની છોકરી મેરી લુઇ સાથે પોતાની આગલી બધરી જોસેફીન સાથે છુટા છેડા કરીને પરણ્યો હતો, તેને પેટના એક છોકરા હતો તેને કોઈ ખીજા નેપોલીયનને નામે ફ્રાંસમાં ઓલખતા હતા, અને ડયુક ઓફ રીડસ્ટાડતને નામે અહીંયાં રહેલો હતો. તે સને ૧૮૪૫ માં મરણ પામ્યો ત્યારે તે અને તેનું માને શહેનશાહી ખાતદાન દયાય છે ત્યાં કોશીનોમાં રાખેલાં છે. એ શીવાય ખીજું હીંયાં ધણું જોવા લાયક છે.

એ જોધને પછી અતરેનાં આરસેનલ (તોપખાના)માં લડાઇઓમાં થયેલી જી-તની યાદમારીઓ તથા હથીયારોનો સંગ્રહ છે તે જોવા ગયા હતા. એ આરસેનલ સને ૧૮૪૯-૫૫ સુધીમાં બંધાઈ હતી, અને તેણે ૬ મેલ લાંબી અને ૬ મેલ

પોહોળી જગ્યા ધેરી છે. તે ઇમારત જાણે મોટી કાલો હોય તેવી રીતની માળાની બાંધેલી છે. એમાં પેરનાં દીવાનખાનાનાં દરેક યાંબળાઓની આસપાસ ચારે બાજુ લડાઇમાં વખણાયેલા સરદારોનાં આદમ કદનાં સંગેમરમરનાં ચાર ચાર કરી ૫૪) પુતળાં મુકેલાં છે, તેથી તે જાણે પુતળાંઓનું દીવાનખાનું હોય એમ મોભે છે. એ માંડેથી સાંમેજ મોટી સીડીઓ બાંધેલી છે, જેથી ઉપર જવાય છે અને જ્યાં જાત જાતનાં હથીયારોનો સંગ્રહ ધણો સારો કાઢેલો છે. તેમાં ઓસ્ત્રીયાનાં અસલનાં લડાઇનાં હથીયારો, શહેનશાહોનાં બખ-તરો, તલવારો, બંદુકો ધર્યાદી ધણું રાખેલાં છે, તે ઉપરાંત ખીજા વખણાયેલા સરદારોનાં બખતરો તથા લડાઇની ચી-જોનો પરચુરણ સંગ્રહ કાઢેલાં છે. ઉપર ૩) મોટા દીવાનખાનાં કાઢેલાં છે તેની દીવાલો તથા છતો તથા ગેલરીપરની દી-વાલનાં મથાળાંપર અસલની જાણીતી ઓસ્ત્રીયાની લડાઇઓનાં ચીતારો ધણું સરસ મોટા વીસ્તારપર પાડેલાં છે, તથા તેમાં ધાળ ધણો સરસ ચઢાવે છે, અને વચલા દીવાનખાનામાં હીંયાંના ત્રણ મોટા માર્શલશોને મલેલી બેઠ મુકેલી છે, તેમાં એડમીરલ ડી ગોટ્કને શ્રીએસ્તનાં લોકોએ બેઠ આપેલી પલેટ પર નેપરચુનને (દરીયાનો રખેવાળ) વહાણ જાંચકતો પાડેલો છે; મારશલ રેડલસ્કીલોની બાટન (એ મારશલની નીશાનીની લાકડી હોય છે) સોનાનાં કેશપર મુકેલાં છે, તેનાં પેડસ્ટલપર તેનાં હાથ તળેનાં લશ્કરનાં સીપાઇઓની જાત જાતની ટોપીઓ કોતરેલી છે. એ ઉપરાંત હથીયારનાં સંગ્રહમાં એક તલવાર પર આખાં વરસનું પંચાંગ કોતરેલું છે. આખા હાથીદાંતની મીઆનો, કામકાં જેને આગલ ચકરથી જોર કરીને તીર ચડાવતા હતા તે, જીતી બંદુકો, એક તલવારનો આખો હાથો એકજ પરવાળોનો, બંદુક-

નો (Stock) આપ્યા હાથીદાંતનો, હીરાનાં મુઠ્ઠાં બંદુકો, હંનગેરીની તલવારો, એ સંપૂર્ણ જોવા લાયક છે. ઉપરની ગેલેરી પર તરફી પાસથી જીતેલા વાવટાઓ તરાંહ તરાંહનાં એકથી બે પુછડી તેઓ સાથે લટકાવેલી ટાંગેલા હતા, (એ પુછડીઓ જેમ વધતી હોય છે તેમ આગલ તેઓ મોટા હોધવાલાઓ કે હોવાતા હતા) તે સાથે માણુશને ગળે સાંકળો બાંધીને બંદીવાન દાખલ બધ જતા હતા તે સાંકળો પણ તેઓ સાથે લટકાવેલી હતી, તથા તે લોકોની પાઘડીઓ તથા તીર કામઠાં સૂઘળું (જેનરલો પકડાયલા હશે તેઓનાં) તેની સાથે ગોઠવેલાં, અને તુરફી સાયનાં બહાડાઓનાં ચીતારો દીવાલો પર પાડેલા છે. એ સંગ્રહસ્થાનનાં ઉછળનાં ભાગમાં હાલમાં નવી જાતની વારાવી બંદુકો તથા તોપોનો સંગ્રહ કીધેલા છે, તેમાં એક બંદુકમાં ૧૦) ગોળીઓ એકની પછી એક એમ ભરીને એકજ નળીમાંથી તેને દશ વખત ફાડી શકાય તેવી હતી. એ બંદુક રીવાલવરની માફક ગોળ ફરતી નથી, પણ તેની નળી મુકવાની બાકડીમાં એવા આંચો કીધેલા હતા, જેમાં તે બધી ભરાઈ જાય અને સૌથી છેલી મુકેલી કારટરીજ સાયની ગોળી પેટલાં કુટીને ચાંપ ઉપર એચી કે તેની આલી થયેલી તોપી ઉડીને બાહાર પડે, અને બીજી ગોળી તેની જગ્યામાં તે આંચકા શમેત આવીને ઉભી રહેતી હતી. એ મુજબ ૧૦) ગોળીઓ એક પછી એક દરેક સેકંડ કુટી શકે છે. એક તોપ છે તેમાંથી ૩૭) ગોળીઓ એકદમ તેનાં છુટા છેડા કીધેલા તેમાંથી ફુટે છે, તથા મીત્રાધયસ છે તેમાં ૮) બારણો ગોળા ફાડવાનાં છે, જે કુચીથી ફરવીને એકજ વળાએ ફાડી શકાય છે. એક તોપના ગોળો છે તે સાત લાખડની બે શીટ લાંબી નલીઓના બનાવીને તેનાં મુંઘર અણીરાકું બટ લાખડ એક કુટ બટું કીધેલું છે, કે. જે મુકું કોઇપણ ચીજમાં ધેવસ થયું કે પેલી

નલીઓમાં દારૂ ભરેલો હોવાથી તે કુટીને તે ચીજને ઉદાડી ધવા પાયામાલ કરી નાંખે છે. એક બંદુક તદન મંડાઈ ગઈ છે પણ તેનું લાખડ તથા લાકડકામ છે તે ભાગી ગયું નથી. એવી એવી ચીજો ત્યાં ઘણી જોવા લાયક હતી.

એ જોઇને પછી ઓરીયન્ટલ મ્યુઝીયમ (Oriental Museum) ધ્યાને ઉગમણની ચીજોનું સંગ્રહસ્થાન જોવા ગયા હતા. એ મ્યુઝીયમ અને તેને લગતો એકથએજ હાલ બાંધવા પર પચાસ લાખ રૂપિયા ખેડા છે; એકથએજને હાલ ધણી મોટા, અને તેની ઉપર ફરતી ગેલેરી કીધેલી છે, ત્યાંથી હમાએ એ હાલ જોયો હતો; જ્યાં તે વખતે આસરે બે હજાર માણુસો એકઠાં થયાં હતાં, અને તેઓ એટલો તો ધોંધાટ કરતાં હતાં કે આપણી અલાઈબાગની ન્યાતનો ધોંધાટ તો તેની આગલ કુચ ખીસાદમાં નથી, અને ખારણું બંધ કીધા પછીખી હમાએ મ્યુઝીયમમાં ફરતાં જાણે મધમાઓ ભમતી હોય તેવો દુરથી ભણભણાત સાંભળ્યો હતો. મ્યુઝીયમમાં હોંડુસ્થાન, ચીન, જાપાન, શાએમ, ઇજિપ્ત, ધરાત, તરફી, ઇત્યાદીની બનાવટ તથા વનસ્પતીનો જથ્થો એકઠો કીધેલા છે, અને તે જોવા લાયક છે. એ જોવા પછી સોસાયટી ઓફ આર્ટસ (Austrian Kunstervein) જોવા ગયા હતા જેમાં થોડાએક પીકચરો નાધળા પાંચ ઓરડા ભરીને પડાવો પર ટાંગેલા હતા, તે ઘણાં સારા અને જોવા લાયક છે. એ પીકચર ગેલેરી જોઇને પછી કોઇ જરમન પ્રીન્સ ઓગસ્ટસ ઓફ સેક્ષ કોબર્ગ એડ ગોઠાનો ચીતારોનો સંગ્રહ છે તે જોવા ગયા હતા, જ્યાં પણ ઘણાં સારા જથ્થો ઉસ્તાદોને હાથનાં પીકચરોનો કીધેલા છે. જ્યાં એની બારીઓ તદન એકજ આપ્યા કાચની કીધેલી હોવાથી ચીત્રો પર રોશનાઈની અસર

કારી પડે. એ જોધને પછી હાટલમાં પાછા ફરતી વખતે ગરાબન અને કારનટનર આઉસ માહિલાને છેડે એક ખુણામાં એક નાધળો આસરે આર શીટ જોયો ઝાડનાં શડ-નો કટકો મુકેલાં છે તે જોયો હતો, જેમાં ગ-ણતરી વગરનાં ખીલા મારીને તેને તદન ભરી નાંખેલાં છે. તેને વાંચ કહે છે કે એ ઝાડ ધણું પાપ્ય કેહેવાનું હતું, અને તેમાં ખીલા મારવાથી તે મારનાર ધણીને ધણું સારું થયું તેથી તેમાં લોડાએ ખીલા એટલા તો મારેલાં છે કે નવાં એક પણ ખીલા મારવાની જગ્યા બાકી રાખી નથી.

એ જોધને પછી હાટલમાં આવી ત્યાંથી આગગાડીનાં રેશનપર ગયા, અને ત્યાંથી છ વાગેને વીએનાં છોડકું હતું. વીએના શહેર ધણું મોટું ભભકદાર છે, અને જ્યાં ફરે ત્યાં જાણે મહેલો જ બાંધેલા, અને કોઇ કોઇ રસતા સારા અને મોટા બાંધેલા તોપણ મોટા ભાગ એની હવેલીઓ સાથે સરખાવતાં ધણું જ સાંકડા છે, જેમાંથી બે ગાડીઓ ભાયગે જઈ શકે. પણ તેવા રસતાની હમારતો જાણે મહેલો જ આખા માહિલા હોય તેવી મોટી આરથી પાંચ માળની જમી અને તેવી જ જાડાઈની બાંધેલી છે, તેમાં હાલની હમારતો જે પેરેડપલાટમાં બંધાયે છે તે તૈયાર થઈ રહેશે ત્યારે તેની તથા રીંગશટરાશના લતાની બરોબરી પુરોપનુ કોઇપણ શહેર કરી શકશે નહીં, એવું હમો ધારીયે છીએ. એમાંમાં મ્યુઝીયમની બે હમારતોનો એક જ માહિલા બંનેને આમનસામન એક જ તરોહન બાંધીને કાંધેલા, અને તે ધણી સરસ કારીગીરીથી બાંધેલી છે. યુનીવર્સીટી, નવી કોર્ટ એક જસ્ટીસ, નવો ઓપેરા હાઉસ, નવી મીલીટરી હાઈશી ઇત્યાદી હાલ બંધાયે છે અને કોઇ બંધાઈને તદ્યાર થયેલી છે તે સંખણી હમારતો ગંભ-

વર અને તરેહ તરેહની કારીગીરીની બાંધેલી છે, જેમાંની કોઇપણ દશ હયા પંદર લાખ રૂપિયાની અંદર કીમતની હશે નહીં એવી સરસ છે. તેઓપર ઇતરકામ તથા મોટાં પુતળાં ગોઠવેલાં છે તથા કોઇ કોઇને બાહરથી સોનેરી ઘાળ વટીક કાંધેલી છે. રાજમબાનું હાઉસ બંધાયું છે તે ઉપર ઘાળ હાલ થાય છે. એ શહેરની વસતી એનાં પડા મલીને સવાં દશ લાખ માણસની કેહેવાય છે. હીંયાનું લોક સંખણું તંદરેસ્તીબરેહું, ખુબસુરત, અને સુખી માલમ પડે છે તથા તેઓને સારી છુટકા રાખેલા દીસે છે. પાદશાહનાં મહેલમાં, ચોકોમાં, બાગોમાં, તથા મ્યુઝીયમ અને ખીજી જગ્યાઓપર લોકોને જવાની છુટ છે. ત્યાં ખીજી દેશની માફક શી લેતા નથી, અને હમણાંનાં શહેનશાહ પેહેલા ફ્રાંસીસ જોઝફ (Frances Joseph I) પર રૈયત ધણી ખુશી દીસે છે. એ શહેરનાં શહેનશાહ તે આગલ આખા જર્મનીના શહેનશાહ લાખલ સને ૧૪૯૩ થી ૧૮૦૪ સુધી એાલખાતા આવેલાં છે, પણ પૂરીઆ સાથની છેલી લડાઈ સને ૧૮૧૬ માં હાર્યા પછી એ નામ જે અમથું (નેપોલીયનની પછી) રાખેલું હતું તે કાહાડી નાંખીને એમપરર એાફ આલીઆ એંડ હનગેરી-નું નામ લીધું છે. એ આલીયા હનગેરીની શહેનશાહતને હસ્તક ૨,૫૦,૦૦૦) રૂપેર મેલ જમીન અને ૩,૮૦,૦૦,૦૦૦) માણસની વસતી છે. એને હસ્તકનાં ખોસનીઆ અને હરજગોવીનીઆનાં દેશોનો વીસતાર ૨૪,૩૦૦) રૂપેર મેલ અને વસતી ૧૫) લાખ માણસની છે. એ શહેનશાહતની આવક ૬૩૩૩ કરોડ, અને ખરચ ૬૮૩૩ કરોડનો તથા કરજ ૩૩૩ અબજ રૂપિયાનું છે. સલાહની વખતે લશ્કર પોણાં ત્રણ લાખનું અને લડાઈની વખતે દશ લાખનું ઉણું કરી શકે છે. એ દેશમાં પણ બધી રૈયતને લડાઈની કવામત લેવા-

ની ફરજ પાડે છે. અહીં વેપારમાં સાબુ, તાંબુ, સીધું, રૂપું તથા ખીજી ધાતુઓ જે એ દેશમાં મળી આવે છે તેના તથા કોલસા, ચોખ્ખા, પેટા, ખીટર, વાઇન, રેશમ અને ઉત્તર, તથા તખાકુ અને મીઠાનો ઇન્દ્રો સરકારે પોતે રાખેલા છે. બધા મળીને એનો વેપાર સ્વા અબજ રૂપિયાનો કહે છે. એનું મોટું બાઈ ટીએસ્ટ છે, જેમાં દરશાલ સરાસરી ૧૫૬૫૦) વાહણો તથા સ્ટીમરોની આવજન થાય છે, અને તેના ટનેજ ૨૫) લાખ ટણની ઉપરનો કહે છે. એ દેશમાં ૧૧,૪૦૦) મૈલ રેલવે અને ૩૦,૩૪૦) મૈલ તાર નાંખેલા છે. વી-એનાનું શહેર હમણાંખી પારીશ અને ખીજાં મોટાં શહેરોની હરીફાઈ કરી શકે તેવું સરસ છે. તેમાં ઉત્પન્ન નદીને કોંઠેની હવેલીઓ તેનાં રસતા સાથે ધણી મોભે છે, અને તે નદીમાંથી નહેરો શહેરમાં લઈ ગયા છે જેથી માલ લઈ જવ લાવવાને ધણું સવલ પડે છે. અહીંયાંની ખતાવટમાં મોનાં અને ઝવેરાત કામની ખતાવત, શી-લક, પીઆનો, ફરનીચર, ઓપેરા ગલાશ ઇત્યાદી છે.

તા ૧૨ મી અક્ટોબર ૧૮૮૧— આજે સવારનાં ૯-૩૦ મીનીટે ઓસ્ટ્રીયા અને ઇટલીની સરહદ વચેનું શહેર “નેબ-રોનીનાં” પસાર કીકું, અને યુડીન (Udine) કરી ઇટલીનાં ગામમાં હમા-રી આગગાડી બપોરનાં એક વાગે પુગી હતી, જ્યાં હમારો સામાન તપાસ્યો, અને ત્યાં આગગાડી પાછી સાંજનાં પાંચ વાગે હંકારવાની હતી તેથી વખત હાથમાં હોવાને લીધે એ ગામમાં ફરી આવ્યા હતા. એ ગામમાં આસરે બીજી હજાર માણસોની વસતી છે, અને તેમાંનાં ઘરો નાધળાં પણ ઘણાં સફાઈદાર રાખેલાં તથા રસતા પણ ઘણાં સફાઈદાર છે. અ-હીંયાંની ઇમારતમાં ટાઉન હાલ મોટા છે, જે એક મોટા માળનો ઓટલો

હોય તેવા લાગે છે, અને તે વલ્લ સંગેમર-મરનાં વચરનો બાંધેલા છે. તે શીવાય ખીજી કાંઈ જોવા લાયક હતું નહીં તેથી એક કલાકમાં ફરીને પાછા આવ્યા, અને સાંજનાં ૪—૫૬ મીનીટ પાછા આગગા-ડીમાં નીકળેલા વેનીસ શહેરમાં રાતનાં ૯—૩૦ મીનીટ જઈ પુગા, તથા હાટલ વીક્ટોરીયામાં ઉતારો લીધો હતો. એ શહેર પાંણીમાં બાંધેલું હોવાથી હમા સ્ટેશનપરથી મોટા જેને હાથમાં ગોનડોલા (Gondola) કરી કહે છે તેમાં બેસીને હાટલમાં ગયા હતા.

તા ૧૩ મી અક્ટોબર ૧૮૮૧— આજે સવારનાં વેનીસ શહેરનો સૌથી મોટો ચોક પીઆઝા સેન્ટ માર્ક જોવા ગયા હતા, જેને અહીંયાં “લા પીઆઝા” (La Piazzza) ને નામે આપેલ છે. એ ચોક અહીંયાં ઘણાજ મોટા કંઠવાય છે, કારણ કે વેનીસ શહેર ઘણુંજ નાધળાં નાધળાં ટા-પુઓપર આવ્યાથી જગ્યા ઘણી મલતી નથી, અને જે હાય છે તે ઉપર ઘરો બાં-ધવાથી બાકી જગ્યા ઘણી થોડી રહે છે, તેથી આવા ચોકો ઘણાં નાધળા અને થોડા આજે શહેરમાં છે. એ પીઆઝા સેન્ટ માર્ક ની આસપાસ જે બાજુપર એક એકને લગતા પાદશાહનાં મહેલો આવેલાં છે, અને ત્રીજા ભાગપર ખાનગી ઘણીની હવેલી આવેલી છે. એ સઘળી ત્રણે બાજુની મી-લકત એક સર બાંધેલી હોવાથી જાણે એકજ ગંજવર મહેલ હોય તેમ લાગે છે. એ ત્રણ ભાગની વચરનાં ભાગમાં અમલ એક દેવલ હતું, પણ તેથી એનો દેખાવ બરાબર સારો ન લાગવાથી નેપોલીયન મોનાપાર્ટે તે ભંજવી નાંખીને આસપાસ-નાં મહેલોનાં જેવા મહેલ બંધાવી એક સર કીધો હતો. એ મહેલોની ટુકળ સ-ઘળી જતનાં ઝવેરાતો, મેઝાઇક વર્ક, શીલીઝી વર્ક, લાકડાંનું તથા ખીજી નકશીકામ ઇત્યાદીની દુકાનો તથા કેફેશ કીધેલાં છે,

જ્યાં ગાતનાં દુકાનોની બાહાર, બંધ કીધેલા રસ્તાનાં આરકાંઓ ઉપર રા-
મની ધણી થાય છે, તથા બંધી દુકાનોમાં
પણ ગાતનાં ધરાકી હાવાથી તેની રાશ્વની
તથા ચોકમાં મોટા ચાર ચાર દીવાનાં
પુટાઓ ફાનગનાં કીધેલા છે તે મલગાવે છે,
તેથી એ ચોક ધણી મોભે છે. એમાં અ-
ઠવાડીયામાં ત્રણ વખત વાગ્યું વાગે છે તે
વખતે ભીડ ધણી મોટી થાય છે. એ ઉપર
જણાવેલી ત્રણ ઇમારતોની સાંમે એ ચોક-
ની ઇમારતો ફરતી પુરી કરવા સેંટ માર્કનું
દેવલ આવેલું છે, તેની બાંધણીની કારી-
ગરીથી એ ચોકની પુનરુત્થાપી ધણી વધે છે.
એ ચોકમાં દેવલની સાંમે ત્રણ મોટી વા-
વડા કાઠી મુકેલી છે, જે પર આગલ પેનોમ
જે પ્રજામત્તાક હતું તેનાં તાબામાંનાં સા-
ધક્રમ, કેનડીઆ, અને મોરીયાનાં વાવડા
ઉડારતા હતા, પણ હમણાં તે પર રવીવાર
તથા બીજા તેહેવારે ઉપર ઇટલીનો વાવેટા
ઉડે છે. પેલી ત્રણ બાજુની હવેલીઓની
તથા દેવલની વચમાં ખાલી જગ્યા રાખી
ત્યાંથી ચોકમાં આવવા જવાનો ખોલો
રસતો રાખેલા છે. બાકીનો રસ્તો એ દે-
વલની સાંમે આવેલી ઇમારતની હેઠળથી
ભાગળની માફક કીધેલા છે.

હમો પેહેલાં એ ચોકમાંનું આવેલું
અને હીંયાનું સૌથી મરમ સેંટ માર્કનું
દેવલ જોવા ગયા હતા. એ દેવલમાં વેની-
શીઅન લોકોનો સેંટ માર્ક (St Mark)
જે એલેક્ઝાન્ડ્રીઆમાં દટાયેલા હતો તેને
ત્યાંથી ૮૨૮નાં શાસમાં અહીંયા દાદીને
મને ૯૦૬-૧૦૦૧ મુઘીમાં દેવલ બાંધ્યું
હતું. એનો બાહારથી દેખાવ પાંચ ગુંબ-
જની મસજીદ હોય તેવા લાગે છે, અને
તેનો દેવાણો તથા છતો પર બધે કાચનાં
રંગીન મોઝાઇક વર્કસનાં ચીતારો ધણાં
મરમ પાડેલાં છે. એ મોઝાઇક વર્કનો રંગ
અમલથીજ રંગીન બનાવેલા કાચનો કી-
ધેલા હાવાથી જોવા ને તેવા હજુર મલા-

મત છે અને તેની પુખ્તી હજુ લોકો વખા-
ણે છે. એ દેવલની જમીન પણ રંગીન પથ-
રોનાં મોઝાઇક વર્કની જાનવરોની તસ્વીરો
તથા બીજા તરાંહનાં ગલીઆઓ મધ બ-
નાવેલી છે. એની ઇમારત તદન રંગીન જાત
જાતનાં મરમરની છે, તેથી તેનો બાહારનો
દેખાવ હીંદુસ્તાનમાં આગરા શહેરમાં
ખીરખલની અને બીજા ધોરે જે રંગીન
પથરની બનાવેલી છે તેને મજતી આવે છે,
અને હમણાં એને સાફ કરે છે તેથી તેનો
માફ કીધેલો ભાગ જણે હમણાંજ બના-
વ્યો હોય તેવા દીધી નકલો છે. બાકીનો
ભાગ ધણાં વરસનો થવાને લીધે કાળો મારી
ગયો છે. તે મધજો માફ થઇ રહેશે ત્યારે
એનો ભરોશ નવેસરથી નોકલી આવશે.
એ દેવલની બાહાર તથા અંદર મલીને
જાત જાતનાં રંગીન મરમરના પથરોનાં
૫૦૦ થાંભળા છે, જેની ઉપરનાં મથાળાં
પરની બાંધણી દરેકની જુદી જુદી
જાતની કુલો તથા બીજા તરાંહની કોત-
રેલી છે. એ થાંભળાઓમાં વચ્ચા વાટ
પર કાળા અને સફેદ મલીને કાચરચીતરા
રંગનાં પથરનાં આઠ થાંભળા છે, તેને
વાસતે કહે છે કે જે રશલમનાં વખલા-
યલા મુલેમાન વાદ્યાહનાં બીજા વખતે
બાંધેલાં દેવલમાંથી તે લાવેલા છે, તથા
અંદર ચોલટર પર બીજા ચાર થાંભળા છે
તે એજ ધણીનાં પેહેલાં દેહેડાં (વાણુયલાં
King Solomon's Temple) માંથી
લાવેલા છે, તેમાં બે પારદર્શક આલાખારટર
નાં છે તે દારડાંનાં વળનાં જેવા બનાવે-
લા છે, તેની પાછલ રાશ્વની ધરે છે ત્યારે
તેમાંથી ઉજાસ દીમે છે. દેવલમાં પેશનાં
સેંટ માર્કસનાં મુરદાને ઇજીપ્તથી લાવ્યા
તેની વીગતો કાચનાં મોઝાઇક વરકથી સારી
ચીતારેલી છે. તેમાં એકનો અંદર તર્કસ
એનું મુરદું લાવવા દેતા હતા નહીં તેથી
તેને હરમે એક ટોપલામાં મુક્યું, અને
તેની ઉપર કુરનું ગોસ પાંચમીને વાહાણ

ઉપર મહાગવવા લાગ્યા ત્યારે કીનારાપર તકસોએ અટકાવીને પુછ્યું કે શું છે? (કારણ કે તે મુરદું ચોરાઈ ગયું છે એમ તે લોકોને ખબર હતી અને પહેલે માથું ત્યારે આપવાને ના પાડી તેથી તે કોઈ લઈ નહીં જાય કરીને તેની ચોકસી ધણી રાખી હતી) ત્યારે તે લોકોએ ટોપલીનું ઢાંકણું ઉઘાડીને અંદર પાંડરેલું ડુકરનું ગોત્ર બતાવ્યું, જે બામે મુસલમાનોને ધણી ધીત હોવાથી તેની આગલથી બધા ખસી ગયા હતા. તે પીકચરમાં જરાક ટોપલીનું ઢાંકણું ઉઘાડેલું છે, અને પેલા મુસલમાનો મોહોડાં ફેરવીને જશે સુગાતા હોય તેમ નામના ધણુંજ મરમ રીતનું મોઝાઇક વર્કમાં પાડેલું છે. તે ઉપરાંત તેને લાગ્યા ત્યારે અહીંયાં મલેસા મેલાવડો તથા તેને દાટવાનો કાંચાની પણ તસરીરા ખીજાં આરણાંઓ પર પાડેલી છે. એ મુજબનો મોઝાઇક વર્ક આખા દેવલમાં ૪૫૭૦૦ ચોરસ વારનો કાંચેલા છે એમ કહે છે. એ ઉપરાંત ગીલડીંગ, બરેનજ તથા નકશીકામ રંગીન પથરા પરનું ધણું છે. એ દેવલનાં મથાળાંપર બરેનજને ધાત્ર મહાવેલા ચાર ધોડા ગોડવેલા છે જે ધણાં જુનાં અને જાંબી બનાવટનાં હોવાથી જુદા જુદા ધણીઓનાં હાથમાં યઠને હીંયાં હમણાં રે-હેલા છે એ ધોડા રામનાં નીચે પાદશાહનાં વખતમાં બનાવેલા ધારી શકાય છે, અને તેને ટ્રાયમકલ આર્ચ એટલે કહેતા મેહરામ ઉપર મુકેલા હતા, ત્યાર પછી ટરેજન શહે-નશાહે તે લઈને પોતાનાં ટ્રાયમકલ આર્ચ ઉપર મુક્યા ત્યાંથી ઓક શાહનશાહને શહેનશાહ કોન્સ્ટનટાઇન તેને કોન્સ્ટનટી નોપલ લઈ ગયો હતો, જ્યાંથી પાછલથી વીનીશીઅન લોકોએ તે શહેર ફેડેડોનો લ-ડાઇઓમાં અને ૧૨૦૪ માં જીત્યું ત્યારે ત્યાંથી લાવીને અહીંયાં રાખ્યા હતા, અને અને ૧૭૯૭ માં નેપોલીયને વેનીઝ જીત્યું ત્યારે તે ફ્રાંસ લઈ ગયો, તથા પેરીસનાં

ટ્રાયમકલ આર્ચ ઉપર મુક્યા હતા, જ્યાંથી આસ્ટીયાનાં શહેનશાહ ખીજા ફ્રાંસીસે અને ૧૮૧૫ માં લાવીને અહીંયાં પાછા મુક્યા છે. દેવલને અંદરનો ભાગ ૮૬ x ૭૦ વારનો, અને માંહે જવાના આરણાં ધણાં મરમ નકશીદાર બરેનજનાં બનાવેલા છે. એનો અંદર હાઇ એલટરની ટેમ્પલ છે તે ઉપર સોનાનાં પતરાં પર બવેરાત જડીને પડ કાંચેલું છે, જે કોન્સ્ટનટીનો-પલમાં સને ૧૧૦૫ માં બનાવ્યું હતું. એ એલટરનાં થાંભળાઓ સંગેમરમરનાં એક એક પથરાનાં કાંચેલા છે, અને તેમાં જુના અને નવા ટેમ્પેમેનટ બાઈબલનાં કરારની વીગતો કોતરેલી છે. તેની અંદર પુતળાં મરવે અલગાં આમપામ જગ્યા રાખીને ધુરાં કો-તરેલાં છે. તે ધણું મરમ કામ છે. એક બાજુ એક કારડીનલ ક્રીતોનું બાવણું છે, તેનું એલટર તથા ધોર સુધાં બધું થાં-જનું નકશીદાર કાંચેલું છે, અને એક ખીજા ચેપલ એનાં ડાબા હાથપર બાંધેલા છે તેમાં અમરનું બાઇબલટાઇન મોઝાઇક જે જરાક તેજહીન છે તથા વીનીશીઅન મોઝાઇક મોળમી મુદી પછીનું એ મેહુ મિલસેજ આવેલું છે. એ ચેપલને મેડોના ડી મેશ-કાલીના કરીને કહે છે. આગમ જેનોવા સાથની એક મોટી લડાઇમાં વેનીઝનાં માણસો એટલાંતો મરી ગયાં હતાં કે મરદાની ધણી ખુટ પડવાથી અહીં-યાંની ઓરતોએ માનતા કાંધી કે તેની પછીથી ઓરતોને પોંટ એક વરસ સુધી છોકરાજ આવેનો મેડોનાનો ચેપલ બાંધે, અને તે મુજબ પરવરદેગારનાં હાકમથી જનમાનો મોટા ભાગ તે શાજ છોકરા-ઓનો યવાથી એ મરદ લોકનું (Masculina) દેવલ બાંધ્યું હતું. તે ઉપર તે વખતનો વેનીશીઅન મોઝાઇક કાંચેલા છે એમ કહે છે. એ ઉપરાંત ખીજા બધા વરક એ દેવલમાં ધણોજ મરમ અને જોવા લાયક છે.

તે જોઇને પછી અમલની પ્રજા-
સ્થાપના પણ ડોગ્સ (Doges) નો
મહેન જોવા ગયા હતા, જે એ દે-
વકની પામેજા છે. એ મહેન મધજો મંગી-
મરમરનાં પથરોનાં બાંધેલાં છે, પણ ઘણાં
વરસોનો જુનો થવાથી કાજો મારી ગયો
છે. એનો બાહારથી દેખાવ ઘણાં રણી-
યાંમણાં પથરોનાં કીધેલાં છે. એની ઉપર
હમે સુનેરી સીડી (Golden stairs)
ને રચતે ગયા હતા. એ સીડીની દીવાલો
પર અમલનાં મોટા મોટા ઉમરાવોનાં
નામો સોનેરી અક્ષરોમાં લખેલાં હતા
તેથી એ નામ આપ્યું છે. એ સીડીઓપર
જવાની આગમજ એક ખીલ સીડી
રચતામાં આવે છે જે ઘણી મોટી છે, તેને
ગ્રાંડ દોર્સ કહે છે. તેનાં મથાળાં પર આ-
ગલ ડોગ્સોને તખતનશીન કરતા હતા.
તેની પામે પહેલી સુનેરી સીડીની બાજુપર
બે ખાંચા કીધેલાં છે જેને સર્હીનું મોહા-
ડું કહે છે. અહીંયાં આગલ કોઇ ઘણીને
કોઇ યુનેહગાર વીચે છુપી અપ્પર આપ-
વાનું હોય તો એ મોહાડાંમાં નનામાં
કાગજો નાખતા હતા ; જે ઉપરથી તજ-
વીજ કરીને તેને ઘટતી શિક્ષા કરતા હતા ;
પણ કોઇ વખતે કોઇ ખીચારા બેયુનેહ-
ગારને એરી નનામી ચીડીઓથી પકડીને
તેમને પીળોને યુનાહ કચ્છલારી મારી
નાખતા હતા. એવો દાખલો કોઇ કાઠિંટ
કારમાનીઓનો બન્યો હતો, જે ખી.
ચારાએ બેયુનાહ હોવા છતાં રીખાવવાને
લીધે યુનાહ અમથો કચ્છલ કર્યો હતો, અને
તેને મારી નાખ્યા પછી માલમ થયું કે તે
બેયુન હ હતો. એ મહેલની અંદર ઘણાં
ઘોરડાં છે, તેમાંનાં અસલ કાંજીનશીલ ભરવા-
નાં તથા ધનસાફ કરવાનાં ઘોરડાંમાં ઘોરડાં
પેનટીંગ્સ તથા સ્ત્રીઓ દીવાલો ઉપર મુકેલી
છે, અને તેની છતોપર પણ આરસીની
ફેમ માફક ખાનાઓને મલતા ખાંચાઓ
કરી તેમાં પણ પેનટીંગ્સ ચીતારેલાં છે. એ

પેનટીંગ્સમાંનો મોટા ભાગ વેનીસની પ્ર-
ભરતાક તવારીખમાં લડાઇઓમાં જીત
મલવેલી તે પાડેલી છે, તથા એક મોટું
દીવાનખાનું જે આસરે ૧૬૫) શીટ લાંબુ,
૭૮) શીટ પોહાજું, અને ૪૭) શીટ જાંબુ છે
તેમાં એક ચીતાર મેહુસ્તનો પાડેલો છે, તે
દીવાનખાનાની પોહાજાઇ જેટલો તથા
જાંબાઇમાં પાંચ શીટ નાંધજો હશે. એ
ઘોરડાં પેનટીંગ્સને વીચે કહે છે કે એનાં જે-
ટલું મોટું ઘોરડાં પેનટીંગ યુરોપમાં કે
નથી, અને તેમાં ૮૦૦) બીણી પરખાવ
તેરી સ્ત્રીઓ તથા ૩૦૦) નહીં પરખાવ
તેવાં મોહાડાં પાડેલાં છે. એ હાલને Sala
del Maggoir Consiglio કરીને કહે-
છે, અને તેમાં જે અમીરોનાં નામ સો-
નેરી સીડીપર લખતા હતા તેવો મલતા હતા,
જેઓ આસરે ૧૫૦૦) જણાં હતાં. તે-
ઓમાંથી ૩૧૦) જણને ચુંટી કાઢી તે-
ઓને સેનેટર્સ (Senators) કહેતા હતા,
તેઓમાંથી વળી ૧૨૦) જણને ચુંટી
કાઢેલાને વરકીંગ કાંજીનશીલ, અને તે-
માંથી ૪૦) જણને કુવારેનટરા (ધવાને
૪૦ જણાંની કાંજીનશીલ) કરીને રહેતા
હતા. એ લોકો અપીલ ઝાંભળતા, અને
એઓમાંથી ૧૦) જણાંની હાઇ કોર્ટ થતી
હતી, જેઓમાં દીકરી નાંખીને ત્રણ
કળા રંગની દીકરી જે જાંબકે તે ત્રણ
જણાં આગલ રાજદરબારી ખાબદનો ધન-
સાફ થતો હતો. જેઓ પોતાનાં મોહાડાંપર
જુરખા પોટરીને ધનસાફ કરતા, અને
તેઓ જે કાંધ કરવા માગે તે બંદીવાનને
કરી શકતા હતા. જુરખા નાખવાનું કારણ
એ છે જે તેઓનું મોહાડું કોઇ જોય નહીં.
અને તેથી માલમ પડે નહીં કે દશ ઘણીઓ-
માંનાં ત્રણ જણાં તે કયા છે, જેથી કોઇનું
મોહાડું રાખવા શરમાવું પડે નહીં. એ
દીકરી નાંખી તે દરેક જણ પોતે જાંબકી
વગર જાંબાડવે પોતાને ઘેર લઇ જઇ છુ-
પી જોઇને એ મહેલમાં છુપે રસતે ખીજે

દીને ધનસાફ કરવાને આવતો હતો, તેથી એ દશ જણાંઓમાંથી પણ નહીં જાણુ' કે તેઓમાંનો કોયો ધણી ધનસાફ કરવા જનાર છે. એ દીવાનની છતપર ત્રણ મોટાં ચીવછે, તથા દીવાલની ફરતી બાજુપર તથા પાસેનાં ઝોરડાંઓનાં મથાળાંપર ૭૬) ચીતાર પ્રજ્વલતાક ડોહાળનાં (એમનાં પેહેલા ડોહા, એનજીલા, પારદીશીપીશીઓ અને ૮૨૭ નાં શાલથી) પાડેલાં છે, તેમાં એક જાણુ' પીકચર પાડેલું નથી. એ ડોહા મારીનો ફલીએશિય જેને ગરદન મારયો હતો તેની ફ્રેમ ખાલી મુકી તેમાં પીકચરને બદલે કાળું કપડું મુકેલું છે, અને તેની ફ્રેમ ઉપર નીચે મુજબ લખેલું છે કે “આએ જગ્યા મારીનો ફલાઓશિય જેણે ચુનાહો કીધા તેથી ગરદન મારયો હતો તેનો છે” એ ધણીને ડોહા કીધા પછી એક વરમમાં અને ૧૩૫૫ માં જે સીડીપર એને તાજ પેહેરાવ્યું હતું તેજ સીડીપર તેને મથાળે ગરદન મારયો હતો. એ મેહેલમાં અમલ બંદીવાનોને પરજ રાખતા હતા તેની કાકડીઓ અધારાં બાપરામાં કીધેલી છે, જેમાંની તે એક હજુ જીવીને તેવીજ હાલતમાં રાખેલા છે તે હમાએ જોઈ હતી, જ્યાં એક મોટો ચોતરો તે બંદીવાનનાં ખીજાંનાં સાફ ખાંચી રાખેલા છે. તે ઝોરડી આસરે ૧૫) શીટ લાંબી અને ૧૦) શીટ પોહાળી હશે. એ મુજબની ધણી કાકડીઓ ત્યાં કીધેલી છે, અને તેઓમાં જવાને એકજ ગલી, તથા મેહેલની સાંમેજ કેદખાનું છે ત્યાં જવાને એક પુલ નહેર ઉપર આવેલા છે, જેને દીવાલથી બંધ કરી લીધેલા છે. એ પુલ ઉપરથી બંદીવાનોને લાવ લખજ કરે ત્યારે તે લોકો બાહારનાં ફરતા લોકોને જોઈને પોતે દેદી અને તેઓ છુટા હોવાથી હાથ મારતા હતા, તેથી તે પુલનું નામ હાથને પુલ (Bridge of Sighs) આપેલું છે. એ બંદીવાનોને

માહતની મળ થતી તે સાફ ફાંસીનું લાકડું કાકડીઓ નજીક છે તેપર ફાંસી દેતા, અને ત્યાંથી એક ખાંચો કીધેલા છે તેમાં તેઓનું મુડકું પથર બાંધીને નાંખી દેતા હતા, જેમાંથી તે નહેરમાં એક મોટો તોયાર રહેતો તેમાં પડતું, અને તે મોટો દરીયામાં લઈ જઈને તેને નાંખી આવતો હતો. કેટલાકોને ખુરસી ઉપર બેસાડી તેઓની ગરદનમાં દોરડું નાંખી દોરડાંને વળ આપી તેઓને ચુંગળાવીને મારી નાખતા હતા. ગરદન મારે તેનું લોહી જવા સાફ ગટર રાખેલી છે તે હજુ જીવીને તેવીજ છે.

એ સ્થળું જોઈને પછી “ગરાંડ કેનાલ”માં ફરવા નીકળ્યા, અને વેનીસનાં ખીજા ભાગોમાં પણ નાધળી કેનાલોમાંથી ફરી આવ્યા હતા. વેનીસ શહેર ત્રણ મોટા અને ૧૧૪) નાધળા ટાપુનું બનેલું છે, અને તેઓની વચમાં આવજાવ કરવા સાફ મોટી તથા નાધધી મળીને ૧૫૦) નહેરો આવેલી છે, જેપર ૩૦૮) પુલ બાંધેલા છે. એ બધા ટાપુઓનું એ શહેર ૭) મેલ ઘેરાવામાં છે. એની આસપાસ ફરતો એફ્રીઆટીક સમુદ્ર આવેલો છે. શહેરનો અંદર પાણી ધણું જોરમાં આવે નહીં તે સાફ શહેરની આસપાસ હુતરથી તથા કુદરતી પ્રચલીનાં કીનારા કરેલા છે. તેની અંદર પાણી આવવાનાં ચાર રસ્તા છે, જેમાંથી વાહાણો આવજાવ કરે છે. તેમાં “લીડો”નાં બારામથી નાધળાં વાહાણો આવે છે તેનું ૮) શીટ પાણી જોડું છે, ખીજું માલેમાકો સાફ ૪૫) શીટ જોડું છે, અને બે ખીજાં નાળાં છે. એ બંધ કીધેલાં પાણીને “લેચુન” કરીને અહીંયાં કહે છે. તેમાં ભરતી ઝોટની માફક પાણી આવે છે. એ લેચુન ૩૮) મેલ લાંબો અને ૧૦) મેલ લાંબી કીનારાની પાળની વચમાં આવેલા તથા તેની વચમાં વેનીસ શહેર છે. સૌથી મોટી જુડકરની કેનાલ કરી છે; તે આસરે

૫૦૦) વાર પોહાળી અને તેમાં ૨૬) શ્રીઠ જાડું પાણી છે. એ જગ્યાપર પાહાડ દેશનાં મોટાં વાહાણો તથા રીમરો આવી લગર કરે છે. એની પછીની કેનાલ મોટી છે તેને “આંડ કેનાલ” કહે છે. એ કેનાલની આસપાસ મોટા મેહુલો આવેલા છે તેથી એનો ભરેલો તેઓની જુદી જુદી બાંધણીની ટપથી ઘણાં મરચ લાગે છે, પણ નાધળી કેનાલો ઘણી સાકડી અને કાંઠ કાઢતો ૧૦) શ્રીઠ જેટલી પોહાળી છે, જેમાંથી બે ગોનડોલાસ ભાયગે પસાર થઈ શકે. અહીંયાં નાધળા નાધળા ટાપુઓને લીધે ધરે પાણીને કીનારે બાંધેલાં તથા તેઓની સીડીઓ છેક પાણીમાં બાંધેલી હોય છે, જેમાંથી ખોટામાં બેસીને ગાડી ઘોડાનો માફક બધે મોહુલે જવાય છે. ટાપુનાં વચ્ચેનાં ભાગમાં પણ બનાવટની નહેરો કાઢેલી છે, પણ પેરેનાં મોહાલાઓની વચ્ચે નાધળા રસ્તા રાખેલા છે. અહીંયાં મોટામાં મોટા રસ્તા જુનાં વખતનો ૧૬) શ્રીઠ ઉપરનો નથી. હમણાં બે મોહાલાનાં રસ્તા નવા બાંધ્યા છે તે ૧૮) શ્રીઠનાં છે. તેમાં ગાડી ઘોડા ફરી શકતા નથી, તેથી ખોટામાં ધ્યા પગે ચાલીને કામ લેવું પડે છે. એક પણ ગાડી કે ઘોડો આખે શહેરમાં છેજ નહીં. એની આસપાસ ખીજાં છુટાં મોટાં ટાપુઓ છે તેમાં છુટાં છવાયા બે ચાર ઘોડા દીમે છે, જે જોવા અચરતી દાખલ અહીંયાંનાં લોકો છોકરાંઓને લઈ જાય છે. તેજ મુજબ ગાય દોર ઘણાં રાખતા નથી, અને રાખે છે તેને તખ્તમાં બાંધી રાખે છે. જમીન થોડી હોવાને લીધે ખેતીવાડી પણ કરી શકતા નથી, તેથી અહીંયાં કુદ તથા ખોરાકી આસપાસનાં દુરનાં ગામોમાંથી આવે છે. તે ઉપરાંત પાણીનાં કુવા પણ નથી, તેથી રોજની આસરે ૬૦) ખોટા ભરીને પાણી દુરથી લાવીને યંત્રોમાં ભરી રાખે છે, અને તેમાંથી લોકોને બે ક-

લાકની છુટ મણે છે તેટલાં પાણી ભરી લઈ જાય છે. કુતરાંઓ રાખવા સારું પણ સરકારને ૪૦) ફાંકનો કર વરસ દીને આપવો પડે છે, તેથી કુતરાંઓ પણ ઘણાં દીસતાં નથી, અને ઘોડાંકજ કુતરાં શીવાય આખા શહેરનાં રસ્તાપર એક પણ મોપથું જનવર દીસતું નથી. પંજરામાં અંહી બચ્ચતરો તથા ચલીયાં શીવાય ખીજાં દીસતાં નથી એવું એ શહેર છે. હીંયાં આસરે યવા લાખ માણસનો વસતી છે, અને ઘણી સારી આરક્રિકચરની ટપની ખીજાં હમારતો આંડ કેનાલ ઉપર બાંધેલી તથા બાકીની ઘણીપરી નાધળી અને સાંકડી છે. આંડ કેનાલની બેહુ બાજુ ઉપર જરા મોટી મોટી હમારતો છે, જે અમલ મોટા હમારવાની હોવાથી તેઓને મેહુલોનાં નામ આપેલાં છે, પણ તેમાંનાં ઘણાંને ધરે કહીયે તો ચાલે. અહીંયાંની ખોટાને ગોનડોલાસ (Gondolas) કહે છે, જે સધળી કાળી રંગેલી અને તેઓની ઉપરની છત્રો તથા અરતર પણ કાળા રંગનું હોવાથી જાણે શોકમાં હોય તેવું લાગે છે. એ પ્રમાણે કરવાને હોકમ પંદરમી સદીમાં થયો હતો તે હજુ તેમજ રાખેલા છે, અને જે કાંઠ પોતાની ગોનડોલા ખીજાં રંગની બનાવે તો તેને પેલો માણસ કહી હમે છે. અહીંયાં હાલ ૪,૦૦૦) ગોનડાલસ, તેમાં અરધા ભાગ પેરગત અને અરધા ભાગ ભાડુતી છે. એ ઉપરાંત ખોટાની આમનીમસ પણ ગરાંડ કેનાલમાં દોડે છે, અને ખીજાં નાધળી રીમરો લોકોને છુટા છુટા ટાપુઓપર જાવ લઈ જવ કરે છે. વેનોસ શહેરમાં લોકોનો મોટો ધંધો જોવા મળે કાચનો છે. કાચનાં દાણાં, ખીલારકામ (કે જેનાં કાચનો બરોબરી ખીજુ કાંઠ હજુ કરી શકતું નથી અને તેની ઘણી મોટી કીમત આવે છે) સોનાં તથા રૂપાંનું જીનું તકરીકામ તથા લાકડાંનું કોતરકામ શીવાય ખીજુ ધણું એવું હુનરનું કામ કરે છે.

હમો ગ્રાંડ કેનાલમાં પેહલા ફરવા ની-
કાયા. તે હડી મૈલ લાખી અને ૩૦૦)
શીટ પોહાળીછે. તેની ઉપરનાં મેહુલોમાં
આપણને લુકરેશીઆ. બોરજીઆ, ડેશ-
ડીમાના, આએગો ઇલાદીનાં મેહુલો
ગાઇઠ બતાવેછે. તે ઉપરાંત ખીજ
મેહુલો સારી ઠપનાંછે, જેમાં પેલેશ ડી
મુલાનોની બાહારની દીવાલપર કાચનાં
મોઝેકનાં પીકચરો સરસ પાડેલાંછે. ડોજ
ફાસકારીનું ઘેર છેક નાંકે આવે-
લુંછે, તે ઘેરમાં એ ઘણી એક બારી કે
જે કેનાલમાં આવેલીછે તે ઓરડામાં મ-
રણ પામ્યો હતો. તે બારી આગલ રાતને
દીવસ ફાનસમાં દીવો સરકાર તરફથી બા-
લીઆમાં આવેછે. એ ઘણી જયારે ડોજ
હતો ત્યારે એનો છોકરો કોઇ બલવામાં
સામેલ થયો હશે, તેને પોતે ઇનસાફ ક-
રીને ગરદન મરાવ્યો હતો, તેથી એને
હીંપાનાં લોકો માન ધણું આપેછે, અને
ત્યાં એ મુજબ રાત અને દીવસ દીવો
બળતો રાખેછે. એ કેનાલ ઉપર રીઆ-
લ્ટો બ્રીડજ કરીને પુલછે, તે ઘણો પો-
હાળો બાંધીને તેની બેડુ બાજુપર દુકાનો
માંડેલીછે, અને વચ્ચે લોકોને જવા સાર
રક્તો બોલો રાખેલોછે. એથી ૨૪) દુ-
કાનો ૧૨) એક ગમ ને ૧૨) ખીજી ગમ
મળીનેછે. એ કેનાલપર Freres Rubbi
કરીને માણસો સારં બોટી આંખો બ-
નાવનારનું કારખાનું જોવા ગયા હતા.
એ બનાવવા સારં સફેદ કાચને પેહલાં
નક્શોમાંથી કુંઝી ગોળ બનાવેછે, અને પ-
છી તેનો ઉપર લાલ કાચની ઝીણી લી-
ટીઆ પાડી નેસનાં જેવો રંગ આપેછે,
તથા કીકી સારં કાળો તથા તેની ઉપર-
નાં ડોલાનાં રંગનો બહુ ધ્યા કોલા કા-
ચનો રંગ આપીને પાથું તેની ઉપર પા-
ણી જેવું કાચનું પડ ફરવેછે. પછી તેને
કુંઝીને હથીયારથી આંખનાં જેવું ચપટું
કરેછે કે પેલા ડોલાનો રંગ પંથરાઇ

જાયછે. પછી તેને ભાંજીને આંખનાં
જેવા આકાર ગરમ કરતો કરતો બનાવેછે.
એ ઉપરાંત અહીંયાં અવેરાતનો મોઝા-
ઇક વર્ક પણ બનાવેછે તે જોયો હતો.
એ સારં એક જાતની મોટાડી જે પાછ-
લથી સુકાયછે, ત્યારે ચીકટ અને મ-
જબુત પથર જેવી થાયછે, તેને પોચી ક-
રીને તેમાં પીકચરો મુજબ જાત જાતનાં
રંગો આગલથી તરાંહ પાડીને ગોઠવેછે. તે
એવો તો સરસ રીતે કરેછે કે કુલ પણ
ઇલાદી જાણે રંગ્યું હોય તેવું માલમ
પડેછે. એ કરવા સારં રંગીન પથરનાં
જોઇતા કદના કટકા ભાંજી તેને રંગ
મુજબ ગોઠવતાં અત્તી ઘણી મેહુત પ-
ડવાથી તે ધણું મોઢું થાયછે. અહીંયાં
કાચનાં દાણાં પણ કુંઝીને બનાવતાં હમોએ
જોયા હતા. એ દાણાં બનાવવા સારં કા-
ચને કુંઝીને તેની ઉપર રંગીન કાચો પી-
ઘણાવીને જોઇએ તેવો તરાંહ પાડેછે.

એ જોઇને પાછા નાધલી નહેરોમાં
ફરતા ફરતા યાહુદીઓની રહેવાની જગ્યા
તરફ જઈ લાગા હતા, જ્યાં આઠથી નવ
માળોનાં ઘેરો જોવાથી તે વીંશ બપોર
કાહડતાં માલમ પડ્યું કે અમલ ડોલસોનાં
વખતમાં યાહુદીઓને એક થોડાજ ભાગ-
માં જ્યાં હમણાંછે ર્યાંજ રહેવાનો હાકમ
હતો, અને ખીજી જગ્યા વેચાતી લેવાને
અને ખીજે કોરે રહેવાને ના ફરમાવ્યું
હતું. હવે એક વખતે લડાઈ થઈ ત્યારે
ડોલસોને નાણાંની ઘણીજ ગરજ પડી
ત્યારે યાહુદીઓને તેડાવો તેઓ પામે વધતા
પૈસા માગ્યા, જે તેઓએ આપવાને ના
પાડી, પણ જો એ ડોજ તેઓને રહેવાનો
જગ્યા આગલ વધારવા દેય તો નાણાં
આપવા કહેવાથી ડોલે હા પાડી, પણ પા-
છલથી તેઓએ જગ્યા મળી ત્યારે કહ્યું
કે તમોને તમારાં ઘેરેછે તે ઉપરની આ-
સ્માન સુધીની જમી જગ્યા આપીછે, તે
તમારે ગમે એટલાં જમ્યાં બાંધો પણ નવો

જગ્યા અપાય નહીં. એમ કહીને ફરી ગયાથી એ લોકોને અગવડ પડે એટલા માળોની જામી ધમારતો બાંધીછે.

એ જગ્યા પરથી બીજી ધણીગમ કરીને “બોટનીકલ ગાર્ડન” જોવા ગયા, જે અસલ સરકારને હસ્તક હતી પણ હમણાં ખાનગી ગ્રહસ્થ પાસેંછે, અને ત્યાં કાંઈ જોવા લાયક નથી. એ જગ્યાપર યુપાસ (Upas) કરીને જે ધણું ડેહુરી ઝાડ થાયછે તેનો રોપો હમારા જોવામાં આવ્યો હતો. હાલ તે એક નાધણું ઝાડછે, ત્યાં કહેછે કે અસલ માકું ઝાડ પેરડીનાં જેટલું હતું, નેની હેડે જો કોઈ સુતું તો તેનું આંગ ધણું સુગ્ર આવતું અને તે મુજબ થોડાં વરસપર બનેલું હમારી શાયવાણો ભાભીઓ તથા બાગ્યાને જોયું હતું, અને તે ધણી પાછલથી મરી ગયો હતો. એમાંથી જો ડાંખળી તોડેછે ધવા તેમાં સલી ભાકેછે તો દુધનાં જોવા ચીક નીકળેછે, તેમાં તેનાં અસલ વતનનાં જંગલી લોકો પોતાનાં તીરનું મુંડું ખોલેછે, અને તે તીરથી કોઇને મારેછે તો ડેર ચહડીને તે તરત મરણ પામેછે. તે ડેર કાઢાડવા સાથે ગોલામાનેજ મોકલેછે કે જેઓમાંથી ધણાં જણાં એનું ડેર અર્ચીતુ લાગવાથી મરણ પામેછે. એક બીજું ઝાડ Euphorbia Canarienses કરીને યુવરનાં જેવુંછે, તે પણ ધણું ડેરી અને તેમાંથી પાંચ ટીપાં જો કોઇના પીધામાં આવે તો મરણ પામેછે.

એ જોઇને પાછા ખોટમાં નીકળેલા રેલવે ક્લાંને લેયુનમાંથી પસાર થતો બ્રોડજ જોવા ગયા હતા. એ પુલ ધણાજ મોટા અને તેનાં ૨૨૨) આરકાંછે, અને હમારા ભાભીઆનાં કેહેવા મુજબ તે ૨૧૧ મૈલ લાંબાંછે, પણ હમો તો એકથી સવા મૈલ લાંબો ધારીયેછે. તે જોઇને પાછા હોટલમાં ગયા.

તા ૧૪ મી અક્ટોબર ૧૮૮૧—
આજે મવારનાં પેહેલાં Accademie delle Belle Arte ની પીકચર ગેલેરી જોવા ગયા હતા, જ્યાં ધણાં જર્મી જાતનાં ચીતારો ઉસ્તાદોને હાથનાં ચીતારેલાં જોવાં હતાં. એ જગ્યા અસલ એક જોગણુશાળા હતી, પણ તેને નેપોલીયન ખાનપારે બંધ કરી હતી. તે વખતને વાસને કહેછેકે નેપોલીયન જપારે હીંબાં આવ્યો ત્યારે એ જોગણુશાળા Scuola della Carita ના મહંતોને ધણાં સુખ અને ચેતથી રહેલા જોયા, અને તેઓ બધા આંગે વધી ગયલા હોવાથી તેઓને કહ્યું કે તમે આવા મજબુત છો, તેથી વેરાગ પાદરીને બદલે શાલજરોને લાયકનાંછો, એમ કહીને પોતીકી રીજમીટમાં તેઓને જખરદસતીથી સાંમેલ કીધા, અને ત્યાંથી સરવે જર્મી કીમતનેા સામન ઉઠાવી લઇ ગયો હતો. એ મકધારી ધમારત અંદરથી ધણી સારી તથા તસવીરોથી સણગારેલી, અને છતોપર લાકડાનાં પુતળાં ધાળ કીધલાં મળેનાં સટ બેઠાં ગોઠવેલાં તથા ચીત્રકામ પણ ધણું કીધેલુંછે. જમીન ઉપર ગલીચા રીકુ મોઝઇક વરકછે, અને બધી રીતે મકધારીઓ બપકાદાર રહેતા હતા તેવું માલમ પડેછે. પેહેલો ઓરડો હમોએ જોયો તેમાં એક ધણીએ અબનુશ અને બોક્શ વુડ (Box wood)નું ફરનીચર ધણાંજ સરસ કોતરકામનું આપેલું જોયું હતું. તેનાં પુતળાં બનાવી તેની ઉપર કોરીની બરણી મુકેલીછે. તે જોઇને પીકચરનાં ઓરડાઓમાં વારાફરતી ફરયા જ્યાં જર્મી જાતનાં પીકચરો જોવામાં આવ્યાં હતાં, તેમાં ધણાં સરસમાનું પાલમાવીશીઓનું, “કાઇસ્ટ અને નેઅનની વીધવાનું” (Curia da Conegliano નું, “મોડોના” અને જોન બેપટીસ્ટ”વાલુ, અને “ટીશીઅન” કરીને મોટા ચીતારો

ધધ ગયોછે તેનાં ત્રણ પીકચરો—એક ૧૪) વરસની જામરનો હતો ત્યારે, બીજું ૩૫) વરસનો હતો ત્યારે અને ત્રીજું ૯૯) વરસની જામરનો હતો ત્યારે, પાડેલાં મુઠેલાંછે. તેમાંનું ૩૫) વરસની જામરે એ-શિવશનવાલું પીકચર આપ્યું આપ્યા મં-અહમાં સૌથી મરસ ગણાયછે, અને તેની કીમત ચાર લાખ રૂપિયાની કહેછે. એવાં એવાં બીજાં ઘણાં પીકચરો મુકેલાંછે તેની વીગત હમો લખી શકતા નથી.

એ જોઇને એજ ધનારતમાં દરશાશ મંઅહસ્થાન જાંધાડેછે તે જોવા ગયા હતા, જ્યાં અહીંયાંની બનાવટનો મંઅહ ઘણો સારો કૃષિલો હતો. તે જોઇને પછી બો-ટમાં બેસીને વેનીસને લગતા મોટા પાણુ જરા છેટે છેટે આવેલા ટાપુએ જોવા ગયા હતા, તેમાં સેંટ જ્યોરજ મેગોરીનું ટાપુ પસાર કરીને સેંટ લેઝરીઓ (St. Lazzario) નાં ટાપુમાં આરમીનીઅન લોકોની મઠછે તે જોવાને ઉતરયા હતા. એ મઠ કોઇ આરમીનીઅને આપ્યું ટાપુ વેચાતું લઇને બંધાવી હતી. હાલ તેમાં ૩૦) મહાધારી રહેછે, જેઓ આરમી-નીઆથી છાકરાઓ આવેછે તેમને બધી રીતનો હુતર શીખવેછે. હીંયાં છાપવાનું કારખાનુંછે તેમાં ૩૩) ભાષામાં બાધ-બલનાં ફકરા છાપેછે.

એ જોઇને લીડો (Lido) નાં ટાપુ ઉપર ગયા હતા, જ્યાં બે ચાર ગાડી મોડા ભાડે ફરવેછે, તેમાં બેસી તે ટાપુ પસાર કરીને તેને બીજે છેડે એફીઆટી-કને કીનારે ફરી પાછા આવ્યા હતા. એ ટાપુમાં ખારાં પાણીનાં હમામ ઘણાં બાં-ધેલાંછે, અને જમીન ફળવંત હોવાથી તે તરકારીનો ઘણો ભાગ વેનીસ શહેરને પુરો પાડેછે. તે જોઇને પાછા નીકળેલા જાહેર બાગ (Gardini Pubbli) ને-પોલીયન બોનાપાર્ટે વેનીસનાં ગરીબ આ-દમીઓ સારું બનાવ્યો હતો તે જોવાને

ઉતરયા હતા. એ એક મોટી પાર્કનાં જેવી વાડીછે, અને ત્યાં મરખા હારખંધ રસ-તાની બાજુએપર માડ રાપેલાંછે. તે શીશય બીજું કશું જોવાનું નથી. એ જગ્યાપર એક કંપની ઉભી થઇને વેનીસ શહેરને પાણી અહીંથી પુરું પાડવા સારું (નલનો કુવો) Artisan well બાંધેછે તે જોવું હતું. એ આરટીઝન વેલ જમીનની નીચાણમાં એકથી બે ઇંચ ત્રણ હજાર શીટ મુધી ખણીને નક્કી મુકેછે, જેમાં પતાળનો ઝરો લાગેછે તો એવો કુવો જે બાયગે ત્રણ શીટ પરીધમાં હોયછે તેમાંથી એકથી બે લાખ આદમીઓને પાણી પુરું પાડેછે. એ કુવો ખણવા સારું મુકેલાં એક નલ ઉભો બાયમાં ખાડો ખણીને જમ્ય તેટલો મુકેછે. હવે એ નલીની નીચેનો અરધો ભાગ ધાર રોકો કરેછે, જે નલ ફરબી-થી મોટાડી અંદરથી ખણાઇને જમીન પોચી હોયછે તો નલ નીચે જાયછે. હવે એ નલની વચમાં એક લોખંડનો મલી-યો સ્કુર માફક ફરવીને તેની અંદરની મોટાડી ધીલી કરેછે, અને તેમાં પાણી ના-મી તેને પોચી કરી બાલદીએ કરીને બાહાર કાઢાડી નાંખેછે. જે અંદર રેતીની જમીન હોયછે તો તે નલીની અંદર બીજી જુવાની નલી મુકીને પાણી છાડેછે, જેથી રેતી ડાહ્યાવાઇને પાણી સાથે મલી જાયછે, અને હેઠળ પાણીવાલો નલ જરાક જાંચો રાખવા-થી પાણી રેતી લઇને બાહાર નીકળેછે. એ મુજબ નલની અંદરનું મોટાડું ઇંચ રેતી ખાલી કીધી કે નળને સ્કુરની માફક ફરવીને જમીનમાં વધતો જાડો પે-સાડી આગલની માફક મોટાડું ઇંચ રેતી કાઢાડેછે. જે પથર નીકળેછે તો મોટી પહરાઈ લોખંડની મુકીને તેને જાંચકીને ડોકેછે, તેથી પથરાનાં ટુકડા થાયછે અને તેને બાલ-દીથી કાઢાડી લેછે. હમણાં એ કુવો ૪૨૦) શીટ જાડા ખણેલાંછે, અને નીચેથી બાલ-

છેઓમાં કારા તથા ખીજી ચીજો ઉપર આવેછે, પણ પાણી મલ્લું નથી તેથી ૭૫૦) રીટ જડા જાય, અને જો પાણી નહીં મલશે તો કચ્છનાત મુજબ વેનીસની મુન્નિ-શીપાલીટી ત્યાર પછીનો ખરચ તે કંપનીને આપશે, અને પાણી મલશે ત્યાં લગણુ જડા ખાણ્યા જશે એમ કહેછે. એ જોધને પાછા ખાટમાં ખેસીને હાટલમાં આવ્યા હતા.

તા. ૧૫ મી અક્ટોબર ૧૮૮૧—

આજે સવારનાં સેન્ટ મારકના ચોકમાં આવેલો પાદશાહનો મહેલ જોવા ગયા હતા. એને પાલાઝો રીઆલે (Palazzo Reale) કહીને કહેછે. એ મહેલ ધણી મોટાછે, અને સેન્ટ માર્કસનાં પીઆઝોનાં ને ભાગ રોકેછે, જેમાં આસરે ૬૦૦) ઓરડાછે, તેમાં પાદશાહ પોતે જયારે વેનીસ આવેછે ત્યારે જ ઓરડા વાપરેછે તે હમાએ ધણી મારી રીતનાં સજ્જારેલા જોવા હતા. દરેક ઓરડામાં જુદા જુદા રંગનું ફરનીચર તથા હેનગોંગશ હતાં, અને વેનીસીઅન કાચની આરસીઆ તથા મુમરશી ધણું સોભતું હતું. તે જોધને પાલાસ ગ્રાસી (Palace Grace) જોવા ગયા હતા, જે મહેલ કોઈ મોટા સોદા-ગરનાછે અને તે પાદશાહનાં મહેલ કરતાં યરચ સજ્જારેલોછે. તેમાં એનાં બધા ઓરડાઓની છત પર દરેક ઓરડે જુદી જુદી ટપનો ધોળ તથા ચીતાર કીવેલા ધણા જોવા લાયકછે. તેજ મુજબ જમીન પરનું મોઝાઈક વરક પણ ધણું યરચછે.

તે જોધને સેન્ટ મેરાઆ ગ્લોરીઓસા દી ફારી (St. Maria Gloriosa dei Fari) કહી દેવલછે તે જોવા ગયા હતા. એ વેનીસનાં મોટાં દેવલોમાંનું એક ગણાયછે અને તેરમી સદીની અધવચમાં બાંધ્યું હતું. એની અંદરનાં બાવળાં જોવા લાયકછે. તેમાં કેનોવા, જે મોટા શીલ્પશાસ્ત્રી યર્ધ ગયોછે તેનું દીલ મુકેલું યાદીસ્તંભ, તથા દીશીઅન કરીને મોટા ચીતારો યર્ધ ગયોછે તેનો યાદગારીનું બાવળું જોવા

લાયકછે. તેઓ પર તેઓનાં હુનરશી બનાવેલાં સૌથી યરચ અર્ધ બાવળાંનાં ચીત-રની નકલ કોતરેલીછે. એક ડોજનું બાવળું છે તે ડોજ આફ્રીકામાં લડાઈઓ જીવી હશે તેથી તેનું માન્યુમેન્ટ કાળા પથરનાં મોહોડાનાં તથા સફેદ પથરનાં કપડાનાં બનાવેલાં સીધોઓને જાયકતાં પાડેલુંછે. એ બાવળાં ઉપરાંત સેન્ટ જોરેમનું પુત-ળું એને લગતા દેવલમાં મુકેલુંછે. તે દીશીઅને પેહેલવેહેલો અસલ પ્રમાણે સજ્જ પાડવાનો હુનર સોધી કાઢાયો ત્યારે એ પુતળાનો બનાવનાર એસેક-ઝાનડર વીટોરીઆ (Alexander Vittoria) આગલ પોતે તેનાં નમુનાં ઘા-ખલ ઉભા રહીને તેની પાસે આંખે પુ-તળું પેહેલવેહેલું સજ્જ મહેરાનું કોત-રાયું હતું. એ શોધની આગલ પુતળાં તથા ચીતારો ધણાં તેજીન દેખાવનાં માલમ પડેછે, પણ અમલપરથી પાડવા તથા કોતરવા લાગ્યાથી એ કાચો આમી-મહીત લાગેછે. એ દેવલમાં હમાએ આગલ ડોજોસોનાં મહેલની વીગતમાં એક ધણીને મેચુનાહ મારી નાખ્યો હતો તેની બીનાં લખીછે તે ધણીનું મુરદું તે માલમ પડવા પછી પાછું દોરેલું કાહડીને અહીંયાં તેની કોશીત અલગી દીવાલ આગલ મુકીને તેની યાદગારી બનાવેલીછે. એનું નામ Comte Carnianiolo કરીનેછે. એ ઉપરાંત કાધરડનાં ઓલટર-ની નકશીકામ તથા ચીતારોપણુ ધણું જોવા લાયકછે.

એ જોધને પછી અતરેનું વખણાયલું કાચનું મોઝાઈક વરક બનાવેછે તે જોવા ગયા હતા. એ મોઝાઈક વરક બનાવવા ચાર પેહેલાં જાત જાતના રંગના ભાસ પડતા કાચો બનાવીને મુકેછે, અને એવા રંગનાં ભાસની ૮,૦૦૦) જાત એ કારખાનામાં રાખેછે. તેઓમાંથી એક કાચખર રંગ-વાનાં કપડાંની માફક ભાગેનાં ખાંચા વા-

હાથે તેમાં જોઇતા રંગો તેનાં ચીન મુજબ ગોઠવેછે, તે સારું જોઇતા કદના કાચે બરાબર બાંજવા તથા ધસવા પડવાથી ધણી મેહનત તથા વખત જાયછે. એ મુજબ બે ડાકાં એક પીકચર સારું એક માણસ બનાવવું હતું તે હમાએ જોયું, જે નજીક પુરૂ થવા આવેલું હતું. તે ઉપર તેને ચાર માસ લાગ્યા હતા એમ કહેતા હતા, અને એક ચીતાર આપું તેવું બનાવાપર બાર માણસોને દશ મહીનાં લાગેછે. તસ્વીરનાં જુદા જુદા ભાગો કરીને તેનાં ચીતારાઓ પાસે ચીતાર ખાંચા સુધાનાં પરાવેછે, અને તે જુદા જુદા ધણીઓ કાચોનાં કાચ તથા ભાવ મેળવીને ગોઠવેછે. એ સધળું ઉકું ગોઠવેછે અને તૈયાર થઈ રહું કે તેની ઉપર મોટાડીનું પડ કરીને તેને મજબુત કરી ઉપર પાટીયાંથી અથવા લોખંડનાં પતરાંથી બંધ કરી લેછે, અને પેલું અમલ કાગળ જે નીચે રહેછે તે કાહાડી નાખેછે કે એ કાચનું મોઝકાંક તૈયાર થાયછે. એ જોઇને પાછા શહેરમાં નહેરોમાંથી ફરી આબ્યા, અને રાતનાં કલાક ૧૧) વાગે તરૈનમાં બેસીને વેનીસ છોડ્યું. એ વેનીસ શહેર જે સધળું ટાપુ-આનું બનેલું છે તેમાં અમલ ઇટલી દેશનાં લોમબાર્ડી પરગણાનાં લોકોને રોમ-સની લડાઇથી ધણી હરકત તથા હેરાનગતી થવાથી તે લોકો એ ટાપુઓ પર આવીને વસ્યા હતા, જ્યાં તેઓને દુશ્મનોથી નીરાંત મલવાથી તથા અમલ જાતે મેહનત હોવાથી વેપાર ધંધો વધારી પોતાનું નવું ગામ પણ સાથે ખીજ ટાપુઓ ઉમેરીને વધારતા ગયા હતા. તેમજ દરીયામાં આવેલું હોવાથી દરીયાઇ લડાઇપર ધણું ધ્યાન આપી મેડીટરેનીઅન તથા એડરીઆટીક સમુદ્રો પર એ લોકોએ મોહોટાઈ ધણી ભાગવી અને વેપાર પણ ધણે મોટા વધારી મુક્યો હતો.

એ લોકો અમલ પોતાનાં ઉમરાવોનાં ખાંદનનાં એકવીસ વરસ ઉપરની ઉમરનાં મરદોની કાઉનશીલ કરીને તેઓ હસતક રાજદરબારી કામ ચલાવતા હતા, જેઓ પોતાનાંમાંથી એક જણને વડા ધાખલ ચુંદી કાહાડી તેને ડાંજનો ખેતાખ આપતા હતા. (પહેલા ડાંજ એ લોકોના સને ૭૧૬ માં હતો એમ ધારેછે) એ મુજબ રૈયતનું રાજ પોત પોતામાં સ્થાપ્યું હતું, જે નજીક ૧૦૦૦) વરસ ટકીને આખરે ઝેઅ રૈવોબયુશનનાં વખતમાં ઝેચોને હસતક ગયું. ત્યાર પછી ઓસ્ત્રીયાને હસતક થયું હતું, તે છેક સને ૧૮૬૬ માં ઓસ્ત્રીયાવાલા પુરૂશીઆનો લડાઇમાં હાર્યા ત્યારથી ઇટલીની સરકારને હસતક પડેલું છે. અને હમણાં પણ દરીયાને મથાળે આવવાથી એ શહેર મોટા વેપાર ચલાવેછે. હમણાં એ ઇટલીનાં વેનીસીઆ(Venitia) પરગણાનું મુખ્ય શહેર ગણાયેછે.

તા ૧૬ મી ઓક્ટોબર ૧૮૮૧—

હમો ગઈકાલે રાતનાં ૧૧) વાગેનાં વેનીસથી નીકળેલા ફ્લોરેન્સ શહેરમાં આજે સવારનાં ૭ વાગે આવી પુગ્યા, અને હાટલ ડી લા કુરોપમાં ઉતારો લીધો હતો. હમો સવારનાં પેહેલાં અતરેનો કેડીફલ જોવા ગયા. એને અહીંયાં La Cattedrale di St. Maria del Fioie કરીને કહેછે. એ દેવલ સને ૧૨૯૪ થીતે ૧૪૭૪ સુધી વારા ફરતી બંધાઇને તૈયાર થયું હતું. એનો બાહારનો દેખાવ રંગીન સંગેમરમરનાં પથરોનાં ધણે સારો લાગેછે, તથા એનો માનારો પણ સંગેમરમરના પથરોનાં નાજુક થાંભલાનાં આરકાંઓનો છે તે પણ ધણે સોભેછે, અને અંદરનો ભાગ રંગીન કાચની બારીઓને લીધે પેહેલાં અંધારો હોય તેવો લાગેછે અને કાંઈ બરાબર દીસતું નથી; પણ નજર ઠરયા પછી તેના ચુંબજ ઉપરનાં ચીતારો ખાંખાં હોય. એ ચુંબજ ઉપર ફીટ જાયો અને

એની ઘોડાખાઈની બરોબરી ખીજો કોઈ પણ દેવલનો યુબજ કરી શકતો નથી એમ કહે છે. એ ચીતાર જોવા સારું ઉપર જવાની ધણીજ સરસ સીડીઓ તદન પથરની બાંધેલી, અને યુબજની આસપાસ ફરતી ગેલરી કાંઠેલી છે તે ઉપરથી તે પર પાડેલા મેહેસત તથા દોજખનાં ચીતારો ધણાં સરસ, અને ગેલરી ઉપરથી નીચે અંદર દેવલમાં જોાયે છે તે દેવલનો દેખાવ પણ ધણીજ સરસ લાગે છે. હમા ગયા ત્યારે ભણવાનું ચાલતું હતું તેથી લોકોની આવળવળ જાણે રમકડાં ચાલતાં હોય તેવી લાગતી હતી. એ દેવલમાં રંગીન કાચની બારીઓ ઉપરાંત કાચનો મોઝાઇક વરક દેવાલ ઉપર ધણીજ સરસ કાંઠેલા છે, અને અંધારામાં તે એવો તો સરસ ચળકે છે કે જાણે તે પણ કાચની રંગીન બારી હોય. જો હમાને હમારા ભાભીઓ એમ નહીં કહે કે દેવાલ ઉપર કાચનો મોઝાઇક વરક કાંઠેલા છે તો હમા એમજ સમજતે કે કાચની રંગીન બારીઓ છે. હમા આગલ ચાલીને ફરીયા જરાક ઉજાસ વધ્યા પછી તે જોયું ત્યારે હમાને માલમ પડ્યું કે તે દેવાલ ઉપર મોઝાઇક વરક છે. એ દેવલ ૧૮૫૫થી ૧૧૪ વાર મોટું છે. એની અંદર એક પુતળું માધકલ એનજલોએ પોતાનો ધોરસારું બનાવ્યું હતું, જે બનાવતાં તે મગલ પામ્યો હતો. તે વખતે એને પોતાનું છેલ્લું કામ આપમે કહી જલને ભેટ આપવાથી તે હીંચાં ચોલટરની પછવાડે મુકેલું છે, તે ધણું જોવા લાયક છે. એનીજ પાસે બેટીસ્ટરો (Batistero) કરી દેવલ છે, જે તદન રંગીન જાતજાતનાં સંગેમરમરનાં પથરનું બનાવેલું, અને તેની અંદરનો સઘળો ભાગ કાચનાં મોઝાઇક પીકજરોથી ભરી નાંખેલા છે, તે જાણે સઘળું રંગીન કાચનાં ઘણાંની દીવાલ તથા છત હોય તેવું એ મોઝાઇક વરકથી લાગે છે; પણ

સૌથી સરસ તો એનાં ત્રણ દરવાજા જે બાંધનાં બનાવેલા છે, અને તે ઉપર નકશી તથા કોતરકામ, આખાં ચલગાં માણસો, તથા જનવરોનાં એવાં તો સરસ બનાવેલાં છે કે કાંઈ તારીફ નહીં થઈ શકે. એમાનું એક બારણું માધકલ એનજલોએ જોયું ત્યારે તેની તારીફમાં બાહ્યો હતો કે એ બારણું મેપીસ્ત્રીને નહીં પણ મેહેસતાનાં દરવાજાને લાયકનું છે. એ કાંઈ લોરેનઝો ગીબર્ટી (Lorenzo Ghiberti) નામનાં ઉસ્તાદનો ચીતાર હતો, અને તેમાં ક્રીસ્ચીઅન બાઇબલને લગતા ૧૦ બનાવો કોતરેલા છે. એની અંદરનો ભાગ (એ ગોળાકાર છે તેમાં) બધે ધાંભળાઓ વધે ગોખલા કરીને બનાવેલા છે. એનો ચોલટર તદન સંગીન રૂપાનો બનાવેલો, અને તેનાં કાંસ સુધાં ૪૬૬) રતલ વજનમાં કહે છે. એ ચોલટર સેંટ જોનનાં દીવસપર બાહાર કાઢીને મુકે છે, અને બાકીનાં દીવસો જાચો કરી રાખે છે.

એ જોધને પછી મેડીસી (Medici) કરીને હીંચાં આગલ મોટી ફેમીલી થઈ ગઈ છે તે લોકોનું દેહરું જોવા ગયા હતા. એ મેડીસીનો વંશ જેઓ હીંચાંનાં આગલા યાંતડ ડ્યુક્સ હતા, તેઓને દાટવા સારું એ દેહરું તથા તેની જેણ ભાવરાં બાંધેલાં છે. બાહારથી એનો દેખાવ સારો છે, અને અંદર જતાં પેહેલાં ઘંટ રોક્કા મેહેરામોનાં છાપરાંનાં ચોરડાઓમાં તેઓને દાટી ઉપર સીધી મરમરની લાદીઓ મુકેલા છે; પણ તેમાં થઈને ઉપર ગયા કે એક આઠ જુગલોના ધણા મોટા ચોરડા આપે છે તેની અંદરનાં ભપકાની તારીફ હમા કરી શકતા નથી. તે તદન જાત જાતનાં ધણાં સંગેમરમરનાં પથરોના બાંધેલા છે, અને તેમાં જાતજાતની તરાંહો પાડેલી છે. છતપર જાચો જાચો ચીતારો બાઇબલને લગતાં ઉસ્તાદોને હાથનાં પાડેલાં છે, તથા

દીવાલોની બાજુઓપર ચારકોફ્રેસ (ધોરો) હાથ તેવી (૬) મોટી ગંજવર યાદગારી એ મોટા ડ્યુકસોની મુકેલી છે. અને તે ઉપર ધણાંજ કીમતી પથરો, પથર થઇ ગયલા શીડર એક લીખેનઅનનાં, લાકડાં તથા ઝવેરાતો જડેલાં છે. તેની ઉપર બે ગમ બે પુતળાં ડ્યુકસનાં છે તેઓનાં માથાં ઉપરનાં તાજમાં પાણાં, માણક, હીરા, તથા સ્ત્રીચર ધ્યાદી જડેલું છે, તથા ખારણાં આગલ જાંચી જાતનો ફોરેનટાઇન ટેપેસ્ટ્રી વરક ટાંગેલાં છે. એ ચેપલ સને ૧૬૦૪માં શ્રાંડ ડ્યુક ફરડીનાનદ પેહેલાએ બંધાવ્યો હતો, અને તેપર પાછલથી ખીજ શ્રાંડ ડ્યુકમ ખરચ કરતા આવ્યાથી તે ઉપર સ્થળો મલીને ૮૮ લાખ રૂપિયા ખરચ બેઠો છે, એવું ગાઇડ બુક ઉપરથી મારમ પડે છે. એની અંદરનાં સણગારમાં શીગાહમા, કાલચીરોના, રોક-ક્રીસ્ટલ, લેખીયલેજુલી, માલાકાઇટ, પાર-ફરી તથા એવા એવા ખીજ જાંચી જાંચી પથરો કાચે લગાડેલાં છે. એનીજ પાસે એ લોકોમાંનાં બે ચાર જણાંને ચારકોફ્રેસમાં દોડેલાં છે. તેથી જુદાજ દેશમાં જેહાદોનાવા તથા માઇકલ એનજેલો અને એવા ઉસ્તાદોને હાથનાં કોતરેલાં પુતળાં આ સવાર, સાંજ, દીવસ, અને રાતનાં દર્શકરૂપે કીધેલાં મુક્યાં છે.

એ જોઇને એનનસીએટા (Annunziata)નું દેવલ જોવા ગયા હતા, જે સને ૧૨૫૦નાં શાલમાં રંગીન સંગેમર-મરનાં પથરોનું બાંધ્યું છે. તેની અંદર દીવાલો ઉપર રંગીન પથરની ફ્રેસો કરીને તેમાં સેંટમની તસ્વીરો ગોઠવેલી છે, અને તે ફ્રેસ ફરેસતાઓ જાંચકતા હાથ તેમ નેવાના પુતળાં કોતરેલાં છે. એમાં વરજન મેરીનુ ચેપલ ધ્યા દેહરું છુટું બાજુ ઉપર બાંધેલું છે, અને તેની ઉપર રંગીન સંગેમરમરનું છતર પણ મારી

કાંચીગીરીનું બનાવેલું છે. એની અંદર પાનાં ધણાં મોટાં ફાનસો તથા સમેદાની-આ બળતી હતી, અને વચ્ચે એક મોટું સોનાનું ફાનસ અતરેની મ્યુથીશીપાલીટી-એ સને ૧૮૪૪ માં કોલેરા અહીંયાં ફેલાયો હશે તે બંધ થયો તેથી ચઢાવેલું છે. એ દેવલની છત જાણે સોનાની બનાવી હોય તેવા ધાણ ફરેલો છે, અને તે ઉપર નકશીકામ પણ ધણું કીધેલું તથા તે નકશીકામની અંદર ચીતાર કરાવેલાં છે. એની વચ્ચે મોટા ડોમની હેઠળ કોએર (ગીત ગાવાની જગ્યા) બાંધેલી છે, તેમાં હમે ગયા ત્યારે આરગીનની સાથે આજે આતવાર હાવાથી કોએર તથા ફીડલનું બેનડ મુખાં ધણીજ સરસ રીતનું ગાતા હતા.

એ જોઇને સેંટ ક્રોસે (St. Croce) નું દેવલ જોવા ગયા હતા. એ દેવલની માટે જતાં મરમરની સફેદ મોટી લાદીઓ વચ્ચે, અને તેને ફરતી રંગીન પથરની કોરની લીલા તથા લાલ રંગની ફરસબંદી કીધેલી છે. એનો બાહારનો ભાગ બંધાતો અધુરો રહેવાથી પોપ નવમાં પાપસે સને ૧૮૫૭ માં તે બાંધ્યો અને પોતે તેનાં પાયાનો કીયા કીધી હતી. એ દેવલ ૧૬૩ થી ૧૪ વારનુ છે, અને તેની જાંચાઇ ૬૫ ફીટ છે. એમાં ઇટલીનાં જાણીતા અને વખણાયલા સખસોને દોડેલાં છે, તેથી “એને “પાનકીઅન એક મોડરન ઇટલી” કરીને કહે છે. તેમાં માઇકલ એનજેલો જે શીલ્પશાસ્ત્રી અને ચીતારા દાખલ ધણો વખણાઇ ગયેલો છે તેને દોડેલો છે તેનું બાવળું ધણું સરસ છે, જેમાં ફરતાં ચીતાર, કોતરકામ અને બાંધકામનાં પુતળાં આ બનાવી એનો હુનર બતાવ્યો છે. એની સાંબે ડાંટે (Dante) કરીને વખણાયેલો કરી જોણે બેહેસ્ટ તથા દાજબની બાબદો ધણી સરસ લખેલી છે તેનું બાવળું મુકેલું છે. તેનાં પુતળાંની

આસપાસ બેઠેલ (Gloria) અને શાં-
હેરીનાં પુતળાં મુકેલાં છે. એક આવળું ગ-
વરતમનનું પરાધર્મ સેક્રેટરી હશે તેનું છે,
અને તેને કોશીન ઉપર મુવાડેલા પાડેલાં છે,
જેમાં કામ ધણું જ સરસ લીધેલું છે. તેની
ટાપેલી તથા લેસવરક સંગેમરમરનો કોતર-
ણો જાણે અરેબરો હોય તેવા લાગે છે. એ-
નફીઆ કોરશીનાં કરીને કોઈ સપ્તમે ઇટ-
લીને વાસતે ધણું કામદા ભરેલું કામ કીધું
હશે, તેનાં માન્યુવેનટમાં તેનાં બચટની એક
આશુપર ઇટલી દેશ (જેને એક ઓરતનો
આકાર માથાં ઉપર કીઝો આપીને પાડેલાં છે)
નું પુતળું તવારીખનાં પુતળાં પાસે તેની
પુખ્તી લખાવે છે, જે તવારીખ લખતું
સાબમ પડે છે. એ શીવાય ખીજાં ધણાં
આવળાં તથા ચોતારો જોવા લાયક છે.

એ જોધને પાએમ્મા દેલા શીનોરીઆ
Piazza della signoria કરીને
એક મોટા ચોક છે ત્યાં ગયા હતા.
એ જગ્યા પર અસલ મેડીસીનાં વખતમાં
કાંઠાક ધરમની સાંધે થનારને જીવતા
ખાલી નાખતા હતા, તેમાં એક મોટા પા-
ઈરીને પણ ખાલ્યો હતો, જે જગ્યા પર
ખીજાઓ તેને લીધે જોધને તેને નામની
ખંડી કરતા હતા, તે અટકાવવા ત્યાં
હાલ કુંવારો ખાંધેલો છે. એ ચોકનાં
જમણાં હાથપર લોજીઆ ડેલ લેનરી
(Loggia del Lanzi) કરીને એક
મોટા જાણે ચોરસ ચોટણી ખાંધેલો છે.
એવા જાણે હોલો ફોરેન્સમાં મોટા મે-
હુલોની બાહાર તે મેહુલોના ધણીઓને
હવા ખાવા તથા લોકોને મુલાકાત આ-
પવા ખાંધતા હતા. એમાં આરકાંઓની
વચમાં તથા દેવાલની આશુપર થોડાંક
પુતળાંઓ હાલ મુકેલાં છે. તે જોધને તેની
સાંધે પેલેઝો વેકીઆ (Palazzo
Vecchio) કરીને અસલની રીપબલીકનું
પારલામેન્ટ હાઉસ હતું તે જોવા ગયા
હતા. એ જગ્યામાં હાલ ટાઉનહાલ કી-
ધેલો છે. જે સને ૧૨૯૮ નાં સાલમાં ખાં-

ધ્યા હતો. એનો એક મોટા હાલ છે તેમાં
છત પર મેડીસી વંશની તવારીખનાં પી-
કચરો, તથા દેવાલોપર એ લોકોની લગ-
ઈનાં ચીતારો પાડેલા, તથા થોડાંક સારાં
પુતળાંઓ કોતરેલાં ત્યાં મુકેલાં છે.

તે જોધને પછી ગેલેરીઆ ડેલી યુરીઝી
(Galleria Degli Uffizi) જોવા ગયા
હતા. એ ઇમારત ધણીજ મોટી અને
આમન સામન મલીને જાણે આજો મો-
હોલો હોય તેવી છે, તથા તે મેહુનો વચમાં
જોડી નાખવાને છેડથી આડકટરી
ગેલેરી કીધેલી છે. તેની હેડલ મોટા
આજો ફરતો ઓટલો છે, તેનાં આર-
કાંઓનાં દર ત્રીજે થાંભળે બાહારથી
વચમાં આદમ કદનાં સંગેમરમરનાં પુત-
ળાં ગોઠવેલાં છે. પીકચર ગેલેરી જોવા
જવા સારું ૧૨૬ સીડીઓ ચઢવી પડે છે.
માળ ઉપર એક લાંબી ને લાંબી ચાલ
ત્રણડે ભાગ ઉપર ફરતી કરીને તેમાંથી
હારખંધ વગર ગણતરીનાં ઓરડાઓ કી-
ધેલા છે, તે બધા ઓરડામાં તથા ગેલેરી
પર ઉસ્તાદ ચીતારોને હાથનાં પીકચરો
મુકેલાં છે, અને તે ઓટલાં તો સરસ છે
કે કુન્યામાં એની બરાબરી કોઈજ ગેલે-
રી કરી શકે. એનો મોટા ભાગ મેડીસી
વંશવાલોઓએ અને પાછલથી લોરે-
નની વંશે કીધો હતો. ગેલેરીમાં ખં-
ધે ફરતી મથાળાંપર એ જગ્યાપર કુ-
ન્યાનાં જે વખણાયલા સપ્તશો તથા ઉ-
મરાવો આવી ગયા હશે તેઓનો ૫૨૪)
તસવીરો પડાવીને ટાંગેલી છે. દરેક ઓર-
ડાનાં નામ આપેલાં છે, તે બધામાં તસવીર
અને આવળાં જોવા લાયક છે, પણ ટરી-
બ્યુન કરીને ઓરડાં છે તેમાં બધાં કરતાં
સૌથી સરસ ચીજો એકઠાં કીધેલાં છે.
તે પીકચરો તથા તેમાંનાં આવળાં
(Venus of Medici) નો કાંધ તા-
રીફ હોય કરી શકતા નથી. એ
ઓરડામાં જોઈએ સરસ સંપદા છે તેની

બરોબરી યુરોપની કોઇખી ખીલ ગેલેરી-
નો એટલો ઓરડો કરી શકે નહીં એમ
કહેવાય છે. તેમાંનાં સૌથી સરસ પીકચર
તથા પુતળાઓ આખે ટરીબ્બુનવાલા ઓ-
રડામાં રાખેલા છે જ્યાં આખો વખત
લોકોનો ભીડ તે જોવા સારું રહે છે. રે-
ફલ, ફાઇન, ડીશીઅન, ગીડોરેની, પો-
લવીરેની, પેનડાઇક ઇત્યાદી જાણીતા
અને વખણાયેલા ચીતારાઓનાં ઉત્કૃષ્ટ
કામો હીંયાં ગોઠવેલાં છે. પુતળાઓમાં વી-
નસ (Venus)નું પુતળું સરસ છે. એ તથા
એની બરોબરનાં ખીલ એ વીનસ આ-
ખી કુન્યામાં વખણાયેલા છે. એ ઓરડા-
માં મોઝાઇક વરકની ટેબલો પણ ધણી
જોવા લાયક છે. તેપર જાણે ફોલો ક્યુઝીક
બુક તથા સારંગી તથા એપ મુકેલો હાથ
તેવો મોઝાઇક વરક કીધેલો છે. એવી એકકડી
ટેબલની કીમત ૪૦,૦૦૦) ડુકેટની કહે છે.
ગેલેરીપર વખણાયેલું મેડોનાનું પીક-
ચર મુકેલું છે. એની જોડી વીમિનાં
અને લુવર (પેરીશ) માં છે. એ સઘળું
જોઇને પછી પીટ્ટી ગેલેરી (Pitti Gal-
lery) જોવા ગયા હતા. એ ગેલેરી પીટ્ટી
પેલેસમાં આવેલી છે, અને એમાંનાં પીકચ-
રો ઉપર જણાવેલી યુરીઝી ગેલેરીમાં સૌથી
સરસ ટીબ્બુન કરીને ઓરડો છે તેનાં જ
જરી રાખ્યાં હાથ તેમ છે. એમાં આસરે
૫૦૦) પીકચરો સઘળાં મોટા ઉ-
સ્તાદોને હાથનાં પાડેલાં છે, અને ઇટલી
દેશ જે પીકચરોમાં વખણાયેલું છે તેમાં
કોઇખી પીકચર ગેલેરી એની બરો-
બરી પીકચરવાલું હશે નહીં. એ પીકચરો
ઉપરાંત થોડાંક વાઝોસ તથા ખાવળાં, કે-
ખીનેટસ, આલાબાસ્ટરનાં થાંભળાઓ
તથા છતોપરનાં પેનટીંગસ પણ ધણું જો-
વા લાયક છે.

એ જોઇને પછી એની જ પાસે
પીટ્ટી પેલેસ (Palazzo Pitti) જે
હાલ પાછાહોના મહેલ ગણાય છે તે જોવા

ગયા હતા. એ મહેલ ધણું મોટા મોટા
પથરનો જાણે એક કીલો હાથ તેવો ખા-
ધેલો છે. એ પીટ્ટી કુટુંબ અસલ મેડીસીની
કુટુંબીઓના હરીફ હતા, અને એ કુટુંબ
ફોર્સેસમાં ધણું મોટું અને માનવાલું
ગણાતું હતું, તથા આ મહેલ એક લુકા
પીટ્ટી (Luca Pitti) એ મેડીસી ખાન-
દાનનાં પીઅર (Piero de Medici)ની
સાથે તેનાં મહેલની હરીફાઇ કરવા સારું
તેનેથી સરસ ખાંધવાનો વીચાર કરીને
ખાંધ્યો હતો. તે સને ૧૪૪૦ માં
ખાંધવાને શરૂ કરીયા હતા. પાછલથી અ-
તરેનો ડુક કોસ્મો પેટેલો એના
ખાંદાનની એક છોકરી સાથે પરણવાથી
તેનાં હાથમાં આવ્યો, ત્યારથી એ શહેર-
નાં રાજકર્તાનાં મહેલ દાખલ વપરાતો
આવ્યો છે. એ મહેલ બધો મલીને ૨૨૦)
વાર લાંબો અને ૧૨૧) શીટ જાંબો,
તથા એક ટેકડી ઉપર મોટા ચોક કરીને
ખાંધેલો છે. એ પીટ્ટીની ગેલેરી એનાં પેટેલા
માળ ઉપર આવેલી છે. મહેલમાં ૪૨૦૦) ચોક,
ખાવળાં, તથા પીકચરો ધણું જોવા લાયક
છે, તેમાં અસલી પીટ્ટી ફેમીલીને લગતી
કેખીનેટસ ધણી સારી છે. કુન્યા લોકડાંનાં
ગીલીટ કરીને (જોનઝને બદલે) ટાંગેલાં છે.
એક ઓરડામાં આરસીની ફ્રેમો રૂપાની
ઝીણી નકશીની તથા કોતરકામની (Eni-
gree work)ખનાવેલી છે. દીવાલપર જાંબી
ભરતકામની સાટીન જડેલી છે. હમણું જે
ઓરડો ઇટલીની રાણી વાપરવામાં છે
તે ઓરડામાં એક નાધળી મેહાગેનીની
ગોળ ટેબલ મુકેલી છે, તેની આસર એવી
તાલ કીધેલી છે કે જો તેનો એક ચપ્પો
ધરીને બહાર જાય તો તે પછયા સાથે
પુરથી આસરથી નીકલે, અને મેલી ટે-
બલ પોતાની મજા એ ખાંચુપર જાંબડી
જાંબને તેમાંથી એક ૧૬) ઉભું થઇને બ-
ખવાની ટેબલ નાધળાં ખાંચું સાથે તેવાર
થઇ જાય છે, અને પેલી પુરસી પાછી

અંદર ધકેલી કે ચાર પધ્યાની ગોળ ટે-
બલ થઇ જાય છે. રાણીની મા હીંચાં
આવે છે તેને સાઈ જ્યુદા ઓરડાઓ રા-
ખેલા છે, તેમાં તેનાં સુવાનાં ઓરડામાંનો
ધોળીયો ધણો જોવા લાયક છે. તેની ચાર
બાજુપર ચાર નાધળાં ગીલીટનાં પુતળાં
કીધેલાં છે. એ ધોળીયો પોપ હીંચાં આવ્યો
હશે તેને સાઈ પેહલાં બનાવ્યો હતો એમ
કહે છે. એ સહેલ જોઇને એની પાછલ
બાગ છે જેને બામોલી ગારડન (Baboli
Garden) કરીને કહે છે તે જોવા ગયા
હતા. એમાં એક ગ્રોટો (Grotto) ધણો
સરસ બતાવેલા છે, તેમાં ઓરડાની અંદર
ઓરડાનાં ત્રણ થડ કીધેલાં છે, અને જાણે
કુદરતી બનેલો હોય તેવો બતાવેલો તથા
માંહે ધણાં પુતળાં તથા કુંવારા કીધેલા છે.
બાગમાં એ શીવાય બીજું કંઈ જોવા
લાયક નથી ; ફક્ત ટેકડીપર હોવાથી તેનાં
ટેરેસીસ ધણાં સરસ ગોઠવેલાં છે.

એ જોઇને ધી કાઝાઇને (Caseine)
પ્રવાને ફ્લોરેન્સ શહેરનો પાર્ક જ્યાં લોકો
સાંજનાં ફરવા જાય છે ત્યાં ગયા હતા. એ
પાર્ક ખે મૈલ લાંબો અને તેમાં ધણાં
સરસ રસતા તથા તેની આસપાસ ઝાડો
રોપેલાં છે, તેથી તેની ઘટા ધણી સરસ
દેખાય છે. અહીંયાં સાંજનાં એક અમે-
રીકન નામે લીવીંગસ્ટન (Livingston)
જે આશરે ૨૫) વરસ થયાં અહીં આ-
વીને રહેલા છે તે પોતાની ગાડીમાં ૨૦)
પોડા બમેની દસ હાર જોડીને પોતે
હાંકી, આવ્યો હતો. એની સાથે હજોને
મલાપ થવાથી તેને હજોને બતાવવા સાઈ
પાછો ગાડીમાં બેસી હજોને ૨૦) પોડાની
ગાડી કોઇપણ પોડાવાલાની મદદ વગર
હાંકી અને બાગનાં કેઆરાની આસપાસ
સારી વલાંણું લઈ બતાવ્યો હતો. એ પો-
ડાઓની વીસ પ્લગમાં હાથમાં પકડીને
હાંકણું તથા સઘળા પોડાઓને સાચવવા
એ કાંઈ સહેલ કામ નથી. એનાં કહેવા

મુજબ સૌથી આગલનાં પોડા ગરીબ
હોવા જોઇએ તો હંકાઇ શકાય છે, નહીં તો
મુશકેલી પડે છે. એ હાંકતો હતો ત્યારે
વલાંણું લેવા સાઈ પોકાર મારતો
તે મુજબ આગલનાં પોડાઓ બરાબર
વલાંણું લેતા, અને તેની પાછલ ખી-
જ પોડા ચાલતા હતા. એ હાંકનાર ધણી
પોતાની કમરે પોટા બાંધી તેને ગાડી સાથે
જોડી લે છે, નહીં તો કે તેને પડી જવાની
ધમતી રહે છે. બધી લગામોનાં છેડાઓ
જે હાથમાં ધરે છે તે જ્યુદા જ્યુદા રંગની
રાખે છે, તેથી તે કયા પોડાની લગામ છે
તે માલમ પડી આવે છે. એનો દેખાવ
જ્યારે પોડા ચાલતા હતા, ત્યારે ધણો
સારો અને નવાઇ જેવો લાગતો હતો.
એ મુજબ ચોવીસ પોડા સુધી એ ધણી
કાંઈ કાંઈ વખતે જોડે છે એમ પોતે કહેતો
હતો. એ જોઇને પાર્કમાં ફરી પાછા હો-
ટલમાં આવ્યા હતા.

તા ૧૭ મી અક્ટોબર ૧૮૮૧—

આજે સવારનાં કલાક ૬-૪૫ મીનીટે
આગગાડીમાં બેસીને નીકળેલા કલાક ૯)
વાગે પીઝા (Pisa) કરીને ફ્લોરેન્સથી
૫૦) મૈલ દુર ગામ છે ત્યાં ગયા, અને
ત્યાંનો કેડીફલ પેહલાં જોવા ગયા. એ
દેવલ સને ૧૦૬૩ માં બંધાયું હતું. તે
૩૧૨×૧૦૫ ફીટ ઝાટું, અને તદન
સંગેમરમરનાં કાળા તથા સફેદ પથરનું
બંધાયું છે. એની અંદરનાં હાલમાં ગેલેરી
કીધેલી છે, અને તે ૬૦) ગ્રેનીટનાં અને
૧૪) મારબલનાં થાંભા ઉપર ઉભી કીધેલી
તથા એની છત (શીર્ડીંગ) ગણી સ-
રસ ગીલીટની, અને ઓલટરની પા-
છલ ક્રાઇસ્ટની સખી કાચનાં મો-
ઝાઇકમાં ગંજવર કદની પાડેલી છે. એની
અંદર સાક્રામેન્ટોને ચેપલ છે તે તદન ૩-
યાંનો અને તે ઉપર ૨,૬૦,૦૦૦) ફાંક
નો ખર્ચ થયે છે એમ કહે છે. દેવલમાં
હીવાલ તથા ગુંબજ ઉપર અંદરથી

ચીનો શાસક ક્રીષ્ણાં છે. એની અંદર એક ફાનસ લોખંડનું લટકતું ટાંગેલું છે, જેને વાસતે કહે છે કે ગેલીલીઓને એ ફાનસને એક વખત હીલવું જોઈને ધડીયાલનાં લોલક (Pendulum) ની ચાલ જાણી કાઢવાનું સુઝ પડ્યું હતું. તે ફાનસનું નામ ગેલીલીઓનું ફાનસ કરીને આપેલું છે, અને તે હજુ ત્યાંજ ટાંગી રાખેલું છે. એ દેવલનો બાહારનો આગલો ભાગ થાંભળાઓનાં માળા કરીને ક્રીષ્ણાં છે. તેવા ચાર માળની ગેલેરી એકની ઉપર ચઢેડ ઉતર ક્રીષ્ણાં થી તે ઘણાજ સોઝે છે, અને તેમાં રંગીન પથર લીધેલા હોવાથી જેમ ઘણી આપે છે.

એ જોઈને એની સાંધે બેપ્ટીસ્ટ્રી (Baptistry) જોવા ગયા હતા, જેમાં બેપ્ટીઝમ આપવાની ક્રીયા થાય છે. તે ગોળ બાંધેલું, તથા તેમાં સુધળા સંગેમરમરનાં અને રંગીન પથરા વાપરેલાં છે. તેની અંદર ૧૨) થાંભળા અરધા ગોળ કરી તેની ઉપર ચુંબજ બાંધેલો છે. ત્યાંનો પુલવીટ ઘણો નક્શીદાર અને જોવા લાયક છે. તે નવ નાંધળા થાંભળાઓ જુદા જુદા દેશમાંથી રંગીન પથરનાં લાવી તે ઉપર બાંધેલો છે, અને તેની ઉપર ઘણાંજ તારીફ લાયક ડાકાં કોતરેલાં છે. બેપ્ટીઝમ આપવાનો ફાનટ (પાણી રાખવાનું વાસણ) પણ ઘણું સારું અને રંગીન પથરનો બનાવેલો છે. એ બેપ્ટીસ્ટ્રીમાં આવજનો પડેલો ઘણાજ સરસ થાય છે, જે બે સાદ એક જોયો તથા એક નીચા સુરમાં કાઢાડે છે તો તે ઘણો વખત સુધી લ'બાઈ પાછલથી મલી જઈને જાણે ઘણાં જણા. એ (કામેર) સાથે ગાતા હોય તેમ થઈ ને ધીમે ધીમે ગેષ થાય છે. એવો પડેલો હમ્મએ આગલ આગ્રા શહેરનાં તાજ-મેહલમાં સાંભળ્યો હતો. એ દેવલ સને ૧૧૫૩ માં બાંધવાને શરૂ કર્યું, પણ વચમાં કાંઈ કામ અટકવાથી છોક સને

૧૨૭૮ માં તૈયાર થયું હતું. તે ૧૦૦) ફીટ ધેરાવામાં અને તેનો ચુંબજ ૧૮૦) ફીટ જાય છે.

એ જોઈને પછી એની પાસે Cam-po santo (દાટવાની જગ્યા) જોવા ગયા હતા. એ જગ્યા પર જયારે જે-રસુલમ ક્રીસ્તીઓનાં હાથમાંથી ગડું ત્યારે આર્યખીશવ ઉભાલડાએ ત્યાંનાં માઉન્ટ કેવલરી પરથી ૫૩) વાહાણ ભરીને મોટાડું લાવીને પંથરાવ્યું હતું (જે પાખ મોટાડીમાં દટાવાનું કોડાલીક લોહી ધાણુંજ સવાખ સમજે છે), અને તેની આસપાસ મોટાં આરકાંનાં ઓટલા બાંધીને બાહારની બાજુથી દીવાલ ભરી લીધી હતી, જે સને ૧૨૮૩ માં તૈયાર થઈ હતી. એ જગ્યા ૫૧૪) ફીટ લાંબી, ૧૭૧) ફીટ પોહાળી, અને ૪૮) ફીટ જાંચી, તથા તેનાં ૬૨) આરકાં છે. એ ઓટલા ઉપર થોડાંક બાવળાં ધીર દાખલ ક્રીષ્ણાં છે, બાકીનાં જમીનમાં દટાએલાં છે. તેઓની ધોરની લાદીઓથી જમીન સંગેમરમરની થઈ ગઈ છે. ઓટલાની વચમાં પેલી પાખ મોટાડી નાંખેલી છે જે ઉપર ધાસ ઉગેલું હતું. હમણાં ઘણી ખીસમાર હાલતમાં હોય તેમ દીવાલપરનાં ચીતારો ખરાખ થઈ ગયા છે.

એ જોઈને પછી કેડીફલની સાંધે પીઝાનો વખાણાયેલો ઝુલી ગયેલો મીનારો (Pisa's Leaning tower) જોવા ગયા હતા. એનું નામ અસલ કામ્પાનીલે (Campanile) અથવા ધડીયાળનો મીનારો કરીને હતું, પણ એ એક બાજુ પર કાંઈ કારણથી લચી ગયો છે, તેથી તેને હાલ લીનીંગ ટાવરને નામે ઓળખે છે. એ મીનારો સને ૧૩૫૦ માં બાંધાઈ તૈયાર થયો હતો, અને તે આડે ટપા ધયાને માળનો બાંધેલો છે, જે સુધળા માળ ઉપર બાહારથી અરધા થાંભળા ક્રીષ્ણાં છે, અને તેની બાહાર ગેલેરી કરીને આખા થાં-

ભળા બધા ફરતા કીધેલા છે, તેથી જાણે થાંભળાઓનો જ મીનારો હોય તેવા લાગે છે. એ જોયા મેળે પાચો ખેસવાથી ૧૩) શીટ ઓલખામાંથી વાંકો વલેણો છે, અને જાણે હમણું પડી જાય તેવા દીસે છે, તો જો કે ૫૦૦) વચ્ચે ઉપર થયાં લગેલી હાલતમાં તે એવાને એવો છે. એ ટાવરપર જવાને ૨૯૪) સીડીનાં ટપા ચડવા પડે છે, અને તેનાં મથાળાં પરથી દેખાવ ધણો મારો લાગે છે. એ મથાળાં પર ૭) ઘાંટ આરકાંઓની વચ્ચેમાં ટાંગેલા છે, તેમાં સૌથી મોટા ૬) ટણ વજનમાં છે, અને તેને જો બાજુ પર ટાવર લગી ગયો છે તેની ઝાંખેની બાજુ પર ટાંગેલો છે. એ જોઈને શહેરનાં મોહોલામાં ફરતા ફરતા પાછા રેશન ઉપર આવ્યા હતા. એ પીઠા શહેર નાધળું ૫૦,૦૦૦) માણુ-મની વચ્ચેવાલું છે, જો કે એ એટલું નાધળું શહેર છે તોપણ આગલ જ્યારે એ પ્રજાસત્તાક (ઇટલીના ખીજ શહેરની માફક) હતું ત્યારે એ મેડીટરેનીયન દરીયાનો ધણોખરો વેપાર ચલાવતું હતું, અને તેમાંનાં સારડીનીઆનાં ટાપુનાં ધણી વડીક થયા હતા, પણ પાછલથી એનું જોર આસપાસનાં ખીજ રાજ્યો સાથેની લડાઈમાં ઓધું થતું ગયું, અને સારડીનીઆનું ટાપુ પોષે એરેગોનનાં રાજને આપી દીધું તથા છેલે સને ૧૪૦૬ માં ફ્લોરેન્સ શહેરવાલાને એ ગામ વેચાતું આપ્યું હતું જેઓનાં હાથમાં તે છેલે મુધી રહીને આખરે વીકટર ઇમેન્યુએલ જે સારડીનીઆનો રાજા હતો તેને તામે થયું છે. જે ઉપરથી ડુન્યાની ચહડતી પડતીને એક દાખલો આપણને મલે છે કે અસલ સારડીનીઆનું ટાપુ એ શહેરનાં હસતકમાં હતું, તેજ ટાપુનાં રાજને તામે એ હાલ થયલું છે. એ શહેરની અંદરથી આરનો નદી પસાર થઈ જાય છે. તેનાં કીનારા પરની ઇમારતો સારી બાંધેલી છે તેમજ મોહો-

લાઓ માફકસરનાં મોટા અને ઘેરા પણ માફકસરનાં ખીજ ઇટલીનાં શહેરો જેવા છે, અને એમાં ઉપર લગેલી ત્રણ માર મીજો જે Piazza del Duomo કરીને ચોકમાં આવેલી છે તે શીવાય ખીજું કશું જોવા લાયક નથી.

એ પછી હમો આગગાડીમાં બપોરનાં કલાક ૧૧૧ વાગે નીકળેલા પાછા ફ્લોરેન્સ શહેરમાં જે વાગે આવી પુગા, અને નેશનલ મ્યુઝીયમ (Museo Nazionale) જોવા ગયા હતા. એ મ્યુઝીયમની ઇમારત અસલ Palazzo del Podesta કરીને મેહલ ગણાતો હશે તેને સને ૧૮૬૫ માં ફેરફાર કરીને આજે નેશનલ મ્યુઝીયમનાં કામમાં લીધે છે. એમાં હાલ પરચુટણ મીજો તથા પીકચરો અને બાવળાંનું એક નાધળું મ્યુઝીયમ કીધેલું છે. હેડળનાં ભાગમાં બખતરો તથા અસલનાં હથીયારો મુકેલાં છે, તેમાં એક તોપ ધણી મોટી અને તેનો પાછલનો ભાગ એક માણસનાં ડોકાનાં આકાર જેવો છે, તથા તેની ઉપર મેડીસી વંશનો કોટ ઓફ આર્મ્સ કોટરેલો છે. એનો ચોક મોટો છે. તેની ઉપર ધણી જાત જાતનાં કોટ ઓફ આર્મ્સની તકતીઓ મારેલી છે, તે સાથે પુછતાં હમારો ભોમીઆથી સાંભળ્યું કે આગલ એ મેહલમાં ધરમ તથા સરકારી બાબતની તપાસ Inquisition નામની કોર્ટથી ભરતા હતા, અને તે વખતે ધણું જણુંઓને એ ચોકમાં ગરદન મારવા હતા, તેમાંનાં જે મોટા આંતદાંનવાલા તથા હોધાવાલા હતા તેઓનાં કોટ ઓફ આર્મ્સ એ જુગ્યા ઉપર મુક્યા હતા. એ લોકોને ગરદન મારવાની નીસાણી આપવા સાથે માળ ઉપર એક ગેસરી છે ત્યાં ત્રણ ઘાંટ હજુર મુકેલા છે. તે વારા ફરતી એકેક વળતા અને છેલો ત્રીજો ઘાંટ વાગો કે પેલા બંદીવાનનું ડોકું ઉઘડી નાખતા

હતા, જેનું લોહી જવા સારું ગટરો આઠ ગમથી બાંધીને વચમાં મોટી ગટરમાં ઉતારેલી છે. એ મુજબ ઘણું જાણીને એક દીવસમાં ગરદન મારતા. જેઓને ચોકના જુદા જુદા ભાગો પર શિક્ષા એક જ વખતે કરતા હતા. તે ઉપરાંત કેટલાકો જેઓ કોલોલીક ધરમ છોડીને પ્રોટેસ્ટન્ટ થતા હતા તેઓને એજ ચોકમાં જીવતા બાકી નાખતા, તથા વળી કેટલાકોને તો ખીજ માળ પરથી છેક ભીંયની અંદર સુધી જોડો કુવો ખણી રાખેલા તેમાં ઉતારતા. જેમાં તેઓ જીવથી રીખી રીખીને મરણ પામતા હતા. એવી ખરાબ એ ઈનકવીરીશન કોર્ટ હતી કે જેનાં નામથી લોકો ધુજતાં, અને પાદરીઓ તથા મોટા ઉમરાવોને કોઈ સાથે દુશ્મની હોય તો તેને ખોટા પકડાવી મંગાવી રીખાવીને યુનાઈ કિંગ્ડમ કરાવી મારી નાખતા હતા. ઉપરનાં માળ ઉપર જાત જાતનાં હાથીઘંત, કોરી, કેરબો, ખીલાર ઇત્યાદીની ધણી જાતની બનાવટો સંગ્રહ કીધેલા છે, તે ઉપરાંત પુતળાં, (તેમાં Geo. Bologna નું મરકુરીનું ધણું સરસ છે) જાતી જાતની ટેપેસ્ટ્રીઓ તથા પીકચરો સૌ ધણું જોવા લાયક છે. આગલ ઇટલીમાં એક જાતની મરકીનો રોગ થયો હતો તે વખતે એટલું તો માણસ મરી યશું હતું કે તેઓનાં મુઠ્ઠાં રસતે રસતે પડી રહેતાં તે વખતનાં દેખાવનાં પુતળાંઓ બનાવીને મુકેલાં છે, જ્યાં રસતામાં મુઠ્ઠાં કાળા સહીનાં રંગનાં યદને પડેલાં, અને તેઓનાં આંતરડાં સૌ પેટ ફાટીને બહાર નીકળી પડેલાં છે, તથા તેઓને કુતરાં તથા કોલાં ખાય છે જેઓ પણ કેટલાકો ત્યાં મુલેલાં પડેલાં છે. એ સૂઝળું ધણું કમકમાતભરેલું આમહુલ બનાવીને ત્યાં મુકેલું છે.

તે જોઈને કેશીનીવારક (જેમાં ગઈ કાલે ફરી આવ્યા હતા)ની બાહારથી હીંદુસ્થાન દેશનો કોલાપોરનો રાજા જે ઇંગ્લાંડથી ફરતી વખતે આવે શહેરમાં તા. ૩૦ મી નવેમ્બર ૧૮૭૦ ને દીને મરણ પામ્યો તેને એ જગ્યા પર નંદીને કીનારે બાળ્યો હતો તે ઉપર તેનો યાદગારી મંદિર બાંધકામ કરેલું છે તે જોવા ગયા હતા. એ મોન્યુમેન્ટ એક જાતના પલેટફોર્મ ઉપર જોધાડું થાંભળાંનું છતર કરીને તેમાં એ સજ્જન મરમરનું પુતળું રંગીત મુકેલું છે. એનાં પેડસ્ટલની બે બાજુ પર મરાઠી બોલીમાં, ત્રીજા પર અંગ્રેજી અને ચોથી બાજુ પર ઇટાલીઅન બોલીમાં એનાં નામ નીંચાણની તખ્તો મારેલી છે. પેડસ્ટલ તથા થાંભળાંઓ ઉપર પણ નકશીકામ સારું કીધેલું છે અને તેની આસપાસ ફેરા ભરી લીધેલા છે.

એ જોઈને ફ્લોરેન્સ શહેરમાં ફરીને રાતનાં ૯-૪૫ ની ટરેનમાં બેસી રોમ જવાને એ શહેર છોડ્યું હતું. એ શહેર ધણું મોટું અને એની વસતી ૫૩૦ મુઠાં આશરે ૧,૬૯,૦૦૦ માણસની છે. અસલ એ ડચી ઓફ ટસ્કનીનું મુખ્ય પાલતજ શહેર હતું, અને એનો કોતરકામ તથા તસવીરોનો હુનર ધણોજ વખણાયેલો હતો. એ હુનર તથા ઇટલીની હાલતી બોલી અને સાહિત્ય સૂઝળું અહીંયાંથી પેટેલું ઇટલીમાં દાખલ થયું હતું. એનો ખરોખરનાં નામળાં શહેરોમાં કેડે એટલાં પુતળાં તથા પીકચરો ઉસ્તાદોનાં હાથનાં એકઠાં કીધેલાં નથી, અને એ શહેર એટલું તો સૂઝળી બાબદોમાં આગલ વખણાયેલું હતું કે એને શહેરોનો તુરો (Flower of the cities) કહીને કહેતા હતા. અને ૧૮૬૫ થી ૧૮૭૦ સુધી એ શહેરને ઇટલીની રાજધાની બનાવી, પણ રોમ શહેર જવારે વીકટર ઇમેન્યુલે લીકું ત્યારે તેને ૧૮૭૦ માં પાલતજ

કરવાથી ફ્લોરેન્સ ને પાછું દીપી નીકળ્યું હતું તે નરમ પડી ગયું છે, તોપણ ત્યાંનાં હનરની ખનાવતોથી હજુર પંકાયવું છે. એનાં ઘેર તથા માહુલા-એ માફકમરનાં ઇટલીનાં ખીજાં શહેરો-ને મલતાં આવે છે, અને નદી ક્રીનારની ઇમારતો ધણી સરસ તથા જોવા લાયક છે. અહીંયાં પણ નદી ઉપર એક પુલ છે તે ઉપર નાધર્મી દુકાનો અને કોઇપર બે બેઠા માળો આવેલાં છે. એ દુકાનોમાં જ-વરીઆ પોતાનો મામત વેચે છે. એ શી-વાય ખીજા થોડાએક પુલો છે પણ તે કાંઇ ઘણાં વખાણવા લાયકનાં નથી. એ ફ્લોરેન્સ શહેરની રહેતે પોતપોતામાં અસલ ખરામારી ચલાવ્યા પછી મેડીસી વંશ-વાળાઓ તેનાં ધણી થઇ બેઠા, અને તેઓ ગ્રાંડ ડયુકમને નામે ઓળખાતા હતા. તેઓને વારાફરતી રહેવત ને છુટા-પાછું મેળવવાને ધણી ખતી હતી તેઓ ઉઘડી મુકતા પણ તે ખાનદાનવાલા પા-છો કબજો લેતા હતા. એ મુજબ થયા પછી એ શહેરનાં એક ડયુકની છોકરી ઓસ્ત્રીઆનાં એક શહેનશાહ સાથે પર-ણવાથી તે શહેનશાહનાં વંશવાલાઓ રાજ ચલાવતા હતા. પાછલથી વળી તે પ્રજાસ્નાક થયું, જેને ફ્રાન્સનાં રેવો-લ્યુશનની વખતે ફ્રેંચોએ છતી લઇ પાછું ઓસ્ત્રીઆવાલાને હસતક કીધું (સને ૧૮૧૪ માં), અને તે સને ૧૮૬૦ માં પાછો બલવો કરી છુટા પડીને ઇટલીનું રાજ ને સ્થાપત થયું તેમાં જોડાઇ ગયું હતું, અને વીકટર ઇમિન્યુએલને પોતાનો રાજ કબ્જલ કીધો હતો.

તા. ૧૮ મી અક્ટોબર ૧૮૮૧—
હમો ગઇ કાલે રાતના ૯-૪૫ ની ટ્રેન-માં બેસીને ફ્લોરેન્સથી નીકળ્યા તે આજે સવારનાં ૫-૩૦ મીનિટ ઇટલીનાં વખાણવાલા પાવતજ શહેર રોમ (Rome) માં આવી પુગા, અને હોટલ ડી

અમેરીકમાં (Hotel de Amerque) ઉતારો લીધો હતો. સવારનાં પેહલાં Piazza del popolo નાં સ્કુવેરમાં એક ઓબેલીસ્ક (પથરનો થંભ) જોયો હતો. તે ઇજીપ્તથી ઇયવી સન ૫૦) વરસની અગાઉ ઓગસ્ટસ શહેનશાહ લાવ્યો હતો, અને તેની અમુકી જગ્યા મેકશીમશનાં સરકમમાં હતી ત્યાંથી લાવીને હીંયાં પોપ શીકશરસ પાંચમાંએ સને ૧૫૮૯ માં મુ-કયો હતો. એ ઓબેલીસ્ક (૧૨૦) ફીટ જાંચો, અને તેપર લંડનની કલીઓપે-ટ્રાસ નીડલની માફક હાએરોગલીશીક અ-ક્ષરો કોતરેલાં છે. એને વાસતે કહે છે કે તે આજે ૩૪૦૦) વરસની જુની છે, તોપણ સારી હાલતમાં જલવાઇ રહેલું લાગે છે.

એ જોઇને Porta del Popolo ની ભાગળપર થઇને માર્કસ ઓરીલીઅ-મનો કોલમ જોવા ગયા હતા. એને એ-નોનાઇન કોલમ કરીને કહે છે. એ કોલમ તદન સંમેરમનો છે અને તેની ઉપર મા-રકોમાનીઓ ઉપરની લડાઇની વીગતો છેક તળીયેથી તે ગથાળાં સુધી ગોળની ગોળ કોતરેલી છે. એ ૨૮) મારબજનાં મોટા પથરોનો ખનાવેલો, અને (૧૨૫) ફીટ જાંચો છે. તેની અંદર (૧૯૦) ટપ્પા સીડીનાં કીધેલાં છે તેમાંથી ઉપર જવાઇ શકે છે. એની ઉપર અમલ માર્કસ ઓરી-લીઅસ જે ઉપલી લડાઇ જીત્યો હતો તેણે પુતળું હતું, પણ સને ૬૬૩)નાં શા-લમાં ખીજો કોનસ્ટન્ટસ જ્યારે રોમમાં આવ્યો ત્યારે શહેરમાંથી બધી ગમથી બ્રાંઝ ધાતુ કાઢાડી લઇ ગયો તે વખતે એ પુતળું પણ જાંચકી લઇ ગયો હતો. તેથી હલ તેની ઉપર ૧૫૮૯ માં પોપ શીકશરસ પાંચમાંએ આસપાસની જગ્યા જે ખરાબ થઇ ગઇ હતી તે તથા નજીકનાં નાહનાં ઘરો ભંજની નાંખી સાફ કરીને એ ઉપર સેંટ

પીતરનું પુતળું મુકાબું તે હાલ સુધી સંભાળત છે. એ પુતળું ૧૪) શીટ જિઆઈ- માં છે.

એ જોધને પછી કામપસ મારશી- અથ (Campus Martius) માં સુર- જની ડાબેલ દાખલ કામે લગાડવાનો ત્રીજો એક એબેલીસ્ક છે, તે જોવા ગયા હતા. એ પણ હેલીઆપોલીસથી આગમ- ટસ લાવ્યો હતો, અને પાછલથી ધણી ખીસમાર હાલતમાં પરેલો હતો. તેને સને ૧૭૯૨ નાં શાલમાં પોપ પાએસ છઠાએ પાછો સમરાવીને ઉભો કીધો હતો. એને એબેલીસક આપ ધી સન (સુરજનો થાંભળો) કરી કહે છે. એવા એવા બધા મલીને નવ એબેલારેકો રોમનાં નવ મો- ઠા ચોકામાં મુકેલા છે. તે ઉપરાંત બે મો- ઠા કોલમો છે.

ઉપરો કોલમ જોધને તેની સાંધે અત- રેનું વખણાવતું પાનડીઅન(Pantheon) જોવા ગયા હતા. એ ઇમારત એક જાતનું ગોળ દેવલ, અને તેની આગતરમાં મોટા મોટા લાંબા થાંભળાઓના લાંબા આટલો બાંધેલા છે. એ ઇમારત ધણીજ જુનો આસરે ૧૯૦૦) વરસની, અને તેને માર્કસ એમ્રોપાએ ૯૦ સં ૨૭) વરસની આગમજ બાંધાવી હતી, તથા તેને અ- સલનાં રોમન લોકો મુરતી પુજક હતા તે વખતે જુપીટર અને ખીજ આદ્યોનાં દેહોં દાખલ અર્પણ કીધું હતું. એને સંધળો બ્રાંઝ ધાતુથી ઢાંકી દીધું હતું અને બાહારનાં આટલાઓ ઉપર દેવતાઓનાં પુતળાં મુકેલાં હતાં. અંદરથી દરવાજાનો માંધે જુપીટરનું પુતળું હતું, અને તેની આસપાસ દીવાલોમાં ગોખલાઓ કરીને ફરતા ખીનડીંગની દીવાલોમાં માર્સ, વીનસ, રોમયુલસ, (કે જેણે રોમ શહેર વસાવ્યું) તેથી દેવતા બનાવ્યો હતો) જુનો, (રોમનો રખેવાળ) પાલાસ, અને જુલી- અસ સીઝર (જે ધણી લડાઈઓ જીત્યો

હતો) નાં પુતળાં મુકેલાં હતાં, અને ત્યારપછી ધણાં વરસો સુધી એ કામ- માં વપરાયું હતું. તે વખતે વારા ફરતી આગોમાં ધણું નુકશાન એને પુચું હતું, પણ પાછું તેની મુરતીપુજક શેહેનશા- હો મરામત કરતા આવ્યા હતા, અને સને ૩૦૮)નાં શાલમાં ચોથા પોપ બોનીફેસે શેહે- નસાહ ફોકાસ(Phocas)ને રોમને મુરતી પુજકોના હાથમાંથી છોડવું હતું તેની રજા લઈને એને ક્રીસ્ચીઅનોનાં દેવલ દાખલ “કોનશીક્રેટ” કીધું હતું. તે વખતે એની અંદરનાં પુતળાંઓ કાઢાડી નાખવા શીવાય સંધળું અસલની માફકજ રહેવા દીધું હતું. તે સને ૬૪૫ નાં શાલમાં શેહેનશાહ ખીજ કોનસ્ટનેશ કોનસ્ટાંટીનોપલથી આવીને રો- મને લુટું ત્યારે ખીજ બધે ગમથી બ્રાંઝની ધાતુ જાંચકી લઈ ગયો તે સાથે એમાંખી જે ધાતુ હતી તેકાઢાડી લઈ ગયો હતો, ત્યારથી તે સને ૧૪૨૫ સુધી એનું ગુ- બજ વગર કવરે પડી રહ્યું હતું, તે પાં- ચમાં નીકલસ કરીને પોપે તેનીપર સી- સાંનું કવર કીધું, અને એનો અં- દરનાં ભાગનાં થાંભળાઓપર તથા ખીજ ગમ જે બ્રાંઝ બાકી રહેલું હતું તે પોપ આઠમાં અરબેને કાઢાડી લઈને સેંટ પી- ટર્સનાં દેવલમાં પેાર ઉપર છતરે તેનાં થાંભળા બનાવવાનાં કામમાં લીધું હતું. એની અંદર જે સંગેમરમરનાં કીમ- તી પથરો સંધળે દીવાલો તથા ખીજ ગમ વાપરેલા હતા તે સને ૧૭૪૭ માં પોપ બેનેડીક્ટ ચોદમાએ કાઢાડી લઈને તેને બદલે પલાસ્ટરનું ઇમરેશન (નકજ) તેનાં જેવા રંગનું બનાવ્યું હતું, જે હમ- ણું જોવામાં આવે છે. તેઉપરથી આગલ એ ઇમારત કેવી ધરસ બાંધેલી તથા સણગારેલી હોય જોધયે તે આપણને માલમ પડે છે.

એનો પોરટીકા (આગલા ભાગનો ઓટલો) ૧૧૦) શીટ લાંબા અને ૪૪) શીટ પોહોલો છે. તે ૧૬) મોટા થાંભળાઓ ૪૭) શીટ જાંચા અને ૫) શીટ ડાઈમેન્ટરનાં પર બાંધેલા છે. એનું બારણું ૩૨ થી ૨૦ શીટનું અને અંદરની ફરસીબંદી સઘળી રંગીન માર-બલની કાંધેલી છે. એનો અંદરનો ભાગ ૧૪૩) શીટ પરીધમાં અને દેવાલ લેતાં ૧૯૦) શીટનો થાય છે, તથા જાંચામાં ઉપરનો ગુંબજ જે વચમાંથી આવે છે ત્યાં મુઘી ૧૫૭) શીટનો છે. ઉપરનો જંધાડો ભાગ તે ૨૮) શીટ પરીધમાં છે. એ ભાગ આવેલા રાખવાનું કારણ એજે અસલ એની હેઠળ આલટર હતો તે ઉપર જન-વરોનો ભાગ આતશ ઉપર આવતા તેના કુંભાડો નીકળી જવાને કામ લાગે. એમાંથી વરસાદનું પાણી અંદર પડે છે તેની સીડી-એની હેઠલથી ફરતી ગટરો કાંધેલી છે. એ દેવલમાં કોઈ ધણી આરટનો વરક બનાવીને મુકેલા જોવામાં આવતો નથી. દેવલમાં રાફેલ (Raphael) જે સૌથી સરસ ચીતારો યદ્ય ગયો છે તેને તથા ઇટ-લીનો છેલ્લ પાદશાહ વીકટર ઇમેન્યુઅલને દોટલા છે. પેટેલાને દોટલો છે તેની ધોરપર તેનું પોતાનું જ બનાવેલું મેડોનાનું પુતળું અને ૧૫૨૦ નાં શાલમાં એનાં કાંધેલાં વીલનાં હોકમ મુજબ મુકેલું છે. એનું સુરકું અહીં દોટલું નથી એવી પાછ-લથી તકરાર ઉઠવાથી અને ૧૮૩૩ માં એની ધોર જંધાડી હતી, તેમાંથી એનું સુરકું ધણી સારી હાલતમાં મલી આવ્યું હતું. તે પાછું ત્યાંજ દોટલું છે. એ ચીતા-સાની બરોબરી હજુર કોઈ કરી શક્યું નથી, અને તેને તે વખતનાં પાદશાહો તથા પોપ એટલું તો માન આવતા હતા કે જ્યારે તે મર્યા પડ્યો ત્યારે પોપે તેની પાસે જઈને તેનાં હાથને પોતે ચુમી લીધો હતો (જે મુજબ પોપ કોઈ પાદશાહને પણ કરતો નથી). એ બાબેનું પીકચર હમોએ

કોઈ પીચર ગેલેરીમાં જોયું હતું પણ ક્યાં હતું તે યાદ નથી. એનું એક પીકચર જે એનું ઉત્કરશ્વે કામ કેહેવાય છે તે પોપનાં પોલીકાં મહેલમાં છે. તેને વાસતે કહે છે કે અંગ્રેજ સરકારે અને ૧૮૩૫ માં જે કોડ રૂપિયા આપવા કહ્યા તોપણ તે વેચ્યું નહીં, અને કહ્યું કે ખીનો રેફલ શાધી આપો તો આપીએ, ત્યારે વળતી જણાવ્યું કે જો ખીનો રેફલ મલી શકતો હતો તો આટલી બધી કીમત શું કામ આવતે? એ બાબદ હમોએ સાં-ભળેલી લખી છે પણ ખરી ખાટી વાત બાદ જાણે. એનાં પીકચરોની બરોબરી આગલ કે હમણાં કોઈ કરી શક્યું નથી એ વાત ખરી છે.

એ જોઈને પછી Santa Maria Sopra Minerva નામનું દેવલ જોવા ગયા હતા. એનું નામ અસલ એ જગ્યા પર મીનરવાનું દેહું હતું તે ઉપરથી આવેલું છે. એ દેવલ અસલ ડોમીનીકન મઠ ધારીએને લાગતું હતું, પણ હાલ તેમાંથી તે લોકોને કાઢી મુકાય છે. એની અંદરનો દેવાલ સઘળું જાત જાતનાં રંગીન સંગેમરમરનાં પથરોથી જડી લીધે-લું છે, અને તેનાં સણગારપર થોડુંક થયું ૨૩૦૦૦) પૌંડ ખર્ચ કીધા હતા. એમાં ૫) પોપને દોટલા છે. તેનાં અને ખીલ રૂમીલીએને લગતાં એવલશો ધણાં જોવા લાયક સણગારેલા છે. એમાનાં સેંત્રનાં પીકચરો પણ તારીફ લાયક ઉસ્તાદોને હાથનાં પાડેલાં, તથા યાદગારીનાં પુત-ળાંઓ પણ ધણાં સરસ છે. એમાં કાંઈકેટનું એક મારબલનું મોટું પુતળું ધણું સરસ બનાવીને મુકેલું છે, જેનાં પગપર પાંખનાં પતરાંને ગીલ્લીટ કાંધેલું જડી લીધેલું છે; કારણકે તે ઉપર હજારો જાણુ ચુમી લે છે તેથી ધસાઈ નહીં જાય, તોપણ એ પતર ચુમીએથી ધસાઈને પાલીય યદ્ય ગયું છે. એ રૂમીયા ખીલ ધણાં પુતળાં હીંચાં જોવા લાયક છે.

એ જોધને પછી જેસુ (The Gesu) કંપની જેસુઇસ લોકોનું દેવલ છે તે જોવા ગયા હતા. એ દેવલ જેટલી શાધકતામાં કોઇપણ રોમનાં દેવલોમાં શંગાર, ભવ્યતા અને કીમતી પથરા જડેલા નથી. એનો બાહારનો દેખાવ સદા છે, પણ અંદર જોવા ગયા તેવા હતા એ દેવલમાં જે અતીશ જાતનાં રંગીન પથરાથી દીવાળો અને જમીન મહી લોધેલી જોધને ખુશી થઇ ગયા હતા. દીવાલોપર જાણે રંગ કીધા હોય તેમ જાત જાતનાં મોટા કદનાં પથરા જડી લીધેલા છે, અને જમીન ઉપર ફુલો તથા વેલાની તરાંહનો મોઝાઇક વસ્ત્ર કીધેલા છે. થાંભળા સંધળા કીમતી પથરાનાં અને આરીઓની આરસાકને બદલે નાથળાં છોકરાનાં પુતળાં કીધેલાં, તથા શીર્ષાંગ પર પેન-ટીંગ્સ તથા ગીલીટકામ પણ સાઈ કીધેલું છે. એ સ્થળે સંયુગ્મકામ અતરેનો એક તમાકુનો વેપારી (કે જેને પોપનાં વખતમાં એનો ગુરુ લીધો હતો, અને તે એખલો જ રોમ શહેરમાં તમાકુની શી-ગારો તથા ચીરો બનાવીને વેચતો હતો, જેથી તેણે અતીધણી દાલત એકઠી કીધા સાથે ધણી ધરમ કીધો છે, તથા પોપે તેને પ્રીન્સનો ખેતાબ આપ્યો છે) જે પ્રીન્સ ટોરલોનીઆને નામે ઓલખાય છે તેણે આસરે વીસ વચ્ચનો વાત ઉપર દસ મીલીઅન ફ્રાંક ધ્યાને ૪૦) લાખ રૂપિયા ખર્ચીને કીધું હતું, અને તે સાઈ ગ્રીસ, ઇટલી તથા ઇન્-ધી પથરા મગાવ્યા હતા. એ દેવલમાં સૌથી સરસ જોવા લાયક એ જેસુઇસ-નો આરડર ઉભા કરનાર સેન્ટ ઇગ્ને-શીઅસ લોયોલા (St. Ignatius Lo-yola) ને દોરેલો છે તેનો ચેપલ છે. તેનાં થાંભળા બાંધનાં બનાવી તેનીપર લેપીસ-લેઝાલી જડેલો છે, તથા એનાં મથાળાંપર એક મુરખ કોતરેલો છે. તેની વચમાં કુ-

ન્યા બતાવવા સાઈ આસરે સાડા ચાર ફીટ ડામેન્ટરનો એક લેપીસલેઝાલી પ-થરનો ગોળો છે, તેનો કીમત ત્રણ મીલી-અન ફ્રાંક ધ્યાને બાર લાખ રૂપિયાની કહેવાય છે. એવો મોટો આખો લેપીસલે-ઝાલીનો પથર હતા એ કેડે દીઠો હતો નહીં. એ ચેપલમાં લાંકડાંપર ચીતારેલી એક તમ્બીર એ સેન્ટ લોયોલાનો છે. તેને નીચે ઉતારે છે કે તેની પાછલ એક ધણ જ બ-પકાદાર ગોખલામાં એજ સેન્ટનું નવ ફીટ ઊંચું તદન રૂપાનું બનાવેલું, અને તેપર ઝવેરાત જડેલા પોસાકનું પુતળું મુકેલું તથા તેનાં ૧૪ આંગળ બાજુ-પરથી એ ફરેશતાનાં હાથમાં તકતીએ આપેલી છે. એ પુતળું વજનમાં ૭૫૦) રતલ કહેવાય છે. એ ફરેશતાઓ જે પા-ડેલા છે તેમાં એક જણ કુતપરશતીપર ફેરે પામતો અને બીજો ધરમને દેખાડતો બનાવેલો છે.

એ દેવલ જોધને પછી અતરેનો કો-લમ ઓફ ટ્રોજન (Column of Tro-
jan) જોવા ગયા હતા. એ કોલમ ત્રણ સંગેમરમરનાં સફેદ પથરનો બનાવેલો છે. તેનો શાફ્ટ ૮૭) ફીટ ઊંચો અને તેનાં પેડશટલ તથા ઉપરનાં પુતળાં મુખાં તેની ઊંચાઈ ૧૪૭) ફીટ છે, તથા ડામેન્ટર હે-ડળથી ૧૧) ફીટનો અને ઉપરથી ૧૦) ફીટનો છે. એ કોલમની આસપાસ ગોળ ફરતો ત્રણ ફીટ પોણોળો અને ૬૬૦) ફીટ લાંબો પેટા તદન કોતરકામ તથા માણ-સોનાં નકશીનાં પુતળાં હેડળથી ઉપર મુખો બનાવેલો જાય છે, અને તેમાં શહેનશાહ ટરોજનની ડેશીઅન્સ સાથની લડાઈની વીગતો કોતરેલી છે. તેમાં જનવરો તથા લડાઈને લગતા સંખ્યા ઉપરાંત ૨૫૦૦) માણસોનાં બધે ફીટ મોટાં પુતળાં નીચે-થી ઉપર જતાં કોતરેલાં છે. એ કોલ-મનો હેડળ ટરોજનને દોરેલો છે, અને મથાળાં ઉપર એનું પુતળું હતું તે કાઢાડી

નાંખીને હાલ સેંટ પીટરનું પુતળું મુકેલું છે. એની અંદરથી ૧૮૪) સીડીનાં ટપાઓ ચઢીને ઉપર જવાય છે. એ કોલમ જમીનમાં દટાઇ ગયો તેને જમીનમાંથી ખાણી કાઢાયો હતો, એટલી જમીન અમલ કરતાં વધતી જાય છે એ બાજુપર ચમલી છે. એ કોલમ સને ૯૬) નાં શાલમાં બાંધ્યો હતો. એજ કોલમની પાસે Forum of Trojan હવું તેનાં ખડેરમાં હજુર થોડાક પડી ભાંગેલા થાંભળાઓ ઉભેલા છે, જે બેશીલીકા ઉલપીઆ (Basillica Ulpia) ને નામે ઓલખાય છે. એ જગ્યા પાછલથી આસરે ૭૦) વરસપર ખણી ત્યારે જમીનમાં દટાઇ ગયતી મલી હતી, તે અમલ પાંચ હાલની બાંધેલી હતી; પણ હમણાં પડી ગયલી છે. તેનો વચલો હાલ ૮૬) ફીટનો અને આખી ધમારત ૧૮૩) ફીટ પોહાળામાં હાય તેવી દીસે છે. એનો ફરસ રંગીન કીમતી મારબલનો હતો પણ હાલ તે સંધળું કાંધ મલે નહીં. ત્યાં ફક્ત ગ્રાનીટનાં ભાંગેલા થાંભળાઓનાં કોલમો પડેલા છે.

એ જોઇને પછી રસવામાં સરવીઅસ ટક્વીઅસ (Servius Tullius) ની કાષ્ટસ્તની સને ૫૫૦) વરસ અગાઉ બાંધેલી કીલાની દીવાલનો થોડોક ભાગ હજુર સલામત છે તે જોઇ હતી. એને હમણાં તપાસીને રાખેલી છે અને તેની આસપાસ બાગ કાપેલા છે. એ દીવાલ-પરથી આગલનું રામ શહેર કેટલું ના-ધળું હવું તે માલમ પડી આવે છે. હાલ તેની બાહાર બીજી ઘણી ધમારતો બાંધાઇ છે. તેની સાંધે નીચે શહેનશાહનો ટાવર આવેલા છે, જે પરથી એ ફૂર શહેનશાહ રામને આગ લગાડી પોતે કુલનું તાજ પેહેડીને શીસોરી વળાડી (તેના ધારવા મુજબ) મળાહ જોઇ હતી. એ શહેનશાહ ટરોય (Troy) કરીને જર-શલમ આમલ શહેર છે, તેમાં દુશમનોએ

આગ લગાડી તે બાબેની કાંધ વીગતો વાંચી હશે, તેથી પોતે વીચાર કીધો કે આવા વખતે લોકોમાં શી રીતે ધભરાત થતો હશે, તેથી તે જોવા પોતે પોતાનાં માણસોને હોકમ કરીને શહેરનાં દરવાજા બંધ કરાવીને આગ લગાડાવી હતી, અને પોતે તેની મળાહ જોવા એ ટાવર ઉપર બેઠા તથા લોકોની આગમાંથી બચવાની તથા સામન બંધાવાની ઢાડાઢાડ તથા મભરાટ જોઇને પોતે ખુશી થતો સીસોરી વળાડતો હતો. એ પ્રમાંણે ધણા વાર સુધી શહેર બધા પછી માણસોને હોકમ આપીને આગ વધતી અટકાવી હતી. પાછલથી એણે તે બલેલી જગાપર સરખા મોહાલાઓ બંધાવી શહેર પાછું મળનું વસાવ્યું હવું. એ ટાવરનો હજુર થોડોક ભાગ સલામત છે અને ફૂર બધેથી તે દીસે એટલો જોયો છે.

એ જોઇને એક ઓબેલીસ્ક જોયો હતો, જેને ફરેટર અને પોલકસને નામે ઓલખે છે. એ આસરે ૩૦૦૦) વરસનો જુનો કહેવાય છે, અને એક-સમાં સૌથી પેહેલા કારીગર Phidias અને Praxiteles નાં બનાવેલા કહે છે. તેની ઉપર નકશીનાં થોડા તથા માણસો બાંધનાં બનાવેલાં છે.

એ જોઇને પછી અહીંયાનાં હાલના પાદશાહ પેહેલા હમબર્ટનો મેહેલ જોવા ગયા હતા. એને (Palazzo Regio) પેલેઝો રીજીઓ કરીને કહે છે. એ મેહેલ સને ૧૫૭૪ માં બંધાયો હતો અને તે પોપના હુનાળામાં રહેવાનાં મેહેલ દાખલ વપરાતો હતો, પણ ૧૮૭૦ માં રામ શહેર વીકટર ઇમેન્યુલે લીધું અને તેને ઇટલીનું પાપતમ બનાવ્યું, ત્યારે એ મેહેલ પોતે બધ લીધો હતો, અને તેમાં હાલ ઇટલીનાં પાદશાહો હુનાળામાં રહે છે. એની અંદરનું સંધળું ફરનીચર પોપ ઉપર મોકલાવી ઇધને પોતે સંધળું તનું પોતાનાં મેહેલમાંથી લાવીને ગોઠવ્યું

છે. પોપને ત્યારપછી વેટીકનનો મેહુલ આપેલાછે, બાકીનું સંપૂર્ણ ગવર્નમેન્ટે બધું મુક્યું છે. એ મેહુલમાં ફરનીયર તેની ગોઠવણી સાથે ધણું જોવા લાયક છે. તેમ-
એક આરડામાં તદ્દન ટેપેસ્ટ્રી કામ મુ-
કેલું ધણું સરસ છે. એનો ચેપલ સધ-
જો સંગેમરમરનો બાંધેલા છે. ત્યાં પોપને
સાફ સાત સીડીની એક કાંધેલી હજીર
એમને એમ સલામ તછે. એનો તખ્તનો
આરડો ઘણો બપકાદાર, અને તેમાં
માટી ચીનાઈ બરણીઓ મુકેલી છે, તથા
તે ઉપર કેનડલબ્રા કાંધેલા છે. ડાહનીંગ
રૂમ તેનાં બારણાં મુખાં સઘળો ગીલીટ
તથા મોહાડાં જોવાની આરસીઓનો
બનાવેલા છે, અને તેની વચમાં રીલીફ
સાફ સોનાની ગીલીટની ફ્રેમ કાંધેલી છે
તથા કાચની ફ્રેમમાં ટેપેસ્ટ્રી જડેલી છે,
તેથી ઘણું જ સોમિ છે. રાણીનાં આરડાઓ
પણ ઘણાં સરસ સજ્જાગારેલા છે. તેમાં એક
આરસીમાં (૧૭) હાથીદાંતની ઓઘલપે-
ટીંગસ એનાં ખાનદાનનાં વડાઓની મુ-
કેલી છે તે ઘણી જ સરસ છે. એનાં આર-
ડામાં લડાઈની સખીઓ મુકેલી છે, તેમાં
મોહટાની ઓઝીઆ સાથની લડાઈમાં
પાદશાહ વીક્ટર હિન્ન્યુઅલને જખમી
થયેલો મોઝાઈક પર ખેસારેલો પાડેલા છે. તે
પોતાનાં રમાલથી પોતાનાં પગનાં જ-
ખમમાંથી લોહી જતું અટકાવે છે, અને
ડાક્ટરો તેની દવાઈ તૈયાર કરે છે તેટલાં
થડ પેટ પોતાનાં જેનરલો સાથે લડાઈની
આખદ વાત કરતો પાડેલા છે, તે ધણું
સરસ અને જોવા લાયક છે. એનાં
કોશી રૂમમાં ડોનકુવીકશાટની તવારીખથી
બરીને ટેપેસ્ટ્રી વરક મુકેલી છે તે પણ
જોવા લાયક છે, અને ઘણી આખેડુબ
આપણે એની ચોપડીમાં જેમ સાનકા
પાંનસાને તથા એમડ પેટુલવાનને જોઈ-
એ છે તેમ પાડેલા છે. એક આરડો વીક્ટર
હિન્ન્યુલ મરણ પાંચે તે વખતે તથા

દરશાલ તેની વરસીને દીને આમિગમનાં
લોકો તથા ઉમરાવોએ શાગીત તાજો
મોકલ્યાં તે એકમાં કરવાનો કાંધેલા છે,
જેથી તે આરડો કબતોથી બરાઈ ગયો છે
અને એટલાં બધાં રૂપાં તથા સોનાં કામ-
નાં જાત જાતનાં હુનરનાં બનાવેલાં તાજો
ત્યાં મુકેલાં છે. તેમાં મિક્શીકાથી ત-
દ્દન સોનાનું તાજ આવેલું છે જેની કી-
મત બે લાખ ફ્રાંકની કહે છે. તે ઉપરાંત
રોમ શહેરનાં લોકોએ પણ સોનાનું તાજ
આપેલું છે. માર્સેલીયથી ઇટાલીઅન લો-
કોએ મોકલેલું રૂપાં તાજ ઘણું મોટું
કદનું છે, તેજ પ્રમાણે જોનાવાથી શીલી-
ગરી વરકનો રૂપાનો, વેનીસથી જાંબા
કાચનો, મીલાનથી સખીઓનો ઇત્યાદી
એવાં વગર ગણતરીનાં જુદાં જુદાં શ-
હેરનાં લોકોએ પોતાના વખલાબલ હુ-
નરથી બનાવેલો મોકલાવેલાં મુકેલાં છે અને
હજી પણ દરશાલ મોકલાવતા જાય છે, તેથી
આગલ ચાલતાં વધી જવા જોઈયે. એ
સંઘળાંની કારીગરી ઘણી વખાણવા લા-
યક છે. તે જોઈને એક કોલમ જેને હિમે-
ક્યુલેટ કન્સેપ્શન (Immaculate Con-
ception) નો કોલમ કહે છે તે જોયો હતો.
એ કોલમ પર કાંઈસ્ટની મા મેરીનું પુ-
તળું મુકેલું છે. સને ૧૮૫૪ માં છેલા
પોપ પાયસ નવમાંએ મેરીને પોતાની મેલ
હમેલ રહ્યા કે નહીં તે વીશ તકરાર આ-
લી રહી હતી તેનો ફરજો કારડીનલ્સ
(મોટા પાદરીઓ) સાથે મલીને કાંધે કે
તેણીને માણસને પેટનાં નહીં પણ ઓઘાનાં
રૂઢી મલીનાં રહ્યા હતા, જે કોંલીક
ધરમનાં સર્વેસ લોકોએ કબુલ કીકું હતું
તેની પાદશાહીમાં બાંધેલા છે.

એ જોઈને Palazzo Albani (આ-
લબેનીનો મેહુલ) નો સંગ્રહ જોવા ચલા
હતા. એ મેહુલ અસહ્ય આલબેની ખાંન-
દાનનો હતો, જેનો ઘણી પોપ થયો, અને
પાછલથી એમાં ઘણો વધારો કાંધે હતો,

પણ આસરે ૨૬) વરસ થયાં તેનાં ખાં-
નધનનાં એક જણનાં હાથમાં આવ્યો,
અને તેણે પેલા તમાકુનાં વેપારી કે જેણે
જેમુકસિનાં દેવલ ઉપર મોટી રકમ ખ-
રચેલી હોવાએ આગલ લખીછે તે પ્રી-સ
એલેક્ઝાન્ડર ટોરસોની આને એને બધા
સંગ્રહ મુખાં વીસ મીલીઅન ફ્રાંક ધ્યાને
૮૦) લાખ રૂપિયે વેચ્યો હતો, અને હાલ
એ છિલા ધણીનાં હાથમાંછે. એ સંગ્રહ-
સ્થાનને લગતી ધણી મોટી જગ્યા તથા
બાગછે, જેમાં જગોએ જગો ફવારા ઉ-
ડતા કીધાછે અને ટપે ટપે પુતળાં મુક-
લાંછે. મહેલ પણ ધણો સરસ બાંધેલો
અને તેમાં મોટો બાગ રંગીન સંગેમર-
મરનાં પથરોનાં લીધેલોછે. ઓટલાપર હાર-
બંધ તથા બંગલામાં સંધળે કેટલાં ઉ-
ચ્છતા કોતરનારાઓને હાથનાં સંગેમરમર-
નાં બનાવેલાં પુતળાં મુકેલાંછે, તેમાંનો
મોટો બાગ એમપરર હેડરીઅનનાં વીલા-
માંથી તથા રોમમાં ખીજ જગ્યામાંથી
ખણી કાઢાડેલામાંથી મલેલાંછે. એ સંગ્રહ-
માંથી સૌથી સરસ ૨૯૪) મુસ્લીઓ ને-
પોલીઅન બોનાપાર્ટે હીંચાંથી જામકીને લઈ
ગયો હતો, જે પાછલથી સને ૧૮૧૫ માં
એ લોકોની સલાહની મોલી મુજબ આ-
પી હતી. તે પાછાં લાવવાનો ખરચ ધણો
પડવાથી ત્યાંજ વેચી નાંખી હતી, પણ
તેમાંથી સૌથી સરસ પુતળું એક જે એ-
ન્ટોનીઅસ ઓફ ધ વીલા આલબેની
(Antonius of the Villa Albani)
ને નામે હાલ વખણાયલુંછે તે પાછું લા-
વીને હીંચાં મુક્યું હતું. તે ધણીજ તારીફ
લાયકની બનાવતનું જણે હમણાં વાત
કરે તેવું કીધેલુંછે. એ સંગ્રહમાં અસ-
લનાં જીતપરસતી લોકોની મુડાં ખાલ્યા
પછીની રાખ વાસણમાં મુકીને ધોરમાં
મુકતા હતા તેનાં ત્સ રોકોફોએ પણ મુ-
કેલાંછે, જે ઉપરનું નક્શીકામ ધણુંજ
જખાણવા લાયકછે. તે ઉપરાંત એવાં

ખીજાં જીનાં આરકટિકચરની બનાવટનો
સંગ્રહ ધણો સારો કીધેલોછે, અને તેની
કીમત આટલી મોટી આપી હોય તેમાં
કશી નવાઈ લાગતી નથી; કારણ કે એવાં
જીનાં વરકશો એકઠાં કરવાનું કાંઈ સહેલું
કામ નથી, અને જ્યારે તે દરેકનો મોટી
કીમત આપવી પડેછે ત્યારે આટલાં બધાં
એકદમ એકઠાં કીધેલાં મળ્યાં તેની કીમત
મોટાડે માંગી એ તમાકુવાલા જેવો નવો
પૈસાવાલો નામ મેળવવા સારું આપે તેમાં
કસું નવાઈ જેવું લાગતું નથી.

એ જોઇને પછી ધો ટરાયમફલ આરચ
ઓફ સેપ્ટીમસ શીવેરસ (Arch of
Septimus Severus) જોવા ગયા
હતા. એ આરચ સને ૨૦૪ નાં શાલમાં
સેપ્ટીમસ શીવેરસની લડાઈઓ જીતેલી
તેની યાદગારીમાં બાંધ્યું હતું. એની ઉપર
ચાર થાંભળાઓ દીવાલમાં અરધા કીધે-
લાંછે, અને ઉપલા ધણીએ પારકીઅનસ,
એરેબીઅન, અને એડીઆબેનીઅન
લોકો ઉપર મેળવેલી કુતેહ બાસરીલીફમાં
કોતરેલીછે. એ આરકુ અસલની જમીન
ઉપરછે. તે જમીન હમણાંની જમીનથી
૨૦) શીટ નીચીછે એટલું એ પુરાધ ગણું
હતું.

એ જોઇને પછી હમણાં જ્યાં કેપી-
ટોલ એક ટેકડી ઉપર છે તેનીજ હુણ
અસલનાં દેહડાં તથા ફારમનાં ખંડેર
જોવા ગયા હતા. એનો વીસ્તાર ધણોછે,
અને હીંચાં આગલ રૈયતની મીટીંગો બ-
રતા હતા. એ ફારમમાં હાલ ટેમપલ ઓફ
કોનકોરડ કે જે ઇ. સ. ૩૮૬ વરસ આ-
ગમજ આમ અને ઉમરાવો લોકોની દો-
સ્તી થઈ તેની યાદગારીમાં બાંધાવ્યું
હતું, અને જેમાં શીશરોએ ઇ. સ.
૬૩ વરસ આગમજ સેનેટને મોલાવી
કોલાઈનની સાંધે એનું વખણાયલું બા-
શાણ કીકું હતું તે સંધળું બાગેલી ટેકડી
જેવી હાલતમાં હાલ પડેલુંછે. તેની પાછ-

હ ત્રણ મોટા થાંભળા ભાગેલી હાલતમાં ઉભેલાછે, તે આગલ વેસ્પાશીઅનનું ટેમ્પલ (Temple of Vespasian) દાખલ એલખાવું હતું, અને જે ટાઇટસ શહેનશાહે પોતાનાં બાપ વેસ્પાશીઅનને દેવતા દાખલ અર્પણ કર્યું હતું. તેની આગલ સ્તીમરનું દેહેડું કે જેમાં આગલ ઝવેરાતની તીજોરી રાખતા હતા અને જે સને ૪૯૭ ક્રાઇસ્ટની આગમજ બંધાયું હતું તેની ભાગેલી દીવાલો દીસે છે. એની સાંધે રસ્તાની એક ખીજી બાજુ પર એક જડી ખણી કાઠાડેલી જમ્યાછે, જેમાં ખંડરની વચમાં એક કોલમ છે જેને કોલમ ઓફ ફોકાસ (Column of Phocas) કરીને કહેછે. તે એ નામનાં શહેનશાહે મુરતીપુજક લોકનાં હાથમાંથી રોમને છોડવીને પોપસને સ્વાધીન કીધું તેનો યાદગારીમાં બાંધેલું છે, અને સને ૬૦૭ નાં શાલમાં મોટા પાદરી સમારગડુશ (Exarch Sinaragdus) તે બંધાવ્યો હતો. એની આસપાસની જગ્યા ઇ. સ. ૮૧૬ માં ખનાવી હતી, પણ ત્યાર-પછી ૧૮૭૦ સુધી તે પાછી પરત નાંખી અને પાછલથી વીકટર ઇન્સ્ટિટ્યુટે રોમ લીધું ત્યારે પાછું ખણવાનું શરૂ કીધું, તથા એનો ધણો મોટો ભાગ મટોડાંથી ભરાઇ ગયેલો સાફ કીધો, અને તેમાંથી અમુલની જુની બે હજાર વરસની ઉવરનો ઇમારતોનાં પાયા તથા ભાગેલા થાંભળાઓ શોધી કાઢાડ્યા હતા, જે હજુ દેખાડવા સારું એમનાં એમ રાખેલાછે. તેમાં જુલીઅથ શીઝરે બાંધેલું Basilica of Julia નું દેહેડું જેનાં થાંભળા નાધળા ભાગેલી હાલતમાં ધણી મોટી જગ્યા રેકેછે, અને કેટલાક નવા આગલનાં જેવા ખનાવી મુકેલાછે કે તે દેહેડાંની જગ્યા માલમ પડે. એમાંથી એક પવીત્ર રસતો હતો તેપર થઇને (જેને Via Sacra કહેછે) સાંધેનાં દેહેડામાં જવા-

વું હતું તે રસતો ભાગે મટો તેનાં સંગેમરમરની અમુલી મોટી લાદીઓનાં ટુકડા સાથે માલમ પડેછે. એ બેશીલીકાની પાસે કાર્ટર અને પોલાકશનાં દેહેડાનાં અમુલ ત્રણ થાંભળા હજુ ઉભેલાછે. તે દેહેડું ઇ. સ. ૪૮૪ વરસ અગાઉ બંધાયું હતું. એ શીવાય ખીજી ધણી જુની ઇમારતો તથા દેહેડાંઓનાં ખંડર ફારમમાં જોયાં હતાં. એની અંદર દુરથી અમુલ એક દેહેડું એનેટોનાઇનસ અને તેની બધરી ફારસીનાનું હતું, જે સને ૧૩૮ નાં શાલમાં એ બે જણાને દેવતા ખનાવી તેની ભક્તી કરવા બાંધ્યું હતું. તેનો મોટો ભાગ સલામત રહેવાથી હાલ તેની અંદર એક દેવલ બાંધેલું છે, જેને St. Lorezzo in Mirander નું નામ આપેલું છે. એની અને કેસ્ટર અને પોલાકશનાં દેહેડાંની વચમાં રોમનો વખણાયેલો શહેનશાહ જુલીયસ શીઝરને જ્યાં મુવેલો બાલ્યો હતો, ત્યાં તેની ભક્તી કરવા દેહેડું બાંધેલું હતું, અને તેમાં એ શહેનશાહની ઓગસ્ટસ શહેનશાહનાં હાકમથી દેવતા દાખલ મુરતી ખનાવી તેની ભક્તી કરતા હતા.

એ જોઇને પછી ધી બેસીલીકા ઓફ કોનસ્ટેનટાઇન કરીને સૌથી ઊંચું મુરતીપુજકોનું દેહેડું ભાગેલી હાલતમાં છે તે જોયું હતું. એ દેહેડું મેક્સેનશીયસ (Maxentius) કરીને છેલો પેગન શહેનશાહ હતો તેને બંધાવ્યું હતું. તેનાં ત્રણ મોટાં ગંભવર આરકાં હજુ સલામત છે, અને તેનો પાયો પણ હજુ સલામત હોવાથી તે ૩૨૦ થી ૩૩૫) શ્રીટનું હતું તે તથા આરકાંની ગોળાઇ વચમાંથી ૮૦) શ્રીટની છે તે જણાઇ આવેછે. એનાં નેવનું છાપરું ૮) ધણું મોટા ગ્રાનીટનાં થાંભળાની ઉવર હતું જે થાંભળાઓમાંનો એક સને ૧૬૧૩ નાં શાલ સુધી સલામત ઉભેલો હતો, તે પોપ પાલ પાંચમાએ

૧૦૯૬૫) સ્ક્રુટરી ધ્યાને ૨૨૦૦૦) રૂ-
પિયા ખરચીને ત્યાંથી ઉઠાવી લઇ જઇ
સાન્ડા મિસાઆ મેનોરીનાં દેવલની સાંખે
ઢંભા કરીને તે ઉપર વરજીન મેરી અને
તેનાં બચાં કાઢસ્ટનું પુતળું ઉભું કીકું
હવું તે હાલ દીસેછે.

એ જોઇને ધી આરમ્ય ઓફ ટાઇટમ
ક જેણે એની જુડીઆની જીતેલી લડાઇ
ની યાદગારીમાં સુને ૮૧ માં બંધાવ્યો
હતો તે જોયો હતો. એ સંગેમરમરનાં
પથરનો ભાગજ રોકો બાંધેલો, અને
તેની ઉપર એ લડાઇની ખીનાંઓ ધણી
સરસ રીતે કોતરેલી છે. એ લડાઇ જે-
સલમમાં થઇ ત્યાંથી એ ધણી ત્યાંનાં
મોલોમનનાં દેહરામાંથી મનેદાણી તથા
૩૦,૦૦૦) ચાહુદી બંધવા લાગ્યો હતો
તેની વીગત પણ આરકાની અંદરનો
ખાજુપર ટરાયમફલ અંતરી સાથે પાડેલાં
દીસેછે. એ બંધવાઓ પાસે એ આરમ્યથી
ચોડેક દુરકોલોશીઅમની ઇમારત હાલ ખી-
સમાર પડેલી છે તે બંધાવી હતી એમ કહેછે.

આ આરમ્ય જોઇને પછી હેનાએ ઉપર
બંધેલું અને દુ-યામાં વખણાવેલું કોલો-
શીઅમ (Collosseum) જોવા ગયા
હતા. એને અમ્પ્લ (Amphitheatarum
Filarium) કરીને કહેતા હતા, અને
એ કીયેટર દુ-યામાં સૌથી મોટો અને હજુ
પણ એની બરાબરનો કોઇ બંધાયો
નથી. એનો દેખાવ પણ ઘણો સરસ
હતો. એ સુને ૮૦ નાં શાલમાં (ધ્યાને
૧૮૦૦ વરસ ઉપર) શેહેનશાહ ટાઇટસે
તૈયાર કરાવ્યો હતો, અને જ્યારે તે ઉ-
ધાડ્યો ત્યારે તેમાં ૧૦૦) દીવસો સુધી
ભાગત ગેલેડીએટરશા(આપણા ગાયકુવાડનાં
કુસતી લડનારા મલ લોકોનાં જેવા)ની લડાઈ
તથા માલુસો અને જનવરો તથા જન-
વરોની પોત પોતામાં લડાઈ કરાવી હતી,
જેમાં ૯,૦૦૦) જનવરો માર્યા ગયાં હતાં.
એ જનવરો સ્વયળાં ઘણાં ખરાં જંગલી

સીંહ, વાઘ, ગોધા અને એવાં એવાં લાવતા
હતા તથા તેઓ સાથે માલુસોને લડાવતા
અને તે જોવા સારૂ એ કીયેટરમાં ૮૦૦૦૦)
માલુસો બેસે એટલી જગ્યા કાપેલી હતી.
એ બાંધવા પાછલ જેડસલમથી આશરે
૩૦,૦૦૦)બંધવા લાવી તેઓને કામ લ-
ગાડ્યા હતા. એનો કારીગર કોઇ ગોડનશી-
અશ કરીને હતો, જે ધણી પાછલથી પેગન
ધરમમાંથી વતલીને કરીસ્તીઅન થયો
તેથી ખીજ કરીસ્તીઅનોની સાથે એજ
કીયેટરમાં જનવરો સાથે લડવા મુકયાથી
તેમાં માર્યો ગયો હતો. એ જનવરો
સાથે લડાઇમાંથી લાવેલા બંધવાઓને
અંદર લડાવી મુકતા, અને કોઇ
વખતે તે બંધાઓ મારવા ગયાથી પછી
જો વખતસર ખીજ મલે નહીં તો
હીંયાનાં તે વખતનાં મોટા મોટા લોકો
પોતાનાં ગુલામોને એ જગ્યામાં મુકતા,
અને તેઓને જનવરો મારી નાખે
ધ્યા ફાડી ખાય તે ખુશીથી જોતા હતા.
એ ઉપરાંત કરીસ્તીઅન લોકોનો પણ એ
જગ્યા પર જનવરોને ભાગ આપતા હતા.
એ લડનારાઓને ફક્ત એક માટી છરી
ધ્યા ખંજર આપીને વગર કપડે લગોટ
બર સીંહ, વાઘ તથા ગોધાઓ બુખે મારીને
ધણુંજ જોશમાં લાવેલાઓની સાંખે એક
ધણુંજ મોટો ચોક જેને એરીનાં કહેછે
તેમાં લડવાને મુકતા હતા. જો તેમાંથી
તે બંધે તો તેને છુટાપણું મલવું,
પણ તેઓનો મોટો ભાગ માર્યો જતો
હતો. એ કોલોશીઅમને ઘણાં મોટા મોટા
પથરોને અમ્પ્લ લોખંડનાં આપરાઓ
મારીને બાંધેલો હતો (જે લોખંડ પાછ-
લથી કાઢાડી લેવાથી દેવાલોમાં પથરની
અંદર બંધે ખાંચા હજુ દીસેછે) અને
તેની અંદરનાં ભાગમાં ઇંગોનું કામ
ધણું મજબુત લીધેલું હવું. એનો ખા-
હારથી ધેરાવો ૧૭૨૮) શ્રી ધ્યાને ૬
માઇલનો અને લંબાઇમાં ધેરાવો (કા-

રજીડ બેઠાં રોકો બાંધેલાં છે) ૧૧૫) શી-
ટનો તથા પોઝાનાઈમાં ૫૧૦) શીટનો છે.
એનો વચ્ચેનો એડીના (જનવરો સાથે
લડવાનો ચોક) ૨૭૯ થી ૧૭૪ શીટનો
અને તેની જગ્યાએ ૧૫૬) શીટની છે. એને
ચારમાળ કીધેલા હતા જેનો થોડોક ભા-
ગ એક બાજુથી હજુ સલામત છે. તેમાં
પેટુલા માળ આરકાંનો કીધેલા હતા અને
તેની ઉપરનાં માળો ખાલી દીવાલ
અને શીટીંગને થાંભળાપર અટકાવેલીનાં
કીધેલા હતા. એ બધાંની પાછલ દેવાલ
આગલ લખી છે તેમ મોટા પથરોની ફરતી
કીધેલી અને તેની વચ્ચેમાં બારીઓ રા-
ખેલી હતી, પણ અંદરના ભાગ ખોલા
ગમત જોવા સાફ રાખેલો હતો. એ
સુધાની ગમ ખીજ તથા ત્રીજ માળ સુધી
આરકાંઓમાં પુતળાં ગોઠવેલાં હતાં. એમાં
જવા સાફ ચાર મોટા એન્ટ્રીસો હતાં,
અને બાકીનાં બધી ગમ ફરતાં આરકાં-
ઓમાંથી લોકોને આવવા જવાની જગ્યા
હતી. એનાં ચાર માળ હતા તેમાં પેટુલા
માળપર શેડનશાહ, માલુસ્ટો અને વે-
સ્ટલ વરજીન્સ (તે વખતે પણ જોગણી-
ઓ માફક ચોરતો આતશપર ભાગ સા-
ફ તપાસવા કુમારી રહેતી હતી તેઓને
વેસ્ટલ વરજીન્સ કહેતા હતા). ખીજ
મજબાપર ચોવીસ થડ ખેડકોનાં હતાં તે
પર ઉમરાવો જેઓ સેનેટર હોય તેઓને
ખેસવાની જગ્યા હતી, ત્રીજ માળપર ૧૬)
થડ ખેડકો હતી તેપર ઘોડેસ્વારનાં રે-
નકનાં લોકોને ખેસવાની હતી, અને
ચોથો ભાગ જે સાથી મોટા હતા તેમાં
૨૫) થડ ખેડકોનાં હતાં (જેમાં સાથી
ઉપમા થડની ખેડકો નંગ ૧૬ લાકડાંની
હતી) તે ગામનાં હલકાં માલુસો તથા
ગોલાઓને સાફ હતી. એ મુજબ ત્રણ
માળ ઉપર ૬૫) થડની ખેડકો એકની
ઉપર એક કીધેલી હતી, અને તેમાં જુવાર
(૭,૦૦૦) માલુસો ખેસતા હશે ત્યારે

તેનો વીચાર કરી લેવો કે કેવો બપોલો
લાગતો હશે. એ સુધાઓને અંદર
આવજવ કરવા સાફ બાહારથી ૮૦)
ખોલાં આરકાં રાખેલાં હતાં, (પેલાં ૪
મોટાં એન્ટ્રીન્સ ઉપરાંત) અને તેમાંથી
દર ચાર આરકાંઓમાંથી ચાર માળ ઉપર
જવાનું હતું અને તેનાં નંબરો કોન્ટેનરનાં
હજુ જે સલામત આરકાંઓ છે તે પરથી
દીસે છે, એથી કરીને આટલું બધું લોક
દશ મીનીટમાં ગમત પુરી થવા પછી
ખાલી થઇ જતું હતું એવી સરસ ગોઠ-
વણીનું તે બાંધકું હતું. એ કીચેટરનાં
એડીનાની આસપાસ મોટાં પીજરાં રોકા
ઓરકાંઓ કીધેલાં છે, જેમાં જંગલી જન-
વરોને રાખતા હતા કે તેમાંથીજ પાંચસ
એડીનામાં લડવા સાફ બધ આવે. અને
૪૦૫ નાં શાલમાં હોનારીઅથ શેડનશાહ
માલુસો (Gladiators) ની લડાઈઓ
ક્રીસ્ચીઅન લોકોને સોભા નહીં કરીને
બંધ કરાવી પણ જનવરોની લડાઈ આ-
લુ રાખી હતી. મીડલ એજ્ઝ Middle
Ages માં કીચેટરને કીલા દાખલ વા-
પરવા માંડ્યો હતો, પણ ૧૩૨૧ માં પાછો
તે ગોધાઓની લડાઈ સાફ રાખત શેનેટ
જોધાડ્યો હતો, અને ત્યારપછી એ ખીસ્માર
થવા માંડ્યો. સને ૧૩૪૯ માં એક મોટો
ધરતીકંપ થયો ત્યારે ધારવામાં આવે છે કે
એની દીવાલ ફાટી હતી, અને ત્યારપછી
એની અંદરનાં પથરો તથા ઘાંટો લોકો
કાઢાડીને તેમાંથી ધણાંએક મહેલ વીગરે
ખીજાં બાંધકામો બંધાયાં હતાં, તેમાં વી-
નીશીઅન, કેનશેલીરા, ફારનીશી અને
બારબેરેનીનાં મહેલો જે અર્ધમાં સાથી
મોટા કહેવાય છે તે, તથા નદી કીનારા
પરનાં બારાં ઉપરાંત વગર ગણતરીનાં
નાંધળા ધરો બાંધવાનાં કામમાં એને
કાટ કાઢાડી લાવીને વાજવામાં લીધો હતો.
તેમાંથી સંગેમરમરનાં પથરો પોપોએ પોતે
કાઢાડી મંગાવી દેવેલો તથા ખીજ જ-

આમાં વાપરયા હતા. એ મુજબ સને ૧૭૪૦ મુઘી આલ્યા પછી પોપ બેનીડીક્ટ ચૌદમાએ એની વધતી ખરાબી થતી અટકાવી હતી, અને જે ક્રીસ્તીઅને એમાં મારયા ગયા તેઓનાં રહેને અ-રણ્ય કીધી હતી, તથા દીવાલો પડી જતી હતી તેને ટેકા આપ્યા હતા, તેથી હમણાં થોડો ધણો ભાગ જે બચેલો છે તે આંખે પોપની ખુબીથી છે. ત્યારપછીનાં ખીજ પોપશા એને ખરી ગમથી ટેકા આપતા આબ્યાથી હવે બાકીનો ભાગ પડી જાય તેની ધારતી નથી. એણે જે કીલા દાખલ વાપરવામાં આવ્યા હતા તે કીલાનાં ભાગો એરીઆનામાં હજી સલામત છે અને જે ધૂણાં વરસોનો પુરાઈ ગયેલા હમણાં ખણી કાઢાયો છે. એ એરીનાં હાલની રામની જમીનની સપાટીથી ૨૦) ફીટ નીચી છે એટલું પુરાઈ ગયું હતું. એની જમીનનો થોડોક ભાગ એણે થયેલો પણ હજી ખીજી આલવાનું કામ ચાલે છે, જેથી તે થોડા વખતમાં પાછો બધો એણે થશે. એ ઇમારત જે સલામત છે તેટલોજ ભાગ જોધને હમો દંગ થઈ ગયા હતા એવી ગંજવર રીતની બાંધેલી છે. એની અંદર પોપશાએ ચેપલશા બંધાવ્યાં હતાં તે હમણાંનાં ઇટલીનાં છેલા પાદશાહે સને ૧૮૭૪ માં કાઢી નખાવ્યાં હતાં.

એ જોધને પાછા ફરતી વખતે મીનરવાનું આગલા વખતનું દેહરું (Temple of Minerva) જોયું હતું. તેના આગળ ભાગમાં મળની નકશીનાં પુતળાંઓ બનાવેલાં સલામત છે, પણ તેનો મોટો ભાગ જમીનમાં દટાઈ ગયેલો છે. એ જોધને માર્શ ઉલ્ટોર (Mars Ultor) નું દેહરું જોયું, જેનાં થોડા ભાગનાં યાજ્ઞાઓ આસરે ૫૦) ફીટ આંનીટનાં હજી ખૂંડેર હાલતમાં પડેલા દીસે છે તેથી તે ધણું મોટું દેહરું હોયું જોધે એવું ધારવામાં આવે છે. એ દેહરું

ઓગસ્ટસ શીઝરે કાઢાટની બે વરસ આગળ ધવાને ૧૮૮૩ વરસ ઉપર જીલીઅસ શીઝરનું ખુન થયું તેની યાદગારીમાં બંધાવ્યું હતું.

એ જોધને પછી અતરેનાં લોકોને ફરવા જવાનો બાગ પીનશીઅન ટેકડી ઉપર છે ત્યાં ગયા હતા. એ ટેકડી પર મળેનાં ચહડ ઉતરનાં રસતાઓ કરીને તે પર ટપે ટપે પુતળાં ગોઠવેલાં, તથા તેનાં મથાળાં પર મોટા એક બાગ ધણો સરસ બનાવેલો છે, જ્યાં એક મોટો ટેરેસ ટેકડીને છેડે બાંધીને સાંજનાં રીજમીટનું વાજું વાગે છે ત્યાંસુધી ગાડી થોડા ઉપર જઈ શકે છે. એ ટેકડીની ટેરેસ પરથી રોમ શહેરનો દેખાવ ધણો સરસ દીસે છે. તેમાં એનીજ હુણ Piazza del popolo કરીને ચોક આવેલો છે, તેમાંનાં ડુંવારા તથા આબેલીશકથી તે ધણો સોભે છે. એ ટેકડીનાં બાગમાં એક છેડેથી એક ધડીયાળ મુકેલું છે, જેની એરી ગોઠવણ કીધેલી છે કે તેનાં પેનડયુલમની ઉપર બે બાજુ પર પાણીની ઝીણી નલીઓ મુકેલી છે, જેમાંથી વારાફરતી. પાણી નીકળે અને બંધ થાય છે, તેમ તે પેનડયુલમ પર બેહુ બાજુથી એક પછી એક પડે છે, જેથી તે ધડીયાળ પોતાની મેલે ડુંગ્રી આપ્યા વગર રાત દીવસ આલ્યા કરે છે, તથા પાણી એરી રીતની ગોઠવણથી પડે છે કે વખત બરાબર ચાલે છે તેથી ઓછું વધતું બી ધડીયાળ ચાલતું નથી. એવી રીતનું પાણીથી ચાલતું ધડીયાળ હમોએ પેહેલું જોયું હતું.

તા ૧૯ મી અક્ટોબર ૧૮૮૧—આને પેહેલાં ગેલેરીઆ બોરગીસી (Galleria Borghese) કરીને બોરગીસી કુટુંબની પીકચર ગેલેરી છે તે જોવા ગયા હતા. એ કુટુંબ આગલ ધણું મોટું થઈ ગયું છે, અને હમણાં પણ ધણી આબરવાણ ગણાય છે. એની પીકચર ગેલેરી પોતાનાં

મહેલમાં જ કીધેલી છે. એ મહેલ એ આનંદાનવાળા કારડીનલ રેન્ઝે સને ૧૫૬૦ માં બાંધવાને શરૂ કરી હતા તે એજ ફ્રાંસીસમાંનો પોપ પોલ પાંચમાંએ પુરા કરાવ્યો હતો. એ મહેલ ધણી મોટા અને પથરના બાંધેલા છે. તેનાં અંતરરચનાની સાથે મહેલની વચમાં મોટા ચોક રાખેલા છે. એની પીકચર ગેલેરી ધણી સારી અને જોવા લાયક અને રામ શહેરમાં તે વેટીકનનીજ ગેલેરીથી ઉતરતી ગણાય છે. એમાં અસંખ્યનાંથી તે છેક હમણાંનાં ઉસ્તાદોને હાથનાં પીકચરો આંતરેલાં મુકેલાં ધણાં જોવા લાયક છે, પણ તેની વીગત હોવા આપી શકતા નથી.

એ જોઇને વેટીકનના મહેલ પર જતાં સેંટ એનજેલોનો પુલ પસાર કરી હતા. એ પુલ મળનો બાંધેલો ઉપરાંત પુલ ઉપરનાં થાંભળાઓ પર સારાં પુતળાં ગોઠવેલાં છે, તેથી ધણી સોમિ છે. એ પુલ શહેનશાહ હુડરી અને પોતાનો પોર ટાઇબર નદી જે રામમાંથી પસાર થાય છે તેને પેલે પાર બાંધી હતી તે સારું ઇ. સ. ૧૩૬ માં બાંધ્યો હતો. એની સાંધેથી એક ટેકડી પર સેંટ એનજેલોનો કીલો (Castle of St. Angelo) આવેલા છે, જે હજી સારી હાલતમાં રાખેલા છે. એ કીલો પણ ઉપલાજ શહેનશાહનો બાંધાવેલા છે, પણ તે કાંઈ કીલા દાખલ વાપરવા સારું નહીં પણ પોતાની પાછલનાં શહેનશાહોની પોર દાખલ બાંધાવ્યો હતો. એની અંદરનાં ભાગમાં તે વખતે સ્થળો સંજેમરમર જડી લીધેલા તથા એનાં મથાળાં પર પુતળાં ગોઠવેલાં અને એનાં ટાવર ઉપર એ શહેનશાહનું ગંજલર પુતળું મુકેલું હતું, (જેનું ડોકું વેટીકનનાં મ્યુઝીયમમાં રાખેલું છે) હમણાં તેવું કાંઈ નથી. સંજેમરમરનાં પથરો વટીક કાઢાડી લઇ ગયા છે અને હાલ તેમાં શૂલજરો રહે છે.

એ જોતા જોતા હોવા દુન્યાનો વખાણાયેલો સૌથી મોટો મહેલ વી વેટીકન (Palazzo Vaticano) કે જેમાં હાલ પોપ રહે છે અને તેની તે મીલકત ગણાય છે તેની અંદરની શકલપચર મ્યુઝીયમ (Sculpture Museum) જોવા ગયા. એ મહેલ સેંટ પીટરનાં દેવલનો દાખી બાજુ પરથી આવેલા છે, અને દેખાવે ધણી ગંજલર તથા બાહારથી સારો માલમ પડે છે, અને તેનું એન્ટ્રન્સ સેંટ પીટરનાં ચોકમાં યઇને તેની પાછલથી જવાનું છે. એ અસંખ્ય પોપોને રહેવાનું સાધારણ રીતનું ઘર હતું, પણ પાછલથી તેમાં ધણાં પોપશો વધારો કરતા આવ્યાથી દુન્યામાં સૌથી મોટો ગંજલર મહેલ કહેવાય છે. એમાં આગલ પોપસો આવજલવ કરવા કરતા હતા, અને તે વખતે લેટીસવ કરીને મહેલ તે નામનાં દેવલ આગલ હતો ત્યાં રહેતા હતા, પણ મને ૧૩૭૮ માં હીંયાં પેટેલી કોનકલેવ (ધયાને કારડીનલશોની મીટીંગ) ભરી હતી, અને ત્યારથી ત્યાં પોપ્સ રહેતા આવ્યા છે. એમાં હાલ ૨૦ ચોક (ધયાને જીદા જીદા ભાગો સાથે મેળવી નાખેલા) અને ૧૧,૦૦૦ એરડાઓમાં હોલો, ચેમ્બો, સેલુનો અને વાપરવાનાં એરડા છે, જેમાંનાં મોટા ભાગમાં નવાઇનાં મંત્રાલ તથા શો રૂમ્સ (Show Rooms) છે. ઇટલીનાં રાજ વીક્ટર ઇમેન્યુલે જયારે રામ મને ૧૮૭૦ માં લીડું ત્યારે પોતને હસતકની (તેની આગલ પોપ અહીંયાનાં રાજ ગણાતા હતા) સ્થળી ઇમારતો લઇ મુકી હતી, અને ક્રૂકત એ વેટીકનને તથા લેટીસનનો (એઓનો અસંખ્ય રહેવાનો) મહેલ અને એક કાસ્ટલ ગોનડોલ ફ્રામાંનો વીલા કરીને તેઓનાં હાથમાં બાંધી રાખ્યાં છે, તેથી પેશ પાયસ નવમો જે તે વખતે હતો તે અને તેની પછીનાં હમણાંનાં પોપ લીઓ તેરમો બાહાર નો-

કળતા નથી, અને કહે છે કે હુમાને તો કેદ કીધા હોય તે બરાબર છે, નથી ધણી કીધા ને એ લોકો આગલ કરતા હતા તે ત્યારનો (ધ્યાને ૧૧ વરસ થયાં), અંધ થઇ ગઇ છે; અને તેઓ સેન્ટ પીટર્સનાં દેવલમાં વટીક જતા નથી પણ પોતાનાં વેટીકન મેહુલમાં (કે જને એ લોકો હમણાં બંદીખાનું કહે છે.) ચેપલો છે ત્યાંજ ભગતી કરી લોકોની મુલાકાત કરે છે. એ મેહુલમાં હમે સેન્ટ પીટર્સની જમણી બાજુ પરનાં રમતાપરથી ગયા હતા, જ્યાં એન્ટ્રન્સમાં એક મોટા હળ ડુંગરીપર બાંધી લીધા છે, જે પરથી મેહુલમાં પેકા હતા. ત્યાં એ પોપનાં વખણાયલા સ્વીસ-શારડની ચોકી ખેંચી હતી. એ ચોકીખાંન સ્વીટબ્રહ્મડનાં માણસો છે, અને તેઓનો પોશાક માઇકલ એનજેલોએ જે દીશાધન કીધો હતો તેજ રાખેલો છે, નથી તે વખતનાં (૩૦૦ વરસની ઉપર) હીસાબ પ્રમાણે ચલકતો, કાળા, પીલા, અને લાલ પટાપટાનો બનાવેલો ધણો રમુજુ લાગે છે. એ સ્વીટબ્રહ્મ લોકોનો કે પૈસાને ખાતર ખીજ ગા-મામાં સોલજરો થાય છે તોપણ ધણાં બીસ્વાસુ અને હમેશાં ગમે તે હોય તોપણ પોતાનાં ધણી ઉપર જીવ કાઢાડી આપનારા છે, તેથી જે રાજને પોલીકી રૂપત ઉપર બરાસો નહીં રહેતો હોય, તે એ લોકોને પોતાનાં બાડીગાર્ડસો બનાવીને રહેવાનાં મકાનોની તથા પોતાની ચોકી કરવા સારું રાખે છે. એ મુજબ ફ્રેન્ચ રિવાજુશનની વખતે લુઇ સોલમા પાસે પણ એજ દેશનાં ગાર્ડસો હતા, જેઓએ પોતાનો જીવ એ પાદશાહની ઉપર તેને પકડવા આવેલા લોકોને આપ્યો હતો; અને જો કંતેની આખી રખેત તેની સાંધે થઇ હતી, જોપણ તેઓ નીમકહલાલ રહ્યા હતા. તેમ વીકટર હમિન્ગ્વે જ્યારે રામ લીકું ત્યારે પણ એ લોકો પોપની

તરફથી થોડુંક લડયા, અને પોપે બ-ડાઇ બંધ કરવા કહયાથીજ પાછા હટયા હતા. વેટીકન મેહુલનું એન્ટ્રન્સ થાંકડું છે અને તેમાં ધણી જામી સીડીઓ ઉપર થઇને ઉપર જવાય છે, તેથી ભપકાવાલું લાગે છે. તે સીડીઓ સંગેમરમરની અને ધાનીટનાં મોટા થાંભળાઓની વચમાં બાંધેલી હોવાથી ધણી સોભે છે. ઉપર ચ-હડતાં પેટ્રોલો સીક્સ્ટાઇન ચેપલ (Sixtine Chapel) આવે છે તે જોયો, જે સીક્સ્ટથ ચોથાએ સને ૧૪૭૧-૮૪ સુધી માં બાંધ્યો હતો. એમાં પોપ ગુડફ્રાઇડ વાલા તેહવારેપર મીશરેરી, યુધ, ભરેસપત અને સુકરવારે ગવાડે છે તેથી એ ધણી વખણાયેલો છે. એની અંદર ચેપલ ધણી મારો છે પણ દીવાલો તથા છતો ઉપરનાં ચીતારો જે માઇકલ એનજેલોને હાથના છે તે ધણાં વખણવા લાયક છે. એ ચીતારોને સાત વરસ એ ઉપર લાગ્યાં અને ૧૫૪૧ માં તે તૈયાર કીધાં હતાં, તેમાં એલટરની ઉપર ક્રાઇસ્ટને પાડેલા છે, જે ખરાબ માણસોને પોતાથી દુર કરે છે, તેઓ તેની નીચે દાજખમાં જાય છે તથા સારાં માણસો તેની સાથે મેહુલતમાં રહે છે, તેમાં એનાં વખણાયેલા સેંસ જે હથી-યાદાથી તેઓને આંખે ડુન્યામાં રીખાવીને મારી નાંખ્યા હતા તેની સાથે પાડેલા છે. સેન્ટ ક્રોસાઇન (ઓરત હતી) તેને એક ચકર ઉપર હાડકાં બાંજીને મારી હતી, તેથી ચકર તેણીનાં હાથમાં આપ્યું છે, સેન્ટ બારોલોમીઓની જીવતાં જીવત આમડી કાઢાડીને મારી નાંખ્યો હતો, તેથી તેનો આમડી કાઢાડેલી તેનાં હાથમાં છે. ઇત્યાદી. પણ સૌથી ધરસ તો એ ચીતારાનાં એ ચેપલનાં ચીતારને કો-ઇએ વગોવ્યો હશે, તેથી તેને મીકઅર દાજખમાં પાડી તેને ગવિરાનાં કાન પાડેલા છે. એ પેનટીંગસો દીવાલ ઉપર પાડેલાં

છે તે ચેપલમાંનો ખતી તથા ધુ'વાડાથી કાળાં અને ઝાંખાં થઇ ગયાંછે, તોપણ ઘણી સારી હાલતમાં રહેલાંછે.

હમો ત્યાંથી નીકળીને વેડીકનનું મ્યુઝીયમ એફ સ્કલપ્પર (ધવાને પુતળાંનાં કોતરકામનું મ્યુઝીયમ) જોવા ગયા હતા. એ મોટું મ્યુઝીયમ અમુકનાં હુનરનું પોપ કલેમેન્ટ ચાદમાએ સને ૧૭૬૯-૭૫ સુધીમાં સ્થાપ્યું હતું, અને તેમાં હાલ બધાં મલીને આસરે ૬૦૦૦) નંગો એકઠાં કીધેલાંછે, એટલું મોટું કોતરકામનું મ્યુઝીયમ ખીજે કોં નથી. એનાં દરવાજાનાં આંટલામાં બે મોટા લાલ પોર-શીરીનાં પથરનાં સારકોફાગસછે, જે શહે-નશાહ કોનસ્ટંટાઇનની મા સેન્ટ હેલીના તથા તેની લીકરીની પોરપરથી આગલ કાહાડીને લેકીરનનાં મેહલમાં રાખેલાં હતા, તેમાંથી લાવીને હીંયાં મુકેલાંછે. એ સારકોફાગસો સને ૧૧૫૦-૫૪ નાં શાલમાં એનાસ્ટેશીઅસ કરીને ઉસ્તાદ હતો તેનાં હાથનાં કોતરેલાંછે તેમાં સેન્ટ હેલીનાની પોરપર નક્શીનું કામ ધોડા તથા માણસોનું એવું સરસ કોતરેલુંછે કે આજનાં કોતરકામને ટકર મારેછે, અને એવા સરસ શારકોફાગસ હમાએ ખીજે કોં જોયો નથી. તે એક પથરનો ૮) શીટ લાંબો, ૫) શીટ પોહોજો, અને ૬) શીટ ઊંચોછે. એ સારકોફાગસોની વચમાં જમીનપર મોઝાઇક વરક ઘણા સરસ કુલોનો બનાવીને મુકેલાંછે, અને એવા ખીજાં આરડાઓમાં ઘણાંછે, જેને વાસતે કહેછે કે હેદરીઅન એમપરરનાં વીલાની જમીનમાંથી કાહાડી લાવીને લીવા તેજ માફક ગોઠવેલાંછે. એ મોઝાઇક કારીગીરી ૧૫૦૦) વરસનો જુનીછે. એ ચાલમાંથી ધો રોટુન્ડા(The Rotunda) કરીને ગોળ આરડોછે તેમાં જવાપછે, જેમાં વચમે એક ઘણા મોટા હમામ પોર્શરી પથરનો ૪૪૫) શીટ પેરાવાનો શહે-

નશાહ ટાગેનોનાં હમામમાંથી સને ૧૫૫૦ માં ખણી કાહાડ્યો હતો તે મુકેલાંછે. એમાં ખીજાં મોટાં મોટાં પુતળાંએછે તેમાં એક પુતળું હરકુલીસનું ગીલીટ કીધેલુંછે, જે છેલા પોપે તેને શાધી કાહાડનાર પાસેથી એક લાખ રૂપીયે વેચાવું લખને અહીંયાં મુકેલુંછે. એ પુતળું જમીનની ૨૦) શીટ અંદર દટાયલું સને ૧૮૬૪ માં પાડું હતું. તે ઉપરાંત ખીજાં ૧૦) શીટની જગ્યામાં પુતળાંએ ઘણી સરસ કારીગરીનાં મુકેલાંછે. ત્રીજાં આરડાને હાલ એફ મ્યુઝીસ (Hall of the Muses) કરીને કહેછે, જેમાં નવ મ્યુઝીસોનાં પુતળાં ટીવાલીથી જમીનમાં ખણતા મલ્યાં હતાં તે મુકેલાંછે. એમાંનાં નામે ધી મ્યુઝીસ એફ ટરેન્ઝી, કોમીક, એસ્ટરોનોમી, હીસ્ટરી, મેમરી, લાઇ-રીક, એપીક, શાનગય, અને મ્યુઝીકનાં કહેછે. તે સઘળાં એકથી એક સરસ હુનરનાં બનાવેલાંછે. તેનો પછીનાં હાલને જાનવરોનો હાલ (Hall of Animals) કહેછે, જેમાં સઘળી જાતનાં જાનવરોનાં પુતળાં તરેહ તરેહનો ગોઠવણીનાં મુકેલાંછે. એમાં એક આરસીમાં એક સીંહ એક ગોધાને મારેછે તેની ઘૂણી સરસ પેનટીંગ મોઝાઇક વરકમાં ચીતારેલીછે. એમાંથી ધી ગેલરી (The Gallery) કરીને આરડોછે ત્યાં અમુકનાં મુરતીપુજકો સુડાંને ખાલી તેની રાખ વાસણોમાં મુકતા હતા જેને સીનીરરી (Cinerary) કરી કહેછે તેમાંનું એક આરીયંટલ આલેખાશરનું ઘણી સરસ બનાવટનું તથા મોટાં કદનું મુકેલુંછે, જેમાં જર-મેનીકસ શહેનશાહની છાકરી લીવીલાની રાખ હતી એમ ધારેછે. તેની પાસે કાલા શહેનશાહનાં હમામખાનામાંથી લાવેલાં આલાખાશરનો એકજ પથરનો ૧૦) શીટ પેરાવાનો હમામ મુકેલાંછે. એજ આરડામાં એરીઆડનીનું પુતળું

ધણીજ સરસ બનાવતનું, અને તેનું કપરા-
નું આદ્ય આબેહુબ જાણે પેહેડેલું હોય
તેમ દીમેંછે, જે આખે વેરીકનનાં સંગ્ર-
હમાં સૌથી સરસમાંનું એક ગણાયછે.
એ એક એમરતનું પુતળું છે, અને ભુત-
કથા પ્રમાણે એને એનો આશક દીશીદમ
નાકશોશનાં ટાપુપર પડતી મુકીને ચાલી
ગયો હતો, તે વખતે નાશીપાએય થઈને
તે ભાગ્યપર પડી પડી જઈ ગઈ, પણ
જાણે એનથી મુતી નહીં હોય તેવી રીતે
એમાં દેખાડેલી છે, અને આંગ વાંકુંતીકું
અને મોઢાડાંપર વીચાર હોય તેવા દે-
ખાવ ધણે સરસ કીધેલો છે. (હમો એ
ખાખેની વીગતો લખીને બરાબર સમ-
જાવી શકતા નથી પણ આપણે નજરે
જોઈએ છીએ ત્યારેજ તેનો ખુબી માલમ
પડે.) એની પાસેનો એમરડો ધી ફર્સ્ટ
કેબીનેટ (The First Cabinet) કરી
એમળાવ્યો છે, તેમાં લેઓકુન અને તેનાં
છોકરાઓને મીનેરવા દેવીનાં હોકમથી બે
સાંપો વીટળાઈને ચુરી નાંખે છે તે બના-
વેલા છે, જેમાં એ લોકો જાણે અરેબરા
કચડાતા હોય તેમ તેઓનાં હાથપગ એ-
આધ જાય છે અને મોઢાડાં જાણે હુબ-
કથી શીકાં મારી ગયાં હોય તેવાં લાગે છે.
એની પાસે ધી સેકન્ડ કેબીનેટ (The
Second Cabinet) વાલા એમરડા-
માં સૌથી સરસ એપોલો બેલવેડીઅર
(Apollo Belveder) નું પુતળું છે,
જે એટલું તો વખણાયલું છે કે એ
પુતળાંની કોઈ ખીજું પુતળું હરીફાઈ
ધરાવતું નથી, તથા વેરીકનનાં જેવાં
સંગ્રહમાં પણ એ સૌથી સરસ છે એમ
કેહવાય છે, અને આગલનાં સ્કલપચરનો
સરસમાં સરસ દાખલા દાખલ હમણાં એ
ગણાય છે. એ પુતળું નીચે શેહેનશાહનો
ચહેરો હતો તેની જમીનમાંથી દટાયલું
(૧૫) મી સદીમાં પાડું હતું. તે જીવતું
માણસ ઉતું હોય તેવું બનાવેલું અને

આપણી સાથે જાણે હમણાં વાત કરે તેવું
લાગે છે. એની પાસે ધી ઈડ કેબીનેટ
(The Third Cabinet) વાલા એમર-
ડામાં કેનોવા કરીને છેલ્લો વખણાવેલો
ઇટલીનો સ્કલપટર થઈ ગયો છે તેનાં
હાથનાં ત્રણ પુતળાંઓ મુકેલાં છે. જેમાં
પરસ્યુસ (Perseus) પોતાનાં હાથમાં
ગોરગોન (Gorgon) નું ડોકું લઈને
ઉભો છે, અને તેની આસપાસ ખીજાં બે
પુતળાં હાથ મુકીથી લડાઈ કરનારા
(Boxers) હાથની મુકી વાલીને લડતા
તેમનાં ડંડ (Muscles) તથા પગનાં ટેંટાં
લડતી વખતે જેમ તણાય છે તેવાં આખે-
હુબ પાડેલાં છે. એ પુતળાંઓ જોઈ ધણાં
સરસ છે, તોપણ એ એમરડામાં એથી સરસ
અમુલ હતું તેને પોલીયન પોનાપાર્ટ જીઅકી
ગયો હતો તેની બદલીમાં મુકેલાં છે તેથી
તેનું નામ Consoler ધ્યાને મનમારીને
સમજવાનો દીલામો દેનાર કરીને પાડેલું છે.
એની પાસેનો એમરડો ધી ફોર્થ કેબીનેટ
(The Fourth Cabinet) કરીને છે.
તેમાં સૌથી સરસ ધી મરક્યુરી એફ ધી
બેલવેડીઅર (The Mercury of the
Belvedere) કરીને પુતળું છે જેખી
એવું સરસ બનાવેલું છે કે ઉપર જણાવેલા
એપોલો બેલવેડીઅર (Apollo Belve-
dere)નાં પુતળાંની બરાબરી કરી શકે છે.
એ પુતળું અને ૧૫૩૪ નાં શાલમાં એક
દેવલ આગલની જમીનમાંથી પાડું હતું.
એ પ્રમાણે ધણાં ખીજાં વખણાયેલાં પુ-
તળાંઓ હીંચાં જુદા જુદા એમરડામાં
મુકેલાં છે જેઓનો તારીફ લખ્યે તો ધણું
લખાણ થઈ જાય પણ એટલુંજ જણા-
વવું બસ છે કે એ પુતળાંની ખુબી વાંચ્યા
કરતાં નજરે જોવાથી માલમ પડે છે. એ-
માંથી હલકાંમાંનાં હલકાં પુતળાં જે
મુબઈમાં આવેલો તેની બરાબરી મુબઈ
નાં કોઈપણ પુતળાં કરી શકશે નહીં.
એ પુતળાંઓ જે એકાં કીધાં છે તે બધા-

ની કીમત જો ગણિતો કરોડો રૂપિયાની થઈ જાય, પણ તે કાંઈ કીમત આપીને વેચાતાં લીધેલાં નથી, લોકોન રામ શહેરમાં જોખી બનેલાં હુન્નરકામ મણે તે સરકારી મીલકત ગણાયાથી, તેમજ પોપ અહીંનાં રાજા હોવાથી આવેા મોટા સંગ્રહ ધણાં વરસો સુધી કરતા આવ્યાથી તે આવે આવડેા વખણાયછે. ખીજા ખાનગી ગ્રંથસ્થો જેઓ કરોડપત્તીએ તેઓને ત્યાંના હુન્નરકામનાં સંગ્રહ ધણાખરા પદસા આપીને વેચાતા લીધેલા હોવાથી આવેા મોટા સંગ્રહ કરવાને અશકત હતા, પણ પોપ ધર્મચુર હોવાથી તે જે માંગે તે કુદાલીક રહેતે ખુશીથી આવે તેઓ પાસે આવેા મોટા સંગ્રહ આવડેા થોડા વખતમાં થયો તેની નવાઈ લાગતી નથી. એવા થોડાજ આરડાઓ લોકોને જોવા સારું ખાલા રાખેલાછે, પણ ખીજા ધણાં આરડાઓ એવા હુન્નર કાંમથી ભરેલાછે તે લોકોને દેખાડતા નથી, અને તે સારું પોપની ઇચ્છા તેનાં સંકેટરીની રજા લેવી પડેછે. બંધ આરડાઓમાં હજોએ બાહારથી તેનાં બારણાં કે જે લાખડની નકશીનાંછે તેમાંથી તેની ગેલેરીઓ જોઈ જેમાં પણ એવી એવી કારીગરી તથા દીવાલોપર તાંગેલા નકશાથી આરડાઓ ભરેલા દીક્ષતા હતા. એ શીવાય એક આખી ગેલેરી ભરીને અમલનાં સુરતી-પુજક તથા ક્રીસ્તીઅનનાં ધોરસ્થાનમાંથી લાવેલી તન્નોઓ દીવાલોપર જડીછે, જે ૧૬,૦૦૦)ને આસરે એકઠી કાઢેલીછે. એક હાલછે તેમાં બધી ટેપેસ્ટ્રી કામ રકાયલ મીતારાનાં પીકચરો ઉપરથી બનાવેલીછે, એ બાજુ નોએનાં માળખે ઇજીપ્તીઅન મ્યુઝીયમએ તે પણ જોઈ હવું, જ્યાં ઇજીપ્તી લાવેલી મમીય તથા મારફોઈગમ અને ધોરોમાંથી મલેલી મીનોનાં સારો સંગ્રહ કાઢેલાછે, પણ તે ઇજીપ્તનાં તથા ખીજા કુરોપનાં મોટાં મ્યુઝીયમોને એ બાબે પુગી શકે નહીં.

એ સમજું જોઈને એનીજ પાસે સેંટ પીટર્શનુ દુન્યામાં વખણાયલું દેવલ જોવા ગયા હતા. એ દેવલ આખા કુરોપમાં સૌથી મોટું કહેવાયછે. એનાં એનજીન્સની સામે એક ઘણો મોટો ચોક ધેરી લીધેછે જેની બાજુએ દેવલને અડડતા અરધા ગોળ આકારમાં બેહુ બાજુપરથી આવડેાઓ ખાલા થાંભળાઓ (Colonnades) નાં બાંધેલાછે, તથા તેની વચ્ચેનાં ચોકમાં કુવારા કાઢેલાછે તેથી તે ઘણો ભવકાદાર અને સોભાઈતો લાગેછે. એ કોલોનેડ્સની જગ્યા ૭૯૪ થી ૭૫૪ ફીટનીએ, અને તેની વચ્ચેનાં જે મેદાનએ તે ૯૧૩ થી ૭૫૪ ફીટ તથા અને તેની સાંમેનો ખોલો ચોક ૨૬૬ થી ૨૨૫ ફીટનોએ. તે જો સાથે લઈયે તો ઘણો મોટો ચોક થાયછે. એ કોલોનેડ્સ ચાર થાંભળાની હારનો બાંધેલાછે. એને અને ૧૬૫૫-૬૭ સુધીમાં પોપ એલેક્ઝાન્ડર સાતમાંએ બંધાવેા હતા. તેની પોહોળાઈ ૫૨) ફીટની અને એકેકા કોલોનેડ્સમાં ૧૪૨) થાંભળા કાઢેલાછે. તેઓ દરેક ૪૨૫ ફીટ જગ્યા અને કોલોનેડની બધી જગ્યાઈ ૫૯૫ ફીટનીએ તથા તેની ઉપર મોટાં ૧૦)ફીટના કદનાં ૨૩૬) પુતળાં મેંસ તથા પાદરીઓનાં મુકેલાંછે. એ કોલોનેડ્સો ડાખી બાજુથી સેંટ પીટર્શનાં દેવલ સાથે અને જમણી બાજુથી એ દેવલ ઉપરાંત વેટીકનનાં મહેલ સાથે મોટી ગેલેરીથી જોડાયેલાછે, જે દરેક ૨૩૮ ફીટ લાંબી અને ૧૭૫ ફીટ પોહોળીએ. દેવલનાં આગલા ભાગ (Facade) પર ચહડતાં મોટી સીડી આવેછે તેઓના છેડાપર સેંટપોલ અને સેંટ પીટર્શનાં ગંભવર પુતળાં મુકેલાંછે. એ સેંટ પીટર્શનાં દેવલની જગ્યા પર આગલ સેંટ પીટર્ કારીને કાઢેલટની પછી તેનો ખલીફો હતો તેને કાઢેલટની માફકજ શેહેનશાહ નીરોનાં હોકમથી કામપર ખીલા થોકોને પણ જોધી

કરીને મારી નાંખ્યો હતો તેની માદગાસી-માં એ દેવલ બાંધેલું છે. એ સેંટ પીટરનાં હસ્તકમાં કાઢરે બેહેસતની કુચી આપી હતી તેથી તેની પછીનાં બલીફા જે પોપ કહેવાય છે તેઓ તેની વતી આએ કુચીનાં લોકોને બેહેસતમાં જવાની છુટી આપે છે, તેથી એને માન ધણું મળે છે અને એ લોકોનો કરેશટ પણ કુચીને છે. એ દેવલ અમલ ધણું નાધળું સેંટ પીટરને જ્યાં દોલો હતો તે જગ્યા પર સને ૧૦૬ નાં શાલમાં સેંટ એનેકલી-શીઅસ કરીને રોમનો પાંચમો ખીશપ થઈ ગયો છે તેને બંધાવ્યું હતું. તે સને ૩૨૪ નાં શાલમાં પોપ શીલવેરેરે શેહેન-શાહ કોનશ્ટેનટાઇનને સમજાવ્યાથી તેને ખેશીલીકા (ધ્યાને મોટું દેવલ) બંધાવી આપ્યો હતો. એ શેહેનશાહ રોમનાં શે-હેનશાહોમાંથી પેહેલો ક્રીસ્તીઅન થયો હતો. ત્યારપછી એ દેવલ ૧૫ મી સદી-માં પડી જાય તેણે થવાથી નવેસરથી બાંધવા સારું એનાં ડીઝાઇન કીધા, અને તેનું કામ એક કારીગર ચલાવે અને તે મરી જાય ત્યારે ખીજો તેની જગ્યા પર આવે તે પોતાને મન ગમતી ડીઝાઇન લે તેમ ફેરફાર ધણું વરસો સુધી થયો, તથા કોઇ કોઇ વખતે ખેપ મરણ પામવાથી અટકવું આવે. એ મુજબ પોપ પોલ ત્રીજા-એ સને ૧૫૩૪-૫૦ માં પાણું કામ ચાલુ કરાવ્યું, અને માઇકલ એનજેલો કરીને કુચીમાં સ્કલપટર, પેનટર તથા આરકી-ટેકટ દાખલ વખણાઇ ગયો છે તેને તેની ૭૨) વરસની જામરે તેઠાવીને એ કામ સોંપ્યું, જેણે એનો ડીઝાઇન ફેરફાર કરીને નવો પર્લાન વંદર દીવસમાં તઇયાર કરી આપ્યો, અને એની દેખરેખ હેઠળ કામ ચાલ્યું. તે છેક એ ૯૦) વરસની જામરે મરણ પામ્યો ત્યાં સુધીમાં યુબજ તઇયાર થવા આવ્યો હતો. એ યુબજનો ડીઝાઇન તેને એવો કીધો હતો કે કોઇ

યુબજ તેની મોટાઇ બરોબરી કરી શકે નહીં. એનાં મરણ પછી ખીજા ઇજને-રોને કામ સોંપ્યું. એઓને પૈસા ખુટી પડવાથી કામ આસતે આસતે ચલાવવાની ફરજ પડી હતી, પણ પોપ પાંચમો સી-કશટથ જ્યારે સને ૧૫૮૫ માં તજ ઉ-પર આવ્યો ત્યારે એનું કામ પાણું ધ-મધાકાર ચલાવવા માંડ્યું, અને દરશાલ ૧,૦૦,૦૦૦) સોનાનાં કાજીન એને સારું ખરચનાં જીવ કરતો ગયો, તથા ૬૦૦) માણસો એની ઉપર રાત દીવસ કામ લ-ગાડીને ૨૨) માસમાં એ દેવલ પુરું કર્યું; પણ યુબજ પર જે ફાનસ છે તે તથા યુ-બજની બાહારનો ભાગ અને અંદરનાં ભાગમાં મોઝાઇક કામ તથા તે પરનો દરો અને કાસ પાછલથી સને ૧૫૯૩ માં તઇયાર થયાં હતાં. એ યુબજમાં ૩૦,૦૦૦) રતલ તો ફક્ત લોખંડ વાપરવામાં આવે-લું છે. એના આગલા ભાગ પછી કોલો-નેડ્રસ હત્યાદી બનાવવાનું કામ ચાલુ રહેતાં તે છેક સને ૧૭૮૪ માં તઇયાર થયો હતો. એ મુજબ ગણતાં એ દેવલ-નો પાયો સને ૧૪૫૦ માં નખાયો ત્યાર-થી તે એ દેવલ ઇજનું ત્યાંસુધી (સને ૧૬૨૬ માં) એ બાંધવા પર ૧૭૬) વરસ લાગ્યાં હતાં, અને તેટલા વખતમાં ૧૮) પોપસ રાજ કરી ગયા, તથા ૧૫) ઇજનેરો તે બાંધતાં એક પછી એક મરણ પામ્યા હતા અને કોલોનેડ્રસ સુ-ધી તઇયાર થતાં બધાં મલીને પેહેલેથી છેલે સુધી ૩૩૪) વરસ લાગ્યાં! એની ઉપર ખરચ થું થયો હશે તે કોઇ કહી શકવું નથી, પણ એક આરકીટેકટ કારલો ફાનોટોનાંએ સતરમી સદીમાં એ બંધાઇને ઇજનું ત્યારે ગણતરી કીધી હતી, તે મુજબ તે વરસ ધ્યાને ૧૬૨૬ સુધીમાં એ દેવલ ઉપર દશ કરોડ રૂપિયા (૪,૬૮,૦૦,૪૯૮ રોમન ઇશકુડી) થયો જાઇયે એમ ધારતો હતો, પણ ત્યારપછી ખીજો કેટલો થયો હશે

તેની ગણતરી કાંઈએ કીધી નથી. એની મ-
રામત પાછલ હાલ દરશાલ રૂપીયા ૬૩,૦૦૦
અરમ્યા પડે છે એટલું માટું એ છે. એનો
આગલો ભાગ ૩૭૨) શીટ પોહોળો અને ૧૫૪
શીટ જાયો છે. એનાં ૮) મોટા થાંભળાં છે
દરેક ૯૩) શીટ જાંચા અને ૯) શીટ પરીધમાં-
છે. એનાં (આતલા) Facade નાં મથાળાં
૫૨ ૧૯) શીટ જાંચા ૧૩) પુતળાં છે,
તેઓમાં કાંઈસ્ટ અને તેનાં ૧૨) ચેલા
પાડેલા છે. એની બાજુપર ખોળ આરક-
ટરા આટલા જેવું કાંધેલું છે, જેનાં છેડા-
આપર એ મોટાં ગંજવર પુતળાં શહેનશા-
હ કોનસ્ટેનટાઇન અને શારલેમેનનાં ઘોડા
પર મુકેલાં છે. તેઓની વચ્ચેની એ ફ્રેસેદ
સુધાં ગણતાં એ દેવલની પોહોળાઇ ૪૬૬)
શીટની છે, અને માંહેનો વીસ્તાર અંદરનાં
બારણાંથી તે છેક પાછલનાં ભાગ સુધી
૬૧૯) શીટ લાંબા અને ૪૪૯) શીટ પોહો-
ળાઇમાં છે. એ ભાગ જાણે એક માટું
દીવાનખાનું હોય તેમ લાગે છે તથા તેની
જાંચા ૧૫૩) શીટ છે. એનાં યુ'બજની
જાંચા કાંસ સુધાંની ૪૭૦) શીટ અને
યુ'બજની માંહેની પરીધ ૧૪૧૧ શીટની છે.
એ દેવલમાં અંદર તથા બાહાર મલીને
૭૫૬) થાંભળા (કોલોનેડ સુધાં) છે, તેમાં
અંદરનાં ભાગમાં ૨૪૫) આવેલા છે, જેનો
મોટો ભાગ અસલનાં રામ શહેરના ઇ-
મારતોમાનો લાવેલો છે. અને ૧૮૨૮ માં
અથા મલીને ૩૮૯) પુતળાં એમાં હતાં,
જેમાં ૪૦) ધાતુનાં, ૯૬) સંગેમરમરનાં
તથા ખીજાં બાકીનાં ત્રાવરટાઇન અને
સ્ટેકો વરકનાં હતાં. ત્યારપછી ખીજાં ૯)
ગંજવર પુતળા મરમરનાં વધ્યાં છે, એમાં
૪૬) એલટર છે અને ૧૨૧) દીવાનાં ફા-
નસો છે, જેમાંનો મોટો ભાગ જથ્થક સલ-
ગાવેલો રહે છે. એમાં સ્થળા મલીને ૧૩૨)
પોપ દર્શાવેલા છે. એ માંહે જવાનાં પાંચ
મોટા પ્રાંતનાં બારણાં છે તેમાંનું એક
ચીની લીધેલું છે અને તે ઉપર કાંસ સુ-

કેલો છે. એને પવીત્ર બારણું (Porta
Santa) કહે છે, જે દર ૨૫) વરસે જુ-
ખીલીનો મોટો તેહવાર કરે છે, ત્યારેજ
જંધાડે છે, જ્યારે પોપ પોતાને હાથ પેટે-
લાં રૂપાંની હથોડી તે ચીની લીધેલાં કામ
પર મારે છે. એવી છેલી જુખીલી અને
૧૮૨૫ માં થઇ હતી. ત્યારપછી અને ૧૮૫૦
માં એ જંધાડવાનો વખત આવ્યો પણ તે
વખતે પોપ રોમમાંથી નાસી ગયો હતો,
તેથી તેહવાર કીધો નહોતો. ત્યારપછી
૧૮૭૫ માં તે દીવસ પાછો આવ્યો ત્યારે
પોપનાં હાથમાંથી રોમનું રાજ જતું ર-
હેલું હતું તેથી તે વેટીકનનાં મહેલમાં
અંદાવાન છે કરીને પડી રહ્યો, અને બાહાર
નહીં નીકળ્યો તેથી જંધાડયું ન હતું, અને
હજુ પણ તેમજ અંધ પડેલું છે. એ બા-
રણું જુખીલીમાં જંધાડે છે ત્યારે ખીજાં
બારણાં અંધ કરે છે અને એમાંથીજ લોકો
તેટલા દીવસો આવજવ કરે છે. બારણાં-
માંથી અંદર પેલા કે અંદરનો ભાગ આ-
પણે જોઇને ખુશી થઇ જઇએ છીએ,
જ્યાં નજર કર્યે ત્યાં જાંચી જાતનાં કી-
મતી પથરાંનું તથા બીજાં ભાષાક કામો
નજર પડે છે. એનો દેખાવ જો કે ધણો
ગંજવર લાગે છે; તોપણ એની પોહોળાઇ
તથા જાંચા તેવીજ ગંજવર હોવાથી તે
જેટલો મોટો લાગવો જોઇયે તેટલો દી-
સતો નથી. પેહલાં એનજનસની બાજુપર
પાખ પાણી રાખવાનાં વાસણો અચાંચો-
નાં પુતળાં બનાવીને તેઓનાં હાથમાં
આપેલાં છે, જે દુરથી જોઇયે તે તાધ-
ળાં લાગે છે; પણ નજીક ગયા કે ધણાં
મોટા વીસતારનાં માલમ પડે છે. એક
છેડે બારણાં આગલ હોંને ઉભાં રાખી-
ને હમારા ભામીઆએ અંદરનો ભાગ
જોવાને કહ્યો પણ તે ધણો પ્રમાણમાં
બાંધેલો હોવાથી જેટલો મોટો દીસવો
જોઇયે તેટલો લાગતો નથી. એ દેવલ
યુરોપનાં મોટાં વખણાયેલાં દેવલો કરતાં

નીચે મુજબ માટું છે, જે એની ફરસપર જોવા તે દેવલનો વીસ્તાર છે તેટલી ભરી ને ત્યાં એકેકો તારો પાડી ત્યાં તેનાં નામ તથા કેટલું નાધણું છે તે કોતરેલું છે. સેંટ પીટર (૬૧૯) શીટ, લંડનનું સેંટ પોલ (૫૧૬) શીટ, ફ્લોરેન્સનું કેમીકલ (૪૯૫) શીટ, મીલનનું કેમીકલ (૪૪૮), સેંટ પેટરોનીઆ કરીને ખોલનામાં છે તે (૪૪૦), સેંટ પોલ નામનું રોમમાં ખીજીું કેમીકલ છે તે (૪૨૩), અને કોનસ્ટેનટીનોપલમાં સેંટ સોફિયા, (જે અસલ દેવલ હતું પણ હાલ મસજીદ કીધી છે) તે ૩૬૪ શીટ લખાઈમાં છે. આગલ ચાલતાં હમને થાંભળાઓપર, દીવાલોપર, તથા ગોખલાઓમાં પુતળાંઓ દીસતાં હતાં, તથા દીવાલ અને જમીન સમજી સંગેમરમરનાં રંગીન પથરોનું સાફ ધસેલું હતું. આગલ ચાલતાં જમણાં હાથપર એ દેવલનાં સેંટ પીટરનું વખણાયલું બ્રાંઝ ધાતુનું પુતળું મુકેલું છે, જેનો એક પગ જરા બાહારથી રાખેલો છે, જેનાપર પુજનારાઓએ ચુમી એટલી તો લીધેલી છે કે પગનાં આંગણાઓનાં ખાંચા સમજા ધસાઈ જઈને સાફ થઈ ગયા છે, અને વળી ખીજો પગ જે જરા અંદરથી છે, તેને ચુમી જે જાંચા કદનાં માણસો હોય તેનેથીજ લેવાય તે પગ પણ થોડો ધણી ધસાઈ ગયો છે; કાંઈ અખજો ચુમીઓ વરસોનાં વરસ થયાં એ પુતળાંપર લેવાતી આવે છે! એનાં મથાળાંપર દીવાલમાં અહીંયાંના છેલો પોપ નવમો પાયસની સખી ધણી સરસ મોઝાઇકમાં બનાવેલી છે. એને એટલું માન ખીજા પોપો કરતાં વધતું આપવાનું કારણ છે જેટલા પોપ સેંટ પીટર મુખાં થઈ ગયા છે તે સમજા કરતાં એણે વધતાં હયાને ૨૮) વરસ રાજ કીધું હતું. પાદરીઓની સમજી પદવીઓ મેળવી રહીને છેલ્લાં કારડીનલ થાય છે તે કારડીનલમાં જે ધણેજ પઠેલો હોય છે તેને

“પોપ”ની જગોપર ચુંટી કાઢાડે છે, તેથી પોપ જાતેજ ધણાં બુધા હોય છે અને ધણાં વરસ એ હોધો ભોગવી શકતા નથી. એ પુતળું છોડીને એ દેવલનાં યુખજનાં હેઠળનાં ભાગપર આવે છીયે, તે યુખજ દેખાતો (૪૩૩) શીટ જોયો અને તે પર સમજો મોઝાઇક કામથી સખીઓ ધણી સરસ ચીતારેલી છે. યુખજની હેઠળની દીવાલપર ચારે બાજુ ચાર મોઝાઇકનાં મેડાલીઓનો એ ધરમનાં ધવેનજેલીરો (કાઇસ્ટનાં ચેલા) માથુ માર્ક, દ્યુક, અને જોનાનાં ૨૮) શીટની જાંચામાં બનાવેલાં છે. એની હેઠળ મોટા બોલટર આવેલો છે, તેનાં છતરનાં થાંભળા પાંચપનમાંથી પોપ આઠમા અરખેને તેનાં પોરડીકામાંનું બ્રાંઝ ધાતુ ઝારી લાવીને બનાવ્યા હતા. તે ગોળ વળતાં બનાવેલાં છે અને એકેકો થાંભળો ૬૫૫ શીટ જોયો તથા મોટી જાદાઈનો છે. તેમાં ૧,૧૬,૩૬૨) રતલ ધાતુ વપરાઈ હતી, અને તેપર ફક્ત ધોળ ચઢાવવા પાછલ ૮૫,૦૦૦) રૂપિયા ખેડા હતા. એ હાઈ બોલટરની સાંખે રંગીન સંગેમરમરનાં કોરા ભરી બધને તેની હેઠળ ૧૦) શીટ મુખી ઉતરવાની સીડી એવાજ પથરોની કીધી છે, અને તે પરથી થઈને તે બોલટર નીચે જ્યાં સેંટ પીટરનાં મુડાંનો થોડોક ભાગ દોટલો છે ત્યાં જવાય છે. એ ઘેરી લીધેલા ભાગ એવો તો સરસ અને રંગીન તથા કીમતી સંગેમરમર અને ખીજા એવા પથરોનો બનાવેલો છે કે હમો તેની તારીફ કરી શકતા નથી. એ સીડીઓની વચમાં અને પેલી ધોરની સાંખે પોપ છઠ્ઠા પાયસનું માટું સંગેમરમરનાં સફેદ પથરનું પુતળું ચુંડણમાંડીએ બંધી કરતો હોય તેમ મુકેલું છે. જ્યાં સેંટ પીટરનાં મુડાંનો ભાગ દોટલો છે તેની ઉપર કાસ પાડેલો છે, અને તેની ઉપર સોનાની પેટી બનાવી મુકી છે, તેમાં કાઇસ્ટને મારયો તે

કાસનું બાકડું મુકેલું છે, તથા એ કુવા રોકી જગ્યા જેને ધી કોનક્રેશનલ ઓફ સેન્ટ પીટર કરી કહે છે તેની આસપાસ સોનેરી ધાળનાં (૮૯) ફાનસો આખી રાત તથા દિવસ ખાળ્યા કરે છે. એ હાથ ઓલટરની પાછલ ખીજી દીવાનખાનું આવે છે તેમાં સેંડનાં (૧૬) શીટ મોટાં પુતળાં ગોખલાઓમાં (૧૧) શીટ જ્યાં પેડેસ્ટલોપર નંગ (૪) મુકેલાં છે. એ દીવાનખાનું મુક્યા પછી ખીજો ઓલટર આવે છે. (પહેલો ઓલટર જે હમોએ આગલ લખ્યો છે ત્યાં પોપ પોતેજ ભણે છે ખીજો કોઈ ભણી શકતો નથી તેથી તેને પોપનો ઓલટર પણ કહે છે.) એ જગ્યાને ટરીબ્યુન (Tribune) કરી કહે છે. ત્યાં સેન્ટ પીટરની પુરશી (એ પુરશી જેમ એક રાજા ફલાણાં રાજનાં તન્ન ઉપર બેઠો તેમ પોપને સેન્ટ પીટરની પુરસી ઉપર બેઠો કરી કહે છે) મુકેલી છે, જેને ચાર ૧૭૧૧ શીટ મોટાં પુતળાંઆએ જાંચકી રાખેલી છે, જે પુતળાં દેવલોનાં મુરખીઓ સેન્ટ ઓગસ્ટીન, એમ્મિસ્ટ્રોઝ, ક્રીસોસ્ટમ અને એનેડોશીઅશનાં છે. એની ઉપર જણે આસમાન બનાવ્યું હોય તેમ આંજને રંગીને ગંજવર કદનું સ્થળું ગોઠવેલું, અને તેમાંથી મુરજનાં કીરણો પડતાં હોય તેવું કોતરેલું છે. એ કીરણોનો રજાલ હવેલીઓનાં ભારવટીયા જેવી મોટી છે, અને તેને માથે કાચની ખારીમાં એક કબુતર (જેને એ લોકો હોલીગારટ યાને પાક રહ કહે છે) પાડેલું છે. એ કોતરકામને ક્રીશ્ચીઆનો ધી ગ્લોરી (The Glory)ને નામે ઓલખે છે, અને તે સ્થળું આંજપર સોનાનો ધાળ કરીને બનાવેલું છે. તેમાં ૨,૧૯,૧૬૧ રતલ ધાતુ ખપી છે, અને બરનીની (Bernini) નામનાં મોટા ઉસ્તાદે બનાવ્યું હતું. એ ટરીબ્યુન વાલા ભાગની દીવાલમાં તથા ખીજી બધી ગમ ફરતી દીવાલોમાં મોટા ગોખલા કરીને હીંયાનાં ઘાયલા કેટલાક પોપોનાં ગંજવર

કીરતીસ્તંભ મુકેલાં છે, જેઓ ધણી કારીગીરીનાં અને દરેકની કીમત લખોની થઈ છે. એ ઉપરાંત દેવાલોપર અસલ ઉમ્મવાદોનાં હાથનાં ગંજવર કદનાં એ લોકોનાં ધરમને લગતાં ઓખલપેનટીંગસ હતાં તેની કોપી મોઝાઇક વરકશમાં કરાવીને તે તસવીરો કાઢાડીને તેની જગ્યાપર મુકેલાં છે તે ધણાં જોવા લાયકનાં છે, અને તે દરેકપર લાખ લાખ ફાંક બેઠા હશે. એ મોઝાઇક કારીગરી પોપ પોતાનાં કારખાનાં રાખીને બનાવે છે, અને તેમાં ૩૦,૦૦૦ જાતનાં જીદાં જીદાં “સેડ્સ” તથા રંગોનાં પથરો વાપરે છે. પોપસનાં કીરતી સ્તંભોમાં સાતમાં એલેક્ઝાન્ડરનું સૌથી સરસ છે. તેમાં એને મથાળે આદમ કદનું પુતળું બનાવી બેસાડેલો છે, અને તેની આસપાસ સચાઈ, આશા, એકીન અને ધરમ (Truth, Hope, Faith & Charity) નાં પુતળાં કીધેલાં છે. તેઓનાં ઓળાપર કપડું ધાંકેલું હોય તેવો પડદો લાલ પથરનો કરી તેની હેઠળ જમનું પુતળું ભરાયલું પાડેલું છે, જે પેલા પડદો જાંચકી પોતાનો હાથ બાહાર કાઢાડીને તેમાં રેતીનું ધડીયાળ ખાલી થયેલું પેલા પોપનાં પુતળાંને બતાવીને જણે જણાવે છે કે હવે તમારો વખત પુરો થયો છે. એ સ્થળું ધણી સરસ કારીગીરીનું બનાવેલું છે, અને તેની કીમત બેથી ત્રણ લાખ રૂપિયા ઉપરની હશે એમ કહે છે. એ કીરતી આકૃતિઓ પોપસ પોતાને ખરચે મુકાવે છે. એ પ્રમાણે જોતા દેવલની ડાખી બાજુપર ગયા ત્યાં એક બાજુ બારણાંને મથાળે એક સાદી મથતપેટી જેવો ચીતાર પાડી તેપર કરોશ ચીતારેલો છે. એ જગ્યાની દીવાલમાં ખાંચો કીધેલો છે તેમાં જે પોપ મરે છે તેનું મુડું પહેલાં મુકી રાખે છે, અને જયારે તેની પછીનો પોપ મરે છે ત્યારે પહેલાનું મુડું કાઢાડીને તેને દોરે છે, અને પછી મરણ પામેલા

પોપને તેની પેટી સુધાં હીંયાં મુકી રાખે છે. એ પ્રમાણે એ જગ્યા હમેશાં એક પોપનાં મુડદાંથી ભરેલી રહે છે. હમણાં છેલ્લા પોપ મરી ગયો ત્યારે તેનું મુરદું હીંયાં સુકડું હતું; પણ તેને પોતાની મરજી એવી જાણવી હતી કે મને દોઢે તેથી એનું મુરદું હમણાં થોડુંક થયુંજ ત્યાંથી કાઢાડીને દાટ્યું છે, અને એ જગ્યા પેટેલ પેટેલી ખાલી પડી છે. જ્યારે હમણાંનો પોપ તે રમી લીધો મરશે ત્યારે તેનું મુડડું તેમાં રાખી મુકશે. એ દેવલમાં ખીજાં મોન્યુમેન્ટલ (કીરતી આકૃતી) છે, તેમાં આપણાં ઇંગ્લાંડ દેશનાં પદભૂષ્ટ રાજા ખીજો જેમ તથા તેનો છોકરો તથા છોકરાનો છોકરો જેઓ પ્રેટિન્ડરસ (Pretenders) ને નામે ઓલખાતા હતા તેઓને ત્યાં દાટી તેમના બનાવેલાં છે, તથા ખીજા જેમણી રાંણીને દીવાલનો અંદર એક ગોખલામાં આરકાઈંગસ બનાવી તેમાં મુકેલી છે (આરત લોકોને એ દેવલમાં દાટવાનો હુકમ નથી તેથી તેને દીવાલમાં દોટેલી છે). એ પદભૂષ્ટ રાજા જેમણે વેલાયતમાં કેટલાક ધરમ પાછો સજીવન કરવા માડ્યો, એટલે તેને રૈયને ગાદીપરથી ઉઠાડી મુકી ખીજા વીલીયમને રાજ આપ્યું હતું તેથી પોપે તેનાં મુડદાંને આટલું માન આપવા ઉપરાંત તેની બેરીને પણ અહીંયાં દાટવા દીધી છે. એ આરત ઉપરાંત સ્વીડન શહેરની રાંણી અને કાઉન્ટેશ મેટીલડા કરીને ખીજા જે આરતોને અહીંયાં એજ મુજબ દીવાલોમાં પેટીઓ સાથે દોટેલાં છે. એ છેલ્લી આરતોએ પોતાની માટી પુંજ પોપસને ધરમખાતે આપી દેવાથી તેઓનાં મુડદાંઓને પણ હીંયાં દાટી માન આપ્યું હતું.

એ જોઇને પછી ધી પાએન્ના નાવોના (The Piazza Navona) માં આવેલા એક ધણાજ સરસ કુવારો ને અહીંયાં ધી ગ્રાંડ કાઉન્ટન ઓફ બરનીની (The

Grand fountain of Bernini) નામે ઓલખાય છે તે જોયો હતા. એ સને ૧૬૪૪—૪૫ સુધીમાં પોપ દસમાં ઇનોસેન્ટ વાસતે તે વખતનાં વખણાયલા આરકાઈકટ બરનીની (Bernini) એ બાંધ્યો હતા. એ ૭૩) ફીટ પોલાણમાં છે અને તેની વચમાં રોક વરક (ખડક ઉગાડેલા) ધણાજ સરસ જાણે કુદરતી હાય તેવાજ કીધેલો છે, અને તેની આર બાજુ આર ગંબવર પુતળાં દુન્યાની તે વખતની વખણાયલી નદીઓ ડેન્યુબ, ગેનજીશ, નાઇલ, અને રાઈમેઓ ડે લા પલાટા યુરોપ, એશીઆ, આફ્રીકા, અને અમેરીકા ખંડોમાં આવેલી દર્શાવી છે; તથા પેલા રોક વરક ને ગોફાનાં આકારનો છે તેમાંથી મીંદ જાનવર ડોકું બાહાર કાઢાડીને પાણી પીતો હોતો કીધો છે. એ કુવારાનાં મથાળાં પર એક ઓબેલીશક અશલ રામ્યુલનાં સર્કસમાં હતો તે લાવી હોતો કીધેલો છે. એ કુવારો ઉપલી ગોઠવણીથી ધણાજ સરસ લાગે છે. પેલાં આર પુતળાંનાં પગની હેઠળથી આર બાજુએ પાણી જાય છે.

તા ૨૦ મી અક્ટોબર ૧૮૮૧— આજે સવારનાં કેપુસીન મનકશોને લગતુ સેન્ટ મેરિઆ ડેલા કોનસેપ્શોને (Saint Maria della Concezione) નું દેવલ જોવા ગયા હતા. એ દેવલ સને ૧૬૨૪માં બાંધ્યું હતું જે ખીજા દેવલો સાથે સરખાવતાં ધણું સાડું છે, પણ એમાં દશ ચેપલો છે તેમાં તસ્વીરો ધણી સારી છે. તેઓમાં ધણાં સરસમાં ગાઇડોરેનીનું રેશમી કપડાં પર પાડેલું ફરેસતો માઇકલ સેતાનને દાખી રાખે છે તે, તથા જીસસ ક્રીસ્ટ પાડેલું કાઇસ્ટને ક્રાંરાનું તાજ પેહેરાવે છે તે છે. એ જોઇને એ દેવલની હેઠળ એને લગતા કેપુકીન મોનકસોની વોલટ છે તે જોવા ગયા હતા. એ જગ્યા પર છુટા છુટા આરડાઓમાં એ મોનકશો મરણ પામેલાનો પેટેલાં જે રશલમથી

લાવેલી મોટાડીમાં દોરે છે, અને પાંચ વરસ પછી તેનાં હાડકાં કાઢાડીને દીવાલ પર અભરાષ કાઢેલી છે ત્યાં પેરીશનાં ફેટકામ્સની માફક ગોઠવે છે. તેમાં પગનાં મોટાં હાડકાં તથા ડોકાને ગોઠવીને કામ કીધા છે, પણ કીણાં નાધળાં હાડકાં આની ધણી ધણી જાતની આકરતી છત, દીવાલ, થાંભળા ધત્વાદી સુધળી જગ્યા પર સરસ કારીગીરીની ગોઠવણીથી કાઢેલી છે, તથા જેનાં હાડકાં આખાં વગર છોટલાં નીકલે તેને મંકમને પોશાક પહેરાવીને ગોખલામાં મુવાડેલાં છે. હાલ દશ ખાર વરસ થયાં દેવલોમાં દોરવાનું અંધ કીધાથી એમાં હવે નવા મંકમ દેરાતા નથી.

એ જોઇને પછી સેંટ મરાયા ડેલી એનજેલી (St. Maria Deyli Angeli) નું દેવલ જોવા ગયા હતા. એ કારકુનીશીઅન મંકમને લગતું દેવલ હતું. એ દેવલ સારી રીતે શીગારેલું છે. તેની જમીન રંગીન પથરાની માટી તરાં-હની તથા એમાં સારી ખનાવતાં પુતળાં મુકેલાં છે. તેમાં એ કારકુનીશીઅન મંકમને ટોલો સ્થાપનાર સેંટ બ્રુનો (St. Bruno) નું ઘણું મોટું છે. એ દેવલનાં અંદરનાં ભાગમાં Transept (જ્યાં આલટર મુકે છે તે જગ્યા) છે તે ૩૦૦ ફીટ લાંબી, ૮૭ ફીટ પોહોલી, અને ૬૦ ફીટ જમી છે. તે ૪૦ ફીટનાં જગ્યા ૧૬ થાંભા ઉપર ખાં-ધેલી છે. તેમાંનાં ૮ થાંભળા અસલનાં વખતનાં આરીયન ધર્મ આનીટનાં છે, પણ સૌથી સરસ તે સેંટ પીટરનાં દેવલમાં અસલ જે આઇલપેનટીંગ્સ હતાં તે કાઢાડીને તેને બદલે તેની નકલ મોઝાઇક કા-મમાં કરી તે અસલ હાથમાં લાવી મુકેલા છે તે જોવા લાયક છે. તેમાં વળી નવાઈ જેવું એ છે જે પેલાં આ-ઇલપેનટીંગ્સ સાથે સેંટ પીટરનાં દેવલમાં દીવાલ પર “ફ્રેસ્કો”ના ચીતારા હતા તે પણ તેની પાછલથી ત્રણ ફીટ દીવાલ અણી લાવીને હીંમ ગોઠવ્યાં છે. જેમાંનું

એકને લાવતાં ત્રણ ટુકડા થઇ જવાથી તેને વલગાવીને મુક્યું; પણ ખીણું તેની પછી પાંચ ફીટ જોડી દીવાલ અણીને લાખ્ય તે આખું આખું હતું. એ છેલાં પર કાઢાડીને લાવવાને તથા પાછો ખેસાડવાનો ખરચ ફક્ત ૭૫,૦૦૦ ફ્રાંક થયો હતો. એ ઉપરાંત એક ખીણું પીકચર સ્લેટ પર પાડેલું અહીંયાં લાવવા સાથે ઉખેડતાં જ ભાગી ગયું હતું તેને સમા-રીને પાછું મુક્યું છે; તેથી તેનાં જેવું ખીણું એક પીકચર સ્લેટ પર પાડેલું જે ઘણું જ સરસ કેહેવાય છે તે ઉખેડવા દીકું નહીં અને સેંટ પીટરનાં જ દેવલમાં રેહે-વા દીકું છે. (તે એક જ આઇલપેનટીંગ શીવાય સેંટ પીટરનાં દેવલમાં ખીણુ કશું આઇલ પેનટીંગ નથી પણ બધી ગમ મોઝાઇક વરકનાં પીકચર તથા તરાં હ પા-ડેલી છે. તે ઉપરથી સેંટ પીટરમાં જેટલો મોઝાઇક વરક છે તેટલો ખીજે કોં આખા પુરોપમાં નથી.) એ સેંટ એનજેલોનાં દેવલનો આલટર છે તેની જમીન ઘણું જગ્યા ઇલપશીઅન મરમરની, તથા આ-લટર ખુદ કેલીફોર્નીઆનાં આલેખારટરનો ખનાવેલો છે. એનાં ત્રાંનમેશમાં અહીંયાંનાં કોઇ મહંતે મુરજનાં છાપડાથી આલનારાં ઘડીયાલ (સનડાએલ) ખનાવી આંધે. જે સાથે દીવાલમાં છેક મથાળેથી એક કીણું છેદ કીધું છે, જેમાંથી મુરજનાં કીરણ બરાબર ખપોરનાં ખાર વાગતે એક લાંબી લીટી જમીન ઉપર દોરેલી છે તે પર પડે છે. એ પ્રમાણે છેક ઉપરની ખાણુપરથી કીરણ પડતાં પડતાં છ મહીનામાં છેક નીચે લી-ટીની હોં મુધી જાય છે અને પછી પાછાં ઉપર ચઢતાં આવે છે અને છ મહીને મથાળાં પર તે કીરણનો ગોળાકાર પડે છે. તે ઉપરાંત જ્યોતીષમાત્રમાં એ “મંક” (મહંત) ઘણા હુશીયાર હોવાથી જમીન ઉપર બધે એને લગતાં ગોળાકાર ગણ-તરીઆનાં પાડેલાં છે તે ઉપરથી આસ-માનની આલની ગણતરી માલમ પડે છે.

એ જોઇને પછી સેંટ મરાયા મેજોરી (Saint Maria Maggoire)નું દેવલ જોવા ગયા હતા. એ દેવલ અતરેનાં પાંચ મોટાં દેવલો અને બાસીલીકા (Basilica) કરી કહે છે તેમાંનું એક છે, અને ઘણું મોટું બાંધેલું છે, તથા આખા રોમમાં શું પણ આખી કુનાનાં કીરમીઅન દેવલોમાં જુનું કહેવાય છે. એમાં પણ સેંટ પીટરનાં દેવલની માફક જુખીલીનું બારણું બંધ કરી રાખેલું છે. એ દેવલ બંધાવા વીશે કહે છે કે વરજન મેરીએ પોપ લાઇખીરીઅસ અને જોહાનીસ કરીને એક ઉમરાવનાં સ્વપનામાં આવીને કહ્યું કે આવતી કાલે સવારનાં જે જગ્યાપર બરફ પડેલો જોવા ત્યાં મારે નામનું દેવલ બાંધજો, તે પરથી એ દેવલ સને ૩૫૨-૬૬ સુધીનાં શાલમાં બંધાવ્યું હતું. એ દેવલમાં ત્યારપછી ઘણી વખત ફેરફાર થયો છે, પણ “નેવ” અને થાંભળાઓ હજુ તે અમલ દેવલનાંજ મરમરનાં તથા તે વખતનું મોઝાઇક કામ પણ થોડું ઘણું સલામત છે. એ દેવલ બધું તદન રંગીન સંગેમરમરનાં પથરનું સણુગારેલું છે, તથા એને એક ટેકડી ઉપર બાંધવાથી ઘણી સીડીઓ ચઢીને ઉપર જવાય છે. એ રેંઝ (૩) ફીટ લાંબા અને ૫૭) ફીટ અંદરથી પોહોળો છે. એનાં ૪૨) મોટા થાંભળાઓ છે, જેમાં ૩૯) મરમરનાં છે. એનાં હાઇ ઓલટરની હેઠળ સેંટ મેટ્યુને દોરેલો છે. તેની સાંધે “કનફેશનલ” સેંટ પીટરનાં જેવો રંગીન મરમરનાં જાંઘા કીમતી પથરો જેમાં જાસ્પરનાં પથરનાં નાંધળા કોરો તથા પોરપોરા, લેપીસજેલ્લી, એમેરીશટ, એગેટ, આમંડ સ્ટોન, (એમાં બદામનાં જેવી તરાંહ આપે છે) ગીલીટ સ્ટોન, શીડ સ્ટોન, લીલો, પીલો, કાળો, સફેદ ધ્રુવાદી જાતનાં મારબલોનો બનાવેલો અને ઘણો જોવા લાયક છે. એ દેવલમાં ફરતાં ચેપલો છે તેમાં

પોપ નવમા પાયસ (જે છેલ્લો પોપ હતો) નાં કુટુંબીઓનું ચેપલ છે. અહીંયાં એવા રેવાજ છે કે મોટા ખાનદાનનાં લોકો આગલ ઘણાં દેવલો પોતાનાં કુટુંબી સારં જુદાં બાંધતા હતા, તે અટકાવવા સારં એવાં મોટાં દેવલોમાં તેઓને એકેકે ચેપલ જગો વેચાતી લઇને બાંધવાનું ડેડવ્યું હતું, તેથી દેવલોનાં ચેપલો જે મંડપની બાજુપર બાંધેલાં હોય છે તે જુદાં જુદાં ખાનદાનનાં બાંધેલાં છે, અને તેમાં તેઓ દટાય છે તથા તેની અંદરનું ભણતર સરવે તેઓનાં ખરચે ચાલુ રહે છે. એ પોપ નવમા પાયસનું ચેપલ અતીઘણું સણુગારેલું અને તેની દીવાલો કીમતી પથરોથી જડી લીધે છે, પણ એ જગ્યા પોપ દટાયો નથી. જયારે વીકટર ઇમેન્યુઅલે રોમ લીધું ત્યારે હેઠકમ કીધો કે પાદશાહી ખાનદાન તથા પોપ શીવાય ખીજું કોઈ પણ દેવલમાં દટાય નહીં તેથી એ પોપ કે જેની ખુશી પેહલાં અહીંયાં દટાવાની હતી તેણે મરતી વખતે પોતાને એ દેવલમાં દટવાને ના કહ્યું, અને બોલ્યો કે જ્યાં મારી રૈયત દટાય ત્યાંજ હું દટાઉ કરીને ગામની બાહાર પોરસ્થાન છે ત્યાં દટાયલો છે. એનાં ચેપલની સાંધે પોપ પાંચમાં સીકસ્ટનું ચેપલ છે ત્યાં તેને દોરેલો છે. એ પોપને વાસતે અતરે કહેવત છે કે એણે પાંચ ચેપલો, પાંચ મોહોલા, અને પાંચ ઓગિલીસ્કો બાંધ્યાં તથા પાંચ શાહ-ઝાદાઓને ગરદન માર્યા હતા. એ પોપ પેહલાં જાતે ભરવાડ હતો પણ ઘણો ચંચલ હોવાથી પોતે પાદરીનો ધંધો ભૂંધ વધતો વધતો કારડીનલનાં ઓધાપર આવ્યો હતો. તે વખતે એ પોતાની પત્નીનાં અને અપવા-સથી એટલોતો નબલો થઇ ગયો હતો કે તેનું બદન વાંકું વલી ગયું હતું. એ પ્રમાણે ઘણાં વરસો સુધી રહ્યો હતો, પણ જયારે એની આગલનો પોપ મરી ગયો ત્યારે તેને ઘણો પાપ અને ખુધો માણસ જાણી

ખધા કારડીનલ્સ મલીને પોપ ક્રીષ્ના ને ધારા પરમાણે સેંટ પીટરની કુચી તેની આગલ ગાદીપર મુકીને લાવ્યા કે હવે પોપ દાખલ તેના રખેવાળ એ થયો. તે વખતે ખીજા કારડીનલ્સ શું જોયછે કે તેવણુ જે ધરડા અને વાંકા વલી ગયા હતા તે ટટારખંડ સીધા થાઇને પેલી કુચી હાથમાં લેઇને ઉભા થયા! જેનું કારણ કારડીનલ્સે પુછવાથી તે જાણ્યો કે આટલાં વરસ થયાં હું વાંકો વલીને સેંટ પીટરની કુચી સોધતો હતો તે હવે મને પાછછે તેથી તેને શોધવા સાઈ હવે વાંકું વળી રહેવાની કાંઈ જરૂર નથી. એ પરમાણે આટલાં વરસોથી વાંકોને વાંકો ચાલ્યા ક્રીષ્ના તે પરથી એ કેવા ડરાવનો માણસ હોવા જોઇયે તે વીચાર કરવો. એ પોપ થવા પછી એણે ધણું સારાં કામો ક્રીષ્નાં હતાં, અને રામતી બાહાર રેહનારા લુ-તારા (Brigands) જેઓથી રામ આવતાં જતાં લોકોને હુણુ ગતી ધણી પોહાંચતી હતી તેઓની છુપી જગ્યા પોતે ધાસ વેચનારના લેખાસમાં ફરીને શોધી કહાડી પોતાનું લશ્કર ત્યાં મોકલી તેઓને તારાજ ક્રીષ્ના હતા. તે શીવાય એણે રા-મને સાઈ ખીજાં ધણું સારાં કામો ક્રીષ્નાં હતાં. ઉપર લખેલા પાંચ પ્રો-સો જેઓ રાયત ઉપર ધણો જુલમ યુજારતા હતા, અને ધારાની દરકાર નહી કરતા હતા તથા જેઓનાં આનંદાનથી પોપ વટીક ખીલીતા આવ્યા હતા, તેઓને પેહલાં ચેતવણી આ-પ્યાં ઉપરાંત પણ તેઓએ દરકાર નહી કરતાં તોફાન કર્યાં ક્રીષ્નાં, અને ધણું માણસોનો જીવ વટીક ગયો ત્યારે એણે હીમતથી તેઓને પકડાવી મંગાવી ધનસૌંદ્ર કરાવી ગરદન મરાવ્યા હતા, જેથી તે આંનંદાનનાં કારડીનલ્સ હતા તેઓએ એને હરશથી તોરામાં જેર સુધાડી મારી નાખ્યો હતો. એનું ચેપલછે તેનાં ડામ ઉપર હજારો મોહાડાંની તસવીરો ચીતારીછે, અને ખીજી

ખધી રીતે ધણો સરસ મણુગારીછે, તથા પેલા ચોરાને તારાજ ક્રીષ્ના તેઓનાં ડોકાં એનાં જનરલો લાવ્યા હતા તેનાં આધ-લપેનટીંગનાં ચીતાર દીવાલ ઉપર ક્રીષ્ના-લાછે. એ પ્રમાણે એ દેવલમાં છ પોપ દટાયલાછે, તેઓનાં માન્યુમેન્ટસ (કીરતી આકૃતી) ધણું જોવા લાયકછે. દેવલની છત ધણીજ સરસ રીતની ધાળ મઠાવેલી જે સ્પેનનાં પાદશાહ પાંચમા શીલીષે અમેરીકામાં કેલીફોર્નિયાથી પેહેલું સોનું સત્તરમી સદીમાં આણું હતું તે પોપને આપ્યું તેની ક્રીષ્લીછે, અને હજી તે ધણી સારી હાલતમાં જાણે નવી ક્રીષ્ની હાય તેવી દીસેછે. એ ક્રીમતી બિટ સાઈ એ પાદશાહનું મોટું પુતળું ખાંડનું એ દેવલમાં મુકેલુંછે. એ દેવલ એકુવીલાઈ-નની ટેકડી ઉપર ખાંધેલુંછે.

તે જોઇને પછી વેટીકન મેહલની પી-કચર ગેલેરી જોવા ગયા હતા. એ પીકચર ગેલેરીમાં સેંટ પીટર્સનાં દેવલપર જતાં જમણાં હાથપરનાં કોલોનેડ પરથી જવા-યછે. તે ઉપર જવા સાઈ ધણી સીડીઓ ચઢવી પડેછે. તે સીડીઓ તથા આ-સપાસનાં થાંભળાઓ સઘળું સંગેમર-મરનાં પથરનું હોવાથી ધણું શોભેછે. એ પીકચર ગેલેરી સમ ૧૮૧૫ માં પોપ સાતમા પાપસે ફ્રેંચનો શહેનશાહ નેપો-લીયન જે રામનાં દેવલોમાંથી જમી ત-સવીરો ઉઠાવી લઇ ગયો હતો તે પાછી મલી તેને રાખવા સાઈ ખનાવી હતી, અને ત્યારપછી તેમાં ધણો વધારો ક્રીષ્ના હતો, તથા એ હમણાં બોરગીજ કુટુંબની પીકચર ગેલેરીછે તેથીજ ઉતરતી ગણાયછે, પણ વખણાયલા ઉસ્તાદોને હાથનાં ચીતારોમાં તથા ક્રીમતની બાબદમાં સઘળાંથી સરસછે. પેહલાં હાલનાં જમાનાનાં કારીગરોનાં હાથનાં પીકચરોનો એમરડો આવેછે, જે-માં મધરાજ શહેરમાં સેંટ ટામસ લોકને ફીસ્ચીઅનીટીમાં વટલાવવા સાઈ ગયો

હતો તેને ત્યાંનાં એક રશી રાજાએ મારી નાંખ્યો તેની સખી ધણી સરસ ઉતારેલી છે, જેમાં બ્રાહ્મણ તથા રાજાનાં ચામદારો ઇત્યાદી હિંદુસ્તાનની પાદશાહી દરબારોને મલતું બરોબર ઉતારેલું છે. જોયા મેલે એનો પાડનાર હિંદુસ્તાનમાં ધણું વરસ હોયો જોઇયે. સેંટ ટામસને રાજાની સાંમે હોમી રાખેલો છે, જે રાજાને એક બ્રાહ્મણ હાથની ઇશ્વરતથા હાકમ કરે છે કે તે સેંટને મારે છે, તથા તેની આગલ ખીજ બે હિંદુસ્તાની વતણી ગયા હશે તેમનાં હાથ બાંધીને ચુંદણ મંડીયે રાખેલા છે. એક ઓરડાને ધો હાલ એક કનસેપ્શન (The Hall of Conception) કરીને કહે છે. તેમાં બધાં પીકચરો દીવાલોપર નવમાં પાયસ કરી છેલા પોપે વરજીન મેરીને બ્રાહ્મણનાં પેટનાં મહીના રહ્યા હતા અને માણસનાં નહીં એમ સુને ૧૮૫૪ માં નકી કીકું તેની યાદગારીમાં બનાવેલો છે. તેપર કારડીનલોના મીલાવડા તથા તેનો ઇંદોરો ઇત્યાદીની સખીઓ સ્થિતારેલી છે. એક ઓરડાને “ઇશ્ટનલી એક રેફ્રેશ” કરી કહે છે, તેમાં રાફાયલનાં હાથનાં પાડેલાં પીકચરો તથા દીવાલોપરની તસવીરો છે. તેમાં એક પીકચર શીલસુફીનું કહેવાય છે, જેમાં કુચમાં બધા વખણાયલા અસલી શીલસુફી પાડેલા છે, તેમાં આપણાં જરથોસ્ત પેગમબરનેખી હાથમાં આશમાનો ગોળો આપી ને હોમી રાખેલા છે, અને તેને વાસતે પ્રછતાં તેવણુ ધણાં મોટા જ્યોતીષશાસ્ત્ર જાણનારા (Astrologer) દાખલ ત્યાં એલખાય છે. એક હાલનું નામ Loggio of Raphael કરીને છે, તેમાં એ ઉસ્તાદનાં ચેલાઓનાં હાથની એની ડારેલી કારીગરી થરથી પાડેલાં પીકચરો મુકેલાં છે. ખીજો હાલ કોનસ્ટેનટાઇન કરીને છે, તેમાં એ શહેનશાહની તવારીખને લગતાં સ્થિતો છે. એ હાલની પાસે એક મો-

ટી ગેલરી છે તેનું આરણ્ય બંધ હતું, પણ યોખંડની ગરાડોમાંથી હોમી તે જોઈ શક્યા હતા, તેમાં પોપને મલવા આવનારાઓનો મેલાપ ઓરડો કીધેલો છે, જ્યાં હારખંધ ખુરશીઓ મુકી છે, અને લાલ પડો એક નાંકે કીધે છે તેમાંથી પોપ આવી તેઓને આશીરવાદ દેઇ મુલાકાત લે છે, જે વખત મુખળાઓને ચુંદણ મંડીયે પડવું પડે છે પછી તે ગમે તો પોપને માનતો હોય ઇયા નહીં. એ ગેલરીની દીવાલો તથા છત વડીક સ્થિતારી નાખેલી છે અને જરા પણ જગ્યા ખાકી રાખી નથી. એ મુજબ જોતાં જોતાં રાફાયેલનાં સ્થિતવાળા ઓરડામાં ગયા, જ્યાં એ ધણીનાં બનાવેલાં સૌથી સરસ સ્થિતો મુકેલાં છે. હોમીએ આગલ કહેલું છે કે રાફાયેલનાં એક સ્થિત મોટું બે કરોડ રૂપિયા અંગ્રેજ સરકારે આપવા કહ્યા હતા, તે “ટ્રાન્સફિગ્યુરેશન ઓફ ક્રીસ્ટ” (Transfiguration of Christ) વાળુ પણ હીંયાં મુકેલું છે, જેની તારીક લખવાની હોમી કથી જરૂર જોતા નથી. એ એનું છેલું સ્થિત હતું અને તે બનાવતા બનાવતાં મરી ગયો હતો. એ સ્થિતમાં તસ્વીરો પાડેલી છે તેમાં એની રાખેલી ઓરત ફ્રાન્સીસીનાંની સખી પણ સ્થિતારેલી છે. રાફાયેલ પોતે પરણેલો નહીં હતો, પણ આએ ઓરત ઉપર તેનું અતીધણ્યું હેત હતું, તેથી જેખી સખી તે ધણી સરસ સ્થિતારતો તેમાં તેણીનું મોહકું પાડતો હતો. એ વખણાયલા પીકચરની સાંમે ડોમીનીસીનો (Domenicino) નું સ્થિતારેલું સેંટ જોરોમને મરતી વખતે કચ્છનીઅન આપણું તેનું પાડેલું છે. તે પણ ધણું સરસ પાડેલું હોવાથી તેને આવા ઉસ્તાદનાં પીકચરની બરોબરીનું ગણી તેની સાંમે માન દાખલ મુકેલું છે. એ સેંટ જોરોમ જંગલમાં એ કલો રહીને બંદગી કર્યા કરતો હતો તથા-

ત્યાંજ ક્રાંધ વનસ્પતી આપને જીવવાથી ધણીજ સેવાઇ ગયો હતો, તે મરણ ક્રો આપ્યો ત્યારે ખીજાઓ તેની આગલ મસ્તી વખતની છેલી ક્રીયા (Last Communion) કરવા આપ્યા જેમાં એક પાદરી હાથમાં એક નાંધળી આટાની બનાવેલી ઘંટણી (Holy Wafer) ખવાડવા જાય છે, તેટલામાં તે માહિડું આ કરીને જીવ પરવરદેગારને સોંપે છે, અને તેનું પડું દીલ ખીજાઓ જાંચકી રાખે છે તે વખતે એની આંખ માતની વખતે જેમ માંખી પાણી જેવી તથા માહિડું શીકું તથા અંગ દીકું પડી ગયલું, ચીતેલું છે. એ શીવાય ખીજા ઓરડાઓમાં ધણું પીકચરો જોવા લાયક ઉસ્તાદો જેવાકે માધકલ એનજેલો, કારવેજીઓ, બેનીવેલોઓ, ગાઇડોરની, પીરજીનો ધત્યાદી ઇટાલીઅન ઉસ્તાદોને હાથનાં ચીતારેલાં છે, જેની વીગતો લખવાને હમો તદન અશક્ત છઇયે.

એ જોઇને પછી અતરેનાં મોટાં દેવલો (Basilica) માનું એક મોટું દેવલ (St. Pauls Fuori le Mura) કરીને છે તે જોવા ગયા હતા. એ દેવલ સુને ૩૮૮ નાં શાલમાં પેટેલું બંધાયું હતું, પણ વારાફરતી આગમાં ખરાબ થઇ જવાથી તેને ફરીથી ફરફાર કરીને છેક છેલ્લું ૧૮૫૪ માં તૈયાર કરી ઉઘાડવાની ક્રીયા છેલા પોપ નવમાં પાવસે કીધી હતી. તેને અત્તીધણી સરસ રીતે સજાગારેલું છે. એની અંદરના ભાગમાં જાત જાતનો તદન સંગેમરમર વાપરેલો છે અને મંડપ ૧૩૦) વાર લાંબુ અને ૬૫) વાર પોહોલું મોટા ચાંબળાઓપર ઉભુ કીધેલું છે, તેથી એની બાંધણી તદન જીદી જાતની તથા ધણી ભભકદાર લાગે છે. એ મંદપની આંસપાસ જતી ચાલ રાખેલી છે તથા તે બધાંનાં મથાળાંપર અતરેનાં થઇ ગયલા સુધળા પોપોની (૨૬૧ પોપો) પાંચ શીટ મોટી

તસવીર સેંટ પીટરથી તે હમણાનો પોપ તેરમો હીઓ સુધાની પાડેલી છે. એનાં ૮૦) ચાંબળા છે, અને તે ગંજલવર કદના આપા આનીટનાં બનાવેલા છે. એનાં ચોલટરનાં ૪) ચાંબળા ૩૦) શીટ જોયા એક એક આલખાસ્ટરનાં આખાં પથરનાં તથા ચોલટર માલિકાઇટ પથરની પોપરીઓનો બનાવેલો, તેમજ દેવલનાં મંદપની લાદીઓ સંગેમરમરનાં પથરને આંરશી જેવા સાફ કરીને જડેલી છે, જેથી ખારીઓ તથા ચાંબળાઓનો ઓળો પણ પડે છે, તેથી તથા તેની આસપાસનાં ચાંબળાઓ તથા તેની ઉપરની કોરમાં પોપની સખીઓ તથા ધોળની છત સા આપણે એક બાજુપર ઉભા રહીને જોઇએ તો ધણીજ ભભકદાર શાણક આપે છે. એવો સરસ મંડપ કોઇજ વખત આપણાં દીક્ષમાં આવે છે. એ મંડપની બાજુપર ફરતી ચાલે છે તેને મથાળે વીસ ખારીઓમાં એપોસ્ટલસ તથા પેગમખરોની તસવીરો રંગીન કાચની મોટી બનાવીને મુકેલી છે. ચોલટર એ મંડપને નાંકે આવેલો છે. તેની સાંમે ખીજાં મોટાં દેવલોની માફક “કોનફેશનલ” આવેલો છે તેમાં ચોલટરની હેઠળ સેંટ પોલને દોરેલો છે. એ કોનફેશનલ પણ ખીજાઓની માફક ક્રીમતી રંગીન પથરાઓનો બનાવેલો છે. ચોલટરની પછવાડે ખીજો મોટો આરક-ટરી મંડપ છે, ત્યાં પોપને સાફ પુરશી શીકું તખત બનાવીને ગોઠવેલું છે, જ્યાં તે આ દેવલમાં વરસમાં બે ત્રણ વખત ક્રીયા કરવાને આવે છે ત્યારે બેસે છે. એ તંત્રનાં મથાળાંપર તેરમી સદીનો વખતનો એ દેવલનો થોડોક ભાગ આગમાંથી બચેલો હતો સંભામત છે. તે ઉપરનું માધક કામ ધણું સરસ છે. એ જગ્યાપર દીવાલમાં છ મોટી તખતીઓ જેઓએ આએ દેવલ પાકું બાંધવા સાફ નાણાંનો મોટી રકમો આપી હતી તેઓનાં નામો

કોતરીને મુકેલી છે. એ ઉપરાંત ત્યાં પોપાના ખરબચી આગે દેવલ આઠ ફોટ રૂપિયા ખરબાઇને તૈયાર થયું હતું એમ કહે છે, અને હજુ એના આગલો ભાગ (Facade) તૈયાર થયો નથી. તે સારું છે એ પોપ પોતાનાં વચ્ચતમાં ૨૦) લાખ ફ્રાંક અને ૮) લાખ રૂપિયા જીલ્લા કાહાડી ગયો છે તે હમણાંની સરકારે પોતાને હસતક લઇને ખાંધે છે, જે તદ્દન સંગેમરમરનાં મોટા પથરા તથા થાંભળાઓનો બંધાયે છે, તથા દરેક થાંભળાનાં મથાળાં પર નકશીની અંદર માણસોનાં ડાકાં કોતરેલાં હોય છે. એ ફાસેડ (મુખડા) પર આખું મોઝાઇક કામ કરવાના છે, જેનો થોડો વચ્ચેનો ભાગ તૈયાર થયેલો હોય છે તે ધણી સરમ દીસે છે; તેમાં ક્રાઇસ્ટ સેંટ પીટર અને પોલને વચ્ચેનાં બેસાડેલા છે અને તેની આજુપર જરૂરમ તથા બેકીહમનાં શહેરો ચીતારેલા છે. એ મુખડાની સામે એક મોટો ચોક જમી દીવાલોથી ભરી લે છે, તેમાં સંગેમરમરનાં થાંભળાનો વચ્ચેમાં ગોખલા કરીને તેમાં સેંટનાં પુતળાં મુકવાનાં છે જેથી એ દેવલ ધણુંજ ભવકાદાર થશે, અને મોહોટાઇમાં નહીં પણ ખુબસુરતીમાં સેંટ પીટરનાં દેવલની ખરબચી કરી શકશે. એનાં બંધાવનાર બે પોપ, તેમાં સોલમાં શેગરીનું પુતળું હાલ તૈયાર છે, તથા નવમાં પાયસનું બનાવે છે, તે બેહુ ગંભીર પુતળાં એ દેવલની અંદર મુકવાના છે. એ દેવલને લગતો ક્લોઇસ્ટર (Cloister) જે એક ફરતા ચોકની માફક ખાંધો લીધેલા છે તેનાં થાંભળા આશરે ૪) શીટનાં મોટા જાત જાતનાં બનાવેલાં છે. એમાંનો મોટો ભાગ ભાગી ગયેલો હોવાથી તેને બદલે નવી અમસથા સાદા બનાવીને મુકવાથી તેનો દેખાવ ધણો બગાડી નાખેલા છે, તથા તે જગાની ઉપર જીની પોરો પરાનાં કોતરકામનાં પથરા એકઠા કીધેલા છે.

તા. ૨૧ મી અક્ટોબર ૧૮૮૧—
આને મહાપરાનાં સેંટ પીટર ઇન વીનકુલી (St Pietro in Vinculi) કરીને બે-શીલીકા ચર્ચ છે તે જોવા ગયા હતા. એ દેવલમાં સેંટ પીટર કેદ હોતો ત્યારે ખાંધેલી શાંકળ વેચનડીની અન શેડેનશાહનો આરત પુરોકશીઆએ મુકેલી છે તેથી તેનું નામ સેંટ પીટર (In Vinculi) સાકલમાં (પડેલો) કરી આપેલું છે. એ દેવલ કાંઈ ધણું જોવા લાયક નથી, પણ એની અંદર માઇકલ એનજેલોએ મુસા પેગમખરનું પુતળું બનાવી મુકેલું છે તે ધણું સરમ અને જોવા લાયક છે. તેનાં હાથોની નસો તથા આંગળાં ડંડ રતાયુઓ જેમ જીવતાં માણસોની આંમડીમાંથી દીસે તેવી રીતે કોતરેલાં છે. એ અમલ ખીજા જીલીઅસ પોપનાં માન્યુમેન્ટ પર મુકવા સારું બનાવ્યું હતું, અને તેની સાથે ખીજાં ૩૦) પુતળાંએ એ કીરતી આકાર સંપૂર્ણ કરવા બનાવવાનો હતો; તેટલાંમાં વખત ફરી જગ્યાથી એ અધૂરું મુક્યું હતું. તેની સાથનાં એક બે પુતળાં હાલ પેરીશનાં હુવરનાં મોઝેલમાં મુકેલાં છે. એ પુતળું માઇકલ એનજેલોની વખણાયેલી કારીગીરી ગણાય છે.

એ જોઇને પછી શકાલા સેંટા (Scala Santa) ધ્યાને પાક સીડી કરીને છે તે જોવા ગયા હતા. એ સીડી ૨૮) સંગેમરમરનાં ટપાની એક જમ્યા ખાંધેલા દેવલમાં મુકેલી છે, જેને વાસતે કહે છે કે અસલ તે જરૂરમમાં પાઇસિટનાં ધેરમાં હતી અને તેપરથી ક્રાઇસ્ટ ચહડી ગયો હતો. તેને ત્યાંથી રામમાં કોનસ્ટેનટાઇનની માથ સેંટ હેલીના લાવી હતી. એની ઉપર હીયાનાં કોડીલીક લોકો ગુડ્સ મંડીયે પડીનેજ ચહડે છે. પોપ વહીક એ પ્રમાણે તે ઉપર ચહડે છે અને દર સીડીએ બંદો ભણે છે. એ સીડી ધણું જણું ચહડે છે તેથી ઘસી જવા આવ્યાથી તેની ઉપર

લાકડાંનું કવર કરીને તેની કોરો ફક્ત દેખાઈતી રાખી છે. જ્યારે હવે ગયા ત્યારે પણ થોડાક જણાં ચુકાણું મંડીયે પડીને ચઢતા હતા, અને એક સીડીનાં ટપા ઉપર થોભી કાંઈ બંદગી ખોલીને ખીજ ટપા પર જતા હતા. જેઓને એ પ્રમાણે ઉપર નહી ચઢવું હોય તેઓ સાફ તેની આસપાસ દેવાલ ભરીને ખીજ સીડીઓ ખેડુ ગમ બાંધેલી છે તે રસતે સ્થળાઓ પાછા ઉતરે છે. ઉપર એક નાધણું જેવું ચેપલ બાંધેલું છે, જેમાં પોપ શીવાય ખીજ કોઈથી જવાતું નથી પણ તેની આડીઓ ગરારની ખોલી હોવાથી અંદરનો ભાગ જોઈ શકાય છે. એ જગ્યાને Sanctum Sanctorum ઇલાને પાકની પાક જગ્યા કરીને કહે છે. ત્યાં એક સાદો ઓલટર તથા પોપને બંદગી કરવા સાફ ગાદી મુકેલી છે તે શીવાય ખીજ કંઈ જોવા લાયક નથી. પોપ શીવાય ખીજ આને તેઓ સાફ તેની બાહાર ખીજો ઓલટર કીધેલો છે ત્યાં તેઓ ભણે છે. એ દેવલ અસલમાં પોપનાં “લેટરન” મેહલને લગતું હતું, અને તે મેહલને એલેક્ઝાન્ડ્રા ભાગ હાલ સલામત છે. તે સને ૧૨૦૮ માં પોપ ત્રીજા નીકલસ સાફ કોરમેસ આંદાનનાં કોઈ નખીરાએ બંધાવી આપ્યો હતો.

એ જોઈને એનીજ પાસે “સેન્ટ ગાએવાની ઇન લેટરમેનો” કરીને દેવલ છે તે જોવા ગયા હતા. એ દેવલ ઘણું જુનું બંધાયેલું છે, પણ ધરતીકંપથી અને જુનું થવાથી વારા ફરતી પડી જવાને લીધે મરામત કરવા કરી હતી તથા નવેસરથી પણ બંધાયું હતું. તે સને ૧૩૬૦ માં આગમાં ફરીથી બધી જવાથી પોપોએ તે પાછું બંધાવ્યું, જે હાલ સલામત છે. એનો બાહારનો એન્ટ્રો (૧૭૪) ફીટ લાંબો અને ૩૩) ફીટ જડો છે, તથા અંદરનો નેવનો ભાગ ૪૨૬) ફીટ લાંબો અને તેની અંદર બે ગમથી બાર મોટા થાંભળા

હોવા રાખેલા છે. એ થાંભળાઓની વચમાં ગોખલા રાખીને બાર એપોસલસનાં પુતળાં (૧૨) ફીટ મોટાં મુકેલાં છે, જે બારમીની કરીને મોટા ઉસતાદને હાથનાં બતાવેલાં છે. એ ગોખલાઓની આસપાસ બધે થાંભળા કરી તેમાં કાળા સંગેશ્વરનાં પેડેશ્વરો ગોખલામાં મુકીને તેપર પુતળાં હોવાં રાખી મથાળે બાહારથી છતર કીધું છે, તથા જમીન રંગીન માટેકવરકતી કીધાથી એ દીવાનખાંનું ઘણું સોભે છે. એની છત પણ ઘણી સરસ બતાવેલી છે. એનાં ઓલટરની હેઠળ કોનફેશનલ છે તે ખીજાં મોટાં દેવલોની માફક કીમતી પથરોનો બનાવેલો, અને ત્યાં પોપ પાંચમા મારટીનનું બરોનજનું પુતળું મુકેલું તથા એ ઓલટરની હેઠળ સેન્ટ પીટર તથા પોલનાં ડોકાં તેમની બકાત ધધાણી દાખલ મુકેલાં છે. એ ઓલટરની સામે પોપ શીવાય ખીજ કોઈથી Mass ભણતો નથી. ઓલટરના પાછલા ભાગ (Tribune) ને હજી સમારે છે તેથી તેને ધાંકીને તેને બદલે કનતાન પર રંગ કરી પાછલ દેવાલ હોય તેમ બતાવેલું છે. એની આસપાસનાં ચેપલો છે, તેમાં પેલા પૈસાદાર તમાકુવાલો પ્રીન્સ ટોરલોનીઆએ પોતાનાં આંદાન સાફ રાખેલો એક ઘણાજ સરસ રીતે કીમતી પથરોથી દીવાલ તથા જમીન મુધાં સજાગારેલો છે. ખીજો ચેપલ કોરસીની (Corsini) ફેમીલીનો છે જેનાં આંદાન માટેથી પોપ બારમો કલેમેન્ટ થયો હતો. તે લોકોએ ચેપલ પોતાનાં આંદાનમાં એક મોટો ખીશપ સેન્ટ એનડ્રી કરી થઈ ગયો હશે તેને અર્પણ કીધેલું છે. એમાં એ બારમાં કલેમેન્ટને દોરેલો છે. તેનું માન્યુમેન્ટ ઘણું સરસ છે અને તેની આસપાસ મીતહારપણું, કાહપણ, ઇનસાફ અને જોર (Temperance, Prudence Justice and Strength) નાં પુતળાં ઉપરાંત ખીજાં થોડાં એક માન્ય

મનદાશી મુકેલાં છે. એની દીવાલ તથા જમીન સ્પર્શ રંગીન કીમતી પથરનું બનાવેલું તથા એની હાથ એક ભાંધર કાંધે છે તેમાં એ આંનધનનાં ધણાં જાણીને દારેલાં છે. પેલા સેંટ એનડ્રુને દારેલાં છે તેની ઉપર એક આલટર કરી તે ઉપર ક્રાઇસ્ટ અને તેની માનું પુતળું ધણીજ સરસ બનાવતનું મુકેલું છે, જ્યાં અંધારું હોવાથી તેની ઉપર લાઇટ બળતી રાખવાથી અને તે સફેદ કરારા મારખલનું બનાવેલું હોવાથી તેની અસર અત્તીધણી સરસ લાગે છે. એ ચેપલની ઉપરનો ડામ છે તે ઉપર કુલોની તરાંદ ખંભી ગીલીટની કાંધેલી છે.

એ સ્પર્શ જોઇને પછી ડોરીઆ (Doria) આંનધનની મેહલની પીકચર ગેલેરી જોવા ગયા હતા. એ મેહલ ખીજા મેહલોનાં જેવા મોટા અને પથરાનો બાંધેલાં છે. તેની વચમાં એક એક રાખેલાં છે અને ઉપર જવા સારું મારખલની સીડીઓ છે, ત્યાંથી પીકચર ગેલેરીમાં જવાય છે, જ્યાં ઘણી જાંતી જાતનાં ચીત્રો તથા પુતળાં ઉસ્તાદોને હાથનાં બનાવેલાં તથા જીની સારકોફેગસ ધણાં નકશીનાં તથા પુતળાંનાં કોતરકામની બનાવેલાં એકઠાં કાંધેલાં છે. ચેકને મથાળે ફરતી ગેલેરીપર પણ એવાં પુતળાં તથા જીના વાઝીસ ધ્યાદી મુકેલાં છે જે ઘણું વખાણવા લાયક છે, પણ હમો વીગતો લખી શકતા નથી, ત્યાં હમોએ પેહલવેહલી રેશમી તથા કમખમાં ભરેલી ટેપેસ્ટ્રો વરક જોઇ હતી જે ઘણી જીની હોવાથી કસબનાં દોરા અલગ થવા છતાં હજી ઘણી સારી રીતે તેની બનાવત દેખાડે છે.

એ જોઇને અસલનાં રોમનસ જેમ્મો મુરતીપુજક હતા તેઓ પોતાનાં મુડાં બાલી તેની રાખને વાસણમાં ભરીને જમીનમાં મુકતા હતા તે જોવા ગયા હતા. એ જાઓને એ રાખ મુકવાનાં ગોખલા-

આને લીધે Columbaria ધ્યાને કહ્યું તરનું ઘેર કરીને નામથી આલખે છે. એ રાખ મુકવા સારું જમીનની અંદર આરડા મોટા બાંધી લઇને તેમાં કહ્યુતરનાં ઘેરનાં આંચા માફક ખુલા ગોખલા રાખે છે. એવા ૨૨૫) ગોખલા એક આરડામાં હમોએ ગણ્યા હતા જે હારખંધ એકેકની ઉપર નવ થડ સુધી કાંધેલાં છે. એ ગોખલાઓમાં બે આંચા કરી તેમાં કુંડાંનાં જેવાં મોટાડીનાં વાસણો જડી લીધેલાં છે, તેમાં એકમાં આરતોની અને ખીજામાં મરદાની રાખ નાખતા હતા. એ દરેક ગોખલા એક કુટખનો છે અને જ્યારે તે કુંડાંઓ રાખથી ભરાઇ જતાં ત્યારે તે ઉપર મોટાડીનાં ઢાંકણાં મુકી તે ગોખલાને સંગેમરમરની લાદીઓથી ચીણી લેતા, અને કુટખનાં નામની તખતી દરેક ગોખલાને માથે મુકતા હતા. એ બધા ગોખલાઓનો મોટો ભાગ જીંધાડો છે અને હાલ ખાલી વાસણો શીવાય કાંધ નથી. કોઇ કોઇમાં હાડકાં સાથની રાખ હજી બે હજાર વરસ થયાં તોપણ દીસે છે. કોઇ એકજ ગોખલા બંધ કાંધેલા દીસે છે.

એ જોઇને પછી આગલનાં ક્રીસ્ટીઅન લોકોને મુરતીપુજક શેહેનશાહોનાં વખતમાં જમીનમાં ભાંધરાં (Catcombs) કરીને દારતા હતા તે જોવા ગયા હતા. એ વખતે મુરતીપુજક લોકોને એવો હુકમ હતો કે મુડાં બાલવાં પણ દારવાં નહીં, પણ ક્રીસ્ટીઅનોને એવો વેહમ છે કે કુખાની આખેરીએ બધાં મુવેલાં જીવતાં કરીને ધોરમાંથી ક્રાઇસ્ટ તેઓને ઉઠાડે, એટલે એઓ Resurrection કહે છે તે થશે, તેથી જો તેઓનાં મુડાં બાલી નાંખે તો હાડકાં રહેશે નહીં, અને છેલ્લે દીવસે પાછા સજીવન થઈ શકે નહીં તેથી દારવાનું પર્ચ ઘણું કરતા હતા, મોટે છુપી રીતે એ પ્રમાંણે

બાંધણીમાં રાખી તેમાં દાટતા હતા. પણ પાછલથી મુસ્લીમોનાં રાજ્યોમાં તેમને છુટા આપવાથી તેઓ તેમાંજ દાટતા આવતા હતા, અને એમાં તે વખતે ધણું ફીસ્વીઆનો જેઓએ પોતાનાં ધરમ સાફ જાન આપ્યા હતા તેઓને દાટ્યા હતા; જેઓમાંથી પાછલથી સારા વખાણાયેલા સેન્ટ અને માર્ટરસનાં મુડાંનાં હાડકાંઓ કાઢાડીને તે ઉપર તેમનાં નામનાં દેવલો બંધાવ્યાં હતાં, અને કેટલાએક ધુતારાઓ એમાંથી ખીજ ભજતા ધણીઓ કે જેઓએ વખતે ધણું યુનાહ આપે દુન્યામાં ક્રીષ્ના હશે તેઓનાં મુડાંનાં હાડકાંઓ સેન્ટસના હાડકાં એ “કેટેકોબ” માંથી લાભ્યા કરીને માટી કીમતે યુરોપનાં ખીજ ભાગોમાં વેચતા હતા. એમાંથી પાછલથી સંધળાં હાડકાંઓ કાઢાડીને પાનહીઅન ચર્ચમાં સને ૬૦૯ માં પોપ ગ્રેગોરી બીજાએ દેવલો બંધાવ્યાં હતાં, અને તે જગ્યાને એ લોકોનાં દેવલ દાખલ અર્પણ ક્રીષ્ હવું. એ ધણીએ ૨૮) ગાડી ભરીને એ લોકોનાં હાડકાંઓ લાવી એલટરની હેઠળ દટાવ્યાં હતાં. ખીજાં હાડકાં ધોરસ્થાનમાં દટાવેલાં છે. એ કેટેકોબઅસ માટે જમીનની અંદર ગેલેરીઓ ખણીને તેની આસપાસની દીવાલમાં ચાર પાંચ થડની અભરાઇ કરતા હતાં તેમાં મુડાં મુકીને બાહારથી ચીની લેઇ તે ઉપર જાત જાતનાં નકશીનાં તથા નાનાનાં પથરો નીશાન દાખલ મુકતા હતા, જેમાંને મોટા ભાગ હમણાં કાઢાડી લઇ જઇને મ્યુઝીયમો મધે ભરી નાંખેલાં છે. હમણાં તે ખાલી મોટાંડાની અભરાઇઓ જોવામાં આવે છે, અને કોઇ કોઇ ગમ જ્યાં ચેપલો બાંધેલાં હશે ત્યાં ઉડી ગયેલા ક્રેસ્કો ચીત્રો તથા છુટાં છવાયાં પથરનાં કોતરેલાં માણસોનાં ડોકાં વગેરે પરચુરણ બાજુપર યાદદાસત દાખલ જોવા મુકેલાં છે.

એ જોઇને પછી અતરનો વખાણાયેલો ડોરીઆ કુટુંબનો પારકે એટલે મહેલગાહમાં ફરવા ગયા હતા. એવાં મોટાં આનંદાનનાં લોકો પોતાનાં પારકો જે મેલોનાં મૈત્ર મોટાં રાખે છે તે અથવાડીઆનાં ચોકસ દીવસ પર ખુલાં મુકે છે. એ પારકે પા મૈત્ર ધેરાવામાં અને રામ શહેરની દીવાલની બાહાર આવેલાં છે. તેમાં તલાવો કુવારા તથા છુટાં છુટાં રૂઢનશોમાંથી મળવેલાં પુતળાંઓ ગોઠવેલાં છે, તથા ટેકડીપર આવવાથી ત્યાંથી દેખાવ ધણો સરસ દીસે છે. એ ડોરીઆ ફ્રીલી આને રામમાં સૌથી પહેલી ફ્રીલી ગણાય છે.

તા ૨૨ મી અક્ટોબર ૧૮૮૧— આને અતરનું કેપીટાલનું મ્યુઝીયમ જોવા ગયા હતા. એ મ્યુઝીયમ રામની તવારીખમાં વખાણાયેલાં કેપીટાલ (Capitol) માં આવેલું છે. હમણાં જે ધમારત છે તે તદન નવી છે. ફક્ત એની પાછલનો થોડો ભાગ અસલવાલો રહેલો છે. એ કેપીટાલ નામની ટેકડીપર આવેલાં છે તેથી ઉપર જવા સારું ગાડીનાં રસ્તા ઉપરાંત માટી લાંબી સીડીઓ ક્રીધેલી છે. એ કેપીટાલ અસલ ધણો મોટો ભાગ જમીન રોકતો હતો, અને એની સાંત્રનાં ચોક (Area Capitoline) માં અસલની માટી રીપઅલીકની મીડીંગો ભરાતી તેમજ અહીંયાં ધણી વખતે પોત પોતાની લડાઇઓ અતરનાં દેશીઓ વચે થતી હતી. પણ હમણાં તે અસલ ધમારતોનો ભાગ કાંઈ ધણો દીસતો નથી અને તેને બદલે નવાં બાંધકામ કરેલાં છે જેમાં મ્યુનીશીપાલ હાશિશો તથા થોડાક ભાગમાં મ્યુઝીયમ રાખેલું છે. એનાં એનટરનશમાં સાંત્ર એક મોટો પુતળાંનો કુવારો મુકેલો છે, જે પુતળું જમીનમાંથી મદ્યું હવું અને તે નદીના દેવતા દાખલ આગલ ગણાવુ હવું. એ પછી મ્યુઝીયમવાલા આરડામાં જવાય છે, જ્યાં જોકે ધણો મોટો વેડીકન જેટલો

સંગ્રહ નથી તોપણ ધણી તારીફ લાયક બનાવતાં અમલી જમીનમાંથી ખેતિલાં વરકનો મેળવેલા સંગ્રહ સારી કીધાં છે. તેમાં ધણું જોવાલાયકમાં મારમનું પૂતળું (એનો પાશાક ધણી મરસ છે. તે ઉપર કુલોની તરાંહ મધેળું સરસ કોતરેલું છે), તેમજ હરકયુલીય તથા ધણું મોહોડાનો સાંપ છે. એ પુતળાંનો પગ પેટલાં એને ખણી કાઢાયો ત્યારે સાથે મધ્યો હતો નહીં તેથી ખીન્નો નવો બનાવીને મુકયો, પણ ત્યારપછી ધણે વરસે તે પગ પણ મધ્યો, જે તેની પાસે છૂટા મુકેલો છે. એ ઉપરથી આગલની કારીગરી હમણાંની કારીગરી કરતાં કેટલી મહડતી છે તે માત્રમ પડે છે. નવા પગને જીના પગ સાથે મરખાવતાં તે જાણે બેડાલ હોય તેમ દીસે છે, અને વગર વીચારે જાણે પગ મુકી દીધો તેમ લાગે છે, તથા જીનો પગ પ્રમાણમાં અને પુતળાંને મલતો આવે છે. ધારવા મેલે એ પગોને મુક્યખણ કરવા સારું જીનો પગ તે પુતળાંનો પાસે છૂટા મુકેલો છે. એક સારકોફેગસ આગલનાં શહે-નશાહ એલેકઝાંનડર શીવેરસનો ધારવામાં આવે છે. તે ધણીજ સરસ, અને તેની ઉપરનાં કોતરકામમાં ૨૯) પુતળાં અલગાં High Relief ના બનાવેલાં છે. તે ઉપરાંત ખીજાં જનવરો તથા માણસોનાં ડોકાં છે. તે જીદાં. એક મલનું પુતળું છે જેમાં તેને પોતે પોતાનાં હાથે પોતીકી છાતીમાં ખંજર ભાકી દીધેલું તે જખમમાંથી લોહી વહે છે, અને પોતે પોતાની ટાલ ઉપર બેસી ગયે છે, જેનો બનાવના આ સંગ્રહમાં ધણી સરસ ગણાય છે. એક પુતળું અમલનાં દે-હુસંઓમાં (Oracle) જવાબ આપતું પુતળાંનું મુકેલું છે. તેનું મોહોડું થોડું જીધાડું રાખેલું છે. એની પાછલ તેનાં ર-ખેવાળ બ્રાહમણો ભરાઈ રહેતા હતા, અને પુંજરાઓ આવીને પુતળાંને કાંઈ પોતાનાં કામસર સવાલ પૂછતા હતા કે આમે કામ થશે કે નહીં? તેનો જવાબ

પેલા છુપો બ્રાહમણ પાછલથી તેનાં મોહોડાં આગલ પોતાનું મોહોડું કરી બોલતો તેથી સવાલ પૂછનારો દેવતાજ ખોત્સા કરીને સમજતા હતા. એ જવાબ આપવા સારું બ્રાહમણ ધણું હુશીયાર હતા અને એવી તાલથી જવાબ દેતા કે તેનાં અરથ જેમ ગમે તેમ થઈ શકે, તેથી જો તે વખતે કામ ઉલટું થાય તો તે ફરતી નાખી શકતો હતો. એક પુતળું એક જુવરી ઓરતનું ધણું સરસ જાણે ડાકણ હોય તેવું બનાવેલું છે. એ પુતળું અમલ કોઈ મોડું માણસ મરણ પામે તે વખતે રડનારી તથા કુટનારી ઓરતોને બાડે બોલાવતા હતા, જેઓ રડીને પોતાનાં આસુ એક નાધળી સીસી જે એ ઓર-તનાં હાથમાં આપેલી છે તેમાં ભરતા હતા, અને જેટલાં વધતાં આસુ હોય તેટલો વધતો દામ તેઓને મલતો હતો, અને તે સીસીઓ (આસુથી ભરેલી) તે મરનારની પેરમાં મુકતા હતા. એ પ્રમાણે ખીજાં ધણાં રમણ્ય પુતળાંઓ અમલની રીતભાંત જણાવતાં ખણી કાઢાડેલાં અહીં મુકેલાં છે તેની વીગતો લખી શકતા નથી. એ બધા સંગ્રહમાં સૌથી સરસ વીનશનું પુતળું જે દેવીગાલાધન વીનશને નામે દુન્યામાં મહયુર થયલું અને ધણી સરસ બનાવતનું કીધેલું છે, (એ વીનશની જોડી એક ફોરેન્સમાં મેડીટીવીનશને નામે તથા ખીજી પેરીશમાં માએલો વીનશને નામે વખણાયેલી છે.) જે ઓરડામાં તેને મુકી છે તેને એ પુતળાનું નામ આપેલું છે. અમલનો જીનો મોઝક વરક એક આ-રશીમાં મુકેલો છે, જેમાં પાણીનાં વાસણ ઉપર ક્યુર્તરને બેસાડેલું ધણું સરસ પાડેલું છે એમાં કહે છે એક ચોરસ ઇંચ જગ્યામાં ૧૬૪) કટકા રંગોનાં પથરનાં ગોઠવી એ મોઝક કામ એટલું ખારીક બનાવેલું છે. અમલનાં રામન્સ પાડીયાં પર મીણનું થડ કરી તેપર કણ્ણ લાકડાંનો

અણીવાલી કલમથી લખતા હતા તે કલમો જમીનમાંથી મળેલી એક બાકશમાં મુકેલી છે. લખેલું પાછું કાઢી નાંખવા એજ કલમનો ખીનો છેડો ગોળ કીધેલા છે જેથી તે મીણ દુર ધસવાથી અક્ષરો નોકળી જતા હતા. લખવાનો આ કળા જ્યારે કામજ અને થકી ન હતી ત્યારે કરતાં હતા.

એ જોઇને પછી પેલેઆ રોશપીલી-ઓઝી (Palazza Rospigliosi) નું સંગ્રહ જોવા ગયા હતા. એ મહેલમાં ત્રણજ આરડામાં ચીત મુકેલાં છે. તેમાં સરસ વચ્ચા આરડાનો છતપર ગાંધડો રેની ઉસતાદના હાથનાં ચીતારો પાડેલાં છે. તે શીવાય એના દીવાનખાનામાં ખીજી કાંઈ જોવા લાયક નથી. ખીજા આરડામાં ડો-મીનોકીનેનું Fall of Man (આદમે તેની બેરી ધવનાં સમજાવ્યાથી જે ફલ તોડવા પરવરેગારે ના પાડેલી તે તોડ્યું તેથી તેને ખેલુસતમાંથી ફરેસતાઓએ હાંકી મેલ્યો એટલે આપણી દુન્યામાં વસતી થઈ હતી) જોવા લાયક છે. એમાં આદમને જાણે ફરેસતાઓ આવીને ધમકાવે છે કે થું કામ તેં આમે ફલ તોડ્યું, ત્યારે આદમ પોતાની ધવ સામે ઉભેલી છે તેને બતાવે છે કે આને લીધે હું ફરેસો, ત્યારે તે આરત પોતાનો સાંમે એક સાંપ (સેતાને સાપના આકારમાં આવીને તેણીને એ ફલ આપવાની ઉલત આપી હતી) બતાવે છે. એ સંધળું જાણે ધભરાઇને બતાવતા હોય તેવી ટપનું પાડેલું છે. એ શીવાય ખીજા આરડામાં થોડાંક સારા ઉસતાદોનાં હાથનાં પાડેલાં પીકચરો છે.

તે જોઇને ગેલેરીઆ બારબેરીની (બારબેરીનાં મહેલની પીકચર ગેલેરી) જોવા ગયા હતા. એ ગેલેરીનું નામ નાસીપાસી ગેલેરી (Gallery of Disappointment) કરી લોકોએ આપેલું છે. તેજી કારણ એ કે એનાં સંગ્રહમાં રેફનનું બતાવેલું

પોતાની રાખેલી આરત Fornarina નું ચીત જે ઘણું સરસ ગણાયું હતું તે છે, પણ તે પછવાડેથી ખરાબ થવાથી તેને કોઇ અણધાર કરીગર પાસે દરસત કરાવ્યાથી તેની અક્ષર ખીગડી ગઇ છે, તેથી લોકો જે રેફનની કરીગીરી જોવા જાય છે તેઓ નાસીપાસ થાય છે 'મોટી ઉપલું' નાંમ આપ્યું છે. એ સંગ્રહ પણ સારો અને જોવા લાયક છે, જેમાં ઉપલું ચીત તથા ગીડોરેનીએ એક આરતને ગરદન મારવા આગમજ તે બંદીખાનામાં ખેંડેલી હશે તેનું ચીત લીધેલું મુકેલું છે તે ઘણું સરસ ગણાય છે. તે આરત આસરે ૧૭) વરસનો એ અને તે ઘણું જાડા ચીતારમાં આદા તરફ માણેલું કરી બંદગી કરતી હોય તેમ પાડેલી છે.

એ જોઇને પછી અતરેનાં મોટા કુવારામાંનો સૌથી મોટો કુવારો જેને ફાઉન્ટેના ડી ટ્રેવી (Fontaina di Trevi) કરી કહે છે તે જોવા ગયા હતા. એ કુવારો Palazza Poli કરીને મહેલ છે ત્યાં એક બાજુપરથી બાંધેલા છે, અને તેપર નેપચુન (દરીયાનો દેવતા) વચમાં ખેસાડી તેની આસપાસ તનદરોસતી તથા ફળદરપતાનાં પુતળાંઓ (Health and Fertility) મુકેલાં છે. એ કુવારો અતરે પાણીનાં ઘણાં એક ગંડાળાંમાનું એક જે ૧૪) મૈલ દુર વેરથી બાંધીને લાવેલા છે તેનું માણેલું કીધેલું છે, અને તેમાંથી દરરોજ એક ક્રોડ ને ત્રીસ લાખ કચુખીક શીટ પાણી કુવારામાં પડી તેમાંથી પાછા નલો મુકીને ગામનાં ઘરોને પુર પાડે છે. એ કુવારો સને ૧૪૫૩ માં બંધાયો હતો. એ મુજબની ૧૯) ગંડાળામા પાણી ફરેથી લાવેલા હતા, જેમાંનાં હાલ ૯) વપગય છે, પણ તે એટલું તો પાણી પુર પાડે છે કે તેટલું પાણી ખીજા કોરેમાં મલતું નહીં હશે, અને જ્યાં જોઇયે છે ત્યાં મોટા કુવારા રાત દીવસ ઉડતા રહે છે જેનું પાણી

૨૬ કરી ઠાણપર નદીમાં કાઢાડી નાંખે. એટલી છુટ પાણીની અહીંયાં છે તથા પાણી મળતું પીવા લાયક આવે છે.

એ જોધને પછી અતરેની વખણાય-લી ખોરગીસી કુટબની સેહલગાહ જોવા ગયા હતા. એ સેહલગાહ ગંધ કાઢે હોય ડારીઆ કુટબવાલી જોષ આબ્યા તેનાં જોવી છે, અને અહીંયાં અઠવાડીયામાં ગણુ વખત તે ખુલ્લો મેલવામાં આવે છે તથા ત્યાં ધણું લોક ધોડગાડીમાં ફરવા આવે છે. એ જગ્યામાં ગાડીઓ જેને અહીંયાંનાં લોકો ખીગાસ કરીને કહે છે તેની સરતો રમવાનો મોટો ચોક્ક છે, જેની આસપાસ મળહની મેઠકો કરી લીધેલી તથા જીનાં બાંધકામ દેખાડવા જીની ધમારતોનાં થાંભળા જણે ખંડેર પડ્યાંજ હોય તેમ છુટા છુટા ગોઠવેલા છે. તે ઉપરાંત કુવારા તલાવો વીગેરે ખીજ સેહલગાહોની માફક જોવામાં આવે છે. એ જોધને પાછા પીત-થીઅન હીલપર આજે ફરવા ગયા હતા જ્યાં રેલવેનટનું વાણું વાગતું સાંભળ્યું હતું.

તા. ૨૩ મી ઓક્ટોબર ૧૮૮૧—
આજે ધી ઠરમી આફ કારાકાલા (Thermae of Carracalla) કરીને અસલ કારાકાલા શેહેનશાહનું બાંધેલું હમામખાનું અને હાલ જે ખંડેર પડ્યું છે તે જોવા ગયા હતા. એ હમામખાનું ગંજવર હતું, અને સને ૨૧૨ માં કારાકાલાએ બંધાવ્યું હતું. તેમાં એકી વખતે ૧,૬૦૦ જણાં નાહી શકે તેટલી જગ્યા હતી, એ મકાન ૭૨૦ થી ૩૭૨ ફીટ હતું, અને એનો આસપાસ ખીજ જગ્યા ચેરી લધને ધોડાની સરતો તથા ખીજ ગમતો કરાવતા તે સુધાં ૧૦૮૦ થી ૧૦૮૦ ફીટની જગ્યાને રોકતી હતી. એનો હજીખી દેખાવ જો ક મોટો ભાગ પડી ગયો છે તોખી ધણો ગંજવર લાગે છે. તેની દીવાલો નજીક ૨૦) ફીટ

જડી અને કોષ ગમ ૧૦૦) થી ૧૨૫) ફીટ જમી ઉભેલી છે. તેમાં છુટા છુટા ઓરડાઓ કરી તેઓની વચમાં મોટા નાહવાનાં તલાવો કીધેલા છે. જમીનપર આગલ માઝક કામ કીધેલું હતું તેને થોડોક ભાગ સલામત છે. તેપરથી તે વખતે એ કેટલો સોભાવતા બાંધેલો હશે તે માલમ પડી આવે છે. એને વાસતે કહે છે કે એમાં પુતળાં તથા દીવાલોપર રંગીન ચીતારો તથા સંગેમરમરનું કામ અંદરથી લીધેલું તેથી ધણોજ ભપકાદાર હતો. એમાં અણ્યાંથી ધણું જમી હુનરની બનાવતનાં પુતળાં તથા થાંભળાનાં મથાળાં સંગેમરમરનાં મદયાં હતાં. એ હમામને સાર ૧૬) મૈલ દુરથી પાણી જળ નળો બાંધીને લાવેલા હતા, તથા ગરમ પાણી સાર ૬) દીવાલોની વચમાં ચોરસ મટોડીનાં નળો કીધેલા હતા જેમાંથી બધે ઓરડાની આસપાસ ગરમ પાણી ફરી વલવાથી ગરમ નાહવણુ કરવાને બનતું હતું. પેલું પાણી ૧૬) મૈલ દુરથી થંડી નાહવણુ (ધયાને મોટા તલાવમાં) એક ગમથી ધણું બાંધાઓ કીધેલા છે ત્યાંથી અંદર આવીને ખીજ ગમનાં બાંધાઓમાંથી પાણું ખરાબ પાણી ઉપરથી નીકળીને ઠાણપર નદીમાં ભય તેથી પાણી હમેશાં ગમે તેટલાં માણસો અંદર નાહે તોપણુ ચાફને સાફ રહેતું હતું.

એ જોધને પછી ધી પેલેટીન હીલપર અસલનાં શેહેનશાહો (સીઝર્સ) નાં મહેલો જોવા ગયા હતા. એ ટેકડીપર પેહેલવેહેલું રામયુલશે રામ શેહેર વસાવ્યું હતું. ત્યાર પછી શેહેર જેમ વધતું ગયું તેમ જીન્ટી દીવાલો ભાંજતા ગયા અને નવી વધારતા ગયા હતા. રામયુલસની બાંધેલી દીવાલોના ધણોજ થોડો ભાગ અહીંયાં દેખાડવામાં આવે છે. એ ટેકડી ઉપર ઓગસ્ટસ શેહેનશાહનો જનમ થયો હતો, અને તેને પોતાનું રહેણાણ એ જગ્યાપર જ્યાં આ-

મલ શેહેનશાહે રહેતા હતા ત્યાં કીકું હતું. નીચે શેહેનશાહે પોતાનો મહેલ એટલો તો મોટો બાંધ્યો હતો કે તેની બરાબરી હજુ કાંઈ કરી શક્યું નથી, તો-પણ તેની પછીનો શેહેનશાહ વેશવેશી-અન અહીંયાં આવીને રહ્યો હતો તેને વધી મહેલ વધાર્યો, એ પ્રમાણે શેહેનશાહે વારાફરતી વધારતા આવ્યાથી એ મહેલ હાલ ઘણો મોટો ખંડેર દીસે છે. જમવાનો દીવાનખાતાનો જે ભાગ સલામત છે તેમાં જમીનપર મળેલું મોઝક કામ તથા દીવાલપર મેવાથી બરેલી વાલીસ ચીતારેલી દીમે છે. એ લોકોનાં જમવાનાં દીવાનખાતાની પાછલ એક ખીન્જ નાખળો ઓરડો છે જેને Vomito-riસ ધ્યાને વમન (વોમીટ) કરવાનો ઓરડો કહે છે. અસલ એવો ધારો હશે કે (ધ્યા તો તેઓ આધરા હોય) શેહેનશાહ પોતે આધને ખીજખાને ખી એટલું તો અવાડતો પીવાડતો કે ગળાં મુઠી ભરાયકે ઓરડામાં શેહેનશાહ જઈને ઉભડી કરી આવે, અને વળી પાછો ખેસીને જમતો હતો તે સાફ એ ઓરડો પછવાડે તૈયાર રાખેલો હતો. એમ હમારા ગાંધે હમાને સમજાવ્યું હતું. એ જગ્યાપર રામચુલસની આગલખી (૬૦ સં ૧૨૦૦ વરસ આગમજ) ધમારતો હતી જે રામચુલશે પોતા સાફ જમીન ખાણતાં તેને મલી હતી, તે ધમારતોનો થોડો ભાગ મોટા મોટા પથરાનો હજુ સલામત છે. એને વાસતે કહે છે કે કીંગ ધવેનડોરેશિ બંધાવી હતી. શેહેનશાહ ટાઇખીરીઅસે પોતાની મા લીવીઆ સાફ પોતાનાં મહેલની હુકળ ઓરડા બંધાવ્યા હતા. તેમાં હજુ ફરેશકોનાં ચીતો રહી ગયલાં છે, તથા દીવાલપરનો લાલ રંગ જેવાને તેવો (૧૮૦૦) વરસ જુનો થવા છતાં દીમે છે. શેહેનશાહ કાલીચુલાએ જે મહેલ બાંધ્યો હતો ત્યાંથી કેપીટાલ મુઠી જવાને એક ટેકડીપરથી

ખીજ ટેકડી મુઠી પુલ બંધાવતો હતો તેનો થોડોક ભાગ હજુ સલામત દીમે છે, અને આજનાં સરસ પુલોની બરાબરી કરી શકે તેવી રીતનો બાંધેલા છે. એ મહેલોની બાજુપર નીચાણમાં જગ્યા છે ત્યાં અસલ સરસ મેકરીમથ કરીને એલ કરવાની જગ્યા હતી, જે જગ્યા અસલનાં પાદશાહેએ બનાવી હતી તેને પાછલથી શેહેનશાહેએ વધારી હતી. તેની મેકરી મોટીની હતી તેપર પથરા જડી તેને ઘણી શીંગારી હતી. પ્લીનીનાં વખતમાં એ જગ્યામાં ૨,૬૦,૦૦૦ માણસો ખેસતાં હતાં, પણ પાછલથી વધાર્યા કીધાથી તેમાં ૩,૮૫,૦૦૦ માણસો ખેસી શકે એટલી જગ્યા રોકો હતી. એની દીવાલ ૫૦ ફીટ ઊંચી હતી અને ગોળ મેકરી હમનાનાં સરકસોનાં તંબુઓમાં બાંધે છે તેમ કીધેલી હતી. એ જગ્યામાં સેવાધન લોકો જે રામની પાસે એક ડુંગર છે ત્યાંનાં રહેવાસીઓ હતા તેઓને સરત જોવાને જોલાવ્યા, અને અહીં ટેકડીપર રામનો રહેતા હતા તેઓ પાસે ઓરતો ઘણી નહીં હોવાથી તે જોવા આવનારા સેવાધન લોકોનો ઓરતોને પાછી જવા દીધી નહીં અને મરદોને હાંકી કાઢાડ્યા, જે બાંધે ઘણી લડાઇઓ એક ખીજ સાથે થઇ તેમાં સેવાધન-સ હાર્યા હતા; પણ પાછલથી આસપાસનાં લોકોની મદદ લેધને પોતાનું વેર લેવાને આવ્યા ત્યારે રામ-સ ધભરાયા તેથી જે ઓરતોને જુલમથી રાખી હતી તેઓને પેટે છોકરાઓ થયલાં તે છોકરાઓને તેઓની સાંખે શીખવીને મોકલ્યાં કે પેટલાં હમા તમારાં ખાંદાંનની ઓરતોને પેટનાં છોકરાઓને મારી પછી હમારા બાવાઓને મારો તેથી નરમ પડ્યા હતા અને દોસતી કરીને આગલી વાત મુલી ગુવા હતા. એ બનાવને The Rape of the Sabinas કરી તવારીખમાં લખી જણાવે છે. શીખ-

રમનાં મહેલવાલી જગ્યા તેનાં હાલના ધણીઆ પાસેથી લઇને ત્રીજા નેચોલીયને ખણી તેમાંથી જે કાંઈ પુતળાં નીકળે તે સેવા સારું હડી લાખ ફાંક (ધ્યાને એક લાખ રૂપીયા) આપવા હતા, અને ખણીથી તેમાંથી ધણાં પુતળાં તે લઇ ગયો હતો. ત્યારપછી અને ૧૮૭૦ માં ઇટલી-નું એક રાજ યહુ ત્યારે તેની સરકારે એ ધણી પાસેથી એ જગ્યા (૬,૫૦,૦૦૦) ફાંકે વેચાતી લઇને તેમાં નવેશરથી ખણવાનું કામ ચલાવ્યું હતું તેથી હમણાં એનો મોટા ભાગ ખુલો જે આગલ દ-રાઇ ગયો હતો તે થયો છે.

એ જોઇને પછી ધી દરમી એક ટાઇટસ (The Thermae of Titus) કરીને ટાઇટસ શહેનશાહનું હમામખાનું હતું તે જોવા ગયા હતા. એ હમામ અમુલ નીરો શહેનશાહનો સોનેરી મહેલ કરી વખણાયલા મહેલને પુરી નાંખી તે પર બાંધેલા હતો, પણ તે તદ્દન નાબુદ થઇ ગયો છે, અને અને ૧૮૧૩ માં એ જગ્યા ખણી ત્યારે તેની હેઠળથી નીરો શહેનશાહવાલો પેલા ગંગાવર મહેલનાં ખંડેર મલ્યાં હતાં. એ જગ્યા ધણીજ જાણી છે અને તે જુદા જુદા ધણીઆનાં હાથમાં ગઇ છે; જે પર એતીવાડી થાય છે પણ થોડો ભાગ ખણ્યો તેટલાં ખંડેર હમણાં સાફ કાઢેલા છે જે જોતાંખી આપણે તેની મોઢાટાઇ જોઇને અભયપ થઇયે છીયે. શાંતી કાઢાડેલા ભાગમાં ફક્ત ૬૦) ચોરડા છે. એનાં મહેલને ફરતા ચોટલા જેવું હતું તેનાં થાંભળા ૨,૦૦૦) ફેરવાય છે, અને એ મહેલ અમુલ ત્રણ ટેકડી ઉપર બાંધેલા હતો. એને પેહેલ-વેહો સોળમી સદીમાં ખણ્યો હતો તે વખતે એની અંદર ચીત્રો સંખળું સારી હાલતમાં નીકળવાથી એ જુનાં ચીત્રોની નકલ ઉત્પાદો જેવાકે રૂઝલ અને ગાય-વોનાં ડીઢડી અને ખીજવોએ તેવા નહોં

હોવાથી કીચી હતી (પામળીઆઇ તે વખતે ખણી નહોં કાઢાડેલું હતું). એ મહેલની ઉપર ટાઇટસનાં હમામનો થોડો ભાગ સજામત છે. તેની દીવાલો એથી તો સરસ ઇંટ તથા ચુનાની બાંધેલી છે કે તેનો બાણ કે એક કાંકરાખી ખડેલો નહોં હોય તેમ દીગે છે. ફેટલીએક જગ્યા પર વોલકેનીક પથરો જેને ટુફો (Tufo) કરી કહે છે તેનાં ચોરસ કંટકાઓની ઇંટની માફક દીવાલો બાંધેલી છે. એ પથર જુની અતરેની ઇમારતોમાં ધણો મલે છે, અને તેને ટાઇટસ શહેનશાહ પેહેલવેહો બાંધ કામમાં વાપર્યો હતો. એ હમામ બાંધવા સારું તેનો નીચેનો મહેલ તદ્દન પુરી નાંખ્યો હતો. તે પુરણી દેખાડવા સારું ફેટલોક ભાગ એમનોએમ રેહવા દીધેલો છે. ખણી કાઢાડેલા ભાગમાં મોટા ચોરડાઓ તથા ચાકરાને તેમાં જવા સારું તેનાં મથાળાંપરની ચાલો રેસની આવવા સારું ઉપરથી ખાંચા રાખીને બાંધેલી હતી ધણી સારી હાલતમાં છે, પણ તેની ઉપર ટાઇટસનાં હમામની જગ્યા હોવાથી તે ખાંચાઓ પુરાઇ ગયાથી હમણાં તે વાટ અધારી લાગે છે. એ વાટમાંથી ૬૦) ચોરડામાં જવાઇ શકાવું હતું, જેઓ એક જ હારમાં બાંધેલા હતા, ત્યારે તેની પાછલનાં ખીજ ભાગોમાં ફેટલા ચોરડા હોવા જોઇયે તેનો વીચાર કરવો. એ નીચે એ મહેલ બાંધ્યો હતો તેની હેઠળ મીસેનાઝનું ઘર અમુલ હતું, તેથી એ પ્રમાણે એકની ઉપર એક એમ ત્રણ ઘેરો બાંધાયલાં હતાં. ઉપલી વાટમાં ફેટલા ચીતાર છે તેને વાસતે કહે છે કે અમુલ આર્ય લોકોને અહીંયા બંદીવાન લાંબા હતા તેઓ પાસે તે ચીતરો કરાવ્યાં હતાં, જેનો થોડોક ભાગ હજુ દીસે છે જે ઉપર આરકાનાં કુલો પાડેલાં છે.

એ જોઇને પછી ધી કેપિટોલ (The Capitol) નાં મહેલની હેઠળ કુંગરનાં

અંદર અસલ બંદીવાંનોને રાખતા હતા તે જગા જોવા ગયા હતા. એ જગા હાલ ક્રીસ્ચીઅનોનાં સેંટ પીટર અને પોલનાં બંદીખાનાં દાખલ ઓલખાય છે. એમાં જવા સાફ ઘણી સીડીઓ ઉતરવી પડે છે તથા તે જગ્યા અંધારી હોવાથી સાથે બીજા લઈ જવી પડે છે. અસલ એ સીડીઓ નહીં હતી પણ તે બંદીખાનાંની કોટડીઓ માંથે એક ચોરસ ખાંચો હતો, તેમાંથી એ બંદીવાંનોને હેડળ ઉતારતા હતા. તે ખાંચાઓ હજી સલામત છે. પે-હેલાં ભાવરાં હેડળ વળી ખીજી ભાવરાં જેમાં પણ જવા સાફ ઉપર મુજબ ખાંચો હતો, ફક્ત એક બાજુ પર લોખંડનું બારણું હોય એમાં અંધ રાખતા હતા, જે રમતે ભુખમરાથી જોયો એ ભાવરાંમાં મરી જતા હતા તેઓનાં મુઠાં બહાર કાઢાડી નાખતા હતા. એ ચોરસ ૧૯ થી ૧૦ ફીટ અને ૬૧ ફીટ જાંબામાં છે, અને તે અતીઘણું અંધારામાં છે, તેમાં સૌથી હેડળનો ચોરસો તો ઘણો જ અસાધ્ય છે, જેમાં અંધારું તો રહ્યું પણ હવાખી ઘણી જ શેડળ આવતી હશે. એ છેલી કોટડીમાં ઉપલા સેંટને અંધ કીધા હતા ત્યાં હાલ દેહેરું આવેલું છે. એ બંનેને એક ખુટા સાથે સાંકળથી બાંધી રાખતા હતા તે ખુટો પણ હમણું મુઠી સલામત છે, તથા એ કોટડીમાં એક નાંખળો ઝરો પાણીનો છે તેની આસપાસ જરા કાર જેવું બાંધીને ટાંકી બતાવી છે, જેને વાસતે કહે છે કે જ્યારે ઉપલા સેંટ બંદીવાન હતા ત્યારે પોતાના દારોગાઓને તેઓએ વટલાવ્યા હતા (એ વખતનો શહેનશાહ નીરો તથા તેની રહબતનો મોટો ભાગ મુરતી પુજતા હતા) તે વખતે બેપટીસમ આવવા સાફ પાણી કૂદરથી પોતાની મેલ એ ઝરો નીકળી આવ્યાથી મલું હતું, તે મોજેજની તસવીર ચીતારી ઉપલા ઓલખર પર મુકેલી છે. પાછળથી એમાં

નાં સેંટ પીટરને જોધો ટાંકી કાસપર ખીલા મારીને તથા સેંટ પોલને ગરદન મરાવી નીરો શહેનશાહે મરાવી નાખ્યા હતા.

એ જોધને પછી બોરગીજી સહેલગાહમાં ફરવા ગયા, જ્યાં આજે આદીતવાર હોવાથી ઘણું લોક ગાડી ઘોડે ફરવા આવ્યું હતું. ત્યાંથી નીકળીને પીનથીઅન હીલની ટેકડી પર ગયા હતા જ્યાં આદીતવાર હોવા છતાં વાજી વાગતું હતું. એ જગા પરથી રામનો દેખાવ ઘણો સરસ દીસે છે, તથા રામ શહેર જે સાત ટેકડી પર આવેલું છે તેનાં છુટા છુટા ભાગો હમારા ગાંધડે બતાવ્યા હતા. એ સાત ટેકડીનાં નામો નીચે મુજબ છે—સૌથી પેહેલી જે પર રામ મુકસે પેહેલું રામ શહેર વસાવ્યું હતું તેનું નામ પેલેતાઇન (Palatine) જ્યાં શીઝરસનાં બાદશાહોનાં મહેલો છે. ખીજી આવનટાઇન (Aventine) જે સેંટ પોલનાં દેવલ પર જતાં રમતામાં આવે છે અને જે પર ચોરસને જ આવેલું છે. ત્રીજી વીમીનલ (Viminal) જે ઉપર રેલવે સ્ટેશન છે. ચોથી વાટીકન (Vatican) જે પર સેંટ પીટરનું દેવલ તથા વેટીકનનો મહેલ આવેલો છે. પાંચમી કુવીરીનલ (Quirinal) જે પર હમણાંનાં બાદશાહોનાં મહેલ છે. છઠી કીલીઅન (Caelian) જે પર સેંટ જોન ધી લેટરનનું દેવલ આવેલું છે. અને સાતમી એશકુવીલાઇન (Esquiline) જે પર સાન્ટા મેરીઆ મેજોરીનું દેવલ આવેલું છે. એ પ્રમાણે સાત ટેકડીઓ રામ શહેરમાં આવેલી છે. હમારે તેની ઉપર આવેલી હમારોનાં નામો લખ્યાં છે તેથી એમ નહીં સમજવું કે તેટલી જ હમારો તે પર આવેલી છે પણ ખીજી ઘણી આવેલી છે. ફક્ત હમારે ધ્યાનમાં બરાબર લેવા તે પરની હમારે જોયેલીઓનાં નામો યાદ રાખવા ઇલાજી દાખલ લખ્યાં છે.

તા. ૨૪ મી ઓક્ટોબર ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં સેંટ પીટરનાં દેવલમાં
અતરનાં પોપમને લગતી ટીજોરી નોવા
ગયા હતા. જ્યાં એ દેવલને તથા પોપ-
સને લગતું જવેરાત તથા પોશાક રાખેલું.
એ ટીજોરી એક મોટા આતશથી ન બળે
હોવા (fireproof) ઓરડા બાંધીને તેમાં
કમતો હારખધ કીધી છે, જે શ્રીક્રીષ્ટીવાલા
ભાગમાં આવેલી છે. એ ટીજોરીમાં પોપને
પેટ્ટેરવાનાં તાજ (Tiara) નો નમુનો મુ-
કેલો છે જે પર મોટાં નંગનાં ધણાં હીરા
માથુક મોતીઓ જડેલાં છે. અમલ તાજ
તો પોપની પોતાની ટીજોરીમાં છે જેની
કીમત ૫૦ લાખ ફ્રાંક ધરાવે ૨૦ લાખ
રૂપિયાની કેહેવાય છે. એની પાસે એવાં બે
તાજે છે તેમાં એક અમલી રીતનાં વગર
કાપેલાં નંગોનું તથા ખીજી જેની તકલ
હમાએ જોઈ તે હમણાંની રીતનું ચલ-
કતાં તથા કાપેલાં જવેરાતનું છે. એ તકલી
તાજ જ્યારે સેંટ પીટરસનો મરવાનો
દીવસ આવે છે ત્યારે એનું ખરાતનું પુ-
તળું જે દેવલમાં છે તથા જેનો પગ તેનાં
પુંખનારાઓની ચુમીઓથી ધસાઈ ગયો છે
તેને પેટ્ટેરવે છે, તથા તેજ પુતળાંને જોયે
કસખી પોશાક તથા જવેરાતનાં ક્રાસ પેટ્ટે-
રાવે છે, અને એની કુંચી (Key of St.
Peter) પણ તે પુતળાંમાં કોતરેલી કું-
ચીઓમાં આજવે છે. એ કુંચી પર જવેરાત
જડેલું છે. એ મુજબ એ કાળા રંગનાં
ખાંતનનાં પુતળાંને તે દીવસે આવા ભપ-
કાથી મણુગારે છે તે કેવા સોભતો હશે તે
વીચારી લેવું. એ ઉપરાંત પોપનાં પોતાના
માથા પર માથ (Mass) ભણતી વખતે
પેટ્ટેરવાની ટોપી (Mitre) પર પણ બે-
આંની જેટલા કદનાં ખરાં હીરા માનક
તથા પાંનાઓ જડેલાં છે, અને એવી
ટોપીઓ ધણી છે જે જુદી જુદી વખતે
ક્રીયામાં બદલે છે. એનાં તે વખતનાં પેટ્ટે-
રવાનાં બધા પણ ધણી જામી કીમતનાં

રસમી તથા કસખી ભરત કામનાં સેંચ-
ની મખીઓ સાથનાં નોવા લાયક છે, તેમાં
છેલા પોપના બધા ઉપર એટલું તો બહુ
કસખ કામ લીધું છે કે તે ૯) રતલ વજન-
માં થાય છે. એ ઉપરાંત “માસ” પદ-
વાની રૂપાની ટેબલ તથા સોનાનાં કપ
ઉપરાંત ખીજાં ઘણાં સોનાનાં વાસણો
કમત ભરીને મુકેલાં છે. તે સાથે મોટાં
કદનાં હીરા તથા જવેરાત જડેલાં ક્રાસ
સેંટ પીટરનાં પુતળાં સાથે ખરાબ ક્રીસ્ટ-
લનો ક્રાસ જે પોપ પોતાની સ્વામીને વ-
ખતે હાથમાં લેધને ખુરશી ઉપર બેસે છે
તે ધર્યાદી ધણું નોવા લાયક છે.

એ જોધને વેડીકનનાં મેહલનું પુ-
સ્તકખાનું નોવા ગયા હતા. પૂરોપનાં
ખીજાં પુસ્તકખાનાં જેવું આ માટું
નથી તોપણ એમાં જીની તથા વખણાયલી
ચોપડીઓનો સંગ્રહ ઘણો મોટો છે, જે
બધી મલીને આસરે એક લાખ વોલમા
છે, તેમાં હાથની લખેલી ચોપડીઓ
આસરે ૨૪,૦૦૦ છે, જેમાં ૧૭,૪૦૦)
લેટીન, ૩,૪૫૦) ગ્રીક, અને ૨,૦૦૦)
ઉગમણ તરફની બોલીઓમાં છે. એ પુ-
સ્તકશાળા સાથે શીલ્પીકામનું સંગ્રહ
તેની સાંચે એક વીંગ ૧,૨૦૦) શીટ
લાંખી બાંધી તેમાં હારખધ કમોટો ગો-
ઠવી ચોપડીઓ રાખેલી છે. પેટ્ટેરો ઓ-
રડો તદ્દન રંગીન સંગેમરમરનાં પથર-
નો શીલુગારેલો છે, પણ ત્યારપછીનાં
એક પછી એક ઓરડામાં દીવાલો પર
એ લાઇબ્રેરી સ્થાપનાર તથા તેને વ-
ધારનારા પોપસના અહુવાલોનાં ચીતરે
કીધેલા તથા છત પર ફુલોની તથા ખીજી
એવી તરાંહા પાડેલી છે. અરધા ભાગ ગે-
લેરીનો પસાર કરતાં ડાબા હાથ પર એક
માટું દીવાનખાનું આવે છે, જેને કાંઠો-
નશીલ રમ કહે છે ત્યાં કારડીનલો સાથે
પોપસથે કાંઈ મોટાં કામો સાથે મસખત
કરવી હાય છે ત્યારે મીજલસ ભરે છે, જે

અભિની તસવીર તે ઔરડાની દીવાસીપર ચીતારેલી છે. એ ઔરડામાં પોપસને મલેલી થોડીક ભેટા મુકેલી છે, તેમાં (૧૨) બ્રોનજનાં પુતળાંપર મોટા પથર મુકીને બનાવેલી ટેબલ, ડરેશન, સેવાએ તથા આએનાના મોટાં કીમતી વાઙીસ, ત્રીજા નેપોલીયનનાં છોકરાને જે ફ્રાન્સમાં બેવટીસમ આપણું હતું તે વાસણ, એવું ધણું મુકેલું છે. એ દીવાનખાનું મુક્યા પછી પાછા ગેલેરીને રસને આગલ વધતાં અસલના વખતની ચીજોનો ઔરડો આવે છે, તેમાં ફીસ્મીઅન લોકોની અસલની તથા મુસ્લીમોનાની ઘેરમાંથી મલેલી ચીજોનો સંગ્રહ કીધેલો છે. એમાં કાચનાં વાસણો ઘણાં વરસો મુવી જમીનમાં રહેવાથી રંગ બદલાઇને તેમાં વરસાદની કમાણુ જેવા રંગ માલમ પડે છે. તે ઉપરાંત પુતળાં, ફાનસો, ખાટલીઓ, ઇત્યાદી ધણું એકદુ કંઈમાં કીધેલું છે. તેની પછીનાં ઔરડાઓમાંની જીની ચીજોનો સંગ્રહ ઉપરાંત છેલા પોપને ફ્રાન્સની ઔરડોએ એક ચોપડી મુકવાનું સ્ટાંડ તથા બાણવાની ખુરશી મોકલેલી છે, તેપર હાથીદાંતનાં નાહનાં નાહનાં પુતળાં જોવા લાયક ઘણાં જડેલાં છે. સૌથી છેલા ઔરડામાં એજ પોપની વીનીશીઅન કાચમાં બનાવેલી સખી દીવાલમાં મુકેલી છે તે ઘણીજ સરસ છે, અને ઔરડામાં ખીજી ખારીઓ અંધ કરે છે ત્યારે તે કાચમાંથી લાઇટની અસર એ સખીપર સારી પડે છે. એ ઔરડામાં પોપને ભેટ મલેલી ચીજો એકઠી કીધેલી છે, જેમાં મોટા ભાગ ચોપડીઓ તથા આલબચાનો છે. સાએમનાં રાજાએ એને સોનાનું પાનઘન તેનાં સઘળા સામન સાથે ભેટ કીધેલું છે તે ઉપર તેનો ફિટાગ્રાફ નામ સાથે મુકેલો છે. (સ્પેનનાં ૨૨) ગામમાંથી એ પોપને એક પર્સ (કેલી)

ડાલરની ભેટ મલી હતી તેઓનાં નાંખો તથા ભરેલા પધસાની રકમો એક આરસીમાં ફેમ કરીને ટાંગેલી છે. એ ઉપરાંત ખીજી ઔરડાઓમાં જીની ચોપડીઓ કાચનાં કેશામાં બંધાડીને મુકી છે, તેમાં વરજીલનો કવીતાની ચોપડીઓ પાંચમી સદીમાં તેનાં હાથની લખેલી, ડાન્ટેની બહેરન અને દોઝખપરની કવીતા, બોકાસીઓનાં હાથની કોપી કીધેલી, વેનીશનાં ડોજસની તવારીખ તે વખતનાં બનાવોનાં ચીતાર ઘણાંજ સરસ શાયની, તથા બાઇબલો, પેપરસપરનાં લખતો ઇત્યાદી હજારે વરસનાં જીનાં મુકેલાં છે. એ ઉપરાંત અસલનો ઇમારતોપરનાં સરસ ફરેસ્કો ચીજો તેનો દીવાલનાં ચોસલાં સાથે ખણી લાવી ફેમોમાં મુકેલાં છે. અસલની પોપસની ગંગલવર વીડીઓ કેટકોમખશમાંથી મલેલી, ખારમી સદીનાં લાકડાંપરનાં પેનટીંગશો, કેટકોમખશમાંથી મલેલા રંગીન મારખલોની એક તથા શીઝરસનાં મેહલમાંથી મલેલા રંગીન પથરાની એવી બે ટેબલો ઘણીજ સરસ બનાવી મુકી છે, તથા ખીજી ઘણી ચીજો જોવા લાયક હતી જેની વીગતો હમે લખી શકતા નથી. એ જોઇને પછી વાડીકનનાં મેહલમાં પોપસની રેટ કેરીએજીસ જોવા ગયા હતા. એ ઉપર લખેલી લાઇબરેરીનાં હેડળનાં ભાગમાં એનાં તખેલાઓ છે તેમાં છુટા ભાગ કરીને મુકી છે, જે બધી મલીને ત્રણ ગાડીઓ છે, તેમાં મોટાં તાકણાંઓપર વાપરવાની ઘણી બપકાદાર છે, તેની અંદરની બેઠકમાં એક બાજુપર વચમાં અમલની ખુરશી કીધેલી છે, જેપર પોપ એકલો બેસે છે અને તેની સાંમેનો બેઠક ઉપર બે કારડીનલો બેસે છે. એ ગાડી જરા જાચી હોવાથી તેમાં મહુકવા ઉતરવાની સીડી અંદરથીજ વાલવાની છ ટપાની ધણી સરસ બનાવેલી છે. ગાડી બધી લાલ રંગની કરી તેપર ઘણી ગીલીટ કીધેલી

તથા પેનસિલ્વેનિયા અને મધ્યાણાંપર સોનેરી ગીલોટનાં કુલો ગોઠવેલાં છે. એ ગાડી વરસમાં ચાર વખતજ છ ઘોડા નોડીને વાપરે છે. ખીજી ગાડી ખીજા તે- હવારોપર વાપરવાની તેથી ઉતરતી ગીલોટ તથા બાકાની, અને ત્રીજી ગાડી હમણાં વાપરવાની બે ઘોડાની પણ લાલ અને તેપર ધણેજ ઘોડો ધોળ છે. પેહેલી ગાડી જે બધામાં સરસ છે તેની કીમત ૧,૫૦,૦૦૦) ફ્રાંક ધ્યાને રૂપિયા ૬૦,૦૦૦) ની કહે છે.

એ જોધને અતરેનાં સૌથી મોટા સરકસની ઇમારત જોવા ગયા હતા. એમાં સરકસની વખતે ૭૫૦૦) માણસો બેસે છે, અને સરકસ નહીં હોય ત્યારે ફીયેટર થાય છે તે વખતે નવો રોજ હમી કરે છે. એનું નામ Umberto Primo Circus કરીને છે. તે અસલ ઓગસ્ટસ શેહેનશાહનો ધોર હતી તેપર બાંધેલ છે, અને અંદરથી ઘણા ગંજવર લાગે છે. એની બાંધણી ગોળ અને વચમાં કાચ- નું છાપરું કીધેલું છે.

એ જોધને પછી અતરે વખણાયલાં પથરનાં મોઝાઇક કામનું કારખાનું (ફેક્ટરી) જોવા ગયા હતા, જ્યાં ઘણું બી- છું કામ આરશીએ તથા ટેબલોમાં જુનાં રોમની ઇમારતોનો તમ્બીરો પાડતાં હમો- એ જોધ હતી, અને જે તથ્યાર થાય છે ત્યારે જાણે એકલ પેનટીંગનો હોય તેવી લાગે છે. એવી એક નાહાની આરસી બ- નાવતાં એક માણસને એક વરસ લાગે છે. એવી ત્રણ ફીટનો આરસીનાં ૧૬,૦૦૦) ફ્રાંક કીમત માગતો હતો એટલું કામ એ મોઢું બને છે. એની બનાવત જેમ કાચ- નું મોઝાઇક કામ વેનીશમાં બનાવતા હતા તેમ રંગો પથરનાં જોવા કાંઈ મેળવણીથી મજબુત બનાવી તેનાં જોધતી કદનાં ટુક- ડા કરી તે વાપરે છે. એવા ૨૮,૦૦૦) રં- ગનાં જુદા જુદા “ફેડશી” એ કારખાનાં- માં વપરાય છે. એવું તેનાં ધણીથી સાંભળ્યું હતું.

હમોએ રોમ શહેરમાં જે જોવા બાયક હતું તે સધળું જોઈ રહેવાથી આજે સાં- જનાં પાંચ વાગે આગગાડીમાં નીકળેલા રાતનાં કલાક આર વાગેને નેપલસ પુગ્યા હતા. રોમ શહેર ઘણું મોટું અને અસલથી કુન્યામાં વખણાયલું છે. અસલ એ શહેરને હસતક તે વખતનો જાણીતી કુન્યાનો મોટો ભાગ હતો, અને તે વખતે એની વસતી ૧૫)લાખ આદમી સુધી વધી ગઇ હતી. એ શહેરમાં તે વખતે ૪૨૩) મોહોલા, ૧૭૯૦) મેહોલા અને ૪૬,૬૦૨) રેહેવાનાં ઘેરો હતાં. તે ઉપરાંત ગમત મારું ૧૧) કરમી (ધ્યાને ગંજવર હમામખાનાં) ૮૫૬) માર્ક શરનાં હમામખાનાં, ૧,૩૫૨) કુંવારા, ૪૨૩) દેહોરાં, ૩૬) કીરતી મહેરાબ (ટરાપમ- ફલ આરશીસ) અને ૧૦) બાશીલીકા (ધ્યાને મોટાં દેવલો) હતાં. પણ પાછલથી કોનસ્ટેન્ટાઇન શહેનશાહે રોમથી પોતાનું પાયતખત કાઢાડીને કોનસ્ટંટીનોપલમાં લઇ ગયો ત્યારથી એ શહેરની પડતી હાલત આવી હતી, તોપણ એ છેલા શહેનશાહે ત્યાં ક્રીસ્ચીઅન ધરમ પાળવાની છૂટ આપવાથી એ ધરમનાં યુરેમો (પોપસ) નો કાબુ વધતો ગયો, અને તેઓને ખીજા રાજઓથી વારાફરતી શહેરોનો બેટો મ- લવાથી એક રીતે રાજઓ પોતે બની રાજ ચલાવતા હતા. તેઓનાં વખતમાં એ શહેરને વારાફરતી વેનડેસ, ગોઠશ, મારાસેન્સ તથા ખીજાઓએ લુટ્યું હતું. ત્યાર પછી પોતપોતામાંજ મોટા ખાન- દાનવાળાઓમાં લડાઇઓ ચાલી તેથી પોપ પાચમાં કલેમેન્ટે પોતાનું તખ્ત ત્યાંથી કાઢાડીને સુને ૧૩૦૯ માં આવીને (A- vignon) માં લઇ ગયો. તે વખતે એ શહેર એટલું તો પડતી હાલતમાં આવી ગયું હતું કે તેમાં ૨૦,૦૦૦) માણસોની વસતી બાયગે રહી હોય. એવું એક વખત- નાં એ કુન્યાની શહેનશાહત ભાગવતાં શહે-

રની હાલત થઇ ગઇ હતી, પણ પોપ દશમા ગ્રેગરી પાછો અને ૧૩૭૭ માં ત્યાં આગ્યા પછી એની હાલત સુધરતી ગઇ હતી, અને પોપસની તીજોરીમાં બધા દુન્યાનાં ભાગોમાંથી નાણું આવવાને લીધે પાછું તેને તેઓ સુધારતા ગયા હતા. તેમાં પાંચમાં સેસ્ટરનાં વખતમાં હમણાંનું રોમ શહેર બહુ સુધર્યું હતું. અને ૧૭૯૮ ના ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશનની વખતે રહ્યતનું રાજ થયું હતું, અને અને ૧૮૦૯-૧૪ સુધી ફ્રેન્ચ સરકારને હસ્તક રહ્યું હતું. અને ૧૮૪૯ માં પાછું રીપબ્લીક થવાથી ફ્રેન્ચ સરકારે તેને જીતીને પોપ નવમા પાપસને સ્વાધીન કીધું હતું, અને ત્યાં ફ્રેન્ચનું (૧૫,૦૦૦) માણસનું લશ્કર જાયુક રે-હ્યું હતું. તે ફ્રેન્ચ અને પર્શીઆની લડાઇના વખતે અને ૧૮૭૦ માં બોલાવી લીધાથી ઇટલી દેશનાં રાજાનાં લશ્કરે સ્વાધીન લઇને ઇટલીની રાજધાનીમાં સામેલ કીધું ત્યારથી તે હમણાં સુધી એ શહેર પાછું ઇટલી દેશનું પાયાતખત ગણાય છે. એની વસતી આસરે ત્રણ લાખ માણસની કહેવાય છે. અહીંયાંની ઇમારતો માફકશરની છે, તેમાં અસલનાં મોટા ઉમરાવી ખાંતદાનનાં મહેલો ઘણાં મોટા અને મજબૂત બાંધેલા તથા તેઓને ત્યાં મીનોનો સંગ્રહ જગે જગે કીધેલા છે. રસ્તાઓ મોટા ઘણાં સાંકડા અને ખીજા માફકસર મોહાલા છે. વાયા નેશનલ (Via National) કરીને રસ્તો છે ત્યાંની હવેલીઓ સારી અને પુરોપનાં ખીજાં દેશને મલતી આવે છે. કોર્સો (Corso) કરીને એક મોહાલો આસરે બે મેલ લાંબો છે. તે અહીંયાંનો મુખ્ય મોહાલો ગણવાથી ત્યાંની જગ્યા ઘણી મોંઘી કીમતે વેચાય છે. તે તથા ખીજા એવા બે ચાર મોહાલા શીવાય બાકીના જુના ભાગની ઇમારતો કોઇ કોઇતો ઘણી કંગાલ હાલતમાં દીસે છે. અહીંયાં નેવામાં અસલનાં વખત-

નાં ખંડર જગે જગે રાખેલાં છે, તે જોવા સારું હજારો લોકો પુરોપનાં ખીજા ભાગોમાંથી આવે છે. એ શીવાય જગોએ જગોએ મોટા કુંવારા તથા ચોક તથા પુતળાં અને આમેલીસ્કોથી શહેર બહુ શોભાયમાન બનાવેલું છે.

તા. ૨૫ મી અક્ટોબર ૧૮૮૧—
હમો ગઇ કાલે રાતનાં બાર વાગે આગલ લખ્યું છે તેમ નેપલ્સ શહેરમાં આવી પુગા, અને અતરનાં દરીયે કીનારાપરનાં આવેલાં હાટલ ડી મેટરોપોલમાં ઉતારો લીધો હતો. આજે સવારનાં દીવસ જરા ખુલો માલમ પડવાથી (બે દીવસ સુધી રામ તથા નેપલ્સમાં લાગત વરસાદ પડ્યો હતો) હમો પેહેલી તકે અતરનો વખણાયેલો બલતો પાહાડ વીઝુવીયસ (Vesuvius) જોવાનો ઇરાવ કરીને હાટલમાંથી ઘોડાનો ગાડીમાં બેસીને સવારનાં ૧૦ ને ૨૦ મીનીટ નીકળ્યા હતા. એ પાહાડ નેપલ્સની સાંમે છે અને ત્યાંથી બરાબર દીસે છે; એની પાસેજ ખીજો પાહાડ છે તેને માઉન્ટ સોમા (Mount Somma) કરીને કહે છે. એ વીઝુવીયસનો પાહાડ નેપલ્સથી આસરે ૧૧ મેલ દુર છે, અને આખો રસ્તો છેક પાહાડની નજીક સુધીની હેઠાણું તુલીક વસતી તથા ઘેરો જાણે એકજ શહેર હાય તેમ નેપલ્સથી મળે છે. નેપલ્સની પાસે હારખંધ ખીજાં ત્રણ ગામો આવેલાં છે તેથી તે સ્થળાં વધતાં વધતાં મલીને હમણાં એક થઈ ગયાં છે. પાહાડની હેઠાણુમાં આગ્યા કે એ પાહાડ ફાટીને તેમાંથી નીકળેલો રસ જેને “લાવા” કહે છે તેનાં રેલા જે એ રસ્તાની બાજુપરથી અને ૧૮૪૦ માં પાહાડ ફાટ્યો ત્યારે ગયો હશે તેનાં કુંગરો થયેલા મલ્યા હતા. એને દેખાવ જાણે મુકા કીમતનાં ધગલા જેવા તેમ પણ કાળા રંગનો લાગે છે, અને જ્યારે રસ નીકળતો બંધ થાય છે ત્યારે તે વેહતો બંધ થઈ

જમને બંધાઈ જાય છે, તેથી તે ઉપર કંકડા ચઢતા હશે તે સુધાં બંધાઈ જવા થી તેનાં જાત જાતનાં આકારો બની રહ્યા હતા. ત્યાંથી ઉપર જવાની ચઢણ, મલી હતી, અને વારા ફરતી પેટલાં એક બાજુ-પર અને પછી બેઉ બાજુપર એ લાવા-નાં કુંગરો મળ્યા હતા, તથા પછી તો સુધળી જગાએથીજ બનેલી અને તેમાંથી-જ રસતો પણ પસાર કીધા હતા. એ લા-વાનો પથર ધણેજ હલકો તથા મજબુત અને રસતા બનાવવાનાં કામસર નેપથ્ય તથા ખીજ શહેરોમાં આવેછે. એ પ્રમા-ણે જોતા જોતા ઉપર ધણા ચઢવા ત્યારે એ પાહાડમાંનાં બલતાંમાંથી નીકલેલી રાખ-નાં કુંગરો લાવાની ઉપર બની ગયલા દીસવા લાગ્યા. એ રાખના ઢગલાનાં ૨૦૦) ફીટ સુધીનાં પડ લાવાની ઉપર બંધાઈ જાય છે એટલી રાખ પાછલથી ઉડે છે. પાહાડને અરધે રસતે એક ધમાર આવે છે ત્યાં એ પાહાડ ફાટવાની તૈયારી કરે છે તે બાબે તપાસ રાખવા સાથે તથા તે ફાટ-વા પછી વીગતો નોંધવા સાથે ચોક્કાનું પેર બાંધેલું છે. એમાં એક જાતનું હથિયાર રા-ખેલું છે જેને સીસમોગ્રાફ Sismograph કહે છે, જે ધરમાલીટરની માફક એનાં ધરતીકંપની વીગતો નોંધે છે. તેની થોડેક દુરથી સોલજરોની ચોકી રાખેલી છે. જ્યારે પાહાડ ફાટવાની તૈયારી થાય છે તેનો બે ત્રણ કલાક આગમજથી પેલી શીશીમાં માલમ પડે છે, ત્યારે નેપથ્યમાં તે બાબે તાર મુકી આસપાસનાં રહેનારાઓને ચે-તવણી આપે છે. જેઓને ગમે છે તો ષે-આર ખાલી કરી જાય છે અને ગમે તો નસીબપર આધાર રાખીને પડી રહે છે. એ પ્રમાણે પડી રહેનારાઓમાંનાં ધણાંજણાં-એ કોઈ વખતે એ પાહાડ ફાટવાથી તેનાં નીકળતા રસની જાદીમાં મરણ પામે છે. પાહાડની ઉપર જવા સાથે છેક બાજુપર ઉપરથી એક ટરાંમવે બાંધેલી છે, અને ત્યાં

ચીક્રેસમેન્ટ રમ બાંધેલા છે જ્યાં હમા બચોરનાં બે વાગતે પુગ્યા હતા, તેટલાં વરસાદ પેરાઈ આવેલા હોવાથી તેનાં છાંટા પડવા લાગ્યા, અને સધળું કુમસથી પેરાઈ રહેલું હતું તેથી હમાએ ધારકું કે ઉપર જતાં હરાનગી ભાગવવી પડશે, પણ ચીક્રેસ-મેન્ટ લઈ રહ્યા તેટલાં તો વરસાદ નરમ પડ્યો હતો. કુંગરનાં મથાળાંપર કુમસ એટલો હતો કે એની મહિયી નીકળતો કુમારો વટીક પણ દીસતો ન હતો. હવે એ જગ્યાપરથી એ ટરાંમવે બાંધેલી છે, જેનાં પાટા છેક મથાળાં સુધી લઈ ગયા છે તે એટ-લાતો ઉભા મુકેલા છે કે તે પરથી તારનાં દોર-ડાં એ ગાડી એટલા વગર ગાડી કદીખી ઉપર જઈ શકે નહીં. એટલો ઉભો રસતો હમા-એ કોઈ દીને દીડો નથી. તેવાંપર એક રેલ નાંખી તેપર ચાર બાજેટની બેઠક-વાળી ગાડી દોડાવે છે. પાહાડની હેઠળ એક એનજીન ચાલુ કરે છે, અને તેથી પેલાં તારનાં દોરડાં કે જેની સાથે ગાડી બાંધે-લી હોય છે તેથી ગાડી તે ઉપર એટલી જાય છે તેજ વખત ખીજ રેલપરથી ખી-જ ગાડી નીચે ઉતરે છે. વખતે દોરડું પુટી જાય તો ધણી મજબુત “એક” ગાડીને જોડેલી છે તેથી તે રેલને પકડી ગાડીને હેડે પડી જતાં અટકાવે છે. એ ગાડીનાં પછડાં ખીજ ગાડીઓની માફક ઉભાં નહીં પણ આડાં અને રેલ ઉપર દોડતાં કીધાં છે. તેવાં ચાર (બે એકેકી બાજુપર) તેમજ બે મોટાં પછડાં રેલ ઉપર દોડે છે. એ પ્રમાણે છ પછડાં ગાડીની ત્રણે બાજુ ફરતાં આબવાથી તેઓ બધાની બેઠક જો નાખેતો ગાડી પાટાઓને વળગી રહે છે, નહીં તો કે જો દોરડું ફૂટું તો ગાડી તથા તેમાંનાં મા-ણેઓને બંધવાની આશા કદી રહેતી નથી. એટલા મોટા ઢોળાવપર એ ટ્રામની રેલ નાંખી છે. એ રેલની “સ્લીપર” જમીનથી આસરે એક કુદ જમી રાખેલી અને

રક્ત પણ આસરે ચાર ઇંચ પોહાળીએ તેથી તેની બાજુપરથી પણ પેલાં વાંકાં પહાડાં ફાડી શકે છે. એ દ્રામવે આસરે ૯૮૫) વાર જમીન ઉપર ચાલે છે, અને એટલા કટકા તેને ઉપર ચહડતાં દશ મીનીટ થાય છે. તેટલાંની ડીકીટનાં પૈસા ૨૦) ફાંકે હયાને ૮) રૂપિયા આપવા પડે છે. એ કમપની સાથ સરકારને વીસ વરસની બોલી છે અને પાહાડ ફાટવાથી જે એને નુકશાન પહોંચે તો ખીલ લાઇન બાંધવાની દર વખતની કબજાત છે. એ દ્રામ કમપનીવાલાઓને જોયા મેલે ધણી નફા થતો હશે; કારણકે માહસમપર અહીંયાં ધણું લોક જોવાને આવે છે અને કોઇ મહીનામાં તો પાંચ હજાર ઉપર માણસ જઇ આવે છે. હમે ગાડીમાં બેસીને દશ મીનીટમાં ઉપર જઇ પુગયા હતા, અને ઉતરયા ત્યારે ખોદાનાં હાકમથી મુરજ નીકળ્યો અને આસપાસ પેહલાં જે કાંઇ દીસતું ન હતું તે સ્થળે ખુલું થવા માંડ્યું, તેથી હમે ખુશી થતા ઉપર જવાની તૈયારી કરી. હવે હમાને પાહાડ પરનો કુમાડો દીસવા લાગ્યો તે જાણે મોટાં વાદળાં ઉડતાં હોય તેવા જડો નીકળતો હતો. અહીંથી ઉપર જવાને ધણું ખીકટ પડશે એવું ભામીઆએ કહેવાથી હમે તો ખુરશીઓમાં બેસીને માણસો પાસે જમકાવી જવાની તૈયારી કરી, પણ ભાગજોગે ત્યાં એકજ ખુરશી મલી તેથી તેમાં એક જણ અને બાકીનાં ત્રણ જણાંને બે માણસો દરેકને બાંધધોડી કરીને ઉપર જમકાવી લઇ ગયા. રસતો થોડો ભાગ સારો મલ્યો પણ જેમ મથાળાંની નજીકમાં એનાં કેટર (જે જમ્યા ફાટી તેમાં મોટા ખાડો પડે છે અને તેમાંથી બળતાં તથા કુવાડો ઉપરાંત જ્યારે ફાટે છે ત્યારે લાવાની નદીઓ વહે છે તેને Crater કેટર કહી, કહે છે) આમલ આવતા ગયા કે જમીન ખરાબ

મલવા લાગી, અને જ્યાં નજર કર્યે ત્યાં ગંધકનાં બરેલા પથરાઓ માલમ પડતા ગયા, અને તેની ફોટામાંથી બધેથી કુમાડો નીકળતો હતો. હમાને જુનાં કેટર પર લાંબું જઇને હમારા જમકનારાઓએ ઉપલા કુમાડામાં ઉતારયા તે વખતે કુમાડો અતીધણી હમારી આસપાસ ફરી વલ્યો હતો, અને પાંચ શીટ દુરની ચીજ પણ કાંઇ દીસવા ન લાગી. કુમાડો સ્થળો ગંધકનો હતો તેથી નાકે પાટા બાંધવા પડ્યા હતા અને પેહલાં જરા દમ લેવાને પણ અડચણ પડી હતી. હવે હમાને જ્યાં ઉતારયા ત્યાં સને ૧૮૭૦ માં પાહાડ ફાટ્યો હશે તે વખતની કેટર જુની હતી. હમણું સ્થળી પોતાની મેલે તે પુરાઇ ગયલી છે. એ પાહાડની એવી ખુખી છે કે ફાટે છે ત્યારે તેમાંથી પથરા તથા મોટાડીની નદી યઇને સ્થળે ખાહાર નીકળી પડવાથી પાહાડ નીચેથી પોકળ થઇ અંદર બેસી જઇને ધણું ગંજવર ખાદાઓ બા થી બા મેલ પેરાવાના પડી જાય છે, જેને કેટર કહી કહે છે. હવે પાહાડ બલતો નરમ પડે છે કે કુદરતથી જે પાછો અંદર ઉડો ખાદો પડી ગયેલો હોય છે તે પોતાની મેલે હુડળથી ખીલ જમીન નીકલી આવ્યાથી પુરાતો આવે છે. તે ધણે વરસે પાછો પુરાઇને પાહાડનાં મથાળાંની બરોબર તેની જમીન થઇ જાય છે, ત્યાં હમાને જુનાં જવાળા બાંચરનાં મથાળાંપર લાચીને માણસોએ ઉતારયા હતા, જ્યાં હમાએ લખવા મુજબ બધે ગંધકથી બરેલા છુટા છુટા પથરાની જમીન બનો ગઇ હતી અને આસપાસથી કુમાડામાં ઘેરાઇ ગયા હતા. હવે અહીંયાં હમારી પાસે દરેક જણ દીઠ ૨૫) ફાંકે નવી ખોતરનાં મથાળાંપર જે આસરે ૧૦૦) વાર દુર હશે તે ઉપર લઇ જવાનાં જમકનારાઓએ ઠાગો કરી ઠાંગવાની હા લઇ બેઠા, અને હમા

એક ગમ કુ'માડમાં ગુ'ગળાપલા અને ખીજી ગમ તે લોકો ખાલી તકરાર અને પોત પોતામાં મોટે મોટે બોલવા લાગ્યા. હમોને પાશુ' હટવાની ધ્યા આગલ વધે તો ૨૫) ફરંક દરેક જાણુને આપવાની ફરજ પડી, તોપણ આટલા નજદીક આવેલા તેથી પાશુ' ફરવાને ગમ્યું નહીં, અને આગલ વધ્યા તે રસતો અતીશ ખરાબ હતો. રાખની અંદર પગ ફુપી જતા હતા અને માણસો હમોને આંધગોરી કરીને લઇ ગયા તેઓનાં પગ ફસડાઇ જતા હતા. એ પ્રમાણેની મહેનત લેતાં છેક તે નવા ફેટર (જે સને ૧૮૭૯ માં છેલ્લો ફાટયો હતો) નાં મથાળાંપર જઇ પુગ્યા હતા, જ્યાં સાંમે અતી ધણી એક મોટા તથા જડો ખાદો દીસતો હતો, તે માંથી કુ'માડોં વાંદળાંઓની માફક ધણીજ જડો નીકળતો હતો, અને અંદર ખાડામાં મોટાં બલતાં હતાં, જેનો અવાજ મોજાઓની માફક થતો, પણ કુ'માડોં એટલો જડો હતો કે એકુ બે બલતાંનાં મકાટ શીવાય ખીજી વધારે જોઇ શકાય ન હતા. એ તેનાં જોડાવાલી જગ્યા જ્યાં હોમા ઉભા હતા (પવન હમારી પીઠ પરનો રાખેલો હતો તેથી કુ'માડોં હવે કંટાળો આપતો નહીં હતો) તેની ઉપર હાથ ધરીયેતો ગરમ લાગતી હતી અને બધી ગમ ફરતી ગંધકનાં પથરાયી જમીન બરાઇ ગઇ હતી. મોટો વખત એ જોઇને પછી પાછા આલતાં બે માણસો હમોને આજી બાજીથી ટેકો આપતા હતા, અને પગ પાછા મુકાયલી રાખનાં કટકામાં ખેસી જતા હતા અને દલાવ પણ અતીસે હતો તેથી જે ટેકો હમોને માણસોનો નહીં હોયતો ખમીત પડી જવાવીના રહેતે નહીં. એ પ્રમાણે ૧૦૦) વાર પછા પસાર કીધા કે પેલા જીનાં ફેટરપર આપ્યા કે જમીન કણ પણ છુટા છુટા કટકાઓની મલી હતી, જે માંથી કુ'માડોં નીકળતો હતો તેથી તથા

કુમસ અતી ધણી પાછો થવાથી હમોને કુરનું કાંઇ પણ દીસતું નહતું. એ મુજબ પાછા ટ્રામવેપર આવીને હેકળ પાછા રેશીરાંની જગ્યાએ પુગ્યા જવાથી સાંજનાં ૪—૨૦ મીનીટનાં નીકળેલા નેપજમાં કલાક ૬—૩૦ મીનીટ આવી પહોંચ્યા. એ વીસુવીયસ પાહાડ ખુલ્લા મેદાનમાંથી એકલો નીકળી આવેલો, અને તેની જાંઆઇ વારા ફરતી ફાટે છે ત્યારે ધટે છે અને બંધ હોય છે ત્યારે વધે છે. સને ૧૮૪૫માં એ ફાટયો હતો ત્યારે તે ૩૯૦૦) ફટ જાયો હતો, જે ૧૮૬૮ માં વધીને ૪૨૫૫) ફીટ થયો અને સને ૧૮૭૨નાં ફાટવામાં પાછો ઓસરી ગયો હતો ; પણ ત્યારપછી પાછો વધવા માંડેલો. એનો ઉત્તર ઉગમણ તરફનો ભાગ જીલ્લો ઉપરથી નોક નીકળી આવ્યો હોય તેમ લાગે છે. તેને માર્ગેટ શામા કરી કહે છે, અને એની તથા વીસુવીયસની વચ્ચે મોટી ખીણ આવેલી છે. એ ફાટે છે ત્યારે એમાં ત્રણ ફેટર (ધ્યાને મોટા ખાડાઓ) પડે છે, પણ બંધ થયા પછી પુરાઇને વચ્ચેનો એકું મોટા ખાડો રહી જાય છે. એ પાહાડ પેહલાં મળહેનો ફળવંત હતો, પણ તેનું મથાળું રાખ તથા બજેલા કાંકરાનું હતું. એ પેહલ વહેલો સને ૬૩ નાં શાલમાં શેહેનશાહ નીરાનાં વખતમાં ફાટયો હતો, તે વખતે એની હેકળ આવેલાં પોમપીઆઇ અને હરકુલેનોયમનાં શેહેરોની ખરાખી કીધી હતી. ત્યારપછી ૬૪ નાં શાલમાં નેપજની ખરાખી કીધી હતી પણ ૭૯ નાં શાલમાં તાં ૨૪ મી આગરે ફાટયો તે ધણીજ જોરાવર હતો. તે વખતે પોમપીઆઇ, હરકુલેનીઅમ, રેખી ધ્યાને ખીજાં ધણુંએક ગામો તથા ગામડાંને તારાજ કરી તેની રાખમાં ગરક કરી નાંખ્યાં હતાં. તે વખતે પ્લીની કરી મોટા વખણાયેલો નેચરલીસ્ટ (Naturalist) ત્યાં ગુ'ગળાઇને મરજ

પામયો હતો. તેનાં ભત્રીજાએ તેશીટશપર એ વખતના લખેલા કાગળપરથી એની વીગતો માલમ પડે છે. તે કહે છે કે “દીવસની રાત થઇ ગઇ છે, ધરતીકંપનાં આચક્રાઓ ખુબ આવે છે, દરીયો ધણોજ ઉછાળો મારે છે, માથાંપર ધુમાડાનાં મોઢાં વાદળાં થઇ ગયાં છે, અને તેમાંથી વીજલી પડે છે તથા આતસ અને રાખનાં વરસાદો વરસે છે. લાવાની નદીઓ ચાલે છે અને સંધનાં જણું દુન્યાની આખેરી આવેલી સમજે છે.” એવી રીતનો ધભરાતવાલો દેખાવ તે વખતે થયો હતો. ત્યારપછી નાધળાં મોઢાં “ધરપશનો” એટલે પાહાડનું કાટું ધણી વખત થયા કીકું હતું. પેઢેલાં બમેશા ધયા સો વરસે એક વખત ફાટતો હતો, પણ પાછલથી એ કળ વધવા માંડી હતી. ૧૫૦૦) નાં શાલ સુધીમાં નવ “ધરપશન” નોધાપલાં છે, અને ત્યારપછી અત્યારસુધીમાં ૫૦) ખીજાં થયાં હતાં. કોઇ વખતે મદી સુધી ફાટયા વગર ગૂંછે. ૧૫૩૮ થી ૧૬૩૧ સુધી તદન ધરપશન થયું હતું નહીં. તેટલા વખતમાં એ પાહાડપર મોઢાં જંગલો તથા ઝાડી ઉગી નીકળી હતી, જેમાં ગાય દોર ચરતાં હતાં, અને સને ૧૬૩૧ માં પાંચું મોટું ધરપશન થયું હતું તે વખતની વીગતો હમણાં સુધી રહી છે, તે પરથી માલમ પડે છે કે “રાખ અને ધુમાડાનાં વાદળાં પડા રોકા થઇ આશમાનપર દીસતાં હતાં, અને નેપલ્સમાં અંધારું થયું હતું, તથા તે છેક ટરેનટમ શહેર સુધી પોંચ્યું હતું. મોટા મોટા પથરાઓ ૧૫) મૈલ દુર ઉડ્યા હતા તેમાંનો એક પખીસ ટણ વળનનો શામા નામનાં ગામમાં પડેલા હતો. જમીન ધરતીકંપથી ધુલતી હતી, અને એનાં મોહોડાંમાંથી લાવા એટલે પીધલેલા પ્રવાહીનાં ૭) રેલા નીકળતા હતા. તેમાં પાંચ ગામડાં દટાઇ ગયાં હતાં, અને ૩,૦૦૦) માણસો મરણ પામ્યાં હતાં.” સને

૧૭૩૭-૬૦-૬૭ માં પણ ધણાં જોરથી ૫-યરા ઉડ્યા હતા, જેમાંનાં કોઇ તો નેપલ્સ સુધી આવતા હતા, અને તે બળતા હોવાથી લોકોમાં ધભરાત થઇ ગયો હતો, તથા એનાં લાવાનાં રેલા દરીયા સુધી જઇને તેમાં પડ્યા હતા, તેથી તેનાં પાણી મૈત્ર સુધીનાં ગરમ કરી નાંખ્યાં અને ૪૦૦) માણસો માર્યા ગયાં હતાં. સને ૧૮૫૮ નાં ધરપશનમાં એ પાહાડ ૧૯૫) શીટ ખેસી ગયો હતો. છેલ્લો મોટો ધરપશન સને ૧૮૭૨ માં થયો તે વખતે એમાંથી લાવા નદી માફક નીકળ્યા હતા. તેમાં એક તો ૧૦૦૦) વાર પોહાળો અને ૨૦) શીટ જંડો રેલો દોડતો હતો, જેથી બે ચાર ગામડાં પાપમાલ થઇ ગયાં હતાં અને તે વખતે તેને જોવા આવેલા લોકોમાંથી ૨૦) જણાં નાસી શક્યા નહીં તેથી એ ઝરામાં મરી ગયા હતા. એ લાવા (ગવેલો પ્રવાહ) લોખંડનાં રસનાં જોવા હોય છે, જે આવડો મોટો ઝરો લાલ આતસ જેવો કવો લાગેો હશે તે વીચાર કરવો. હમારો ભોમીઆ જે તે વખતે નેપલ્સમાં હતો તેનાં કહેવા મુજબ જંગલનાં ઝાહાડો તેની ગરમીથી ફાટીને જેમ માણસો ચીચારી મારે તેવા તેમાંથી અવાજો નીકળતા હતા અને જરાકમાં ભસમ થઇ ગયાં હતાં. એ આતસની ગરમી ૨૦૦૦) ડીગ્રી સુધીની કહે છે. ઉપર લખેલા ૧૦૦૦) વાર પોહાળો અને ૨૦) શીટ જંડો ઝરો ત્રણ મૈલ આર કલાકે દોડયો હતો, અને તે વખતે ફેટરમાંથી પથરાઓ ૪૦૦૦) શીટ જંચે ઉડતા હતા, તથા રાખથી સંધળું આસમાનું ઘેરાઇ ગયું હતું, અને તેનાં ૮૦૦૦) શીટ સુધી જંચાં વાદળાં જતાં હતાં, જે ૧૪૦) મૈલ સુધી દુર કોશિનજનાં ગામ સુધી પુગ્યાં અને જ્યાં રાખનો વરસાદ વરસ્યો હતો. એ વખતના નીકળેલા લાવાએ બે ચોરસ મઇમની જગા રોકી

હતી અને ૧૩) ઘીટ સરાસરી જોડો હતો. છેલ્લા ધરપશન સુને ૧૮૭૬ની આખેરીમાં થયો હતો. જે ફેટર હોમોએ આજે જોયો તે નવા ફેટરને નામે આલખાય છે. સુને ૧૮૭૨ નાં શાલમાં ધરપશનનાં પેહલાં રેલાની શરૂઆત હોમોએ ઉપર મહડતાં જોઈ હતી તે જાણે ડુંગર બનેલો હોય એટલો ખોટો હતો, અને બધી રીતે તેનો દેખાવ માહબારત લાગે છે.

તા ૨૬ મી અક્ટોબર ૧૮૮૧— આજે પેહલાં સેંટ કારલોની નાટકગ્રહ જોવા ગયા હતા. એ નાટકગ્રહ આખાં ઇટલીનાં મોટાંમાંનું એક ગણાય છે. એ પેહલાં સુને ૧૭૩૭ માં બાંધ્યું હતું, પણ પાછલથી બધી જવાથી સુને ૧૮૧૬ માં તેજ દેખમાં તૈયાર કર્યું. તેમાં ૪૦૦૦) માંજુઓ ખેસી શકે એટલી જગા છે. અંદર અંધારું હોવાથી હોમો બરાબર જોઈ શક્યા ન હતા. હાલ જાસમની તૈયારીઓ ચાલે છે તેથી સઘળું વીખરાઈ ગયલી હાલતમાં પડેલું હતું.

એ જોધને પછી વીક્ટોરીયા સકુવેરમાં એકવેરીઅમ આવેલું છે તે જોવા ગયા હતા. એ જગ્યામાં જો કે ઘણી જાતની માછલીઓ ખીજાં મોટાં એકવેરીઅમનાં જેટલી નથી, તેપણુ એમાં નવાઈની માછલીઓનાં સંગ્રહને ખીજું કોઈપણુ એકવેરીઅમ પુગી શકે નહીં. એ પેહલું કોઈ જરમન ડોક્ટર ડોહરન (Dr. Dohrn) કરીને છે તેને પોતે મેડીટરેનીઅન દરીયાની માછલીની શોધ કરવા સુને ૧૮૭૨-૭૪ માં સ્થાપ્યું હતું, અને પેહલાં પોતે તે મેળવવાનો ખરમનો મોટો ભાગ ગાંધી આપતો હતો, તથા તેને જરમનીની સરકાર થોડી ઘણી મદદ કરતી હતી, અને ઇંગ્લંડની નેચરેલીસ્ટ સોસાયટીએ ૧૦૦૦) પૌંડ બક્ષીસ દાખલ આપ્યા હતા. પાછલથી એને ખીજાં ગામોની મદદ મળવા લાગી અને હમણાં એની આવક

વરસ દીને ૩૧૫,૦૦૦) ની છે, જેમાંથી એક નાધળી સ્ટીમર તથા ઘણી ખોટા, જાનવરની વીલાના સાત ઉસ્તાદો અને વીસ મદદગાર એણે રાખ્યા છે, જેથી તે પોતાની શોધ ઘણી વધારી શકે એવું છે અને તેમાંથી યુરોપનાં બધાં દેશોમાં નમુના મોકલાવે છે. હોમોએ બધા સંગ્રહ જોયો તે સઘળો જોવા લાયક માછલીઓનો હતો, તેમાં ઘણી સરમમાં રંગીન તારાનાં જેવી માછલીઓ (Star Fishes) ડાંખલીઓપર જાણે બીણાં વેલા ઉગ્યા હોય તેવી માછલીઓ, ઉડતાં પંખિરાંનાં જેવી, ઝાહડો ઉગ્યાં હોય અને તેનાં મોઢાંડાં જાણે ધાસ હોય તેવી, તેને છેદે ત્યારે તે બંધ કરી નાંખે તો જાણે સુકી ડાંખલીઓ પડી હોય તેવી લાગે, પરવાળાં બાંધતાં જાનવરો, કારલશ બાંધતી માછલીઓ, અને ખીજી વીજલીનો જટકો મારતી છે, છેલ્લાંમાં એક માછલી બાહાર નાહાની કુંડીમાં મુકેલી છે જેને આપણાં હાથમાં લેવા દે છે પણ તે જેવી હાથમાં લીધી કે વીજલીની પેટીને તાર હાથમાં ધરવે છે ને ઝટકો આવે છે તેવો આખાદ આપણને લાગે છે. એ માછલી ભુમધ્ય સમુદ્રમાં ઘણી મલે છે, અને અહીંયાં રાખેલી માછલીને લોકો ઘડી ઘડી હાથમાં લીધાથી ખે તણુ દીવસે મરી જાય છે, ત્યારે નવી હમેશાં લાવીને મુકે છે. એનો આકાર ખેડી આન માછલી સુબધમાં આવે છે તેને મલતો આવે છે. વળી હમે ઉડતી માછલી જોઈ જે દરીયામાંથી હવામાં ઘણો વખત ઉડે છે. એને ખે મોટી પાંખો આમડાની તથા ભીંગડાંની બાજુ ઉપર હોય છે, તથા તે મોટી મોઢ માછલીને મલતી આવે છે. આઠ પગની માછલી (Octopods), સહી જેવી વસતુ કાહડનારી માછલી (Cuttle fish), એ માછલીને જો આપણે છેડે છે તો દોડતી દોડતી પોતાનાં આંગમાંથી કાંઈ કાળી સહી જેવી જાડી વસતુ કાહડે છે, તે એ-

ટલી બધી નીકળે છે કે તેની આસપાસ જાણે કાળાં વાદળાં થઇ ગયાં હોય તેમ પાણી ગદલું થઇ જાય તેમાં તે છુપાઇ જાય છે. એવી ખુબી પરવરદેગારે તેને આપી છે. તેનું કારણ છે જે એની પાછલ ખીજ મોટી માછલી ખાવા દોડે છે ત્યારે એ વસતુ એની ઉપર ફેંકે છે, જેથી તેની આંખમાં આગ બલવા ઉપરાંત પાણી એ કટલ શીશનાં રંગની માફક કાળું થઇ જવાથી તેનો કુશમન તેને જોઇ શકતો નથી, તેટલાં એને નાસી જવાની તક મળે છે. હમેશાં એ વખત એ માછલી જે રેતીમાં ભરાઇ બેસે છે તેને છેડાવી હતી, અને બંધે વખત કાળી થઇ જેવી વસતુ કાઢાડી તેમાં ભરાઇ જઇને નજર આગલથી તરતજ ગેપ થઇ ગઇ હતી. ખીજ માછલી હમેશાં રેતીમાંજ ભરાઇ રહે છે. તેઓને રેતીમાંથી બાકડીએ બાહાર કાઢાડી કે તરતજ પોતાની (શીનથ) પાંખથી રેતી પાછી ખસાડી તેમાં આસતે આસતે કુખી જઇને સંતાતી હતી. પેરેશાઇટ ફ્રેક્સ એક જાતનાં કાચબા થાય છે તેઓ હમેશાં કોરાઓમાં રહેતી માછલીઓ પર જીવે છે. તેઓનાં કોરામાં પોતીકું આંગ બોસીને તેને વલગી રહે છે અને જ્યાં સુધી તે જાનવરનો રસ બધો ચુસી લેય નહીં ત્યાં સુધી તેને છોડતા નથી. એ દેખાવ જાણે અરધા કોરા અને અરધા કાચબા હોય તેવા લાગે છે. એવી નવાઇની માછલીઓ ઉપરાંત જાત જાતનાં રંગની લાલ, લીલી, કાળી, તથા પીલી રંગની બેલસેલ પટ્ટીઓની તથા છુટા ચુટા રંગોની માછલીઓ પણ ઘણી જોવા લાપકની એકઠી કીધેલી છે. એવું સરસ નવાઇની માછલીઓનું એક વેરીયમ હમેશાં કોં જોયું હતું નહીં.

એ જોઇને અતરેનો પાદશાહનો મેહલ Palazzo Real જોવા ગયા હતા. એ મેહલ સને ૧૬૦૦માં બાંધ્યો હતો, પણ પાછલથી આગમાં બલી જવાને લીધે સને

૧૮૪૧માં પાછો બાંધ્યો હતો. એ ઘણો મોટો છે અને એનો આમલો ભાગ ૫૫૫) શીટ લાંબો તથા પોહાલાઇમાં પણ ઘણો અને તે પર બે માળ કીધેલા છે. એનો મુખ્ય દાદર ઘણો સરસ અને જોવા લાયક છે. તે તદન સંગેમરમરનો બાંધેલો અને તેની બાજુપર દીવાલમાં એજ પથરનાં પુતળાં કોતરી મુકેલાં છે. મેહલની અંદર જવા સારું ત્રણ ભાગળનાં જોવા દરવાજા મેહલની હેઠળથી પસાર કરવા પડે છે અને તેટલાજ ચોકો પણ છુટા રાખેલા છે. દરીયાની બાજુપરથી મોટી એક મેહલની લંબાઇ જોટલી અગાશી ખુબી રાખેલી છે જ્યાં ઝાડપાન સારાં ઉગાડેલાં છે, તથા જમીન બધી સફેદ સંગેમરમરની કીધેલી છે. ત્યાંથી નેપલ્સ શહેરનો દેખાવ ઘણો સારો દેસે છે. એનાં ઓરડા તથા દીવાનખાનાં યુરોપનાં ખીજ પાદશાહી મેહલોનાં જોવા દરેક ઓરડામાં એકજ રંગનાં ફરનીચરથી શીણગારેલા છે. તેમાં તખ્તવાલો ઓરડો તદન લાલ શાદીન તથા ગીલીટનાં ઢોળનાં ફરનીચરનો છે. ખાવાનો હાલ મોટો અને મોહાડું જોવાની આરશીથી શીણગારેલો છે. ખાસ ઓરડાઓમાં એક સીપની બનાવેલી ઘણી સરસ ટીપોય (Teapoy) જોઇ હતી. છતોપર બંધે ઉમતાદોનાં હાથનાં ઓઇલ-પેન્ટીંગશો પાડેલાં છે. એ મેહલને લગતો નાટકગ્રહ છે તેની રંગબુમી ઘણી સારી છે. એનું ચેપલ પણ ઘણું સરસ મણગારેલું છે; તેમાં તેનો ઓલટર ઘણું કીમતી પથરોથી જડી લીધેલો તથા તેની ઉપરનો કારીગીરી સોનાનું નાધણું દેવલ હોય તેવા નમુનાની કીધેલી છે. એનાં બારણાં પણ કીમતી પથરોનાં મોઝાઇક કામનાં છે. મુખજની છતમાં અતસે મોઝાઇક કામની સખાંધા છે, તથા જમીન પણ રંગીન પથરોની બનાવેલી છે. મેહલમાં ચોકોને ફરતી ગેલેરી સંગેમરમરની લાદી-

એ જડીને કીધેલી છે જેમાંથી સધળા ઔરડાઓમાં જવાઈ શકાય છે.

એ જોધને પછી જેસુઆવો (Church of Gesù Nuovo) નું દેવલ જોવા ગયા હતા. એ દેવલ અસલ જેસુઈસનું બાંધેલું અને અંદરથી ઘણું જ રંગીન મરમરથી સજ્જારેલું છે. તે સને ૧૮૫૪ માં બંધાયું હતું, અને તે ઉપર દોઢ ફોટ ફીચાનો અરમ બેઠો હતો એમ ત્યાંનાં રખેવાળ પાદરીથી સાંભળ્યું હતું. એની છતપર બધે પેન્ટીંગશો તથા ગીલીટ કીધી છે. એનો ઓલટર ઘણો સરસ છે. તેપર બ્રાહ્મનાં ચોટાં પુતળાં તથા બાળુપર ત્રણ શીટ કદનાં બરડ ગોઠવેલાં છે. દીવાલપર મરમરનાં ચોઝાઈક વરકથી કુલોનો તથા ખીજ તરાંહો ઘણી ચોટી પારેલી છે. ઓલટરની પાછલ સેંટ પીટર અને પોલના ૮) શીટના કદવાલાં સફેદ મારબતનાં પુતળાં મુકેલાં છે, અને તે ઉપરાંત ખીજાં છુટાં છુટાં આદમ કદનાં બાવલાં ઘણાં રાખેલાં છે. એક ખીજો ઓલટર જેપાનીશ મારટીરશોનાં ચેપલમાં છે. એ જેસુઈસ દુન્યામાં આગલ બધી જગાપર જ્યાં કોઈ યુરોપીયન ગયો નહીં હોય ત્યાં જતા, અને લોકોને વટળાવતા હતા. તે મુજબ જેપાન દેશમાં જઈને તે લોકોને વટળાવ્યા હતા, પાછલથી ત્યાંનાં એક શહેનશાહે હોકમ કાહાડી બધા વટળેલાને પાછું પોતાનાં ધરમમાં આવવા કહ્યું, પણ એ પાદરીઓનાં શીખવ્યાથી તેઓએ તેમ નહીં કીધાથી શહેનશાહે બધા ક્રીસ્તીઅન ધરમવાળાઓને મારી નાંખવાનો હોકમ કીધાથી ૨૦૦) જેસુઈસ તથા તે ઉપરાંત ઘણાં એક જેપાનીસોને પણ મરોવી નાંખ્યા હતા. જેસુઈસનાં હાડકાં પાછલથી જેપાન સાથે વેઠુતાર આદ્યા પછી રોમનાં એક પોપે મંગાવી લીધાં હતાં, જેમાંનાં ૭૦) જહાને એ ચેપલમાં દરેકનું આવળું બનાવીને તેઓનાં હાડકાં (પછી તે ખી-

જાનાં પણ હોય તે કોણ જાણે) કામનાં કેશોમાં મુકીને તે ઉપર મુક્યાં હતાં. તે આવળાં લાયકનાં ગોખલાઓ દીવાલની અંદર ઓલટરની બે બાજુમાં કીધેલા છે તેથી જાણે દીવાલ પુતળાં ઓની જ બનાવી હોય તેવી લાગે છે.

એ દેવલ જોધને પછી કાપેલા ડી શાન શીવેરો (Cappella di San Severo) કરીને એક પ્રોન્સ સાન શીવેરોના કુટુંબનું ખાનગી ચેપલ (નાંધણું દેવલ) છે તે જોવા ગયા હતા. એ જગ્યા એ કુટુંબીઓને દાટવા સારું સને ૧૫૬૦ માં બંધાયું હતી. તેનો અંદરનો ભાગ રંગીન મરમરનો અને તેમાં અતીશ પુતળાં જાણે દુકાન માંડી હોય તેમ મુકેલાં છે. તેમાં કોઈ કોઈ પુતળાં ઘણી સરસ કારીગરીથી બનાવેલાં છે, જેમાંનાં એકમાં મુવેલા કાંધરતને ચાદર ઓઢાડી સુતાડેલા છે તે ચાદર (સઘળું સંગેમરમરનું) જાણે માણસપર ખરેખર નાંખી હોય તેવી રીતની બનાવી તેની અંદરથી કાંધરતનું ચોટાડું દીસે છે. ખીજું પુતળું નમ્રતા (Modesty) છે, તેમાં એક ઓરતને ચોટાડાંપર જુરબો નાંખીને ઉભી રાખી છે, તે જુરબો જાણે બોણાં કપડાંનો હોય તેમ તેમાંથી તે ઓરતનું ચોટાડું તથા અંગપરનાં કપડાંની હેઠળનાં બદનનાં ભાગો પણ દીસે છે. એક પુતળું શાન શીવેરોનાં ખાંદાનનાં એક ઘણીનું છે તે જાણે કે જમગી જાલમાં પકડાયો હોય તેમ પાડેલો છે. તે સઘળું એક જ પથરમાંથી કોતરેલું છે, તેમાં જાલ તેનાં બદન ઉપર કોતરી છે તે જાણે છુટી હોય તેમ દીસે છે. તે ઉપરાંત ખીજાં ઘણાં દર્શણુર્થક પુતળાં જેવાંકે ખાલિસાઈ (Sincerity) માં માએ પોતાનાં દીકરાને મેવો ખવડાવે છે. બળ (Force) માં માણસે મીંદને જોર કરીને બાંધેલો છે. વૃષ્ટી (Abundance) માં માણસનાં હાથમાં મેવો તથા અનાજનું

વાસણ (Cornucopia) આપેલું છે. ઇ-
ન્સાફ (Justice) નાં હાથમાં તોલનો કાટો.
પ્યાર (Love) માં પ્રેમરતનાં હાથમાં દીલ
આપેલું છે. એ આનંદનનો નખીરો
હાલ પેરીસમાં રહે છે, અને તેને ત્યાં
પોતા સાથે જગ્યા બનાવી તેમાં અ-
હીયાંથી પોતાનાં વડાઓનાં મુડદાં કા-
ઠાડી લઈ જઈને દટાવ્યાં છે, પણ ખાલી
ધોરો અહીંની અસલની જગ્યા પર રાખે-
લી છે, અને એ આનંદનનું કોઈ મરી
જાય છે તેને પેરીસમાં દોટે છે ત્યારે અ-
મસથી તેની યાદગારીની ધોર અહીંયાં
કરે છે.

એ જોધને પછી અતરેનું કેડીફ
જોવા ગયા હતા. એ દેવલ અસલ નેપ-
ચુન (દરયાનો દેવ) નું દેહરું હતું. તે
મને ૧૨૭૨ માં બાંધ્યું અને મને
૧૩૧૪ માં તૈયાર થયું હતું. ત્યારપછી
તેમાં વારાફરતી ધણા ફેરફાર થતો આ-
વ્યો હતો. એનું વચ્ચું દીવાનખાનું
અંદરથી સંગેમરનનું કાંધેલું છે, તથા
ગોખલાઓ કરીને બાજુનાં દીવાનખાના-
માં માટાં પ્રતળાં મુકેલાં તથા વચ્ચેનાં
દીવાનખાનામાં થાંભળાઓ પર અર્ધ બા-
વળાં કાંધેલાં છે. એનો આલટર જે સેંટ
જેવિયેરોએ અરપણ કાંધેલો તે ધણો
સારો છે. તેની આસપાસ ૧૦) શ્રી જીઆ પોરી-
ફરીનાં એક જ પથરની બનાવેલી બે કાન્ડેલા-
પ્રાસ મુકેલાં છે. એ સેંટ સાથે જુદો જ ચેપલ
કાંધેલો છે જે મને ૧૫૨૭ ની મરકીની
વખતે માનતા કીચી હતી તેથી બાંધ્યો હતો,
અને ૨૯) વચ્ચે ૨૨, ૫૦, ૦૦૦) રૂપિયા
ખર્ચીને તથા આર કાંધેલો હતો. એ ચેપલનો
અંદરનો ભાગ ઢોળ ચઢાવેલો તથા સંગેમ-
રનનો બનાવેલો છે, અને તેમાં ૮) આલ-
ટરો, ૪૨) રંગીન પથરનાં થાંભળા અને
ખાંભના સરસ ખારણાં ઉપરાંત ઉપર લાંબા
લાંબા આંધલપેનટીંગ્સ કાંધેલાં છે, અને
એની હેઠળ બોયર્સ બનાવીને તેમાં એ

સેંટનાં હાડકાં દાડી તેપર આલટર કાંધે-
લો છે. એ બોયર્સ એક માટાં ચોરસ દી-
વાનખાનાં બેલું છે, તે તદ્દન સફેદ સંગે-
મરનનું બાંધી તે ઉપર ધણીક નકશી
કોતરેલી છે. તેની છત વધીક એ પથરની
નકસીની તરાંહ સાથનો બનાવેલી છે. એક
કબતમાં એ સેંટનું રૂપાંત્ર મોનાની ઢોળ
ચઢાવેલું અર્ધ બાવળું રૂપાંત્ર પેડરટલ
પર મુકેલું છે. તે ઉપરાંત એ દેવલમાં ખી-
જ ૪૫) સેન્ટ્સનાં એજ ધાગુનાં અર્ધ
બાવળાં છે.

એ જોધને પછી વખત હાવાથી ને-
પલ્સ શહેરમાં ફરી આવ્યા હતા. એ શે-
હેરના રસ્તા તથા મોહાલાઓ વીચે અ-
મને લોકે કહ્યું હતું કે ધણાં જ ખરાબ
અને નજીક છે, પણ જોધને અમે અજાણ
યાદયે છે કે તેવું કાંઈ દીસતું નથી, (અ-
લખતે ધણાં નાંધળા મોહાલાઓમાં વખ-
તે તેવું કાંઈ હોય) પણ હવે જે ધણાંક
રસ્તાઓ પર ફરયા તે ધણાં સરસ મોટી
લાદીઓથી ફરસ કાંધેલા અને મુકાબલ
છે. વળી સાંભળ્યું હતું કે કચરાનાં ઢગ-
ળા રસ્તામાં કરે છે પણ તેવું કાંઈ જોયું
નહીં, ફક્ત ધેરમાંનો કચરો બાહાર બા-
જુ પર ઢગલા કરીને મુકેલો સરકારી મા-
ણુએને જોયકી જતાં અને જોયા હતા.
આને જે ત્રણ દીવસ થયા વચ્ચે આવ-
્યા કરે છે પણ લાદીઓનાં રસ્તા હાવા-
થી કીચલ મુદલ થતો નથી. હમણાં નવા
રસ્તાઓ દરીયે કીનારે બંધાયેલા છે તથા
હજુ બંધાયે છે તે કોઈ ખી માટા પુરોપનાં
શેહેરને ટકર મારે તેવા છે, તથા તે ઉપરથી
નેપલ્સ શહેરની તથા દરીયાની રંગબુમી
એટલી સરસ દીસે છે કે જાણુ આપણને
ત્યાંથી ખીસવા ગમતું નથી. એ શહેર
બુમ્ધ્ય સમુદ્રના એક ખાંચા ધ્યાને
Bay ઉપર આવેલું છે, અને જમીન અ-
રધા ચાંદનાં આકારની આવ્યાથી તેમાં
દેખાતા વીસ્તાર કરતાં ધણાં ઘર માંડલનાં

માધ્યમ સુધી આવેલાં, તથા તેઓની પાછલ નાધળાં ફળવંત ડુંગરો તથા એક ગમથી બલતો વીસુવીયસ પાહાડ તથા મોટા એતરો આવેલાં છે. તે ધણું જ સરસ દે-
આવનું લાગે છે, અને અંગ્રેજો એટલે તો પસંદ કરે છે કે તેઓમાં ઈટલવ રહી યઈ-
છે કે See Naples and die એટલે કે નેપલસ જોઈને પછી મરજો, એનો ડુંગર ઉપર આવેલો રસ્તો Corso Victor Emanuello પણ ધણો સરસ છે; ત્યાંથી દેખાવ નીચેનાં દરીયા કીનારેનાં રસ્તા કરતાં ધણો સરસ છે. નેપલસનાં ઘેરો મળનાં મોટાં કદનાં બાંધેલાં અને તેમાં મોટા ભાગની દરેક બારીની બાહાર નાધળી અગાશીઓ કાઢેલી છે, તે ધણી સોભાવા ઉપરાંત તેમાં રહેનારાઓને તે ઉપરથી મોઢાલાનો દે-
ખાવ ધણી સરસ રીતે જોવાને બની આવે છે. એક મોટી અડચણ અહીંયાં રસ્તાઓ પર છુટક વેચનારાઓને દુકાન માંડવા દે છે તેથી છે, અને તેમાં તેઓ જે આવાની ચીજો વેચે છે તેનો કચરો આસપાસ ધણો પડી રહે છે. નાધળા રસ્તા પર ગાડીઓનાં કારખાનાં હોય છે ત્યાં તે લોકો રસ્તામાં આતસ સલગાવી તે પર પહાંડાનો વાતો ચડાવે છે. એવી એવી છુટથી જરાક કદંબુ લાગે છે, તથા એક મોઢાલામાં આમડાં તેન (Tan) કરવાનાં કારખાનાં હોવાથી તેમાંથી ધણો જ અરાખ વાસ આસપાસ ફેલાય છે. જો અતરની સરકાર આવા બીગાડ બંધ કરાવે તો નેપલસ વીશે કોઈને પણ ફરીયાદ કરવાનું બને નહીં. હમારું હોટલ દરીયા કીનારે આવેલું છે ત્યાંથી શહેરનો દેખાવ ધણો સરસ દેસે છે.

તા. ૨૭ મી અક્ટોબર ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં દુધ વાગેને હમે હોટલ-
માંથી પોમ્પીઆઇ (Pompei) જવા સારું નીકળ્યા અને ધોડાની ગાડી-

માં કલાક ૧૨-૩૫ મીનીટ પુર્યા હતા. એના રસ્તાનો મોટો ભાગ અમે ગઇ પરમદીને જે વાટે મોર્ગન્ટ વીસુવીયસ જોવા ગયા હતા તેથી જ પોમ્પીઆઇ સુધી ગાડી જઇ શકે છે. પોમ્પીઆઇ અસલ ૩૦,૦૦૦) માણસોની વસતીવાળું શહેર હતું, અને મોર્ગન્ટ વીસુવીયસનાં ફાટવાથી તેની રાખ તથા પમીસ્ટોન કરીને હલકા બલી ગયલા પથરોથી ડરાઇ ગયું હતું. મોર્ગન્ટ વીસુવીયસ ધણી સદી સુધી ફાટવા વગર રહેવા પછી ઇ. સ. ૬૩ નાં શાલમાં પેટ્રુલવેટ્ટો ફાટ્યો હતો. તે વખતે ધરતીકંપથી પોમ્પીઆઇ શહેર ધણું તારાજ થયું હતું, પણ પાછું નવેસરથી તેનાં રસ્તાઓ સરખા કરીને તેનાં રહેવાસીઓએ બાંધવા માંડ્યું તે છેક સને ૭૯ નાં શાલમાં બાંધીને તઇયાર થવા આવ્યું, તેવામાં તા. ૨૪ મી આગસ્ટે વીસુવીયસ પાછો ધણો જોરમાં ફાટવાથી એ શહેર ગરક થઇ ગયું હતું. પેટ્રુલાં તો રાખ જડતી આવીને એ શહેરમાં ત્રણ શીટ સુધી ઉડી પડી, જે વખતે લોકોને નાસી જવાની તક મળી હતી, પણ તેમાંનાં ધણાં લોકો પાછાં પોતાનો સામન કાઢાડી લઇ જવાને આવ્યાં અને કેટલાંકોને નાસવાની સુજ નહીં પડવાથી અને રાખની પાછળ ગરમ આતશનાં પથરો તથા પમીસ્ટોનનો વરસાદ વરસવાથી ૭ થી ૮) શીટ સુધીનાં ઢગળા ભરાઇને ગામ પુરાઇ ગયું હતું. આ વખતે આસરે ૧,૦૦૦) માણસો યુગલાઇને મરી ગયાં, જેનાં મુ-
ઉદાં શહેર પાછું અણી કાઢાડતાં હાથ લાગેથી એક મ્યુઝીયમ કરીને રાખેલાં છે, તે જાણે તાનં થઇને હાથ પગ તથા બદન એમનાં ગયાં હોય તેમ માલમ પડે છે. હમણાં એ શહેર ૨૦) શીટ અંદર દટાયેલું છે, પણ તેનો મોટો ભાગ પાછલથી પુરાયેલો લાગે છે. એક બીજું ગામડું એનો પાસે જ એનાં બચેલા રહેવાસીઓએ વ-

આજુ તેને એનું નામ આપ્યું હતું. પેટ્રુલાં આફ્રિકા પછી તેજ વખતે લોકોએ પોતાના બચી ગયલા સામન સાથે એને અણેલું માલમ પડે છે જે વખતે ઘણા ભાગ સામન કાઢાડી ચકયા હતા, અને બાકી કાંઈ નહીં રહ્યાથી પડતર નાખ્યું હતું. ત્યારપછી એની હમારતોમાંથી સંગેમરમર અને કીમતી પથરા કાઢાડી લેવાને લોકોએ વારફરતી હુટકું હતું, અને તેખી ખુટયા એટલે પછી કોઈએ દરકાર લીધી નહીં અને (૧,૫૦૦) વરસ સુધી લોકોની જાણ વગર પડી રહ્યું. દસમી સદીમાં પોમ્પીઆઇનું નામ વડીક કોઈ જાણતું ન હતું એટલું તેને વીસારી મુક્યું હતું. સને ૧૭૪૮ માં એક એકુતને જમીનમાંથી થોડાંક વાસણો તથા પુતળાં મલવાથી તે વખતનાં નેપલ્સનાં પાદશાહ ત્રીજા ચાર્લ્સને તે ખબર પડી, જેથી તેણે ત્યાં જાવવાનું કામ પેટ્રુલવેટ્ટુ શરૂ કર્યું હતું, અને પોમ્પીઆઇ શહેર (૧૭૦૦) વરસ ડઠયા પછી પાછું જાણું થવા માંડ્યું. ત્યારપછી જુઓં આનદાનની પાદશાહી તળે જાદી કાઢાડવાનું કામ બેદરકારીથી ચાલવાથી ઘણી ખર્ચી કાઢાડેલી હમારતોને પાછા ટેકા નહીં આપવાથી પડી જતી હતી, પણ મુરાતી નાયબ હાકમી થતાં પાછું તપાસથી કામ ચાલ્યું અને પડી જાય તેની હમારતોને ઇંટ ચુનાનો પાછો ટેકો આપીને ટેકવી રાખવાથી હમણાં એ બધી અદરથી નીકળેલી હમારતો જાણે ભાગી ગયલું શહેર ગરક ગયા વગર પડેલું હાથ તેવું દીસે છે. સને ૧૮૬૦ માં નેપલ્સ વીકટર ઇમિન્યુએલનાં હાથમાં આજુ ત્યારથી એ કામ ધણું સારી રીતે ચાલે છે, અને એમાંથી નીકળતી ચીજોનું મોટું સંગ્રહસ્થાન કીધેલું છે. એ કામખર હાલ ૮૦ થી ૧૦૦ માણસો રાજનાં કામે લાગે છે, અને હજુ બાકી કે ભાગ ડઠાયલો છે તે ખર્ચી કાઢાડનાં

ખીજાં ૭૦) વરસ લાગશે, અને તેખર પાંચ મીલીઅન ફ્રાંક (ધ્યાને વીસ લાખ રૂપીયા) ખરચ બેસશે. તે જોવા જનારાઓ પાસથી જે બે ફ્રાંક શી લે છે, તેથી વરસ દીને તીસથી ચાલીસ હજાર ફ્રાંક જમા થાય છે. હમો ત્યાં પુખ્ત અને ડાએમીડ રેસ્ટોરાંમાંથી તરત રીફ્રેશમેન્ટ લઇને જોવા નીકળ્યા હતા. પેટ્રુલાં એ રેસ્ટોરાંમાં યઇનેજ (Via Marina) ચીયા મરીના કરીને મોહોલો હમોએ પસાર કરીયા. એ મોહોલાની આસપાસ બધી કુકાનો છે, જેની દીવાલો સલામત હતી બાકીનાં છાપડાં તથા લાકડકામ સઘળું તારાજ યઇ ગયું છે. એ જગ્યામાં પોમ્પીઆઇમાંથી ખર્ચી કાઢાડનાં મલેલી ચીજોનો નાનો જોવા સંગ્રહ કીધો છે. એમાં કાચનાં કેસોમાં માણસનાં આંક તથા કુતરાનું એક મલી નવ મુડાં છે, અને જાણે પથરાનું યડ બંધાઇ ગયું હોય તેમ તેની ઉપર રાખ બંધાઇ ગઇ છે તેથી કોઇનાં મોહોડાના આકાર દીસે છે અને કોઇનો દીસતો નથી. એક બે મુડાં તો સાથે વળગી ગયલાં છે. કોઇનાં હાથ પગ એવાઇ ગયલા, કોઇ જો બે મસ્તકે મોહોડાં ઉપર હાથ ધાંકીને પડેલું, એવી હાલતમાં મરણ પામેલાં દીસનાં હતાં. તેમાં કુતરાનું બદન ધણુંજ વલખાઇ ગયલું દીસે છે. એ ઉપરાંત કબ્રોમાં વાઝીસ, ધાંઝના વાસણોમા બલી ગયલા ઝોરાક જેવું કે પાંઉ, ઇંડાં, ઇલાદી, માણસોની ઓપરીઆ, પાણીનાં વાસણો વગરે ખર્ચી કાઢાડેલાં રાખેલાં છે.

તે જોઇને પોમ્પીઆઇના મોહોલાઓમાં ફરવા નીકળ્યા હતા. જે મોહોલાઓ ખર્ચ્યા છે તેનાં અમલનાંજ નામો આપવાની વેતરણ ફરી છે, અને ગલીઓને નાંકે તેનું પાટીયાં મારેલાં તથા ઘેરોની ઉપર નંબરો પણ પાડેલાં છે, તેમજ જાણીતા ધણીઓનાં નામ તથા તે-

મના ધંધા લખેલાં છે. સૌથી મોટા મો-
હોલાઓ લાયગે ૨૦) શીટથી મોહોળા
હોય અને બાકીનાં ખીજાં નાધળાં તો
૧૦) શીટની પણ અંદર હશે. દરેક મોહો-
લાની બાજુઓ પર પગથીયાં બેહુ બાજુ
પર રાખેલાં છે. મોહોલાઓની વચમાં ૨-
સતાઓ પર મોટા મોટા વગર ઘડેલા પ-
થરાઓ જડી લીધેલા છે, તથા ગલીઓને
નાકે રસતામાં વચમે મોટા બે શીટ જ-
માંધનાં પથરા ગોઠવેલા છે, જે ધારવા
મિલે વરસાદમાં મોહોલાની એક બાજુથી
ખીજી બાજુ પર ચાલી જવા રાખેલા હશે;
પણ એ પથરાને લીધે એક ઘોડાની ગાડી
કદી ત્યાં ચાલી શકી ન હશે, પણ બે ઘોડા
ધવા ખીજાં જનવરોની ગાડીનો આવ
જન સારી હાવી જોઇએ કારણકે રસતામાં
અધે ગધેરા પછડાંથી પડી ગયલી દીસે છે.
હમો પેહુલાં સ્કોટ ડોલા આબુન્દાન્સા
(Str. della Abundanza) માંથી ફ-
રવા નીકળેલા ખીજી પરચુરણ મોહોલાઓ
તથા તેમાંની જોવા લાયક ધમારતો જો-
તા સ્કીટ ડોલા ફોર્ટ્યુના (Str. della
Fortuna) ને રસતે પાછા ઉપલા મો-
હોલામાં આવીને બાહ્ય નીકળવા હતા.
એ બે મોહોલા જાણે મુખ્ય રસતા હોય
તેમ દીસે છે, જેમાંથી ખીજી આડકટરા
રસતાઓ નીકળેલા છે. તે બધા ધણાં ખરા
સીધા અને બંને બાજુ પર ધેરા સરખાં
દીસે છે. કોઇ કોઇ ધમારતો જેવી કે એકમ-
ચેન્જ, કોર્ટ, દેહરાં, હમામ તથા પછસાદાર
લોકોનાં ખાનગી મહેલો ધણાં મોટાં દી-
સે છે. તે ઉપરાંત બે ત્રણ નાટકયાળા ફો-
રમ તથા એવી ગમતની ધમારતો હમ-
ણાંની મોંઝકની બાંધેલી દીસે છે. એ સધ-
ળી ધમારતોમાં કોઇનાં છાપડાં દીસતાં નથી,
પણ જેની ઉપર ચુનાનાં ઢાળાં આકારનાં
છાપડાં કોઇ કોઇ તેવી ઉપર ૨૦) શીટનું
જડું થડ થવા છતાં હજુ સલામત રહે-
લાં છે. મોહોલાઓમાં રસતાની બાજુ પર

ટપે ટપે પાણીની ટાંકીઓ તથા ડુંવારા
કાંધેલા દીસે છે, જેમાં પાણી પડવાને સારું
માણસોનાં મોહોલાના આકારો કાંધેલાં છે.
ધરોની અંદર અસલનાં દીવાલો પર પડા-
વેલાં ચીત્રો હજુ કોઇ કોઇ જગે દીસે છે,
તથા કેંડે પુતળાં મુકેલાં પણ રાખેલાં છે.
મોટાં ધરોની અંદર અધે ચોક રાખી
તેમાં પાણીનાં ડુંવારા લીધેલા છે. પોતાનો
ધંધો દેખાડવા સારું ડુકાનવાલાઓએ
પોતે જે ચીજો વેચતા હોય તે ચીજોનો
નમુનો દીવાલો પર પડાવેલા કોઇ કોઇ કે-
કાંણિ દીસે છે. ભકીયારાની ડુકાનમાં તેની
ભકી તથા ડલવાની ધંટી, દારૂવેચનારની
ડુકાન પર નાધળો પલેટફોર્મ કરીને તેમાં
દારૂ રાખવા બરણીઓ મુકેલી, સાજી બ-
નાવનારનાં ધરમાં સાજી ઉકાળવાની કહ-
ણાં ચુલા પર મુકેલી, એવું એવું સધળું
જેમનું તેમ રહી ગયલું હજુ દીસે છે.
એક ધરમાં બબરચીખાનામાં રાંધતાં રાં-
ધતાં એક ઓરત મરી ગઇ હશે તેનું
મુડડું અરધું જાણું કરીને દેખાઇતું રે-
હવા દીધેલું છે કે કેવી હાલતમાં મુડડું
મલે છે તે માલમ પડે. મોટી ધમારતો
ખણી કાઢાડી છે તેમાં Basilica કરીને
એક ૨૨૦ થી ૮૨ શીટની છે, જેનાં
ધંટનાં બાંધેલા ૨૮) થાંભળાઓનાં થોડા
ભાગો રહી ગયા છે. એ જગ્યા કોર્ટ ઘાખલ
આગલ વપરાતી હતી, તેનાં મેજીસ્ટ્રેટને
બેસવા સારું જામી બેઠક બનાવેલી છે, તથા
હુણ ભાંવરાં છે જેમાં બંદીવાનોને રાખતા
હશે એમ ધારે છે. જોયા મેલે એ ધમા-
રત જ્યારે ગરક ગઇ ત્યારે બંધાતી ધવા
સમરાતી હશે, કારણકે અધુરું કામ કાઢું
હોય તેવી હાલતમાં મલી છે. ખીજી મોટી
ધમારત વીનમનું દેહું છે. એ એક જગ્યા
પલાટફોર્મ કરીને તે પર બાંધેલું અને
તે ૬૫ થી ૭૬ શીટનું છે, તથા તે ઉપર
મહડવાને ૧૩) સીડી છે. એની સાંબેનાં ધેરા
લીધેલા ચોકમાં પીડેસ્ટો તથા ઓલ્ટરો-

નો ઉપર વીનમ તથા સરમ ખનાવટનાં ખીજાં પુતળાં મુકેલાં હતાં, જે જાંચકી લખ ગયાછે. એનાં મોખરાપર પોરટીકો (૪૮) થાંભળાઓપર બાંધેલોછે. ખીજા ઇમારત ફારમનીછે જે બધી મલીને ૫૧૫ થી ૧૦૭ ફીટની જગ્યા રોકેછે, જેમાં જીપીટર (બરેસ્પતી) નું દહેર પલુ આવેલુંછે. એ જગ્યાઓમાંથી છ મો-હોલા નીકળેછે. એકચરેજની ઇમારતખી ઘણી મોટીછે અને ત્યાં હમણાં એ જગ્યા-ઓમાંથી મલેલાં પુતળાં તથા વાસણો એકઠાં કરેછે. એક મોટા કીચેટર ત્રીકોણ આકારનો ફારમની નજીકમાંછે જે હમ-ણાંનાં કીચેટરનાં જેવો ત્રણ બાજુ ગોળ અને એક બાજુ નાટક તખ્તા સારું ચોરસ બાંધેલોછે. તેમાં જોવા આવનારાઓ સારું મોટાડીનાં ટેકડા કરી તેપર સંગેમરમરની કરી લીધેલી બેઠકોછે. એમાં ૫,૦૦૦ માણસો બેસી શકે તથા બેઠકો એ-વીછે કે હું બેસનારને ઉપરના બેસના-રનાં પગો લાગે નહીં. એનાં મથાલાંપરથી ચોખ્ખીઆઇનો દેખાવ ઘણો સરસ દી-મેછે. જ્યાં નજર કરીયે ત્યાં આસપાસ તારાજ થયેલાં ઘરો દીમેછે. એ શહેર જોયા મેલે ટેકડી ઉપર આવેલુંછે, અને એની આસપાસની જગ્યા બેડી લાગેછે તથા જે ભાગ આદાઇ રહ્યો નથી તે જાણે જાંચી સપાટ જમીન હોય તેમ દીમેછે, તથા તે પર ખેતીવાડી ચાલેછે. એક ભાગપર ખ-ણવાનું કામ ચાલતું હતું તે હમણે જોયું હતું. એ ખણવાની મહેનત ઘણી પડતી નથી; કારણ કે પુરાઇ ગયેલો જમીનનો ભાગ છુટા કાંકરા તથા રાખ અને પમીસ્ટેટાનનો નીકલેછે, જે પાવડાળીજ ઓદી કાહાડી એક આગગાડી ત્યાં રા-ખીછે તેમાં ભરી લઇ જાયછે. ખણતી વ-ખતે ઘણું સંભાળીને ખણેછે. દીવાલ માલમ પડી કે તેની આસપાસથી ખણેછે, અને દીવાલને અલગલગ આવવા દેતા નથી,

તથા પડી જાય તેવી હોયછે તો તેને ચુના ઇંટનાં કામથી ટેકવી રાખેછે. એ મુજબ બધે ખણવાથી અમલનું શહેર પાકું જેવી હાલતમાં ડરાઇ ગયું હતું તેવું નીકળેછે. કોઇ કોઇ ઘેરો તથા હમામખા-નામાં સીસાંના નળ તેની કુખી સુધાં દી-મેછે, જે આબાદ હમણાંના નળને મલતો આવેછે. જમીન ખણેછે તેમાંથી મૂકે પમીસ્ટેટાન તથા કાળા લાવાનાં હલકા પથરો તથા બધાઇ ગયેલી રાખનાં ચોસલાં નીકળેછે. દીવાલો ઘણીખરી લાલ તથા પીત્તાંધેરા રંગની રંગેલી દી-મેછે. એ પ્રમાણે જાણે હમણાંજ એ શહેર પડતું મુકીને લોકો નાસી ગયા હોય તેમ લાગેછે, જેકે એને દટાઇ ગયાંને (૧૮૦૦) વરસ થઇ ગયાંછે. એ સ્થળું જોઇને પાછા ત્યાંથી કલાક ૩-૩૦ મીનીટનાં નીકળેલા કલાક ૫-૩૦ મીનીટ નેપલ્સમાં આવી પુગ્યા, અને રાતનાં નાટકશાળામાં બેલ તથા બેલેટ નાચ હતા તે જોઇ આવ્યા હતા.

તા. ૨૮ મી અક્ટોબર ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં ધોડાની ગાડીમાં બેસીને અતરેથી ૧૬ મેલ દુર અંહીનો વખણાયેલો કાઝર્ટ પાલેસ (Caserta Palace) જોવા સારું કલાક ૮-૪૫ મીનીટ ધોડાની ગા-ડીમાં નીકળેલા ત્યાં કલાક ૧૧-૩૦ મી-નીટ જઇ પુગ્યા હતા. શહેર મુક્યા પછી આખે રમતે ઘણી સરસ તરકારીનાં ખેતરો અને તેમાં મોટાં ઝાડો રોપી તે પર દરા-ખનાં માદવા મહડાવેલા હતા, એથી જાણે એ ખેતરો “પાર્કસ” હોય તેવાં દીસતાં હતાં. એ મહેલ કાઝર્ટ કરીને આસરે (૧૯૦૦૦) માણસોની વસતીવાલા પરાંમાં આવેલોછે, અને જેમ પેરીસમાં વર્સાઇલસ તેમ નેપલ્સમાં કાઝર્ટ ગણાયછે. એ મહેલ ઘણાજ મોટોછે, તે (૮૦૦) ફીટ લાંબો અને પોહોળાઇમાં ઘણુ ઘણો મોટો તથા તેનાં ત્રણ માળ સુધાં (૧૩૪) ફીટ જાયોછે. એમાં (૧૦૮૮) ઓરડા તથા વચમાં

માર મોટા મોકા રાખેલા છે. મેહુલમાં જવા સારું એની જ હુકુળ મોટા કોલોનેડ આઠ ત્રિકોણ થાંભળાઓનો કીવેલા છે, જ્યાંથી માળપર જવાની ધણીજ મોટી સીડી તદ્દન સફેદ સંગેમરમરનાં પથ્થરની બાંધેલી છે. એ સીડી પેહુલાં એક અને પછી એ ભાગમાં આસપાસ પેહુલાં બાંધેલ છે. એ બાજુપરની (૧૫) અને વચ્ચેની (૨૦) શ્રીષ્ટ પોહોળા છે. તેની આસપાસની તથા મથાળાંપરની દીવાલ રંગીન સંગેમરમરની છે, તેથી ધણીજ બપકાદાર લાગે છે. એની ઉપરની આઠ હુકુળનાં કોલોનેડનાં જેવી છે જે સંગેમરમરનાં મોટા ત્રણ ખુણાં વાળા આઠ થામળાઓની કરી તેની આસપાસ ફરતી આજ રાખેલી છે, જેમાંથી બધા આસિવાસનાં ઝોરડા તથા દીવાનખાનામાં જવાય છે. દીવાનખાનાં કાંઈ ધણું શીણુ-ગારેલા નથી તથા ફરતીચર પણ માફક-સરનું છે. દીવાલોપર સારા ચિત્રારાઓની મોટી ઓહલપેનટીંગસ મુકેલી છે તથા છુટાં છવાયાં મોટાં નાંધળાં પુતળાંઓ ઝોરડાઓમાં દીસે છે. એલેક્ઝાન્ડર ફારનીશનું પુતળું ધણું સરસ છે. તેને ઉભો રાખીને તેની પાછલ ફરેસતાને ઉભો રાખેલો તથા એક પુતળું તેની આગલ મુવાડેલું તથા એક બેસાડેલું છે. એ સ્થળે આદમ કદનું અને તે એક જ પથરમાંથી કોતરેલું છે. કેટલાક એક ઝોરડાની જમીનપર રંગીન સંગેમરમર જેવા પથરની તરાંહ તથા કેટલીક જમીન પાટીયાંની ઉપર ઓહલપેનટીંગની તરાંહ ગલીયા રેકી પાડેલી છે, જે ધણી સડકણી લાગે છે. પોશાક પેહરવાનાં ઝોરડામાં ટોહલિટ ટેબલ એક કરારા સંગેમરમરનો કીવેલી છે, જે નવ નાંધળા થાંભળાઓપર ઉભી રાખેલી છે, અને તે પરની આરસી તથા બધી ટોહલિટને લગતો સામન કરારા મારખલનો કીવેલી છે. એક ગોળ ટેબલ પેટ-રીફાઇડ(પથર થઇ ગયેલા)લાકડાંની એક જ

કટકાની છે, તખ્તવાલો ઝોરડો ધણીજ મોટા અને ત્યાંનું સ્થળ ફરતીચર લાલ મખમલનું છે. મેહુલને લગતો એક નાટકચહ રાખેલો છે, જે મળનો શીણુગારેલો છે. તેનાં થાંભળા નેપથ્થથી ફથ મેલ દુર સી-રાપીસનું દેહેરું હવું ત્યાંથી લાવેલા છે, તે આખા અંકેકા પથરનાં બનાવેલા છે અને તેવા બાર નંગ છે. એ મેહુલનો ચેપલ તદ્દન રંગીન સંગેમરમરના પથરનો શીણુ-ગારેલો અને ધણો જોવા લાયક છે. એ મેહુલમાં બધા મચીને ૨૬) મોટા દરવાજા તથા ૩૬) માળ ઉપર જવાની સીડી છે. એ મેહુલ અને ૧૭૫૨ માં અહીંનાં બુ-બો વંશના રાજાઓએ બંધાવ્યો હતો અને ધણો જોવા લાયક છે, પણ એના બાગ તેથી ધણીજ સરસ છે. મેહુલથી એક માઇલ દુર એક ટેકડી આવેલી છે ત્યાંસુની સીધાને સીધો એક બાગ બનાવેલો છે, અને તેમાં વચ્ચે ૧૦૦) થી ૧૫૦) વારનાં લાંબા લાંબા ડુંવારા કીવેલા છે, જેનાં તદ્દન જુદાજ તપા કરીને તેઓને નાંકે જાયાણુ જગ્યાપર પુતળાં તથા પાણીનાં ઘોંધ પડતા, અને તેઓની વચ્ચેમાં વળી પાછી ધાસુની રેપેલી જમીન ૧૦૦) થી ૧૫૦) વાર રાખેલી છે. એ પ્રમાણે ત્રણ તપા મહડ્યા પછી એક ધણો મોટો ડુંવારો અથવા તલાવ આવે છે જેમાં બે નાંધળા ટાપુઓ બનાવી એક ઉપર ઝોરડોનાં નવ પુતળાં સંગેમરમરનાં કોઇ બેસેલાં કોઇ પાણીમાં ઉભેલાં એવી રીતે ગોઠવેલાં છે, તથા ખીજાં ટાપુમાં હરણનાં ડોકાંનું એક માણસ બનાવી તેનો આસપાસ શીકારી ૧૦) કુતરાં ઉભાં રાખેલાં છે, તથા એ તલાવને મથાળે પેલા ડુંગર આવેલો છે, જેનાં મથાળાંથી હેઠાણુ સુની સીડી જેવડા લાંબા તપા કરી તે પરથી પાણીનાં ઘોંધ દોડી આવી એ તલાવમાં પડે છે, તેથી દેખાવ ધણો સરસ લાગે છે. એ ડુંવારા તથા કેઆરાઓની

આજુબાજુ મોટાં કાઠાડોને સરખાં કાપી જાણે લીલાવટીની દીવાલો બની લીધીછે, તથા તેનો પાછલ ધણો મોટો પારક ઘેરી લઈ તેમાં જાતજાતનાં મોટાં કાઠા રાખેલાંછે જે મધળી ગોઠવણી ધણી મન પસંદ અને જોવા લાયકછે.

એ જોધને પાછા એ વાગે ત્યાંજ પાર્કમાં “પીકનિક” કરીને નીકળેલા નેપલ્સમાં પાંચ વાગે આવી પુગ્યા અને બજાર તથા થોડીક દુકાનોમાં ફરયા હતા. રાતનાં આધને અગાશી ઉપર ઉમેલા હતા ત્યાંથી માર્જેટ વીઝુવીયમનાં બલતાં દુરથી હમોને દીરયાં હતાં, જે એકદમ મોંઘાં થઈને પાછાં કાંપ્યાં થઈ જતાં હતાં, અને જાણે દીવાલોની રાસ્તી દીસે અને ગેપ થઈ જાય તેમ લાગતું હતું, જે દેખાવ ધણોજ બભકદાર લાગતો હતો.

તા. ૨૦ મી અક્ટોબર ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં અતરેનું મ્યુઝીયમ (Museum Nazionale) જોવા ગયા હતા. એ ઇમારત ધણી મોટીછે, અને સને ૧૫૮૬ માં ષોડસવારની બરાખ દાખલ બાંધી હતી. ત્યારપછી ૧૬૧૫ માં એમાં યુનીવર્સિટી કીધી હતી, તે ત્યાંથી ખીજી જગાપર લઈ જઈને અહીંયાં પેઢેલાં મ્યુઝીયમ સને ૧૭૯૦ માં ઉતું કીડું હતું, અને તેમાં પછી ખીજાં ઇટલીનાં ગામોમાંથી સંગ્રહ લાવીને ઉમેરવા ગયા હતા. પોમ્પીઆઈ, હરક્યુલેન્યમ, ઇસ્ટાપી અને ક્યુમી કરીને ગરક ગયલાં ગામોમાંથી મલતી ચીજો એમાં ઉમેરવાથી એ મ્યુઝીયમ યુરોપનાં ખીજાં મોટાં મ્યુઝીયમોનો બરોબરી કરી શકેછે. તેમાં જીનાં કાળની ચીજો (Antiquities) માં એની બરોબરી કોઈ કરી શકતું નથી. એમાં મોટો ભાગ ખણી કાઠાડેલાં પુતળાં, ફ્રેસ્કોઝ, પેનટીંગ્સ તથા બ્રાંઝ તથા ખીજી ધાતુનાં વાસણો વગેરે આઈલપેનટીંગ્સ પણ સારા ઉમતાદોને હાથનાં એકઠાં કીધેલાંછે. ખણી

કાઠાડેલાં પુતળાંઆમાં બ્રાંઝ ધાતુનો પોટો તથા ષોડાપર પેમોડેલું નોરો શહેનશાહનું બ્રાંઝનું પુતળું, કાળા પથરનાં મોઢાડાં તથા રંગીન પથરનાં પોશાક સાથે ગુલાંમોનાં પુતળાં, ગંબવર કદના મરમરનાં બથોટા તથા પુતળાં, ડેનશીંગ ફારમમાંથી મલેસા મોઝેક વર્કની જમીનપરની તરાંહો જેવીને તેવીજ રીતે લાવીને અહીંયાં ગોઠવેલીછે. ખણી કાઠાડેલા દીવાલોનાં મોટા ભાગ તેની ઉપરનાં ફ્રેસ્કો પેનટીંગ્સો સાથનાં ફ્રેસ્કોમાં મુકેલાં, સંમેરમરનાં પુતળાં દીવાલોમાં ઉભાં કીધેલાં, આગમાંનાં મોટાં વાઝીઝ ઉપરાંત અનાજ, પાંઉ, ગોસ, અકરોટ, મુકો મેવો, ઇંડાં, રાંધવાનાં વાસણો તેમાં રંધાતું ગોસ સુધાં, વાઈનની બાટલીઓ તેમાં બંધાઈ ગયેલા વાઈન સુધાં, તેલની બાટલીઓ, દોરડાં, ઘાસની ગુડેલી સપાતનાં ટલીયાં, બત્તમ્, માણસોનાં મુડાં બાલી તેની રાખેલી રાખ, ડાંમોમીડાનાં પેરમાંથી મલેલાં માણસોનાં હાડકાં, (એને વાસતે કહેછે કે જ્યારે વીઝુવીયસ ફાટયો અને તેની રાખથી પોમ્પીઆઈ શહેર ડટાવા માંડ્યું ત્યારે આસરે ૩૦ જણાં એ ધણીનાં પેરનાં ભાયરામાં આસરે લીધા હશે, જેઓથી પાછલથી બાહાર નીકળાયું નહીં તેથી ત્યાંજ ગુંગલાઈને મરી ગયા હતા, તથા એ પેરનાં બાગેનાં દરવાજા આગલથી ધારવામેલે એ પેરનો ધણી તથા તેનો સાથનો ગુલામ જેનાં હાથમાં નાણાંનો કોઠળી હતી તેમનાં મુડાં મળ્યાં હતા) હાથનાં લખેલાં કાગળો તદ્દન ફાટી ગયેલાંને વજગાવી મુકેલાંછે. પેટીઓ, ધોળીયા, સ્ટાંડો ચામડાની ગાદીઓ સુધાં, સોનાં તથા રૂપાનાં વાસણો, નામ નીશાણ કોતરેલી પથરની વીટીઓ, એગ્રીગો, હાથની સાંપ રૂઝી પોંહીંચીઓ, કનદોરા જેવાં ઘરેણાંકુલનાં સોનાનાં હારો, પથરનાં તથા કોરાનાં કમીઓઝ, ચુલાઓ, ટેબલો, લોખંડની તીજોરીઓ, માણસોનાં

પગમાં નાખવાનાં જોડાં, તોલવાનાં કાંઠા, વગાડવાની વાંસલી (Flutes) વગેરે ખીજાં ઝોળર, પથરનો કોશીનોમાં બચાનાં હાડકાં ઇત્યાદી ધણી ઝીનો એ ગરક ગયલા પો-મરીઆઈ તથા ખીજાં શહેરોમાંથી લાવીને અહીંયાં મુકેલી છે. એ ઉપરાંત સીકાઓનો સંગ્રહ પણ પાંચ ઝોરડાઓમાં ધણોજ છે જેની સંખ્યા આસરે એક લાખની ઉપર કહે છે. પીકચરોનો પણ ધણો મોટો સંગ્રહ કીધેલા છે તથા ગ્રીસનાં અસલી વાસણો તથા પુતળાં તથા રોમનનાં હથામ, થાંભળા, પુતળાંઓ ઇત્યાદી એવી એવી ઝી-જોનો બિહદ મોટો સંગ્રહ કીધેલા ધણો જોવા લાયક છે.

એ જોધને પછી જુઓં વંશનો ખાંધે-લો" મહેલ કાપોડીમોન્ટે (Palazzo di Capodimonte) જે એક ટેકડી ઉપર આવેલા છે તે જોવા ગયા હતા. એ મહેલ પેહુલો અને ૧૭૩૮ માં ત્રીજા ચાર્લ્સે બં-ધાવ્યો હતો અને તેમાં પાછલથી ખીજા રાજાઓ વધારતા ગયા હતા તે છેક સને ૧૮૩૯ સુધીમાં તૈયાર થયો હતો. એ મહેલ ધણોજ મોટો છે અને તેમાં એક જાતનું નાધણું જેવું મહાકીયમ કીધેલું છે. તેમાં છુટા છુટા ઝોરડાઓમાં થોડક પી-કચર તથા પુતળાં ગોઠવેલાં છે, અને એક મોટાં દીવાનખાનાંમાં બંખતરો તથા લ-ડાઇનાં હથીયારોનો સંગ્રહ સારો કીધે-લો તથા ઝોરડાઓ મક્કમર સણગા રેલા છે. તેમાં બોલરમ ધણો સરસ છે. એક ઝોરડો જેને કોરીકામનો ઝોરડો કરી નામ આપેલું છે તે મહેલમાં સૌથી જોવા લાયક છે. તેની દીવાલ તથા છત બંને પોર્સેલેન (કોરીકામ) નાં પુતળાંઓ તથા કુલોનાં વેલા અને જાનવરો ઇત્યા-દીથી મઠો લીધેલું, તેમાં આસરે ૧૦૦૦૦) છુટાં નંગ સ્કુરથી ઝડી લીધેલાં છે એવું ત્યાંનાં રખેવાળથી હમે માંભળ્યું હતું. ત્યાંનાં જીમરો તથા આરશીઓ (મોંહાડાં

જોવાની)નો ફરેમા વડીક કારીની બનાવેલી છે. એ સધણું કામ એજ કાપોડીમોન્ટનાં પોરસેલેન વસ્તુમાં બનાવ્યાં હતાં. એ મહેલનો બાગ ધણો મોટો અને સારી ગોઠવણીનો છે. તેમાં મોટા રસતાઓની આસપાસ ઝાડો રોપી તેઓને ઉપરથી મળવી લખનેડું "એવીનીઉમ" કીધેલી છે તેથી ધણો શામે છે. એ બાગમાં બેસુમાર ફેસ-નટસો તથા ખીજાં જાનવરો શીકાર સારું રાખેલાં છે તથા થોડાંક પીજરાંઓમાં એ-વી જાતનાં પંખેરાં એકઠાં કીધેલાં છે.

એ સધણું જોધને પાછા હાટલમાં આવ્યા હતા. આજે ધણે દીવસે પેહુલ-વેહેલોજ માર્ગેટ વીસુવીયસને તદ્દન ખોલો જોયો હતો; કેમકે તેનું શીખર હમેશ વાદળાંથી ઢંકાઇ રહેલું હતું, પણ આજે આસમાન બંધડી ગયાથી એમાંથી મોટાં વાદળાંઓની માફક નીકળતો ધુમાડો તથા બપોરનાં અને રાતનાં એમાંથી મોટાં બલતાં નીકળતાં હમે જોયાં. એ નેપલ્સ શહેર આખા ઇટલી દેશમાં સૌથી મોટી વસતી-વાલું ગણાય છે. એની વસતી અને ૧૮૭૬ ની ગણતરી મુજબ ૪,૫૦,૮૦૦) માણઓ-ની કહેવાય છે. નેપલ્સ ઇટલીનાં ખીજાં શહેરોની માફક પ્રજાસ્તાક કોઇ દીને થયું હતું નહીં, તે અસલ રોમન શહેનશાહોને હસ્તક હતું, અને ત્યારપછી ઉગમણ તર-ફની એ શહેનશાહને હસ્તકથી નોર-મનનાં પેહુલા ડીઉક રોજરે જીતી લીધું હતું. તે તેઓને હસ્તક બે સદી રહેવા પછી સ્પેનનાં રાજા હેઠળ ગયું, જેનાં જુઓં વંશનો પાદશાહ ચોથા શીલીપનો છોકરો ડોનકારલોથ અને ૧૭૩૪ માં એને પાદશાહ થયો હતો. તે કેન્ઝ રીપબલીક-ની વખતે ૧૭૯૯ માં બોનાપાર્ટવાલાઓને હસ્તક ગયું અને તેઓ પછી પાછા અ-સલી જુઓંને હસ્તક થયું, જેને સધયતે હુલડ કરી ગેરીબાલડીની મદદથી તખ્ત પરથી ઉઠાડી મુકી શારડીનોઆનાં રાજા

વીકટર ઇમાન્યુઅલને સોંપી દીધું જે આ-
સને આસતે ખીજાં શહેરો તાલે કરીને
આખાં ઇટલીનો રાજ થયો હતો, અને
નેપલ્સમાં પોતાની ગાદી સ્થાપી. પણ પા-
છલથી ૧૮૭૦ માં રોમ શહેર પોપસો
પાસથી લઈ સુકપા પછી તેણે રોમને પા-
વતખત શહેર કીધું. તે પછી નેપલ્સનું
ખંદર દુન્યાનાં સૌથી મોટામાનું એક
ગણાય છે. ત્યાં મોટા વેપાર ચાલવાથી
એની વસતી રાજની ગાદી ઉઠી ગયા પછી
કાંઈ ઓછી થઈ નથી.

તા. ૩૦ મી ઓક્ટોબર ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં પોહારમાં કત્રાક પાંચ વાગે
નેપલ્સ શહેર છોડ્યું તે સાંજનાં કલાક
૬-૩૦ મીનોટિ ક્ષીનડીસી પુગ્યા હતા. સાં-
જનાં ચાર વાગે વાદળ અતીધણું ઘેરાઈ
આવું અને જાણે રાત પડી હોય
તેવું અંધારું થઈ ગયું હતું અને વીજ-
લી તથા ગરમી સાથે વરસાદ જોરમાં
છેક રાતનાં આઠ વાગા સુધી આવ્યો હતો.
હમો ક્ષીનડીસી પુગા તેવા હોટલ ડી ધ-
નડીશ ઓરીયંટલીશમાં ડીનર લઈને તે-
ની સાંજે ઉભેલી પી. અને એ. નો સ્ટી-
મર માલવા (Malwa) જે પાછલી રા-
તનાં એલેક્ઝાંડ્રીઆ હંકારવાની હતી તે
ઉપર જઈને રાતનાં સુતા, અને આજ
દીને પુરોપખંડને છેલી સલામ કીધી
હતી.

તા. ૩૧ મી ઓક્ટોબર ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં લંડનથી મેલનાં પેશન-
જરો પાંચ વાગે આવ્યા પછી હમારી
સ્ટીમર માલવાએ કલાક છ વાગેને લંડન
ઊંચક્યું હતું. આરાંતી બાહાર નીકળ્યા કે
પવન ઘણો જોરમાં ફૂંકતો માલમ પડ્યો
અને નવ વાગામાં તો સ્ટીમર મોટી
હોવા છતાં ડોલાં ખાવા લાગી હતી.
આખો દીવસ તે મુજબ ચાલ્યા કીધા
પછી સાંજનાં કલાક છ વાગે પક્ષ અતી
ઘણો જોશમાં ફૂંક્યા માંડ્યો, અને દરી-

યાનાં મોજ સ્ટીમરનાં ટુટકની ઉપર થઈ
ને કોઈ કોઈ વખતે પસાર થતા હતા.
આખી રાત એ મુજબ ચાલી આ કીધું
હતું.

તા. ૧ લી નવેમબર ૧૮૮૧—
આજે પણ આખો દીવસ પવનનું તોફાન
ચાલુજ હતું, જેથી હમો તદન કેમ્પીનમાં-
થી બાહાર નીકળી શક્યા હતા નહીં, અને
ત્યાંથી સ્ટીમર ઘણું ડોળાં ખાવાથી તે
ઉપરનાં સામનની ભાગ ટુટનાં અવાજો
વારા ફરતી સાંભળતા હતા તથા જેમ વ-
ખત જતો ગયો તેમ દરીયાનું જોર ઘ-
ણુંજ વધવા લાગ્યું અને બધા “ પોર્ટ
હોલ્સ” બંધ કરવા પડ્યા હતા. સ્ટીમર
પરથી હવે તો મોજ ઘણુંજ પસાર થતા
હતા, અને તે એટલી તો ડોલાં ખાતી
હતી કે કાંઈથી પણ પકડ્યા વગર ઉભું
રહેવાઈ શકાયું ન હતું, અને સ્ટીમર ભા-
યે કલાકનાં ૪) નોટ્સ (Knots) ચાલી
શકી હોય તથા ખાવા ખેસવાની ટેબલોપર
લાકડાંની પટ્ટીઓ ઝાસીને રહેખીઓ મા-
ડતા હતા, અને તે ઉપર પાશીનજરોમાં-
થી ભાગ્યે અરવો ભાગ ખેસી શકતા હતા.
બાકીનો મોટો ભાગ ખીમાર પડવાથી કે-
ખીનોમાં પડી રહેયો હતો. આજે પાછલી
રાતનાં તોફાન એટલું તો વધ્યું કે સ્ટી-
મરની હમારી કેમ્પીનવાલી બારીઓ સ્ટી-
મર ડોલાં ખાવાથી પાણીની અંદર ગરક
જતી, અને કોઈ કોઈ વખત તો ટુ-
ટકપરની ટાંગેલી લાખક મોટા વટીક પા-
ણીમાં જતી હતી, જેથી સ્ટીમર હમણું
ઊંચીવલી જશે એવી રીતની હમને.
ધાસતી લાગ્યા કીધી, અને આખો
દીવસ જરાક સેરવો શીવાય ખીજું
કશું ખાવાનું ચાલ્યું ન હતું, અને
આખો વખત ખીજાણીમાં પડ્યા પડ્યા
કેમ્પીનની સાંધડને પકડી રહેવું પડ્યું
હતું, નહીં તો કે ઉપરથી ઉડાઈ જતા
હતા. આખરે કપતાને રસતો બદલવાને

હેઝલ કરીને આડકટરા રસતો લીધી કે જેથી સાંઝા મલતા મોઝનું જોર ઓછું થાય.

તા. ૨ જી નવેમબર ૧૮૮૧—
આજનો આખો દિવસ પણ ગંચા ખે દિવસનાં જોષાજ તોફાની ગયો અને રાતનાં સ્ટીમર અતીસે ડોલાં ખાતી હતી, જેથી હમે કેમ્પીનમાંજ કેદ પડી રહ્યા.

તા. ૩ જી નવેમબર ૧૮૮૧—
આજે સવાર પછી દરીયો જરાક નરમ પડતો ગયો તેથી રસતાથી આડકટરા નીકળી ગયલા પાછા સીધા રસતા ઉપર સ્ટીમર ચલાવી હતી. એ હમારી સ્ટીમર ગાંધ કાલે રાતનાં એલેક્ઝાન્ડરીઆ પુગવાનો વક્રી હતી તે ચક્ર પડયાથી તથા કલાકનાં ૪) નોટ ચાલવાથી ત્યાં આજે પણ પુગી શક્યા નહીં હતા. જો કે તોફાન નરમ પડ્યા પછી કલાકનાં ૧૩) નોટને હિસાબે સ્ટીમર સર અહડાવીને તથા સ્ટીમ પાવર વધારીને ફાશટ ચાલતી હતી, અને દરીયો જો કે ધણોજ નરમ ખીજ દિવસો કરતાં લાગતો હતો તોપણ સ્ટીમર ધણું ડોલાં ખાતી હતી અને દરીયાનાં મોઝાઓ નાધળા ડુંગરોનો માફક ઉછળતા હતા. આજે હમે પેહેલવેહેલા સ્ટીમરનાં તુટક ઉપર બપોરનાં બાહાર નીકળ્યા હતા. અપર કાલાકનાં માલમ પડે છે કે એ મહીનામાં એ ભુમધ્ય સંસુદ્ર કોઈ કોઈ વખતે જોશમાં આવે છે પણ આવો લાગત ત્રણ ચાર દિવસો સુધી તોફાની રહેતો નથી. રાત પડતાં દરીયો ધણો નરમ પડ્યા માંડ્યો અને આજે ચેનમાં જાંધ આવી હતી.

તા. ૪ થી નવેમબર ૧૮૮૧—
આજે દરીયા ધણોજ થંડો અને દિવસ ધણોજ મજબૂત ગુજર્યો હતો. છેક સાંજનાં કલાક ૨૩—૩૦ મીનીટ એલેક્ઝાન્ડરીઆ શહેરનો કીનારો દીઠવા લાગ્યો અને કલાક ૪—૧૦ મીનીટ

સ્ટીમર લંગર કીકું, તથા હમે કલાક ૫—૩૦ એ કીનારાપર ઉતરીને હોટલ ડી યુરોપમાં ઉતારો લીધો. વખત હોવાથી શહેરમાં ફરી આવ્યા હતા. આજે મુસલમાન લોકોની બકરી ઇડ હોવાથી અહીંનાં ખારાનાં વાહણો ઉપર વાવટાઓનો શીલુગાર કીધેલો હતો તથા હમે ઉતર્યા તે વખતે એ ઇડની ખુશાલીની તોષોનાં અવાજો આવતા હતા. એ મુજબ આજે ત્રણ દિવસ થયા ધામધુમ ચાલે છે અને નીમાજ કરવાનાં પાંચો વખતપર ૨૪) તોષોની સલામતી ફોટે. આજે અઉદ્ધ હોવાથી આદરજીં ધણું સરસ પડતું હતું તેથી હમે શહેરમાં રાતનાં આઠ વાગા સુધી ફર્યા હતા. એ શહેર જો કે તરફી સરકારને તાબે હીયાનાં ખેડીવનો હાકમી હેડળ છે, તોપણ કાન્સ્ટાનટીનોપલ કરતાં અહીં સધળું સરસ યુરોપીયન ઢપમાં દીસે છે. એનાં કોઈ કોઈ મોહોલાઓ તો ધણું સરસ અને તેની ઇમારતો વખાણવા લાયક છે. તેમાં શરીફ પાશાનો મોહોલો તથા ખીજ નવા મોહોલાઓ ધણું જોવા તથા ફરવા લાયકનાં તથા રસતાઓ માટી ચોરસ લાદીઓથી ફરસ કીધેલા છે. એનાં ખારાંપરનો દેખાવ પણ ધણો સરસ છે, અને જોયા મેલે અહીંયાનો વેપાર ધણો મોટો ચાલતો હશે. કારણકે ખારામાં વાહણો તથા સ્ટીમરો ખેસુમાર ઉભેલાં હતાં. હમે ઉતર્યાં તે હોટલ ગ્રાંડ સ્ક્વેર (Grand Square) માં આવેલુ છે, તે સ્ક્વેર અહીં સૌથી મોટો ગણાય છે, જ્યાં ધણી માટી અને સારી યુરોપીયન દુકાનો તથા કાફેઝ આવેલાં છે. એ શહેર હાલ આગલનાં જેવો જાહોજલાલી ભોગવતું નથી, તોપણ એની વસતી સને ૧૮૭૭ નો ગણતરી મુજબ ૧,૬૫,૭૫૫) માણસની કેહેવાય છે, અને આખા ઇજીપ્ત દેશનો વેપાર એ શહેરને રસતે થાય છે, તેમાં રેનો પાક વધા-

રવાથી હમણાં એ જાણ્યોનો મોટા વેપાર ધંધલુંડ સાથે ચાલે છે. દરીયામાં માછી દોવાણા બાંધીને એનું બારું પેરી લીધેલું છે તેથી વાહાણો તથા સ્ટીમરો વગર નુ-કશાણીએ ત્યાં ઉભી રહી શકે છે. એ શહેર પેટ્રોલવેલેલું એલેક્ઝાંડર ધી ગ્રેટ (શીકંદર રમી પાદશાહે) કાઇરોની ઉડડ) વચ્ચે આગમજ વસાવી તેને પોતાનું નામ આપ્યું હતું. યુરોપ, એશિયા અને આફ્રિકાની વચ્ચેમાં એ બારું આવ્યાથી એ ત્રણે અંડો સાથે મોટા વેપાર ચલાવતું હતું, અને તે વખતે એની બરોબરનું શહેર ખીજું કોઇપણ ગણાતું ન હતું. એનો ધેરાવો તે વખતે નવ મૈલનો હતો અને તેમાં આઠ માટા રસતા બાંધી તેમાંથી ખીજા ધરખા રસતા કાઢાડેલા હતા. તેમાંની વચ્ચેવચ્ચેમાં એક રસતો ૨,૦૦૦ શીટ પોહાળો હતો, અને તેની આડકટરો ખીજો તેટલોજ રસતો પસાર થતો હતો અને તે મૈલો સુધી લાંબો જતો હતો. એ માહોલા સંગે-મરમરની માછી હવેલોએ તથા કીમતી જાણ્યો વેચવાની દુકાનોથી ભરેલા હતા, તથા તેની વચ્ચેમાં મોભાઇતા એમેલીસ્કો તથા એવી ખીજા એજો મુકેલી હતી. એ માહોલા આટલા પોહાળો હોવાથી ત્યાંથી એક નાંકેથી ખીજાં નાકાં સુધીની સઘળી એજો દેખાતી હતી, અને દરીયાનો બેહુ તરફથી આવતાં વાહાણો પણ એ માહોલાઓમાંથી જોઇ શકાતાં હતાં. એ વાહાણો સારું દોવાદાંડી બંધાવી હતી, જે એટલી તો વખણાતી હતી કે દુન્યાની નવાઇઓમાંની તે એક (one of the wonders of the world) ગણાતી હતી. એ દોવાદાંડી (Watch Tower) એલેક્ઝાંડર ધી ગ્રેટની પછીનાં એનાં જનરલોમાંનો એક જાણુ રાજ યધ ગ્રેટો તેણે બંધાવી હતી, અને તેને પોતે બંધાવીને સફરીઓનાં બંધાવ સારું ખુદા-

નાં નામપર અર્જુન કરેલી એમ તક્તી મારવાનો હુકમ કીધો, પણ તેનો બાંધનાર કારીગર પોતાનું નામ કાયમ રાખવા સારું લુચ્ચાઇથી પોતાનાં નામની તક્તી મારીને તે ઉપર ચુનાનું પડ કરી લઇને પેલા રાજ યલોમી (Ptolemy) નાં નામની તેપર તક્તી મુકી હતી, જે ધણું વચ્ચે થયે ચુનો ખડી જઇને નાખુદ થઇ ને કારીગરનાંજ નામની તક્તી બાહાર દેખાતી રહી ગઇ હતી. એ શહેરનો વખણાયેલી લાઇબ્રેરીમાં સાત લાખ પુસ્તક એકઠાં કરેલાં હતાં, અને તે સારું જેખી ધણી અહોંયાં આવે તેની પાસે કોઇપણ નવી જાતની ચોપડી જોઇ કે તે મંગાવી તેની ધણી ભપકાબંધ નકલ કરાવી તે નકલ તેને આપી પેલી અમલી ચોપડી લાઇબ્રેરીમાં મુકતા હતા, અને કોઇ વખતે તો પેલો નકલની સાથે માછી નાણાંની રકમ ભેટ આપતા હતા. તેનાં દાખલા દાખલ સાફોક્લીસ (Sophocles), યુરીપીડીસ (Eurypedes), અને એસ્કી-અથ (Eskius) ની બનાવેલી ચોપડીઓ યુનાનો લોકો પાસેથી ઉછીની મંગાવી તેમની નકલો બની તેથી ભપકાબંધ કરાવીને તે નકલોનો સાથે ત્રણ લાખ રૂપિયા તે જીની ચોપડીઓનાં બદલામાં આપ્યા હતા. એવી એવો કીમતો એ કદર યુજનારાઓ કીતાબોની આપતા હતા, અને એ લાઇબ્રેરી તે વખતે દુન્યામાં સૌથી માછી ગણાતી હતી; પણ પાછલથી જ્યારે મુસલમાનોનાં હાથમાં એ શહેર ગયું, ત્યારે તેને જીતનાર જનરલોએ ખલીફનાં હુકમથી તે ચોપડીઓને અહીંનાં હમામખાનાંમાં પાણી ગરમ કરવાનાં કારણસર લાકડાને બદલે બાલી હતી કે કોરાન જે છે તેજ ખરી ચોપડી છે, વાસતે તેને મલતી જે ખીજા ચોપડી નહીં હોય તે માછી હોવી જોઇએ, અને મલતી આવે તો આપણી પાસે કો-

રાનછે તો ખીજ ચોપડીની જરૂર નથી. એમ કૃતવો આવી સઘળો બાલી નાખી. એ પ્રમાણે એક વરસ સુધી આવી બેસુલી ચોપડીઓ હામામખાનામાં લાકડાંને બદલે બાલીને તારાજ કીધી હતી. અમર ક જેણે ખજીફની વડી એ શહેર જીત્યું હતું તેને ખલીફ ઉપર લખી મોકલેલી વીંગતો પરથી એ શહેરની માટાઇ માલમ પડેછે. જો કે તે વખતે એ શહેરનો મોટા ભાગ આગજની ખીજ લડાઇમાં તારાજ થઇ ગયો હતો. તોપણ અમર કએ છે કે “જે” આયમણ તરફનું” શહેર લીધું છે તે ધણુજ ગંભીર છે અને તેમાં કેટલાં ઘરો છે તે હું કહી શકતો નથી. એમાં ૪,૦૦૦) માટા મોહો, ૪,૦૦૦) હામામખાનાં, ૧૨,૦૦૦) બાગો, ૧૨,૦૦૦) તાજુ તેલ વેચનારાઓનો દુકાનો, અને ૪૦,૦૦૦) ચાહુદીઓ જેઓ મોટા કર આપે છે તે તથા ૪૦૦) નાટકશાળા છે” એવું ગંભીર શહેર તે વખતે (સને ૬૪૦ માં) હતું.

તા ૦ ૫ મી નવેમ્બર ૧૮૮૧—
આને અતરેનો આમદઅલી પાદશાહ-
વાલો મોહલ જોવા ગયા હતા. એ મોહલ ધણો મોટા બાધેલા છે પણ બાહારથી કાંઈ ધણો ભપકાદાર લાગતો નથી. એમાં પે-
સ્તાં સંગેમરમરનાં આખા પથરાનાં ધાં-
ભળા તથા સીડીઓ પણ એજ સફેદ પથરની બનાવેલી છે. અંદરનો ધણો ખરો ભાગ યુરોપીયન રીત પ્રમાણે શીણગારેલો છે, તેમાં મુલાકાત લેવાના ઓરડા બે તરાંહનાં ધણું સારા સણગારેલા છે. એકમાં ઇજ્જતને એવીવ પોતે બેસાને ખીજઓની મુલાકાતો માટા દોવસોપર લે છે, તે દોવા નખાનામાં ત્રણ બાજુપર ફરતી પલાંડી મારીને બેસી શકાય તેવો વગર હાથાની બેઠકો મળની જમીન સાટીનોની ગાદીનો તથા તકીયાનો કીધેલી છે, અને તેમાં મ-
થાળાંની બાજુપર એક ખુણામાં એની

પોતાની બેઠક તેજ મુજબની રાખેલી છે. અહીંયાં ખીજાં દેશનાં એલચીઓ તથા ખીજ ઇજ્જતનાં હોધદારોની મુલાકાત લેવાની જગ્યા છે. ખીજું તેવું દીવાનખાનું જયારે મોટાં ખાણું થાય છે તે વખતને સારું યુરોપીયન ઢપપર સણગારી તેમાં ધણી મોટી કોચો (જાણે બે ખુરશી આસપાસ અને વચમાં કોચ હોય તેવી રીતની બનાવેલી) મુકેલી છે, અને ફરનીચર સઘળું ગીલીટનું અને દીવાલોપર સા-
ટીનો જડેલી તથા જમીન અબજુસનાં લાકડાંની અને તેમાં શીપની તરાંહની બનાવેલી છે. એમાં એક ટેબલ રામનાં મો-
ઝક વર્કની બનાવેલી ધણી સરસ મુકેલી છે જેની ઉપર હીરાનાં મોટાં નંગો અ-
મલ જડેલાં હતાં જે પાછલથી કાઢાડી લીધેલાં દીશે છે. તેની કીમત એ અવે-
રાત સુધાં ત્રણ મીલીઅન ફ્રાંક ધયાને ખાર લાખ રૂપીયાની હતી એમ તેનો રખેવાળ કહેતો હતો. એ મોહલ દરીયે કીનારે આવેલા છે, ત્યાંથી બારાંનો દખા-
વ તથા એ જગ્યાપરનો ખરેક વોટર (Break water) સઘળો ખરેખર દીમે છે. ખરેક વોટર બધા મલીને ૩,૨૦૦) વાર લંબાઇમાં છે, તેનાં એક છેડાપર દીવાદાંડી કીધેલી છે, જે કીનારેથી ૧,૦૦૦) વાર દુર પાણીમાં ૩૦) ફીટની જમ્યાઇએ આવેલી છે. એ ખરેક વોટર સને ૧૮૭૧ માં શરૂ કીધો અને ૧૮૭૩ માં બાંધીને તૈયાર કીધો હતો. એ બાં-
ધવામાં બનાવનાં પથરનાં વીસ વીસ ટણનાં ૨૭,૦૦૦) બ્લોકસ દરીયાની બા-
જુપર વાપરયા છે જે દરીયાનું મોજનું જોર તોડી નાંખે છે, અને તેની અંદરનાં ભાગમાં પાણી થંભ રહે છે. એના અંદ-
રનાં ઢોળાવમાં ૮૫,૦૦૦) ટણ રબલ પથર અને ૮૫,૦૦૦) ટણ મજબુત પથરનાં મો-
ટા બેથો ત્રણ ટણ સુત્રીનાં બ્લોકશોથી ક-
વર કરી લીધેલું છે. એ ખરેક વોટરની

દરીયાથી ૧૦) શીટ જમી અને મથાળેથી ૨૦) શીટ પોહાળી દીવાલ કીધેલી છે. એ બાંધ્યાથી આગલ જે ધણું મોટાં તો નોમાં વાહાણો તથા સ્ટીમરો ભાગતી હતી તેનો અવ્યાવ થયો છે.

એ જોઇને પછી મેહુલમાંથી નીકળેલા પામ્પીઝ પીલર (Pompey's Pillar) કરીને એક થાંભ અતરેની ધોરસ્થાન આગલથી છે તે જોવા ગયા હતા. એનો આકાર ધણાંખરો પેરોનાં મોટા થાંભળાઓ ઉપર નક્શીનાં મથાળાં આવે છે તેને મલતો આવે છે. એ બધા મલીને દટાયા શીટ લાંબા છે, તેમાં એનું ટળી-ધું તથા મથાળાંવાલા ભાગો ધુટા છે. બાકીના એકજ મોટા પથરનો એ થાંભ ૭૩) શીટ લાંબો અને ૩૦ શીટ પેરાવાનો બનાવેલો, એનાં મથાળાંનો ભાગ ચોરસ છે અને તે ૧૬૫ શીટ વ્યાસ છે. એ થાંભ સાફ કરેલા લાલ ગ્રાનીટનાં પથરનો બનાવેલો, અને આગરે ૧૫૮૦ વરસનો જીનો અહીંજ ઉભો કીધેલો છે, અને તે વખતે પોમ્પીઝ કરીને સરદાર હતો તેની દેખરેખ હેઠળ ઉભો થવાથી એનું નામ પોમ્પીઝ પીલર કરી આપેલું ધારવામાં આવે છે. એની પાસે મુસલમાન લોકોનું ધોરસ્થાન આવેલું છે, જ્યાં આજે બકરી ઇદનો તેહેવાર હોવાથી ઘણી ભીડ હતી, અને જેમ મુબદ્દમાં ઝોરસ ભરાય છે તેમ ડુકાનો, ચકરીઓ, તથા બીજો મેલાવડો સારો થયેલો હતો. તેમાં એ મેલામાં ઘણા મોટા ભાગ ઝોરસોનો હતો જેઓ આજે હમો આજો દીવસ જ્યાંખી ફરતા હતા ત્યાંથી ખુલા મોટાં ગાડાંમાં વીસથી પચીસ જણી બેસીને જતી મલતી હતી, એ અહીંની ઝોરસો કાન્સ્ટાંટીનોપલની ઝોરસોની માફક મોહોડાંપર નાક આગલથી પડેલા રાખે છે, અને તે પડેલને ગમે તેમ ઉપર હેઠળ અહોવવા સાફ એક જાતની નલી તેની

ઉપર ત્રણ ઉપસેલા ખાંચા રાખી નાકની ઉપરથી કપાલ સુધી એક દોરીમાં બિરવી તે દોરી માથાંપરથી પાછલ ચોટલા સાથે બાંધી રાખે છે અને પેલા જુરખો તે ખાંચા ઉપર ટેકવી ગરદન આગલ પાછલથી બાંધી રાખે છે, એ નલી ગરીબ લોકો પીત્તલની અને તાલેવંત સોનાની રાખે છે, અને એ નલી પેહુરનારાં કાળો જાડો જુરખો નાંખે છે જેઓ ધણાંખરાં આરબ ધયા શીરીઆની ઝોરસ હોય છે. પણ ખરી ઇજીપ્તની ઝોરસો મોહોડાં ઉપર નલી રાખતા નથી, પણ ફક્ત કીણી મલમલનાં જુરખા નાક ઉપરથી ઢાંકી રાખે છે. જે ઘણીજ ગરીબ અને મજૂરી કરનારી ઝોરસ હોય છે તેઓજ (અને તેની વળી કોઇજ) લંબાડે મોહોડે ફરે છે, બાકીનાં સઘળાં પરદેપોશ ફરે છે.

એ પોમ્પીઝ પીલર જોઇને પછી અતરેની વખણાયેલી માહામુદીઆ કનાલ (Mahamooddeeyeh Canal) તેને એક કીનારેથી પસાર થઇને જોઇ હતી. એ નહેર મહમદઅલી પાદશાહ, જેણે ઇજીપ્તનાં પેહલા એદીવ દાખલ હોદ્દો ભાગવ્યો હતો તેણે સને ૧૮૧૯ માં બાંધવાને શરૂ કરી હતી, અને અતીઘણી ઝડપ કરાવીને તે સન ૧૮૨૦ ની જાનેવારીમાં ખુલી મુકી હતી. એટલી ઝડપથી એ ૫૦) મૈલ લાંબી અને સરાસરી ૧૦૦) શીટ પોહોળાઇની નહેર તેવાર કરાવવા સાફ એ ઉપર દરરોજ હડી લાખ માણસ એક વરસ સુધી કામે લગાડયાં હતાં, જેમાંથી જુખમરો મરકી અને અકરમાતોનાં સખમે વીસ હજાર માણસો મરણ પામ્યાં હતાં. આવાં માહાબારત કામપર હડી લાખ માણસો રોજનાં વરસ દીન સુધી કામે લગાડવાપર ફક્ત ૭૦) લાખ રૂપિયા ખર્ચ થયો હતો. તે હીસામે વરસ દીને એક માણસને ૧૨) રૂપિયા મલવા જેટલો (ખીજી કાંઈ પણ નહીં ગણતાં)

અરસ થવાથી આટલું માણસ મરી ગયું હોય તેમાં નવાઈ જેવું નથી. પણ આવી કામ કીધાં છતાં એ નહેરથી એટલી તો અનાજપાણીની સુઆકારી અહીંની તથા આસપાસની વસતીને થઈ છે કે તે તદ્દન તેની આગલ બુલી જવાય છે. એ નહેરની સાથે ખીજી જીની નહેરો મધ્યાથી આખાં ઇજીપ્ત દેશમાં એ મારફતે માલની આવજા થઈ શકે છે. એ નહેરના મથાળે એક મોટા રસતો બાંધેલા છે જ્યાં હીંવાનું લોક રોજ સાંજનાં ફરવા આવે છે, તથા તેનો બાજુપર એરીવની તથા ખીજી ઉમરાવોની હવેલીઓ તથા બાગો આવેલા છે, જેમાંનો એક ખાંતગી ગ્રીક સોદાગરનો બાગ હમો જોવા ગયા હતા જ્યાં અતીથિયાં પુતળાં ગોઠવેલાં હતાં, બાગમાં પાણી વરાળનાં બુખારથી લાવે છે તથા તલાવો રસતા તથા બેડકો સંઘળું સારી રીતે ગોઠવેલું છે. એ જોઈને પછી અતરે ખીજી કાંઈ ઘણું જોવા લાયક ન હોવાથી શહેરમાં થોડા ઘણાં ફરીને સાંજનાં છ વાગે એલેક્ઝાન્ડરીયા શહેર છોડી કેરો (Cairo) શહેરમાં રાતનાં ૧૦—૨૦ મીનીટ જઈ પુગ્યા હતા. એ કેરો શહેર ઇજીપ્ત દેશનું પાવત્ર કેરોનાય છે અને તેમાં એનો વાઇસરોય જેને એરીવ કરીને કહે છે તે રહે છે. હમોએ શર્પ્સ હાઇલમાં ઉતારો લીધો હતો.

તા. ૬ થી નવેમ્બર ૧૮૮૧—
આજે પહેલાં અતરેનું વખણાયલું જીની મીનોનું સંગ્રહસ્થાન જોવા ગયા હતા. એમાં ઇજીપ્તીઅન જીની મીનોને નેટલો સંગ્રહ કીધેલા છે તેની બરાબર ખીજે કોઈ નથી. શીત્રાય હીસ્ટોરીકલ પેનિરાઇ કે જેનો મોટો જડો ઇંગ્લાંડનાં સંગ્રહસ્થાનમાં કીધેલા છે તેટલાં અહીંયાં નથી. સને ૧૮૬૩ નાં શાલમાં છેલો એરીવ ઇસ્માએલ તત્ત ઉપર આલ્યો ત્યારથી ઇજીપ્તને લગતી જીની મીનો એ સંગ્રહસ્થાનમાં એકી કરવાને યશ કીધું હતું, અને ત્યા-

રથી ખીજાં દેશનાં લોકો જે આજીને પોતાને દેશ મીનો લઈ જતા હતા તેનો ટકાવ કરીને હમણાં એને લગતો સંગ્રહ ધણો એકઠો થયો છે. એ મ્યુઝીયમની મીનોનાં પાંચ ભાગ કીધા છે તેમાં ધરમ, મરણ, Civil Monuments, ઇત્યાદીને લગતી મીનોનાં છે, એમાંનો મોટો ભાગ અસલની ધોરોમાંથી મલેલા છે, તેમાં આટાં તથા નાધળાં સારી બનાવટનાં પુતળાંઓ, સાણસોને આવેલા જાનવરોનાં આકારો, જેમ કે એક ઓરતને ગાયનું મોહાડું, મરદને ખલીરનું મોહાડું, (એવા પુતળાં-વોને તેઓ દેવતા ઇખ્લ આગલ માનતા હતા) તે ઉપરાંત ખીજાં જાનવરોનાં પુતળાં જેમાં જાશવરનાં પથરની એક ગાય, એક કુતરો, એક જાતનો દરીયાઈ ધોડો, અને તેજ મુજબનાં વાંદરા, માછલી, દેડકાં હંસ ઇત્યાદી બનાવેલાં, તખ્તીઓ, મમીઝ ધણી જાતની, તેમાં કેટલીકો તો હમણાં થોડું થયુંજ ખણી કાઢાડેલી છે, જેઓનાં લાકડાંનાં કેસોપરનો રંગ તથા હોલ એવાં તો સરસ અને ચલકતા છે કે ૩૦૦૦ વરસની સુદત યુજરી છતાં જાણે આજેજ નવા બનાવેલા હોય તેવા દીસે છે. એ મમીઝને આતરડાં કાઢાડીને પેટમાં કાંઈ ખુસબો ભરે છે, તથા બાહરથી ખીજી જાતની કાંઈ જીવવણી ચોપડી તેને સુકાવીને તેની ઉપર કપડાંનાં પાટા ધણાંજ મજબુત વીરાલી લીધેલાં હોય છે, જે પછી તે મુડાંને તેનાં જેવાંજ આકારની લાકડાંની પેટીમાં મુકે છે. એ પેટીની ઉપર રંગીન તરાંહો તથા તે મરનાર ધણીની આખી સખી જેમ અંદર સુવાડેલી હોય તેમ પાડે છે, જનાં મોહાડાં પર સોનાનો વરખ ચઢાવી લીધેલા હોય છે, તથા બદનના ભાગ હોય છે ત્યાં તેપર યુજરેલા બનાવો હામે-રાગલીશીક અક્ષરોથી પાડેલા હોય છે, અને તે લાકડાંની પેટીને એક ધણીજ જાડી પથરની પેટી જેને સારકોફગસ કહે છે તેની

માંહે મુકી તેની ઉપર જડું પથરનું ઢાંકણ
 “હરમેદીકલી શીલ” કરેછે. એ પથરની
 પેટી કોઇ કોઇતો એક કુટ જડા પથ-
 રની અને તે પણ આખા પથરામાંથી
 કાતરી કાઢાડેલી હોયછે. પેટી ઉપર પણ
 તે મરનાર ધણીની જીંદગીની વીગતો
 હાએરાગલીશીકમાં કોતરેલી હોયછે. એ
 હાએરાગલીશીક અક્ષરે આપણી હાવની
 ચાલુ ખોલાએ જેવા હોતા નથી પણ તેઓ
 પર ચીજોનાં આકારો, જેવાંકે ચક્રાં,
 આંદ, સુરજ, જુદાં જુદાં ઝાડો એવા
 આકારોનાં તે અક્ષરે હોયછે જેને હાલનાં
 જીની ઝખાન જાણનાર ઉસ્તાદો ઉકળાવી
 શકેછે. એ પ્રમાંણે મુડાંને તળવીજથી
 રાખી તેની પેટી સાથે મોટા ઓરડા તદન
 પથરનાં બાંધી લઇ તેમાં પેટીઓ છુટી
 મુકવાથી હજારો વરસ થયાં છતાં મુડાં
 તથા તેની સાથે મુકેલો સામન તથા અનાજ
 વટીક જેવાને તેવો નીકળેછે. એ ઉપરાંત સો-
 નાનાં પત્રાંની ખોટ, હાથોડી, ખંજર તથા
 કોડાલી, “નેકલેસ” “એરિંગો” તથા ખીજી
 એવીજ સોનાનો જાણસો, વાઝીઝ, નાંધળાં
 નાંધળાં પુતળાં (એમાંનાં દેવતાનાં આકાર-
 રાંછે. એ લોકોમાં દરેક ધરનો ઇલા આ-
 નદાનનો વડો કોઇખી એક જનવરને પો-
 તાનો દેવતા ડોકી ખેંચાડી તે જીવતાં જન-
 વરને તેઓ ધણું માન આપતા હતા
 તથા તેનાં મુઆ બાદ તેને પણ મમીઝ
 બનાવીને ડાટતા હતા, એ મમીઝ પણ
 ખણી કાઢાડતી વખતે હાલમાં ધણી મલેછે)
 ધોરમાંથી લખેલાં પેપીરસનાં કાગળો
 જે ધણુંખરાં શીટી ગયલી હાલતમાંછે,
 ટાપલીઓ ઇલાદી, ઇલાદી એટલી ધણી
 ચીજો એકડી કાઢેલાંકે તેની વીગત
 હવે આવી શકતા નથી. ઇજીપ્તની જીની
 ચીજો ઉપરાંત રામ તથા શ્રીકૃષ્ણ પણ
 એવી જીની ચીજો, જેવાંકે પુતળાંઓ,
 ચેઝીઝ, તખ્તીઓ ઇલાદીનો પણ થોડો
 સંગ્રહ અહીંયાં કાઢેલાંછે, જે સંધણું ધણું
 જોવા લાયકછે.

એ જોઇને પછી અતરેની વખણાવ્યા
 મુજતાન હસનની મસજીદ જોવા ગયા હતા.
 એ મસજીદ અતરેનાં કીલાની હેઠળ
 આવેલાંછે, અને એ કેરોની મસજીદોમાં
 સૌથી સરસ તથા મુસલમાનો બાંધકાંમની
 કારીગીરીમાં પણ સરસ કેહેવાયછે. એ
 મસજીદ મુજતાન હસને સને ૧૩૬૦ માં
 બંધાવી હતી તે એટલી સરસ બંધાઇ કે
 મુજતાને તેનાં બાંધનાર કારીગરનાં ખેલું
 હાથ કપાવી નાંખ્યા કે રખેને એનાં બરો-
 બરની ખીજી મસજીદ કોઈ ખીજને બાંધો
 આપે! એ ઇમારત ૧૧૩) શીટ જામી
 દીવાલની તેમાં ૯૦) શીટ જામી અને ૬૯ા
 શીટ પોઠોળાં આરકાંનોછે, અને ૯૦) શીટ
 જામી અને ૬૯) શીટ પોઠોળીછે. તેની
 આગલ એક મોટો ચોક ૧૧૭ થી ૧૦૫
 શીટનો રાખી તેની આજુબાજુ એનેજ
 લગતી ખીજી ગંજવર ઇમારતો બાંધેલીછે.
 એ મસજીદ બાંધવા સાથે મોટા પથરા
 અતરેનાં પીરમીડસમાંથી કાઢાડી લાખ્યા
 હતા, અને તે એટલી મજબુત બાંધો હતી
 કે કોઇ વખતે મામલુકસ સાથની લડાઇમાં
 તેને કીલા દાખલ પણ વાપરી હતી. એનાં
 પેહેલા દરવાજાનું આરકું ધણુંજ જીંચુછે.
 એનો બંદગી કરવાની જગ્યા ચોકની ઉગ-
 મણુ આજુપરછે. તેની પાછલ એને બં-
 ધાવનાર મુજતાન હસનની ધોર બાંધેલાંછે,
 જેનો ઓરડો ધણુંજ જામી યુબજનો
 બનાવેલો તથા દીવાલપરની “કોરનીસ”
 દાખલ કોરાનનાં ત્રણ શીટ મોટા અક્ષરે
 લાકડાંનાં બનાવીને મુકેલાંછે; પણ હાલ
 એ સંધણું ધણીજ ખરાબ હાલતમાં આવી
 ગયુંછે, અને યુબજની અંદર ખુણાંમાંથી
 કાઢેલી નકશીઓ સંધણી તુટી પડી તેની
 અંદરનું વનજી કામ દીસી આવેછે.

એ મસજીદ જોઇને પછી મહમદઅલી
 જે પેહેલા એદીવ થઇ ગયો તેની બંધા-
 વેલી મસજીદ જે કીલાની અંદર આવે-
 લીછે, તે જોવા ગયા હતા. એ મસજીદ

આસરે ૫૦) વરસપર અંધાવલી છે અને તે ધણી ખરી આલાબાસ્ટર પથરની બનાવેલી છે. તેની બાહાર તથા અંદરની દીવાલો, થાંભળાઓ, જમીન, સઘળું એ કીમતી પથરાનું બનાવેલું છે, અને એવી આખી આલાબાસ્ટરની બાંધેલી ધમારત હોએ પેહલવેહલીજ નોંધ હતી. એની અંદર એ પથર વાપરવા ઉપરાંત એનાં યુગ્મજોની ઉપર ઘણો સરસ સોનેરી ધોળથી કોરાનની વીગતો ચીતારેલી છે, તેથી જાણે રમકડુંજ બનાવેલું હોય તેવી એ મસજીદ અંદરથી લાગે છે, તથા મંદપમાં વગર ગણતરીની હાંદીઓ ફારીગીરીથી ઠંગેલી છે તેથી ધણું સોભે છે, અને કહે છે કે જ્યારે બધી બટી સળગાવે છે ત્યારે એવી તો અંદરથી સોભે છે કે તેની તારીફ થતી નથી. એની બાહાર એક મોટા ચોક ધેરી લીધે છે જે તદ્દન સફેદ સંગેમરમરની ચોરસ પથી ૫ ફીટની લાંબીઓના બનાવી તેની આસપાસ થાંભળા તથા આરકાંનો ઓટલો કરી લીધેલા છે જે ઓટલાનાં મથાળાં ઉપર નાંધળા નાંધળા યુગ્મજો કીધેલા છે. એ ચોકની વચ્ચેમાં સંગેમરમરની મજબૂતી હોઝ બાંધેલી છે તથા બાજુપર બાહારથી એક ધડીયાળનો મીનારો કીધેલો છે. એ મુજબનો મસજીદને લગતો ધડીયાળનો મીનારો પણ હોએ પેહલવેહલી નોંધો હતો. એ મસજીદના બાહારનાં બાગનો આલાબાસ્ટરનો પથર વરસાદ તથા પવનથી ખરાબ થતો જાય છે. તેમાં ઘણાં બીણાં બીણાં આંધળાં પડેલાં છે તે ઉપરથી માલમ પડી આવે છે કે એ પથર સંગેમરમર જેવો મજબૂત નહીં હશે. એ મસજીદ બાહાર દક્ષીણ બાજુપર એ કીલાવાલા કુંગરપર આવ્યાથી ત્યાંથી કેરા શહેરનો દેખાવ તેમજ તેમાં આવેલી ૨૬૪) મોટી અને ૨૨૫) નાંધળી મસજીદોના મીનારા ઘણાં સરસ દીસે છે. એની પાસે એક ઘણો જડો કુવો, જેને

જોસફનો કુવો કહે છે, તે જોયો હતો. એ કુવો જે ટપે બાંધેલો છે, તેમાં પેહલો તપો ૬૬૦) ફીટ જડો અને તેની હેઠળ ખીન્નો ૧૩૦) ફીટ જડો મલીને ૩૯૦) ફીટ જડો છે, તેમાંથી પાણી કાઢાડવા સાથે તેની એક બાજુપરથી રસતો છેક હેઠળ સુધી જવાય તેવો કીધેલો છે.

એ જોઇને પછી ખુશકે દીલ કરીને મેહલ છે તે જોવા ગયા હતા. એને મહમદ-અલીનો મેહલ કરીને પણ કહે છે. એ મેહલ કાંઈ ઘણો મોટો નથી પણ માફકસરનો અને તેમાંનું ફરનીયર સઘળું સોનેરી ઢોલ તથા શાટીનનું બનાવેલું છે. અને દીવાનખાનાઓમાં કોમને બદલે તકીયાની મોટી બેઠકો કરેલી છે. સરવેમાં નાહાવાનો ઓરડો જે સઘળો આલાબાસ્ટર પથરાનો બનાવેલો છે તે જોવા લાયક છે. એ મેહલ જે કીલામાં આવેલો છે તે પરથી કેરા શહેરનો દેખાવ ઘણો સારો દીસે છે. તેની પાસે એક બાજુપર ચોક છે જ્યાં મેહલનાં અંધાવતાર ધણી મહમદ અલીએ મામલુકસ ટોલાના લોકો જે એને ઘણો હુરાન કરી તોફાન કરતા હતા તેઓને દગાથી તેડી એ કીલામાં ધેરી તા. ૧ લી મારચ ૧૮૧૧ ને દીને સઘળાને અંધ કરી મારી નખાવ્યા હતા; ત્યારે એકજ ધણી પોતાનાં ધોડા સુધાં કીલાની ઉપરથી હેઠળ કુદવી પડ્યો, તે કોઈ અમલકાર રીતેજ બચી ગયો હતો. જ્યાંથી પેલો બચી ગયો મામલુક કુદ્યો તે જગ્યા હજી ત્યાંનાં રમેપાલો બતાવે છે.

એ જોઇને પછી અતરેનાં લોકોને ફરવા જવા સાથે રસતો જેને યુબ્રા (Shoobra) કહે છે ત્યાં ફરવા ગયા હતા. એ રસતો મળેતો સીધો બનાવેલો છે, અને આસપાસ મોટાં જાડો રાપેલાં હોવાથી ઘણાં સોભે છે તથા “એવીનીયુ” હોય તેમ લાગે છે. એ રસતો ચાર મેલ લાંબી અને તેની બાજુપર છુટા છુટા અંગ-

હા તથા મેહુલો આવેલાછે. આને પવન તથા ધુધાર' ધણું હોવાથી (અહીંયાં આતવાર તથા શુકરવારે મલી અડવાડી-યાંમાં બે દીવસ લોકો ફરવા આવેછે.) મેહુલાણીઓ ધણા જોવામાં નહીં આવ્યા હતા.

હમો ત્યાંથી નીકળેલા અતરૈની પબ્લીક ગારડન ને હમારા હોટલની નજદીકમાં આવેલાછે ત્યાં ગયા, જ્યાં ખેદીવની રીજમીટનું એક વાળું પુરો-પીયન રાગ વખડતું હતું અને ધણું લોક ત્યાં ફરવા આવ્યું હતું. એ બા-ગમાં ઢાડો કાંઈ સારાં નથી, ફક્ત સાદાં છાંયડાનાં રમતાઓ બતાવેલાછે તથા એક ગમ એક મોટો તલાવ કીધાંછે, તેમાં ના-ધળી ખોટો તથા પાણીમાં ચાલતી “વીલો-શીરીડો” રાખેલીછે, જે લોકોને ભાડે ફરવેછે. પાણીની વીલોશીરીડ પેહુલવેહુલીજ હમોએ આએ જગ્યામાં જોઈ હતી. બે નાંધળો ખોટો જેવાં લાકડાંનાં આકારની કરી તેની અંદરથી ચક્રો વાટર વીલ (Water Wheel) જેવાં રાખેલાંછે, જે માણસ તેની જમી ખેડક ઉપર ખેસીને વીલોશીરીડની માફક પગે હીલવેછે, જેથી ખોટો આગળ પાછલ વધેછે. એ જોઇને અતરૈ જલદી અંધાર' પડેછે તેથી સાડા પાંચ વાગ્યામાં હોટલમાં પાછા ફરવા હતા.

તા ૭ મી નવેમ્બર ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં કલાક ૬—૩૦ મીનાંટી નીકળી અતરૈનાં કુચામાં વખાણાવલા પીરમીડસ જોવા ગયા હતા, ત્યાં કલાક આઠ વાગે ઘોડાની ગાડીઓમાં જઇ પુગા હતા. એ પીરમીડસ કેરાથી આસરે ૮) મેલ દુરછે અને તાંહાથી નો હવા ખુલ્લો હોયછે તો તેઓ દીસેછે. રમતામાં જતાં નેલ નદી ઉપર મોટો લોખંડનો પુલ સરસ બાંધેલા તથા ખીજો એક પુલ અસલનો બાંધેલાછે, પણ તે હાલમાં બાગી ગયસો હોવાથી એને બદલે અમ-

થો કામ ચલાઉ કરયોછે. એ છેલા પુલ-ની હેઠળથી તથા ખીજા એકુ બે રમતા-ની હેઠળનાં બાંચાઓમાંથી નેલ નદીનું પાણી અતરૈનાં ખેતરોમાં એકદમ ભરે-છે, જે મુજબનું બે મહીનાંપરનું ભરેલું પાણી હજુ બે ત્રણ શીટ જાડું મોટા ભા-ગ ઉપર દીસતું હતું. એ પાણી હતાળામાં સુકાઇ જાયછે, ત્યારે જમીન તર રહેલી હોવાથી ત્યાં વરસાદ વગર ખેતીવાડી થઇ શકેછે, તેથી ઇજીપ્તની જમીન વરસમાં ખેતી ચાર પાક આવેછે. પીરમીડસ ને હમો જોવા ગયા તે જાણે દુરથી સફેદ ચુનાનાં બાંધેલા ઢાળાં હોય તેમ દીસેછે, પણ જેમ નજદીક જતા ગયા તેમ તેની બાંધણીનાં પથરો દીસતા હતા. હમો ત્યાં પુગા પછી દરેક જાણુની સાથે ચાર અમ-રબો આવયા, જેઓમાંનાં બે આગલથી હમારા ખેડુ હાય પકડીને એ પીરમીડનાં પથરનાં તપાઓ જેમાંનાં કોબ કોઇનો ચાર શીટ જાચાંછે તે પર હમોને ખેંચતા, અને તેજ વખતે પાછલથી ત્રીજો આર-બ હમોને જાંચકી આવતો તથા ચો-થો ધણી ખીજાઓને મદદ કરતો હતો. એ મુજબ ચાર માણસોની મદદ લઇને હમોએ ઉપર ચહડવાનું ચર કીકું હતું. મોટો પીરમીડ (The Great Pyra- mid) કરીને કહેછે તે ઉપર હમો ચહ-ડયા હતા. તે ૪૮૦૦૦૦ શીટ જાચો અને ૫૩ રોકા આકારનો પથરનાં થડની ઉપર થડો કરીને બાંધેલાંછે, તથા દરેક થડ એકેકથી બે શીટ અંદરથી ચારે બા-જુપર બાંધેલાંછે, તેથી બની ગમથી જાણે ચહડવાની સીડી હોય તેવું લાગેછે, અને તે મુજબ એક ખુણાથી ગંગલર સીડી જેનાં તપાઓ ઉપર લખવા મુજબ ખેતી ચાર શીટ જંગા હતા તે ઉપર હમે ચ-હડયા, તેમાં હમોને ઉપર લખેલા આરબોની મદદ ધણી સારી મલી હતી નહીં તો કે એકલા હમોથી ચહડાઈ શકા-

તે નહીં. જેમ ઉપર ચઢતા ગયા તેમ દેખાવ ધણી સારો દીસવા લાગ્યો અને વચમાં બે ત્રણ ગમ થાક લેવાને પણ બેઠા હતા. તે વખતે રંગબુમી ધ્યાનમાં લેવાને ધણું સરસ બનતું હતું. ઉભા રહીને જોવાનું ધણી ધાસતી ભરેલું હતું, કારણકે નીચે જોતાં વખતે ચકર પણ આવી જાય છે. એ પ્રમાણે આસરે અરધા કલાકે મયાળે જઇ પુગ્યા હતા, જ્યાંથી જોતા સાંમેની બાજુપરથી બધી કૃષ્ણવંત જમીન તથા તેમાં વચમાં નેલનું “હાર્ડિગેશન” સાથે લીધેલું પાણીનાં છુટા છુટા દરીયા, તથા કેરો શેઠેર દુરથી તેનાં મીનારા સાથે, તથા વચમેથી નેલ નદી પસાર થતી એ સઘળું ધણું સરસ લાગતું હતું. પરવરદેગારનાં હોકમથી ગઇ રાતનાં વરસાદનું માપતું પડવાથી સઘળી રેતી ખેસી ગયલી હોવાથી બધું ખુલી રીતે દીસતું હતું, અને પવન જો કે ધણોજ જોરમાં હતો તોપણ હમુને રેતીથી ઘોડીકજ જે રાનગતી ભોગવવી પડી હતી. આગરજો વરસાદ ન આવેલો હતે અને આવો જોશમાં પવન હતે તો હમે રેતી ઉડવાના સખબથી કાંઇ પણ જોઇ શકતે નહીં. હવે એક બાજુપર ઓવી રળીયામણી રંગ બુમી હતી પણ ખીજ બાજુપર ફરીને જોઇએ છે તો રેતીનાં મોટાં જંગલો જ્યાં નજર પુગે ત્યાં તુલીક દીસતાં, અને એ પીરેમીડ જણે રેતીનાં જંગલનીં હદ હાય તેમ દીસતો હતો. એ એક નાંચલી જેવી ખડકની ટેકડીવાલી જગ્યાપર બાંધેલા છે, અને એ મુજબનાં ૨૬ જગ્યાઓપર અસલનાં ઇબ્રાહીમીઅન લોકો આવી ધાંતીઓ તથા શેઠેરો તથા દેહરાંઓ બાંધતા હતા, અને કૃષ્ણવંત જગ્યાઓને ખુલી રાખતા હતા કે તે ભેતીવાડીજ કરવાને કામ લાગે. અહીંથી લીબીઅન દેઝર્ટ (Libyan Desert) નું વેરાણું શરૂ થાય છે.

પીરેમીડની ટોચ પર મળેલી આસરે ૩૦) ફીટ સુધે ચોરસ જગ્યા આવેલી છે, જ્યાંથી વગર ધાસતીએ ઉભું રહીને આસપાસ જોવાય છે. હમોએ ઉપર ચઢવા માંડ્યું ત્યારથી હમારી સાથવાલા આરબોએ હમારી સાથે એટલું તો તાહિલું કરવા માંડ્યું કે અત્તીધણી કંઠાળો આવતો હતો. પેહલાં તો હમોને હમારા ચાર આરબોએ પોતાનામાંથી એક જરા બુકો હતો તેને ડાકટર દાખલ ઓલખાવ્યો. પેહલી થાક લેવાની જગ્યાપર ઘોડ્યા કે “તમને સંતોષ મળ્યો? માથે નામ કાઢજે” ખીજો કહે “માથે નામ ખલીફા છે, મને યાદ રાખજો” ત્રીજો કહે “મેં તમને મદદ ધણી કીધી છે, મને બક્ષેસ આપજો” અને ચોથો જુના સીકાઓ તથા ધોરોમાંથી મલેલી ઓળો કાઢાડીને વેચવા ઉભો, તથા વળી પાંચમો એક છોકરો જેની સાથે હમોને કમું લાગતું વલગતું ન હતું તે પાણીનો કુંજો લાવી પાણી પીણા કરી માથું ખાધ જતો હતો. હમોએ બધાઓને પેહલાં તો હા ના નો જવાબ આપ્યો, પણ તેથી તેઓ ધરાયા નહીં, અને તેની તેજ બાબદ આગલ પ્રમાણે બોલવા લાગ્યા, તથા એક ધણી પાસેથી કાંધ વેચાતું લીધું કે ખીજ બધા જણોએ પોતાની પાસેથી સામન કાઢાડી વેચવા સાથે બધી ગમથી ફરી વલી હમોને હાથનાં ધકાઓથી આમે જુઓ ને પેલું જુઓ કરીને કંઠાળો આવવા લાગ્યા. હમોએ આપરે જગારે ધમકાવ્યા ત્યારે ચુપ રહ્યા અને હમે ઉપર વધવા માંડ્યું. ખીજ ગમ થાક લેવા બેઠા ત્યાં વળી કંઠાળો આવવા લાગ્યા કે તે પેલા પાસથી લીધું અને મારી પાસથી લેતો નથી હું તો ખલીફા છેજ, મેં તુંને મદદ કીધી! વળી ડાકટર સાહેબ ખેસીને પગ આંપવા લાગ્યા, અને કહે કે “હું તો ડાકટર છું અને બુલતો ના” તથા ખી-

જાએ પેલા પાણીવાલા છોકરા મુખાં એ-
ટણો તો ધોગાર કરી મેલ્યો કે જીવકંટાળી
જતો હતો, અને તેમાં હમો ઉપર ચહડ-
તાં હાંશી ગયલા તેથી ઘણુંજ કમવાટ
ભરેલું લાગતું. વળી તેઓને મુગા રા-
ખીને આગમ વધવા કે આગે રસતે તેજ
મુજબની ઠીક ઠીક કરવા કીધી, અને મ-
થાળે પુગ્યા કે કશું જોવા દેવ નહીં, તથા
આસપાસ જાણે હમો એજ લોકાને વા-
સતે ઉપર ગયા હોય તેમ પાછા ફરી વ-
લીને કંટાળો આપતા લાગ્યા. આખરે
હમોને મીઝાજ જોવો પડ્યો ત્યારે જરા
ખીરચા હતા. એ મુજબ થવા પછી હ-
મોને તેઓમાંનાં એક જણે એ મોટા
પીરેમીડ પરથી નીચે ઉતારીને તેની સાંમે
ખીજો પીરેમીડ જરાક તેનેથી ઉતરતો
હતો તે ઉપર ખાર મીનીટમાં પોતે પહોંચી
જવા કહ્યું, જેને વાસતે મોટી ખસેસ માં-
ગવાથી હમોએ ના પાડી તેથી વળી પાછી
ઠીકઠીક ચાલી અને પા કલાકે તેનો
છેડો આવ્યો. પેલો જનાર ઘણી ઝડપથી
એ પીરેમીડ ઉપરથી કુદતો કુદતો ઉતરી
(૧૦૦) વારનો છોટો દોડીને સાંમેનાં ખી-
જ પીરેમીડનાં મથાળાંપર, (જે ઘણો
અધડો ચહડવાનો હતો તોપણ) ખાર મી-
નીટમાં ઉપર જઇને ઉભો, જે જોઇને
હમો અજબબ થયા હતા કે માણસ જન
આડત પડવાથી શું કરી શકે. એ પી-
રેમીડ ચહડવું તથા ઉતરવું કાંઇ સહેલું
કામ નથી, તોપણ ખાર મીનીટમાં એક
પચાસ વરસનો ઉમરનાં માણસે એ કામ
કીધું હતું. હમોએ સધળું જોઇને ખીજ
ખાણુનાં ખુણાંપરથી હેઠળ ઉતરવા માડ્યું,
પણ હવે કાંઇ માણસો એની શકે તેવું
હતું નહીં તેથી તેઓનાં ખખાં ઉપર
ટેકા દઇને તથા ઘણું નીચાણ આવે ત્યાં
ભાંયપર ખેસીને પાછા ઉતરી ઉભું થવું
પડતું હતું. એ મુજબ છેક હેઠળ મુખી
ઉતરવા કે એ પીરેમીડ જે એક પાદશાહ-

ની ધોરછે તેની અંદર વચોવચમાં તેનો
સાંકેફિંગસ મુકવાનું દીવાનખાનું જોવા
ગયા હતા. એમાં જવા સાફ ત્રણ શીટ
જાઓ તથા સમચોરસ રસતો ધયા ખાચો
છે તેમાંથી વાંકું વલી જવું પડ્યું હતું.
એ ખાંચો ચાર મોટા પથરોનો ખનાવે-
લોછે તેની અંદર થોડક મુખી સીકું જવું
પડેછે અને પછી જમણા હાથપર વળે
છીયે. એ રસતો આસરે ત્રણ શીટ પો-
હોળો અને પાંચ શીટ જાંચે. આસરે
૨૦૦) તથા ૩૦૦) શીટ અંદર ગયા કે
એક બાજુપર મોટાં ખાંચો આવેછે જે
ની અંદર ઘણો જાડો એક કુવો કીધેલો-
છે. એમાં એક આરબ એક ફ્રાંક સાફ
હાથમાં ખતી લઇને છેક હેઠળ મુખી ગયો
હતો અને હમોને વાંકા વળીને તેની
ખતીની રાશનીએ તેમાંનું પાણી દીસસે
કરીને કહ્યું, પણ તે કુવાને દીવાલ ક-
સું નહીં હોવાથી હમો તેની નીચાણમાં
કસું જોઇ શક્યા ન હતા. હમોએ પેહલી
વળાંણુ લીધી ત્યારથી તદ્દન અંધારું મ-
લ્યું હતું અને જો કે હમો દરેક જણની
સાથે મીણખતીએ લીધેલી હતી તોપણ
એટલું તો અંધારું હતું કે ખાખર જો-
ઇ શક્યા નહીં. આજો રસતો એ મુજ-
બનો અને વળી કોઇ ગમ તો ત્રણ શીટ
જાઓ હતો તેથી વાંકું વળીને તથા રસતો
ઘણોજ જળાવનો તથા અતીઘણું પાલીય
થઇ ગયલા પથરોનો હોવાથી સડકણો
ઘણો હતો, તેથી ઘણું તપાસીને તથા
હમારી સાથે આવેલા આરબોની મદદથી
ચાલવું પડતું હતું. હમો અંદર ગયા કે,
સધળો જાઓ ચહડાણનો રસતો હતો
અને કુવો મુક્યા પછી તો ઘણીજ ચહ-
ડાણ તથા સડકણું મલ્યું તેથી પગ સડી
જતા હતા, અને આરબોનાં ટેકા આગ-
લથી અને પાછલથી નહીં હોય તો કદી
પણ ચાલી શકાય નહીં તેવું ખીકટ હતું.
એ મુજબ લાંબો તપો આસરે ૩૦૦) થી

૪૦૦) શીટનો પસાર ક્રીધા પછી પેલા ઓરડા આંખો હતો. એ ઓરડો પાદ-શાહી ઓરડા (The King's Chamber) ને નામે ઓલખાય છે, અને ખીજા એવા ઓરડાએ એજ પીરમીડનાં ખીજા ભાગોમાં ઉપર હેઠળ આવનાર પાણી તેનાં રક્ષતા તદ્દન જુદાજ ક્રીધેલા છે. આ પાદશાહી ઓરડો સૌથી મોટો ગણાય છે. તે ૩૪) શીટ ૩) ઇંચ લાંબા, ૧૦) શીટ ૧) ઇંચ પોહોળો, અને ૧૯) શીટ ૧) ઇંચ ઊંચો છે. એની જમીન પીરમીડનાં ટળોયાંથી ૧૩૮) શીટ જમણામાં આવેલી છે. એનું છાપરું ઇંચા છત મોટા આખા પથરાની ક્રીધેલી છે, અને તેનાં છેડા બાજુની દીવાલ પર પોહોળાઇ-એ ક્રીધેલા છે. એ ઓરડાનું કામ એવું, તો સરસ છે કે તેને ૩,૦૦૦) વરસ થયા છતાં તેની સંધિમાં છુરી વટીક જઈ શકતી નથી, એ ઓરડાની એક બાજુ પર વચમાંથી એક સાયકોફેગસ મુકેલી છે જેનું ઢાંકણું ત્યાં દીસતું નથી અને તદ્દન ખાલી છે. તેની ઉપરનો થોડો ભાગ ભાગી ગયેલો છે તે તદ્દન એકજ પથરે, અને તેની ઉપર કાંઈ પણ લખેલું ઇંચા કોતરેલું નથી. તે બહારથી ૯૦) ઇંચ અને અંદરથી ૭૮) ઇંચ લંબાઈમાં, ૩૯) ઇંચ પોહોળાઈમાં, અને ૪૧) ઇંચ ઊંચાઈમાં છે, અને એપર કાંઈ ખી ડોકવાથી ધાતુનાં જેવા અવાજ તેમાંથી નીકળે છે. જોવા આવનારાઓએ એ પ્રમાણે ડોકીને તપાસ કરવાથી હોએ ઉપર લખવા મુજબ તેની ઉપરનો થોડો ભાગ ભાગી ગયો છે. એ ઓરડામાં હમારી ખતીઓ છતાં ઇંચું અંધારું હોવાથી હમારી સાથવાજા આરખો પાસથી મેગનેરીઅમનો તાર લઈ સૂઈગાવીને બરાબર જોઈ શક્યા હતા. એ ઓરડો ઘણો વચેવચમાં પીરમીડની અંદર આવવાથી ત્યાં હવા બરાબર આવી શકતી નથી તેથી હોએ

ગરમી ઘણી માલમ પડી હતી, અને થોડા વખતમાં પરમેવાથી ગડકાવ થઈ ગયા હતા. હોએ પાછા જો મુજબ અંદર ગયા હતા તેજ રક્ષતે ઉતરાણ હોવાથી જરાક વધતી મેહનતે બહાર આવ્યા અને પીરમીડની નજીકમાં એક નાધલો બંગલો છે ત્યાં થાક તથા રીફ્રેશમેન્ટ લીધું. એ પીરમીડનો વાસને લખનારા જુદાં જુદાં મત આપી ગયા છે, પણ ઘણાં જાણુ કહેવું એમ છે કે પીરમીડન ઇજીપ્શીયન પાદશાહોની ધોરે હતી તથા તેમાંથી સાયકોફેગસ મલ્યાં છે તે તેનીથી પુરવારી થઈ છે. એ બાંધવા સારું પેહલાં એક ટેકડીને આસપાસથી કોતરી કાઢાડી તેની વચમાં જોયા પેલેટફોર્મ આસરે ૧૦ થી ૨૦ શીટનો સખી તેની અંદર ઓરડા જેવું બાંધેલું છે, અને તેની ઉપર પણ રોકી નાધલી બાંધતી પેહલાં પથરની બનાવી તેમાં સીડી જેવા મહડ ઉતરનાં તથા રાખ્યા છે તથા પછી ઉપરથી બાંધતાં બાંધતાં પાછા હેઠળ આવી તથા વધારવા ગયા છે. તે પાછલ કેટલો ખરચ તથા મેહનત થઈ હશે તેનો લીચાર હીરોડોટસ જે ૨૩૦૦) વરસ ઉપર થઈ ગયો છે તેનાં નીચલા લખાણુ પરથી મલે છે " સી-ઓપ્સ (પાદશાહનું નામ) હવે તખ્ત પર આવ્યો તેને દેહુરાં વગેરે બાંધકાંમત બંધ કરાવ્યું, અને પોતાને વાસને રહ્યનને મેહનત કરાવવા પ્રડ્યો. અરેખીઆ દેશની ટેકરીઓમાંથી પથરા કાઢાડી તેને બરાબર કપાવી નદી સુંધી મંગાવી ખોટમાં સુકી ખીજે પાર લઈજતા, જ્યાં ખીજાં માણસો તૈયાર રહેતાં, તેઓપામે તે પથરા લીખીઆની પેરાન જગા પર ધસડાવી લઈ જતા હતા. એટલાં કામ પર ૧,૦૦,૦૦૦) માણસો ખપતાં, અને દર ત્રણ મહીને તેઓની બદલી એટલાંજ ખીજાં નવાં માણસો લાવીને કરતા હતા. આવાં કામ પાછલ અને તે પથરાઓ લાવવા સારું

મળેનાં ભાદીનાં રસતાઓ એક નાકાંથી ખીજાનાકાં સુધી ખનાવ્યા હતા, તે ઉપર ૧૦) વરસ લાગેલાં કહે છે તથા પીરેમીડને બાંધીને તૈયાર કરતાં ખીજાં વીસ વરસ લાગ્યાં હતાં. એ પીરેમીડ આઠ પલીકીરા (૮૦૦ ફીટ) લાંબા અને તેટલો જ ઊંચો છે, અને તેનાં પથરા સધળા સફા કરીને ધણી તજવીજથી ગોઠવેલા છે. જેમાંના એક પથરા (૩૦) ફીટની અંદર લાંબા નથી. એ પીરેમીડ તપા રોકો બાંધેલા છે, અને તે પથરા ચહડવા સારાં લાકડાંનાં સંચાઓ ખનાવ્યા હતા, જે એક તપાપર સંચો નેવો પેલા પથરને લાવીને મુકે છે કે તે તપાનાં ખીજા સંચાથી તેને તેની ઉપરનાં તપાપર લઈ જાય છે. એ મુજબ દરેક તપે એકકડાં સંચો રાખી પીરેમીડ બાંધેલો હતો. એ પ્રમાણે બંધાઈ રહેયેકે મથાળાંપરથી તેને બંધ પલાસટની માફક કરતા આખ્યા હતા અને તેની ઉપર ઇજીપ્શીઅન અક્ષરો કોતર્યા હતા, તેપર કેટલાં માણસો ખખ્યાં તથા ખરચ થયું થયે તે લખેલું છે, અને જેઓ એ વાંચી શક્યા તેઓથી સાબળ્યું કે માણસોને કાંદા, લસણ, અને એક જાતનાં ઝાડની જડ ખાવા સારું આપતા હતા. તેમ કરતાં ખરચ ફક્ત ૧૬૦૦) ટેલેન્ટ (વીસ લાખ રૂપિયા) લાગ્યા હતા. ત્યારે જો એ પ્રમાણે ખર્ચ હોય તો એનાં બાંધવાનાં હથીયારો સંચા તથા માણસોને કપડાં તથા ખીજા ખોરાકીપર કેટલો ખરચ થયો જોઈયે” એ મુજબ હીરોડોટસ જણાવે છે એ પીરેમીડ આગલ જોયો હશે તે લખી ગયો છે. એક ખીજા ધણીનાં કહેવા મુજબ એ પીરેમીડ બાંધવા પાછલું ૩,૬૦,૦૦૦ માણસો ૨૦) વરસ સુધી લાગ્યાં હતાં ત્રીજા લખનાર પલીની કહે છે કે “એ મોટા પીરેમીડપર વીસ વરસ સુધી ૩,૬૬,૦૦૦) માણસો કામે લાગ્યાં હતાં, અને એની પાસે ખીજા એ પીરેમીડસ

એથી થોડા ઉતરતા છે તે સૌ મહીને એ ત્રણ પીરેમીડસ બાંધતાં ૬૮) વરસ અને ૪) મહીનાં લાગ્યા હતા” એ પ્રમાણે આગલનાં લખનારોએ જોવા ગયા હશે તેઓ ૨,૦૦૦) વરસની વાત ઉપર લખી ગયા છે. હમણાંની શોધ મુજબ એ ચીઓ-પસ પાદશાહ ચોથા વંશનો ખીજા પાદશાહ શુશીય માનીડાનો હતો તે જ હશે એમ ધારે છે, અને તે ૪૨૩૫) વરસ ઉપર ધયા ૨૪૫૦) ઇસવી સુનેની આગમન થઈ ગયો છે એવું કરોનોલોજીસ્ટોથી માલમ પડે છે. એક બારગી એ છેલું શાલખી લખ્યે તોખી એ પીરેમીડ આજે ૪૨૩૦) વરસનો જુનો હોવો જોઈયે. અસલમાં બાહારથી તદન સફાઈબરેલો બાંધેલો હતો, પણ પાછલથી આરબ લોકો એમાંથી બારગીને પથરાઓ કાઢાડી પોતાનાં પાદશાહનાં મહેલો તથા મસજીદો બાંધતા હતાં, તેથી ઉપરનાં પરનાં સફાઈ પાલીશ કીધેલા પથરો કાઢાડી લઈ જવાથી બાહારનો દેખાવ ખડખડો લાગે છે, અને પેલા અસલનાં બાંધેલા તપાઓ તીકળી આપેલા છે. પથરો કાઢાડી લઈ જવા છતાં પણ હમણાં એ મોટા પીરેમીડ ૭૩૨) ફીટ ચોરસ અને ૪૬૦) ફીટ ઊંચો અને તે ૧૨) એકર ઉપરની જગ્યા રાંકે છે તથા તેની અંદર સાડા આઠ ક્રોડ (૮,૫૦,૦૦,૦૦૦) ક્યુબીક ફીટ માલ લાગેલો છે. આજે કુનાંમાં જે જાંચા મીનારાઓ છે તે પીરેમીડ સાથે નીચે મુજબ મરખાય છે. એ પીરેમીડ ૪૬૦) ફીટ ઊંચો છે; સ્નાયુર્ગના દેવલનો મીનારો ૪૬૧) ફીટ, રોમ શહેરનાં સેન્ટ પીટરનાં દેવલનો ૪૨૯) ફીટ, અને લંડનનાં સેન્ટ પોલનાં દેવલનો મીનારો ૪૦૪) ફીટ ઊંચો છે. એ પીરેમીડસને પેટલાં એક હજાર વરસની વાત ઉપર ઇજીપ્શી પાદશાહ કાલીકમેલ મામુન જે અરેબીઅન નાઇલસની વાતમાં હાઈનબરશીદના નામથી વખણાઈ ગયેલો

છે તેના ઓકરાએ એમાં ખળનો ડાટોલો છે કરી સાંભળવાથી તેને જે આ-રડામાં ખળણો છે તે વચોવચમાં હશે સમજીને વચમાંથી ખણવા માંડ્યો હતો; પણ એ પીરમીડ (આરખ તવારીખ લખનારાઓના. કેહેવા મુજબ) એટલો તો મજબૂત બાંધેલો હતો કે તે ખણવાપર અતીશ્ય મહેનત પડતી હતી. હવે અસલનાં ઇજીપ્શીઓએ એ અગમ્યેતી રાખીજ હશે કે કોઇખી તેને ઉખેડશે તે વચ્ચેથી રસતો હશે ધારીને આદશે તેથી તેઓએ પેહેલાં આરડામાં જવાનો રસતો વચમાંથી અને જમીનની સપાટીથી કરવાને બદલે એક બાજુપરથી અને ઊંચાણમાંથી કીધેલો હતો, તેથી આરખોને હેઠાણમાં બધી ગમથી ઉખેડતાં તે રસતો હાથ લાગ્યો નહીં, તોપણ વગર હલ્કે ખીજાં માણસો કાઢે જગાડીને નવોજ રસતો પોતે અંદર કાઢાડવા લાગ્યા. એમ નકાસુ જાતાં રૈયત સઘળી કંઠાળી ગઇ, અને બલતો કરવા માંડ્યો ત્યારે પેહેલાં કાલીફ કહ્યું કે એમાંથી ખળણો ધણો મોટો નીકળશે એવું સમજાવીને ચાલુ રાખ્યું, અને ૧૦૦) શીટ સુધી જયારે અંદર જાદ્યું ત્યારે પેલા આરડાને લગતો રસતો હાથ લાગ્યો, પણ એલા આરડામાં જતાં તે જમ હાલછે તેમ ખાલી નીકળ્યો, અને તેમાંથી કાંઇ ખળણો નીકળ્યો નહીં તથા માંહેલી ધોર પણ ઉખેડેલી મલી તે ઉપરથી ધારવામાં આવેલેકે આરખોની આગમજ કાંઇ ખીજાઓ પણ જાદીને અંદર ગયા હશે. હવે ખળનો નહીં મલ્યો તેથી કાલીફની રહયત ધણી ઉસ્કેગઇ કે હમેને અમથા ખરચમાં તથા હેરાનગતીમાં નાખ્યા તેથી કાલીફ પોતાની પાસેના ધણો ખળનો તથા એક બેવેરાતનો બનાવેલો મુરખો તે આરડામાં, છુપો મુકાવી એ ખળનો હાથ લાગ્યો બતાવીને રહયતને થંડી પાડી, અને સઘળું પાછું

પોતેજ લઇ બેઠા, તથા રૈયતે ધાર્યું કે ખરચ થયો તેટલુંજ પાછું કાલીફને મલ્યું છે તેથી સંતોષ પામી હતી. અબ-કુલ હકીમ જે એ વીગત લખી ગયો છે તેનાં કેહેવા મુજબ પેલી પથરની પેટીમાંથી એક મુડડું તેનાં બદનપર સોતાનાં પત્રાં જડી લીધેલાં તથા મમીનાં કેસ સાચનું મલ્યું હતું અને તેની ઉપર એવા અક્ષરો લખેલા હતા કે તે કોઇ ઉકળાવી શક્યું હતું નહીં. એ પછી એ લોકો પાછા એનાં અસલને રસતે બાહાર નીકળ્યા, અને પોતાનો ખણી કાઢાડેલો નવો રસતો કઢંગો હાવાથી ૨૬ કીધો હતો. એ મોટા પીરમીડસ તથા નાધળાં ખીજાં ધણાં છે. એ મુજબ એથી ધણે દુર શકારાનાં પીરમીડસ પણ ધણાં દીસતાં હતાં. મોટા નાંધળાં બધામલીને હમણાં ૭૦) પીરમીડસ મલ્યાં છે તેમાં ઉપર લખેલો સૌથી મોટો છે.

એ જોઇને એનીજ પાસે થોડે દુરથી સ્ફીક્ષ (The sphinx) ધણુંજ ગંજવર માણસનું પ્રત્યું છે તે જોવા ગયા હતા. એને વાસતે ધારે છે કે પીરમીડસ કરતાં પણ એ જુનું છે કારણકે પીરમીડસની નજદીકમાં એક તખતી મલી છે તેમાં લખે છે કે એ પીરમીડ સ્ફીક્ષની પાસે બાંધેલો છે, તેથી એ નજદીક ૫૦૦૦) વરસનું જુનું હોવું જોઇયે. એને અસલનાં ઇજીપ્શીઓના લોકો એક દેવતા દાખલ માનતા હતા. એનો જે ભાગ હાલમાં દેખાય છે તે તેનાં ખભાં પીઠ અને ડોકાંને છે, બાકીનો ખીજો ભાગ રેતીમાં ડટાઇ ગયેલો છે. એનો દેખાવ જાણે જનવરનાં દીલ ઉપર માણસનું ડોકું હોય, અને તે પોતાનાં આગલા હાથ ઉપર ટેકી પાછેલો ભાગ બિંચવર મુતેલી રીતે રાખેલો હોય તેવો લાગે છે. હમણાં જે ભાગ ખુલેલો છે તેમાં તેનું બદન ૧૪૦) શીટ લાંબું મુતેલી આકારીએ

અને તે એકજ પથરનું બનાવેલું લાગેછે. ફક્ત તેની અંદરનાં ખાંચાઓ ચુનાથી પુરી તેનો ધટમ બરોબર લાવેલાછે. તેનું ડોકું પણ એકજ પથરનું બનાવેલું અને માથાનાં મથાળાંથી તે ટુંડડી સુધી ૩૦) શીટ અને ૧૪) શીટ પોહાળાધમાંછે. એનો દેખાવ ઓરતનાં જેવો લાગેછે અને મા-ડાંપર દીવેલો લાલ રંગ હજી દીસેછે. હમણાં તેનું નાક તથા આંખ અને હોઠનાં થોડા ભાગ ભાગી ગયલાંછે. એની આસપાસ ફરી ગયલી રેતી કેવીલીઆ નામના સપ્સે ૧૮૧૭ માં ખાણી ખુલ્લું કીકું હતું, તે વખતે એની હુકળ ૧૩૫) શીટનો દળાવ ટેકડાની અંદર કાપી કાઢા-ડેલો માલમ પડ્યો હતો, જે ઉપરથી ૧૩) તપાની સીડીએ એક પલાટફોર્મ ઉપર જવાનું હતું, અને તે પલેટફોર્મથી ખીજી ૩૦) સીડીથી નીચે જતાં ત્યારે સ્ફીક્ષનાં આગલા હાથ (જે પંજની માફકછે) ની અંદર આવેલો એક પલાટફોર્મ નાધલો દીસ્યો હતો. એટલું જોડું એ સ્ફીક્ષનું પુતળું ડાહધ ગયલુંછે. એટલી જગ્યા ખ-ણનાં રેતીને લીધે ધણી મેહનત પડી હતી કારણ કે એક ગમથી ખણિકે ખીજી ગમથી પાછી પવનનાં જોરથી તે પુરાધ જતી હતી. આગમ એ પુતળાને ખુબું રાખવા સારું ફરતી મોટી દીવાલ બાંધેલી હતી, તે બા-ગેલી હાલતમાં એ ખણતી વખતે મલી હતી. એનાં બે હાથની વચમાંથી એક ઓલતર, ત્રણ તકતી રોકા પથર, એક સીંહનું પુતળું, અને કાંધ ભાગેલા પથર-નાં કટકા મલ્યા હતા, અને એ ઓલતરની તથા પુતળાંની છાતીની વચમાં ધણો મોટો ખાંચો રાખેલો હતો, જેથી પેલા ઓલ-તરની આસપાસ પુજારાઓને ફરી વળવાની જગ્યા મળતી હતી, અને તેનો છાતીની સાંમે ત્રણ પથરની એક તકતીનો ભાગ બનાવેલો ૧૪) શીટ જાંચામાં હતો. એટલું મોટું એ પુતળું બનાવેલુંછે.

એ જોધને હમણાંપાછા ત્યાંથી ૧૧)વાગે નીકળેલા કેરોનાં હોટલમાં કલાક ૧૨-૩૦ મીનટિ જઈ પુગ્યા હતા. સાંજનાં પાછા શાશ્રાના રસતાપર યધને ત્યાંનો આવેલો એદીવનો મેહલ તથા બાગ જોવા મયા હતા. એ મેહલ મહમદ આલી પેહલા એદીવે બંધાવ્યો હતો. એ જગ્યા બહુ ફરવા જવા સારું બાંધી હોય તેમ લાગેછે, કારણકે વચમાં એક મોટો ચોક રાખી તેની આસપાસ ચાર મોટા ઓટલા બાંધી લી-ધાછે અને ફક્ત તેને ચાર ખુણે ચાર નાધળા ઓરડા શીવાય ખીજા ઓરડા ધયા દીવાનખાનું દીસતું નથી. અંદરનો ચોક તથા ફરતા ઓટલા સંગેમરમરનાં બાંધેલાછે અને ચોકની વચમાં એક ધણો મોટો તલાવ બાંધેલો. તેમાં ફરવા સારું એક નાધળી બોટ રાખેલીછે, તથા તલાવની વચ-માં પાછી એક નાંધળી જેવી બેકક સંગેમર-મરની બાંધી તેની વચમાં પાછો ડુંવારો કી-ધેલોછે તેથી બહુ એક નાધળું ટાપુ હોય તેમ લાગેછે. ઓટલાને ફરતા અંદરની બાજુથી નાધળા કેરો કીધેલાછે, અને બાહારની બાજુ પર દીવાલ તથા બારી બારણાં કીધેલાંછે તેથી બાહારથી બહુ ધેર અને અંદરથી બહુ ઓટલો હોય તેવું દીસેછે. એ ઓટલાની ફરતી પાણી દોડવાની સંગેમરમરનાં બેડી પરનાળછે, જેની અંદર માછલીઓનાં આકારો કોતરેલાછે, તેથી પાણીમાં બહુ માછલીઓ તરતી હોય તેવું લાગેછે. એનાં ચાર ખુણાંપર ઓર-ડાછે, તેમાં એકમાં દીવાનખાનું બનાવે-લુંછે તેનું ફરતીચર સોનેરી ધાળ તથા સાદીનનું પુરોપીયન રીતનું, અને વચમાં એક ડુંબર કીકુંછે તેમાં ફરતાં હરણનાં શીંગડાં સાથનાં ડોકાં ધાતુનાં બનાવી શીંગડાંઓમાં બલીઓ ઓચવાની ભુંગ-લીઓ રાખેલીછે, તેથી નવાઈ જેવું લા-ગેછે. એ છત બધો સારી ધાળ તથા નકશીકામની બનાવેલીછે. ખીજા ખુણે હોકો

પાવાનો, ત્રીજે ખુણે ખીલીઅરડ રમવાનો, અને ચોથે ખુણે લખવા ચાંચવાનાં ઓરડા સારા શીણગારેલાં છે.

એ જોઇને તેજ બાગમાં ખીજો નાધજો જવા બંગલો છે તે જોવા ગયા. એને એલ જખલ ધ્યાને ટેકડી કરી કહે છે. તે એક નાધજો ટેકડી ઉપર બાંધેલો છે અને જાણે એકજ દીવાનખાનું હાય તેમ કીધેલો તથા તેની વચમાં આલાખશ્વરનો કુંવારો બનાવેલો છે. એ આખા બંગલાની જમીન આલાખશ્વર પથરની બનાવેલી છે. ધારવા જાય એ બંગલામાં જનાંની ઓરતો જયારે એદીવ માટા બંગલામાં આવતો હશે ત્યારે આવતો હશે, તેથી તે અલાહુદે બાંધેલો છે. એ જોઇને બાગમાં ફર્યા હતા, જે ઘણો મોટો છે, પણ તેમાં લીજુનાં તથા ખીજાં પરચુટણ ફોનાં ઝાડ શીવાય જોવા લાયક કંઈ નથી.

તા. ૮ મી નવેમ્બર ૧૮૮૧—
આજે અતરની પચલીક લાઇખરે જોવા ગયા હતા. તે મીનીશ્વરી ઓફ રીલીજ-અન એન્ડ પબ્લીક ઇનસ્ટ્રક્શનને લગતી ઇન્સ્ટિટ્યુશનમાં આવેલી છે, જેમાં આસરે ૪૦,૦૦૦ ક્રીતાઓ આરખી ભાષામાં અને ૨૦,૦૦૦) ક્રીતાઓ કુરાપીયન ભાષામાં લખેલી તથા છાપેલીનો સંગ્રહ કીધેલો છે, તેમાં મોટા ભાગ એ લોકોની કોશનને લગતી ખીનાઓની ચોપડીઓનો છે. અશલ મત-જુદોમાજ ચોપડીઓ રાખતા હતા, તે બધી અહીંયાં લાવીને એકઠી કીધેલી છે; તેમાં સૌથી જુની ક્રીતાય મહમદ પેગંમ-ખરની છોકરીનાં છોકરા હુસેનની પોતાની કોશન કુશી ખાલીમાં લખેલી છે. તે આસરે ૧૨૦૦) વરસની જુની છે, તથા ખીજી મંજવર કોશનો જુદા જુદા ઇજ્ઞાનાં પાદશાહો તથા એદીવાની વાપરેલી મુકેલી છે. તે પછી પરીટનાં કદની અને બપ-હાસર સોનેરી અક્ષરોથી લખેલી છે.

તે જોઇને પછી એદીવનાં તમેલા જોવા ગયા હતા, જ્યાં આસરે ૧૦૦) આરખી, અગ્રેજી, નોરમનડી, એખીશી-નીઅન, ફશીઅન અને ઇજ્ઞાનાં “બ્રીદ” (ગુખ્મ) ના ઘોડા જોવા હતા, પણ તેમાં ઘણાંજ ઘોડા દેખામણાં હતા. આ-ગમનાં એદીવને વાસતે તેનાં ગાડી ઘોડા-ની ઘણી તારીફ સંભળાય છે, પણ તે પો-તે જયારે તખત છોડીને નેપલ્સ શહેર ગયો ત્યારે સાથે લેતો ગયો છે. ગાડીઓ થોડીક રાજદરબારી કારણસર લાલ રંગ તથા સોનેરી ઘાળની માફકસરનાં ભપકા-નો તથા ખીજી સાધારણ ગાડીઓ રા-ખેલી છે. એનાં તમેલાની દેખરેખ ટૂંક સેક કરે છે, તેથી તે ઘણા સફાઇભરેલા રાખેલા અને સઘળી ગોઠવણી પસંદ કરવા લાયક છે.

એ જોઇને પછી અલ હસનની મ-સજદ જોવા ગયા હતા. એ મસજદમાં એદીવ પોતે દર શુકરવારે બંદગી કરવા જાય છે અને એમાં મહમદ પેગંમખરની છોકરી કાતીમા અને જમાઇ અલીના છોકરા હુસેન અને હુસેનના ડોકાં તથા હાય ડોલા છે, તેથી તે ઘણી પાક ગણાય છે. એ જોવા જવા સારું ઘણી મહેનતે રજા મળે છે. એનો બાહારનો દેખાવ કાંઈ ઘણો સારો નથી અને અંદરથી પણ કાંઈ ઘણું જોવા લાયક નથી. ફક્ત એક ઘણું જોડું દીવાનખાનું બનાવેલું છે અને તેમાં સંગેમરમરનાં પદ) યાંભળા મુકેલા છે. તથા બધે જ્યાં ગલીયા ખીજાવેલા છે. હુસેન તથા હુસેનવાલી ધોરની જગ્યા હોય એ ઘણુંખી કીકું પણ બતાવી નહીં; કારણ કે વરસમાં એકજ વખત તેને જાલી મુકે છે. એ હુસેનનું ડોકું અહીંયાં લાવવા વીશે કહે છે કે જયારે ઇજ્ઞાનાં આગલા પાદશાહોનો અમીર એલ-ગીજુશ-શીરીઆ જીલ્લો ત્યારે તેણે સાંભળ્યું કે આરકેસનમાં હુસેનનું ડોકું

દરિદ્ર છે, તેથી તેને ત્યાં એક માટી દર-
ખાહ સને ૪૯૧ માં બંધાવી હતી, પણ
સને ૫૪૮ નાં શાલમાં ફાતીમાઇત કાલી-
દનાં વજીર શાલે હમ્મન રેઝાકે ધારણું કે
રખેને ક્રીસ્તીઅનો એને અડચણ કરે,
તેથી તે ડોકું ત્યાંથી કહડાવી મંગાવીને
પોતાની કેરોની મસ્જીદમાં મુકવાનો ડેડાવ
કીધો, પણ કાલીફે તે સાઈ વાંધો લીધો
અને પોતાનાં મહેલનાં એક ભાગપર એને
સાઈ એક જુદી જગા બાંધીને તેમાં
તેને ડાટણું હતું અને એપર પાછલથી
મસ્જીદ બાંધી. તેને વાસને તેને તથા
તેની પછીનાં કાલીફાએ માટી ભગીરો
આપી હતી.

એ મસ્જીદ જોઇને પછી અતરેનાં
એદીવનાં ખાંનદાનને દાટવાની જગ્યા
જોવા ગયા હતા. એ જગ્યા ગામની બા-
હારથી રેતીનું માટું જંગલ આવેલું છે
ત્યાં અતીવણી માટી જગ્યા નજર પુગા-
ડ્યે ત્યાં મુન્નીની સંઘળી ધોરસ્થાન દાખલ-
ની વપરાતી જગ્યામાં આવેલી છે. અહીંયાં-
નાં અમીરી કુટુંબ પોતાને સાઈ જગ્યા-
દીવાલોથી ઘેરી લઇને તેમાં દટાય છે,
તેથી જાણે વગર છાપડાંનાં ધરોનું એક
નાથણું જેવું જોઈએ હોય તેવું આ ધોર-
સ્થાન લાગે છે. એદીવનાં ખાંનદાનને લ-
ગતી હમારત ગુંબજોની બાંધેલી અને
તેમાં એક માટું દીવાનખાનું કરી ખીજ
બાજુપર ચોરડાએ કીધેલા છે તેમાં એ
એદીવો એક જણ શીશાય બધા ડટાયલા છે.
તેઓનો ધોરો તદન સંગેમરમરની અને
તે ઉપર ઘણી નકશી તથા રંગ અને સો-
નેરી કામ કીધેલું છે. તેમાં ધૂભરાહીમ પા-
શા જે અહીંયાં પેહેલો ડટાયલો છે તેનો
ધોર ઘણીજ સરસ છે. તે જાણે એકની ઉપર
એક ધોરો ગોઠવી હોય તેમ ત્રણ પથરની
બનાવેલી અને તેની ઉપર ચેમુમાર ન-
કશીકામ તથા તેનો અહુવાલ કોતરેલો છે.
એનો આસપાસ ખીજ એનાં ખાંનદાની-
ઓની ધોરો ઘણી આવેલી છે.

હમણાંનાં એદીવનાં ખાંનદાનનો વડો
મહમદઅલી પાદશાહ હતો, જેને દેખની
લડાઇ પછી (એ ઇજ્જતનું) દેશ નેપોલીયને
લઇ મુકયું હતું તે અંગ્રેજોએ પાછું તેની
પાસથી જીતી લઇને તરકીને પાછું સ્વાધીન
કીધું હતું) તરકીનાં મુલતાને ઇજ્જતને વાહ-
સરાય બધાને હાકમ ડેડાવે હતા. તે વખતે
અહીંના ખીજ સરદારો જેઓ મામલ-
કસને નામે ચોલખાતા હતા તેઓ ઘણાં
જોરાવર હોવાથી હમેશાં ગવરનરોને હુ-
રાન કરતા હતા. તેઓને એ ઘણીએ
હાથથી કીલામાં તેડી હમીએ આગલ
લખવા મુજબ મારી નાંખી પોતે એકલો
હકુમત ચલાવા લાગે, અને આગલ ચા-
લતાં એનું જોર એટલું તો વધી ગયું
કે તરકીની સરકારની સાંમે થઇ તેની સા-
મે લડાઇ ચલાવી તે ઘણી વખતે હરાવી
તેઓનાં શીરીઆ તથા ખીજ મુલકો લઇ
મુકયાં, અને તેનાં પાયતખ કોન્સ્ટાંનટી-
નોપલપર લડાઇ લઇ જતા હતા તેવામાં
ખીજ હુરોપીયન રાજ્યો વચમાં પડી તેને
શીરીઆ પાછું છોડીને હટવાનો ફરજ
પાડી અને મુલતાન અબ્દુલ મજી-
દને પોતાનો હાકમ કબ્જા કરવાની ફરજ
નાંખી. ત્યારથી (મુને ૧૮૪૧) મુલતાને
એ મહમદઅલીનાં કુટુંબમાંજ ઇજ્જત દેશની
વાહસરોમશીય રહે એવું ફરમાન મહી
કરી આવ્યું હતું તે વખતથી એ ખાંન-
દાનનાં લોકો અતરેની સરદારી કરતા
આવેલા છે, પણ તેઓ પાશા ઓફ ઇજ્જ-
તને નામે ચોલખાતા હતા, તે છેક છેલ્લો
ઘણી જે હમણાં દેશનીકાંજ થયેલો છે તેણે
તખ્તપર આવ્યા પછી તરકીની સરકાર
સાઈ માટી માટી મેટ મોકલી, તથા ચો-
થાઇ વધારીને વરસ દીને રૂપીયા સીતે
લાખ મુન્નીની કરી, ત્યાં એનાં માગવા
મુજબ એને એજીવનો ખિતાબ મલવા
ઉપરાંત તરકીની રસમ પ્રમાણે ખાંનદાનમાં
જે વડો હોય તેને ગાદી મલતી હતી તે

૨૬ કરી પોતાનાં જ છોકરાને મલે એવી સનદ લખાવી લીધી હતી. એ ઇસ્માઇલ ખાંશા ધણેજ ખરચાણ હતો, અને પોતાનાં દેશમાં સુધારો કરવા અતીસે રૂપિયા ખરચી રૂલવે, કેનાસો, વીજલીના તોરો ઇત્યાદી એકદમ ખાંધવા માંડ્યું તથા સુ-એમ્લ કેનાલને મદદ આપી તેમજ મોટી રકમ (નજદીક ૩ કરોડ રૂપિયા) આપી પોતાની રૂપતનાં માણસોને વેદમાં પકડી કામ કરાવવાનો ખોલી હતી તેમાંથી છોડ-બા, તથા ખીજો ધણે ખરચ કરવાથી ઇજીપ્તની આવક તેનાં ખરચને પુરી નહી પડી, તેથી નજદીક ૫૦ કરોડનું કરજ થઇ ગયું, જેનાં માગનારાઓ ફરેંચ તથા અંગ્રેજો એની ઉપર ધણે તકાદો કીધાથી તેણે પોતાની જગીરો તથા ખીજું વેચીને બન્યું તેટલું બરણું બરણું, અને હવેથી રીતશર ખરચ કરવાની ખોલી કીધી, પણ તે મુજબ એનાં માગનારાઓનાં ધારવા પ્રમાણે તે નહી ચાલવાથી તરકીનો સરકારને સમજાવીને એને તખ્ત ઉપરથી ઉઠાડી મુકાવી એનાં છોકરા તેશીક પાશાને હમણાંનો એદીવ સને ૧૮૭૯માં કીધા અને ઇસ્માઇલ પાશાને કાંઈ વરચાણ આપતું કરી નેપજમાં રાખેલાં છે. ત્યારપછી એ માગનારાઓનાં કેહવા મુજબ હમણાંનાં એદીવ રીઆજ પાશા કરી કોઈ ગરીબ ખાંનદાનતા પણ ધણું હુશીયાર ધણીએ પોતાનો દીવાન કીધો હતો, જેથી જુના કૂટબાનાં લોકો ઉપર તે હાકમો ભાગવવાથી તે લોકોએ અતરેનાં આરખ સીપાઇઓને ઉચકેરીને હમણાં આસરે બે મહીનાં પર મોટું હુલડ કીધું, અને એદીવનાં મહેલપર હક્કો લઇ જવાથી તેઓનાં માથવા મુજબ રીઆજ પાશાને કાહાડી મુકવાનો ફરજ પડી હાલની રખત હજુ ખી ખીજાં દેશનાં લોકો અતરેનાં રાજનાં કામની વચમાં પડે છે તેથી ઉસ્કેરાવલી દીસે છે અને એક મોટું હુલડ થવાની ધાસવી છે.

હમો એ ઉપલી દાટવાનો જગ્યા નોખને પછી કેરો શહેરમાં ફરી આ-બા હતા. એ શહેરનાં મોહિલા ધણાં સાંકડા છે અને રસતા ધણાં સારા નથી. થોડોક ભાગ જ્યાં હમારું હોટલ તથા ખીજાં પુરોપીયનોનાં લતા છે, તે જરા સારા છે તથા ખીજાં રસતા નવા ખાંધીને હમણાં તૈયાર થાય છે. ત્યાં થોડીક નવી ઇમારતો સારી બંધાયે છે. ગામમાં તો કોઈ ગમ મોહાલાઓ એટલા સાંકડા છે કે ત્યાં એક ગાડી ભાગ્યે જઈ શકે છે તેથી અહીંયાંની વસતીનો મોટો ભાગ ગધિરાં ઇલા ખચરાપર ખેસીને આવજવ કરે છે. વસતીનો મોટો ભાગ આરખ લોકોનો દી-સે છે અને સીદીઓ પણ ધણાં છે. હમણાં એ શહેરની વસતી આસરે ૩,૭૦,૦૦૦ ની કહેવાય છે તેમાં ૨૦,૦૦૦) પુરોપીયન અને ૩૦,૦૦૦) યાહુદી છે.

તા ૯ મી નવેમબર ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં હમો કલાક ૧૧-૩૦ મી-નીટ ટરેનમાં ખેસીને કેરો શહેર છોડ્યું તે રાતનાં કલાક ૭-૩૦ મીનીટ સુએમ્લમાં આવી પુગ્યા હતા, અને અહીંનાં થી સુ-એમ્લ હોટલમાં હજુ સુધી બોનડીશીથી મેલ આવી ન પોહોચવાથી ઉતારો લી-ધો હતો. હમો ખેઠા ત્યારથી તે છેક કા-ગાઠોગ કરીને ગાડી બદલવાની જગ્યા આવે છે ત્યાં સુધી (ખપોરનાં એક વાગતા સુધી) ફરવંત જમીન મલી હતી, પણ કા-ગાઠોગથી પાછું રેલીનું જંગલ મળ્યું જેમાં છુટાં છવાયાં નાંધણાં ગામડાંઓ કાંઈ કોઈ ગમ દીસતાં અને એવીવાડી કે દીસતી હતી નહીં તથા ગાડીનાં કાચો ચ-હાવવાં છતાં એટલી બીણી રેલી ઉડે છે કે તેથી હમે બધા અંદર ભરાઇ ગયા હતા.

તા ૧૦ મી નવેમબર ૧૮૮૧—
આજે સવારનાં સુએમ્લ ગામમાં ફરી આ-બા હતા, જ્યાં નાંધણાં કુપડ તથા એ-કાંક પેરો શીવાય ખીજાં કમું જોવા બા-

યક નથી. રસતાએ ધણીજ ખરાબ હા-
લતમાં છે અને કુળનો તો કાંઈ પારજ
મણે નહીં. એની વચ્ચે આસરે ૧૧,૦૦૦)
માણસના કિંદુવાય છે. એ ગામથી ત્રણ મા-
ઇન દુરને છેડે સુએક કિનારને લીધે એક
ખીણું નાંધણું જેવું ગામ વસ્યું છે, જ્યાં
વખારો તથા હાશીસોની ઇમારત સારી
ખાંધેલી છે. હજુ સુધી હમારી સાથે જતા
મિત્રવાલી રીમર એલેક્ઝાન્ડ્રીઆ પુગી
નથી તેથી હમારે સુએક કિનારામાં
થોડેક સુધા બપોરનાં ફરી આવવાનો ઇરાવ
કીધો છે. તેથી એ કિનારાને લગતી થોડીક
ખીનાં લખ્યે છીએ. આગલ ભુમધ્ય
સમુદ્રમાંથી હોંદુસ્થાન તથા ચીન જતાં
વહાણો તથા રીમરોને સુએકની સંયોગી
ભુમી નડવાથી છેક કેપ એફ થુડ હોવ
(જે આફ્રીકા ખંડની દક્ષીણ ખાંડ પર
આવેલું છે) ને રસતે જતાં દીવસો ધણાં
લાગતા હતા. તેથી બેરન ડ સેસેપે સને
૧૮૫૪ માં એ સંયોગીભુમી ખણીને ભુ-
મધ્ય અને રાતા સમુદ્રોને જોડી નાંખ-
વાનો વીચાર કીધો તથા તે પુરોપનાં
ખીજાં સજવાલાઓની મદદથી (જો કે
અંગ્રેજ સરકારે પેટેલાં અટકાવાની ધણી
તજવીજ કીધી તેખી) સને ૧૮૫૬ માં
એ બાંધેનાં પૂનાનો તૈયાર કરીને એદી-
વની સાથે બંદોબસત કીધી, અને સને
૧૮૫૮ માં એ ખણવા સારું આઠ કરોડ
રૂપિયાની કંપની ઉભી કીધી, જેનો અરધો
ભાગ પુરોપમાં બરાબા પછી ખીજા થાપણ
નહીં બરાબાથી ઇછમનાં એદીવે બાકીનાં
ચાર કરોડ રૂપિયાનાં શેરો પોતે ખરીડ્યા
હતા. સને ૧૮૫૯ નો તા. ૨૫ મી એપ-
રિલને દીને એનું પેટેલું કામ ખણવાણું
સારું થયું હતું. હવે એ કંપની તથા એ-
દીવ વચે એવી કબજાત હતી કે જેટલાં
માણસો એ કામ પર ખપે તેનાં સાંચમાંનાં
ચાર ભાગ માંણસો એદીવ પોતાની રૈયત-
માંથી પુરાં પાડે, જેમને પચાસ મલવાની

પણ બોલો કીધી હતી, અને તે મુજબ
દર મહીને ૨૦,૦૦૦) નવાં માણસો એ
સરકાર પોતાની રૈયતમાંથી વેંડે પકડીને
આપવાથી રૈયત ધણી હેરાંન થતા ઉપરાંત
દેશને એટલો અવશ્યક થાવા લાગોકે તેનો
બદલો ખીજા કસી રીતે ખની શકતો ન
હતો. તે એદીવ (શબ્દ એદ પાશા) મરી
જતા પછી તેનો પાછલ જે હમણાં દેશ-
નીકાળ થયેલો એદીવ ઇસ્માએલ પાશા
સને ૧૮૬૩ માં ગાદી પર થયો તેણે એમ
માણસો આવવાને ના પાડી તેથી કામ
મધ્ય અટકી પડવાની તજવીજીમાં આવી
પડ્યું હતું. તે ઉપરાંત આગલાં એ-
દીવે મોટી જગ્યાએ એ કંપનીને આપી
દીધી હતી તે બાંધે અને મીઠાં પાણીનો
કિનાર જે રાશએલવાદીથી સુએક સુધી
બંધાઈ હતી તે બાંધે પણ વાંધો પડવાથી
તેનો ફડચો કરતા ફ્રેન્ચનો છેલો શેટેન-
શાહ ત્રીજા હુધ નેપોલ્યનને લવાઈ આ-
પી હતી. તેણે એવા ફડચો કીધો કે મા-
ણસો નહીં આપે તો તેનાં બદલામાં
એદીવે એ કિનાર કંપનીને રૂપિયા
૧,૫૨,૦૦,૦૦૦) તથા જે જમીન આપી
દીધેલી છે તે કિનારાની આસપાસ થોડી
રાખીને બાકીની પાછી ભે તેની કીમતનાં
રૂપિયા ૧,૨૦,૦૦,૦૦૦) તથા મીઠાં પા-
ણી પર એદીવનો કર નાંખવાનો હક રહે
તેનાં રૂપિયા ૬૪,૦૦,૦૦૦) મલીને જી-
મણે રૂપિયા ૩,૩૬,૦૦,૦૦૦) સોળ વર-
સમાં હકતાથી એદીવે એ કંપનીને આપ-
વા. હવે એ કંપનીને માણસો નહીં મલ-
વાથી તેઓએ એ કિનારા ખણવાનાં નવા
સંચાઓ બનાવ્યા, જે પર તેઓને રૂપિયા
૨,૪૦,૦૦,૦૦૦) ખરચ લાગ્યો અને
તે ચલાવવા સારું દર મહીને રૂપિયા
૪,૦૦,૦૦૦) નો ઠોલસો ખપવા લાગ્યો,
તેથી થાપણ હતી જો ખપી જવાથી ખીજા
ચાર કોડ રૂપિયાનાં નવા શેરો કાઢાડ્યા
અને તેનાં પાંડ ૨૦) નાં શેરો પાંડ ૧૨)

એ અમરમાં આપતા કીધા છતાં તે જામકાયા નહીં, તેથી જેમ હમણાં પેરી-મનો મ્યુનીશીપાલ લોનની સોરતીઓ ની-કળેછે તેમ સોરતીની લાલચ આપવાથી તે બધા જામકાઈ ગયા, તથા પાછળથી વળી કાંઈ જુદા વાંધા કાઢાડીને ખીચારા બેઠીવને ખીજી માઠી રકમ ચીરી હતી, જે સાથે મીઠાં પછીની કેનાલમાં એ કંપનીનાં પોતાનાં વાહાણો તથા માલ બાવ લાઈ જ કરવાનો વગર નોળે છુટ હતી તે હક રૂપીયા (૮૦,૦૦,૦૦૦) તથા તેમની ઇસ્પીતાલો તથા કારખાનાં એલેક્ટ્રીફાઈઆ તથા સુએઝની સંયોગીબુમીનાં ખીજ ભા-ગોમાં હતાં તે સંધણું બેઠીવને આપી ખીજ રૂપીઆ ૪૦,૦૦,૦૦૦) લીધા, પણ બેઠીવ સાહેબ ધણું ખરચાણ હોવાથી એ સવા કોડ-ની રકમ રોકડી આપી શક્યા નહીં તેથી તેનાં બદલામાં જે પોતાના ચાર કોડનાં શેરો હતા તેનું વ્યાજ ૨૫) વરસ સુધી લેવું નહીં એવી બોલી તેનાં બદલામાં કીધી, અને તે બોલીને લીધે કંપનીએ સવા કોડનાં નવાં બાન્દસ ખીજાં કાઢવાથી તે ખર્ચા અને સંધણું કામ એ પ્રમાણે પરચુ-ટલુ રકમ કહડાડીને પુરૂ કરી નવેમ્બર ૧૮૬૯ માં કેનાલ ઊંધાડી હતી, જે ઉપર જુમલો ખરચ નજદીક રૂ ૧૭) કોડનો થયેલો કહેછે. એ કેનાલની બંધી લંબાઈ ૧૦૦) મૈલની કહેવાયછે, પણ તેમાં વચમાં ત્રણ ચાર માટા સરેવર (ખીટર લેકસનાં ૨૫ માઇલ, લેક નીમચનાં ૫ અને ખીજ બે લેકસનાં ૩૮ મૈલ મલી આસરે ૬૮ મૈલનાં) મલવા છતાં એ કેનાલ કરવા પાંછલ આટલો ખરચ લાગ્યો હતો. એ કેનાલ ખણેલીની વધતામાં વધતી પોહો-જાઈ ૩૨૮) ફીટ, અને ઝોછામાં ઝોછી ૧૯૦) ફીટ તથા ઊંડાઈ ઝોછામાં ઝોછી ૨૬) ફીટ છે. એ કેનાલ બંધાવાથી કેપને રસતે વાહાણો જતાં હતાં તેઓને નીચે મુજબ માઇલનો બંચાવ થયોછે.

કંપની રસતો.	કેનાલનો રસતો.	બંચાવ.
૧૦,૮૦૦	૬,૦૨૦	૪,૭૮૦
૧૧,૫૨૦	૭,૯૨૦	૩,૬૦૦
૧૧,૬૧૦	૬,૭૭૦	૪,૮૪૦
૧૦,૫૬૦	૪,૬૨૦	૫,૯૪૦

ઉપરોક્ત ઘણાં મોટા ઘેરાવાનો બંચાવ થ-વાથી અંગ્રેજ સરકારે જે પેહુમાં રાજ-પ્રકરણી કારણસર વાંધા લીધા હતા તેજ હમણાં પોતાનાં વાહાણો તથા સ્ટીમરોનો મોટો ભાગ એજ કેનાલને રસતે માકલેછે, અને હમણાં જે કેનાલમાંથી હજારો વા-હાણો દરશાલ પસાર થાયછે તેનો પોણા ભાગ અંગ્રેજી વાવટાનાં હોયછે. એ કેના-લમાં પેહુલે શાલ સને ૧૮૭૦માં ૪૯૧) વાહાણો ૪,૩૬,૬૧૮) ટલુનાં પસાર થયાં હતાં, અને તેઓએ પૈડ ૨,૦૬,૩૭૨) જગત દાખલ ભર્યા હતા, તે વધીને સને ૧૮૭૮ માં ૧૫૯૩) વાહાણો ૩૨,૯૧,૫૨૫ ટલુનાં પસાર થયાં અને તેઓએ પૈડ ૧૨,૪૬,૧૨૯) ભર્યા હતા. એ છેલાં વ-રસમાં ત્રીજા આવક એ કંપનીને પૈડ ૧૨,૭૨,૪૩૫) અને ખરચ પૈડ ૬૬,૭૫,૯૧૬) થયો હતો. એ કેનાલ બંધાઈ તેથી ખી-ચારા ઇજ્જતનાં બેઠીવને બધા મલીને સાડા આઠ કોડનો અવશ્યુ વારાફરતી ડંડ ભરતાં તથા શેરો લીધા તેથી થયો હતો, જે ૧,૭૬,૬૦૨) શેરો તેને ઇ-

અંડની સરકારને અને ૧૮૭૫ માં ચાર કોડ રૂપિયે વેચ્યા હતા, અને તેનું વ્યાજ જે એને ૨૫) વરસ સુધી લેવું નહીં કરીને કબજાત પેલા સવા કોડ રૂપિયા આપવાને બદલે કીધી હતી તેથી તે મુદત અને ૧૮૯૪ માં પુરી થાય ત્યાંસુધી ઉપલા ચાર કોડ નું વ્યાજ ટકા ૭) લેખે અંગ્રેજ સરકારને ભરવા સારું કબજા થયેલો છે, જે જોવાથી આપણને ધજીયાનાં લોકો સારું દયા ઉજાડે કે એ લોકોની જમીન મફત લેવા છતાં એ શહેરને ચાર કોડ રૂપિયાનો અવગુણ અને દરશાલ ૨૮) લાખ રૂપિયા વ્યાજનાં આપવા પડે છે. હમો શુઅેજનાં ગામમાંથી સાંજનાં ૪) વાગે હોટલની સાંમેથી ખોટમાં ખેસીને નીકળેલા કેનાલ તરફ ફરવા ગયા હતા. એ કેનાલમાં જવા સારું ખોડીયાં બે બાજુપરથી હારમધ ગોડવેલાં છે, જેની વચમાં જડું પાણી આવેલું છે, તેમાંથીજ કેનાલમાં જવાપછે, પણ જો ખોડીયાંની આસપાસ બહાર પાણીમાં જો બુલથી જાયતો રેતીમાં ખુટી ખેસે છે. દરીયામાંથી એ પ્રમાંણે ખોડીયાં મુકેલાં છે તે છેક કેનાલની અંદર એજ મુજબ છે, જેની વચમાંથીજ વાહણો તથા સ્ટીમરો આવજવ કરે છે. હમોને વખત નહીં હોવાથી કેનાલની અંદર ગયા હતા નહીં, પણ તેનું મોહાડું જોઇને પછી હમારાવાલી સ્ટીમર “માલવા” પી. એનડ એમ. કુપનીની ગોદીમાં હતી તેપર ગયા અને રાતનાં દસ વાગે એલેક્ઝાંડ્રીયાથી પાશીનજરાની મેલ ટ્રેન આવી ત્યારપછી કલાક ૧૧-૩૦ મીનિટે હમારી સ્ટીમરે લંગર જાયકડું હતું.

તા ૦ ૧૧મીથી ૧૪મી નવેમ્બર ૧૮૮૧ ત્રણ દીવસો સુઅેજથી એદન સુધીનો રેડ સી પસાર કરવામાં ગયા હતા. આજો વખત દરીયો ધણોજ સ્થિર તલાવનાં જેવા હતો, પણ બે દીવસ સુધી ગરમી તથા તાપ ધણો લાગેો હતો. છેલા દીવસથી જરા

જરા પવન આવવાથી ગરમી નરમ લાગતી હતી.

તા ૦ ૧૫ મી નવેમ્બર ૧૮૮૧— આજે રાતનાં કલાક ૬-૩૦ થી એદનનાં દીવાં દીસવા લાગ્યા હતા, અને રાતનાં આઠ વાગે સ્ટીમરે લંગર ખાંખુ. હમોને કીનારેથી અહીંયાંનાં જરથોસ્તી સાહેબો લેવાને આવ્યા હતા તેઓ સાથે કીનારે ગયા. હમો જેમ જતી વખતે રાતનાં આવ્યા હતા તેમ પાછાં ફરતાં પણ રાતનાંજ આવ્યા તેથી નાસીપાસી લાગી હતી કે એડન બરોબર જોવાડું નથી, તોપણ હમો કીનારે સ્ટીમર પોઇન્ટ ઉપર ઉતરી ત્યાંનાં શેડો કાવશજ દીનશાજ, તથા મનચેરજ એદલજ કોલામેવાલાનાં મકાનોમાં યઇને એદનનું ગામ જે પાંચ મહલ દુર છે ત્યાં ફરવા ગયા હતા. રસતો ધણોપરો દરીયા કીનારેથી હતો અને ખીજ ગમ કુંગરો આવેલા હતા, જે તદન વગર વનસ્પતીથી ખાલી છે. ગામમાં જવા સારું કુંગરો ચોડો ભાગ અહુવો પડે છે, પછી બાકીનો ભાગ વચમેથી કાપી કાઢાડેલો છે, જેનાં બેહુ બાજુનાં ભાગો ધણાં જાંચા આવેલાં છે, અને મથાળે પાછા તેને જોડી નાખવા સારું એક પુલ બાંધેલો છે. એ પાસમાંથી પસાર થવા આગમચ ગામની ભાગજ આવે છે, જેનાં દરવાજા રાતનાં બંધ રહે છે, પણ જેઓ પાસે પરવાનો હોય તેઓને આવજવ કરવા સારું જાંખાડે છે. એ ભાગ પસાર કીધો કે ગામ આવે છે, જેની આસપાસ ફરતી ત્રણ બાજુપર કુંગરો આવેલા છે, તેથી એક ગમથી હંમેચા ગયા તે રસતો કુંગર કાપીને કાઢાડેલો અને ખીજો દરીયે કીનારેથી બે દનસો કરીને કીધેલો. જે બાજુપર કુંગર નથી તે સતે જવા સારું ધણો મોટો ષેરાવો લેવો પડે છે, તેથી આએ કુંગરની અંદરથી રસતો ખનાવેલો છે. એ-

દનનાં ગામમાં ધર નાધળાં પાણી પાકી બાંધણીનાં અને સરખી હારમાં બાંધેલાં છે, પણ રાતને લીધે હમો બરાબર જોઈ શક્યા ન હતા. હમો અતરેની વખણાયેલી પાણી ભરવાની ટાંકીઓ જોવા કયા હતા, એ ટાંકીઓ ધણી મોટી તથા જાડી રાખેલી છે અને તેઓને ડુંગરની હેઠળથી અધવચ્ચે સુધીમાં એકની ઉપર એક એમ બાંધી લીધેલી છે. હવે જ્યારે વરસાદ આવે છે ત્યારે ડુંગરોપરનું પાણી સધળું એકઠું કરીને મોટી ગટરોની મારફતે ઉપરની ટાંકીમાં ભરે છે, જે ભરાઈને ઉભાય છે ત્યારે તે ઉભાયણું પાણી તેની નીચેની ટાંકીમાં પડે છે અને તે ભરાઈ કે તેમાંથી નીચેની ટાંકીમાં, એમ બધી ટાંકીઓ ભરાઈ રહે છે, ત્યારે છેલ્લી ટાંકીમાંનું પાણી દરીયામાં કાઢી નાંખે છે. પણ એવો જોરાવર વરસાદ કોઈજ વખત એકદનમાં પડે છે કે એ બધી ટાંકીઓ ભરાઈ શકે છે. કોઈ વખત તો આઠ વરસ સુધી એક ટીપું પણ વરસાદ પડતો નથી. એવી વખતે આગલ પાણીની તાંણુ ધણી પડતી હતી અને અંદરનાં ગામોમાંનું પાણી દુરથી મશકે ભરીને જાંટ તથા ગધેરાં ઉપર લાવતા હતા. તે વખતે પાણી એટલું તો મોઢું વેચાતુ હતું કે રૂપિયાનું બે ગ્યાલન મલત્રું. હમણાં દરીયાનાં પાણીને “કનડેન્સ” કરીને મીઠું કરવાનો સંચો અતરેનાં શેડા કાવચળ દીનશાળની કુંપનીવાલાઓએ ઉભો કાઢેલો છે, જેઓ દર ૧૦૦) ગ્યાલને રૂપિયા ત્રણ લે છે, અને તે સુળખ સ્ટીમ-શ્રમાં તથા સ્ટીમર પોઈન્ટ ઉપર રહેનારાં અને વેચે છે. ટાંકીઓ સરકારની છે, જે દર ૧૦૦) ગ્યાલનનો રૂપિયો ૧) લે છે. બીજાં ગામોમાં જેમ દારૂનો દુકાનો હોય છે તેમ અહીંનાં ગામમાં હમોએ પાણીની દુકાનો જોઈ હતી, જ્યાં કુંજ-ઓમાં પાણી ભરીને ટાંગેલા હતા, જે સોકોને પીવા માટે છુટક વેચવા કામ લા-

ગે છે. એ સરકારી ટાંકીઓની હેઠળથી છુટી એક મોટી ટાંકી શેડ કાવચળ દીન-શાવાલાઓની છે, જેઓએ બીજા ટેકડી પરથી ગટરો કરીને પાણી એકઠું કરે છે અને તેઓ પાણી સરકારી ટાંકીઓમાં કોઈ વખતે ઘટ પડે છે ત્યારે વેચે છે. એ ટાંકીઓ મુકી કે તેને થોડેક દુર આપણાં અહીંયાંનાં જરથોસ્તીઓને વાપરવાની ધરમ ખાતાની વાડી તથા જગ્યા આવેલી છે, જેમાં એક નાધળી દાદગાહ બાંધેલી છે, અને એનેજ મથાળે આવેલાં ડુંગર ઉપર એક દાખમું પણ બાંધેલું છે. અહીંયાં આસરે ૨૦૦) જરથોસ્તીઓ બચાં છોકરાં સાથે રહે છે. આખાં એકદનની વસતી છેલ્લી ગણતરી પ્રમાણે ૩૩,૦૦૦) માણસની છે, તેમાં ૨૭,૦૦૦) મુસલમાનો, ૩,૦૦૦) પાહુ-દીઓ અને બાકીનાં બીજાં ગામનાં રહેનાર પરચુટણ જાતનાં સોકો છે.

એ જોઈને પાછા હમો સ્ટીમર પોઈન્ટનાં બંદરપરથી ખોટમાં બેસીને સ્ટીમર ઉપર કલાક ૧૧-૩૦ માનીટ આવી પુગા, અને હમારી સ્ટીમર પાછલી રાતનાં ત્રણ વાગે ઉતરી હતી.

તા ૧૬ મી નવેમબરથી તા ૨૧ મી નવેમબર ૧૮૮૧—એ બધા દીવસો સ્ટીમરમાંજ ગુજરયા, જેમાં કસું લખવા જોગ બન્યું હતું નહીં. છેલ્લે દીવસે રાતનાં દરીયામાં જ્યાં નજર કરીયે ત્યાં પાણીમાં જાણે આંધળાં નો ઉભસ છુટો છવાયો પડતો હોય એમ દીસતું હતું, તથા સ્ટીમરની નજીકથી આસપાસ તો જાણે સ્ટીમરમાં ભરપુર રાસ્થી કીરી હોય અને તેનો ઓજા દરીયાનાં પાણીપર પડતો હોય તેવો ઉભસ દીસતો હતો. એ સધળું એક જાતનાં ધણાંજ બીજાં દરીયાઈ જાનવરો (Animals) ફ્રેશ્વેરસેટ આવે છે તેઓનાં ઉભાઈ જગાથી થતો હતો એવું માલમ પડ્યું હતું. રાતનાં સુવા જતી વખતે હ-

મારી કેપીનમાં ધારા મુજબ બની બુલ-
બ્યા પછી પણ અંદર એ જનવરોની
ફાયરફ્રેસેટ લાઇટનો. ઉભસ વારાફરતી
એટલો તો આવતો હતો કે અંધારામાં
જો કે એક ખીખનું જાહોડું જોઇ શ-
કતા હતા નહીં તે આંખે જનવરોનાં ઉ-
ભસથી બરાબર જોઇ શક્યા.

તા ૦ ૨૨ મી નવેમ્બર ૧૮૮૧—
આજે બપોરનાં એક વાગ્યાથી દુરથી મુ-
ખની આસપાસનાં બારાંમાનાં કુંગરો
દીસવા લાગ્યા, અને આસરે બે વાગે-
થી મુખ શહેરનો બેકબે તરફનો કો-
નારો દીસતો હતો. પેહલાં જાણે એક
નાકબું ગામ હોય તેવું આપણું બુલંદ
શહેર દુરથી લાગેછે, પણ જેમ નજીક
આવતા ગયા તેમ બેકબેવાલા વાંકથી

જાણે વાલકેશવર અને કોટ જુડું હોય
તેમ લાગવું, અને વાલકેશવરનાં ગ-
વરમેટ હાઉસની બાજુપરનાં બંગલાઓ
તથા કોટમાંની મેદાનમાંની સરકારી નવી
હવેલાંઓ દીસવા લાગી. જેમ નજીક
આવતા ગયા તેમ બારાંબી બાજુપરની
રંગમુખી ખીલવા લાગી, અને કોલાબા
તરફની મીલો તથા પ્રેસની મીમનીઓ તથા
ધમારતો વારાફરતી દીસતી હતી, તથા બા-
રાંબો દેખાવ જ્યારે તેનાં મથાળાંપર આ-
બ્યા ત્યારે ધણેજ ભભકદાર દીસ્યો હતો.
હમારી સ્ટીમરે કલાક ત્રણ વાગે પાલ-
વા બંદરની સાંમે લંગર નાંખ્યું હતું,
અને હમા તે પરથી કીનારે આસરે સાડા
ચાર વાગતે ઉતરયા હતા.

